VYGINTAS BRONIUS
PŠIBILSKIS

MYKOLAS BIRŽIŠKA

Patrioto, mokslininko, kultūrininko gyvenimo ir veiklos pėdsakais

Monografija

VILNIAUS
UNIVERSITETO
LEIDYKLA
2009

UDK 947.45.052/.084:929Biržiška
Pš-07

Apsvarstė ir rekomendavo spaudai
Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto taryba
(2009 m. balandžio 24 d., protokolas Nr. 58)

Recenzentai
dr. Vytautas Berenis
doc. dr. Rimantas Miknys

Knygos leidimą rėmė
Lietuvos tūkstantmečio minėjimo direkcija
prie Lietuvos Respublikos prezidento kanceliarijos
Lietuvos Respublikos
švietimo ir mokslo ministerija

ISBN 978-9955-33-462-0

© Vygintas Bronius Pšibilskis, 2009
© Vilniaus universitetas, 2009
© Vilniaus universiteto leidykla, 2009

Turinys

PRATARMĖ / 7

1 skyrius
IŠTAKOS / 25
Gulbės herbo giminė / 27
Šeima. Vaikų auklėjimas / 34
Šiaulių gimnazijoje / 47

2 skyrius
BRANDOS METAI / 63
Maskvos universiteto studentas / 65
Politinės, visuomeninės veiklos dalyvis / 76
Spaudos darbininkas / 93
Kultūrininkas, tyrinėtojas / 108

3 skyrius
PASAULINIO KARO IR
OKUPACIJŲ VIRSME / 129
Kelio į laisvę ieškant / 131
Lietuvos Taryboje / 152
Valdžių karuselėje / 170

4 skyrius
LAIKINOJOJE SOSTINĖJE / 205
Pedagoginė veikla / 207
Kovoje dėl Vilniaus / 229
Visuomeninėse organizacijose / 254
Mokslinis darbas / 275

5 skyrius
ISTORINIŲ PERVARTŲ SŪKURYJE / 313
„Vilnius mūsų, o mes rusų" / 315
Nacių okupacijoje / 338
Tėvynėje liko širdis / 361
Saulėlydis Magnolijų alėjoje / 381

PABAIGA / 435

PRIEDAI / 459

Summary / 493

Santrumpos / 496

Asmenvardžių rodyklė / 498

Pratarmė

Žemaičių bajorų Biržiškų šeima unikali tuo, kad išugdė tris ryškias lietuvių kultūros ir mokslo asmenybes. XIX a. pabaigoje Viekšniuose gimę broliai Mykolas, Vaclovas ir Viktoras Biržiškos, motinos auklėti lenkų patriotine dvasia, dar mokydamiesi Šiaulių gimnazijoje apsisprendė būti lietuviais (laikas reikalavo tik vienos aiškios tapatybės – lenko arba lietuvio), gyventi ir dirbti savo tėvynei ir jos žmonėms. Pasižymėję plačia erudicija, darbštumu, pilietiškumu, jie buvo aktyvūs visuomeninkai ir kultūrininkai, garsūs mokslininkai, reikšmingų veikalų autoriai, spaudos darbuotojai. Jauniausiasis brolis Viktoras (1886–1964) išgarsėjo kaip matematikas, Lietuvos (nuo 1930 m. – Vytauto Didžiojo) universiteto Matematinės analizės katedros vedėjas, funkcijų ir skaičių teorijos dėstytojas. Vidurinis brolis Vaclovas Biržiška (1884–1956) – žymiausias lietuvių bibliografas, universitetinių bibliotekų direktorius, Lietuvos bibliotekininkų draugijos pirmininkas, teisės, bibliografijos, knygotyros dėstytojas.

Vyriausias iš brolių Mykolas, kuriam ir skiriama ši monografija, buvo didis kultūrininkas, visuomenininkas, politikas, Lietuvos socialdemokratų partijos veikėjas, Didžiojo Vilniaus seimo, 1917 m. lietuvių konferencijos dalyvis, Lietuvos valstybės atkūrimo 1918 m. akto signataras*,

---

* Per dvidešimt Nepriklausomybės metų visi, pasirašiusieji Vasario 16-osios Aktą, buvo vadinami Tarybos nariais, pasirašiusiais Nepriklausomybės Aktą, Nepriklausomybės Akto dalyviais. Terminas „signataras" buvo vartojamas lietuvių išeivijoje, Lietuvoje paplito XX a. pabaigoje, Atgimimo metais. M. Biržiška su šiuo žodžiu susidūrė tik Amerikoje. Čia jam buvo teikiama ypatinga reikšmė ir svoris (Biržiška M. Ne visuomet dauguma teisinga // Lietuvių dienos. 1959, nr. 2, p. 5).

Lietuvos Tarybos narys, kurį laiką – švietimo ministras. Ypač pagarsėjo kaip kovotojas dėl Vilniaus, Vilniaus vadavimo sąjungos vienas iš kūrėjų ir ilgametis pirmininkas, Vilniaus lietuvių (vėliau – Vytauto Didžiojo) gimnazijos steigėjas, direktorius, Kauno „Aušros" gimnazijos vadovas. Dalyvavo Lietuvių mokslo draugijos veikloje, buvo Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universiteto ordinarinis profesorius, katedros vedėjas, dekanas, prorektorius, rektorius. Lietuvai atgavus savo istorinę sostinę Vilnių, prof. M. Biržiška buvo išrinktas lietuviškojo Vilniaus universiteto rektoriumi, 1941 m. įsteigtos Lietuvos mokslų akademijos tikruoju nariu. Maskvos universitete įgijęs teisininko diplomą, M. Biržiška tapo vienu žymiausių lietuvių literatūros ir kultūros istorikų, tautosakos tyrinėtojų, laikraščių ir žurnalų redaktorių, bendradarbių. Antrojo pasaulinio karo pabaigoje pasitraukė į Vakarus, kur jo laukė sunki išeivio dalia ir tolesnė veikla savo krašto labui.

Daugybės veiksnių – giminės tradicijų, šeimos, krašto kultūrinės ir intelektualinės aplinkos, įgimtų gabumų, nepaprasto darbštumo, patriotizmo ir kt. – sintezės įtakoje susiformavo išskirtinė prof. M. Biržiškos asmenybė. Gilinimasis į aštuoniasdešimt metų trukusį M. Biržiškos gyvenimo kelią teikia palankią progą tyrinėtojui apibūdinti šį iškilų žmogų, nauju aspektu pažvelgti į kai kuriuos sudėtingus lietuvių tautos ir Lietuvos valstybės XX a. istorijos tarpsnius. Dalis skaudžių praeities problemų (pvz., Lietuvos ir Lenkijos santykiai) laikui bėgant neteko savo aktualumo.

Dėl savo plačiašakės veiklos M. Biržiška gana dažnai patekdavo į visuomenės dėmesio lauką, buvo minimas periodinėje spaudoje. Pažymint profesoriaus literatūrinio ir visuomeninio darbo 25-metį (1928 m.), 50-ies metų sukaktuves (1932 m.) įvairiuose leidiniuose paskelbta straipsnių, bendrais bruožais aptarančių jo gyvenimo kelią ir veiklą. Proginių publikacijų gausoje nenuskęsta lituanisto Zigmo Kuzmickio rašiniai, kuriuose M. Biržiška apibūdinamas kaip gilus, toli matąs publicistas, pirmasis mokslininkas, bandęs susisteminti lietuvių literatūrą ir pateikti bendrą jos apžvalgą[1].

---

[1] Kuzmickis Z. Profesorius Mykolas Biržiška // Kuzmickis Z. Tikėjęs gimtuoju žodžiu. Iš kūrybinio palikimo. Kaunas, 1991, p. 149.

M. Biržiškos lietuviškų nuostatų formavimąsi lenkiškoje bajorų terpėje, tautinį apsisprendimą, tautiškumo ir socialistinių idėjų sąveiką aptarė rašytojas Juozas Tumas-Vaižgantas. Jis pabrėžė M. Biržiškos pilietiškumą, valstybiškumą, didžiulį indėlį į lietuvių mokslo plėtrą[2]. Vaižganto jubiliejiniame pranešime pastebėjęs kai kuriuos netikslumus, M. Biržiška juos pasakė rašytojui. Tačiau, kai pranešimo tekstas be jokių pataisymų pasirodė Vaižganto „Raštuose", į savo priekaištą profesorius išgirdo: *quod scripsi, scripsi**. Dažni biografinių duomenų iškraipymai (neva nuo pat lopšio dirbęs savo tautai, dėl lietuvybės buvęs pašalintas iš Maskvos universiteto, kalėjęs Sibire ir t. t.) faktografinį tikslumą itin gerbusį M. Biržišką paakino parašyti platų autobiografinį straipsnį brolio Vaclovo redaguojamai „Lietuviškajai enciklopedijai" (Kaunas, 1935, t. 3). Naudodamasis jame išdėstytais sausais faktais, Aleksandras Merkelis 1938 m. plačiau ir tiksliau nušvietė M. Biržiškos, kaip vieno Lietuvos nepriklausomybės skelbėjų, politinę, žurnalistinę, mokslinę ir pedagoginę veiklą[3].

Reikšmingi M. Biržiškos gyvenimo ir plačiašakės veiklos faktai atsispindi Nepriklausomoje Lietuvoje paskelbtuose prof. Stasio Šalkauskio atsiminimuose[4], Vilniaus lietuvių spaudos tyrinėjimuose[5], Lietuvos (Vytauto Didžiojo) universiteto apyskaitose[6]. Derama vieta M. Biržiškai skirta jubiliejiniuose leidiniuose[7].

Kelis žiupsnelius duomenų apie M. Biržišką spauda („Į laisvę", „Savaitė", „Žiburėlis" ir kt.) pažėrė vokiečių okupacijos metais minint jo gi-

---

2 Vaižgantas. Mykolas Biržiška. Ir sutapo su savo tauta... // Vaižgantas. Raštai. Kaunas, 1929, t. 14, p. 5–20.

* Lot. „kas parašyta, parašyta".

3 Merkelis A. Prof. Mykolas Biržiška // Lietuvos aidas. 1938, kovo 9, nr. 106.

4 Šalkauskis S. Mano atsiminimai iš gimnazijos laikų // Ateitis. 1929, nr. 5–6, p. 249; Šalkauskis S. Pirmasis atgaivintojo Vilniaus universiteto rektorius // Šalkauskis S. Raštai. Vilnius, 1995, t. 4, p. 568–569.

5 Prasa litewska w Wilnie przed sądem i rządem „Litwy Srodkowiej". Kowno, 1921; Steponaitis V. Vilniaus lietuvių spauda 1919–1928. Kaunas, 1931.

6 Lietuvos universitetas 1922. II. 16 – 1927. II. 16. Pirmųjų penkerių veikimo metų apyskaita. Kaunas, 1927; Vytauto Didžiojo universitetas. Antrųjų penkerių veikimo metų (1927.II.16 – 1932.IX.1) apyskaita. Kaunas, 1933.

7 Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928. Kaunas, 1930; Lietuvos albumas / Parengė ir suredagavo Liudas Gira. Kaunas, 1930.

mimo 60-metį. Pasitinkant profesoriaus mokslinio ir žurnalistinio darbo 40 metų sukaktį „Karys" rašė, jog „niekas iš lietuvių (išskyrus M. Biržišką – *V. B. P.*) nėra tiek padėjęs pastangų ir tiek dėl senosios Gedimino sostinės kovojęs. Žodžiu, plunksna – kaip įmanydamas."[8] „Naujoji Lietuva" M. Biržišką titulavo pačiu populiariausiu Lietuvoje žmogumi, pirmuoju („ne chronologine, bet viršenybės prasme") lietuvių žurnalistu[9].

Išeivijoje M. Biržiškos gyvenimo kelią ir veiklą apibūdino enciklopediniai leidiniai[10], jubiliejiniai straipsniai. Minint profesoriaus gimimo 70-ąsias metines diplomatas Bronius Kazys Balutis, priminęs Lietuvos istorijoje audringų 1920-ųjų įvykius (tuomet užsimezgė ilgai trukusi bičiulystė su M. Biržiška), profesorių apibūdino kaip labai patrauklų žmogų, norintį būti nešališku, ieškantį tiesos, gerbiantį kitokią nuomonę[11]. Bronys Raila, ta pačia proga aptardamas M. Biržiškos charakterio bruožus, visų pirma pabrėžė pozityvųjį, kuriamąjį jo gyvenimo aspektą – nusistatymą paremti kiekvieną visuomenei naudingą darbą, iniciatyvą. Antru, dar studijų metais išryškėjusiu M. Biržiškos charakterio bruožu B. Raila pavadino rezistencines nuostatas, priešinimąsi okupantų primestiems režimams. Prieštaringai vertinamoje M. Biržiškos laikysenoje sovietinės ir nacių okupacijų metais rašytojas ir publicistas įžvelgė lanksčią rezistencinę taktiką: ne susinaikinti atviroje kovoje su daug galingesniu priešu, bet prisitaikyti, sudaryti laikiną kompromisą, išlaukti, kiekvieną palankią aplinkybę panaudoti laisvei susigrąžinti[12].

Vincas Maciūnas proginiame išsamiame straipsnyje pirmasis išryškino M. Biržiškos siekius plėtoti lietuviškąjį mokslą ir kultūrą, sieti mokslinį darbą su aktualiaisiais visuomeniniais reikalais, literatūros istorijos tyrinėjimuose pirmiausia atskleisti visuomeninį literatūros pa-

---

8 Dausėnas J. Didžiojo patrioto sukaktis // Karys. 1943, liep. 24, nr. 30.

9 Pirmasis lietuvių žurnalistas // Naujoji Lietuva. 1943, liep. 15, nr. 163.

10 Biržiška Vc. Lietuvių rašytojų kalendorius. Vilnius–Tübingen, 1946, p. 115–116; Amerikos lietuvių vardynas. Jungtinių Amerikos Valstybių žymesnių lietuvių biografinės žinios / Su prof. K. Pakšto įvadu. Kn. 1. Los Angeles, 1953, p. 43–44; Lietuvių enciklopedija. Boston, 1954, t. 3, p. 23–25; Encyclopedia Lituanica. Boston, 1970, t. 1, p. 364–366, ir kt.

11 Balutis B. K. Vienas paskutiniųjų mohikanų // Britanijos lietuvis. 1952, rugs. 11, nr. 37.

12 Raila B. Mykolas Biržiška // Britanijos lietuvis. 1952, rugs. 11, nr. 37.

grindą. V. Maciūnas itin vertino tuos M. Biržiškos tyrinėjimus, kurie buvo grindžiami kruopščiai surinkta, vėlesniems istorikams dažnai jau neprieinama archyvine medžiaga[13].

M. Biržiškai mirus išeivijos spaudoje pasirodė Jono Aisčio[14], Vandos Daugirdaitės-Sruogienės[15], Juozo Gliaudos[16] ir kitų autorių straipsniai, apibendrinę jo gyvenimo kelią, nuopelnus Lietuvos valstybei ir lietuvių tautai. Profesoriaus visuomeninės ir politinės veiklos, ypač laikysenos ir sprendimų istorinių lūžių tarpsniais, suvokimą praplėtė žento (1933 m. vedė dukrą Mariją) – teisininko ir visuomenės veikėjo Stasio Žymanto (iki pasitraukiant iš Lietuvos – Žakevičius) publikacijos[17]. S. Žymantas vylėsi, jog kada nors ateis toks metas, kai Lietuvoje, kur M. Biržiškos sukauptas kultūrinis palikimas bus didžiai vertinamas, o jo gyvenimas ir kova keliami kaip sektinas pavyzdys ir idealas, bus parašyta jam skirta monografija[18].

Paskutinį M. Biržiškos gyvenimo dešimtmetį, praleistą saulėtoje Kalifornijoje, jautriai ir meniškai aprašė Bronys Raila. Jo biografinė apybraiža „Dešimtmetis palmių pavėsyje"* – buvusio mokinio ir bendraminčio didžiulės pagarbos ženklas emigracijoje sunkiai vargusiam, bet tikėjimo Lietuvos valstybės atkūrimu nepraradusiam mokslininkui. Kartu tai ir puikus istorinis šaltinis, išryškinantis tokius asmenybės

---

13 Maciūnas V. Mykolas Biržiška (70 metų amžiaus sukakties proga) // Aidai. 1952, nr. 7, p. 302–310.

14 Aistis J. Visa epocha pasitraukia. Profesoriui Mykolui Biržiškai mirus // Draugas. 1962, rugs. 8, nr. 211, priedas „Mokslas, menas, literatūra"; Aistis J. Mykolas Biržiška. 1882.VIII.24 – 1962.VIII.24 // Lituanistikos darbai. 1966, t. 1, p. 121–123.

15 Daugirdaitė-Sruogienė V. Mirė prof. Mykolas Biržiška. 1882.VIII.24–1962. VIII.24 // Margutis. 1962, nr. 8, p. 3–5; Daugirdaitė-Sruogienė V. Nepamirštamas profesorius Mykolas Biržiška // Draugas. 1992, rugp. 28, nr. 178.

16 Gliauda J. Prof. Mykolo Biržiškos netekus. Mirties telepatijos mįslė // Draugas. 1962, rugs. 7, nr. 210.

17 Žymantas S. Banguojančiu tautos keliu // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 118–128; Žymantas S. Mykolas Biržiška Vilniaus universiteto rektorius okupacijų metais // Dirva. 1972, liep. 1, 15, 17, nr. 84, 88, 89.

18 Žymantas S. Mykolas Biržiška... // Dirva. 1972, rugs. 1, nr. 84.

* Pirmą kartą paskelbta „Mūsų Vytyje" (1963, nr. 4), su kai kuriais pakeitimais pakartota „Dirvoje" (1963, spal. 2, 4, 7, 9, 11, 14, 16, nr. 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118) ir knygose: Raila B. Laumių juosta. Akimirksnių kronikos 1. London, 1966; Raila B. Literatūrinės kronikos su išgyvenimais. Vilnius, 1991.

bruožus, kuriuos tegalėjo pastebėti tik ilgą laiką šalia gyvenęs ir daug bendravęs žmogus. M. Biržiškos literatūriniam darbui, politinei, ypač su Lietuvių rezistencine santarve susijusiai, veiklai išeivijoje nemaža vietos skirta kituose B. Railos darbuose[19].

Apie M. Biržišką vienaip ar kitaip rašoma daugelyje išeivijos autorių leidinių. Minėtinas Petro Klimo „Dienoraštis: 1915. XII.1 – 1919.1.19" (Chicago, 1988), Prano Čepėno „Naujųjų laikų Lietuvos istorija (Chicago. T. 1, 1977; T. 2, 1986), jo redaguotas „Lietuvos universitetas: 1579–1803–1922" (Chicago, 1972). Juose pateikta daug reikšmingų M. Biržiškos veiklos faktų. Svarbių biografinių duomenų rasime ir Aleksandro Merkelio[20], Juozo Girniaus[21], Jurgio Gimbuto, Juozo Danio[22], Juozo Vilčinsko[23], Petro Maldeikio[24], Jeronimo Cicėno[25], Alenos Karazijienės[26], Stasio Ylos[27], J. A. Kučinsko-Kučingio[28] ir kituose darbuose.

Įvairūs M. Biržiškos turiningo gyvenimo ir veiklos aspektai atsispindi išeivijos memuarinėje literatūroje[29]. Tarp šio žanro kūrinių pasižymi

---

19 Raila B. Versmės ir verpetai. Akimirksnių kronikos. Boston, 1970; Raila B. Paguoda. Akimirksnių kronikos 4. Pirma dalis. London, 1974; Raila B. Kodėl antraip? Literatūrinės kronikos su išgyvenimais. Vilnius, 1993; Raila B. Rašalo ašaros. Vilnius, 1995; Raila B. Nuo vaivorykštės iki rytdienos. Tautos laisvėjimo vaivorykštė. Vilnius, 1996; Raila B. Liudytojo poringės. Minčių ir išgyvenimų pėdsakais 1944–1996. Vilnius, 1996.

20 Merkelis A. Antanas Smetona. Jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla. New York, 1964.

21 Girnius J. Pranas Dovydaitis. Chicago, 1975.

22 Gimbutas J., Danys J. Steponas Kolupaila. Chicago, 1974.

23 Vilčinskas J. Lietuvos socialdemokratija kovoje dėl krašto nepriklausomybės. London, 1985.

24 Maldeikis P. Mykolas Krupavičius. Chicago, 1975.

25 Cicėnas J. Vilnius tarp audrų. Chicago, 1953.

26 Karazijienė A. Kad nebūtų lyg sudžiūvęs lapas // Atolas (Melbourn). 1954, p. 170–182.

27 Yla S. Mykolas Biržiška – kančių nuskaidrinta asmenybė // Yla S. Dievas sutemose. Religiniai lūžiai lietuvių gyvenime. Toronto, 1964, p. 224–234.

28 Kučinskas-Kučingis J. A. Profesorius Mykolas Biržiška // Kučinskas-Kučingis J. A. Mano gyvenimo takais. Vilnius, 1997, p. 182–187.

29 Kairys S. Lietuva budo. New York, 1957; Kairys S. Tau, Lietuva. Boston, 1964; Kairys S. Mykolas Biržiška Valstybės Taryboje // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 111–112; Bielinis K. Penktieji metai. Revoliucinio sąjūdžio slinktis ir padariniai. New York, 1959; Raštikis S. Kovose dėl Lietuvos. Kario atsiminimai. T. 2. Los Angeles, 1957;

radikalaus socialisto Prano Ancevičiaus rašinys, prieštaringai aiškinantis M. Biržiškos vilnietiškąją veiklą[30]. Atsiminimai atskleidžia įvairius M. Biržiškos gyvenimo tarpsnius, parodo, kokį įspūdį ir įtaką jis darė su juo bendravusiems žmonėms.

Po Antrojo pasaulinio karo Lietuvoje minėti Biržiškų, kitų išeivijos mokslininkų pavardes ir mokslo veikalus draudė sovietinė cenzūra. Visi trys broliai Biržiškos, o ypač Mykolas, pagal oficialiosios propagandos standartus buvo beatodairiškai šmeižiami, vadinami tautos išdavikais, buržuaziniais nacionalistais, užsienio imperialistų talkininkais ir pan.[31] Bolševikiniam režimui liberalėjant tyrinėtojai ėmė naudotis kai kuriais jų Nepriklausomybės laikotarpio veikalais, nenurodydami autorių pavardžių. Nuo septintojo dešimtmečio vidurio fragmentiškai aptariama M. Biržiškos – literatūros istoriko, tautosakos tyrinėtojo, spaudos redaktoriaus, publicisto – veikla[32]. Šykščių biografinių žinių apie M. Biržišką

Raštikis S. Lietuvos likimo keliais. Iš mano užrašų. T. IV, Chicago, 1982; Matulionis J. Neramios dienos. Toronto, 1975; Grinius K. Atsiminimai ir mintys. T. 2. Chicago, 1962; Balys Sruoga mūsų atsiminimuose / Spaudai paruošė Vanda Sruogienė. Chicago, 1974; Vaitkus M. Nepriklausomybės saulėj: 1918–1940 atsiminimai. T. IV, d. I. London, 1968; Stulginskis A. Atsiminimai. Chicago, 1980; Lozoraitis S. Mykolo Biržiškos būdo bruožai // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 116–117; Andriušis P. Prie senos fotografijos // Mūsų pastogė. 1956, rugs. 12, 19, nr. 37, 38; Senojo universiteto kolonų salėje // Mūsų pastogė. 1959, rugs. 26, nr. 39; Kaip gyvensime be Biržiškos? // Rinktinė. 1963, nr. 13, p. 9–14; Kolupaila S. Su rektoriumi M. Biržiška Lietuvos universiteto senate // Rinktinė. 1963, nr. 3, p. 32–37. Trumpa V. Mykolas Biržiška // Lietuvių dienos. 1983, nr. 3, p. 12–13, ir kt.

30 Ancevičius P. Istorija be pagražinimų // Naujienos. 1960, rugs. 15, 21, nr. 218, 223; 1961, birž. 3, nr. 569.

31 Žr. Niunka V. Už tarybinio patriotizmo ugdymą // Pergalė. 1949, nr. 7, p. 83. Tarybinė lietuvių literatūra 1940–1956. Vilnius, 1980.

32 Kristijonas Donelaitis: Pranešimai, straipsniai, archyvinė medžiaga // Literatūra ir kalba. T. VII. Vilnius, 1965; Jovaišas A. Liudvikas Rėza. Vilnius, 1969; Žukas V. Iš tautosakos rinkimo ir spausdinimo istorijos // Liaudies kūryba. T. 1. Vilnius, 1969; Žukas V. Lietuvių bibliografijos istorija. D. 1 (iki 1940 metų). Vilnius, 1983; Lietuvių literatūros kritika. 1547–1917 / Red. K. Korsakas, K. Doveika. Vilnius, 1971; Sauka L. Lietuvių folkloro eilėtyros istorijos ir teorijos klausimai // Lietuvių poetikos tyrinėjimai. Literatūra ir kalba. T. XIII. Vilnius, 1974. Lebedys J. Senoji lietuvių literatūra. Vilnius, 1977; Gudaitis L. Platėjantys akiračiai. Lietuvių literatūrinė spauda 1904–1917 metais. Vilnius, 1977; Gudaitis L. Laiko balsai. Lietuvių literatūrinė spauda 1918–1923. Vilnius, 1985; Gudaitis L. Permainų vėjai. Lietuvių literatūrinė spauda 1923–1927 m. Vilnius, 1986; Piročkinas A. J. Jablonskis – ben-

ir jo brolius paskelbia Vilniuje išleistos lietuviškos sovietinės enciklopedijos. Jose pabrėžiamas M. Biržiškos bendradarbiavimas su nacių okupantais Antrojo pasaulinio karo metais, dalyvavimas „reakcinių emigrantų" antitarybinėje veikloje, „buržuazinių koncepcijų" įtaka jo moksliniams darbams[33]. Kai kurie M. Biržiškos gyvenimo ir veiklos faktai bei jų vertinimai pateikti sovietmečiu išleistuose Vinco Kapsuko-Mickevičiaus raštuose[34], Jono Karoso[35], Juliaus Būtėno[36], Michalinos Meškauskienės[37] ir kituose atsiminimuose. Pirmasis ir gana išsamiai apie Mykolo ir Vaclovo Biržiškų mokslinius darbus prabilo literatūrologas Leonas Gineitis veikale „Lietuvių literatūra. Ligi 1940 m." (Vilnius, 1982). Jis lietuvių – Maskvos ir Sankt Peterburgo absolventų – mokslinėje veikloje pastebėjo XIX a. antrosios pusės literatūrologijoje pasireiškusios kultūrinės istorinės mokyklos (skelbė senosios literatūros paminklus, teigė literatūros priklausomybę nuo visuomeninio gyvenimo ir kt.) įtaką. Anot L. Gineičio, broliai Mykolas ir Vaclovas Biržiškos buvo tipiški kultūrinės istorinės krypties tyrinėtojai, lėmę lietuviškosios šios krypties mokyklos įsigalėjimą. Devintojo dešimtmečio pradžioje Vincas Trumpa straipsnyje „Profesorius Mykolas Biržiška" (Lietuvių dienos, 1983, nr. 3) jau galėjo pripažinti, kad pamažu į Lietuvą grįžta prof. M. Biržiška ir jo, „tos skruzdėlės, nežinančios, kas tai yra tingėti, paveikslas vis skaisčiau šviečia prieš Lietuvių mokslininkų lituanistų akis."

---

drinės kalbos puoselėtojas, 1904–1930. Vilnius, 1978; Kovoje už pažangiąją lietuvių literatūrą // Literatūra ir kalba. T. XVI. Vilnius, 1978; Vidmantas E. Lietuvos darbininkų periodinė spauda 1895–1917. Vilnius, 1979; Vincas Krėvė Mickevičius // Literatūra ir kalba. T. XVII. Vilnius, 1981; Zaborskaitė V. Prie Lietuvos teatro ištakų: XVI–XVIII a. mokyklinis teatras. Vilnius, 1981; Jono Jablonskio laiškai. Vilnius, 1985; Kuzmickas V. Kristijonas Donelaitis. Vilnius, 1983; Samulionis A. Balys Sruoga. Vilnius, 1986, ir kt.

33 Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija. Vilnius, 1966, t. 1, p. 239–240; Lietuviškoji tarybinė enciklopedija. Vilnius, 1977, t. 2, p. 168; Tarybų Lietuvos enciklopedija. Vilnius, 1985, t. 1, p. 258.

34 Kapsukas V. Raštai. Vilnius, t. 4, 1962; t. 7, 1964; t. 8, 1966; t. 11, 1975.

35 Karosas J. Kalba Vilniaus akmenys (Iš 1926–1931 m. atsiminimų). Vilnius, 1963.

36 Būtėnas J. Literato duona. Vilnius, 1975.

37 Meškauskienė M. Ateities viltys. Vilnius, 1978; Vincas Krėvė Mickevičius // Literatūra ir kalba. T. XVII. Vilnius, 1981.

XX a. pabaigos tautinis Atgimimas pažadino brandesnį domėjimąsi Biržiškomis ir daugeliu kitų primirštų, ignoruotų iškilių Lietuvos asmenybių. Laikraščiuose, žurnaluose pasirodė publikacijų, skirtų Biržiškų šeimai, jos nariams[38].

Nuo sovietinių apnašų apvalytus, gyvenimo išeivijoje faktais papildytus M. Biržiškos biografinius duomenis teikė gausūs enciklopediniai leidiniai, žinynai[39]. Įdomūs, subjektyvumo nuspalvinti Pulgio Andriušio[40], Salio Šemerio[41], Kosto Ostrausko[42], Rapolo Mackonio[43], Juliaus Būtėno[44], Bronės Paukštelienės[45], Pelikso Bugailiškio[46], Vaclovo Sidzikausko[47], Vytauto Landsbergio-Žemkalnio[48], Julijos Šalkauskienės[49],

---

38 Rozga L. Motinos žvaigždė // Vienybė. 1989, kovo 8, nr. 28; Rozga L. Trys broliai profesoriai iš Viekšnių // Žemaičių žemė. 1994, nr. 2, p. 11; Kulvietienė E. Dabar ir anuo metu Viekšniuose // Šeima. 1989, nr. 11, p. 3–5; Kurmilavičiūtė D. „Ir sutapo su tauta savąja..." // Tėvynės šviesa 1980, vas. 14, nr. 7, p. 7–9; Ruzgas A. Brolių Biržiškų fenomenas // Metai. 1992, nr. 7–8, p. 126–134; Stasiukaitienė E. Savo ateitį nukėlęs nuo knygų lentynos // Tarp knygų. 2002, nr. 7–8, p. 21–24; Gedvilas A. Jo parašas buvo trečias // Mokslo Lietuva. 1992, rugsėjis, p. 8; Gedvilas A. Nesavanaudiškumo etalonas // Gairės. 2000, nr. 12, p. 24–26, ir kt.

39 Banevičius A. 111 Lietuvos valstybės 1918–1940 politikos veikėjų: Enciklopedinis žinynas. Vilnius, 1991, p. 41–42; Žemaitija: istorija, žmonės, likimai. Klaipėda, 1992, p. 76–77; Vanagas V. Lietuvių rašytojų sąvadas. Vilnius, 1996, p. 159; Šenavičius A. Lietuvos nepriklausomybės akto signatarai teisininkai. Vilnius, 1998, p. 37–39; Jungtinių Amerikos Valstijų lietuviai: Biografijų žinynas. Vilnius, 1998, t. 1, p. 130–131; Žurnalistikos enciklopedija. Vilnius, 1997, p. 66; Lietuvių kalbos enciklopedija. Vilnius, 1999, p. 97–98; Lietuvių literatūros enciklopedija. Vilnius, 2001, p. 68; Visuotinė lietuvių enciklopedija. Vilnius, 2003, t. 3, p. 234–235; Venclova T. Vilniaus vardai. Vilnius, 2006, p. 222–223, ir kt.

40 Andriušis P. Septinton įleidus: Memuaro-autobiografiniai apmatai. Kaunas, 1992.

41 Šemerys S. Žmonės mano gyvenime. Klaipėda, 1992.

42 Ostrauskas K. Žodžiai ir žmonės: Straipsniai. Atsiminimai. Laiškai. Vilnius, 1997.

43 Mackonis R. Senoji vilniečių karta: Portretų eskizai. Vilnius, 1999.

44 Būtėnas J. Lietuvos žurnalistai: Atsiminimai ir paieškos. Vilnius, 1991, p. 147.

45 Paukštelienė B. Mano gyvenimas su Juozu Paukšteliu: Atsiminimai. Vilnius, 1991.

46 Bugailiškis P. Gyvenimo vieškeliais: Medžiaga istorijai / Sudarytojas ir atsakingasis redaktorius V. B. Pšibilskis. Šiauliai, 1994.

47 Sidzikauskas V. Lietuvos diplomatijos paraštėje. Vilnius, 1994.

48 Landsbergis-Žemkalnis V. Hochverrat: „Valstybės išdavimo" byla 1944–1945. Vilnius, 1991.

49 Šalkauskienė J. Į idealų aukštumas: Atsiminimai apie prof. Stasį Šalkauskį. Vilnius, 2000.

Prano Gasparonio (Gasperaičio)[50], prof. Igno Končiaus[51] ir kitų[52] atsiminimai sodriais potėpiais pagyvino M. Biržiškos – visuomenininko, gimnazijos direktoriaus, universiteto profesoriaus – portretą, paryškino asmenybės bruožus.

Lietuvos visuomenę su prof. M. Biržiškos gyvenimu, akademine veikla supažindino Kauno Vytauto Didžiojo ir Vilniaus universitetų leidiniai[53]. 1995 m. pasirodė Vilniaus universiteto ir Biržiškų draugijos parengtas fotografijų leidinėlis (sudarė Henrikas Jasiūnas) „Biržiškos: Elžbieta ir Antanas, Mykolas, Vaclovas ir Viktoras" bei „Viekšnių kraštas ir profesoriai Biržiškos" – Viekšniuose surengtos mokslinės konferencijos santraukos. Per konferenciją (1995 m. rugpjūčio 25–26 d.) Biržiškų šeima pateko į įvairių sričių mokslininkų (Antano Tylos, Vytauto Vitkausko, Albino Jovaišos, Genovaitės Raguotienės, Alberto Ružės, Jono Kubiliaus ir kt.) akiratį. Išsamesnes M. Biržiškos gyvenimo ir veiklos studijas paskelbė Algimantas Liekis[54] bei šios knygos autorius[55]. Mykolo ir Vaclovo Biržiškų lietuvių periodikos tyrinėjimus XX a. pradžioje (1904–1914 m.) aptarė Bronius Raguotis (Tarp knygų, 1994, nr. 4). Mindaugas Kvietkauskas, mėgindamas identifikuoti M. Biržiškos pažiūrų ištakas, atskleisti intelektualo biografijos bruožus, išanalizavo M. Biržiškos publicistiką XX a. pradžios Vilniaus spaudoje[56]. Saulė Matulevičienė, aptarusi M. Biržiškos indėlį į lietuvių

---

50 Gasparonis (Gasperaitis) P. Metai su Nepriklausomybės Akto signataru // Utenis. 1998, vas. 14, nr. 19.

51 Končius I. Mano eitasis kelias: Atsiminimai. T. 2. Vilnius, 2006.

52 Atsiminimai apie Vincą Mykolaitį-Putiną / Parengė Donata Mitaitė. Vilnius, 1992; Balys Didysis. Atsiminimai apie Balį Sruogą / Sudarytoja ir redaktorė Reda Pabarčienė. Vilnius, 1997; Dek, širdie, ant amžinojo aukuro... Marcelės Kubiliūtės 100-osioms gimimo metinėms (1898 07 28–1968 06 13) paminėti. Vilnius, 1999.

53 Vytauto Didžiojo universiteto ir Lietuvių katalikų mokslo akademijos 70-metis. Kaunas, 1993; Vilniaus universiteto istorija 1579–1994. Vilnius, 1994; Vytauto Didžiojo universitetas: mokslas ir visuomenė 1922–2002: Monografija. Kaunas, 2002; Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra, 1940–2000. Vilnius, 2002.

54 Liekis A. Mykolas Biržiška // Liekis A. Signatarai. Vasario 16. Vilnius, 1996, p. 77–101.

55 Pšibilskis V. B. Mykolas Biržiška ir Vilniaus universitetas: Veiklos studija ir atsiminimų publikacija. Vilnius, 2005. Taip pat: 2-as pataisytas leidimas. Vilnius, 2008.

56 Kvietkauskas M. Mykolo Biržiškos publicistika XX a. pradžios Vilniaus spaudoje: intelektualo biografijos bruožai // Knygotyra. 2006, t. 46, p. 216–237.

folkloristiką, pripažino, jog originalios studijos klojo pamatus dainų tyrinėjimams, o dalis jo įžvalgų ir šiandieną išlieka originalios, teikia impulsų[57]. Politinę M. Biržiškos veiklą XX a. pradžioje apžvelgė Kazys Vygandas Stasiūnas ir Bronius Genzelis[58].

Tarp kelių šimtų darbų, kuriuose vienaip ar kitaip minimas M. Biržiška, itin vertingi buvo Lietuvos literatūrologų, bibliografų, knygotyrininkų[59], istorikų Alfonso Eidinto[60], Alfredo Ericho Senno[61], Česlovo Laurinavičiaus[62], Egidijaus Aleksandravičiaus[63], Rimanto Miknio[64], Liudo Truskos[65], Raimundo Lopatos[66], Jono Aničo[67], Algimanto Kas-

---

57 Matulevičienė S. Mykolas Biržiška ir lietuvių dainologija // Liaudies kultūra. 2005, nr. 2, p. 25–41.

58 Stasiūnas K. V. Politinė M. Biržiškos veikla XIX a. pradžioje // Lietuvos aidas. 2005, spal. 1, 6, 8, nr. 228, 232, 234; Genzelis B. Mykolas Biržiška – politiko veikla // Voruta. 2007, gruod. 8, nr. 23(641).

59 Žukas V. Lietuvių knygotyros bruožai. Vilnius, 1989; Žukas V. „Švyturio" bendrovė knygoms leisti ir platinti, 1918–1931. Vilnius, 1998; Jovaišas A. Kristijonas Donelaitis: Mažosios Lietuvos dainius. Kaunas, 1992; Karmalavičius R. Sofija Čiurlionienė-Kymantaitė. Epocha. Idealai. Kūryba. Vilnius, 1992; Bukauskienė T. Lietuvių literatūros mokymo istorija (iki 1940 m.). Vilnius, 1993; Urbonas V. Lietuvių žurnalas. Nuo pirmojo numerio iki šių dienų. Trakai–Vilnius, 1993; Černiauskaitė V. Knygotyros klausimai 1904–1914 metų lietuviškoje spaudoje // Knygotyra. 1998, t. 34, p. 38–57; Subačius P. Lietuvių tapatybės kalvė. Tautinio išsivadavimo kultūra. Vilnius, 1999; Girdzijauskas J. Lietuvių literatūros vagoje: Straipsnių rinkinys. Vilnius, 2006, ir kt.

60 Eidintas A. Antanas Smetona: Politinės biografijos bruožai. Vilnius, 1990; Eidintas A. Kazys Grinius. Vilnius, 1993.

61 Senn A. E. Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920. Vilnius, 1992.

62 Laurinavičius Č. Netradicinė recenzija Leono Sabaliūno monografijai „Lietuviška socialdemokratija iš perspektyvos, 1893–1914 m." // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1992, t. 4, p. 437–444; Dėl lietuvių ir lenkų susitarimo galimybių 1919 m. balandžio–birželio mėnesiais // Lituanistica. 1993, nr. 3(15), p. 17–25.

63 Aleksandravičius E. XIX amžiaus profiliai. Vilnius, 1993.

64 Miknys R. Lietuvos demokratų partija 1905–1915 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1995, t. 10; Miknys R. M. Römerio Lietuvos valstybingumo koncepcija ir pastangos ją įgyvendinti // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1996, t. 13, p. 88–113.

65 Truska L. Antanas Smetona ir jo laikai. Vilnius, 1996.

66 Lopata R. Nepriklausomybės akto signataras Donatas Malinauskas. Neatsimetęs istorinis Donato Malinausko portretas. Voruta–Trakai–Vilnius, 1997.

67 Aničas J. Alena ir Mykolas Deveniai. Visuomeninė ir politinė veikla Tėvynėje ir išeivijoje. Vilnius, 1997.

paravičiaus[68], Nastasijos Kairiūkštytės[69], Gedimino Ilgūno[70], Raimundo Klimavičiaus[71], Dangiro Mačiulio[72], Gintaro Mitrulevičiaus[73], Vytauto Berenio[74] ir kitų tyrinėjimai.

Naudinga buvo panagrinėti Lenkijos istorikų, literatūrologų[75] požiūrį į prof. M. Biržiškos vaidmenį lietuvių ir lenkų, Lietuvos ir Lenkijos santykiuose, jo mokslinę, kultūrinę veiklą.

Regis, apie prof. M. Biržiškos gyvenimo kelią ir įvairiopą veiklą jau nemažai rašyta. Tačiau vis dar nėra šiai iškiliai asmenybei skirtos išsamios monografijos. Šia knyga, naudojantis Lietuvoje išlikusiais archyviniais dokumentais, periodine spauda ir įvairių autorių atsiminimais, tyrinėjimais, bandoma:

- M. Biržiškos ilgo ir prasmingo gyvenimo fragmentus sujungti į vientisą biografinį audinį;
- apibendrinti profesoriaus įvairialypę veiklą, išryškinti svarbiausias jos kryptis;
- atskleisti pasaulėžiūros lūžius bajoro ir religinio indiferento sąmonėje;

---

68 Kasparavičius A. Didysis X Lietuvos užsienio politikoje. Vilnius, 1996; Kasparavičius A. Gudų korta Kauno ir Maskvos diplomatiniame žaidime 1920–1925 metais // Lituanistica. 1997, nr. 1(29), p. 3–25.

69 Kairiūkštytė N. Vilniaus vadavimo sąjunga, 1925 04 25–1938 11 25: Istorinė apybraiža. Vilnius, 2001.

70 Ilgūnas G. Steponas Kairys. Vilnius, 2002.

71 Klimavičius R. Neįminta XX amžiaus Lietuvos istorijos mįslė. Vasario 16-osios akto pėdsakais. Vilnius, 2003.

72 Mačiulis D. Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais. Vilnius, 2005.

73 Mitrulevičius G. Socialdemokratai ir Lietuvos Tarybos sukūrimo procesas // Lietuvos istorijos metraštis. 2004 metai. Vilnius, 2005, p. 103–125.

74 Berenis V. Kultūros intarpai istorijoje. Vilnius, 2007.

75 Lewandowski J. Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego (XI 1918 – IV 1920). Warszawa, 1962; Lossowski P. Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920. Warszawa, 1966; Lossowski P. Po tej i tamtej stronie Niemana // Stosunki polsko-litewskie 1883–1939. Warszawa, 1985; Makauskas B. Vilnijos lietuviai, 1920–1939 m. Vilnius, 1991; Jackiewicz M. Literatura polska na Litwie XVI–XX wieku. Olsztyn, 1993; Bardach J. Z driejów polsko-litewskich stosunków naukowych w dwudziestoleciu międźywojennym // Przegląd Wschodni. 1997, t. IV, z. 2(14), s. 365–379; Solak Z. Między Polską a Litwą: życie i działalność Michała Römera. 1880–1920. Kraków, 2004, ir kt.

- išryškinti politinės elgsenos istorinių lūžių momentais specifiškumą;
- bent iš dalies aprėpti, įvertinti mokslinį ir publicistinį palikimą;
- nušviesti Lietuvoje mažai žinomą M. Biržiškos gyvenimą ir veiklą išeivijoje;
- pateikti iškilios asmenybės portretą, jos santykius su artimais žmonėmis, bendradarbiais, mokiniais.

Reikšmingiausias M. Biržiškos gyvenimo, veiklos ir kūrybos studijų šaltinis yra jo milžiniškas kūrybinis palikimas. Bibliografo Izidoriaus Kisino surinktais duomenimis, 1903–1938 m., t. y. per 35-erius savo gyvenimo metus, literatūros istorikas, pedagogas, politikos veikėjas lietuvių, lenkų, rusų kalbomis paskelbė daugiau nei 8000 įvairiausių rašinių. Tarp jų – monografijos, mokykliniai vadovėliai, chrestomatijos, publicistika, itin gausi 1919–1922 m., atsiminimai, išsamūs straipsniai, mažareikšmės žinutės spaudoje ar tik kelios eilutės „Lietuviškojoje enciklopedijoje“[76].

Savo publicistinius darbus M. Biržiška pasirašinėjo per 130 slapyvardžių*, kai ką rašė anonimiškai. Gyvendamas Lietuvoje bendradarbiavo 65-iuose periodiniuose ir neperiodiniuose leidiniuose, išeivijoje – dviejose dešimtyse leidinių. Iš M. Biržiškos kūrybinio palikimo matyti aktualiausios lietuvių tautos atgimimo, valstybingumo problemos, ryškėja paties autoriaus idėjinės nuostatos ir praktinis veikimas.

Prof. M. Biržiška gerai suvokė atsiminimų reikšmę. Jono Jablonskio ir kitų kultūros veikėjų paskatintas, parašė knygą „Anuo metu Viekšniuose ir Šiauliuose (iš 1882–1901 m. atsiminimų, pasakojimų ir raštų)“ (Kaunas, 1938) – vertingą šaltinį Biržiškų šeimos gyvenimui, vaikų ugdymui namuose ir gimnazijoje pažinti. Gyvendamas perkeltųjų asmenų stovyklose Vokietijoje, paskelbė atsiminimus apie prof. Mykolą Römerį[77], vadovavimą Vilniaus universitetui sovietinės ir nacių oku-

---

[76] Kisinas I. Prof. Mykolo Biržiškos bibliografija. Kaunas, 1931; Kisinas I. Prof. Mykolo Biržiškos bibliografija. II dalis (1928–1938 m.) ir I d. papildymai. Kaunas, 1938, p. 535–558.

* Žr. I priedą.

[77] Biržiška M. Mykolas Römeris (1881–1945) // Tremties metai: lietuvių rašytojų metraštis. Tübingen, 1947.

pacijos metais[78]. Daug reikšmingų biografinių dalykų yra Amerikoje išleistuose M. Biržiškos veikaluose[79]. Kiekvieno tyrinėtojo, rašančio M. Biržiškos biografiją, dėmesio verti jo brolių Vaclovo ir Viktoro[80] bei judviejų pusbrolio Stanislovo Biržiškio[81] atsiminimai. Svarbios medžiagos yra rašiniuose apie Bronislavą Biržiškienę[82], Vaclovą Biržišką[83].

Iškilių asmenybių atsiminimai, kuriuose autoriai pateikia tiesioginių žinių, savo įspūdžių apie įvykius, yra svarbus istorinis šaltinis. Tačiau šio žanro kūriniuose pastebimas subjektyvumas, kylantis iš siekimo prisitaikyti prie adresato, žmogiškosios atminties ribotumo arba noro save sureikšminti. Šiuo požiūriu, anot istoriko Vinco Trumpos, M. Biržiška buvo sąžiningas žmogus – sąmoningai tiesos nekraipė, kiekvieną savo teiginį stengėsi pagrįsti dokumentine medžiaga[84]. Nors M. Biržiškos atsiminimuose pastebimas savosios idėjinės srovės, o kai kada ir savo vaidmens iškėlimas į įvykių centrą, pasitaiko kai kurių netikslumų, vis dėlto šaltinių analizė leidžia pritarti V. Trumpos nuomonei.

---

78 Žr.: Pšibilskis V. B. Mykolas Biržiška ir Vilniaus universitetas. Vilnius, 2005; Biržiška M. Vilniaus universitetas vokiečių okupacijos metais // Lietuvos universitetas 1579–1803–1922 / Red. P. Čepėnas. Chicago, 1972, p. 657–691.

79 „Lietuvių tautos kelias į naują gyvenimą" (T. 1: Galvojimai apie tautą savyje ir kaimynų tarpe. Los Angeles, 1952; T. 2: Atbundanti tauta – darbai, žygiai ir veikėjai. Los Angeles, 1953); „Dėl mūsų sostinės (Iš Vilniaus darbo atsiminimų)" Kn. 1: Ligi 1919 m. liepos 1 d. London, 1960; Kn. 2: Nuo 1919 m. liepos 4 d. Ligi 1920 m. spalio 9 d. London, 1962.

80 Biržiška Vc. Praeities pabiros: Rinkinys str. iš Lietuvos praeities. Los Angeles, 1960; Biržiška Vc. Knygotyros darbai / Sudarė, pratarmę ir įvadą parašė Genovaitė Raguotienė ir Bronius Raguotis. Vilnius, 1998; Biržiška Vk. Mykolo Biržiškos dovana žemaičiams (Atsiminimų nuotrupa) // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 113–115; Biržiška Vk. Dėl mūsų sostinės. Neužgijusios žaizdos: Atsiminimai iš Vilniaus 1920–1922 m. II-oji laida. London, 1967.

81 Biržiškis S. Praeities pėdsakai. Parengė E. Vidmantas // Šilalės kraštas. T.2. Vilnius, 1995.

82 Bronislava Biržiškienė // Įžymiosios Lietuvos moterys: XIX a. antroji pusė–XX a. pirmoji pusė / Parengė Dalia Marcinkevičienė. Vilnius, 1997, p. 25–29; Bronislava Biržiškienė (1879–1955) // Mackonis R. Senoji vilniečių karta: Portretų eskizai. Vilnius, 1999, p. 52–57, ir kt.

83 Raguotienė G., Raguotis B. Vaclovo Biržiškos gyvenimo ir veiklos bruožai // Biržiška V. Knygotyros darbai. Vilnius, 1998, p. 7–27; Raguotienė G. Greta įžymiojo Vaclovo Biržiškos. Vilnius, 2000.

84 Trumpa V. Mykolas Biržiška ir Vilnius // Aidai. 1963, nr. 1, p. 12–14.

Svarbiausias šaltinis tyrinėtojui – autentiški dokumentai. Jie saugomi Lietuvos centrinio valstybės archyvo Švietimo, Užsienio, Vidaus reikalų ministerijų fonduose. Jų medžiaga leidžia tiksliai datuoti M. Biržiškos akademinės karjeros poslinkius, atskleisti veiklą įvairiose visuomeninėse organizacijose ir kt. Archyvinius šaltinius svariai papildo rankraštynų medžiaga. Jos, dar beveik nepaliestos tyrinėtojų, itin gausu Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyriaus M. Biržiškos fonde (F 165) bei Vaclovo Biržiškos fonde (F 163). Čia laikomi dokumentai susiję su senos Žemaičių bajorų Biržiškų šeimos istorija, įvairiašake profesine ir visuomenine veikla, gausi šeimos korespondencija, susirašinėjimas su Lietuvos ir kitų šalių mokslininkais, atsiminimų fragmentai. Laiškai, ypač rašytieji žmonai, atskleidžia subtilius dvasinius M. Biržiškos išgyvenimus, elgsenos motyvus, požiūrį į procesus, įvykius ir žmones.

Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje Vaclovo Biržiškos fonde (F 182) laikomi unikalūs archyviniai dokumentai, 1983 m. gauti iš Biržiškų pusbrolio Stanislovo Biržiškio. Universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius taip pat turi vertingos M. Biržiškos akademinio darbo, susirašinėjimo su Vincu Krėve-Mickevičiumi, Steponu Kairiu, Zenonu Ivinskiu, kitais asmenimis medžiagos. Reikšmingų dokumentų apie M. Biržišką yra Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Mokslinės bibliotekos rankraštynuose, Lietuvos mokslų akademijos archyve, Lietuvos nacionalinio muziejaus filiale Signatarų namuose.

Pasinaudota archyvinių dokumentų publikacijomis[85], skelbtu prof. M. Biržiškos epistoliniu palikimu – jo laiškais V. Krėvei-Mickevičiui[86], Liucijai Jurgutytei-Baldauf ir Edmundui Baldaufui[87], rašytojai Petro-

---

[85] Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai (1917–1918) / Sudarė Alfonsas Eidintas ir Raimundas Lopata. Vilnius, 1991; Keli M. Biržiškos veiklos liudijimai // Lietuvos archyvai. Vilnius, 1990, t. 2, p. 110–129; Prie Lietuvos universiteto ištakų. Dokumentų rinkinys // Lietuvos archyvai. Vilnius, 1992, t. 4, p. 70–142.

[86] Iš laiškų Vincui Krėvei 1944–1954 / Paruošė Kostas Ostrauskas // Metmenys. 1983, nr. 45, p. 121–137; Mykolo Biržiškos laiškai Alfredui Sennui / Parengė Egidijus Aleksandravičius // Kultūros barai. 1992, nr. 5, p. 73–75, nr. 6, p. 75–77, nr. 7–8, p. 100–102.

[87] Vėlavičienė S. Brolių Biržiškų laiškai į Vokietiją // Tarp knygų. 1994, nr. 12, p. 22–25.

nėlei Orintaitei-Janutienei[88], broliui Vaclovui[89]. Laiškai praplečia profesoriaus gyvenimo vokiečių okupacijos metais Lietuvoje, Vokietijos karo pabėgėlių stovyklose ir Amerikoje vaizdą, pažeria nemažai asmeninio gyvenimo faktų ir nuotaikų. Ta prasme svarbūs ir Krėvės laiškai M. Biržiškai[90].

Rašant darbą pasinaudota įvairių laikotarpių periodikoje skelbtais pokalbiais su prof. M. Biržiška; iš jų buvo galima pajusti gyvenamojo meto dvasią, sužinoti kai kurių intriguojančių biografinių detalių, išsiaiškinti veiklos planus[91]. Profesoriaus politinę biografiją leido papildyti jo veiklą mačiusių, vertinusių iškilių Lietuvos visuomenės veikėjų užrašų ir dienoraščių publikacijos[92]. Renkant medžiagą nemažai pagelbėjo bibliografiniai leidiniai[93].

Monografiją sudaro pratarmė, penki skyriai, apimantys reikšmingiausius M. Biržiškos gyvenimo, veiklos ir kūrybos tarpsnius, pabaiga, prie-

---

88 Striogaitė D. Nežinomi profesorių Mykolo ir Vaclovo Biržiškų laiškai // Knygotyra. 2003, nr. 40, p. 328–336.

89 Stakulienė S. Iš Biržiškų šeimos epistoliarinio palikimo (1941–1942 m.) // Bibliografija '97, 1999, p. 66–69; Stakulienė S. Iš profesoriaus Mykolo Biržiškos epistolinio palikimo // Bibliografija '01, 2002, p. 84–87.

90 Maciūnas V. Vincas Krėvė savo gyvenimo saulėlydyje. Jo 1944–1954 metų laiškų ištraukos // Metmenys. 1979, nr. 38, p. 83–88, nr. 39, p. 91–124.

91 Prof. M. Biržiškos pasikalbėjimas su Zaleskiu // Lietuvos aidas. 1928, vas. 6, nr. 5; Giedraitis K. Žmogus, kuris pats save atrado // Bangos. 1932, nr. 28, p. 934–936; Matjošaitis S. Rektorius prof. M. Biržiška apie aktualiuosius Vilniaus universiteto reikalus // Vilniaus balsas. 1940, vas. 3, nr. 28. Parašas: St. M.; Valandėlė su prof. M. Biržiška. Jo atsakymai apie praeities darbus, kultūrinę veiklą, religiją // Draugas. 1952, rugp. 9, nr. 189; Prof. M. Biržiškos sukaktį švenčiant // Draugas. 1957, rugpj. 24, nr. 199; Senn A. E. A conversation with Mykolas Biržiška // Lituanus. 1975, vol. 21, no. 1, p. 55–63, ir kt.

92 Römeris M. Dienoraštis. Ištraukos // Kultūros barai. 1990, nr. 3, p. 76–78, nr. 4, p. 72–74; 1992, nr. 2, p. 72–75; Jurgio Matulaičio užrašai. Redagavo Ona Mikailaitė. Brooklyn, 1991; Tory A. Kauno getas: diena po dienos. Vilnius, 2000; Šalčius P. Dienoraštis. Ištraukos // Kultūros barai. 2003, nr. 2, p. 82–85.

93 Aidai: Išeivijos žurnalo (1944–1991) bibliografinė rodyklė. Vilnius, 1996; „Akiračių" bibliografija / Sudarė Irena Poderienė ir kt. Vilnius, 2006; Lietuvos bibliografija. T. 3, kn. 1. Vilnius, 2006; 110 metų sukanka, kai gimė literatūros ir kultūros istorikas Mykolas Biržiška (1882–1962) // Tarp knygų. 1992, nr. 6, p. 39–40; Sukanka 120 metų, kai gimė literatūros ir kultūros istorikas Mykolas Biržiška (1882–1962) // Tarp knygų. 2002, nr. 8, p. 46–47; Dabulevičienė P. Mykolas Biržiška // Tarp knygų. 2007, nr. 6, p. 25–35 ir kt.

dai ir asmenvardžių rodyklė. Medžiaga skyriuose dėstoma chronologiniu ir probleminiu principu. Tekstas iliustruojamas gausia iš įvairių šaltinių surankiota ikonografine medžiaga. Tenka apgailestauti, kad kai kurios senuose leidiniuose aptiktos svarbios nuotraukos yra prastos kokybės. Knygos apimtis ir autoriaus galimybės neleido aprėpti visų M. Biržiškos prasmingos veiklos ir kūrybos, ypač mokslinės ir publicistinės, aspektų. Tai – kitų tyrinėtojų užduotis.

Darbas galėtų sudominti lietuvių literatūros, tautosakos, knygotyros, mokslo ir politinės istorijos specialistus, kultūros tyrėjus, dėstytojus, mokytojus, studentus ir visus tuos, kuriems rūpi iškilios savo krašto asmenybės, lietuvių tautos ir Lietuvos valstybės praeitis.

Dėkoju visiems, kurie vienaip ar kitaip padėjo rengti šią knygą: žmonai Audronei Teofilei už dvasinę ir techninę pagalbą, Lietuvos centrinio valstybės, Lietuvos mokslų akademijos archyvų, Vilniaus universiteto (VU), Lietuvos mokslų akademijos (LMA), Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekų, jų rankraštynų, Lietuvos nacionalinio muziejaus filialo Signatarų namų darbuotojams už sudarytas galimybes sklandžiai pasinaudoti sukaupta literatūra ir dokumentais. Autoriui labai svarbi buvo VU mokslinės bibliotekos generalinės direktorės Irenos Krivienės, LMA bibliotekos direktoriaus dr. Juozo Marcinkevičiaus geranoriška pagalba. Nuotraukų, dokumentų, vertingos informacijos suteikė losandželietės Elena Nakaitė-Arbienė (Alė Rūta) ir Elena Baltrušaitienė, viekšniškių Biržiškų draugijos pirmininkė gydytoja Aušrelė Jadvyga Gurauskaitė, draugijos narys Vilniaus universiteto Kauno humanitarinio fakulteto doc. dr. Albertas Ružė, Biržiškų komisijos prie VU narė, buvusi ilgametė Mokslinės bibliotekos direktorė Birutė Butkevičienė, Kauno humanitarinio fakulteto dekanas prof. dr. Saulius Gudas, VU fotografas Vidas Naujikas, Vilniaus Mykolo Biržiškos gimnazijos direktorius Voldemaras Kaupinis, Signatarų namų vedėja Meilė Peikštenienė. Dėkui Jiems! Didelės padėkos nusipelno JAV gyvenantys prof. M. Biržiškos vaikaičiai Venta Leon, Danutė Mažeikienė (Barauskaitės) ir Vytautas Barauskas. Lietuvos nacionalinio muziejaus Signatarų namams jie suteikė galimybę pasinaudoti Los Andžele ilgai saugotais

savo senelio memorialinio kambario daiktais, nuotraukomis, archyviniais dokumentais, kurie panaudoti šiame darbe. Garbingai Lietuvos žemaičių bajorų giminei atstovaujantis profesorių Biržiškų pusbrolio Stanislovo sūnus Jonas Biržiškis skatino ir kuo galėjo rėmė autoriaus sumanymą.

Dėkoju Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto dekanui doc. dr. Kęstučiui Dubnikui ir kitiems kolegoms, sudariusiems galimybę daugiau laiko skirti knygos rengimui. Reikšminga buvo dalykinė Filosofijos fakulteto Politikos studijų centro doc. dr. Česlovo Baužos pagalba. Padėkos žodžius norėčiau skirti ir šios knygos recenzentams – Kultūros, filosofijos ir meno instituto vyriausiajam mokslo darbuotojui, Lietuvių kultūrinio identiteto skyriaus vedėjui dr. Vytautui Bereniui ir Lietuvos istorijos instituto direktoriui doc. dr. Rimantui Mikniui už vertingas pastabas, patarimus, padėjusius išvengti kai kurių klaidų ir netikslumų. Nuoširdžiai ačiū viešosios įstaigos Vilniaus universiteto leidyklos kolektyvui, parengusiam spaudai ir išleidusiam šį darbą.

1 skyrius

IŠTAKOS

Gulbės herbo giminė

„Gimiau 1882 m. rugpjūčio 12 (24) d. Viekšnių miestelyje, Šiaulių paviete, dabar Mažeikių apskrityje," – rašė Mykolas Biržiška savo atsiminimų knygoje[94]. Rugpjūčio 29 (rugsėjo 10) d. bajorų Elžbietos ir Antano Biržiškų pirmagimį pakrikštijo Viekšnių katalikų bažnyčios kunigas Aleksandras Valavičius. Kūdikiui duotas Mykolo (Michailo) vardas[95]. Krikšto tėvų pareigas atliko kaimynas bajoras Adomas Daugirdas ir senelė Rožė Rodzevičienė (Kurdzikauskytė). Po poros metų (1884 11 20 (12 02) gimusiam broliui buvo duotas Vaclovo, o jaunėliui (1886 02 11 (23) – Viktoro vardas. Antrąjį Biržiškų sūnų taip pat krikštijo kun. A. Valavičius, o krikšto tėvų pareigas atliko teta Marijona Stanevičiūtė (Bielskienė) ir Juozapas Daugirdas. Trečiojo sūnaus krikštytoju tapo kun. Baltramiejus Bubliauskas, o krikštatėviais – Daugirdų motina Karolina ir Daubiškių dvarininkas Antanas Moras. Kauno bajorų deputatinio susirinkimo (1892 07 25) teikimu Rusijos valstybės senato Heraldikos departamentas tris Biržiškų sūnus pripažino kilminiais bajorais. Senatas šį sprendimą patvirtino 1892 metų gruodžio 10 dieną[96]. Pietų Žemaitijoje įsikūrusią ir iki tol niekuo neišsiskyrusią smulkiųjų bajorų Biržiškų giminę papildė trys jaunos atžalos, kurioms buvo lemta giminės vardą įrašyti į Lietuvos istoriją.

Biržiškų pavardę giminei davė jos iki XIX a. vidurio Karšuvos valsčiuje (dabar Tauragės rajono savivaldybės teritorija) valdytas Biržulau-

---

[94] Biržiška M. Anuo metu Viekšniuose ir Šiauliuose. (Iš 1882–1901 m. atsiminimų, pasakojimų ir raštų). Kaunas, 1938, p. 103.

[95] Išrašas iš Viekšnių parapijos aktų įrašų knygos // MAB RS, f. 165–3, lap. 6.

[96] MAB RS, f. 163–20, lap. 1; f. 165–3, lap. 22.

kio („biržė", „biržyti") dvarelis. Istorikas Konstantinas Jablonskis, atlikęs Karšuvos apskrities teisinių dokumentų analizę, 1936 m. rašė, kad pirmasis tikras Biržiškų giminės asmuo yra Mikalojus, kuris galėjo gyventi XVI a. pirmojoje pusėje[97]. Jis turėjo du sūnus – Stanislovą ir Andreiką, jų vaikai Darata Andreikaitė (Vaitiekienė Jogintaitienė) ir Baltramiejus Stanislovaitis pasidalijo pusiau Biržulaukyje paliktą tėvų turtą. K. Jablonskio nuomone, Baltramiejus Stanislovaitis Mikalojaitis jau galėjo vadintis Biržiška, nes jo sūnus viename akte pavadintas Biržiškovič, t. y. Biržiškos sūnus[98]. Tad Jurgis Baltramiejaitis XVII a. pradžioje ėmė vartoti Biržiškų pavardę, kuri pažymėta Žemaičių žemės teismo liudijimuose apie veldamų (nelaisvų valstiečių), Strujų-Vošnariškių (Strijki-Vašnariški) dvarelio pirkimą Pajūrio valsčiuje[99]. Iš dokumentų matyti, kad XVII a. pirmojoje pusėje Jurgio Baltramiejaičio pavardė, kaip ir kitos, kilusios iš vietos pavadinimo, dar nebuvo nusistovėjusi. Jis pats rašėsi (mokėjo rašyti rusėniškai ir lenkiškai) ir buvo vadinamas Biržulovskij, Biržickij, Biržyškovič, Biržiško[100]. 1616 m. sausio mėnesį liudydamas Žemaičių žemės teisme, Jurgis Baltramiejaitis pirmą kartą pasirašė lenkiškai – Jerzy Birżyszko – ir šis pavardės variantas išliko iki pat XX a. pradžios. Taigi, po Liublino unijos suintensyvėjęs Lietuvos bajorų polonizacijos procesas apėmė ir Biržiškas. Kalbėdami ir rašydami lenkiškai, lygindamiesi politinėmis, socialinėmis teisėmis su lenkais, jie, kaip ir kiti Žemaitijos bajorai, reikia manyti, neprarado lietuviškos savimonės, priešinosi Lenkijos ponų inkorporaciniams ketinimams, kovojo už savarankiškos Lietuvos valstybės išsaugojimą. Žemaičių bajorija, susidariusi iš vidutinių ir smulkiųjų bajorų ir būdama toli nuo didikų dvarų ir karaliaus rūmų, buvo daug artimesnė valstiečiams, demokratiškesnė[101].

Jurgis Baltramiejaitis Biržiška turtą ir bajorystę perdavė dviem sūnums – Andrijonui ir Grigui. Andrijono šaka sunyko dar XVIII a. pa-

---

97 Jablonskis K. Apie Biržiškų giminės kilmę // MAB RS, f. 165–1, lap. 2.

98 Ten pat, lap. 3.

99 Ten pat, lap. 5; MAB RS, f. 163–30, lap. 1; f. 163–33, lap. 1.

100 Jablonskis K. Istorija ir jos šaltiniai. Vilnius, 1979, p. 244.

101 Biržiška M. Lietuvių literatūra Vilniaus universiteto metu // Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos. Kaunas, 1931, t. 1, p. 151.

baigoje, o Grigas, vedęs Justiną Zablockaitę, susilaukė įpėdinio Jono. Pastarojo ir Konstancijos Slaboševičiūtės sūnus Jokūbas 1706–1709 m. palaikė Stanisławą Leszczyńskį, šiam pabėgus, buvo paskelbtas banitu (asmeniu už įstatymo ribų) ir turėjo emigruoti. Jo sūnus Jonas (dar turėjo sūnų Jokūbą ir dukrą Marianą) paveldėjo Biržulaukius ir, kaip matyti iš jo žmonos Benediktos Konopinskaitės trimis kryželiais patvirtinto 1768 m. gruodžio 29 d. rašto, dar prisipirko žemės iš kaimynų. Apie 1774 m. Jonas, Benedikta ir jų sūnus Kazimieras Biržiškos, kaip ir kaimynai Malinowskiai, buvo įsitraukę į aršius susirėmimus dėl žemės su stambiaisiais dvarininkais Franciszeku ir Ludwiku Piłsudskiais. Kovojo „kits kitam žemę užgriebdami, najazdais", – rašė M. Biržiška*, Šilalės bažnyčios archyve susipažinęs su to meto istoriniais dokumentais[102].

Jokūbo Biržiškos sūnus Jokūbas iš tėvo palikimo gavo tik šiek tiek pinigų, trejetą galvijų, žirgą ir kardą. Tačiau sėkmingai vedė Elžbietą Vaitkevičiūtę, kuri kraičio atsinešė pusę Džiaugėnų ir Pailgočio dvaro. 1786 m. jos tėvas Kazimieras Vaitkevičius savo vaikaičio Motiejaus naudai atsisakė likusios Džiaugėnų ir Pailgočio dalies. Vadinasi, XVIII a. pabaigoje išryškėjo dvi Biržiškų giminės šakos: biržulaukiškė (Jono) ir džiaugėniškė-pailgotiškė (Jokūbo). Pirmoji – Karšuvos aps-

* Prof. M. Biržiška atsidėjęs gilinosi į giminės genealogiją. 1927 m. dėdės Juozapo Jurgio Biržiškio valdomame Pailgočio vienkiemyje ir Šilalės bažnyčioje tyrinėjo archyvinius dokumentus. Dirbo Vilniaus archyve ir bibliotekose, naudojosi Žemaitijos istorijos ir kultūros tyrinėtojo Michało Eustachijaus Brensztejno, archeografo Konstantino Jablonskio pagalba ir patarimais. Iš pastarojo sužinojęs, kad XVII a. Biržulaukį valdė Sudimantas, ieškojo giminystės ryšių su juo. Vėliau Šiauliuose vieną muziejaus raštą juokais pasirašė: „Sudimantas Biržiška". Regis, „kunigaikštiška" pavardė įėjo į šeimos legendą, nes brolio Vaclovo redaguotoje „Lietuvių enciklopedijoje" (Boston, 1954, t. 3, p. 22) nurodoma, kad Biržiškos anksčiau (iki 1642 m.) turėjo Sudimantų pavardę. Pagal tokią logiką Biržiškas būtų galima kildinti ir iš Daujotų – 1576 m. Biržulaukio dvarelį paveldėjo Barbora Martinaitė ir jos vyras Jonas Baltramiejaitis Daujotas. Seseriai Zojai Martinaitei su vyru Povilu Stanislovaičiu Gruzdžiu atiteko Laukuva (Karo istorijos archyvas. XVI amžiaus Lietuvos inventoriai / Surinko K. Jablonskis. Kaunas, 1934, t. 1, p. 215–218). Pažymėtina, kad rašydamas giminės istoriją M. Biržiška neminėjo K. Jablonskio nustatytos Biržiškų, nors ir tolimos, giminystės su Giniotomis Pilsudskiais – tai, be abejo, lėmė politinės priežastys.

102 M. Biržiškos laiškas Bronislavai Biržiškienei. 1927 07 31 // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 80.

krityje, antroji – Pajūrio. Biržulaukiškė šaka apie XIX a. vidurį nunyko ir dvarelį prarado.

Jokūbo (Jokūbaičio) Biržiškos sūnus Motiejus (gimė 1758, mirė apie 1818) į giminės istoriją įėjo tuo, kad 1792 m. kovo 16 d. drauge su Dionizu Poška ir kitais Raseinių apskrities bajorų seimelio įgaliotiniais (Stanislovu Daugirdu, Jerziu Slawoczinskiu, Piotru Przeciszewskiu) į Raseinių žemės knygas įrašė priesaiką 1791 m. gegužės 3-iosios konstitucijai. Pasirašė trimis kryželiais. Konservatyvioms jėgoms įnirtingai priešinantis konstitucijos įkvėptoms reformoms, Rusijos imperatorės Jekaterinos II iniciatyva Peterburge buvo surašytas Targovicos konfederacijos aktas (paskelbtas 1792 m. gegužės 14 d.), konfederatams suteikta karinė pagalba. Konstitucijos šalininkams pralaimint, imta atsisakinėti priesaikų (taip pasielgė ir D. Poška) ir jungtis prie konfederatų. Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje saugomas Žemaitijos konfederatų sąjungos pakvitavimas liudija, kad Motiejus Biržiška prisiekė (1792 08 23) konfederatams ir pasirašė protokolų knygoje[103].

1800 m. Rusijos caro įsaku vykdant bajorijos titulų peržiūrą, Motiejus Biržiška sau ir savo giminaičiams (brolio Antano sūnums Bonaventūrai Dominykui ir Vincentui Elijui, pusbroliams – Kazimiero Jonaičio Biržiškos sūnums Adomui ir Ignui) išrūpino bajorystės pripažinimą. Jis su patvirtintu Gulbės herbu* buvo gautas 1803 m. lapkričio 19 dieną[104]. Be to, Motiejus, susilaukęs tik trijų dukterų, atpirko į Antano Biržiškos žento Vaitiekaus Vaišvilos rankas patekusią Džiaugėnų–Pailgočio dvaro dalį (kita dar 1799 m. gruodžio 1 d. buvo parduota Tamošiui Rimkevičiui, o šis ją perdavė Petrui Skinderiui) ir padovanojo galimam giminės vyriškosios linijos tęsėjui brolvaikiui Bonavertūrai Dominykui (1783–1822). Pastarasis vedė Kunigundą Rimkevičiūtę ir apie devynerius metus dėl kraičio bylinėjosi su žmonos broliais Tamošiumi ir Jokūbu. Dėl to ne tik blogai sugyveno su žmona, bet ir

---

[103] VUB RS, f. 182–70, lap. 1.

* Kad Biržiškos buvo Gulbės herbo giminė, skelbia šie leidiniai: Rodzina. Herbarz szlachty Polskiej / Opracowany przez Seweryna Hrabiego Uruskiego. Warszawa, 1904, t. 1, s. 219; Gajl T. Polskie rody szlacheckie i ich herby. Bialystok, 2000, s. 27.

[104] MAB RS, f. 163–25, lap. 1–2.

buvo priverstas užstatyti žemę, skursti. Mirdamas vaikus – sūnų Leonardą, dukrą Rozaliją – globoti įprašė buvusį Telšių bajorų maršalką Stanisławą Piłsudskį ir dar tris kaimynus. Testamentu, rašytu 1822 m. spalio 16 d. Pailgotyje, nepilnamečiam sūnui Leonardui paliko iš dėdės Motiejaus gautąją, bet užstatytą ir praskolintą Džiaugėnų–Pailgočio dalį, Juodšakius ir Nedoją, taip pat įpareigojimus išlaikyti motiną, 1/3 dvaro vertės išmokėti kraičio seseriai Rozalijai[105].

Profesorių Mykolo, Vacłovo ir Viktoro Biržiškų senelis Leonardas Biržiška (1809–1902), būdamas 13 metų paauglys, anksti netekęs tėvo, gavo valdyti tik 10 dešimtinių* žemės. Matyt, globotojų patariamas ir remiamas, stojo mokytis į Kolainių gimnaziją ir apskrities mokyklą. Kolainių miestelis priklausė Šiaulių apskričiai, Užvenčio parapijai (dabar Kelmės rajonas). Ten veikusioje vienuolių karmelitų globojamoje gimnazijoje mokslas truko šešerius metus, mokiniai – daugiausia smulkiųjų bajorų vaikai – gyveno vienuolių prižiūrimame bendrabutyje. Šalia mokytojų vienuolių dirbo ir vienas kitas pasaulietis, būdavo ir užsieniečių, puikiai dėstančių prancūzų, vokiečių kalbas. Mokykla turėjo gerai įrengtus fizikos, matematikos, gamtos kabinetus, gausią biblioteką (1827 m. joje buvo 1460 knygų)[106], sudarė sąlygas mokiniams visapusiškai lavintis: mokytis piešti, tapyti, šokti. Geriausieji mokyklos absolventai buvo siunčiami studijuoti į Vilniaus universitetą, bet tarp jų nebuvo vieno vėliau garsiausių L. Biržiškos bendramokslių – Lauryno Ivinskio, mat studijoms reikėjo pinigų.

1831 m. pradžioje Lietuvoje prasidėjo sukilimas, jo židiniai įsiliepsnojo Žemaitijoje, ypač Telšių ir Raseinių apskrityse. Kovo mėnesį visi Kolainių mokyklos mokiniai išsiskirstė į namus. L. Biržiška prisidėjo prie vieno žemaičių sukilėlių būrio, tačiau sukilimo Lietuvoje vado Antano Gelgaudo vadovaujama kariuomenė Šiaulių kautynes pralaimėjo Rusijos rezervinės armijos junginiams ir pasitraukė į Prūsiją. Leonardas drauge su kitais žemaičių bajorais liko savo krašte. Keletą metų slapstęsis savo dvarelio miške, kol jo dalyvavimas sukilime buvo pamirštas[107],

---

[105] Biržiška M. Biržiškų giminės istorija // MAB RS, f. 165–2, lap. 10.

* Viena dešimtinė – 1,0925 ha.

[106] Petkevičiūtė D. Laurynas Ivinskis. Vilnius, 1988, p. 20.

[107] Biržiška Leonardas // Lietuvių enciklopedija. Boston, 1954, t. 3, p. 22.

ėmėsi ūkininkauti. Napasidavė kaimynų siūlymams parduoti paveldėtą žemę – ją išnuomojo, o pats ėmė nuomotis ūkius kitur. Keliolika metų nuomojo gražų Paškevičių dvarelį Lapkasiuose netoli Žvingių bažnytkaimio. Buvo labai darbštus ir sumanus ūkininkas. 1842 m. lapkričio 13 d. būdamas 32 metų susituokė su devyniolikmete kaimyne Anatolija Skinderaite[108] (1823–1897). Ji kraičio atnešė apie 20 dešimtinių ūkį Džiugėnuose. Maždaug 1860 m. buvo išmokėtos skolos, persikelta į Pailgotį. 1861 m. iš Kelpšo dar pripirkta žemės Džiugėnuose ir sudarytas 90 dešimtinių ūkis. Paveldėtuose ir įgytuose Džiugėnų–Pailgočio ūkiuose Biržiškos neturėjo baudžiauninkų. Priešiškai nusistatę baudžiavos kaip nekrikščioniškos visuomeninės tvarkos atžvilgiu, samdėsi žemės ūkio darbininkus, daug dirbo patys – tėvai ir vaikai (keturi sūnūs ir septynios dukros). Augino javus, juos stengėsi pristatyti į didesnius miestus – ten mokėdavo daugiau. Nuolatinės ilgos kelionės žiemą arkliais vargindavo ir tėvą, ir vaikus[109].

Profesorių Biržiškų senelis Leonardas – aukšto ūgio, smarkaus būdo, bet teisingas – buvo gerbiamas ir bajorų, ir valstiečių. Caro valdžios atžvilgiu, regis, laikėsi lojaliai – buvo gavęs bronzos medalį 1853–1856 m. Krymo karui atminti, 1863 m. sukilime nedalyvavo, bet sukilėliams prijautė, sužeistus juos slėpė ir gydė.

Vaikus auklėjo griežtai, iš namų vienus išleisdavo tik pas gimines ar į bažnyčią. Todėl dukterys turėjo gerą vardą, sulaukė piršlių, gerai ištekėjo (vienintelė Kunigunda liko netekėjusi, nes piršosi daugelis jaunikių). Šeima buvo žemaitiškai lenkiška. L. Biržiška puikiai žinojo Lietuvos ir Lenkijos istoriją, vaikaičius ragino nepamiršti žemaičių kalbos, kurią gerai mokėjo. Namuose bendravo ir laiškus rašė lenkiškai. Pramokęs rašyti vaikaitis Mykolas gaudavo senoviniu stiliumi rašytus senelio laiškus. Saugomi Lietuvos mokslų akademijos Rankraštyne (F 116–65), jie padeda suvokti giminės vertybes, teikia žinių apie gyvenimo kasdienybę.

Nedidelio Žemaitijos Būgių dvaro savininko Antano Daugirdo (1788–1856) kruopščiai surinkta medžiaga apie svarbius gyvenimo

---

[108] VUB RS, f. 182–149, lap. 1.

[109] Biržiškis S. Praeities pėdsakai // Šilalės kraštas. Vilnius, 1995, t. 2, p. 9.

įvykius, pajamas ir išlaidas[110] leidžia numanyti, kokia buvo bajoro L. Biržiškos kasdienybė ir rūpesčiai. Reikėjo prideramai bičiuliautis su kaimynais bajorais, kelti vaikų krikštynas, vestuves, duoti kraitį ištekančioms dukroms[111]. Tačiau pagrindinis gyvenimo rūpestis buvo susijęs su brangiai kainuojančiu sūnų išsimokslinimu. Matyt, labai vertindamas savo Kolainių gimnazijoje įgytas žinias ir veikiamas bendro žemaičių XIX a. pirmosios pusės kultūrinio sąjūdžio idėjų, sūnus leido į Šiaulių gimnaziją. Tai smulkiųjų bajorų visuomenėje dar buvo nauja.

Būsimieji profesorių Biržiškų dėdės atkakliai siekė mokslo žinių, tik jauniausiasis Hiliaras (apie 1865–apie1900) nebaigė gimnazijos ir rengėsi stoti į kunigų seminariją. Neįstojęs išvažiavo į Sibirą, kur jaunas mirė. Vyriausiasis sūnus Jonas (1851–apie 1920) Šiaulių gimnaziją baigė aukso medaliu, studijavo mediciną Sankt Peterburgo ir Maskvos universitetuose. Baigęs studijas, daugelį metų Sibire (mirė Tobolske) dirbo gydytoju. Buvo vedęs Jadvygą Gecevičiūtę, su kuria susilaukė šešių sūnų ir trijų dukrų. Nei pats Jonas, nei jo vaikai ryšių su Lietuvoje gyvenančiais giminėmis nepalaikė. Mirus tėvui Jonas iškėlė bylą dėl palikimo paskirstymo ir gal būtų ją laimėjęs, jeigu ne 1914 m. kilęs Pirmasis pasaulinis karas. Vienas Jono sūnų, Konradas, studijuodamas Sankt Peterburgo universitete, įstojo į Lenkijos socialistų partiją, dalyvavo Józefo Piłsudskio grupės veikloje. Suimtas ir Varšuvos karo teismo ištremtas į Sibirą, mirė Rusijoje 1920 m. grįždamas iš tremties. Antrasis L. Biržiškos sūnus Juozapas Jurgis (1853–1923) dėl sveikatos nutraukė mokslą Šiaulių gimnazijoje ir per 20 metų dirbo įvairiose vaistinėse Rusijoje, Sankt Peterburge, Riažske (Riazanės gub.), Maskvoje. Tėvui pasenus ir pasiligojus, grįžo į Pailgotį ir perėmė ūkį. Su žmona smilgiete Elžbieta Januševičiūte susilaukė sūnaus Stanislovo. Trečiasis sūnus Antanas sėkmingai baigė Šiaulių gimnaziją ir taip pat mediciną studijavo Rusijoje. Jam buvo lemta tapti Mykolo, Vaclovo ir Viktoro Biržiškų tėvu.

---

[110] Daugirdaitė-Sruogienė V. Žemaitijos bajorų ūkis XX amžiaus pirmoje pusėje. Vilnius, 1995.

[111] Žr.: L. ir A. Biržiškų dukrai Leonardai Pelagijai Narkevičienei duotos pasogos sąrašas. 1887 m. // VUB RS, f. 182–215, lap. 1.

Šeima. Vaikų auklėjimas

Antanas Biržiška gimė 1855 m. sausio 17 (29) d. tėvų nuomojamame Lapkasių dvarelyje. 1867 m. greičiausiai drauge su savo porą metų vyresniu broliu Juozapu Jurgiu, įstojo į Šiaulių gimnazijos pirmąją klasę (brolis Jonas gimnazijoje ėmė mokytis 1865 m.). Kaip tik tais metais Šiaulių berniukų gimnazija (atidaryta 1851 m. vasarą) buvo perorganizuota į klasikinę: graikų kalba dėstyta vietoje teisės mokslo, mokiniams įvesta nauja uniforma.

Kiek anksčiau gerą vardą turėjusią gimnaziją buvo baigę Petras Vileišis, Jonas Kymantas, Juozas Brazaitis, Motiejus Miežinis, Kazimieras Vadopalas ir kiti žinomi visuomenės veikėjai. A. Biržiška mokėsi noriai ir uoliai. Vėliau toje pat gimnazijoje mokslus krimtusiems jo sūnums buvę mokytojai Voldemaras (Vladimiras) Frankenas ir Aleksandras Rubcovas tėvą pavyzdžiu kėlė. Vyresnėse klasėse, norėdamas palengvinti tėvams, Antanas vertėsi pamokomis. Mokė gimnazijos gydytojo Rozentalio dukrą, Urbonavičių nuo Tauragės ir Todtvenų nuo Panevėžio vaikus[112]. Pats stropiai lankė pamokas, rengė užduotis[113], iki pat senatvės nepamiršo graikų ir neblogai prisiminė lotynų kalbą. Dalyvaudavo visuose gimnazistų žaidimuose, išdaigose. Draugavo su metais už jį vėliau gimnaziją baigusiu (buvo pašalintas, kai pas jį rado draudžiamų eilėraščių rinkinį) Jonu Bielskiu – vėliau žinomu aktyviu nelegalios veiklos dalyviu.

---

[112] Biržiška M. Anuo metu..., p. 12–13.

[113] Šiaulių gimnazijos VII kl. mokinio Antano Biržiškos pamokų tvarkaraštis, užduočių registracija // VUB RS, f. 182–143, lap. 1.

Baigęs Šiaulių gimnaziją A. Biržiška 1875–1880 m. studijavo Maskvos universiteto Medicinos fakultete. Pasirinkimą lėmė vyresniojo brolio ir draugų patarimai, taip pat garsas apie fakultetą ir jo iškilius profesorius (tuo metu Rusijos kariuomenei itin trūko gydytojų, todėl karo valdžia rėmė ir skatino medicinos studijas). Ne paskutinį vaidmenį atliko domėjimasis gamtos mokslais, galimybė baigus gauti darbą Lietuvoje ir specialybės savarankiškumas, nepriklausomumas. Tuo metu Maskvoje studijavo Jonas Basanavičius, Vincas Pietaris, Jurgis Šlapelis, Mikalojus Katkus, Motiejus Puišys, Antanas Eidukaitis, Jonas Kudirka, J. Januševičius ir kiti lietuviai. Bendraudamas su jais A. Biržiška susidomėjo lietuvių tautosaka, užrašęs ją siuntinėjo J. Basanavičiui. Draugavo su Valerijonu Aneriku ir Vytautu Tumu, kuris anksti mirė, nevengė, kaip tai darė J. Basanavičius ir V. Pietaris, bičiulių lenkų. Anot M. Biržiškos, lietuvių šviesuomenės „kratymasis lenkais tebuvo tik prasidėjęs, nevisiškai jai pačiai paaiškėjęs ir pasireiškęs“[114].

M. Katkus prisiminė, kaip gavęs Vilniaus lenko Koncewicziaus, kuris buvo visiems maskviškiams lenkams autoritetas, kvietimą drauge švęsti Kūčias, atvykęs rado nemažą būrį lenkų ir lietuvių. Tačiau „nei Basanavičiaus, nei Pietario ten nebuvo, mačiau ten daug buvusių šiauliečių, tarp jų Biržišką, Šakenį, Petrulevičių... Ten valgėme, šnekėjome, dainavome lenkiškas patriotines daineles.“[115]

Studijuodamas universitete A. Biržiška atsidėjęs rengėsi praktiniam gydytojo darbui, kiek įmanydamas sėmėsi žinių iš žymių to meto Rusijos medikų: terapeuto prof. Grigorijaus Zacharjino, chirurgo V. Basovo, neuropatologo A. Koževnikovo, anatomo D. Zernovo ir kitų. Sekdamas G. Zacharjinu ypač domėjosi vidaus ir vaikų ligomis, ginekologija ir akušerija. Imlus ir sumanus studentas buvo kviečiamas likti universitete ir rengtis profesūrai. Tačiau laikėsi pasižadėjimo, kurį davė kurso draugai, – niekada nesiekti medicinos daktaro laipsnio, nes jis neduodavo naujų žinių, o tik tuščią titulą ir tarnybines privilegijas. Veikiamas tarp tuometinių studentų išpopuliarėjusių narodovolcų*

---

[114] Biržiška M. Anuo metu..., p. 15.

[115] Katkus M. Raštai. Vilnius, 1965, p. 460.

* Slaptosios organizacijos „Narodnaja volia“ („Liaudies valia“) nariai.

„ėjimo į liaudį" idėjų, visas įgytas žinias buvo pasiryžęs skirti saviems Lietuvos žmonėms.

Pasinėręs į rimtas studijas ir būdamas tvirtų moralinių nuostatų, A. Biržiška vengė artimesnių ryšių su „maskvičkomis" – profesorių, nuomojamų butų šeimininkų dukromis. Juolab kad lietuvių visuomenė smerkė mišrias vedybas, ypač jeigu dėl jų būdavo pereinama į stačiatikybę. Mišrios vedybos vos gimstančią lietuvių inteligentiją galėjo ištirpdyti rusų aplinkoje.

A. Biržiškos dėmesį patraukė Elžbieta Rodzevičiūtė, gimusi Lietuvoje, gausioje totoriškos kilmės bajorų giminėje. Rodzevičiai, kaip ir kiti totoriškos kilmės lietuvių bajorai – Skinderiai, Kuodžiai, Marcinkevičiai, Jakubauskiai, Šalkauskiai ir kt., iki XVIII a. pabaigos buvo musulmonai. Jų pavardė kildinama iš totoriško vardo Rodlin (Rodź). Iškilus tos giminės žmogus Motiejus 1788 m. vadovavo Lietuvos kariuomenės pulkui. XVIII a. pabaigoje paspartėjus totorių christianizacijai, jo sūnaus Juozo vaikai Aleksandras ir Juozas tampa krikščionimis, o 1851 m. pripažįstami kilmės bajorais (giminės herbas – Lankas)[116]. Elžbietos tėvas Zenonas gimė Naugardėlyje apie 1810 m., baigė Balstogės gimnaziją. Vedė dvigubai už save jaunesnę Rožę Kurdzikauskytę, gimusią Rodų dvare, Panevėžio apskrityje. Giminystės ryšiais buvo susijusi su Tadu Kosciuška*, Gabrieliu Žemkalniu-Landsbergiu, Bytautais ir kitais Panevėžio krašto dvarininkais.

Gimusi 1858 m. kovo 10 (22) d. Vadaktuose, Panevėžio apskrityje, devynerių metų Elžbieta su tėvais atsidūrė Maskvoje, kur jau gyveno ir dirbo jos vyresni broliai Andrius ir Marijonas. Iš pradžių mokėsi prancūzių vienuolių pensione, paskui aukso medaliu baigė valstybinę rusų mergaičių gimnaziją, neseniai įsteigtus Aukštuosius moterų pedagogikos kursus. Iš senelės ir motinos paveldėjusi gabumus, muzikos mokėsi pas konservatorijos profesorių Ivanskį. Būdama moksleivė bendravo su

---

[116] Herbarz rodzin tatarskich w Polsce / Opracowal Stanislaw Dziadulewicz. Wilno, 1929, s. 435.

* Žentas S. Žakevičius-Žymantas yra nurodęs, kad M. Biržiškos motinos prosenelė, kilusi iš Naugardėlio, buvo T. Kosciuškos sesuo. (Žymantas S. Banguojančiu tautos keliu // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 119).

narodovolcais. Baigusi mokslus Elžbieta vadovavo privačiai Aukštajai mergaičių mokyklai Maskvoje, be to, privačiai mokė bendrųjų dalykų ir muzikos[117].

E. Rodzevičiūtė buvo graži, išsilavinusi, protinga, tvirto charakterio mergina. Nuo gimimo pagal tradiciją pažadėta tėvų numatytam jaunikiui, ji, sulaukusi keturiolikos metų, tėvų valiai pasipriešino. Susipažino, o vėliau susižiedavo su V. Pietario mokslo draugu iš Pilviškių pradinės mokyklos – M. Puišiu, kuris, anot J. Basanavičiaus, strimgalviais metėsi į lenkus, pasirašinėjo „Pujszewski", o vardą Motiejus pakeitė į poniškiau skambantį „Walerian". Kai 1877 m. žiemą M. Puišys apsirgo plaučių uždegimu ir mirė, pas Rodzevičius vis dažniau pradėjo lankytis medikas A. Biržiška[118]. 1878 m. Elžbieta ir Antanas susižiedavo.

1880 m. birželio 2 d. Maskvos universiteto taryba patvirtino A. Biržiškai gydytojo laipsnį ir išdavė apskrities gydytojo pažymėjimą[119]. Dar kiek pabuvęs Maskvoje su sužadėtine, A. Biržiška išvyko į Lietuvą. Ketino aplankyti Pailgotį, pabendrauti su tėvais, pailsėti, apsižvalgyti. Pakelyje užsuko į Šiaulius pas pažįstamą vyresnįjį gydytoją Leopoldą Bartoševičių. Viekšnių miestelį, kurio žmones gydė L. Bartoševičius, tuo metu siaubė epidemija ir A. Biržiška sutiko pagelbėti. Apsistojęs Viekšniuose trumpam, viekšniškių, ypač kanauninko Juozapo Zaleskio, buvo įprašytas pasilikti[120]. Nenuvažiavo pas tėvus ir liko Viekšniuose – visam gyvenimui. 1881 m. sužinojo, kad Elžbieta sirguliuoja. Nuvažiavo į Maskvą, vedė ir jaunąją žmoną atsivežė – vėl iki gyvenimo pabaigos – į nuošalų Lietuvos užkampį. Jame atsirado naujoviška profesionalių inteligentų šeima.

Viekšniuose E. ir A. Biržiškos apsigyveno Martynavičių namuose, kur netrukus vienas po kito gimė trys sūnūs. Dar gyventa Marijos Alseikaitės, Pranciškaus Rimgailos namuose, o 1889 m. birželio 24 (liepos 6) d. už motinos pinigus (1450 sidabro rublių) tėvo A. Biržiškos

---

[117] A. A. Elžbieta Rodzevičiūtė-Biržiškienė // Trimitas. 1938, nr. 3, p. 55.

[118] Ilgūnas G. Vincas Pietaris. Vilnius, 1987, p. 61.

[119] Tyla A. Tėvas Antanas ir sūnus Mykolas Biržiškos – Maskvos universiteto studentai // Viekšnių kraštas ir profesoriai Biržiškos: Pranešimų santraukos. Viekšniai, 1995 m. rugpj. 25–26 d. Vilnius, 1995, p. 16–17.

[120] Biržiška M. Anuo metu..., p. 20.

vardu buvo įsigyti Sofijai Gadonienei priklausantys namai su daržu[121]. Namuose vietos pakako ir trims nutrūktgalviams vaikams, ir gydytojui tėvui priiminėti ligonius. Sentimentus Viekšniams, gimtiesiems namams, Biržiškų sūnūs išsaugojo visą gyvenimą. Pas tėvus praleistos atostogos Mykolui padėdavo atsigauti po įtemptų studijų ir darbo, neprarasti dvasinio saito.

Gydytojas A. Biržiška – neaukšto ūgio, tvirto sudėjimo, vidutiniame amžiuje kiek praplikęs, su nemaža barzda – buvo didelis gamtos mylėtojas ir žinovas. Įvairių augalų prisodino savo sodą, mėgo medžioklę, žemės ūkį. Gyvenimo pabaigoje, matyt, pajutęs tėviškės ilgesį, nusprendė palikti Viekšnius ir apsigyventi Džiaugėnų ūkyje. Jam staiga mirus, pailgotiškis brolis Juozapas Jurgis, laikydamasis susitarimo, 30 ha Džiaugėnų ūkį Šilalės valsčiaus knygose perrašė Mykolo, Vaclovo ir Viktoro vardu, nors jokių dokumentų tam reikalui nebuvo[122].

Mažakalbis, santūrus, nemokėjęs viešai rodyti šilumos kupinos širdies, A. Biržiška, anot Vandos Daugirdaitės-Sruogienės, stojiškai ėjo savo moralės užbrėžtu tikslu[123]. Į gydytojo pareigas žiūrėjo kaip į kilnų pašaukimą. Jo idealas buvo medicinos savaitraščio „Vrač" redaktorius prof. Viačeslavas Manasseinas, šio gydytojo nuotrauka kabojo darbo kambaryje. Prenumeravo ir skaitė Varšuvoje leidžiamą laikraštį „Medycyna", iki pat gyvenimo pabaigos sekė medicinos mokslo ir praktikos naujienas. Savo bibliotekoje sukaupė daug medicinos knygų, didelę jų dalį paskyrė besikuriančiam Lietuvos universiteto Medicinos fakultetui ir Kauno medicinos draugijai[124]. Priklausė Šiaulių gydytojo Savelijaus (Zundelio) Vaintraubo, kuris atvažiuodavo į Viekšnius ligonių konsultuoti, 1900 m. įsteigtai Šiaulių gydytojų draugijai.

Viekšniai gydytojui A. Biržiškai buvo vienintelė darbo vieta. Joje praleido visą savo gyvenimą, išskyrus 1915–1918 m., kai dėl karo buvo priverstas pasitraukti į Rusijos gilumą. Neatsisakydavo vykti pas ligonį

---

121 M. Biržiškos raštas Mažeikių apskr. mokesčių inspekcijai 1942 12 28 // MAB RS, f. 165–6, lap. 5.

122 Biržiškis S. Praeities pėdsakai. Šilalės kraštas. Vilnius, 1995, t. 2, p. 121.

123 Daugirdaitė-Sruogienė V. Mirė prof. Mykolas Biržiška // Margutis. 1962, nr. 8, p. 3.

124 AA. D-ras Antanas Biržiška // Medicina. 1922, nr. 9–10, p. 505.

nei dieną, nei naktį. Plačioje apylinkėje – nuo Telšių ligi Kruopių, nuo Kuršo sienos iki Gruzdžių, Kuršėnų ir Luokės – buvo gerbiamas ir pripažintas „didysis daktaras“. Ypač garsėjo kaip geras akušeris. Jo užrašų knygelėje pavardės ir paprastų kaimiečių iš Tirkšlių, Dargų, Purvių, Pivėnų, Ašvienų, Stumbrių, Mitkaičių ir kitų Žemaitijos vietų, ir lenkų dvarininkų, rusų valdininkų, žydų ir vokiečių kilmės amatininkų, pirklių[125]. Visiems buvo vienodai dėmesingas, o vargšus gydė be atlygio, rėmė nepasiturinčiuosius. Mirus jo gydytam iš Rygos į Viekšnius atsikėlusiam vokiečių kilmės amatininkui Hintendorfui, ne tik neėmęs atlyginimo, bet dar įspaudęs jo žmonai pinigų sakydamas, jog prireiks, kol užaugs vaikai*.

A. Biržiška turėjo nemaža draugų, nemėgo neteisybės, suktybių, gobšumo, į akis sakė karčią tiesą. Vengė politikos, partijų[126]. Apie draugus, kurie dalyvavo politiniame gyvenime, sakydavo: „Kuomet jie turi laiko savo tiesiogines pareigas atlikti?“[127] Anot M. Biržiškos, jo tėvas „lenkų visuomenėje ėjo žemaičiu, kuris ne kartą ją šiurkščiai įkirsdavo, prieš daug ką šiaušėsi, dėl ko jis nevisiškai buvo laikomas „saviškiu“, nors visų gerbiamas, o lietuviškoms srovėms jis buvo per daug savarankiškas „bajoras“, tad svetimokas, bet taip pat gerbtinas ir gerbiamas.“[128] Gražiai mokėjęs kalbėti žemaitiškai, bet užaugęs lenkų kultūros, literatūros įtakoje, A. Biržiška, kaip ir jo tėvai, sukūrė lenkiškai žemaitišką šeimą. Gėrėjosi ir atmintinai deklamavo patriotinę poeziją apie Lietuvą lietuvių ir lenkų kalbomis. Su lietuviškuoju veikimu nebuvo susijęs, bet iš tolo jį stebėjo ir rėmė. Spaudos draudimo metais viekšniškiams teikdavo lietuviškų raštų, o pasirodžius legaliai lietuviškai spaudai, buvo jos rėmėjas, uolus „Lietuvos žinių“, „Lietuvos ūkininko“, vėliau – „Lietuvos aido“ ir „Lietuvos“ skaitytojas.

---

[125] Dr. Antano Biržiškos užrašai // MAB RS, f. 165–347, lap. 1–5.

* Hintendorfo vaikaitis Albertas Gerutis šį iš savo motinos išgirstą atsitikimą vėliau papasakojo prof. M. Biržiškai, aprašė savo atsiminimuose. Žr.: Gerutis A. Mano atsiminimai. 1939–1970 m. // VUB RS, f. 155–666, b. l.

[126] AA. D-ras Antanas Biržiška trijų profesorių tėvas // Lietuva. 1922, lapkr. 14, nr. 258.

[127] D-ras Antanas Biržiška // Medicina. 1922, nr. 9–10, p. 504.

[128] Biržiška M. Anuo metu..., p. 16.

Sūnums buvo ne tik tėvas, bet ir „didžiulis prietelius“[129], auklėjo juos ne žodžiais, ne pamokslais, bet pavyzdžiu, visuomeniniu idealizmu. Vaikai augo ir brendo nuolatinio darbo, pasiaukojimo, pakantos atmosferoje, visą gyvenimą gerbė ir mylėjo tėvą. Antai jau suaugusiam sūnui Mykolui tėvas buvo vienas iš tų trijų Lietuvos vyrų, kurių akivaizdoje „vis dar tebesijaučiu nesuaugęs, nesubrendęs, kalbėdamas nedrąsiai tepareiškiu atskirą, nesutinkančią su jųjų, nuomonę“[130]. Ilgainiui kitų dviejų iškilių Lietuvos vyrų – J. Jablonskio ir J. Basanavičiaus – autoritetas kiek priblėso, o tėvo liko neginčijamas, skatino ieškoti būdų gydytojo Antano Biržiškos vardui įamžinti.

Tėvas nuolat lankydavo ligonius ir į namus grįždavo pavargęs, todėl visi namų ūkio ir vaikų auklėjimo rūpesčiai teko motinai. Pasak V. Daugirdaitės-Sruogienės, tai buvo moteris „ekspansyvi, judri, spinduliuojanti, visada pasiruošusi priglausti ar tai kaimietę, vargo prispaustą, ar jaunuolį, gyvenimo kryžkelėje atsidūrusį“[131]. Už daug ką, kas buvo būdinga broliams Biržiškoms, reikia dėkoti būtent motinai. Ji prižiūrėjo namų ūkio darbininkes, vadintas pakajavomis, kukarkomis, niankomis (viena jų – Ona Butkaitė, meiliai vadinama Anuse, – tapo tikra šeimos nare, pagelbėdavo tėvui gydant, operuojant ligonius), prireikus rūpindavosi miestelio žmonių sveikata. Kai Viekšnius 1894 m. siaubė choleros epidemija ir neturtingi gyventojai badavo, Elžbieta Biržiškienė puolė juos šelpti. Pirmiausia išdalijo, ką tik rado savo namuose ir klebonijoje, paskui iš dvarų rinko produktus, kuriais šešias savaites rėmė šimtus žmonių[132].

Ne kartą nuo pacientų šiltine ir kitokiomis ligomis užsikrėsdavo vyras, įvairiomis vaikų ligomis sirgdavo sūnūs. E. Biržiškienė visus slaugė, gydė. Nuolat sirguliuojantį pirmagimį Mykolą 1884 m. pradžioje motina išvežė į Maskvą, kur keletą mėnesių buvo gydomas, senelių ir dėdžių lepinamas. 1889 m. Viekšniuose įsisiautėjus užkrečiamosioms

---

[129] AA. D-ras Antanas Biržiška trijų profesorių tėvas // Lietuva. 1922, lapkr. 14, nr. 258.

[130] Biržiška M. Apie J. Jablonskį... // Lietuvos mokykla. 1920–1921, p. 599.

[131] Daugirdaitė-Sruogienė V. Mirė prof. Mykolas Biržiška // Margutis, 1962, nr. 8, p. 3.

[132] Biržiška M. Anuo metu... p. 150–151.

vaikų ligoms, motina su Anuse ir sūnumis vėl važiavo į Maskvą. Mažo provincijos miestelio vaikai pamatė didžiulį miestą, zoologijos sodą, cirką, gerokai išplėtė akiratį.

E. Biržiškienė nepaskendo kasdieniuose rūpesčiuose, savo žinias ir išmintį perteikė vaikams. Viekšniuose nuo 1865 m. veikusi pradinė valdžios mokykla, tėvų nuomone, negalėjo sūnums atverti kelio į žinių pasaulį, todėl nuspręsta juos mokyti namuose. Iš motinos sūnūs puikiai išmoko lenkų ir rusų kalbų, skaityti, rašyti. Mokėsi taip pat gramatikos, aritmetikos, fizikos, geografijos, Lenkijos istorijos, katekizmo. Savo sūnums ir kitiems mokomiems viekšniškių vaikams E. Biržiškienė stengėsi suteikti kuo daugiau muzikos žinių. Berniukai nuo kūdikystės buvo pripratę prie muzikos, kuria motina juos ir tildė, ir migdė, prie dažnų vakarinių koncertų (duetai, trio su smuikininku kun. Baltramiejumi Baltrėnu, dainininke Stanislava Daugirdiene, violančelininku Antanu Viskausku ir kt.)[133]. Motinos įtikinėjamas, verčiamas Mykolas penkerius metus mokėsi muzikos. Pamokas nutraukė pats, nes nemėgo griežtų nurodymų ir pamokymų, o ir muzikavimą sunkiai sekėsi derinti su mokslu gimnazijoje. Muziką mėgo visą gyvenimą, todėl vėliau džiaugėsi, kad jo dukra Ona pasirinko muzikės kelią.

Darniai sugyvenę tėvai savo sūnums buvo reiklūs, nuolat pabrėždavo atsakomybę už savo poelgius (nubaustas už kaimynės žydės įžeidimą Mykolas nuo to laiko nebepasakydavo nieko įžeidžiamo apie kitų tautybių žmones), prireikus ne kartą ir rykštę paimdavo. „Reikėjo nemažai laiko ir rimtesnės pažiūros, kol man nemalonų tėvo rankos atminimą išdildė mano patirtas, suprastas ir atjaustas gilus tėvo kilnumas, jo pasiaukojimas mums, šimtą ir tūkstantį kartų pasireiškusi jo meilė“, – atsiminimuose rašė M. Biržiška[134].

Motina savo sūnus augino ir mokė būti lenkais patriotais. Jų protą ir jausmus giliai veikė pasakojimai apie sukilimus prieš caro priespaudą, garbingi ir tragiški Lenkijos istorijos vaizdai, lenkiškos patriotinės giesmės. Motina apie praeitį pasakodavo unijine dvasia ir apie Lietuvą

[133] Ten pat, p. 14.
[134] Ten pat, p. 108–109.

vos užsimindavo, o tėvas sūnums anksti pravėrė duris savo bibliotekos spintos, kurioje garbingą vietą užėmė Adomo Mickevičiaus keturtomis. Aštuonerių devynerių metų berniuką jo eilės veikė „ne vien kaip jaunuolį, bet ir kaip tautiškai atbundantį lietuvį, didžiausiame lenkų poete atrandantį ir pajuntantį tokį pat, kaip ir jis, lietuvį, – lenkiškai kalbantį, lenkiškai rašantį, betgi *lietuvį*, kurio lenkiškoji kalba jau tik ne bendrinė etninės Lenkijos, bet visa pakvipusi Lietuva, kaip Chodzkų arba Kondratavičiaus rašinių"[135].

Mykolas mintinai deklamavo „Pono Tado" ir kitų A. Mickevičiaus kūrinių ištraukas. Paveiktas „Gražinos" mėgino lenkiškai sukurti Lietuvos XIV a. pabaigos istorijos „dramą". Parašė tik vieną jos sceną... Bet visą gyvenimą nuolatos grįždavo prie A. Mickevičiaus kūrybos, kuri jam darė didžiulį dvasinį poveikį.

Biržiškų namuose nuo mažens vaikams buvo prieinamos suaugusiųjų knygos, enciklopedijos, laikraščiai, žurnalai. Jau vaikystėje jie įgijo puikių skaitymo įgūdžių. Būdamas dešimties, Mykolas lenkų kalba jau buvo perskaitęs Emilio Zola, Gui de Moupassant'o ir kitų klasikų romanus, A. Mickevičiaus, Henryko Sienkiewicziaus, Ludwiko Kondratowicziaus (Vladislavo Sirokomlės), Aleksandro Puškino, Nikolajaus Gogolio kūrinius, Graikijos ir Romos istoriją, Charleso Roberto Darwino autobiografiją. Karinius žaidimus mėgusiam Mykolui nepaprastai didelį įspūdį ir įtaką padarė vokiečio Augusto Wilhelmo Grube's Varšuvoje išleistas tritomis veikalas „Visuotinė istorija paveiksluose". Vėliau rašė: „Aleksandras, Cezaris, Napoleonas kaip žvaigždės man švietė"[136]. Mykolas ir jo broliai itin mėgo klausytis tėvo ir motinos vaikystės prisiminimų apie 1863 m. sukilimą, atostogų parvykusios studentės Helės Grincevičiūtės pasakojimų apie perskaitytų knygų veikėjus. Matydami, kaip tėvų namuose branginamos knygos ir suprasdami jų dvasinę reikšmę, vaikai gautus ar uždirbtus – kad ir skinant agrastus parduoti – pinigus ėmė leisti knygoms.

---

[135] Biržiška M. Lietuvos dievaitis. Kas buvo ir ką po šimto metų mums paliko Adomas Mickevičius? // Santarvė. 1955, nr. 6, p. 251.

[136] Biržiška M. Anuo metu..., p. 118.

M. Biržiškos ir jo brolių intelektiniam brendimui darė įtaką ir gimtojo Viekšnių krašto socialinė kultūrinė aplinka. Ventos dešiniajame krante įsikūrusiame miestelyje – viename didžiausių Žemaitijoje valsčių centrų – XIX ir XX amžių sandūroje gyveno apie 3000 žmonių: vietinių žemaičių, lenkų, rusų kolonistų ir žydų. 1897 metų visuotinio gyventojų surašymo duomenimis, krikščionių miestelyje buvo 1305, žydų – 1646[137]. Katalikų dvasinius poreikius tenkino 1853 m. baigta statyti bažnyčia, stačiatikių – rusintojų pastatyta cerkvė, judėjų – trys sinagogos. Taigi Viekšnių kultūrinį klimatą kūrė skirtingų tautybių žmonių ori, tolerantiška laikysena, puoselėjamos bendros visų žmonių vertybės. Miestelio gyventojai didžiavosi gražiomis pavenčio apylinkėmis, sutraukiančiomis vasarotojų ne tik iš Šiaulių, Liepojos, Rygos, bet ir iš Sankt Peterburgo, Varšuvos, taip pat savo turgais ir mugėmis. Netoli miestelio dar 1872 m. nutiesta Liepojos–Romnų geležinkelio linija labai palengvino susisiekimą su Ryga, Mintauja ir kitais centrais. Viekšniuose veikė pradžios mokykla, viena seniausių Žemaitijoje vaistinė.

Bijodami, kad vaikai gali susirgti užkrečiamosiomis ligomis, Biržiškos ribojo jų bendravimą su platesne Viekšnių miestelio ir sodžiaus visuomene. Tai, aišku, nesukliudė sūnums persirgti visomis tuo metu paplitusiomis vaikų ligomis, tačiau susiaurino jų gyvenimo pažinimą, kiek pasunkino įsilieti į visuomeninę veiklą.

Viekšniuose Biržiškos artimai bendravo su Maskvoje studijas baigusio vaistininko Vincento Aleksandravičiaus šeima. Vaikystės atsiminimuose M. Biržiška rašė: „Visa Aleksandravičių šeimyna, ypač vaistininkui antrą kartą vedus (Kotryną Kerbedytę, su kuria susilaukė šešių vaikų – *V.B.P.*), buvo mums labai artima, ypatingai mūsų metų Bronius, su kuriuo paskui Šiauliuose drauge gyvenome ir mokėmės, o daug už mus jaunesni jo broliai ir seserys taip pat augo mums lyg pusbroliais ir pusseserėmis ir liko artimi."[138] Ypač artimos draugės buvo Biržiškienė su Kotryna Aleksandravičiene – ji vienintelė Viekšniuose buvo baigusi Varšuvos konservatoriją. Šeimų ryšiai nenutrūko ir vėliau. Profesoriaus Mykolo Biržiškos šeima, važiuodama pailsėti prie jūros, drauge

[137] Viekšniai // Mūsų Lietuva / Paruošė Bronius Kviklys. Boston, 1968, t. 4, p. 429.
[138] Biržiška M. Anuo metu..., p. 88.

pasiimdavo tokios galimybės neturėjusią Vandą Aleksandravičiūtę. Pas Biržiškas ji susipažino su savo būsimuoju vyru Vytautu Jonu Gyliu – Nepriklausomos Lietuvos diplomatu.

Biržiškų šeima buvo gana religinga. Motina vaikus dažnai vesdavo į bažnyčią, griežtai rūpinosi jų pamaldumu. Dėl didelio motinos griežtumo Mykolui „bažnyčia pasidariusi atgrasi"[139]. Šeima artimai bendravo su kai kuriais kunigais (jų Viekšniuose nuolat būdavo keturi penki), ypač su J. Zaleskiu. Kanauninkas J. Zaleskis buvo „poniškas", bet savo lenkiškumo nebruko, pamokslus sakė žemaitiškai, taigi, per 40 darbo metų viekšniškiams tapo didžiausiu autoritetu.

Bendrauta ir su aplinkinių dvarų savininkais, kurių dauguma šiame krašte įsikūrė tik XIX amžiuje. Daugelis jų neišmanė žemės ūkio reikalų, tačiau buvo kultūringi, apsiskaitę žmonės, patys mokėsi ir savo vaikus mokslino gimnazijose, universitetuose. Jų giminės, atvykdami vasaroti, pasidalydavo Maskvos, Sankt Peterburgo ar Varšuvos kultūrinio ir politinio gyvenimo naujienomis. Netolimame Santeklių dvare gyveno Kazimiera Radavičiūtė – drauge su seserimi buvusi etnografo Liudviko Jucevičiaus mokinė (joms jis paskyrė savo „Historją litewską dla dzieci")[140]. Būgių dvaro savininkas Kazimieras Daugirdas iš Biržiškų „semdavosi stiprybės, kai, Lietuvos pasiilgęs, nuvykdavo ten iš Kaukazo, Ukrainos"[141]. Mirus Klyšių dvarininkui Adomui Daugirdui, jo vaikus globojo Šiaulių bajorų globos komiteto paskirtas Antanas Biržiška.

Tarp apylinkės dvarininkų bene labiausiai apsišvietęs ir išsilavinęs buvo Pavirvytės dvaro savininkas Edvardas Paulavičius. Baigęs gamtos mokslų studijas Dorpato (Tartu) universitete, jis buvo Lenkijos Kališo (Kalisz) realinės mokyklos mokytoju, direktoriumi. Iš pareigų pasitraukęs dėl mokyklos rusinimo, į Pavirvytę parsigabeno dovanų gautą lenkišką Kališo mokyklos biblioteką, kuria leido naudotis savo kaimy-

---

[139] Yla S. Mykolas Biržiška – kančių nuskaidrinta asmenybė // Yla S. Dievas sutemose. Religiniai lūžiai lietuvių gyvenime. Toronto, 1964, p. 224.

[140] Ten pat, p. 43.

[141] Daugirdaitė-Sruogienė V. Mirė prof. Mykolas Biržiška // Margutis. 1962, nr. 8, p. 3.

nams. Be to, E. Paulavičiaus iniciatyva Viekšnių apylinkių dvarininkai ir inteligentai įsteigė kilnojamąją bibliotekėlę. Jos dvylika narių, tarp jų ir Biržiškos, knygų fondą kasmet turėdavo papildyti už 5 rublius įsigytais leidiniais, nustatyta tvarka keistis knygomis su kitomis šeimomis[142]. Bibliotekėle naudojosi ir tėvai, ir vaikai.

Biržiškos dažnai svečiuodavosi Daubiškių dvare, kurį valdė išsilavinę, dvasingi šeimininkai Darija ir Antanas Morai. Ankstesnis dvaro savininkas Aleksandras Moras asmeniškai bendravo su Simonu Daukantu, Motiejumi Valančiumi, Laurynu Ivinskiu, kolekcionavo senienas, įkūrė biblioteką, kurioje sukaupė porą tūkstančių knygų rusų, lenkų ir kitomis kalbomis. A. ir D. Morų pastatytų puikių rūmų antrasis aukštas buvo skirtas svečiams, mokytojui, mokiniams ir mokyklos klasei. Šiose patalpose 1892–1894 metais gyveno ir mokėsi Mykolas Biržiška. Čia vaikų neturėjusių Morų auklėtinį Ignacijų, kaimynų Chominskių sūnų Zbigniewą ir Mykolą gimnazijai rengė buvęs Dorpato universiteto studentas Władysławas Korsakas. Fortepijono muzikos mokė du kartus per savaitę atvykdavusi E. Biržiškienė, prancūzų kalbos – pati šeimininkė, buvusi caro Aleksandro II žmonos freilina. Prancūzų kalba nesusidomėjęs ir prideramo uolumo neparodęs vienuolikametis Mykolas vienintelės apylinkės grafaitės motinai buvo apibūdintas kaip mokslui negabus, „amatui tetinkąs, pavyzdžiui, šiaučiaus“[143].

V. Korsakas, išmokęs vokiečių kalbos ir kitų dalykų, išvyko gavęs tarnybą tolimoje Permės gubernijoje. 1894 m. jį pakeitęs Sankt Peterburgo universiteto studentas Aleksandras Hasselkus, stengdamasis duoti kuo daugiau žinių, vaikus mokė net po 12 val. per dieną. Sušlubavo Mykolo sveikata, teko ilsėtis ir kartoti su V. Korsaku išmoktus dalykus. Bendravimas su Morais, ypač šeimininko pasakojimai apie 1863 m. sukilimą, jo dainuojamos patriotinės lenkų dainos, siūloma literatūra brandino Mykolo anticarines, demokratines nuostatas.

1894 m. vasarą gydytojas A. Biržiška, pabendravęs su Šiaulių gimnazistais – kairiškėnu Vladu Sirutavičiumi ir paragėnu Gustavu Ivanauskiu (būsimųjų rašytojų Sofijos Pšibiliauskienės ir Marijos Lastaus-

[142] E. Biržiškienės laiškai A. Morui // VUB RS, f. 1–625, lap. 42.
[143] Biržiška M. Anuo metu..., p. 115.

kienės – Lazdynų Pelėdos broliu), nusprendė savo sūnus leisti mokytis į Šiaulių gimnaziją. 1895 m. pavasarį trys berniukai drauge su motina apsigyveno Šiauliuose ir, kiek padirbėję su korepetitoriais, sėkmingai išlaikė stojamuosius egzaminus. Mykolas buvo priimtas į trečią klasę, Vaclovas – į pirmą. Devynmečiam Viktorui žinios leido taip pat patekti į pirmą klasę. Tačiau tėvas, nenorėdamas, kad Vaclovas turėtų kokių nors negerų jausmų jaunesniam broliui, jei šis, būdamas toje pačioje klasėje, mokytųsi geriau, pareikalavo, kad Viktoras eitų pagal amžių – į prieklasį[144]. Biržiškų šeimai prasidėjo naujas gyvenimo tarpsnis.

[144] Vc. Biržiška. Autobiografija // MAB RS, f. 163–1, lap. 1.

Šiaulių gimnazijoje

XIX–XX amžių sandūroje Šiauliai buvo Lietuvos provincijos visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo centras, viena svarbiausių kultūrininkų telkimosi ir veiklos vietų. Besiplečiant administracijos, medicinos įstaigų, pramonės įmonių tinklui, gausėjo miesto ir apskrities inteligentų būrys, jį rėmė grafų Zubovų skatinami dvarininkai bajorai. Augo Šiaulių gimnazija. Dar 1871 m. ji tapo pilna klasikinė su dvejų metų kursu septintoje klasėje, o 1873 m. atidaryta aštunta klasė[145]. Tokia Šiaulių gimnazija buvo Mykolo Biržiškos ir jo brolių mokymosi metais. Paskirta rengti ištikimus ir paklusnius carizmui pavaldinius, ji, pasak absolvento Stasio Šalkauskio, „auklėjimo atžvilgiu buvo iš tikrųjų policijos nuovados skyrius"[146]. Nepaisant visų rusintojų ir pravoslavintojų pastangų, gimnazisto statusas mieste buvo aukštas – vyresniųjų klasių mokiniai „visai Šiaulių visuomenei ėjo tuomet universiteto studentais"[147]. Šiaulių, kaip ir Marijampolės, gimnazija svariai prisidėjo prie naujos kartos tautinio sąjūdžio veikėjų ugdymo. Čia subrendo Jonas ir Antanas Vileišiai, Povilas Višinskis, Aleksandras Dambrauskas- Jakštas, Antanas Karosas, Gasparas Feliksas Cirtautas, Andrius Domaševičius, Vincas Čepinskis, Jeronimas Ralys, Konstantinas Šakenis, Stasys Šalkauskis, Steponas Kairys, Augustinas Janulaitis, Marce-

---

[145] Krivickas J. Šiaulių berniukų gimnazijos – J. Janonio vidurinės mokyklos istorija (1851–1991). Kaunas, 1991, p. 14.

[146] Šalkauskis S. Mano atsiminimai iš gimnazijos laikų // Ateitis. 1929, nr. 5–6, p. 247.

[147] Biržiška M. Anuo metu..., p. 154.

linas Šikšnys, Vytautas Mošinskis, Vladas Sirutavičius, Antanas Gravrogkas ir dešimtis kitų į Lietuvos istoriją įėjusių asmenybių.

1895 m. rudenį broliai Biržiškos Šiauliuose apsigyveno drauge su motina ir aukle Anuse. (Anot Mykolo, motiną į Šiaulius atsikėlė tik dėl jo sveikatos – kai 1901 m. Mykolas baigė gimnaziją, brolius apgyvendino bendrabutyje, o pati grįžo į Viekšnius[148].) Apsigyveno iš gydytojo Julijono Šalkauskio išnuomuotame keturių kambarių namelyje drauge su trimis gimnazistais iš Viekšnių parapijos – Broniumi Aleksandravičiumi, Stasiu Gaudėšiumi ir Klemensu Skabeika. Ši aštuonių asmenų „respublika", kurios „prezidente" buvo laikoma E. Biržiškienė, o neoficialiu vyresniuoju – Mykolas, puikiai bendravo su Šalkauskiais (tėvai, ketvertas sūnų ir penketas dukterų). Su vyresniaisiais sūnumis Kaziu ir Stasiu susidraugauta, tapta net „pusgiminėmis". Rašydamas apie draugus, bendravimas su kuriais turėjo didžiausią auklėjamąją reikšmę, S. Šalkauskis pažymėjo: „Tarp jų trys broliai Biržiškos vaidino žymiausią rolę. Jie trys, mudu su broliu ir keletas draugų ne tik naudojomės susidraugavimu pasilinksminimų tikslais, kam turėjome geras gamtos aplinkybes, bet ir lavinimosi tikslais. Žaidimai plačioje gamtoje, gyvenimas viena draugų bendruomene ir keitimasis pažiūromis įvairiais literatūros ir gyvenimo klausimais turėjo didelės įtakos fiziniam, doriniam ir protiniam auklėjimuisi bei lavinimuisi."[149] Tada išryškėję intelektualūs interesai ženklino tolesnius jaunuolių gyvenimo kelius – Biržiškų trejetas ir du broliai Šalkauskiai tapo Lietuvos universiteto dėstytojais. Laikas ir, matyt, pasaulėžiūros skirtumai lėmė, kad ilgainiui gražūs ryšiai nutrūko. Julija Šalkauskienė rašo, jog užsiminęs apie brolius Biržiškas jos vyras Stasys stebėdavosi, kad po bendrai praleistos jaunystės su jais neliko tikrai draugiškų ir nuoširdžių santykių. Filosofo šeimą su kolegomis arba vienas retkarčiais aplankydavo tik Viktoras Biržiška[150].

Kai Mykolas Biržiška įstojo į Šiaulių gimnaziją, jos direktoriumi buvo Ivanas Svirielinas. Po šešių savaičių jį pakeitė buvęs Vilniaus

---

148 Biržiška M. Anuo metu..., p. 213.

149 Šalkauskis S. Mano atsiminimai..., p. 249.

150 Šalkauskienė J. Į idealų aukštumą. Atsiminimai apie prof. Stasį Šalkauskį. Vilnius, 2000, p. 74.

2-osios gimnazijos inspektorius, graikų kalbos mokytojas Aleksandras Rubcovas – geraširdis ir karštuolis, taktu nepasižymintis žmogus, menkas pedagogas[151]. Mokytojai – daugiau ar mažiau kvalifikuoti, geriau ar blogiau pažįstantys mokinius, vieni jų toleruojami, kiti – nekenčiami, privalėjo mokiniams skiepyti „tautinius rusiškus pradus“, „nuo seno rusiškame krašte“ stiprinti auklėjamąjį mokyklos poveikį[152]. Todėl itin daug dėmesio buvo skiriama rusų kalbos ir literatūros, religijos dėstymui. Stačiatikių tikybos mokytojas ir šventikas Antonas Trojepolskis mokinių buvo laikomas priešu ir jo privengta. Iš tikybą dėsčiusių keturių katalikų kapelionų Mykolui labiausiai imponavo VIII klasėje mokęs kun. Peliksas Paškanis (Paškonis), kuris sugebėdavo laisvai ir maloniai bendrauti su mokiniais, diskutuoti, įtikinti. Pokalbiai su šiuo kunigu sumažino kankinančias abejones religinėmis tiesomis, kurios kilo žemesnėse klasėse dėl kitų kapelionų silpnos argumentacijos ar žeidžiančio netakto. Kiekvieną mokslo metų sekmadienį bažnyčioje vykdavo „mokinių mišios“, per kurias klebonas lenkiškai sakydavo pamokslą. Be to, mokiniai katalikai per religines ir įvairias valstybines, dažniausiai carui pagerbti skirtas šventes būdavo varomi į gimnazijos cerkvę. Mokslo metus visi pradėdavo stačiatikių šventiko vadovaujamu bendru „malebnu“ (pamaldomis).

Gimnazijos varpo, kurio garsas aidėdavo visame tada nedideliame Šiaulių mieste, reguliuojamą ramų ir vienodą mokyklos gyvenimą 1897 m. rugpjūčio 20 (rugsėjo 1) dieną sukrėtė neeilinis įvykis. Tą dieną sukviesti į aktų salę, kur turėjo vykti mokslo metų pradžiai skirtos pamaldos, 49 mokiniai katalikai, demonstratyviai išėjo iš salės. Mokiniams buvo žinoma, kad dar vasarą caras įsakė nebeversti mokinių katalikų dalyvauti stačiatikių pamaldose. Mokiniai katalikai tuojau pat buvo surašyti, uždaryti salėje ir po vieną šaukiami į mokytojų kambarį tardyti. „Po kelių valandų tardymo, prisiminė M. Biržiška, – buvome atleisti namo, kur nerimstančių motinų, globėjų, šeimininkių buvome su džiaugsmu sutikti ir klausimais apiberti.“[153] Dėl savo sūnų ir globo-

[151] Biržiška M. Anuo metu..., p. 164.
[152] Biržiška M. Šiaulių gimnazijos mokytojai // Biržiška M. Anuo metu..., p. 344.
[153] Ten pat, p. 287.

tinių jaudinosi, jų sumanymą rėmė E. Biržiškienė. Tądien ryte išleisdama į gimnaziją visus šešis peržegnojo ir padrąsino.

Šiaulių gimnazijos pedagogų taryba 49 iš pamaldų išėjusius mokinius nutarė nubausti. Aktyviausieji – Steponas Kairys, Zigmas Novickis, Zigmas Stanevičius (VIII klasė) ir Zigmas Mockus (VII klasė) buvo pašalinti iš gimnazijos su teise stoti į kitas. Kitiems elgesio pažymiai sumažinti iki dvejeto ar trejeto (tarp jų ir M. Biržiškai). Visi prasižengusieji neteko teisės gauti pašalpas, stipendijas, dovanas už gerą mokymąsi, būti mokinių bendrabučių vyresniaisiais ir kt.[154]

Šiaulių įvykio atgarsiai pasiekė Sankt Peterburgo spaudą, į gimnaziją buvo atsiųstas aiškintis Švietimo ministerijos departamento direktorius. Galų gale pats Šiaulių gimnazijos direktorius buvo priverstas mokiniams paskelbti caro įsakymą, kurį jie jau seniai žinojo. Gimnazistai džiaugėsi išvengę liūdnesnių pasekmių ir laimėję svarbią kovą.

Kai Mykolas mokėsi aštuntoje gimnazijos klasėje (1900–1901), moksleivius vis labiau domino visuomeninio gyvenimo, politikos klausimai. Klasėje gyvai aptarinėti Sankt Peterburgo ir kitų miestų studentų bruzdėjimai, reiškiamas jiems pritarimas. Į Mykolo rankas patenka studentų ir darbininkų organizacijų atsišaukimai, jis pirmą kartą sužino apie vykstantį anticarinį revoliucinį judėjimą. Tai galbūt neatsitiktinai rusų kalbos ir literatūros (dėstė Longinas Dolotskis) rašinyje panaudojo draudžiamas XVIII a. rusų rašytojo carinės santvarkos griežto kritiko Aleksandro Radiščevo mintis, joms pritarė. Laimei, mokytojas iš to fakto nedarė didelės istorijos ir pasitenkino tik pamokymais per anksti nesidomėti neigiamomis gyvenimo pusėmis[155]. Daug liūdniau baigėsi Mykolo dalyvavimas slaptame vakarėlyje dėl dalyvavimo bruzdėjimuose pašalintiems iš universiteto Sankt Peterburgo studentams paremti. Pedagogų taryba, atsižvelgdama į gerą mokymąsi ir elgesį, nutarė vyresniojo Biržiškų sūnaus iš gimnazijos nešalinti. Tik pareiškė papeikimą, sumažino elgesio pažymį iki keturių ir iškėlė sąlygą: jeigu dar kuo nors nusikals – nedelsiant bus pašalintas. Tačiau naujasis gimnazijos direktorius Povilas Jakuševičius, sužinojęs, kad Mykolas yra tarp kandidatų

[154] Ten pat, p. 288.
[155] Ten pat, p. 188.

mokyklą baigti medaliu, pareiškė, jog matys jį kaip savo ausis. Per baigiamuosius egzaminus pasirūpino, kad taip ir būtų.

Į Šiaulių gimnaziją M. Biržiška įstojo jau turėdamas nemaža žinių, išsiugdęs darbštumą, pasiryžęs tvirtai siekti mokslo. Dalyvaudavo visuose draugų žaidimuose, išdaigose, tačiau jausdamas esąs fiziškai silpnesnis, buvo linkęs dirbti vienas, galvoti, svajoti. Mokslas Mykolui sekėsi lengvai – iš klasės į klasę pereidavo gaudamas pagyrimo raštus. Būdamas penktoje klasėje kaip korepetitorius mokytis padėdavo dviem gimnazistams – B. Aleksandravičiui ir Kostui Liutkevičiui. Savo seneliui Leonardui Biržiškai Mykolas rašė: „Darbo nebijau, nes tik tada esu laimingas, kai dirbu. Gaila tik, kad esu per silpnas sunkiam darbui. Tėvas rūpinasi, kad nepervargčiau, o aš nežinočiau, ką daryti, jeigu nebūtų darbo."[156]

Gimnazistą M. Biržišką labiausiai domino istorija, rusų kalba ir literatūra. Iš istorijos mokytojo Konstantino Špakauskio gavęs tik sausas vadovėlių žinias, naudojosi privaloma mokyklos rusiška biblioteka. Savarankiškai perskaitė F. Guizot „Prancūzijos civilizacijos istoriją", H. T. Buckle „Anglijos civilizacijos istoriją", Nikolajaus Karamzino daugiatomę „Rusų valstybės istoriją", daugybę rusų ir pasaulio rašytojų romanų, įžymių žmonių biografijų. Susižavėjo Ch. R. Darwino evoliucijos mokslu.

Knygas pirkdavo už sutaupytus ir korepeticijomis uždirbtus pinigus, gaudavo iš draugų, pažįstamų. Šalia gimnazijos įsikūrusios rašymo reikmenų ir vadovėlių krautuvės savininkas Mordchelis Cimkauskas buvo ne tik prekybininkas, bet ir tikras knygų mėgėjas. Jo sandėlį primenančiame knygyne buvo nemaža retų, net caro valdžios draudžiamų knygų, kurias skolindavo už mėnesinį atlyginimą. Nuo pat pradžios ėmęs knygas sau ir motinai skaityti, Mykolas įgijo tokį senojo bibliofilo pasitikėjimą, „jog jis leido ištisas valandas laisvai landžioti po visus apdulkėjusius jo knygyno kampus, rankiotis knygų kiek ir kokių tik norėjau, be jokios jo priežiūros imtis jas namo be jokių užrašų ir grąžinti kada man buvo patogu."[157]

---

[156] M. Biržiškos laiškas L. Biržiškai. 1898 11 05 // VUB RS, f. 182–133, lap. 4.

[157] Biržiška M. Anuo metu..., p. 266.

Mykolui ir jo broliams savo iš tėvo E. Paulavičiaus paveldėtos bibliotekos duris plačiai atvėrė naujasis Pavirvytės dvaro savininkas Jonas Paulavičius. Vietoje mokytojų brukamos rusiškos lektūros čia buvo galima gauti lenkiškų ir net emigracijoje leistų knygų, literatūros istorijos temomis.

1898 m. vasarą Mykolas pradėjo ir vėliau per atostogas tęsė sistemingas lenkų literatūros istorijos studijas. Prisimindamas tuos metus M. Biržiška pasakojo: „Prisirinksim, būdavo, glėbį patinkamų knygų, surišim į skraistę, pakišim lazdą ir, paėmę už galų, abu su broliu nešam taip iš Pavirvyčio dvaro net į Viekšnius, namo, kokius septynis kilometrus."[158] Po vienos kitos savaitės knygos būdavo keičiamos naujomis. Iš pradžių skaitę visas į akis kritusias knygas, Biržiškų gimnazistai netrukus naudojosi Varšuvoje ir Maskvoje leidžiamomis savišvietos programomis, patarimais savamoksliams. Vyresnėse gimnazijos klasėse, pirmuosiuose universiteto kursuose Mykolas skaitė knygas, kurios visapusiškai plėtė akiratį, teikė svarbių žinių gamtos ir visuomenės mokslų klausimais. Tik 1905 m. revoliuciniai įvykiai jį privertė atsisakyti sistemingo skaitymo ir „šokti patin visuomenės kovų sūkurin"[159].

Šiaulių gimnazijoje, kur viešai kalbėti lietuviškai ir lenkiškai buvo draudžiama, M. Biržiškai pirmą kartą iškilo tautiškumo klausimas. 1897 m. sausio 28 (vasario 10) d. vyko visuotinis Rusijos gyventojų surašymas. Mykolas anketoje nedvejodamas parašė – lenkas. O štai Šiauliuose antrokas gimnazistas Vaclovas, pirmokas Viktoras, kaip ir Viekšniuose jų tėvas, parašė – žemaitis. „Kodėl aš užsirašiau lenku, nežinau, – po 35 metų aiškino M. Biržiška. – Bet gal dėl to, kad buvau girdėjęs, jog lietuviai – tai tas pats, kas ir rusai. Sielos gilumoj jutau, kad nesu lenkas, ir kažkas traukė mane į tai, kas lietuviška, ypač jos istorija."[160] Vėliau parašytuose vaikystės ir gimnazijos dienų atsiminimuose patikslino, kad tuometinį apsisprendimą nulėmė motinos argumentas, esą neužsirašius lenkais, rusų valdžia pavadins rusais, nes lietuvių ji nepripažįsta[161].

---

[158] Viskanta E. Mykolas Biržiška // Vairas. 1923, nr. 10, p. 103.

[159] Biržiška M. Anuo metu..., p. 307.

[160] Giedraitis K. Žmogus, kuris pats save surado // Bangos. 1923, nr. 38, p. 934.

[161] Biržiška M. Anuo metu..., p. 279.

Nuo anketos užpildymo dienos Mykolą kankino abejonės, kurias sklaidyti padėjo septintoje klasėje sutiktas draugas Povilas Urbšys (būsimojo Lietuvos užsienio reikalų ministro Juozo Urbšio dėdė). Jis buvo pirmas lietuvis, su kuriuo daug kalbėtasi apie „litvomaniją" ir lietuvių tautinį judėjimą. 1900 m. vasarą galutinai apsispręsti padėjo „litvomanėmis" tapusios Pavirvytės Paulavičių dukros Anelė ir Zosė. Lietuviškai dar nepaskaitydamas, su ypatinga pagarba ir susijaudinimu vartė „Varpo" ir „Ūkininko" numerius. Į Šiaulių gimnaziją Mykolas grįžo tvirtai nusistatęs pramokti lietuviškai, aiškiai reikštis lietuviu ir lietuviams dirbti lietuviškąjį darbą. Anksčiau brolius ir draugus telkęs į lenkų literatūros istorijos pažinimo kuopeles, su pašalintu iš gimnazijos Edvardu Šiukšta ir P. Urbšiu sudarė lietuvių kalbos kuopelę. Povilo vadovaujami du žemaičių bajorų sūnūs keletą savaičių, kas žodį sustodami, aiškindamiesi, versdami skaitė „Tėvynės varpus". Artėdamas prie gyvenimo kelio galo, M. Biržiška rašė: „Jokių unijinių palinkimų jau baigdamas Šiaulių gimnaziją neturėjau (kai Marijonas Sviechauskis, tapęs karštu pilsudskininku, Salduvos kalne 1898 m. prisiekė kovosiąs už Lenkijos ir Lietuvos nepriklausomybę, aš čia pat teprisiekiau kovoti tik už Lietuvos nepriklausomybę – ir tos priesaikos tebesilaikau) ir vėliau vaikiškos reminescencijos mano tautinėje ir politinėje veikloje nesireiškė ir nesvėrė."[162] Tad 1901 m. M. Biržiška Šiaulių gimnaziją baigė apsisprendęs būti lietuviu ir aiškiai nusistatęs prieš caro valdžią.

Savo apsisprendimą būti lietuviu M. Biržiška vadino atsivertimu, atlietuvėjimu, lietuviškos senovės prabudimu. Pripažino, kad tai nepigiai jam kainavo. Atsivertęs, „litvomanu" tapęs bajoras tada daug kam atrodė keistu, nesuprantamu žmogumi. Susiaurėjo pažįstamų būrys – atkrito visi tie, kurie niekino kultūrinius lietuvių siekius, kuriems lietuvių tautinio atgimimo linkmė tapo nemaloniu netikėtumu. Net motina, sužinojusi apie vyriausiojo sūnaus apsisprendimą, kaip kirviu kirto: „Tai tu ne mano sūnus, nes aš pagimdžiau lenką."[163] Bet netrukus pati ima tolti nuo lenkuojančių dvarininkų, gyventi lietuvių reikalais.

---

[162] Biržiška M. Negražinant vis dėlto pagražinta... // Naujienos. 1960 kovo 5, nr. 509.

[163] Biržiška M. Anuo metu..., p. 325.

Tėvas Mykolo nusistatymą priėmė kaip visiškai natūralų dalyką. Vyresnieji Biržiškos atsiliepė į jaunosios kartos mestą iššūkį ir, anot Juozo Tumo Vaižganto, pagausino skaičių smulkiųjų ir vidutiniųjų bajorų – Petkevičių, Pečkauskų, Putvinskių, Ivanauskų, Landsbergių, Bukantų, Kymantų ir kt., prisidėjusių prie liaudiškosios Lietuvos. Iki tol „liaudžiai terezervuojama lietuviška kalba Biržiškų namuose pamažu įgyja pilietybės teisių, lygių su lenkiškąja, ne pasiafišuoti pažangumu, bet esmiškai."[164] Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Antano ir Elžbietos Biržiškų ryšiai su lenkiškąja dvarininkija visiškai nutrūksta, namuose įsivyrauja ne tik lietuvių kalba, bet ir visuomeniniai interesai. Vėliau M. Biržiška kruopščiai rinko pavardes tų išbajorių (M. Biržiškos „nukaltas" terminas), kurie dalyvavo Lietuvos atgimimo sąjūdyje, integravosi į lietuvių tautą. Jam, gerai pažinojusiam lietuviškai nekalbančių, bet LDK politinio atskirumo ir pilietinės ištikimybės tradicijas puoselėjančių bajorų aplinką, bajoriškasis Lietuvos XIX a. kultūros klodas buvo didelė vertybė. „Seniai jau pasakyta ir dažnai kartojama teisinga pastaba, – po daugelio metų rašė Biržiška, – jog *lietuvybė* (tautinė gyvybė) išliko *po šiaudiniu stogu*, tik klaidinga iš čia išvada – taip pat kartojama – jog tiktai valstiečiai (miesčionys, sodžionys, sodiečiai, kaimiečiai), tad liaudis (palyg. lenkų *lud*, rusų *liudi* – žmonės), vieni bebus ją išlaikę, taigi, jog esanti išlaikyta tik *kaimo lietuvybė*. Kad ji sudarė vyriausią, tvirčiausią ir seniausią naujybinės lietuvių kultūros pagrindą, tai tiesa, kuri betgi reikalinga dar papildyti tuo, kad lietuvybei išlaikyti nemažai svėrė ir po tokiu pat šiaudiniu stogu seniau gyvenusi bajorija, kurios įtaka reiškiasi tajai pat kaimo ir tautos kultūrai."[165]

1901 m. pavasarį M. Biržiška, jau apsisprendęs lietuvis, gerais pažymiais baigė Šiaulių gimnaziją*. Tų metų laidoje iš šešiolikos žmonių tik vienas (P. Urbšys) buvo kilęs iš valstiečių. Pusė baigusiųjų studijoms pa-

---

[164] Vaižgantas. Mykolas Biržiška. Ir sutapo su savo tauta... // Vaižgantas. Raštai. Kaunas, 1929, t. XIV, p. 11.

[165] Biržiška M. Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą. Los Angeles, 1952, t. 1, p. 51.

* 1903 m. gerais pažymiais gimnaziją baigė gabus, bet mokytis nemėgęs brolis Vaclovas. Tik Viktoras, pasižymėjęs dideliais gabumais, gavo baigimo atestatą su vienais penketais ir aukso medalį. Tapęs studentu medalį pardavė.

sirinko Maskvos universitetą. Kokiu gyvenimo keliu žengti toliau, teko spręsti M. Biržiškai ir jo tėvams. Kadangi Mykolas dėl silpnos sveikatos kartais praleisdavo pamokas, o į aukštesnę klasę buvo perkeliamas be egzaminų, Šiaulių gydytojų nuomone, studijoms turėjo rinktis ne universitetą, bet miškų institutą. Tačiau kaimiškojo gyvenimo nemačiusio jaunuolio visai netraukė perspektyva baigus institutą gyventi gamtoje ir fiziškai bei dvasiškai per daug nesivarginti. Juolab kad nuolat matydamas kilnų, pasiaukojamą tėvo darbą nuo vaikystės svajojo būsiąs kaip ir jis – gydytojas. Tačiau tėvas dar šeštokui Mykolui aiškiai pareiškė, kad iš jo nesulauks sau pavaduotojo – jo sveikata neleidžia tokiam sunkiam darbui atsidėti[166]. Baigiant gimnaziją buvo kilusi mintis rinktis kelią, kuris taip pat nuo mažų dienų traukė, – studijuoti istoriją ir literatūrą. Tačiau tokiu atveju katalikui, neturinčiam nei žemės, nei kitokio turto, baigus studijas būtų tekę dirbti toli nuo Lietuvos. Gimtajame krašte darbą galėjo gauti tik gydytojai ir teisininkai – ir tai, jeigu jie nebuvo stipendininkai. Pastarieji caro vyriausybės potvarkiu buvo skiriami į įvairias imperijos sritis. Nors širdis traukė kitur, pasirinko teisės studijas Maskvos universitete, nes ten tikėjosi gauti daugiau pamėgtos istorijos žinių.

[166] Biržiška M. Anuo metu..., p. 310.

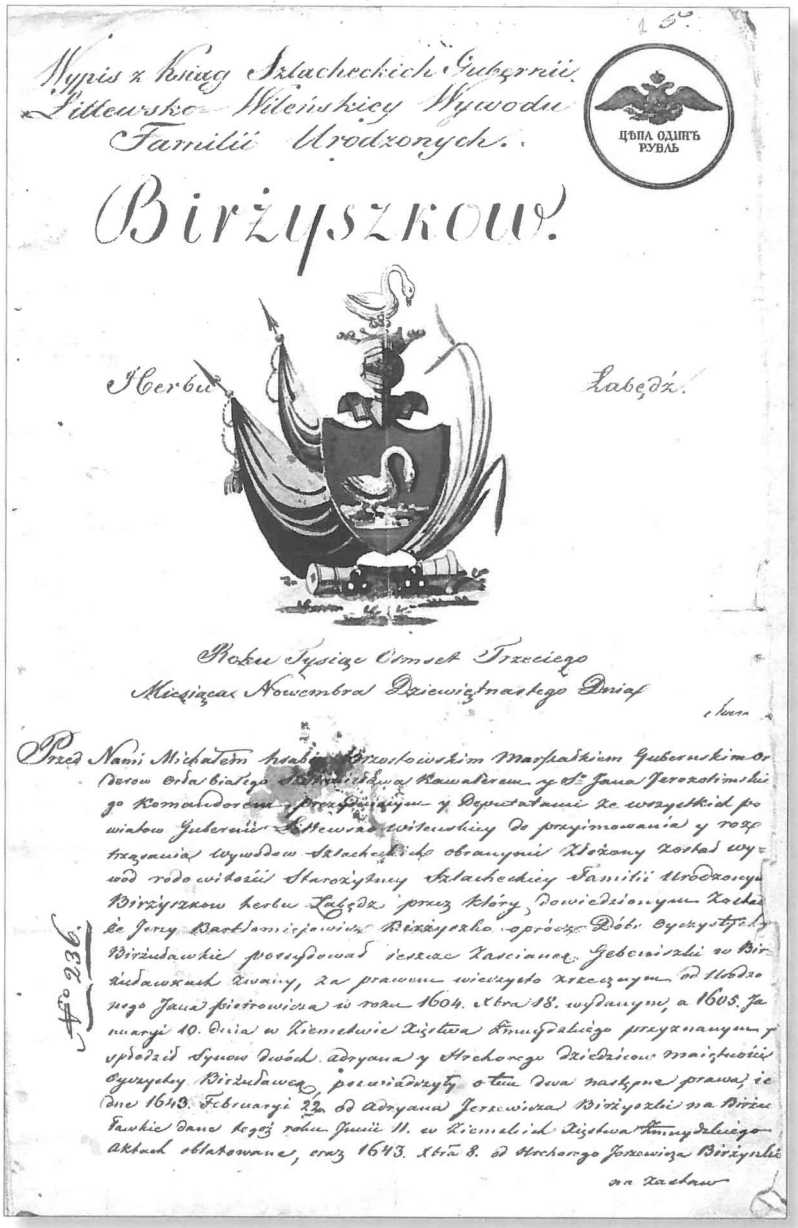
Wypis z Ksiąg Szlacheckich Gubernii Litewsko-Wileńskiey Wywodu Familii Urodzonych.

ЦѢНА ОДИНЪ РУБЛЬ

Birżyszkow.

Herbu Łabędź.

Roku Tysiąc Ośmset Trzeciego Miesiąca Nowembra Dziewiątnastego Dnia

Przed Nami Michałem hrabią Wołowiczem Marszałkiem Gubernskim Orderow Orła Białego Kawalerem y Sędzią Jana Jerozolimskiego Komandorem Prezydującym y Deputatami ze wszystkich powiatow Gubernii Litewsko-wileńskiey do przyimowania y rozstrząsania wywodow szlacheckich obranymi Złożony rodzaj wywod rodowitości Starożytney Szlacheckiey Familii Urodzonych Birżyszkow herbu Łabędź przez który dowiedzionym rodzaie Jerzy Bartłomiejowicz Birżyszko oprócz Dóbr ojczystych Birżudawskich posiadał teraz Zaściankowe Gebcewiszki w Birżudawskich granicach, za prawnie wierzytelo przeszłym od Hrehorego Jana Piotrowicza w roku 1604. Marca 18. wydanym, a 1605. Januarii 10. dnia w Kiemielwie Xięstwa Kmiedzińskiego przyznanym y vpodzisł synow swoich Adryana y Hrehorego dziedzicow maiętności ojczystey Birżudawcy, powiadczyły o tem dwa nastepne prawa; ie dnie 1643. Februarii 22. od Adryana Jerzewicza Birżyszki na Birżudawskie dane będąc roku Junii 11. w Kiemielwie Xięstwa Kmiedzińskiego aktach oblatowane, oraz 1643. Marca 8. od Hrehorego Jerzewicza Birżyszki na Zadaw

№ 236.

Biržiškų giminės herbas ir išrašas
iš Vilniaus bajorų kilmės gubernijos knygos. MAB

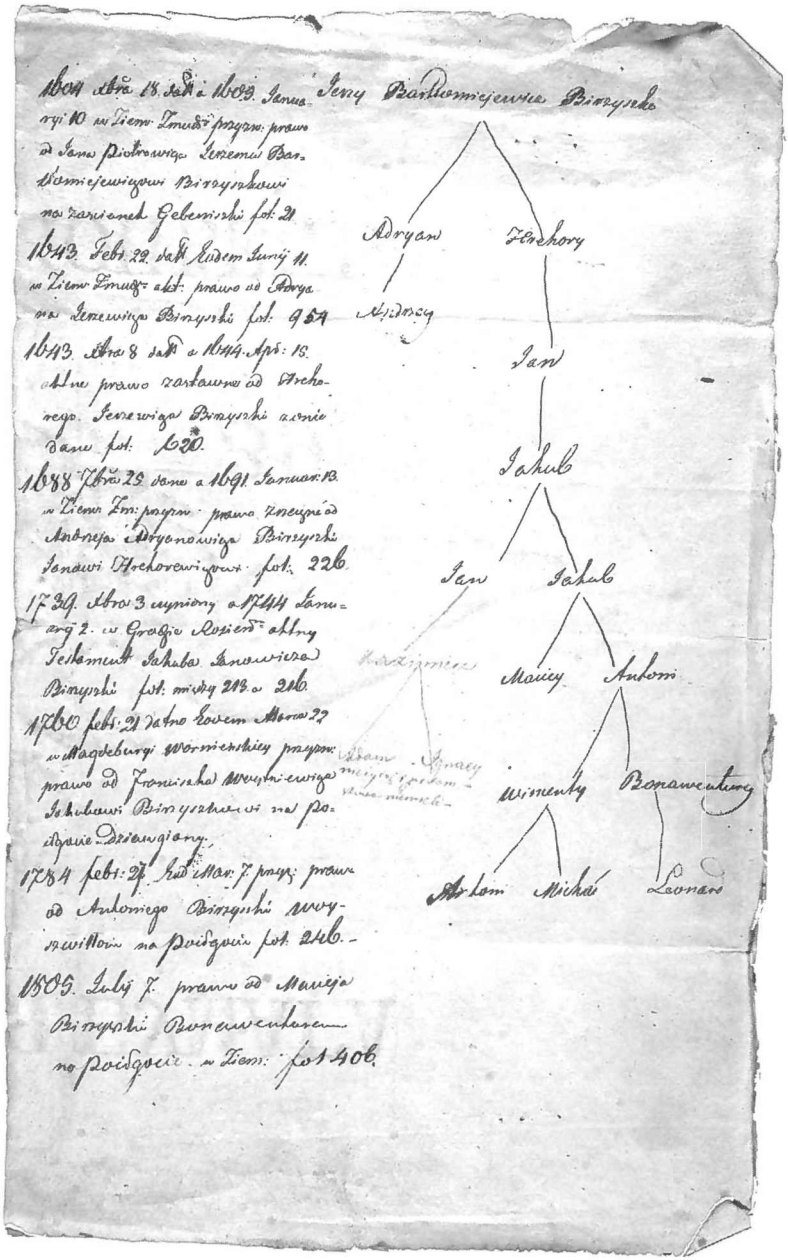

Biržiškų giminės genealoginis medis. XIX a. pradžia. VUB

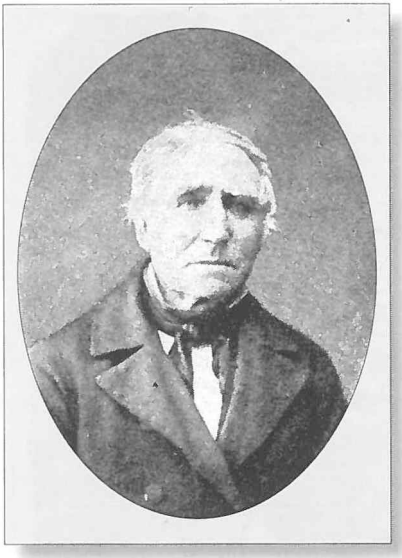

Senelis Leonardas Biržiška (1809–1901 m.).
B. Smilgevičiaus nuotr. VUB

Senelė Anatolija Biržiškienė (1824–1897 m.)
B. Smilgevičiaus nuotr. VUB

Tėvas Antanas Biržiška. 1881 m.
K. Šindkovskio nuotr. VUB

Motina Elžbieta Biržiškienė. 1881 m.
K. Šindkovskio nuotr. VUB

Namas Viekšniuose,
kuriame gimė profesoriai
Biržiškos

Daubiškių dvarininkai
Darija ir Antanas Morai su
augintiniu Ignacijumi. 1885 m.

Viekšnių vaistininko
Vincento Aleksandravičiaus šeima.
Iš kairės į dešinę stovi sūnus Bronius
ir jis pats, sėdi uošvė Didžiulytė-
Kerbedienė, K. Aleksandravičienė
su dukryte Vanda ir sūnumis Vincu,
Juozu ir Kaziu

M. Biržiškos mokytojas
1892–1894 m. Wladysławas Korsakas

Mykolas Biržiška stodamas
į Šiaulių gimnaziją. 1895 m.
J. Arnsono nuotr. VUB

Mykolas – VIII klasės
Šiaulių gimnazistas
J. Arnsono nuotr. VUB

VIII klasės Šiaulių
gimnazistas Povilas Urbšys

Šiaulių gimnazijos VII klasė. M. Biržiška sėdi antras iš kairės. Centre – gimnazijos direktorius A. Rubcovas. Antroje eilėje antras iš dešinės stovi P. Urbšys

Biržiškų šeima. XX a. pradžia. VUB

2 skyrius

BRANDOS METAI

Maskvos universiteto studentas

1901 m. vasarą M. Biržiška ilsėjosi Viekšniuose – Pailgotyje aplankė senelį Leonardą, P. Urbšio padedamas ir iš jo duotos J. Jablonskio „gramatikėlės" mokėsi lietuvių kalbos. Rugpjūčio mėnesį, prieš tai išsiuntę savo dokumentus ir įsigiję studentiškas uniformas, Mykolas su Povilu išsirengė į Maskvą. Biržiškų šeimos gyvenime vyko didelis lūžis – motina pirmą kartą buvo atskiriama nuo savarankiškai turėjusių bręsti sūnų. Broliams – į septintą klasę perkeltam Vaclovui ir šeštonpatekusiam Viktorui – teko mokytis be motinos ir auklės priežiūros, gyventi mokinių nuomojamame bute. Mykolas – motinos labai mylimas, išlepintas ir gyvenimo nepatyręs – ilgam laikui turėjo įsikurti svetimoje visuomenėje. Maskvoje gyvenę tėvai puikiai žinojo, kokie pavojai joje tyko lietuvaičių, o čia dar ir silpna Mykolo sveikata, domėjimasis studentų bruzdėjimais, „litvomanija".

Kai studentiškas „kražis", motinos prikimštas drabužių, skalbinių, sūdyto sviesto puodynių bei kitokių valgių, buvo įkeltas į vagoną, atėjo eilė atsisveikinti. Nemėgęs pamokymų sakyti tėvas tvirtai prispaudė Mykolą prie krūtinės ir tik įspėjo: Žinau, kad nusistatęs esi baigęs mokslus dirbti Lietuvoje, bet žiūrėk – nevesk „maskolės". Motina verkdama sūnų išbučiavo ir kelis kartus peržegnojo. Auklė Anusė apsiašarojo. Tėvų neapgavo bloga nuojauta. „Politiniai tėvų nerimavimai – pranašingi, – vėliau rašė M. Biržiška, – nes jau po kelių mėnesių taip aiškiai pasireiškiau, kad tėvams teko jaudintis, o pažįstami nustebo,

kiti pasipiktino – toks pavyzdingas vaikas, ramutis Mykolėlis (Michás) pasirodė ne geresnis už kitus studentus."[167]

Po ilgos ir varginančios kelionės – priblokšė daugelio keleivių nekultūringumas, bjaurūs keiksmai, kurių Lietuvoje nesigirdėdavo, ir kt. – Maskvoje studentus sutiko Mykolo dėdė, motinos brolis Andrius Rodzevičius. Lenkiškai nusistatęs geležinkelininkas sesers sūnų apgyvendino iš anksto išnuomotame kambaryje, su žmona Veronika nuoširdžiai globojo, dažnai kviesdavo į svečius, bet nebandė pakeisti tautinio apsisprendimo.

Įstojęs į Maskvos universitetą po 21 metų, kai jį baigė tėvas, M. Biržiška tarp daugiau kaip 5 tūkst. studentų rado per 30 lietuvių[168]. Ten studijavo Jonas Pranas Aleksa, Liudvikas Ciplijauskas, Ignacijus Moras, Juozas Matulaitis ir kiti. Mykolas artimai draugavo su kambario draugais P. Urbšiu, Liudviku Volodka, Vladu Laumiansku, Pranu Steckevičiumi, taip pat Jurgiu Šlapeliu, Pranu Vaiciuška, Stasiu ir Kaziu Šalkauskiais, Vaclovu Šliogeriu, Pranu Zdanavičiumi. Laisvalaikiu jaunuoliai lankė įvairius didmiesčio rajonus, priemiesčius ne nuotykių ieškodami, bet norėdami geriau pažinti didmiesčio gyvenimą, klaidžiodavo po naktinę Maskvą. Visa, ką pastebėjo, dėjo giliai į širdį. Anot V. Daugirdaitės-Sruogienės, studijų metais Mykolas giliai pajuto žmonių vargą, socialinę ir tautinę nelygybę, dėl to tapo socialdemokratu ir aktyviu revoliucionieriumi[169].

Gyvendamas Maskvoje M. Biržiška palaikė glaudžius ryšius su namiškiais – kas savaitę su motina vienas kitam siuntinėjo atvirlaiškius. Mykolui patekus į kalėjimą, slėpdamas bet kokius įkalčius, dėdė Andrius su buto šeimininkais iškratė visus jo daiktus ir sunaikino laiškus. Motina Viekšniuose ilgai rinko sūnų laiškus, slapstė. Po žandarų kratos, kuri baigėsi sėkmingai, pati juos sudegino. Per motiną Mykolas bendravo su darbuose paskendusiu tėvu, kuris rūpinosi studento išlai-

---

[167] Biržiška M. Iš Maskvos gyvenimo (iš studento atsiminimų 1901–1907 m.) // MAB RS, f. 165–617, lap. 2.

[168] Tyla A. Lietuvių Alma Mater Maskvoje // Mokslas ir gyvenimas. 1974, nr. 6, p. 37.

[169] Daugirdaitė-Sruogienė V. Nepamirštamas profesorius Mykolas Biržiška // Vienybė. 1995, bal. 29, nr. 34.

kymu. Sūnus iš Viekšnių gydytojo kas pusmetį gaudavo 25 rublius vadinamųjų mokslapinigių bei 20–25 rublius profesoriams už paskaitas sumokėti. Be to, kas mėnesį būtinoms išlaidoms apmokėti tėvas atsiųsdavo dar 25–30 rublių (mėnesinė kambario nuoma kainavo 10 rublių, tiek pat reikėjo skirti maistui). Likusių pinigų pakakdavo teatrui, knygoms ir kitiems reikalams. Knygoms Mykolas jausdavo „liguistą potraukį" ir jas pirkdamas sau „žaltiškai" teisindavosi perkąs ne iš tėvo sunkiai uždirbtų pinigų, bet iš honorarų[170]. Juos gaudavo už korepeticijas, o nuo 1903 m. – už straipsnius periodikoje. Panaudotus vadovėlius atiduodavo draugams (kaip gimnazijoje – broliams), o pats pirkdavosi naujus. Sukaupė nemažai socialinių ir politinių leidinių, tarp jų ir draudžiamųjų, bibliotekėlę, bet ją prarado per užgriuvusias kratas.

Maskvos universiteto Teisių fakultete M. Biržiška uoliai studijavo Romos ir Rusijos teisės istoriją, valstybės, tarptautinę ir administracinę teisę, domėjosi politine ekonomija, finansais ir statistika. Tačiau tikrojo pašaukimo vedamas, nelegaliai (neturėdamas leidimo nei lėšų paskaitoms apmokėti) Istorijos-filologijos fakultete lankė garsių istorikų Vasilijaus Kliučevskio, Matvejaus Liubavskio (skaitė ir Lietuvos istoriją), lenkų kalbotyrininko Wiktoro Porzezinskio (skaitė apie K. Donelaičio kalbą), šekspyrologo Stroženko paskaitas[171]. Paminėtina, kad kiek vėliau, ieškodami savojo kelio, panašiai elgėsi Mykolo broliai. Vaclovas 1903 m. įstojo į Sankt Peterburgo universiteto Gamtos-matematikos fakultetą, bet po metų perėjo į Teisių fakultetą. Jame studijuodamas klausė istorijos ir etnografijos paskaitų. Jaunėlis Viktoras taip pat studijas pradėjo (1904) Sankt Peterburgo universiteto Gamtos-matematikos fakultete (pas garsųjį prof. Andrejų Markovą studijavo tikimybių teoriją), tačiau baigė Technologijos institutą ir įgijo inžinieriaus specialybę.

Kaip ir kiti Maskvos universiteto studentai, M. Biržiška rasdavo laiko visuomeniniams reikalams – dalyvavo studentų demokratiniame judėjime, draugijose. Sužinojęs, kad universitete veikia J. Šlapelio vadovaujama slapta lietuvių studentų draugija, pareiškė norą dalyvauti jos veikloje. Nuėjęs pirmą kartą į susirinkimą, atsisėdo toli užkampyje,

---

170 Biržiška M. Iš Maskvos gyvenimo..., lap. 5.

171 Biržiška M. Dėl vienos „paraštės" // Draugas. 1960, bal. 2, nr. 79.

bijodamas, „kad neprašnekintų kai kas ir patyręs, jog silpnai kalbu lietuviškai, šnipu nepalaikytų“[172]. Draugijos nariai turėjo iš eilės skaityti referatus, o tie, kurie jų neparengdavo – mokėjo į kasą po 5 rublius. Dar silpnai mokėjusiam lietuvių kalbą Mykoluį tais metais rengti referato neteko – pakliuvo į kalėjimą.

Nuo pat mokslo metų universitete pradžios Mykolas su draugais dalyvaudavo studentų sueigose – „schodkose“. Jose neretai nuskambėdavo politiniai reikalavimai ir prieš carinę valdžią nukreipti šūkiai. 1902 m. vasario 9 (22) d. po sueigos, kurioje buvo balsuojama už politinę rezoliuciją, į universiteto salę įsiveržę kariškiai suėmė kelis šimtus studentų, tarp jų ir vadinamiesiems akademistams (kėlė akademinės, bet ne politinės kovos šūkį) atstovavusius lietuvius – M. Biržišką, P. Urbšį, P. Vaiciušką, V. Laumianskį, J. P. Aleksą ir kitus. Visi suimtieji buvo pašalinti iš universiteto be teisės stoti į kitas aukštąsias mokyklas ir dirbti pedagoginį darbą[173]. Netrukus dalis studentų administracine tvarka buvo nuteisti dvejiems metams tremties į Vakarų Sibirą. M. Biržiška šio sunkaus išbandymo drauge su keliais šimtais įvairių aukštųjų mokyklų studentų laukė garsiuosiuose Butyrkuose – Maskvos centriniame persiunčiamajame kalėjime. Politinių kalinių vadinamame „laisvajame Butyrkų universitete“ kartu su lietuviais „studijavo“ Alfejevskis, Sokolovas, Bajevas, Pažitnovas, Przebilskis, Aleksandrovas* ir kiti. Mykolas apie 2 mėn. klausėsi Bajevo, Pažitnovo, Nazarevskio paskaitų apie socializmą, revoliucinį judėjimą, politines sroves. Tai jam padėjo gilintis į visuomenės raidą, nustatyti savo veiklos kryptį.

Mykolo suėmimas ir nuteisimas prislėgė tėvus, bet padarė didžiulį įspūdį abiem broliams. „Pradėjau jaustis revoliucionieriumi, – prisimine Vaclovas, – ieškoti draugavimo su labiau revoliuciniai nusiteikusiais mokiniais ir atvažiuojančiais studentais, ieškoti kokio nors galimumo ir pačiam patekti nors į kalėjimą“[174]. Tačiau motina, susirūpinusi sū-

---

[172] Giedraitis K. Žmogus, kuris pats save surado // Bangos. 1932, nr. 38, p. 935.

[173] Rektoriaus A. Tichomirovo pasirašyta pažyma. 1902 02 27 // MAB RS, f. 165–3, lap. 5.

* XX a. trečiajame dešimtmetyje – Sovietų Sąjungos įgaliotinis Lietuvoje Sergejus Aleksandrovskis.

[174] Biržiška Vc. Autobiografija // MAB RS, f. 163–1, lap. 3.

naus sveikata ir gyvybe, skubiai nuvažiavo į Maskvą ir, pasinaudodama savo senomis pažintimis, bandė sušvelninti nuosprendį. Nepasisekus įgyvendinti sumanymo šiuo būdu, kreipėsi į policmeisterį Trepovą (jo žinioje buvo sūnus) su prašymu priimti. Atentatų įbaugintam „činovninkui" atsisakius susitikti, dienų dienas jo laukė prie namų. Pagaliau vieną dieną, nebodama grasinimų, sustabdė Trepovą ir karštai maldavo neištremti jos ligoto sūnaus. Motinai pačiai nesitikint, M. Biržiškai bausmė buvo dovanota. Bibliografas Izidorius Kisinas, rinkęs medžiagą M. Biržiškos biografijai, rašo, kad jaunuolis atsisakė išeiti iš kalėjimo vienas, be kitų nuteistųjų savo artimų draugų. Tada tremtis visiems buvo pakeista kalėjimu Kaune[175].

1902 m. balandžio mėn. studentai M. Biržiška, V. Laumianskis, P. Vaiciuška ir Vladas Stašinskis buvo atvežti į Vilnių, kur tris dienas praleido persiunčiamajame kalėjime (buvusio vienuolyno prie Šv. Stepono bažnyčios mūruose). „Kalėjimas, – vėliau prisiminė Mykolas, – jo sargai, kaliniai, pats viršininkas, kuris savo žmonai liepė mums užkaisti virdulį ir net degtine mus šildė, – paliko man malonų atsiminimą, kažin ką sava, tėviška."[176] Nuteistuosius varant į geležinkelio stotį išvežti į Kauną, gatvėse susirinko nemaža žmonių, norėjusių pamatyti „politinius studentus". Minioje stovėjęs Domas Šidlauskas tądien (1902 m. balandžio 20 d.) savo dienoraštyje įrašė: „Žygiavo jie drąsiai. Žmonės sujudo, nežiūrint to, kad skelbta buvo išvešią 10 val., o tevežė 13. Policija žmonėms užstojo kelią eiti stotin."[177]

Kaune M. Biržiška daugiau kaip tris mėnesius kalėjo drauge su V. Laumianskiu, P. Urbšiu (prieš tai kalėjusiu Maskvos, Smolensko, Minsko ir Vilniaus kalėjimuose, apsirgusiu reumatu ir širdies liga), V. Stašinskiu, J. P. Aleksa, P. Vaiciuška. Mokėsi lietuvių kalbos, daug skaitė. Kalėjimo viršininkas neleido Mykolui skaityti psichologinio veikalėlio apie bendrųjų idėjų evoliuciją (nes evoliucija jam painiojosi

---

[175] Kisinas I. Prof. Mykolas Biržiška // MAB RS, f. 166–33, lap. 12.

[176] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės: (Iš Vilniaus darbo atsiminimų). Kn. 1: Ligi 1919 m. liepos 1 d. London, 1960, p. 10.

[177] [Šidlauskas D.] Lietuviškasis Vilniaus atgimimas (Iš D. Š-io prieškario užrašų) // Mūsų Vilnius. 1932, nr. 31, p. 646.

su revoliucija), bet nedraudė Karlo Marxo „Kapitalo" dėl jo „nekaltos" antraštės. Savo nusistatymą prieš bet kokį suvaržymą M. Biržiška parodė su draugais ėmęs kovoti prieš draudimą kaliniams rūkyti. Dar Šiaulių gimnazijoje motinos, kuri rūkė nuo pat jaunystės, gana drastiškai pamokytas nerūkyti, Mykolas su kitais, nelaukdami leidimo, traukė machorką, kurią slapta pirko iš prižiūrėtojų[178]. 1902 m. rugpjūčio mėn. iš kalėjimo išėjo daug geriau kalbėdamas lietuviškai, būdamas ne tik anticarinių, bet aiškiai socialdemokratinių pažiūrų.

Iš Rusijos švietimo ministerijos gavęs neigiamą atsakymą į savo prašymą vėl priimti į universitetą ir dėl „nepatikimumo" bei silpnos sveikatos nepašauktas į privalomąją karinę tarnybą, Mykolas gyveno Viekšniuose pas tėvus, lankė pažįstamus, naudojosi Pavirvytės ir Daubiškių dvarų bibliotekomis. Iš įvairių knygų ir straipsnių mokėsi geografijos. Stengdamasis geriau pažinti savo kraštą, suartėti su lietuvių visuomene, drauge su broliais Vaclovu (ką tik baigusiu Šiaulių gimnaziją ir jau studentiškai apsirengusiu), Viktoru (perkeltu į aštuntą gimnazijos klasę), draugais B. Aleksandravičiumi ir Klemensu Skabeika aplankė Simono Daukanto kapą Papilėje. Nelengvai suradę, aplaužę šakas ir krūmus, susėdo prie akmens „visi lietuviai, jausdamiesi atėję parodyti didžiajam mūsų istorikui jaunosios kartos pagarbos"[179]. 1903 m. birželį Mykolas dalyvavo garsiojoje Šiaulių gegužinėje Bubiuose (rengė V. Zubovo dvaro ir įmonių ūkvedys Vincas Janavičius). XIX a. pabaigoje Bubių, Andriejavo, Aleksandrijos ir kituose dvaruose pradėtos rengti gegužinės (pirmoji įvyko 1894 m.) tapo kasmetėmis tradicinėmis šventėmis, tikrais lietuvių „seimais". Iš viso krašto, net iš Rusijos susirinkę lietuvių visuomenės veikėjai tarėsi įvairiais klausimais, numatydavo veiklos gaires. Vieši koncertai, spektakliai, gyvieji paveikslai ir kt. buvo gera proga gabesnių žmonių saviraiškai, tautinių idėjų propagandai, ne vieną žmogų pavertė lietuviu, ne vienam, tarp jų ir Biržiškai, padėjo sutvirtinti tautinę savimonę. Gegužinėje Mykolas susipažino su Antanu Smetona, Povilu Višinskiu, Žemaite, J. Jablonskiu, J. Tumu-Vaižgantu, Peliksu Bugailiškiu, Antanu Povyliumi, Emilija ir Vladu Putvinskiais

---

[178] Biržiška M. Anuo metu..., p. 273.

[179] Biržiška M. Kai buvome jauni... // Lietuvos studentas. 1930, nr. 3, p. 3.

bei kitais lietuvių inteligentais. Kartu su visais žiūrėjo meninę programą, traukė „Už Raseinių ant Dubysos teka saulė, teka“[180].

1903 m. rudenį gavęs studijų draugo J. Ralio pranešimą, kad gali grįžti į universitetą, M. Biržiška išvyko į Maskvą (pakelyje sulaikomas Smolensko žandarų, bet paleidžiamas), išlaikė visus pirmojo kurso egzaminus. Nelegaliai studijavo socializmo istoriją ir teoriją (Marxą, Engelsą, Kautskį, Plechanovą ir kt.). Vykdamas į namus kalėdinių ir vasaros atostogų savaitei kitai užsukdavo į Sankt Peterburgą. Darbuodavosi viešojoje bibliotekoje, susitikdavo su lietuvių studentais. Lietuvių studentų draugijos nariams perskaitė referatą – tai buvo pirmasis M. Biržiškos viešai ištartas lietuviškas žodis[181]. Draugų paragintas parašė ir konservatyviajam Sankt Peterburgo lenkų savaitraščiui „Kraj“, nusiuntė atsakymą į Raseinių apskrities dvarininko Władysławo Chlewińskio straipsnį, parašytą prieš „litvomanus“. Nesulaukęs publikacijos, rašinį praplėtė ir nusiuntė į Varšuvoje leidžiamą demokratinės krypties savaitraštį „Ogniwo“ („Skiltuvas“), kurį redagavo Ludwikas Krzywickis. Jaunystėje susijęs su vokiečių socialistais, vertęs ir redagavęs K. Marxo „Kapitalą“, XIX–XX a. sandūroje L. Krzywickis įsiliejo į tą lenkų pozityvistų būrį, kuris propagavo socializmą, bet be klasių kovos ir proletariato diktatūros. 1899 m. penkiems mėnesiams pateko į Varšuvos citadelę ir dėl policijos priežiūros prarado galimybę dirbti užsienio bibliotekose. Todėl 1900 m. ilsėjosi Šiauliuose, kur jį globojo Stanislovas Narutavičius ir Vladimiras Zubovas. Lietuvoje suartėjo su Povilu Višinskiu, kitais lietuvių ir lenkų demokratais, darė jiems nemažą įtaką. Pasak M. Biržiškos, L. Krzywickio darbus studijavo visi tie inteligentai, kurie kalbėjo lenkiškai[182]. Vėliau, 1905 m. vasarą, kaip archeologas žvalgydamas Viekšnių apylinkes, mokslininkas M. Biržiškai su įrašu padovanojo savo kontrafakcinį (pažymėtą 1906 m.) veikalą „Źmudź starożytna“ („Senovės Žemaitija“). Mykolą smarkiai paveikė

---

[180] Povylius A. Išgyvento laiko atsiminimų nuotrupos. Šiauliai, 1996, p. 98.

[181] Giedraitis K. Žmogus, kuris pats save surado // Bangos. 1923, nr. 38, p. 934.

[182] Biržiška M. Stosunki Ludwika Krzywickiego z dzialaczami ruchu spolecznego litewskiego no poczontku wieku XX // Ludwik Krzywicki. Praca zbiorowa, poświęcona jego życiu i twórczości. Warszawa, 1938, s. 16.

L. Krzywickio idėjinės nuostatos, žavėjo moksliniai nuopelnai Lietuvos piliakalnių tyrinėjimams*.

1903 m. rugsėjo mėnesį „Ogniwo" pasirodė pirmasis M. Biržiškos straipsnis, pavadintas „Ze Żmudźi" („Iš Žemaitijos"). Neturėdamas patirties ir manydamas esąs niekam nežinomas, spaudos draudimo sąlygomis pirmą kartą pasirašė savo tikrąja lietuviškąja, bet dėl redakcijos kaltės iškreipta pavarde – Mikolas Beržiszka (netrukus savo pavardes sulietuvino broliai; pusbrolis Stanislovas, Pirmojo pasaulinio karo metais atsidūręs Voroneže, J. Jablonskio patartas pasirinko Biržiškio – taip jį vadino aplinkiniai – pavardę). Spalio mėnesį straipsnį „Apie lietuviškai žemaitišką kultūrą", pasirašytą dar Michal Birżyszko, paskelbė peterburgiškis „Kraj". Netrukus Šiauliuose daug triukšmo sukėlė M. Biržiškos straipsnis „Gimnazija ir pedagogai", pasirašytas slapyvardžiu Romus. Kritišką straipsnį paskelbė Paryžiuje leidžiamas rusų liberalų demokratų laikraštis „Osvoboždenije" („Išlaisvinimas"). Vėliau M. Biržiška savo literatūrinio darbo pradžią apibūdino taip: „Perskaitęs savo straipsnį, o neužilgo ir kitą, jau Maskvoje po atostogų, parapiniame lenkų knygyne (prie Mikutino gatvelės), labiau buvau susigėdęs dėl savo išsišokimo ir korektūros klaidų, kurios atrodė man tokios baisios (baigiant iškreiptu parašu), negu pradžiugęs; širdis taip smarkiai ėmė plakti, tiesiog šokinėti, jog dieną ir net kelias dienas jutaus dėl tos „palpitacijos" gerokai nesveikas. Kelias savaites iš tolo aplenkdavau savo draugus ir pažįstamus lietuvius ir lenkus, vengiau su jais kalbų, nors lietuviai „O." neskaitė, o lenkai kad ir skaitė, bet nesuprato čia pat turį naują literatūros žvaigždę!.."[183] Iš tiesų M. Biržiškos rašiniai, kuriuose

* 1939 m. prof. M. Biržiška, Levas Karsavinas ir doc. Jonas Puzinas Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto tarybai pasiūlė L. Krzywickiui suteikti garbės daktaro vardą. (VDU Humanitarinių m. fak. tarybos posėdžio protokolas. 1939 06 01 // LNMB RK RS, f. 52–83, lap. 4.) Apie tai, kad jam suteiktas *doctor honoris causa,* M. Biržiška L. Krzywickiui pranešė savo 1939 d. liepos 3 d. laiške. Jame taip pat nurodė, jog diplomas bus išspausdintas per vasarą ir įteiktas rugsėjo mėnesį. (Odpis listu M. Birżyszka do L. Krzywickiego z dnia 3 VII 1939 r. // Wrońska J. Archeolodzy warszawscy na początku XX wieku. Wroclaw–Warszawa–Kraków–Gdansk–Lódz, 1986, s. 189.) Prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas greičiausiai sutrukdė mokslininkui įteikti diplomą.

183 Biržiška M. Ze Żmudźi // Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos. Kaunas, 1931, t. 1, p. 378.

būta žiupsnelio lietuvių literatūros istorijos žinių, neliko nepastebėti J. Jablonskio ir P. Višinskio. Didysis lietuvių kalbininkas J. Jablonskis, 1904 m. sutikęs M. Biržišką Šiauliuose, pasakė jaunajam tyrinėtojui lemtingus žodžius: „Tamsta mums būsi brangus darbininkas. Pas mus daug tinginių, o tamsta mėgsti kuistis. Literatūros tyrimo pas mus nieks nesiima, žiūrėk, šio darbo nemesk."[184] J. Jablonskio priesakas visam gyvenimui įsirėžė į Mykolo atmintį, įtraukė į vis platėjančią mokslinę veiklą. Maskvos universitete įsitraukė į prof. Sergejaus Trubeckojaus vadovaujamos Istorijos-filologijos fakulteto studentų draugijos vakarinių slavų sekcijos veiklą. Jos dalyvių lenkų buvo išrinktas sekretoriumi, skaitė referatą apie lietuvių 1801–1831 metų raštiją[185]. Iš referato vėliau išsirutuliojo platesnė studija apie lietuvių literatūrą Vilniaus universiteto gyvavimo metu.

1904 m. sausį dėl padidėjusių teritorinių prieštaravimų kilo Rusijos–Japonijos karas, turėjęs padėti nuslopinti imperijoje brėstančią demokratinę revoliuciją ir sutvirtinti carinės valdžios padėtį. Carizmo viltys žlugo – imperijos kariuomenė patyrė triuškinamą pralaimėjimą. Visoje Rusijoje kilusi ekonominė ir politinė suirutė, didžiulė nepasitenkinimo banga privertė valdžią manevruoti, daryti nuolaidų. Po ilgos ir sunkios lietuvių tautos kovos su carizmu buvo pasiekta pergalė – 1904 m. gegužės 7 d. caro vyriausybė panaikino lietuvių spaudos draudimą. Pasirodė pirmieji lietuviški laikraščiai: „Lietuvių laikraštis" (Sankt Peterburgas) ir „Vilniaus žinios".

Tik atgavus spaudą, M. Biržiška su draugais susirūpino Maskvos lietuvių kultūros ir švietimo reikalais. Nuo 1901 m. Katalikų labdaros draugijoje, įsteigtoje dar 1885 m., veikė lenkiškų knygų bibliotekėlė, kuri turtingiesiems už nedidelį mokestį, nepasiturintiems – veltui išduodavo knygeles pasiskaityti. 1904 m. pavasarį M. Biržiška su J. Šlapeliu, Ignu Jonynu ir Jurgiu Baltrušaičiu bibliotekėlėje sudarė lietuviškų knygų skyrelį, užprenumeravo „Vilniaus žinias" (1905 m.), „Naująją gadynę", „Lietuvių laikraštį", „Lietuvos ūkininką" (1906 m.).

---

[184] Giedraitis K. Žmogus, kuris pats save surado // Bangios. 1923, nr. 38, p. 935.

[185] Biržiška M. Istoriškai-filologiškoji Maskvos studentų draugovė, vakarinių slavų sekcija // Vilniaus žinios. 1904, gruod. 13, nr. 4.

Iki 1906 m. rudens sukaupta apie 200 knygų, sulaukta 50 skaitytojų, kurių dauguma – Maskvos fabrikų darbininkai, geležinkelininkai. Juos labiausiai domino tolimi kraštai, religiniai, revoliuciniai klausimai[186]. 1906 m. lietuviškoji Maskvos katalikų labdaros draugijos bibliotekėlė buvo perduota įsikūrusiai Maskvos lietuvių savišalpos draugijai. Tarp jos kūrėjų buvo studentas M. Biržiška ir Maskvos vaistinėse dirbantys lietuviai Jonas Valentinavičius, Liudvikas Žemaitis, K. Lapinas ir kiti.

1904 metais Maskvos universiteto trečiojo kurso teisininkas M. Biržiška keletą Lietuvių studentų draugijoje sutiktų bičiulių – matematiką L. Valatką, medikus Joną Augevičių, Steponą Balčiūną (Balčikonį), J. Šlapelį, P. Urbšį, Antaną Didžiulį, teisininką Petrą Adomavičių, istoriką I. Jonyną, gamtininkus Oną Brazaitytę ir Boleslovą Sipavičių – subūrė į lietuvių literatūros pažinimo ratelį. Vėliau gretas papildė S. ir K. Šalkauskiai, W. Markowskis ir kiti. Mykolas, „pats dar ne ką nusimanydamas", draugams skaitė J. Šliūpo, J. Basanavičiaus, Eduardo Volterio ir kt. straipsnius iš lietuviškų laikraščių ir knygų. Supažindino ir su savo rengtos lietuvių literatūros istorijos iki 1904 m. fragmentais. 1904 m. spalio–gruodžio mėnesiais įvyko devyni šeštadieniniai ratelio susirinkimai. Juose dalyvavo nuo 6 iki 10 draugų[187].

Tvankioje carinės Rusijos atmosferoje iš Vakarų Europos plitusios socializmo idėjos lengvai sužavėdavo akademinį didmiesčių jaunimą, patraukdavo ir lietuvius studentus. Sanktpeterburgiečių V. Sirutavičiaus ir S. Kairio paragintas, M. Biržiška 1904 m. pradžioje Maskvos lietuvių studentų draugijoje, turėjusioje 30 narių, drauge su jos pirmininku J. Šlapeliu sudarė 1896 m. įkurtos Lietuvos socialdemokratų partijos (LSDP) šalininkų ratelį. Jo nariai buvo Vladas Mongirdas, V. Laumianskis, Kazys Pietaris, J. P. Aleksa, Kazimieras Oleka, Jonas Valtis, L. Ciplijauskas ir kt. Jautrūs socialinei nelygybei, trokštantys ginti lietuvybę, kurią pirmiausia puoselėjo paprasti žmonės, jaunuo-

---

[186] Biržiška M. Lietuviškasis Maskvos Katalikų knygyno skyrius 1905–1906 m. // Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos. Kaunas, 1938, t. 2, p. 197, 199.

[187] Biržiška M. Iš 1904–1906 m. Maskvos studentų lietuviškųjų darbų // MAB RS, f. 165–825, lap. 2.

liai buvo linkę į socializmą, stebėjo lietuvių socialdemokratų veiklą, bet formaliai susiję su partija dar nebuvo. LSDP šalininkų ratelio pastangomis Maskvos lietuvių studentų draugija paskyrė 45 rublius socialdemokratų laikraščiui „Darbininkų balsas". Kitais mokslo metais jam teko 65 rubliai[188]. Savo susirinkimuose jaunuoliai nagrinėjo Karlo Kautskio Erfurto programą, žemės klausimą Lietuvoje (pranešėjas J. P. Aleksa), skaitė socialdemokratų spaudą. Mykolą ir J. Šlapelį draugai išrinko savo atstovais socialdemokratų moksleivių konferencijoje, kuri 1904 m. rugpjūčio mėnesį įvyko Sirutavičių dvarelyje, Kairiškiuose, Tryškių valsčiuje. Delegatai, atvykę drauge su broliu Vaclovu, sutiko ne tik V. Sirutavičių, S. Kairį, bet ir „Darbininkų balso" redaktorių Augustiną Janulaitį, Praną Mažiulį, D. Šidlauską, kitus partijos narius. Mykolas, atidžiai sekęs įvairių reikalų svarstymą, suprato esąs teoriškai ne menkiau už kitus pasirengęs, bet jautė didelę gyvo praktinio partinio darbo spragą[189]. Ją greitai ir be didelių pastangų užpildė užgriuvę 1905-ieji metai.

[188] Profesorius Mykolas Biržiška // Keleivis. 1957, spal. 9, nr. 41.
[189] Ten pat.

Politinės, visuomeninės veiklos dalyvis

1905 m. sausio 9 d. Rusijoje kilo demokratinė revoliucija, prasidėjo masiniai politiniai streikai, studentų bruzdėjimai. Protestuodami prieš kruviną susidorojimą su darbininkais, studentai išsivažinėjo po visą Rusijos imperiją „revoliucijos kelti". Studijos aukštosiose mokyklose nutrūko. „Mes, maskviečiai-lietuviai, ypač artimi Lietuvos socialdemokratų partijai, – prisiminimuose rašo M. Biržiška, – buvome raginami savo draugų – petrapiliečių – grįžti Lietuvon, ypačiai Vilniun, revoliucijos rengti. Vilniaus reikšmė mums jau buvo tiek aiški, kaip lietuvių darbo centro, jog aš ir mūsų draugijos pirmininkas Jurgis Šlapelis nedvejodami ten nuvykome"[190].

Važiuojant į Maskvos universitetą pirmą kartą, „kad ir iš tolo, kad ir neaiškiai tematomas", Vilnius M. Biržiškai paliko „didelį ir graudų įspūdį"[191]. Daugiakonfesis, daugiakalbis, jis vis labiau traukė Mykolą savo mišria kultūra, istorija, gausiais praeities paminklais. Iš draugų buvo girdėjęs nemaža pasakojimų apie brolius Vileišius, Feliciją ir Joną Bortkevičius, kunigą Juozą Ambraziejų, Mečislovą Davainį-Silvestraitį, Andrių Domaševičių, Povilą Matulionį bei kitus lietuvių visuomeninio gyvenimo Vilniuje žadintojus. Paribio miestą Vilnių, kuriame lietuviškai kalbančių žmonių buvo likę nedaug, Mykolas, kaip ir kiti jo tautiečiai, laikė savo istorine sostine, atgimstančiai tautai ypač svarbiu miestu. Greta gyvenančių lenkų požiūris, kad Vilnius yra grynai lenkiškas miestas, sudarė prielaidas sudėtingoms komplikacijoms ateityje kilti.

---

[190] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės: (Iš Vilniaus darbo atsiminimų). Kn. 1: Ligi 1919 m. liepos 1 d. London, 1960, p. 12.

[191] Ten pat, p. 9.

Vilniuje M. Biržiška gyveno nuo 1905 m. vasario iki 1906 m. rudens, išskyrus 1905-ųjų rudenį, kai trumpam buvo nuvykęs į Maskvą (dalyvavo spalio visuotiniame streike). Lapkritį LSDP vadovų V. Sirutavičiaus („draugo Aleksandro"), S. Kairio („draugo Marijono") sumanymu studentai, gerai mokėję lenkų kalbą – Mykolas ir Vaclovas Biržiškos, Jurgis Šlapelis, Bronislava Šėmytė, Antanas Čechavičius (fotografas) ir kt. – buvo iškviesti socialdemokratinį darbą dirbti tarp Vilniaus darbininkų. Revoliucinio pakilimo sąlygomis jiems buvo iškeltas uždavinys lenkiškai kalbančius darbininkus suburti į profesines sąjungas ir socialdemokratų ratelius, atplėšti nuo „unijinius" siekius turėjusios Lenkijos socialistų partijos (PPS) įtakos. Prasidėjo aktyvi, dvylika metų trukusi M. Biržiškos veikla Lietuvos socialdemokratų partijoje.

Po Rusijos caro 1905 m. spalio 17 (30) d. manifesto, kuris skelbė asmens neliečiamybę, sąžinės, žodžio, susirinkimų ir sąjungų laisvę, Lietuvoje politinio veikimo sąlygos tapo laisvesnės. Lietuvių tautinė savimonė pasiekė aukščiausią – politinę – savo formą, kai tauta, susiklosčiusia politine struktūra gali savarankiškai spręsti savo likimą. Veikė LSDP, 1902 m. varpininkų įkurta Lietuvos demokratų partija (LDP), egzistavo stipri krikščioniškai demokratinė srovė, būrėsi Lietuvos valstiečių sąjunga. Taip pat palankesnė Lietuvai tapo geopolitinė padėtis. Rusijos liberaliniai demokratiniai sluoksniai siekė nutraukti caro vienvaldystę ir įvesti konstitucinę monarchiją, oficialiai kėlė Lenkijos ir Suomijos autonomijos reikalavimą. Autonomijos reikalavo Rusijos kairieji ir beveik visi kitataučiai, vadinamieji „inorodcai", tarp jų ir lietuviai. Lietuvių padėtis toje kovoje buvo sudėtingesnė. Anot Juozo Gabrio-Paršaičio, „mums teko kovoti dviem frontais: su rusais ir lenkais. Mes turėjome pirmiausia atsiskirti nuo lenkų. Rusai ir kiti neskirdavo nuo lenkų mūsų. Lenkai tam neprieštaravo, visos jų politinės partijos nuo dešinės iki kairės, pradedant Narodova demokratija, įsteigta Dmovskio, ir baigiant Pilsudskio Polska Partja Socialistyczna (P.P.S.), reikalavo inkorporavimo į Lenkiją Lietuvos (istorinės ir etnografinės)."[192] Dėl subrendusio Lietuvos politinės autonomijos siekio etnografinėje Lietuvoje

[192] Gabrys P. J. Didysis Vilniaus Seimas ir jo reikšmė Lietuvai // Naujoji Romuva. 1936, nr. 47, p. 937–938.

atskirties linija turėjo eiti ne tik tarp dviejų kraštų, bet ir Lietuvos viduje – tarp lenkiškai ir lietuviškai kalbančių gyventojų. Tačiau Lietuvos lenkai norėjo atkurti LDK Lietuvos ir Gudijos teritorijų pagrindu. Kai kurių lietuvių tautinio judėjimo grupių bendradarbiavimas su Lietuvos lenkais netenkino besiformuojančios lietuvių tautininkų srovės. Jos atstovai iškėlė tautos vienybės idėją. Ją aktyviai skleidusiam „Vilniaus žinių" dienraščiui priklauso mintis sušaukti lietuvių suvažiavimą.

Kulminacinis taškas siekiant tautinių ir politinių teisių buvo Didysis Vilniaus seimas, susirinkęs 1905 metų lapkričio 21–22 (gruodžio 4–5) dienomis. Socialdemokratai, abejodami dėl suvažiavimo sėkmės, organizaciniame darbe nedalyvavo. Tačiau vėliau, norėdama palaikyti ryšius su kitais anticarinės kovos dalyviais ir bijodama susilpninti savo įtaką Lietuvos ir lietuvių visuomenėje, nusprendė dalyvauti. Suvažiavimo išvakarėse Pagirių geležinkelio salėje pasibaigus „Vilniaus kanklių" draugijos parengtai programai, sukvietė mitingą, kuriame propagavo savo sudarytą suvažiavimo darbotvarkę, patraukė į savo pusę dalį atvykusių ūkininkų.

Didžiajame Vilniaus seime dalyvavo ne tik atstovai iš Kauno, Suvalkų, Vilniaus, Gardino gubernijų, bet ir iš Mintaujos, Liepojos, Rygos, Tartu, Sankt Peterburgo, Maskvos, Minsko ir kitur. Tarp beveik 2000 dalyvių daugumą – nuo 1000 iki 1500 – sudarė valstiečiai. Inteligentų galėjo būti nuo penkių iki septynių šimtų. LSDP suvažiavime atstovavo A. Domaševičius, S. Kairys, V. Sirutavičius, P. Bugailiškis, J. Šlapelis, A. Purėnas, M. Biržiška ir kiti[193]. Beje, Vilniaus seime būta ir Vaclovo Biržiškos, kuris iš pradžių prie įėjimo į miesto salę (dabartinės Lietuvos nacionalinės filharmonijos pastatas – *V. B. P.*) pardavinėjo nelegalią literatūrą, o paskui, kai įkyrėjo, „kooptavo" save dalyviu.

Dalyvaudamas Didžiajame Vilniaus seime, M. Biržiška girdėjo, kaip „sklido po salę kartus sodiečio skundas, karštas socialisto raginimas stoti į kovą už laisvę, rimtas inteligento aiškinimas, ko ir kaip turėtume reikalauti, – tenai kalbėjo žmonių vargai."[194] Mykolas palaikė LSDP

---

[193] Biržiška Vc. Autobiografija // MAB RS, f. 163–1, lap. 8.

[194] Biržiška M. Dveji metai atgal // Žarija. 1907, lapkr. 27 (gruod. 10), nr. 22, p. 330. Parašas: M. Baltasis.

vadovų, puikių oratorių S. Kairio, A. Domaševičiaus, V. Sirutavičiaus ir kitų seimui siūlomą griežtą kovos su carizmu taktiką, įskaitant ir ginkluotos kovos galimybę. Vėliau Vilniaus seimo reikšmę, nagrinėdamas plačiame naujos, modernios, lietuvių tautos tapsmo kontekste, M. Biržiška pabrėžė kompromisinį jo nutarimų pobūdį ir reikšmę lietuvių tautai. Rašė, kad, nors seimas ir nėjo ta linkme, kurios tikėjosi J. Basanavičius ir jo artimieji, bet jie „nusilenkė daugumos nusistatymui, tad šis vieningai pareikštas nusistatymas tenka laikyti bendru tautiniu nusistatymu, Lietuvos istorijoje sudariusiu vieną iš aukso raidėmis išrašytų lapų."[195] Seime LSDP atsisakė savo principinės programinės nuostatos valstybingumo klausimu – savarankiškos demokratinės respublikos, federaciniais saitais susijusios su kaimyninėmis šalimis*. Pasak istoriko Česlovo Laurinavičiaus, aktyvi socialdemokratų veikla 1905 metais „būtų likusi tik triukšmingu sambrūzdžiu, jei ne tautinių demokratų iškelta Lietuvos autonomijos idėja"[196]. Po dviejų darbo dienų Vilniaus seimas vieningai paskelbė, kad pikčiausias Lietuvos priešas yra caro valdžia ir tik laimėjus kovą prieš senąją tvarką galima siekti geresnio gyvenimo. Vilniaus suvažiavime pareikalauta Lietuvai autonomijos su seimu Vilniuje, kuris būtų išrinktas visuotinu, lygiu ir slaptu balsavimu, neskiriant lyties, tautybės ir tikėjimo.

Didysis Vilniaus seimas tapo svarbiu lietuvių nacijos telkimosi įvykiu, posūkiu politinio atsiskyrimo sąmonėje, viena vaga nukreipė neorganizuotą pavienių žmonių ir grupių veikimą. Po jo pasipriešinimas Rusijos valdžiai labai sustiprėjo ir virto tautos sukilimu. Po mitingų daugelyje vietų žmonės išvijo carinius valdininkus, mokytojus rusas pakeitė lietuviais, nuginklavo policininkus, uždarė, daužė degtinės monopolius, atsisakė mokėti mokesčius. Šį judėjimą „vedė ir tvarkė

[195] Biržiška M. Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą. Los Angeles, 1953, t. 2, p. 126.

* 1896 m. gegužės mėnesį gydytojo A. Domaševičiaus ir advokato Alfonso Moravskio įkurtos partijos programoje buvo iškeltas toks politinis šūkis: „Savistovi demokratiška respublika, susidedanti iš Lietuvos, Lenkijos ir kitų šalių, paremta ant liuosos federacijos". (Programa Lietuviškos socialdemokratiškos partijos. Tilžė, 1896, p. 8–9.)

[196] Laurinavičius Č. Leono Sabaliūno monografijos netradicinė recenzija // Laurinavičius Č. Politika ir diplomatija. Vilnius, 1997, p. 30.

socialdemokratų partija, kuri, – anot M. Biržiškos, – milžinu pavirto žmonių akyse... padėdavo jiems ir demokratai, ir šiaip sau žmonės, smulkesnieji ar šviesesnieji dvarininkai, kai kur ir kunigai"[197].

Vilniuje M. Biržiška įsikūrė name, kuris į socialdemokratų istoriją įėjo Jokūbynės vardu. Tokį pavadinimą gavo ne todėl, kad jo gyventojai buvo jakobinų šalininkai, bet kad stovėjo Šv. Jokūbo gatvėje (Nr. 7). Vilniuje, ypač prižiūrimame caro administracijos (policija, žandarija, namų kiemsargiai – policijos šnipai ir kt.), Jokūbynė turėjo keletą pranašumų. Į ją buvo galima patekti iš visų pusių, namas buvo gerokai apleistas, todėl niekam nekrisdavo į akis. Šeimininkė visiškai nesikišdavo į nuomininkų reikalus, nevykdė policijos reikalavimų informuoti apie juos. Pirmieji nuošalią, krūmais apaugusią vietą rado studentai Antanas Purėnas ir J. Šlapelis. Netrukus čia įsikūrė konspiracinis LSDP centras, apsigyveno kiti, anot šeimininkės, „litvinai" – P. Bugailiškis, Antanas Gravrogkas, Kipras Bielinis, Jurgis Čiurlys, Juozas Zikaras, Mikas Petrauskas. Jokūbynės „komunos" pirmojo aukšto didžiajame kambaryje vykdavo slapti susitikimai, susirinkimai, o pakeleiviai su „įtartinu bagažu" (literatūra, ginklais) ir nakvynę gaudavo[198].

Antrajame Jokūbynės namo aukšto pastogėje įrengtame jaukiame kambarėlyje gyveno M. Biržiška. Iš kambarėlio, paversto nelegalios literatūros ir dažniausiai iš policijos atimtų ginklų sandėliu, buvo matyti Neris su Žaliuoju tiltu, Šnipiškių priemiestis su Šv. Rapolo bažnyčia[199].

Mykolas su broliu Vaclovu (tuo metu Viktoras gyveno Šiauliuose ir vadovavo LSDP vietos organizacijai) lankėsi darbininkų susirinkimuose, mitinguose, aiškino Didžiojo Vilniaus seimo nutarimus, organizavo bibliotekėles, lenkų ir lietuvių kalbomis skaitė paskaitas apie darbininkų revoliucines kovas. Gyveno darbininkų reikalais, viltimis ir nusivylimais. „Karštas tai buvo laikas, – prisiminė vėliau, – darbo

---

[197] Biržiška M. Dveji metai..., p. 331.

[198] Bugailiškis P. Gyvenimo vieškeliais: Medžiaga istorijai / Sudarytojas ir ats. red. V. B. Pšibilskis. Šiauliai, 1994, p. 127.

[199] Bielinis K. Penktieji metai. Revoliucinio sąjūdžio slinktis ir padariniai. New York, 1959, p. 70.

buvo tiek, jog nekartą bekalbant tekdavo nualpti..."[200] Mykolas lenkų kalba kūrė arba iš rusų kalbos vertė atsišaukimus ir revoliucinius eilėraščius, o Vaclovas, neturėjęs polinkių jokiai agitacinei ir propagandinei veiklai, nelegalioje primityvioje spaustuvėlėje, įsikūrusioje Šnipiškėse, juos spausdino. „Myliu aš šį darbą, dienų dienas dirbčiau, – beletristiniame vaizdelyje kiek vėliau rašė Vaclovas Biržiška, – malonu žiūrėti kada iš po tavo rankų vis eina lapeliai ir lapeliai, ir džiaugiasi širdis kitų džiaugsmu."[201] Tūkstančiai lapelių sparčiai plito Vilniuje. Paskutinis spaustuvės darbas – 1906 m. balandį 1500 egz. išspausdintas atsišaukimas „Lietuvos darbininkai ir darbininkės". Pastebėję, kad yra sekami, broliai Biržiškos, S. Kairys, A. Čechavičius, B. Šėmytė, jos brolis Vladas ir sesuo Wanda (vėliau Gumowska) visą spaustuvės turtą perkėlė iš pradžių į Šėmių, paskui – į Bonifaco Veržbickio butą. Žandarams teko pripažinti – „paukšteliai jau išlėkę"[202]. Matyt, iš šnipų žinojusi, kad Biržiškos turėjo reikalų su spaustuve, policija kiek vėliau užgriuvo ir nuodugniai krėtė jų tėvų namus Viekšniuose, bet nieko nerado. Pažymėtina, kad 1905–1906 m. Antano ir Elžbietos Biržiškų namai tapo slapta revoliucionierių prieglauda. K. Bielinis čia ne kartą buvo pamaitintas, apnakvyndintas, jo drabužiai išvalyti ir išdžiovinti. Auklė Anusė, nujausdama, kad jos globotiniai turi atsišaukimų, pati lapelius išplatindavo – net tokius, kurių turinys jai ne visada patikdavo[203].

Rusijos valdžia gerai suprato Didžiojo Vilniaus seimo reikšmę ir jo revoliucionizuojamąjį poveikį Lietuvai ir visam Šiaurės Vakarų kraštui. Jau 1905 m. gruodžio pabaigoje ėmėsi masinių represijų: pasirodė baudžiamieji kariuomenės būriai, prasidėjo kratos, suėmimai, žmonių plakimai, žudymai. Aktyviausi anticarinio judėjimo dalyviai buvo ištremti į Sibirą, šimtai – nubausti kalėti. 1906 metų kovą perpildytose Kauno kalėjimo kamerose kankinosi 500 kalinių, Kalvarijos kalėjime –

---

200 Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 12.

201 Biržiška Vc. Tegyvuoja pavasaris // Žarija. 1907, nr. 20, p. 7. Parašas: Smutkelis.

202 Biržiška Vc. Slaptosios L.S.D.P. spaustuvėlės // Biržiška Vc. Praeities pabiros: Rinkinys str. iš Lietuvos praeities. Los Angeles, 1960, p. 340.

203 Bielinis K. Penktieji metai. Revoliucinio sąjūdžio slinktis ir padariniai. New York, 1959, p. 95.

220, Šiaulių – 150, Panevėžio – 120[204]. Daugelis žmonių – Kleopas Jurgelionis, Mikas Petrauskas, Ernestas Galvanauskas, Justinas Tumėnas, Justinas Vienožinskis, Jurgis Smolskis-Smalstys, Jonas Šepetys ir kiti – buvo priversti pasitraukti į užsienį. Iki 1906 m. balandžio lietuvių tautinis sukilimas buvo numalšintas. Prie to prisidėjo ir caro padarytos kai kurios priverstinės kultūrinės nuolaidos: pradinėse mokyklose leista dirbti lietuviams mokytojams, lietuvių kalbą dėstyti kaip atskirą dalyką, laisviau galėjo veikti spauda.

1906 m. vasarą praleidęs Viekšniuose, Vilniuje susižadėjęs su pamilta B. Šėmyte, rudenį M. Biržiška išvyko į Maskvą baigti studijų. Išvažiavo tvirtai žinodamas, jog grįš į Vilnių, kuriame Lietuvai tinkamiausiai panaudos savo žinias ir energiją. Atsiminimuose taip rašė: „1905–1906 m. Vilniuje padirbėjęs, ne tik pamėgau miestą, bet ir pamylėjau jo žmones su jųjų ypatinga „lenkiška" lietuvių-gudų kultūra, supratau jo svarbumą tolesniam lietuvių tautos atgimimui ir sunkenybes, kurias sudaro Varšuva mūsų kilimui, naudodama prieš mus vilniečių tamsumą ir kitokias jų silpnybes."[205]

Maskvoje M. Biržiška stropiai lankė paskaitas, daug dirbo savarankiškai. Atgaivino lietuvių literatūros pažinimo ratelio veiklą (1905 m. įvyko tik 4 susirinkimai, o 1906 m. rudenį susitikta net 10 kartų)[206]. Medžiagą referatams rinko Maskvos ir Sankt Peterburgo bibliotekose. 1906 metų lapkritį Mykolas atvyko į miestą prie Nevos aplankyti sužadėtinės, apsistojo brolio Viktoro bute. Netrukus abu brolius sulaikė Sankt Peterburgo saugumo skyriaus („ochrannoje otdelenije") agentai, bute atliko nuodugnią kratą – ieškojo vietos socialdemokratų bibliotekėlės (ją tvarkė Viktoras). Kadangi atsitiktinai bibliotekėlė keletą dienų prieš kratą buvo perkelta į Mykolo sužadėtinės Bronislavos butą, nieko neradę agentai brolius paleido[207]. Per kratą Mykolas neteko dalies savo bibliotekos.

---

[204] [Biržiška M.] Z prasy litewskiej // Gazeta Wileńska. 24 lutego (9 marca), 1906, nr. 9.

[205] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 14.

[206] Biržiška M. Iš 1904–1906 m. Maskvos..., lap. 12.

[207] Viekšnietis. Vikt. Biržiškos *curriculum vitae* // Naujienos. 1974, vas. 4, nr. 29.

1907 metų gegužės 20 (balandžio 2) dieną Maskvos katalikų parapijos Šv. Povilo ir Petro bažnyčioje M. Biržiška, ką tik išlaikęs trečiojo ir ketvirtojo kurso egzaminus (jo gautas antrojo laipsnio diplomas turėjo būti išsiųstas į tarnybos vietą), susituokė su Bronislava Šėmyte. Gervėtiškio lietuvio Adomo Šėmio ir lenkės Annos Sarneckos duktė (gimė 1879 m. spalio 1 d. Vilniuje) Sankt Peterburge studijavo gamtos mokslus Piotro Lesgafto moterų kursuose. Nors lietuvių kalbos nemokėjo, tėvo paveikta apsisprendė būti lietuve. Apsigyvenusi Vilniuje, Felicijos Bortkevičienės paraginta, pramoko lietuvių kalbos. Dirbo LSDP Vilniaus miesto organizacijoje, 1907 m. buvo savaitraščio „Skardas" atsakomąja redaktore (faktiškieji redaktoriai – Vincas Kapsukas ir Stasys Matulaitis). Laikraščiui išspausdinus antrosios Valstybės dūmos lietuvių socialdemokratų frakcijos atsišaukimą, Sankt Peterburge gyvenanti Bronislava buvo patraukta atsakomybėn, valdžios ieškoma. Ištekėjusi už M. Biržiškos ir pakeitusi pavardę, gyvendama Vilniuje kelerius metus dieną nesirodydavo gatvėse, kol caro manifestu jos ir kitų politinių nusikaltėlių bylos buvo numarintos[208].

Abu jaunavedžiai siekė tų pačių politinių idealų, abu, anot J. Tumo, iš tos pačios knygelės – Šatrijos Raganos „Viktutės" – mokėsi lietuvių kalbos. Paskui juokavo, kad ta buvusi pavojinga, nes suvedusi ją skaičiusius į porą[209]. Netrukus, nuo 1907 m. rudens gyvendama Vilniuje, šeima susilaukė dviejų dukrų: Marijos (1908 m.), Adomo Mickevičiaus garbei namuose vadinamos Marile, ir Onos (1909 m.), tapusios krikšto mama brolių Biržiškų mylimos auklės Onos Butkaitės garbei vadintos Anuse. B. Biržiškienė, pasiėmusi dukrelių priežiūrą ir ūkio darbų naštą, aktyvioje socialdemokratinėje veikloje nebedalyvavo, tik į LSDP spaudą rašė korespondencijas, straipsnelius, vertė į lenkų kalbą apsakymėlius.

Revoliuciniam sąjūdžiui blėstant išryškėjo M. Biržiškos kaip socialdemokrato pažiūrų specifiškumas – marksistinės klasių kovos, socialinio teisingumo idėjas jis derino su krajovcų (kraštiečių) – Vilniaus lenkų demokratinės inteligentijos atstovų, bajorų palikuonių nuostato-

---

208 Biržiškienė Bronislava // Lietuviškoji enciklopedija. Kaunas, 1933, t. 1, sk. 1219.

209 Vaižgantas. Mykolas Biržiška. Ir sutapo su savo tauta... // Vaižgantas. Raštai. Kaunas, t. 14, p. 17.

mis. Lietuvą laikę vientisu kraštu su sostine Vilniumi, priešiškai nusistatę ir lenkų, ir lietuvių nacionalistinėms tendencijoms, krajovcai lietuvių tautinį judėjimą vertino kaip neišvengiamą ir objektyvų reiškinį, kvietė lietuvių demokratus imtis bendros veiklos. Demokratinių pažiūrų lietuvių inteligentai 1905 m. su jais sudarė Vilniaus autonomistų būrelį (lietuviams laikantis tautinės valstybės kūrimo koncepcijos jis iširo). M. Biržišką su krajovcais siejo demokratiškos, daugiatautės Lietuvos visuomenės ateities idealas, nepakantumas bet kokiam nacionalizmui. Jis itin išryškėjo 1906 m. dirbant Mykolo Römerio leidžiamame dienraštyje „Gazeta Wileńska" („Vilniaus laikraštis"). 1907 m. iš Maskvos galutinai parvykęs į Vilnių M. Biržiška dėl politinio nepatikimumo jokios tarnybos nei Vilniaus apygardos teisme, nei miesto valdyboje gauti negalėjo. Teko imtis advokato praktikos pas Badzewiczių, bet daugiausia – pas Tadeuszą Stanisławą Wróblewskį. Pastarasis buvo vienas žymiausių Lietuvos advokatų, itin išgarsėjęs po 1905 m. gindamas caro teismuose lietuvių tautos sukilimo dalyvius. Garsusis advokatas karštai pasisakė už lietuvių ir lenkų santykių sureguliavimą, visą savo gyvenimą laikėsi LDK piliečio pareigų, aktyviai už jas kovojo[210]. Jo bute Universiteto gatvėje, „namuose ties Rakaliu" (buto langai žvelgė į aikštę su Muravjovo koriko paminklu), buvo kaupiamos įvairios muziejinės vertybės, knygų rinkiniai, vėliau sudarę pamatą Lietuvos mokslų akademijos bibliotekai. Čia rinkdavosi žymiausi Vilniaus intelektualai (tarp jų buvo šeimininko atgaivintos Vilniaus universiteto laikais išgarsėjusios Šubravcų (Nenaudėlių) draugijos nariai – neošubravcai, iš kurių aplinkos iškilo krajovcai), pakeliui viešėdavo mokslininkai, rašytojai, kultūros ir visuomenės veikėjai.

Po 1909 m. Vilniaus kairiosios pakraipos veikėjų – demokratų ir socialistų – sambūrio centru tapo T. S. Wróblewskio ketvirtadienio vakarai, arba „čvartkos"*. Susirinkimuose, kartais vadinamuose raudonaisiais ketvirtadieniais, dalyvaudavo ribotas žmonių skaičius. Nauji nuolatiniai nariai buvo priimami senųjų narių balsavimu. Pasitaikydavo ir netikėtai

---

[210] Miknys R. Vilniaus autonomistai ir jų 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai // Lietuvos valstybės idėja (XIX a.–XX a. pradžia). Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1991, t. 3, p. 183.

* Lenk. *czwartek* – ketvirtadienis.

pakviestų svečių. Lakydavosi lenkų, lietuvių, gudų, žydų, kartais – rusų atstovai. Lietuviams dažniausiai atstovaudavo Mykolas ir Vaclovas Biržiškos, Augustinas Janulaitis, kaip svečias kartais apsilankydavo Kazys Grinius.

Geriant arbatą ir vakarieniaujant buvo aptariami politinio ir visuomeninio gyvenimo įvykiai, kalbamasi, diskutuojama įvairiomis temomis, kartais skaitomi referatai. Anot Mykolo Römerio, įdomiausios buvo paties buto šeimininko kalbos ir mintys[211]. M. Biržiška savo atsiminuose paliko kiek kitokius ketvirtadienio vakarų įspūdžius: „dėl šeimininko plepumo ir kitų varžymo kalbėti jų dalyvius mažai tepatenkindavo, tad nei mes (M. Biržiška su žmona – *V. B. P.*), nei Römeris nebuvome čia uolūs ir lankėmės daugiau iš mandagumo užgaulaus šeimininko atžvilgiu."[212] T. S. Wróblewskio „čvartkos", nors ir nedavė jokių apčiuopiamų veiklos rezultatų, buvo reikšmingas Vilniaus intelektualinio gyvenimo, viešosios nuomonės formavimo centras, padėjęs suartėti lietuvių ir lenkų demokratiniams sluoksniams. XX a. antrojo dešimtmečio pradžioje, išryškėjus pažangių visuomenės grupių diferenciacijai, šis jų bendras centras sunyko.

Tarp T. S. Wróblewskio ketvirtadienio vakarų lankytojų buvo 1910 m. Vilniuje įkurtos masonų ložės „Jedność" („Vienybė") lankytojų: Georgijus (Jerzis) Rommas (iniciatorius ir vadovas-meistras), Eliaszas (Ilja) Rommas, Aleksandras Zasztowtas, Ivanas Kraskouskis, Witoldas Abramowiczius ir kiti. Ložei priklausė M. Römeris, M. Biržiška, Donatas Malinauskas (nušalintas dėl masonų principų nesilaikymo)[213]. Prieštaringai vertinamos slaptos „laisvųjų mūrininkų" organizacijos nariai privalėjo siekti, kad santykiai tarp žmonių, jų grupių ir tautų būtų grindžiami meilės, brolybės, pagarbos žmogui ir asmens laisvei principais. Kadangi svarbiausia kliūtimi įgyvendinti šiems siekiams buvo carinė Rusijos valdžia, „Jedność", kaip ir kitos imperijos ložės, atsisakė masonų programinio apolitiškumo ir pirmumą teikė kovai su absoliutizmu[214].

---

[211] Maksimaitis M. M. Römerio autobiografija // Mykolas Römeris. Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1996, t. 13, p. 217.

[212] Biržiška M. Mykolas M. Römeris..., p. 543.

[213] Solak Z. Między Polską a Litwą: zycie i działalność Michała Römera. 1880–1920. Krakow, 2004, s. 164–165.

[214] Ten pat, p. 167.

1911 m. pavasarį į ložę priėmus daugiau nei leido regula – per keturiolika brolių, vasaros pabaigoje iš jos atsiskyrė nauja ložė – „Litwa" („Lietuva"). Jos meistru tapo M. Römeris, iždininku ir sekretoriumi M. Sleževičius, nariais Antonas Luckiewiczius, Moisiejus Bramsonas, Zygmuntas Nagrodskis, Bronisławas Krzyżanowskis, Kazimierzas Ostachiewiczius ir kt. Kiek vėliau prisijungė M. Biržiška, kiti demokratinių pažiūrų lietuviai (Vaclovas Biržiška, Vaclovas Bielskis, P. Bugailiškis, Andrius Bulota, Jurgis Šaulys, J. Vileišis, vienintelė moteris – F. Bortkevičienė).

1914 m. nuo ložės „Litwa" atsiskyrė dar viena ložė – „Białoruś" („Baltarusija"). Į ją perėjo M. Biržiška*, A. Luckiewiczius, A. Bulota, P. Bugailiškis, A. Zasztowtas, I. Kraskouskis, K. Ostachiewiczius[215]. Formalus atsiskyrimas turėjo įvykti 1915 m. rudenį, todėl ir toliau iki Pirmojo pasaulinio karo buvo renkamasi drauge, bandoma priešintis carinei prievartai, siekiama suartinti lietuvius, lenkus ir gudus bendrai kovai su Rusijos imperija, numatyti krašto politinę ateitį. Aktyvaus masonų ložių, tarp jų ir pavaldžių Varšuvos masonų kapitulai, dalyvio W. Abramowicziaus įkurtos Lenkų demokratų sąjungos iniciatyva vyko pokalbiai su lietuvių demokratų grupėmis (dalyvaudavo ir M. Biržiška) dėl ateities orientacijos. 1913 m. vasario 6 (19) dieną susirinkę M. Römerio bute lietuvių atstovai (M. Biržiška, M. Sleževičius, S. Kairys, Stasys Šilingas ir kt.) kartu su lenkais (W. ir L. Abramowicziai, Janas Piłsudskis, A. Zasztowtas, W. Markowskis ir kt.) svarstė taktiką dėl Galicijoje rengto lenkų sukilimo. Pripažinta, kad toks sukilimas Lietuvoje neįmanomas, nes gali pasikartoti 1863 metai[216]. Pokalbiai pozicijų nesuartino, nes lietuviai nematė alternatyvos autonomijai, būgštavo, kad

---

* Tyrinėtojos Laimos Kastanauskaitės duomenimis, M. Biržiška dalyvavo ir kitose ložėse (žr.: Kastanauskaitė L. Lietuvos inteligentija masonų ir paramasoniškose organizacijose (1918–1940): Monografija. Vilnius, 2008, p. 18). Pats Mykolas, mėgęs fiksuoti įvairią savo veiklą, apie dalyvavimą masonų ložėse apdairiai nutylėdavo. 1942 m. vokiečių okupacijos metų pildytoje anketoje į klausimą „Ar priklausė masonų ložei; veikla joje ir laipsnis?" atsakė klausimu: „Ar buvo mūsų laikų Lietuvoje masonų ložė?" (Keli M. Biržiškos veiklos liudijimai // Lietuvos archyvai. Vilnius, 1990, t. 2, p. 112).

215 Miknys R. Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1995, t. 10, p. 162.

216 Ten pat, p. 162–163.

M. Römerio ir kitų lenkų demokratų siūlomoje Lenkijos ir istorinės Lietuvos federacijoje gali įsivyrauti lenkų šovinizmas.

Teisininkas ne iš pašaukimo, bet iš savaip suprastos visuomeninės pareigos, kadaise motinai pareiškęs, kad jokių bylų prieš valstiečius nevesiąs, M. Biržiška greitai ėmė bodėtis advokato darbu. „Vėliau, – rašoma jo atsiminimų juodraščiuose, – supratau esant ir šiokių tokių valstiečių, bet vis dėlto ir vėliau visos bylos, kurios man patekdavo, atrodė tokios bjaurios ir neteisingos, teisėčiausiais gudruolių dokumentais skriaudžiančios silpnesniuosius, tamsesniuosius žmones, jog teisininko psichika persiimti nepajėgiau, kankinaus, vargau."[217]

1909 m. M. Biržiška Vilniaus burmistro advokato Michało Węslawskio pastangomis gavo darbą miesto valdyboje. Buvo referentas miesto ryšiams su kariuomenės įgula, bet gubernatorius nepatvirtino ir po šešių savaičių buvo atleistas. Pagaliau su T. S. Wróblewskio pagalba pavyko rasti nuolatinę vietą Vilniaus žemės ūkio banke. Žemės ir su juo glaudžiai susijęs Prekybos bankas teikė paskolas Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Vitebsko, Mogiliovo bei Pskovo gubernijų dvarininkams. Žemės banko priešakyje stovėjo vadinamieji Vilniaus stumbrai, sugebėję krautis kapitalą sau ir rūpintis krašto gerove – statyti namus, steigti pramonės įmones. Po daugelio metų Martynas Yčas prisiminė: „Lietuvių jie nevengdavo priimti tarnybon. Kuomet mūsų inteligentai ėmė mokslus išėję Vilniun spiestis, tai Vilniaus Žemės bankas mielu noru juos skirdavo savo valdininkais. Tarp žymių lietuvių tarnavo savo laiku A. Smetona, valstybės prezidentas, M. Biržiška, daktaras J. Šaulys, J. Landsbergis, Č. Landsbergis, J. Paknys, broliai Lukauskai, Tūbelis, Gaidelionis, Janušauskas ir kiti. Banko valdyba nesikišdavo į politinius bei tautinius lenkų–lietuvių ginčus ir dėl to neliesdavo savo valdininkų, kad šie, kaip A. Smetona, redagavo „Viltį", varė kovą su Vilniaus krašto lenkais ir aštriai polemizavo su vietos lenkų laikraščiais. Jau tokia buvo Žemės banko gera tradicija."[218]

---

[217] Biržiška M. Atsiminimai iš 1919–1922 m. // MAB RS, f. 165–195, lap. 8.

[218] Cit. pagal: Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius. 1996, t. 9, p. 52.

M. Biržiškos karjera Žemės banke prasidėjo nuo raštinės, o baigėsi Pirmojo pasaulinio karo pradžioje Įkainojimo komisijoje. Tarnybos pradžioje už darbą mokėta 36 rubliai per mėnesį, pabaigoje – 100 rublių[219]. Nors maistas tada dar nebuvo brangus, nedaug tekainavo ir buto nuoma banko namuose Mažojoje Pohuliankoje, jaunai keturių asmenų šeimai pragyventi buvo galima tik Mykolui ir Bronislavai išnaudojant visas progas užsidirbti iš šalies. Vieną mažą kambarį Biržiškos išnuomojo tuo metu Vilniuje gyvenusiam šiauliečiui P. Bugailiškiui. „Čia, – savo atsiminimuose rašė P. Bugailiškis, – turėjau progos stebėtis ir pavydėti jam kaip publicistui ir kritikui nepaprasto produktyvumo ir sugebėjimo atsiliepti rimtais, pagrįstais argumentais į įvairius aktualius klausimus, naudojantis turima po ranka medžiaga: jo darbo kabinete, knygų lentynose ir šiaip nebuvo tuščios vietos, o rašomasis stalas buvo apverstas jam būdingais ryškios, apvalios rašysenos, labai skirtingos nuo brolio Vaclovo stilizuotų „lazdelių" rankraščiais"[220].

1911 m. antrajame banko namo aukšte įsikūrė Sofijos ir Antano Smetonų šeima. Biržiškos įgijo ne tik kaimynus, bet ir bičiulius. Bičiuliavosi žmonos, o A. Smetona (taip pat baigęs Teisių fakultetą ir metęs advokatūrą) su M. Biržiška, nors ir buvo skirtingų pažiūrų, polemizavo spaudoje, beveik kasdien susitikdavo, kartu grįždavo iš darbo, kalbėdavosi apie bendruosius Lietuvos reikalus[221].

Dirbdamas Žemės banke M. Biržiška turėjo progą pažinti dvarininkus, pseudointeligentišką lenkų miesčioniją, geriau suprasti, kokios jėgos blogina tautų santykius Vilniuje. Banke vyravo nacionalistinių endekiškų* pažiūrų tarnautojai lenkai, tarp jų ir lietuvių retkarčiais kildavo tautinio pobūdžio konfliktų (A. Smetonos ir Zajanczkowskio susidūrimas, pasibaigęs antausiu pastarajam).

---

219 Biržiška M. Atsiminimai iš 1919–1922 m. // MAB RS, f. 165–195, lap. 9. A. Smetona 1903 m. tarnybą pradėjęs su 50 rb. alga, baigė ją gaudamas 120 rb. (Merkelis A. Antanas Smetona. Jo kultūrinė ir politinė veikla. New York, 1964, p. 53).

220 Bugailiškis P. Gyvenimo vieškeliais: Medžiaga istorijai. Šiauliai, 1994, p. 156.

221 Merkelis A. Antanas Smetona..., p. 55.

* Lenkijos politiko Romano Dmowskio su kitais 1893 m. įsteigtos ir vadovaujamos partijos „Narodowa Demokracja" („Tautinė demokratija"), skelbusios aneksionistines nuostatas, narių pavadinimas.

„Banko atmosfera, – vėliau prisiminė M. Biržiška, – buvo tokia sunki, slegianti, jog neturėjau vilties ką nors naudingesnio Lietuvai atlikti, bent dalį įgyti jaunystės svajonių – pasižadėjimų, bent dar keliolika šiokių tokių istorijos literatūros darbelių paruošti."[222] Todėl po varginančio darbo banke atgaivos ieškojo moksliniame darbe. Turėjo galimybę esmingai pakeisti aplinką ir atsidėti moksliniam darbui. Tam reikėjo persikelti į Krokuvą ir imtis vadovauti Jogailaičių universitete steigiamai lietuvių kalbos katedrai – jai, pasitinkant Žalgirio mūšio 500 metų sukaktį, 1910 m. pabaigoje lėšų skyrė kunigaikščiai Liubomirskiai. Artimo draugo A. Janulaičio bei Krokuvoje gyvenančių bičiulių (Juozapo Albino Herbačiausko, Algirdo Kaminskio, Marjano Świechowskio) paakintas, M. Biržiška iš tiesų planavo keltis į Lenkiją ir ten rimtesnių mokslo darbų, kad ir iš tolo, Lietuvai „parūpinti". Tačiau iš Krokuvos atėjus kvietimui „pasirodyti", neišdrįso žengti lemtingo žingsnio – palikti Lietuvos.

Tolerantiškas Vilniaus Žemės ūkio banko administracijos požiūris į darbuotojų politines pažiūras netrukdė M. Biržiškai reikštis LSDP veikloje. 1909 m. sausį Biržiškų bute įvyko LSDP VIII suvažiavimas. Pavėlavusiai atvykti policijai teko tenkintis tik buto apžiūra.

Septyniolikos žmonių suvažiavime vyravo Zigmo Aleksos ir Prano Eidukevičiaus pakviestieji, veikloje nepasižymėję dalyviai. Jų balsais į LSDP Centro komitetą išrinktas P. Eidukevičius suvažiavimų nebešaukė iki 1918 m. rudens, kai buvo įsteigta Lietuvos ir Baltarusijos kompartija[223]. Į CK taip pat išrinkti A. Janulaitis, S. Kairys, M. Biržiška ir Z. Aleksa[224]. Partijos nariams buvo pasiūlyta „dalyvauti visokiose nepartyvinėse kultūrinėse ir profesinėse darbininkų organizacijose, kad steigus jose socialdemokratų kuopeles ir socialdemokratų dvasia ten veikus"[225]. Suvažiavimas pavedė Centro komitetui toliau tartis dėl susijungimo su Rusijos socialdemokratų darbininkų partija (RSDDP),

---

[222] Biržiška M. Atsiminimai..., lap. 9.

[223] Biržiška M. Pranas Eidukevičius bolševikinamoje Lietuvos istorijoje ir tikrovėje // Keleivis. 1950, rugs. 20, nr. 38.

[224] Vilčinskas J. Lietuvos socialdemokratija kovoje dėl savo krašto nepriklausomybės: Istorinė apžvalga. London, 1985, p. 93.

[225] Ten pat, p. 94.

kuriai vadovavo Vladimiras Leninas. Pažymėtina, kad dar VII LSDP suvažiavime (Krokuva, 1907 07 15–30) Z. Aleksa, P. Eidukevičius ir kt. pakeitė partijos programą ir iškėlė susivienijimo su RSDDP reikalavimą. M. Biržiška suvažiavime nedalyvavo, skeptiškai žiūrėjo į RSDDP ir jungimąsi su ja. Apie tai kiek vėliau rašė: „persiėmusi centralizmu Rusijos s. d-ja ligi šiol dažniausiai niekino valstybės „pakraščių" skirtumo ypatybes, į statomus jai „pakraštinių" proletarų reikalavimus paprastai žiūrėjo, teisingai ar neteisingai, kaipo į buržuazinio nacionalizmo atbalsius, stengdamos nuo jųjų atsikratyti ne ką tesakančia „nacionalnoje samoopredelenije"* formula."[226]

LSDP VII suvažiavimo rezoliucijos negalėjo būti vykdomos, nes tik du CK nariai – M. Biržiška ir A. Janulaitis – buvo likę Lietuvoje. Matydami Lietuvos gyventojų ir ypač – jaunimo traukimąsi iš partinių organizacijų, vengimą viso to, kas „praktiška", „siaura", jie stengėsi prisitaikyti prie pasikeitusių sąlygų, ieškojo lankstesnių legalių veiklos formų. Tuo tikslu 1910 m. įsteigtas legalus žurnalas „Visuomenė" (redaktoriai M. Biržiška ir A. Janulaitis), iš bolševikiškai nusistačiusių LSDP veikėjų gavęs oportunistinio likvidatoriško (norėjusio sunaikinti nelegalią LSDP) leidinio vardą[227].

1912 m. gegužę visoje Rusijoje kylant politiniam aktyvumui (jį paskatino darbininkų sušaudymas Lenos aukso kasyklose, rinkimai į IV Valstybės dūmą), Vilniuje įvyko LSDP XII konferencija. Joje dalyvavo devyni nariai iš Vilniaus, Balstogės, Šiaulių ir Sankt Peterburgo, tarp jų ir likvidatoriai – „Visuomenės" leidėjai ir bendradarbiai. Iš jų vienintelis M. Biržiška aktyviai dalyvavo rengiant konferenciją – važinėjo po Lietuvos miestus, bandė juose sukurti partijos organizacijas.

Konferencija ne tik nepasmerkė likvidatorių, bet „Visuomenei" suteikė pripažinimą „kaip pirmajam šviesos spinduliui sunkiu kontrrevoliucijos metu"[228]. Atsižvelgiant į aktyvėjantį visuomenės gyveni-

---

* Rus. „nacionalinis apsisprendimas".

226 Biržiška M. Pranciškaus Kuzmos „Dūma ir jos darbai". Vilnius. 1910 m. 61 p. // Visuomenė. 1910, nr. 4, p. 149–150. Parašas: Mikas Krėtikas.

227 Eidukevičius P. Čto delajetsa v Litve // Socialdemokrat. 13 (26) janv. 1911, nr. 19–20. Apie „Visuomenę" plačiau žr. skyrių „Spaudos darbininkas".

228 Kapsukas V. Trumpa Lietuvos socialdemokratų partijos istorija // Kapsukas V. Raštai. Vilnius, 1964, t. 7, p. 645.

mą pabrėžta, jog darbininkai jau nebepasitenkina kultūriniu darbu ir vis labiau linksta „prie klasinės kovos, vis tiek, ar ji legali bus, ar nelegali“[229].

Konferencijoje dalyvavę „visuomeniečiai“ M. Biržiška, S. Kairys ir Juozas Paknys buvo išrinkti tik kandidatais į Centro komitetą. Matyt, viršų ėmė radikalesnių nuotaikų veikėjai, nors konferencijos nutarimams didesnės įtakos jie neturėjo. Buvo nuspręsta atgaivinti LSDP veiklą dalyvaujant Dūmos rinkimuose, nesitenkinti vien kultūriniu darbu.

1913 m. iš tremties Jenisiejaus gubernijoje (ten būdamas dažnai rašydavo laiškus su patarimais ir nurodymais S. Kairiui, Vladui Poželai ir M. Biržiškai ir kt.) pabėgo V. Kapsukas. Apsigyvenęs grafo Vladimiro Zubovo Medemrodės dvare netoli Mažeikių, jis pakvietė S. Kairį ir M. Biržišką pasitarti dėl tolesnio LSDP veikimo. Pasak V. Kapsuko, „atvyko tik M. Biržiška, kuris, pakilus darbininkų judėjimui, šiek tiek atsikratė nuo likvidatorystės ir toliau veikė tarp Vilniaus darbininkų“[230]. Jungimosi su RSDDP klausimu M. Biržiška, anot V. Kapsuko, „vidurį buvo užėmęs“ (V. Požela sutiko be niekur nieko su V. Leninu dėtis, S. Kairys teigė, kad negalima taip „vienpusiškai elgtis“)[231]. Savo centristinę poziciją M. Biržiška patvirtino ir laiške Austrijos Galicijoje veikusiam LSDP Užsienio biurui. Vėliau apie tai rašė: „Pasisakydamas nesąs (menševikiško dienraščio) „Lučo“ nepermaldaujamas priešas, o (bolševikinės) „Pravdos“ aklas šalininkas, tuo pačiu – kaip matau, išreiškiau ir pačios LSDP savaimingą laisvos taktikos pasirinkimą jokiomis svetimomis kryptimis nesuvaržant.“[232] Tačiau Didžiojo karo išvakarėse pastebimas M. Biržiškos radikalėjimas. Norėdamas išplėsti LSDP įtaką tarp įvairiakalbių Vilniaus darbininkų, jis lankosi darbininkų susirinkimuose, rengia odų, kojinių fabrikų ligonių kasų įstatus[233], bendroje

---

229 Cit. pgl.: Lukoševičius V. Liberalizmo raida Lietuvoje XIX a. pab. – 1940 m. Vilnius, 1995, p. 248.

230 Kapsukas V. Caro kalėjimuose (1911–1913) // Kapsukas V. Raštai. Vilnius, 1962, t. 4, p. 375.

231 Kapsukas V. Lietuvos komunistų partijos užgimimas // Kapsukas V. Raštai. Vilnius, 1970, t. 9, p. 563.

232 Biržiška M. Pranas Eidukevičius... // Keleivis. 1950, spal. 18, nr. 42.

233 MAB RS, f. 165–199, lap. 1, 17–18.

LSDP ir žydų socialistų partijos Bundas* komisijoje kas savaitę svarsto veiklos rezultatus. Šiais reikalais Mykolas itin susidomi tada, kai gauna žinių apie socialinę RSDDP veiklą. 1912 m. birželio 23 d. Valstybės dūma priėmė Darbininkų draudimo įstatymą, kuris apėmė tik dvi draudimo rūšis: nuo nelaimingų atsitikimų ir ligos. Neapdrausti liko žemės ūkio darbininkai, statybininkai, geležinkelininkai ir kt., nebuvo įsteigtos ligonių kasos. Pasitelkęs Rusijos bolševikų taktiką M. Biržiška platina bolševikų išleistą B. Solovjovo brošiūrėlę apie ligonių kasas, Br. Michalovskio slapyvardžiu bendradarbiauja tos pačios srovės žurnale „Voprosy strachovanija" („Draudimo klausimai"). Dirba daug ir, kaip pats teigia, vienas („S. Kairys kaip visuomet užimtas ir nuvargęs; A. Janulaitis kaip paprastai nuo visko purtosi"), kone kas naktį dirba iki 3–4 val., o dieną vos kojas bepavelka[234]. Galima teigti, jog artėjantis karas, didėjanti socialinė įtampa radikalizavo M. Biržiškos pažiūras. Jis tapo vienu iš aktyviausių LSPD veikėjų.

* Visuotinė Lietuvos, Lenkijos ir Rusijos žydų darbininkų sąjunga.

[234] Biržiška M. L.S.D.P. Prieš karę // Naujoji gadynė. 1916, nr. 2, p. 81. Parašas: Rapolas II.

Spaudos darbininkas

M. Biržiška anksti suprato spausdinto žodžio reikšmę Lietuvos žmonių išsivaduojamajam sąjūdžiui. Dar 1904 m. Rytų Prūsijoje LSDP leidžiamam žurnalui „Darbininkų balsas" rašinėjo žinutes apie Viekšnių apylinkių dvarininkų ir caro valdininkų bendradarbiavimą, policijos kratas dėl pasirodžiusių atsišaukimų, žmonių nuotaikas vykstant Rusijos–Japonijos karui[235]. Mykolo ryšiai su socialdemokratine spauda itin sustiprėjo tada, kai LSDP, pasinaudodama caro valdžios pažadėtomis kai kuriomis demokratinėmis teisėmis, 1906 m. sausio 11 d. išsirūpino leidimą Vilniuje legaliai leisti socialdemokratų savaitraštį „Naujoji gadynė". Pirmasis laikraščio numeris 10 tūkst. egzempliorių tiražu pasirodė 1906 m. gegužės 3 (18) d., o paskutinysis 32-asis – tų pačių metų gruodžio 28 (1907 m. sausio 10) dieną. Gydytojo Stasio Matulaičio faktiškai redaguojamame leidinyje M. Biržiška paskelbė keliolika straipsnių, rašė revoliucinio darbininkų judėjimo Lietuvoje ir Rusijoje kroniką, skelbė savo iš rusų kalbos verstas revoliucines dainas. Griežtai kritikavo naujus caro įstatymus – jie Rusiją sergėjo kaip nedalomą unitarinę valstybę, kurioje „nėra nė kalbos apie lenkų ar Lietuvos autonomiją, ką besakyti apie broliškąjį sąryšį dabar įeinančių į rusų vastybę kraštų į vieną sufederuotą arba laisvai susivienijusią valstybę, ko reikalauja Lietuvos Socialdemokratų Partija". Giliu M. Biržiškos įsitikinimu, geri įstatymai bus priimti tik tada, kai visa valdžia pereis į žmonių rankas, o Lietuvos reikalais rūpinsis visuotiniu, tiesioginiu, lygiu ir

---

235 [Biržiška M.] Viekšniai // Darbininkų balsas. 1904, nr. 4, 7.

slaptu balsavimu išrinktas Vilniaus seimas[236]. Cenzūros persekiojama, draudžiama „Naujoji gadynė" tūkstančiais egzempliorių plito po Lietuvą – itin buvo mėgstama Panevėžio, Ukmergės, Šiaulių apskrityse. Ją skaitantys žmonės (ne vien partijos nariai) jautė gyvenimo pulsą, rado protesto, revoliucijos dvasią.

Praėjus kelioms savaitėms nuo „Naujosios gadynės" pasirodymo, išėjo lenkų kalba „Echo" („Aidas"). Jo pirmuosius numerius redagavo M. Biržiška, vėliau – S. Kairys. Mykolo parašytame pirmojo numerio vedamajame straipsnyje buvo skelbiamas pasiryžimas ginti Lietuvos darbininkų klasės teises, taip pat skelbiama viso pasaulio darbininkų – krikščionių, sentikių, mahometonų, lenkų, lietuvių, žydų, vokiečių – brolybė, vienybė ir santaika[237]. Iki 1906 m. lapkričio 22 (gruodžio 5) d. išėjusių 18-oje „Echo" numerių paskelbtos M. Biržiškos anoniminės ir slapyvardžiu „B. Bialy" pasirašytos 43 publikacijos[238]. Su rubrikomis „Kas girdėti Lietuvoje", „Iš kovos lauko" rašė apie darbininkų susirinkimus, mitingus, streikus, valdžios vykdomas represijas, smerkė žydų pogromus. Skyreliuose „Įvairenybės" ir „Užsienyje" pasakojo apie socialinę darbininkų padėtį, paskelbė drauge su B. Šėmyte išverstą M. Taganskio rašinį „Demokratinė Naujosios Zelandijos respublika"[239]. Už skelbiamas anticarines idėjas beveik pusė „Echo" numerių buvo konfiskuota. Pagaliau už antivyriausybinius straipsnius – paskutiniame numeryje buvo M. Biržiškos medžiaga apie socialistus Europos parlamentuose – Vilniaus teismo rūmai laikraštį uždarė. „Naujoji gadynė" stengėsi aprėpti visos Lietuvos darbininkų, valstiečių gyvenimo, revoliucinio ir profesinio judėjimo problemas, o „Echo" orientavosi į lenkiškai kalbančiųjų reikalus. Kadangi kitos revoliucinės lenkų ir rusų organizacijos tokio laikraščio neturėjo, „Echo" pritraukė į LSDP naujų narių, visų pirma į PPS įtaką patekusių lenkakalbių darbininkų. LSDP organizacinė ir publicistinė veikla, kurioje nemenką vaidmenį atliko

---

236 Biržiška M. Nauji įstatymai // Naujoji gadynė, 1906, nr. 2, p. 23.

237 [Biržiška M.] Do czytelników // Echo. 1906, nr. 1, s. 1.

238 Nustatyta remiantis: Kisinas I. Prof. Mykolo Biržiškos bibliografija // Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos. Kaunas, 1931, t. 1, p. 10–14.

239 Echo. 1906, nr. 17, s. 5–8.

M. Biržiška, padėjo LSDP Vilniuje laimėti dešimtį metų trukusias varžybas su PPS. Šios partijos organizacija Lietuvoje pasivadino Lietuvos socialdemokratų partija, o 1906 m. rudenį susijungė abiejų partijų centro komitetai ir partinės organizacijos[240].

1906 m. vasarį pasirodė dienraštis „Gazeta Wileńska" („Vilniaus laikraštis"). Pirmajame numeryje jis skelbė Lietuvos ir Baltarusijos regionų skirtingų kultūrinių ir tautinių elementų sambūrį, grindžiamą bendros krašto pilietybės idėja, demokratine orientacija į plačias liaudies mases, be kurių interesų paisymo negali būti kultūrinės, ekonominės ir visuomeninės pažangos[241]. Deklaracijos autorius ir laikraščio leidėjas buvo Mykolas Römeris, redaktorius Zenonas Petkiewiczius, redakcinę kolegiją sudarė M. Römeris, B. Krzyżanowskis, Janas Klottas. Apie dienraštį telkėsi lenkų demokratinės inteligentijos atstovai krajovcai, priešiškai nusistatę ir lenkų, ir lietuvių nacionalistinėms tendencijoms. Dienraščio radaktorių kolegijos kvietimu nuosekliajam lietuvių demokratui Povilui Višinskiui buvo pavesta tvarkyti Lietuvos skyrių, informuoti apie lietuvių tautinius reikalus. Susirgusį P. Višinskį pakeitė socialdemokratas. „Vieną pirmųjų dienų laikraščiui pasirodžius, – autobiografijoje rašė M. Römeris, – į redakcijos butą įėjo jaunas žmogus, apsirėdęs studentu, ir kreipėsi į mane, pasisiūlydamas bendradarbiauti ir nuolat rašyti apie lietuvių judėjimą ir dalykus, liečiančius tautinį lietuvių klausimą. Aš apsidžiaugiau ir sutikau, nes man to kaip tik reikėjo. Šis jaunas žmogus – tai buvo Mykolas Biržiška. Biržiška, kasdien sistematiškai ateidamas į redakciją, vartydavo Lietuvių spaudą ir teikdavo mums informacinio turinio straipsnelius Lietuvių tautinio judėjimo dalykais."[242] Anot leidėjo, M. Biržiška laikraštyje dirbo ne dėl pinigų, iš idėjos[243]. Naudodamasis „Vilniaus žinių" ir „Lietuvos ūkininko" medžiaga, Mykolas rašė apie lietuvių politines partijas, jų požiūrį į Rusijos dūmos rinkimus, apie įtemptą padėtį krašto žemės ūkyje, skelbė

---

240 Kriaučiūnienė Ž. Lietuvių ir lenkų santykiai socialdemokratiniame judėjime 1893–1906 m. // Lituanistica. 1991, nr. 3 (7), p. 33.

241 Od Redakcyi // Gazeta Wileńska. 15 (28) lutego, 1906, nr. 1.

242 Maksimaitis M. Mykolo Römerio autobiografija // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1991, t. 3: Mykolas Römeris, p. 203.

243 Römeris M. Dienoraštis. Ištraukos // Kultūros barai. 1950, nr. 9, p. 74.

streikuojančių Suvalkų valstiečių reikalavimus, apibūdino priemones, kurių carinė valdžia ėmėsi revoliuciniam judėjimui slopinti. „Gazeta Wileńska" paskelbė M. Biržiškos straipsnių ciklą apie mokyklų padėtį Lietuvoje, legalios periodinės spaudos, knygų leidybų. Anot tyrinėtojo Zbigniewo Solako, rengti informacijas M. Biržiškai padėdavo kiti lietuviai[244]. Prisimindamas darbą dienraštyje M. Biržiška rašė: „Nei Römeris, nei kitas kas kliudė man ką ir kaip rašyti; turėjau čia visišką laisvę. Iš viso leidėjas ir redaktorius visiems redakcijos bendradarbiams davė laisvės rašyti, sakyčiau – net per daug laisvės, dėl ko ir laikraštis gavo nukentėti."[245] Nors laikraštis turėjo karštų šalininkų, jį boikotavo dvarininkai, už laisvamaniškas idėjas jo nemėgo dvasininkija, puolė nacionalistiškai nusiteikusi lenkų inteligentija. Po 1906 m. pavasarį iškilusios finansinės krizės mėnesiui nutraukus laikraščio leidimą, į redakciją atėjo nauji, aiškaus socialistinio nusistatymo žmonės – Norbertas Barlickis, Zygmuntas Ostachiewiczius, Jerzis Jankowskis[246]. Laikraštis iš liberalinio virto revoliuciniu demokratiniu ir socialiniu, antiklerikaliniu. Steigėjams rūpėjusi pilietiškumo problema aiškiai buvo nustumta į antrąjį planą ar net dar toliau[247]. Tokiomis sąlygomis M. Biržiškai visą savo revoliucinį karštį išliejant atsišaukimuose, „Naujojoje gadynėje" ir „Echo", į „Gazeta Wileńska" pavykdavo kaip ir anksčiau teikti ramiai parašytą informaciją[248]. Tačiau esmingai suradikalėjusio laikraščio šelpėjai po Pirmosios valstybės dūmos paleidimo nutarė paramą nutraukti. Anot Z. Solako, dienraščio uždarymas buvo ne tik asmeninė M. Römerio drama, bet ir skaudus lenkų demokratų Lietuvoje pralaimėjimas[249]. Tik 1911 m. jie pajėgė įsteigti Ludwiko Abramowicziaus redaguojamą savaitraštį „Przegląd Wileński" („Vilniaus apžvalga"), ku-

---

[244] Solak Z. Między Polską a Litwą: zycie i działalność Michała Römera 1880–1920. Kraków, 2004, s. 79.

[245] Biržiška M. Prof. Mykolas Römeris (1881–1945) // Tremties metai: lietuvių rašytojų metraštis. Tübingen, 1947, p. 539.

[246] Maksimaitis M. Mykolo Römerio autobiografija // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1991, t. 3: Mykolas Römeris, p. 206.

[247] Maksimaitis M. Mykolas Römeris – Lietuvos sūnus. Vilnius, 2006, p. 64.

[248] Biržiška M. Prof. Mykolas Römeris..., p. 540.

[249] Solak Z. Między Polską..., s. 95.

ris idėjiškai buvo susijęs su „Gazeta Wileńska“, tuometiniu Vilniaus demokratizmu ir masonizmu, gynė tautinio sugyvenimo pozicijas. Šias vertybes pripažinęs M. Biržiška naujojo savaitraščio skaitytojams teikė medžiagą apie lietuvių kultūrinį ir politinį gyvenimą. Po laikraščio steigėjų grupės, gavusios „przeglądowcy“ vardą, nesėkmės 1912 m. rinkimuose į Rusijos dūmą, redaktorius L. Abramowiczius ir kiti idėjiniai vadovai pasuko į nacionalizmo pusę. Dėl to 1913 m. pasitraukė M. Römeris ir A. Zasztowtas, o Biržiška nustojo bendradarbiauti.

Krajovcų iškeltas tautinio sugyvenimo idėjas M. Biržiška puoselėjo ir bendradarbiaudamas rusakalbių Vilniaus inteligentų (daugiausia rusakalbių žydų) auditorijai skirtame dienraštyje „Severo-Zapadnyj golos“ („Šiaurės Vakarų balsas“). Liberalus dienraštis, jau pačiu savo pavadinimu rodęs lojalumą rusinimo politikai (Šiaurės Vakarų krašto pakaitalu bandyta ištrinti Lietuvos vardą), kėlė tautinės, religinės tolerancijos reikalavimus, priešinosi antisemitizmui. M. Biržiška, redagavęs lenkų spaudos skyrių, rusakalbius supažindindavo su politiniais, ekonominiais ir kultūriniais procesais, vykstančiais Lenkijoje. Paskyrė vietos M. Römerio veikalui „Litwa“ ir krajovcų idėjoms, Stanisławui Wyspiańskiui, Henrykui Sienkiewicziui ir kitiems lenkų kultūrininkamas. Nepamiršdavo ir svarbesnių lietuvių tautinio gyvenimo faktų: Vinco Kudirkos ir Jono Biliūno, Lietuvių mokslo draugijos, „Žiburėlio“, „Šviesos“, moterų judėjimo, Vastybės dūmos deputatų lietuvių ir kt.[250]

1908 m. M. Biržiška drauge su A. Janulaičiu redagavo socialdemokratinę „Žariją“ (ėjo 1907 05 30 (06 12)–1908 06 19 (07 02). Gausiuose straipsniuose (jų „Žarijoje“ paskelbė 45) M. Biržiška toliau rašė apie darbininkų padėtį, caro valdžios politiką, ragino žmones telktis, kovoti. Artėjant rudeniniam šaukimui į carinę, liaudžiai brangiai kainuojančią kariuomenę, Mykolas skatino rūpintis, kad darbininkų sūnūs „anksti suprastų, kas jie tokie ir kas bendras jų ir jų tėvų priešas, stotų kariuomenėn jau supratę, o tuomet vis rečiau girdėsime sūnų į tėvus šaudant ir tuo net pasigiriant!“[251] M. Biržiška nemažai rašė apie Rusijos valstybės dūmos rinkimus, socialdemokratų veiklą, tarptautinius socialistų suvažiavimus.

---

[250] Severo-Zapadnyj golos. 1907, nr. 597, 602, 611, 618, 619, 635.

[251] Biržiška M. Rudeniui atėjus // „Žarija“. 1907, nr. 14, p. 204. Parašas: Šešėlis.

Socialdemokratinėje „Žarijoje" vietą rado anksti išryškėjęs M. Biržiškos dėmesys lietuvių kultūros reikalams. Jis skaitytojams apibūdino antrąją lietuvių dailės parodą[252], pasiremdamas carinės valdžios teisiniais aktais, aštriai kėlė Maskvos universitete 1907 m. panaikintų lietuviškųjų stipendijų klausimą. Rusijos caro 1866 m. liepos 29 d. įsaku įsteigtos 10 stipendijų po 360 rublius per metus buvo skirtos lietuviams, baigusiems Senapilės (Marijampolės) ir Suvalkų gimnazijas. Jomis pasinaudojo Andrius Botyrius, Petras Markuras, Jurgis Miklaševičius, Vincas Pietaris, J. Basanavičius, J. Jablonskis ir kiti. Panaudotos „bjauriam surusinimo tikslui" stipendijos į universitetą patraukė nemaža lietuvių studentų, daugiausia kilusių iš smulkiųjų bajorų. Nors Švietimo ministerijos stipendijos 1908 metais buvo numatytos, tačiau lietuviai jų negavo[253].

„Žarijoje" M. Biržiška įvedė rubriką „Apie knygas", su šia rubrika recenzavo, anotavo istorinio, politinio pobūdžio knygeles (1907–1908 m. paskelbė 12 recenzijų). Autorių atliktą darbą stengėsi vertinti reikliai ir objektyviai. Savarankiškas M. Biržiškos nusistatymas išryškėjo rašant atsiliepimą apie K. Marxo ir Friedricho Engelso „Komunistų partijos manifestą", 1904 m. išėjusį lietuvių kalba ir cenzūros leistą platinti. M. Biržiška, teigiamai vertindamas knygelės reikšmę darbininkų revoliuciniam judėjimui, rašė: „Teisybė, kai kas joje gerokai pasenę, atsilikę nuo visuomeninio gyvenimo plėtojimos, į vieną – kitą josios rašytojų tvirtinimą dabar abejotinai žiūrima, tačiau pamatas, ant kurio Marks ir Engels pastatė savo mokslą, Komunistų manifeste apskelbtąjį, visuomenės gyvenimo apsireiškimų supratimas – lig šiol nenugriautas, kad ir smarkiai buvo ir tebėra griaunamas įniršusių darbininkų klasės priešų."[254] M. Biržiškos kritinės pastabos vėliau vertintos kaip jo slinktis į dešinę, į oportunizmą. Minėta, kad būtent po V. Kapsuko-Mickevičiaus suėmimo „Žarijai" perėjus į M. Biržiškos ir A. Janulai-

[252] Biržiška M. Dėlei Antrosios Lietuvių Dailės Parodos (Vieno „kultūros ardytojų" pastebėjimai) // Žarija. 1908, kovo 19 (bal. 1), nr. 12, p. 185–186. Parašas: S. D.

[253] Biržiška M. Lietuviškųjų stipendijų klausimas // Žarija. 1908, bal. 3 (16), nr. 14, p. 216–217.

[254] Biržiška M. K. Marks ir Fr. Engels. Komunistų Manifestas // Žarija. 1908, nr. 9, p. 134.

čio rankas, laikraštis daugiau nebuvo persekiojamas ir baudžiamas[255]. Kiti tyrėjai teigė, jog M. Biržiškos teiginiai menkino komunistų partijos manifesto reikšmę, negalėjo prisidėti prie marksizmo idėjų plitimo Lietuvoje[256].

M. Biržiška turėjo jau nemažą žurnalisto patirtį ir puikiai matė, kad nuo skaitytojų, pirmiausia prenumeratorių, priklauso leidinių gyvavimo sąlygos ir likimas. Jo ir A. Janulaičio vadovaujama „Žarijos" redakcija ėmėsi tirti savo laikraštį ir skaitytojus. Anketavimo metodas M. Biržiškai nebuvo naujiena – tarp sėdėjusių Butyrkų kalėjime studentų buvo išplatintos kelios anketos, Mykolas pats bandė 30 klausimų anketa patyrinėti Maskvos lietuvių studentų draugijos narius[257].

1907 m. pabaigoje „Žarijoje" paskelbta M. Biržiškos sudaryta anketa norėta surinkti kuo daugiau duomenų apie skaitytojus, sužinoti jų požiūrį į laikraščio kryptį, tematiką, žanrus ir kt. M. Biržiška apibendrino atsakymus (20) ir paskelbė juos su skaitytojų pastabomis (nediferencijuotas požiūris į gyventojų grupes, straipsniai ištęsti, be ugnies), siūlymus (skelbti daugiau žinių, knygų recenzijų, turėti korepondentus visoje Lietuvoje, Rusijos ir Europos didmiesčiuose[258]).

Po socialdemokratų „Darbininkų balso" 1903 m. paskelbtos skaitytojų anketos tai buvo rimtas sociologinis skaitytojų tyrinėjimas, kuriuo pasinaudojo kiti to meto periodikos leidėjai ir tyrėjai[259]. M. Biržiška taip pat nagrinėjo „Naujosios gadynės" pasklidimą prenumeratos ir vadinamojo komiso (atskirų numerių pardavinėjimo) būdu, „Vilniaus žinių" prenumeratą 1905 m. pirmame pusmetyje, laikraščių paplitimą Kauno gubernijoje 1888–1910 m. ir kt. Šie M. Biržiškos tyrinėjimai

---

255 Griškūnaitė E. Legali darbininkų spauda Lietuvoje 1906–1908 m. („Naujoji gadynė", „Skardas", „Žarija") // Iš lietuvių kultūros istorijos: Spauda ir spaustuvės. Vilnius, 1972, p. 141.

256 Kazlauskas V. Marksistinė filosofinė mintis lietuvių legalioje socialdemokratinėje spaudoje 1906–1908 metais („Naujoji gadynė", „Skardas", „Žarija") // Filosofija, 1966, nr. 7, p. 169.

257 Biržiška M. Maskvos lietuvių studentai 1903–1904 m. skaitmenų šviesoje // Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos. Kaunas, 1938, t. 2, p. 190–195.

258 [Biržiška M.] 1907 m. „Žarija" ir jos skaitytojai // Žarija. 1908, nr. 7.

259 Raguotis B. V. ir M. Biržiškos ir lietuvių periodikos tyrimai XX a. pradžioje (1904–1914 m.) // Tarp knygų. 1994, nr. 4, p. 22.

rodo jo ir apskritai to meto žurnalistikos profesionalėjimą, periodikos įtaką visuomenei, yra svarbus šaltinis Lietuvos XX a. pradžios kultūrinio gyvenimo istorijai tyrinėti.

Dar 1904 m. gruodį M. Biržiška ėmė bendradarbiauti Petro Vileišio leidžiamose „Vilniaus žiniose", o 1905 m. iš jų gavo bene pirmąjį savo honorarą – 1,52 rublio[260]. 1907 m. dėl įvairių priežasčių nustojusį eiti dienraštį, kurio leidėjas buvo linkęs likti lojalus caro valdžiai, vengti bet kokių ideologinių grupių ir atstovauti visai tautai, ėmėsi atgaivinti brolis Jonas Vileišis. Redakcinę kolegiją sudarė demokratai ir socialdemokratai. Administratoriumi ėmė dirbti vienas LSDP kūrėjų A. Moravskis, sekretoriumi – M. Biržiška, kalbos tvarkytoju – Adolfas Vėgėlė. Be to, redakcijoje dar dirbo Gabrielė Petkevičaitė-Bitė. Anot M. Biržiškos, LSDP perėmė Jonui Vileišiui iš savo brolio atitekusias „Vilniaus žinias" ir drauge su demokratais jas pavertė „antireakcine pirmeivių tvirtove", sykiu leido ir „Naujosios gadynės", „Skardo" tęsinį – „Žariją"[261].

1908–1909 m. „Vilniaus žiniose" M. Biržiška paskelbė per 180 įvairaus pobūdžio publikacijų. Skaitytojams teikė daug duomenų iš Rusijos, užsienio, Amerikos lietuvių spaudos. Vykstant konkurencijai su J. Tumo-Vaižganto ir A. Smetonos redaguojama „Viltimi", kitais leidiniais, rūpinosi, kad dienraštis turėtų savo specialųjį korespondentą Sankt Peterburge. P. Bugailiškiui siūlydamas tą darbą reikalavo apsispręsti ir nutraukti bendradarbiavimą „Viltyje". „Tatai, – rašė Mykolas, – įveda tokį mišinį santykiuose, kad nebežinai, kuo pasitikėti."[262] Politinės pakraipos kaitaliojimas, ideologinis atsiribojimas nuo didesnės nuomonių įvairovės ir ypač tautinės nesantaikos kurstymas M. Biržiškai buvo didelės spaudos darbo spragos.

Naujų leidėjų tvarkomos „Vilniaus žinios" suradikalėjo: prarado nemažai prenumeratorių, daugiausia kunigų. Produktyviausi dienraščio

---

[260] Biržiška Vc. Pirmieji lietuvių laikraštininkų honorarai // Bibliografijos žinios. 1929, nr. 3, p. 68.

[261] Biržiška M. Pranas Eidukevičius bolševikinamoje Lietuvos istorijoje ir tikrovėje // Keleivis. 1950, liep. 20, nr. 38.

[262] M. Biržiškos laiškas P. Bugailiškiui. 1908 10 08 // VUB RS, f. 1–603, lap. 2.

bendradarbiai M. Biržiška ir G. Petkevičaitė savo santūrumu stengėsi atsverti radikaliuosius. Antai M. Biržiška, vedamuoju straipsniu pradėdamas tūkstantąjį „Vilniaus žinių" numerį, tolerantiškai geru žodžiu paminėjo „neužmirštiną mūsų istorijoj inžinerį Petrą Vileišį ir dvasios įkvėpėjus Joną Jablonskį ir a. a. Povilą Višinskį"[263]. Čia pat pateikė P. Vileišio biografijos bruožus[264]. Laikraštyje nevengė apibūdinti iškiliausių Lietuvos kunigijos atstovų: vyskupų Mečislovo Leonardo Pavilionio, G. F. Cirtauto, kan. Aleksandro Dambrausko-Jakšto (1908, nr. 99, 110, 147). Tačiau P. Vileišis broliui ir kitiems leidėjams priekaištavo, kad dienraštis tapo partijos organu, skaldo visuomenę[265].

Dėl idėjinių nesutarimų, kritusio prestižo ir carinės valdžios persekiojimų „Vilniaus žinios" bankrutavo. 1909 m. kovo 4 (17) d. išėjo paskutinis, 1175-asis, dienraščio numeris. Laikraščio, kuris pratino Lietuvos žmones skaityti, domėtis politiniu ir kultūriniu gyvenimu, uždarymas buvo skaudus praradimas. J. Vileišis ir jo bendraminčiai, suprasdami, kad tautinio atgimimo plėtrai būtinas liberalus demokratinis laikraštis, nuo 1909 m. birželio ėmė leisti „Lietuvos žinias". M. Biržiška jose paskelbė keletą straipsnių.

„Žarijai" užgesus LSDP liko be savo legalaus leidinio. Tik 1910 m. pradžioje A. Domaševičiaus sumanymu buvo įsteigtas minėtas legalus mėnesinis visuomenės, mokslo ir literatūros žurnalas „Visuomenė" (išėjo 20 numerių). Oficialiai jį leido Alena Ona Paulauskytė, redagavo Viktorija Landsbergienė, tačiau faktiniai redaktoriai buvo ir nemažai straipsnių parašė M. Biržiška ir A. Janulaitis. Žurnalo redakcinėje kolegijoje triūsė ir Vc. Biržiška.

Apibūdindamas „Visuomenės" pasirodymo aplinkybes, M. Biržiška pažymėjo gyvą reikalą „suspiesti išsiblaškiusius šviesuolius – profesionalus ir šiaip jau seniau ėjusių visuomeniškai-demokratiškųjų laikraščių skaitytojus", kurie „laisvai aptarę visuomeniškojo veikimo pamatus

---

263 [Biržiška M.] Pirmasis tūkstantis // Vilniaus žinios. 1908, liep. 23 (rugp. 5), nr. 162.

264 [Biržiška M.] „Vilniaus žinių" steigėjas // Vilniaus žinios. 1908, liep. 23 (rugp. 5), nr. 162.

265 Aničas J. Petras Vileišis, 1851–1926. Vilnius, 2001, p. 401.

ir mokslų bei praeities patyrimu atsirėmę imtųsi paskiau veik jau pertrauktojo darbo ir platintų klesos susipratimą darbininkų miniose."[266] Žurnalo leidėjams rūpėjo išsklaidyti socialistinės moksleivijos, studentijos „nepartiškas" nuotaikas. Po daugelio metų, apibendrindamas veiklos revoliucinio judėjimo nuosmukio sąlygomis pobūdį, M. Biržiška akcentavo, jog tada reikėjo: 1) „tas jųjų socialistines nuostatas įsąmoninti; 2) pagilinti socialistinį darbą; 3) sustiprinti socialistų svorį tautiniame (visuomeniniame, politiniame, kultūriniame) Lietuvos gyvenime; 4) įsąmoninti partinio darbo svarbumą ir jam pritraukti naujų bendradarbių partijai – susipratusių ir veiklių narių."[267] Be to, tikėtasi įveikti arba susilpninti vis labiau demokratinį judėjimą ardantį nacionalizmą ir jau „tautiškosios tradicijos dvejybe, nelytėtinu fetišu" virtusį lietuviškosios visuomenės susiskaidymą į pirmeivius ir atgaleivius (atžagareivius). Lietuvos demokratų partija ir LSDP pirmeivių vardu pasivadinusią koaliciją suformavo dar 1907 m. ir pradėjo kovą su atžagareiviais (krikščionimis demokratais, ypač kunigais). M. Biržiškos nuomone (žinoma, tik vėlesnių laikų), pastarasis pavadinimas nebuvo vykęs, nes Lietuvos „tikri reakcininkai-atžagareiviai" buvo cariniai valdininkai, atkelti dvarininkai, kolonistai, popai. Polemika tarp dviejų srovių, ypač taip laisvamaniškai nusiteikusių socialdemokratų ir kunigų, dažnai įgaudavo itin aštrų pobūdį[268].

Nors žurnalo redaktoriai buvo LSDP CK nariai, „Visuomenė" nebuvo partijos leidinys. Pirmajame žurnalo numeryje pareikšta, kad leidėjų nesieja „jokios organizacijos disciplina"[269], nes darbininkų judėjimas peraugo slaptojo veikimo apibrėžtas formas. Sekdami lenkų socialdemokratų pavyzdžiu „Visuomenės" leidėjai ir bendradarbiai pasivadino visuomenės demokratais, tuo lyg ir pabrėždami, kad atstovaus ne vienai klasei, o visai visuomenei. Save laikydami kraštutinės srovės, mažumos atstovais, visuomeniniu idealu iškėlė socializmą, ku-

---

266 [Biržiška M.] Metus baigiant // Visuomenė. 1910, nr. 11–12, p. 353.

267 Biržiška M. Pranas Eidukevičius... // Keleivis. 1950, rugs. 13, nr. 37.

268 Biržiška M. Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą. Los Angeles, 1953, t. 2, p. 143.

269 [Biržiška M.] Mūsų uždaviniai // Visuomenė. 1910, nr. 1, p. 3.

rio siekti galima ne klasinio susipriešinimo būdu, o aiškinant socialines ir politines sąlygas, plėtojant kultūrinę veiklą. Žurnalo programiniame straipsnyje M. Biržiška visuomenės demokratus kvietė veikti drauge su pirmeiviais, bet aiškiai nustatyti, kas leistina bendradarbiaujant, ir kiekvienu svarbiu klausimu turėti savo požiūrį[270]. Taigi, neatsisakydami socialdemokratinės ideologijos, „Visuomenės" redaktoriai į visuomenės raidą žiūrėjo kaip į evoliucinį procesą, siekė ugdyti kultūrą, tautinę savimonę. M. Biržiška žurnale išdėstė savo, kaip lietuvių literatūros tyrėjo, nuostatas, liberaliąją spaudos sampratą, paskelbė nemažai reikšmingų mokslo darbų.

Aštrėjantį lietuvių ir lenkų konfliktą M. Biržiška „Visuomenėje" aiškino kaip politinės priespaudos padarinį – nesant susirinkimų ir spaudos laisvės nemokama viešai svarstyti opiųjų visuomenės reikalų. Žemas kultūros lygis, parapinė politika, užsisklendimas savųjų ratelyje, nežinojimas, ką daro priešinga pusė, padeda aistroms įkaisti[271]. Anot M. Biržiškos, kova dėl lietuvių kalbos įvedimo bažnyčiose į drumstą „tautiškosios kovos" sūkurį įtraukė plačius tiek lenkų, tiek lietuvių gyventojų sluoksnius, supriešino inteligentus. Net didžiųjų sukaktuvių (pvz., Žalgirio mūšio 500-ųjų metinių) jau įprasta ypatybė yra ta, kad jos tėra pretekstas „istorijai už ausų pritraukti – dabartiniams gyvenimo santykiams išrišti". Lietuvių tautos „vadams" ir lenkų tautos „tėvams" M. Biržiška linkėjo „laimėti kovoje prieš nacionalistiškus šauksmus ir darbus"[272].

„Visuomenė" įvairiais klausimais polemizavo su katališkąja „Draugija" ir liberaliosiomis „Lietuvos žiniomis". Daugiausia kritikos ir puolimų ji sulaukė iš LSDP revoliucinės tarptautinės srovės atstovų P. Eidukevičiaus, Zigmo Aleksos-Angariečio, V. Kapsuko-Mickevičiaus, mėginusių LSDP prišlieti prie RSDDP bolševikinio sparno. V. Kapsukui užkliuvo „Visuomenės" klasių kovos idėjų ignoravimas, susirūpinimas

---

270 Ten pat.

271 Biržiška M. Visuomeniškasai pagrindas vadinamojo „lenkų ir lietuvių ginčo" // Visuomenė. 1911, nr. 1, p. 29. Parašas: A. B.

272 Biržiška M. Griunvaldo sukatuvės // Visuomenė. 1910, nr. 5, p. 154, 156. Parašas: S. Tėvelis.

tautos kultūra ir praeitimi. „Kaip pavadinti, – klausė jis, – šitą „visuomeninkų" (M. Biržiškos, A. Janulaičio, S. Kairio, J. Paknio, A. Purėno ir kitų) poziciją, jei ne renegatų atsimetėlių nuo darbininkų klasės pozicija, jei jie bent kuomet buvo su ja tikrai susirišę?"[273] Pasitelkus bolševikinę frazeologiją, „Visuomenės" leidėjai vadinti likvidatoriais, oportunistais, sociališdavikais ir pan.

„Visuomenė" surado rėmėjų, sutelkė nemažą būrį bendradarbių (S. Kairys, J. Paknys, Ignas Končius, Adomas Lastas (Adomas Juodasis), T. S. Wróblewskis, Vc. Biržiška, Stasys Matulaitis, Vanda Didžiulytė, J. Šepetys, J. Krikščiūnas-Jovaras ir kt.), davė vardą moksleivių visuomeniečių sąjūdžiui. Platesnį mastą jis įgavo leidiniui jau sustojus. „Visuomenei" artimų socialistų būrelis keletą metų veikė Sankt Peterburge[274]. Tačiau valdžios persekiojimas, prenumeratorių sumažėjimas ir lėšų stygius leidėjus ir redaktorius privertė 1911 m. spalį žurnalą uždaryti. Leidėjai, siekdami atlyginti prenumeratoriams už nepasirodžiusius numerius, 1912 m. pradžioje 400 egz. tiražu išleido tos pačios krypties vienkartinį leidinį „Žvilgsnis".

1913 m. sausį Vilniuje pasirodė socialdemokratų laikraštis „Kelias", skirtas rinkimų į IV Valstybės dūmą atbalsiams. Trijų bendradarbių: M. Biržiškos, S. Kairio ir autoriaus, pasirašiusio Omegos slapyvardžiu, sudarytame leidinyje nemaža vietos teko Mykolo analitiniam straipsniui „Vilniaus rinkimai"[275]. Tikėtasi, kad „Kelias" eis kas mėnesį, bet daugiau jo numerių išleisti nepavyko. Po šios nesėkmės M. Biržiška ne kartą važinėjo į Šiaulius, kur buvo nemaža LSDP narių ir turtingų rėmėjų. „Šiauliuose nuo rudens eis laikraštis, – pranešė LSDP Užsienio biurui, – kurio pajininkų didumą – „mūsų žmonės"..., įduoda redakciją mums, sau vietinį komitetą pasilikdami... Vilniuje rašysim įžengiamuosius, vietoj gi dirbs mūsų žmogus, kuriam padės Smut-

---

273 Kapsukas V. Trumpa Lietuvos socialdemokratų partijos istorija // Kapsukas V. Raštai. Vilnius, 1964, t. 7, p. 639.

274 Bugailiškis P. Gyvenimo vieškeliais: Medžiagos istorijai. Šiauliai. 1994, p. 107.

275 Biržiška M. Vilniaus rinkimai // Kelias. 1913, saus. 5(18), nr. 1, p. 2–11. Parašas: Šešėlis.

kelis* ir G.K.**"[276] Drauge su pirmeiviais demokratais rūpintasi įsteigti „Šiaulių balsą", nepavykus – „Šiaulių aidą" ir „Šiaulių žodį". Negavus leidimo leisti savaitraštį Šiauliuose, surastas kitas būdas LSDP spaudai gyvuoti. M. Biržiškai talkinant, Vilniaus spaustuvė 1914 m. birželio mėnesį išleido jaunimui skirtą almanachą „Nauju taku". Leidinį, kaip turintis didelį patyrimą, redagavo M. Biržiška, literatūrinę dalį – marksistinių pažiūrų poetas Julius Janonis. Tikėtasi, kad „Nauju taku" taps periodiniu marksistiniu Lietuvos jaunimo žurnalu, kuris kels jo kultūrinį lygį, ugdys sąmoningus naujos visuomenės kūrėjus[277]. Jame buvo išspausdinti V. Kudirkos, J. Janonio, A. Lasto, B. Sruogos eilėraščiai, Vaclovo Biržiškos, Vlado Putvinskio publicistiniai vaizdeliai, impresijos, V. Kapsuko, A. Janulaičio straipsniai.

M. Biržiška parašė almanacho pratarmę ir du straipsnius, kuriuose analizavo įvairių pakraipų jaunimo spaudą, kėlė aktualias jaunuomenės veiklos problemas. Matyt, taikydamasis prie LSDP XII konferencijos nutarimų plėtoti darbininkų revoliucinę kovą, aiškiai atsitraukė nuo „Visuomenės" idealų, smerkė „nepartyvumą", „politikos vengimą", kaimo buržuaziją, kuri atsisakė politinio gyvenimo, kėlė „smulkųjį kultūros darbą", „bendrąją tautos kultūrą", „tėvynės meilę", „tautos labą"[278].

Anot M. Biržiškos, kultūrinę veiklą buržuazija naudoja savo politiniams tikslams – žmonių minioms atitraukti nuo politinės kovos (nors drauge prieš savo valią pratina jas veikti bendrai, rengtis būsimajai politikos ir visuomenės kovai). Jaunimą ragino atsikratyti „tėvynės" palikimo – buržuazinės („tautinės") kultūros įtakos, drauge su darbininkais jungtis į klasinę revoliucinę kovą[279]. Vedliu, paskui kurį reikėtų eiti

---

* Vaclovo Biržiškos slapyvardis.

** Pelikso Bugailiškio slaptaraidis.

[276] Biržiška M. L.S.D.P. prieš karą // Naujoji gadynė. 1916, nr. 2, p. 81–83. Parašas: Rapolas II.

[277] Urbonas S. Lietuvos žurnalas: Nuo pirmojo numerio iki šių dienų. Trakai–Vilnius, 1993, p. 53.

[278] Biržiška M. Apie jaunuomenės laikraščius // Nauju taku. – Vilnius, 1914, p. 84. Parašas: S. D.

[279] Biržiška M. Jaunuomenės reikalai // Nauju taku. 1914, p. 53. Parašas: M. Baltasis.

pažangiajai moksleivijai, miesto ir kaimo jaunimui, M. Biržiška vadino Rygoje darbininkų (nebe inteligentų kuopelės) leidžiamą laikraštį „Vilnis". Šio internacionalistinės bolševikinės krypties darbininkų savaitraščio idėjinis vadovas buvo V. Kapsukas. Vedamuosius straipsnius rašyti jam buvo pažadėję ir Vilniaus socialdemokratai – „likvidatoriai". Pasak V. Kapsuko, „tik M. Biržiška uoliai bendradarbiavo. S. Kairys ir A. Janulaitis teparašė porą bespalvių straipsnelių"[280]. 1914 m. „Vilnyje" paskelbta keturiolika M. Biržiškos rašinių, kuriuose dažniausiai kalbama apie darbininkų judėjimą, profesines sąjungas, kovą dėl ligonių kasų ir kitus reikalus. Panašios problemos nušviečiamos ir „Giedros" kalendoriuose, išleistuose su LSDP pagalba. Jų atsiradimas susijęs su 1906 m. Rygoje (čia telkėsi ir nuolat gausėjo iš Lietuvos atvykstančių žmonių) prie Latvijos krašto socialdemokratijos Rygos miesto komiteto įkurtu Lietuvių kultūros centru. 1910 metais jame buvo įsteigta socialdemokratinės krypties „Giedros" blaivybės draugija. Rūpindamasi darbininkų reikalais ji rengė spektaklius, koncertus, parodas, leido kalendorius. 1913 m. „Giedrai" priklausė 160 narių; beveik visi jie buvo darbininkai[281]. Tais pačiais metais Rygoje išėjo „Giedros" kalendorius 1913 metams" (oficialusis redaktorius M. Pupelis, faktiškasis – V. Požela), Vilniuje – „Giedros" kalendorius 1914 metams" (oficialusis redaktorius J. Tverijonas, faktiškasis – M. Biržiška). Pažymėtina, kad, kaip ir anksčiau nemažai rašydamas apie kultūros dalykus, M. Biržiška juos vertina iš klasinių pozicijų, spėja artėjant atkaklią dviejų kultūrų – savitos darbininkų kultūros ir buržuazinės „tautinės kultūros" – kovą[282]. Šioje kovoje dėl geresnės ateities, anot M. Biržiškos, darbininkų klasė turi aiškiai regimus priešus (caro valdžia, dvarininkai, fabrikantai) ir visą armiją gudrių, apsukrių, dar pavojingesnių priešų – „dievo tarnų"[283]. Norėdamas padėti „rankpelniams" suprasti politinį ir vi-

[280] Kapsukas V. Trumpa Lietuvos socialdemokratų partijos istorija // Kapsukas V. Raštai. Vilnius, 1964, t. 7, p. 652.

[281] „Giedros" visuotinasai susirinkimas // Vilnius. 1914, birž. 21 (liepos 4), nr. 19.

[282] Biržiška M. Atgalion pažvelgus (1904–1908) // „Giedros" kalendorius 1914 metams. Vilnius, 1913, p. 95–96.

[283] Biržiška M. Juodoji Lietuvos armija // „Giedros" kalendorius 1913 metams. Ryga, 1913, p. 36. Parašas: Šešėlis.

suomeninį gyvenimą, nusistatyti tinkamiausią viešojo veikimo būdą, darbininkų politinio švietimo programėlėje M. Biržiška rekomendavo jiems skaityti K. Marxo, F. Engelso, Karlo Liebknechto, Paulio Lafargue, Georgo Plechanovo, V. Kapsuko, Z. Aleksos-Angariečio, A. Janulaičio ir kitų raštus[284]. M. Biržiškos bendradarbiavimas V. Kapsuko redaguojamoje bolševikinės krypties „Vilnyje", kultūrinių reiškinių vertinimas iš klasinių pozicijų dar kartą patvirtina pirmiau pareikštą mintį apie jo pažiūrų radikalėjimą Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse. Įtakos tam galėjo turėti ir V. Kapsukas, traukęs M. Biržišką iš klasikinės europinės socialdemokratijos pozicijų į leninine bolševikinę.

[284] Biržiška M. Skaitymo programėlė // „Giedros" kalendorius 1914 metams. Vilnius, 1913, p. 53–62. Parašas: S. D.

Kultūrininkas, tyrinėtojas

Vilniuje gyvendamas ir aktyviai dalyvaudamas socialdemokratinėje veikloje, M. Biržiška įsitraukė ir į dar negausios lietuvių šviesuomenės kultūrinį gyvenimą. Mykolui tai buvo dvi tos pačios lietuviškosios veiklos glaudžiai susijusios, viena kitą papildančios ir gilinančios sritys. Net ir didžiausio revoliucinio pakilimo metais pirmenybę teikė vienokiam ar kitokiam kultūriniam darbui. Vėliau apie tai rašė: „Ne tiek mane traukė revoliucinė politika, kurioje gavau dalyvauti, kiek revoliucinis darbininkų ir liaudies švietimas: paskaitos, knygynėliai, pamokos..."[285] Rusijos valdžios padarytos nuolaidos atvėrė kelią lietuvių kultūros plėtotei: daugėjo lietuviškų draugijų, joms priklausančių mokyklų, kūrėsi chorai, skaityklos ir kitos kultūros įstaigos. Gausėjo rašytojų, dailininkų, pasirodė specialių literatūros ir meno leidinių. M. Biržiška buvo vienas aktyviausių įvairių renginių dalyvių, organizatorių, kėlė ir rėmė naujas iniciatyvas. Antai jis atsiliepė į 1906 m. „Vilniaus žiniose" J. A. Herbačiausko Krokuvos lietuvių draugijos „Rūta" vardu paskelbtą atsišaukimą išleisti vyskupo Antano Baranausko mirties metinėms skirtą knygą[286]. 1907 m. liepos mėnesį Krokuvoje pasirodė pirmasis XX a. pradžios lietuvių literatūros almanachas „Gabija". Tai buvo rinktinė knyga, kurią parengė J. A. Herbačiauskas, išspausdino ir dalį finansavimo išlaidų padengė Jogailaičių universiteto spaustuvė. To meto sąlygomis puošniame leidinyje dominavo sudary-

---

[285] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 12.

[286] Vaitkevičiūtė E. Žinomas nežinomas Juozas Albinas Herbačiauskas. Kaunas, 2007, p. 134.

tojo kūriniai „Genijaus meilė“ ir „Griuvėsių Gimnas“, užėmę daugiau kaip pusę 5,5 lanko apimties leidinio. Jo ir Sofijos Kymantaitės kūrinys „Vėlė kibirkštėlė“ atspindėjo naujų, modernių lietuvių literatūros kelių paieškas. „Gabijoje“ paskelbti brolių Biržiškų beletristikos bandymai: Moriturus (Vaclovo) impresija „Tarp takų“ ir Migloto (Mykolo) kupinas liūdesio ir ilgesio kūrinėlis „Pasaka apie našlaitėlį“[287]. Savaip atsiliepęs į lietuviškos spaudos lotyniškais rašmenimis atgavimą, almanachas nejučia prisilietė ir prie vienos kitos to meto kultūrinėje literatūrinėje terpėje iškilusios problemos. Štai „Gabijos“ prakalboje J. Basanavičius priešpriešina A. Baranausko talentą ir jo kunigavimą („didį, rods, dar ne visiškai išsivyniojusį, poetišką talentą užmušė, panaikino pamatas – kunigystė“)[288], meta priekaištus dėl artumo lenkams. Tyrinėtojos Nerijos Putinaitės nuomone, „almanachas yra ženklas, kad tautinis sąjūdis toli gražu nebuvo vieningas: jis tarsi mėgina Baranauską grąžinti į pagoniškosios, „grynos“ lietuviškos dvasios gaivintojų gretas.“[289]

Lietuvoje išleisti almanachą „Aitvaras“ ketino Jonas Biliūnas. 1907 m. pradžioje J. Šaulys jam pasiūlė prisidėti prie asmenų grupės rengiamo mokslinio žurnalo. Tų pačių metų vasarą demokratinių pažiūrų inteligentai J. Biliūnas, G. Petkevičaitė-Bitė, Antanas Lalis, J. Šaulys ir Petras Avižonis paskelbė pranešimą apie numatomą leisti nepriklausomą periodinį literatūros mokslo visuomenės ir politikos leidinį. Pabrėžta demokratinė nuostata, laisvas keitimasis nuomonėmis, žodžio ir kritikos laisvė[290]. Tačiau ši J. Šaulio iniciatyva patyrė nesėkmę – nepavyko rasti tinkamo organizatoriaus, redaktoriaus. Su siūloma J. A. Herbačiausko kandidatūra kategoriškai nesutiko M. Biržiška. Mykolas manęs, kad LSDP dar nepriaugusi turėti mokslinį žurnalą, drauge su redaktoriumi siūlomu A. Janulaičiu orientavosi į marksistinės dvasios leidinį, žadėjo paremti jį kultūros istorijos ir visuomenės tematikos straipsniais[291]. Nors žurnalo idėjai pritarė nemaža Vilniaus

---

287 Biržiška M. Pasaka apie našlaitėlį // Gabija. Krokuva, 1907, p. 44–46.

288 Basanavičius J. Prakalbos vieton // Gabija. Krokuva, 1907, p. 3.

289 Putinaitė N. Šiaurės Atėnų tremtiniai, arba lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a. Vilnius, 2004, p. 104.

290 Į pirmeivius plunksnos draugus atsiliepimas // Žarija. 1907, nr. 3, p. 47.

291 Gudaitis L. Platėjantys akiračiai. Lietuvių literatūrinė spauda 1904–1917 metais. Vilnius, 1977, p. 70–71.

inteligentų, susitarti dėl esminių dalykų nepavyko. Kilusioje diskusijoje pareikštus požiūrius ir mintis M. Biržiška su A. Janulaičiu bandė įgyvendinti po dvejų su puse metų imtoje leisti „Visuomenėje".

Kaip „Vilniaus žinių" atstovui, M. Biržiškai drauge su kitais 1908 m. pirmą kartą teko dalyvauti aptariant aukštosios mokyklos Vilniuje klausimą*.

Dar 1907 m. pabaigoje Vilniaus miesto burmistras M. Węslawskis lankėsi Sankt Peterburge. Gavęs Rusijos ministro pirmininko Piotro Stolypino pritarimą, 1908 m. sausio 9 d. sušaukė miesto dūmos sudarytą komisiją (į ją įėjo ir M. Biržiška) veiklos planui aptarti[292], o balandžio 21 d. įvyko Vilniaus, Kauno, Gardino gubernijų draugijų, valdžios įstaigų atstovų pasitarimas. Buvo pakviesti ir Vilniaus lietuvių, lenkų, rusų, gudų, žydų dienraščių redakcijų atstovai. Tarp susirinkusiųjų – apie 60 žmonių – kilo atkaklūs ginčai dėl to, kokia mokykla turėtų būti kuriama Vilniuje. Sudaryta universiteto komisija su trimis pakomisėmis – universiteto, politechnikos, mišrios mokyklos. Susirinkime ir komisijoje dauguma buvo už mišrų universitetą, kurio skyriai būtų steigiami tokia tvarka: 1. Gamtos ir matematikos; 2. Ūkio (jam pinigų, žemės duoda dvarininkai); 3. Medicinos; 4. Teisės; 5. Istorijos, literatūros ir kalbos. Pastarasis skyrius, kuriuo buvo ypač suinteresuoti žydų, gudų ir lietuvių laikraščių atstovai, galėjo būti įkuras tik tada, kai politinės sąlygos leis spręsti tikrai mokslo klausimus, o ne rengti kraštui mokytus „obrusitelius"[293].

Pasitarimuose aukštosios mokyklos klausimu dalyvavęs M. Biržiška kartu su žydų, rusų, gudų laikraščių atstovais buvo už universitetą su ūkio skyriumi. Tokia daugumos nuomonė per generalgubernatoriaus

---

* Istorikas Darius Staliūnas atkreipė dėmesį, kad istoriografijoje, nagrinėjusioje aukštosios mokyklos įkūrimo (atkūrimo) projektus XX a. pradžioje, 1908 metai net neminimi. Kartais teigiama, kad nuo 1905 m. revoliucijos iki 1911 m. aukštosios mokyklos klausimas apskritai nekeltas (Staliūnas D. Aukštosios mokyklos steigimo Vilniuje 1908 metų projektas // Lituanistica. 1995, nr. 3 (23), p. 30).

[292] Biržiška M. Aukštoji mokykla Vilniuje // Vilniaus žinios. 1908, saus. 13 (26), nr. 11.

[293] Biržiška M. „Universiteto komisijos" posėdis Vilniuje // Vilniaus žinios. 1908, bal. 30 (geg. 13), nr. 94. Parašas: M. B.

raštinės viršininką buvo perduota imperijos valdžiai, tačiau dar kartą liko be atgarsio. M. Biržiška ne tik vienas pirmųjų apibūdino ankstesnius nesėkmingus bandymus atkurti Vilniaus universitetą arba įsteigti jame aukštąją mokyklą, bet ir atskleidė šio reikalo sudėtingumą[294].

M. Biržiška dalyvavo Vilniaus šviesuomenės pasitarimuose, spektakliuose, drauge su broliu Viktoru dainavo Miko Petrausko prie Šv. Mikalojaus bažnyčios suburtame chore. Mykolą buvo galima sutikti ir lietuvių spektaklyje Kaune, tradicinėje gegužinėje Šiauliuose. Fotografas jį „pagavo" tarp kelių dešimčių Vilniaus lietuvių veikėjų (A. Smetonos, F. Bortkevičienės, Povilo Brazaičio, Jurgio Čiurlio, A. Purėno, Antano Vileišio, S. Kairio ir kt.), susirinkusių į gegužinę Vilniaus užmiestyje (vykdavo Trakuose, Pavilnyje, Verkiuose[295]). Paakintas P. Višinskio, o jis mokėjo darban įtraukti, – „vienam pavedė vieną kitą sulenkėjusią panelę lietuvių kalbos mokyti, antram kokią politikos brošiūraitę „Šviesai" išversti ar parašyti, trečiam suredaguoti mokinių ar valsčiaus reikalavimus, ketvirtam ką nors surasti viešajame knygyne,"[296] – Mykolas „Šviesai" rengė populiarią lietuvių literatūros istoriją. V. Kapsuko-Mickevičiaus rekomenduotas rašė straipsnius L. Krzywickio redaguojamai „Didžiajai visuotinei iliustruotajai enciklopedijai" („Wielka Powszechna Encyklopedja Ilustrowana"). 1905 m. lapkritį buvo įsteigta plačių užmojų vaidybos ir dainos draugija „Vilniaus kanklės". Joje, subūrusioje daugiausia vadinamuosius atžagareivius (nors nariai buvo ir J. Vileišis, A. Purėnas, P. Bugailiškis), M. Biržiška nedalyvavo. Susidomėjo 1907 m. kovo mėnesį įsikūrusia „Vilniaus aušra", nes jos steigėjai deklaravo „vidurio kelią", kvietė dalyvauti visų politinių srovių gerbėjus. Tačiau steigiamajame posėdyje vykusiuose valdybos rinkimuose daugumą laimėjo centro ir dešinės srovės atstovai. Dėl to iš draugijos pasitraukė S. Matulaitis, tą jo žingsnį „Vilniaus žiniose" palaikė J. Vileišis. Spaudoje kilo karšta polemika tarp dviejų besivar-

---

294 Biržiška M. Aukštoji mokykla Vilniuje // Vilniaus žinios. 1908, saus. 13 (26), nr. 11.

295 Vilniečių lietuvių gegužinė 1905 m. už Vilniaus // Mūsų Vilnius. 1930, nr. 6, p. 124.

296 Biržiška M. Atsiminimas (Skiriama Lazdynų Pelėdai) // Visuomenė. 1910, nr. 4, p. 138.

žančių srovių – pirmeivių ir atžagareivių. Polemiką netrukus paaštrino tai, kad į draugiją 1908 m. nebuvo priimtas Mikalojus Konstantinas Čiurlionis, A. Domaševičius, Justinas Grigaitis. Į visuotinį atstovų suvažiavimą nebuvo įleisti ir kunigo Prano Viliūno Viekšniuose įsteigto „Vilniaus aušros" skyriaus su bibliotekėle atstovai socialdemokratai M. Biržiška ir A. Janulaitis[297].

„Vilniaus aušros" draugiją pačioje veiklos pradžioje nuslopinus rusifikatoriams (šie įžvelgė rimtą pasipriešinimą rusinimo politikai), dėl materialinių sunkumų sunykus „Vilniaus kanklėms", 1909 m. sausį iškilo „Rūta". Iš pradžių ji veikė lietuvių susivienijimo, vėliau – klubo vardu. Draugijos, siekusios burti ir kultūriškai šviesti Vilniaus bei jo apylinkių lietuvius, puoselėti lietuvybę, iniciatorius ir vienas steigėjų buvo Mykolas Sleževičius[298]. Draugijos įstatus jis parengė pagal Odesos (ten studijavo) lietuvių scenos mėgėjų „Rūtos" draugijos pavyzdį. Vilniškės „Rūtos" nariais galėjo būti tik lietuviai, gavę dviejų draugijos narių rekomendacijas. Antai 1911 m. balandį, turėdamas M. Biržiškos ir A. Janulaičio rekomendacijas, „Rūtos" nariu tapo S. Kairys. Į draugiją buvo priimami įvairių pažiūrų žmonės – ne tik kairieji demokratai ir socialdemokratai, bet ir kraštutiniai dešinieji. Be M. Biržiškos, K. Griniaus, F. Bortkevičienės, Zigmo Žemaičio, M. K. Čiurlionio, aktyvūs nariai buvo J. Basanavičius, P. Vileišis, Č. Landsbergis. Anot M. Biržiškos, visus juos jungė „nuosekliai pravedamasai bepartijiškumas ir demokratiškumas, šalinimas viso to, kas stabdo žmogaus kultūros lavinimosi, pavyzdžiui, alkoholio, vis tai turėjo nuginkluoti „Rūtos" „priešus", jei kurie galėjo būti."[299]

„Rūta" greitai tapo ne tik Vilniaus, bet ir visos Lietuvos kultūrinės veiklos centru. Draugija nusamdytose patalpose įkūrė biblioteką, skaityklą, rengė paskaitas, minėjimus, koncertus, spektaklius. Šeštadieniais rengdavo spektaklių premjeras, sekmadieniais jas kartodavo papigin-

---

297 Sužiedėlis S. Kunigas Jonas nuo Kryžiaus. Kunigo Jono Švagždžio biografijos metmenys. Brooklyn–New York. 1956, p. 71.

298 Būtėnas J. Mackevičius M. Mykolas Sleževičius: Advokatas ir politikas: Monografija. Vilnius, 1995, p. 29.

299 [Biržiška M.] „Rūta" // Vilniaus žinios. 1909, vas. 3 (25), nr. 33.

tomis kainomis darbininkams, o trečiadieniais vykdavo uždari narių vakarai.

Draugijos choras, vaidintojų būrelis važinėjo po kraštą, pasiekdavo tolimus užkampius, įvairiopą pagalbą teikė provincijos teatro mėgėjų grupėms. „Rūtoje" išryškėjo Bronislavos Biržiškienės artistiniai gabumai. Dalyvavo lietuviškuose vaidinimuose „Inteligentai", „Kerštas", „Iš meilės", kai gyveno Kaune, Konstantinas Glinskis ją kvietė į Kauno dramos teatrą. Bronislava atsisakė dėl laiko stokos[300].

M. Biržiška dar pačioje „Rūtos" veiklos pradžioje nuogąstavęs, kad vargais negalais įsikūrusi draugija nesuirtų dėl valdyboje kilusių nesutarimų[301], skatino ir visaip ją rėmė. Buvo nuolatinis renginių, ypač spektaklių, lankytojas. Dalyvavo draugijos dramos ir literatūros komisijoje, kuriai buvo pavesta formuoti repertuarą, parinkti veikalus, gauti cenzūros leidimą.

M. Biržiška noriai dirbo ir kitose lietuvių kultūros, švietimo draugijose. Paskaitas skaitė Šiaulių dramos mėgėjų draugijoje „Varpas" (1908–1914 m. ši draugija pastatė per 40 veikalų)[302]. 1914 m. buvo pakviestas (drauge su Gabrielium Landsbergiu-Žemkalniu, Sofija Čiurlionienė-Kymantaite, Mykolu Sleževičiumi, Antanu Rucevičiumi) į dramos veikalų konkurso vertinimo komisiją. Nugalėtojai – jiems skirtos dvi (100 ir 50 rublių) premijos – turėjo būti paskelbti 1915 m. kovo 1 d.[303] Planus sugriovė Didysis karas ir vokiečių okupacija.

M. Biržišką domino Lietuvių dailės draugijos veikla, rengiamos parodos. Jas recenzuodamas, nors ir prisiminė dailės visuomeninį vaidmenį, liko nuosekliai demokratinių pozicijų, pabrėžė kūrybos laisvės principą, atkakliai stojo prieš politinių srovių pastangas dailininkus ir dailę prie savęs „priglausti", „įkinkyti politikon"[304]. Trečiojoje

---

300 Bronislava Biržiškienė // Įžymiosios lietuvių moterys: XIX a. antroji pusė – XX pirmoji pusė / Parengė Dalia Marcinkevičienė. Vilnius, 1997, p. 27.

301 [Biržiška M.] „Rūta" // Vilniaus žinios. 1909, vas. 3 (25), nr. 33.

302 Seliūgina O. Gaivino tautos kultūrą. Šiaulių „Varpo" draugijos 80-metis // Šiaulių naujienos. 1988, rugs. 22, nr. 189.

303 „Varpo" draugijos dramos konkursas // Viltis. 1914, saus. 9 (22), nr. 6.

304 Biržiška M. Trečioji dailės paroda // Lietuvos žinios. 1909, birž. 10 (23), nr. 2. Parašas: S. D.

(1909 m.) lietuvių dailės parodoje M. Biržiškai nemalonų įspūdį padarė Petro Rimšos skulptūra „Gana to jungo“, sukėlusi didelį politinį triukšmą, didžiavimasis savimi, tautiškumo monopolizavimas. Labai vertino M. K. Čiurlionio kūrybą. Mąstydamas apie M. K. Čiurlionio dailės kūrinių suvokimo ir interpretacijos problemas, Mykolas abejojo, ar apskritai kas nors gali aprėpti visą Čiurlionį – tam reikėtų kito Čiurlionio. Todėl kiekvienas „pagauna“ tą menininko kūrybos aspektą, kuris atitinka jo būdą, kultūrines ypatybes. Menininkas M. Biržiškai buvo „genialus diletantas“, kurio paveiksluose reiškiasi „gilus betautis persiėmimas pasaulio būtybės skausmu, begalinis *naujo žmogaus* liūdnumas, kuriuose įmatomi laisvos ateities dailės spinduliai.“[305] Anksčiau, vietos gimtajame krašte neradusio menininko netekčiai paminėti M. Biržiška paskelbė jautriai parašytą nekrologą, kuriame pabrėžė jį visada žavėjusias „apdriskusio proletaro“ ir „dailės revoliucionieriaus“ savybes: „Status. Drąsus. Nepermaldaujamas... Visur ir visame kame savitas. Niekur nenusilenkęs prieš svetimą pavyzdį.“[306] M. Biržiška buvo M. K. Čiurlionio kuopos įkurtos Lietuvių dailės draugijos narys. Kuopa siekė nupirkti, saugoti ir Lietuvių tautos paveikslų galerijoje eksponuoti visus didžiojo menininko kūrinius. Steigiamajame suvažiavime (1913 01 13 (26)) į kuopą įsirašė dvidešimt Vilniaus šviesuomenės atstovų. Partiniai, gimnazijos reikalai M. Biržiškai sutrukdė plačiau prisidėti prie M. K. Čiurlionio kūrybinio palikimo išsaugojimo.

Peržiūrėjęs 1895–1910 metų spaudą, M. Biržiška surinko neaprastai vertingos medžiagos apie lietuviškųjų vakarų 15 metų sąjūdį. Paskelbtuose darbuose nagrinėjo lietuvių teatro repertuarą, vaidintus veikalus ir jų paplitimą, iliustravo lietuviškųjų vakarų dažnumą ir išsidėstymą krašte[307].

---

[305] Biržiška M. Dėlei Antrosios lietuvių dailės parodos (Vieno „kultūros ardytojų“ pastebėjimai // Žarija. 1908, nr. 12, p. 185–186. Parašas: S. D.

[306] Biržiška M. Mikalojus Konstantinas Čiurlionis (1876–1911) // Visuomenė. 1911, nr. 4, p. 168–169.

[307] Biržiška M. Iš lietuvių teatro statistikos // Žvilgsnis. 1911, p. 1–19. Parašas: Nuobodelis; Biržiška M. Statystyka teatralna // Przeglond Wileński. 1912, nr. 14. Parašas: M. B.; Biržiška M. Kai kurie lietuvių teatro skaitmens // „Giedros“ kalendorius 1914 metams. Vilnius, 1913, p. 48–52. Parašas: Nuobodelis.

Svarbiu M. Biržiškos veiklos baru tapo Lietuvių mokslo draugija (LMD). Įkurta 1907 m. balandį, ji turėjo telkti lietuvių inteligentus, tirti lietuvių tautos praeitį, jos kalbą ir buitį, demografiją, Lietuvos geografiją, florą, fauną; į jos veiklos programą įrašyti visuomenės ir gamtos mokslai – pagrindinės to meto mokslo šakos. Draugijai priklausė įvairių luomų, politinių įsitikinimų ir pasaulėžiūros žmonės. Anot A. Janulaičio, į draugiją ėjo visi inteligentai. „Nebuvo reikalo padaryti bent koks mokslo darbas, užteko būti lietuviu, įmokėti nario mokesnis (3 rublius per metus – *V. B. P.*). Nebuvo atsitikimų, kad ko nors iš norinčiųjų stoti nepriimtų."[308] LMD nariai buvo iškilūs užsienio mokslininkai (Augustas Robertas Niemi, Adalbertas Bezzenbergeris, Janis Endzelynas, Augustas Leskienas, Reinderis van der Meulenas, Janas Baudouinas de Courtenay, Filipas Fortunatovas ir kt.). Narių skaičius sparčiai augo: nuo 157 (1908 m.) iki 650 (1915 m.)[309]. Palaikyti ryšiai su kitų šalių panašiomis draugijomis bei su tuo pačiu metu įsteigta lenkų Mokslo bičiulių draugija („Towarzystwo Przyjaciól Nauk"). Nepaisant tautinių prieštaravimų tarp lietuvių ir lenkų, abi draugijos buvo kolektyviniai viena kitos nariai. Iš lietuvių inteligentijos 1911–1919 m. lenkų Mokslo bičiulių draugijos nariais buvo A. Domaševičius ir M. Biržiška.

Norėdama pagyvinti savo veiklą, LMD įsteigė filologų ir liaudies dainų tyrėjų, pedagogų, juristų, ekonomistų, medikų farmacininkų, gamtininkų ir kitas sekcijas. Kaupė biblioteką, muziejų, archyvą, leido pirmąjį mokslinį tęstinį leidinį „Lietuvių tauta". Leidimas gautas dar prieš draugijai įsikuriant, todėl pirmasis tomas J. Basanavičiaus pastangomis išleistas 1907 metais. LMD veikloje, subūrusioje lietuvių inteligentiją ir suartinusioje ją su kitų tautų mokslininkais, aktyviai dalyvavo M. Biržiška.

M. Biržiška į LMD įstojo 1908 m. liepos 19 d. (brolis Vaclovas – 1910 m., motina – 1917 m., Viktoras – 1920 m.)[310], rugpjūčio mėnesį vykusiame suvažiavime drauge su J. Šlapeliu pasisiūlė talkinti į drau-

---

308 Janulaitis A. Lietuvių dr-jos Vilniuje 20 metų paminėjimas // Iliustruotoji Lietuva. 1927, nr. 16, p. 131.

309 Ten pat.

310 Lietuvių mokslo draugijos nariai // Lietuvių tauta. Vilnius, 1997, kn. 1, p. 198.

gijos valdybą bibliotekininku išrinktam A. Smetonai[311]. Trečiasis visuotinis suvažiavimas (1909 07 10 (23)) Mykolą (dėl ligos nedalyvavo) išrinko į pirmojo lietuvių mokslinio tęstinio leidimo „Lietuvių tauta" redakcinę komisiją. Vėliau M. Biržiška kaskart buvo renkamas į LMD valdybą (komitetą). Draugijai padovanojo nemažai dokumentų, rankraščių, knygų, sutvarkė bibliotekos senuosius leidinius. M. Biržiška, Jonas Totoraitis, Motiejus Gustaitis, A. Janulaitis, J. Tumas-Vaižgantas ir kiti savo mokslinėms studijoms naudojosi LMD sukauptu vertingu senųjų lietuviškų knygų rinkiniu.

LMD veikloje svarbiausi renginiai buvo metiniai visuotiniai narių suvažiavimai. Jie vykdavo vasarą, kai atostogaudavo mokytojai, mokiniai ir studentai. Suvažiavimų metu nebuvo keliama žmones dirginančių, skaldančių klausimų. Visus domino įvairių mokslo sričių referatai. Jų vertė smarkiai skyrėsi, nes LMD komitetas iš anksto nesigilindavo į turinį ir tik per suvažiavimus su jais susipažindavo. M. Biržiška buvo tarp tų LMD narių, kurie perskaitė daugiausia referatų ir paskaitų: J. Basanavičius – penkiolika, A. Janulaitis – dešimt, Mykolas ir Vydūnas – po aštuonis[312]. „Lietuvių tautoje" buvo paskelbtas LMD suvažiavime 1909 m. M. Biržiškos perskaitytas referatas „Apie mažai žinomą XIX a. lietuvių rašytoją Antaną Klementą". Tais pačiais metais pasirodė autoriaus lėšomis išleistas referato atspaudas. J. Tumas ta proga pažymėjo, jog iš Biržiškos laukiama ir daugiau rašytojų monografijų – „jis netingi versti archyvų, nesibaido skaityti supelėjusių rankraščių."[313] Kituose „Lietuvių tautos" tomuose paskelbti M. Biržiškos darbai: „Prie M. Valančiaus Žemaičių Vyskupystės", „Dėliai L. Ivinskio „Aitvaro" ir „Iš D. Poškos raštų".

Manydamas, kad mokslinį darbą reikia labiau plėtoti, M. Biržiška iškėlė enciklopedijos leidimo idėją. Dėl ligos negalėdamas dalyvauti draugijos suvažiavime, pirmininkui J. Basanavičiui rašė: „Jei kas nors pakeltų klausimą apie tai, jog reikia rengtis prie Lietuviškos (Lietuvos

---

311 Lietuvių mokslo draugijos... // Vilniaus žinios. 1908, rugpj. 15, nr. 182.

312 Iš lietuvių mokslo draugijos istorijos // Lietuvių tauta. Vilnius, 1997, kn. 1, p. 86.

313 Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos. Kaunas, 1938, t. 2, p. 40.

ir lietuvių) enciklopedijos sustatymo ir išleidimo (kad ir už 10 metų), meldžiamieji, mane josios darbininkuosna patraukit – tai mano nuo senų laikų svajonė."[314]

1910 m. pavasarį savo bene 10 metų slėptą sumanymą nutaria paskelbti. „Siūlomasai mokslo ir kultūros darbas, – praneša „Visuomenės" žurnale, – kuriame draugijai vedant, mūsų šviesuomenė galės dalyvauti ir karštai juo rūpintis, tai lietuvių žinyno (enciklopedijos žinyno) suruošimas."[315] Kartu įspėjo, kad numatomam darbui reikės nemažai lėšų, visų intelektualiųjų jėgų įtampos. Siūlė nedelsiant pradėti parengiamuosius darbus: „Lietuvių tautą" – ji turėjo sutelkti visą veiklą – pertvarkyti į kas ketvirtį leidžiamą laikraštį, domėtis užsienio enciklopedijų leidybos patirtimi, planingai kaupti knygas, rankraščius ir kt. Svarbiausia – į darbą įtraukti visus lietuvius mokslininkus, visą šviesuomenę.

Lietuviškos enciklopedijos leidimo reikalą JAV kėlė Juozas Gabrys, poetas Klemensas Jurgelionis. Pastarasis 1909 m. bankininkui ir leidėjui Antanui Olšauskui pateikė konkretų enciklopedijos leidimo projektą, pradedamą nuo mažo enciklopedinio žodynėlio. Apsvarstęs pasiūlymą A. Olšauskas priėmė ambicingą ir galintį būti pelningą sprendimą: išleisti 10 tomų bendrąją enciklopediją, kurioje pirmenybė būtų teikiama lituanistikai. Apskaičiavo, kad kiekvienas tomas jam turėtų kainuoti apie 4000 dolerių, o visi – 40 000[316]. Paaiškėjus, kad dar nepribrendo laikas „originaliai lietuviškai enciklopedijai", pasirinko Čikagoje 1906 m. išleistos tritomės JAV enciklopedijos vertimą, papildant jį aktualiais lituanistikos dalykais. Apie pusantro milijono žodžių leidinyje (kiekvienas tomas po 600 puslapių) numatyta skelbti lituanistiką, planuota pirmiausia pateikti A. Olšausko nuo 1893 m. leidžiamame „Lietuvos" dienraštyje ir, atsižvelgiant į pastabas, pataisyti. Kaupti ir redaguoti medžiagą patikėta antrajam „Lietuvos" redaktoriui K. Jurgelioniui. Enciklopedijai A. Olšauskas skyrė 25 000 rublių, bendradar-

---

[314] M. Biržiškos laiškas J. Basanavičiui. 1909 07 26 // LLTI MBR F. 2–747, b. l.

[315] Biržiška M. Lietuvių žinynas // Biržiška M. Iš mūsų kultūros... t. 2, p. 353.

[316] Antanas Olšauskas ir „Lietuva": Leidinys A. Olšausko 70 m. sukakties proga / Red. Petras Jurgėla. Tabore Farm Sodus. Michigan USA, 1934, p. 19.

biauti pakvietė 34 lietuvių autorius (tarp jų J. Basanavičių, M. Biržišką, Kazimierą Būgą ir kt.) bei Krokuvos profesorių Janą Michałą Rozwadowskį[317]. M. Biržiška sutiko rašyti lietuvių literatūros, spaudos istoriją, nušviesti politinį ir visuomeninį gyvenimą. 1911 m. gegužės mėnesį LMD sudarė komisiją (J. Basanavičius, M. Biržiška, A. Janulaitis, D. Šidlauskas) rengti Amerikos lietuvių planuojamos enciklopedijos Lietuvos skyriaus medžiagą. Kalba rūpintis sutiko J. Šlapelis. Komisija posėdžiavo keturis kartus, parengė programą, sudarė vardyną, rado bendradarbių. J. Basanavičius ir K. Jurgelionis derino kalbos, terminijos ir kitus dalykus. Tačiau kai leidėjai atsiuntė filosofijos, istorijos ir matematikos skyrių vardynus, kilo pirmas didesnis nesutarimas. LMD komisija nutarė „nedalyvauti darbe, jei leidiny bus tos rūšies kalba ir turinys."[318] Sutarus dėl šių reikalų paaiškėjo, kad Enciklopedijos komisija nėra vienintelė Lietuvos skyriaus tvarkytoja. Leidėjai, neva norėdami į darbą įtraukti kuo platesnius inteligentijos sluoksnius, ypač kunigų bendruomenę, Aleksandro Dambrausko-Jakšto siūlymu sudarė tam tikrą teologų komitetą. Jam buvo suteikta teisė redaguoti ne tik Bažnyčios istorijos ir teologijos skyrius, bet ir peržiūrėti filosofijos, sociologijos ir kitokius jiems įdomius straipsnius[319]. Savo darbui palengvinti naujasis komitetas pareikalavo visų bendradarbių sąrašo. K. Jurgelioniui patvirtinus, jog „Draugijos" (1912, nr. 58, 62) apie tai paskelbta informacija atitinka tiesą, sukėlė nemažus inteligentų nuogąstavimus dėl bažnytinės cenzūros įvedimo mokslo darbams. Enciklopedijos komisijos nariai M. Biržiška, A. Janulaitis ir D. Šidlauskas, manydami, kad „cenzūra žmonių, nieko bendro su tomis mokslo šakomis neturinčių, padaro darbą negalimu", 1912 m. liepą atsisakė K. Jurgelioniui duotų pažadų[320]. Kiti šaltiniai skelbia, kad A. Olšauskas, K. Jurgelioniui ir jo padėjėjui A. Laliui išmokėjęs 1370 dolerių algos ir nematydamas apčiuopiamų rezultatų, pareikalavo ataskaitos. Enciklopedijos redaktoriai dėl tokio reikalavimo įsižeidė

---

317 Petkevičaitė-Bitė G. Naujas amerikiečių sumanymas // Petkevičaitė-Bitė G. Raštai. T. 4: Pasikalbėjimai. Vilnius, 1967, p. 425–427.

318 LLTI MBR. F. 2–1043.

319 K. Jurgelionio laiškas J. Basanavičiui. 1912 05 20 // LLTI MBR F 2–1043, b. l.

320 Janulaitis A., Biržiška M., Šidlauskas D. Dėl Lietuviškos enciklopedijos // Lietuvos žinios. 1912, birž. 26 (liep. 9), nr. 67.

ir nutraukė darbą[321]. Taigi, enciklopedijos leidimas nutrūko. Sukaupta medžiaga buvo panaudota straipsniuose, referatuose, o įgyta tam tikra patirtis pravertė vėliau.

M. Biržiška aktyviai dalyvavo ir kituose (išskyrus Tautos namų steigimo) darbuose. Penktasis visuotinis LMD suvažiavimas jį (drauge su J. Basanavičiumi, S. Kairiu, A. Janulaičiu, F. Kemėšiu, A. Žmuidzinavičiumi ir M. Römeriu) išrinko į kultūros parodos rengimo komisiją. M. Römerio sumanymu, ji turėjo atskleisti lietuvių, lenkų, gudų ūkinį, kultūrinį gyvenimą. Kad nekiltų daug nereikalingų ginčų, konkurencijos, apsistota prie lietuvių kultūros parodos. Komisija rengė jos projektą[322].

M. Biržiškos veiklą LMD apribojo ir santykius su J. Basanavičiumi kuriam laikui apkartino skaudus nesusipratimas. 1913 m. pabaigoje LMD komiteto posėdyje „Lietuvių tautos" redakcijos komisija buvo apkaltinta knygų išvogimu. Dėl J. Basanavičiaus pastebėto knygų trūkumo iš tiesų niekas nebuvo kaltas – B. Biržiškienė, norėdama papildyti menką šeimos biudžetą, turėdama pirmininko sutikimą, namuose (LMD patalpos nebuvo kūrenamos) rašė parsineštų knygų korteles. „Gerbdamas ir mylėdamas – tylėjau", – netrukus po incidento J. Basanavičiui rašė Mykolas[323]. Jausdamasis savo gerbiamo žmogaus skaudžiai užgautas, atsistatydino iš LMD komiteto, „Lietuvių tautos" redakcijos ir K. Donelaičio 100 metų jubiliejaus komisijos. „Visus kitus, D-jai reikalingus darbus ir darbelius, – rašė LMD komitetui, – kiek galėdamas pasiimsiu ir stengsiuos atlikti."[324] Vykdydamas pažadą svariai prisidėjo prie legalios lietuvių spaudos dešimtmečio minėjimo. Drauge su J. Šlapeliu, Z. Žemaičiu, talkinamas kelių atostogaujančių studentų, surengė pirmąją lietuviškosios spaudos parodą. Lankytojams pateikta 2500 lietuviškų spaudinių nuo 1883 iki 1914 metų. Paroda veikė (1914 m. birželio 11–18 d.) Dailės draugijos patalpose ir sulaukė

---

321 Antanas Olšauskas ir „Lietuva"... Michigan USA, 1934, p. 19.

322 Lietuvių tauta. 1911, kn. 2, d. 1, p. 143–144.

323 M. Biržiškos laiškas J. Basanavičiui. 1913 12 06 // LLTI MBR. F. 22–644, lap. 6.

324 M. Biržiškos raštas LMD komitetui. 1913 12 06 // LLTI MBR. F. 22–644, lap. 4.

didžiulio visuomenės susidomėjimo. Parodai organizuoti LMD komitetas paskyrė 400 rublių[325]. Jubiliejiniuose įvairių draugijų renginiuose M. Biržiška skaitė paskaitas apie kovą už lietuviškos spaudos atgavimą, teikė įvairią statistinę medžiagą.

Keldamas reikalą išugdyti savąjį mokslą apie Lietuvą, M. Biržiška skatino visų pirma studentus jungtis į šį darbą. Jis sielojosi, kad studentai savo referatams draugijose temas pasirinkdavo ne iš Lietuvos istorijos, o įvairias svetimas. Todėl pateikė keliasdešimt aktualiausių Lietuvos istorijos temų, nurodė ir svarbiausią literatūrą. Jis rašė: „Nelaukiu iš jų nepaprastų mokslo darbų! Jei jie bent kai kuriems klausimams susistemins medžiagą ir sutvarkys literatūrą, jei nors pajudins vieną kitą visuomenės mokslo klausimą, tai bematant ir patys Lietuvos mokslan įsitrauks ir, rasit, kitus užkrės tąja liga"[326]. Pats, panašiai kaip K. Būga, A. Janulaitis, Vc. Biržiška, Petras Klimas ir kt., susirgęs mokslo liga, M. Biržiška norėjo svariai pastūmėti lietuvių literatūros istorijos mokslą. Tuo metu šioje srityje vertingiausi buvo Silvestro Baltramaičio bibliografiniai darbai, Jono Šliūpo parengta menka lietuvių literatūros apžvalga „Lietuviškieji raštai ir raštininkai" (1890). Literatūros istorijai itin trūko bibliografinių duomenų, kurie buvo pasklidę po archyvus, rankraštynus, atsiminimus ir t. t. Būtent šios sąlygos ir lėmė M. Biržiškos mokslinių tyrinėjimų pobūdį. Veikiamas pozityvizmo idėjų jis su nepaprastu pasiaukojimu ir kruopštumu rankiojo medžiagą iš įvairiausių spausdintų ir nespausdintų šaltinių. Pasak Jono Aisčio, prof. M. Biržiška „buvo užsispyręs suregistruoti visus bent kiek lietuvių kalbai ir raštui nusipelniusius žmones, susekti lietuviško rašto tąsumą ir evoliuciją, žodžiu, sudaryti rimtais ir tvirtais pagrindais mūsų kalbos paminklų, arba, kaip dabar daugiau tai linkstama vadinti, lietuvių literatūros tyrinėjimo ir istorijos mokslą."[327] Siekdamas užpildyti tuščius lietuvių literatūros istorijos lapus, M. Biržiška tyrė, aiškino, publika-

[325] Liet. Mokslo Dr-jos darbai 1913/14 metais // Vairas. 1914, nr. 11, p. 8.

[326] Biržiška M. Visuomenės istorijos mokslas ir studentija // Visuomenė. 1910, nr. 7–8, p. 265. Parašas: Analfabetas.

[327] Aistis J. Mykolas Biržiška... 1882.VIII.24–1962.VIII.24 // Lituanistikos darbai. Lituanistikos instituto metraštis. Čikaga. 1966, t. 1, p. 122.

vo po kruopelę surankiotus jos šaltinius. Iš užmaršties prikėlė XIX a. pradžios žemaičių bajorų literatūrinio sąjūdžio (M. Biržiškos pasiūlytas lietuvių literatūros istorijos tarpsnio pavadinimas, vėliau istorikų, literatūrologų vadintas lituanistiniu sąjūdžiu) jau minėtą dalyvį Antaną Klementą, XIX a. vidurio poetą Eduardą Jokūbą Daukšą. Paskelbė Lauryno Ivinskio rankraštiniame palikime rastą pirmąjį Dionizo Poškos „Mužiko Žemaičių ir Lietuvos" nuorašą, nespausdintų Poškos ir kitų poetų eilėraščių ir t. t.

Pasinaudojęs studijų metų įdirbiu ir surinkta nauja faktografine medžiaga, M. Biržiška 1909 m. lapkritį–gruodį „Rūtos" salėje perskaitė keturias paskaitas, kuriose „bandė apšviesti *lietuvių literatūros istoriją*, pasiremdamas visuomenės santykiais"[328]. Paskaitų ciklas, sulaukęs didelio Vilniaus šviesuomenės susidomėjimo, vertintas kaip pirmas platesnis ir sistemingas lietuvių literatūros istorijos kursas[329]. Jame ir kituose prieškariniuose M. Biržiškos darbuose, kurie atskleidžia istorinę lietuvių literatūros raidą, pastebimas jo tyrinėjimo metodas, kurį veikė visuomeninės politinės nuostatos. M. Biržiška tyrinėtojus ragino (ir pats tai darė pirmas) į literatūros istoriją žvelgti kaip į visuomenės istorijos mokslo šaką, kuri „yra visų pirma visuomenės santykių istorija, kiek šie atsispindi rašomojoje kultūroje"[330]. Kritikavo literatūros istorikus, kurie senesnių laikotarpių autorius apibūdina tik bibliografiniu požiūriu ir visai nenagrinėja jų palikimo visuomeninio, kultūrinio, estetinio reikšmingumo. Nepagrįstu vadino Mažosios Lietuvos rašto istorijos aukštinimą ir XVI–XVII amžių Didžiosios Lietuvos raštijos „paniekinimą". Beje, tuo metu „Vilniaus žiniose" recenzuodamas Prano Augustaičio disertaciją apie lietuviškuosius pradus ankstyvajame lenkų romantizme, M. Biržiška autoriui prikišo „visuomenės pagrindo niekinimą". Būtent dėl to, jo nuomone, P. Augustaitis nusižengė istorinei tiesai – per menkai įvertino *„pačių lietuvių* (žemaičių) *kul-*

---

328 M. Biržiškos pirmoji paskaita // Lietuvos žinios. 1909, lapkr. 2 (gruod. 4), nr. 49.

329 Petkevičaitė-Bitė G. 1909 // Petkevičaitė-Bitė G. Raštai. T. 4: Pasikalbėjimai. Vilnius, 1967, p. 388.

330 Biržiška M. Apie literatūros istoriją ir mūsų istorijas // Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos. Kaunas, 1931, t. 1, p. 8.

tūros judėjimą, per mažai iškėlė *jo savitą vertę ir svarbumą lietuviškuose lenkų literatūros padažuose*"[331]. Pernelyg sureikšmindamas visuomeninius santykius, straipsnyje apie K. Donelaičio laikų Mažosios Lietuvos visuomenę, M. Biržiška pabrėžė: „Duonelaičiui suprasti, jo poezijos reikšmei nustatyti svarbu pažinti toji visuomenė, kurioje jis augo ir dirbo. Juk toji visuomenė, ne kas kita, viešpataują, veikią santykiai davė mums tokį, ne kitokį poetą."[332]

Vis labiau gilindamasis į menkai tepaliestą lietuvių literatūros ir kultūros istorijos barą, M. Biržiška pasireiškė kaip savitas praeities tyrinėtojas. Dar 1904 m. Maskvos universitete skaitytame referate rusų kalba „Lietuvių XIX amžiaus raštija" pabandė prisiliesti prie periodizavimo problemos. Pripažindamas, kad „istorija šuolių nemėgsta ir didžiuma tikslių įvairių periodų trukmės apibrėžimų perdėm sąlyginė, o todėl ir nuolat ginčijama"[333], XIX a. lietuvių literatūroje įžvelgė dvi specifines epochas: 1801–1864 ir 1864–1904. Jų skiriamąja riba laikė lietuvių spaudos lotyniškais rašmenimis uždraudimą.

Vėliau pateikė detalesnę literatūros proceso periodizavimo schemą*, kuri, būdama subjektyvi, kai kur menkai motyvuota, žadino kitų tyrinėtojų pastangas ieškoti literatūros periodų specifikos. Apskritai, to meto M. Biržiškos darbai, paremti aiškiu moksliniu metodu, skyrėsi nuo mėgėjiškų darbų, turėjo daug reikšmės formuojantis lietuvių literatūros istorijos mokslui.

Papildęs ir susisteminęs gausią bibliografinę medžiagą apie daugiau arba mažiau žinomų lietuvių literatų darbus, M. Biržiška XX a. antrojo dešimtmečio pradžioje ryžosi parengti lietuvių literatūros istorijos programos gimnazijoms projektą. Jis buvo nusiųstas Šiaulių ir Marijampolės gimnazijų mokytojams Kaziui Puidai ir Petrui Kriaučiūnui, iš kurių

---

331 Biržiška M. Apie Pr. Augustaičio raštą iš literatūros istorijos // Iš mūsų kultūros..., t. 1, p. 17.

332 Pirmasai baras. Vilnius, 1915, p. 171.

333 Biržiška M. Lietuvių XIX amžiaus raštija // Biržiška M. Iš mūsų kultūros... t. 1, p. 395–369.

* 1) XVI–XVIII a., 2) 1801–1832 m., 3) 1832–1855 m., 4) 1855–1864 m., 5) 1864–1880 m., 6) 1880–1886 m., 7) 1886–1896 m., 8) 1896–1905 m., 9) 1905–1914 m.

carinė mokyklų vadovybė reikalavo programos. Penktajai klasei – joje numatyta pradėti dėstyti literatūros istoriją – skyrė lietuvių liaudies dainų, pasakų ir K. Donelaičio „Metų" studijas. Vėliau moksleiviai turėjo susipažinti su D. Poškos, S. Stanevičiaus, Valančiaus, J. Basanavičiaus, Maironio, Vaižganto, V. Kudirkos, J. Biliūno, G. Petkevičaitės-Bitės bei kitų autorių kūriniais. Pastabose, kurias galima vadinti metodiniais patarimais mokytojams, apibūdino autorių ir jų kūrinių atrankos kriterijus: tai moksleivių amžiaus specifika, nuoseklus perėjimas nuo paprastesnių prie sudėtingesnių dalykų, pasakų, dainų, literatūros kūrinių emocinis poveikis jaunimui ir pan.[334] Naudodamasis savo projektu, kurio silpnybes gerai matė (prie patarimų VIII klasei rašė: „Čia manim gal baugu sekti, nes daug nauja neskaičiau, daug pamiršau, bet neturiu laiko daugiau čia padirbėti"[335]), parengė lavinimuisi skirtą lietuvių literatūros istorijos programėlę. Joje pateikė geriausius rašytojų darbų leidimus, reikšmingiausius lietuviškų raštų tyrinėjimus[336]. Viešomis paskaitomis, straipsniais, programėlėmis, knygų recenzijomis M. Biržiška žadino visuomenės, ypač jaunimo, domėjimąsi lietuvių literatūros istorijos problematika, populiarino kultūros palikimą.

---

[334] Biržiška M. Lietuvių literatūros istorijos programa gimnazijoms (1912 m. sumanymas) // Biržiška M. Iš mūsų kultūros... t. 1, p. 96–98.

[335] Ten pat, p. 98.

[336] Biržiška M. Lavinimosi reikalui: Lietuvių literatūros istorijos lavinimosi kuopelei programėlė // Aušrinė. 1912, nr. 17, p. 110–112. Parašas: M. B-ka.

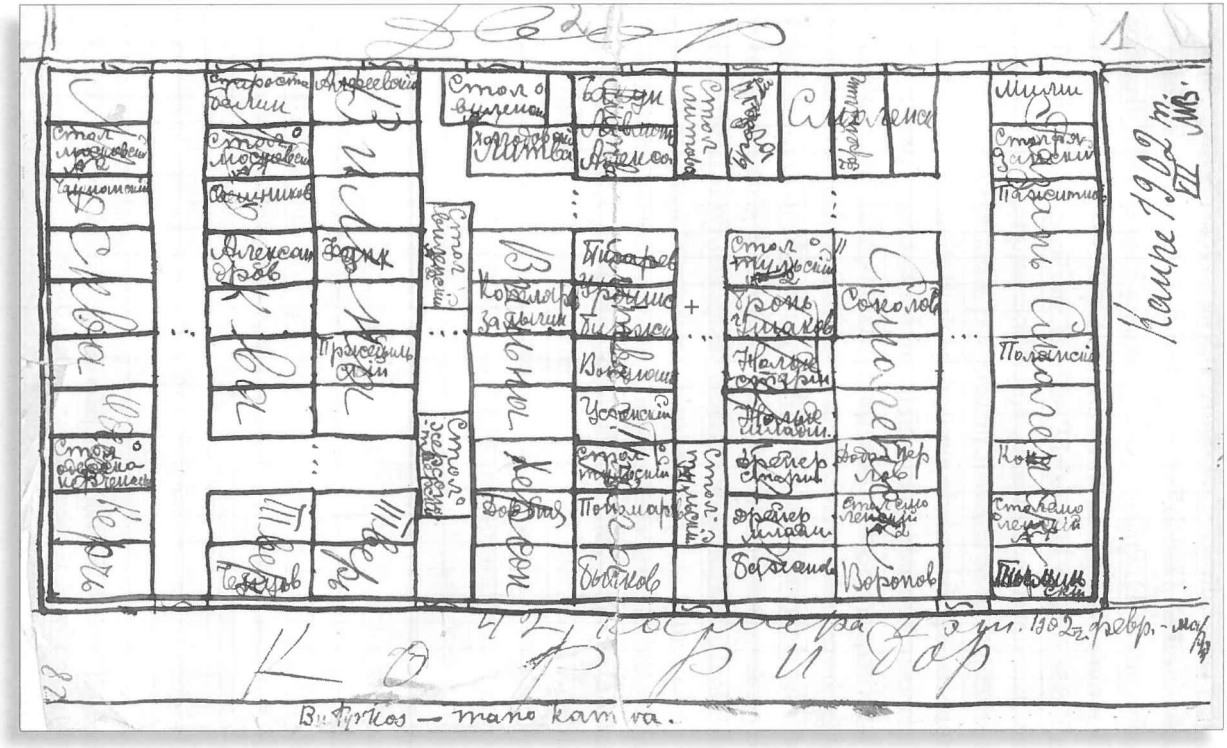

M. Biržiškos nubraižytas Butyrkų kalėjimo antrojo aukšto planas.
42 kamera, kurioje kalėjo M. Biržiška ir P. Urbšys, pažymėta kryželiu. MAB

Broliai (iš kairės) Viktoras, Vaclovas ir Mykolas – studentai. 1905 m. VUB

Maskvos universiteto studentas M. Biržiška Vilniuje. 1905 m. VUB

Bronislava Šėmytė
(vėliau Biržiškienė). 1898 m.

M. Biržiška baigdamas Maskvos universitetą
V. Gribovo nuotr. VUB

Juozapas Jurgis (stovi antras iš kairės) ir Elžbieta (Januševičiūtė) – sėdi pirma iš kairės) Biržiškiai su svečiais. Pailgotis. 1904 m. J. Biržiškio archyvas

M. Biržiška (šviesiu švarku antroje eilėje penktas iš dešinės) Vilniaus lietuvių gegužinėje 1905 m. Tarp dalyvių yra A. Smetona, S. Kairys, F. Bortkevičienė, P. Bugailiškis, A. Vileišis, A. Purėnas, P. Gaidelionis ir kt.

Jokūbo Šerno vestuvės. Iš kairės į dešinę: pirmoje eilėje pirmas – M. Biržiška, trečias – P. Klimas; antroje eilėje trečia – S. Chodakauskaitė (vėliau Smetonienė), J. Basanavičius, jaunieji, aštuntas – kun. P. Dogelis; trečioje eilėje antras – A. Janulaitis, šeštas – kun. J. Kukta, aštuntas – A. Smetona. XX a. 2-asis deš.

Lietuvių mokslo draugijos komitetas 1911–1912 m. Vilniuje. Iš kairės sėdi: J. Kairiūkštis, A. Smetona, A. R. Niemi, J. Basanavičius, A. Vileišis, J. Vileišis. Stovi: J. Balčikonis, Z. Žemaitis, M. Biržiška ir J. Šlapelis. Bautkowskio nuotr. VUB

3 skyrius

PASAULINIO KARO *ir* OKUPACIJŲ VIRSME

Kelio į laisvę ieškant

M. Biržiškos biografijoje išskirtinė vieta tenka Pirmajam pasauliniam karui. Šis istorinis tarpsnis ir su juo susiję pokyčiai jo ne veltui vadinami Didžiuoju laiku. Kilęs dėl Europos didžiųjų valstybių politinių ir ekonominių interesų susikirtimo, karas ne tik Europos, bet ir kitų žemynų gyventojams atnešė daugybę fizinių ir dvasinių sukrėtimų. Antra vertus, jis sujudino seniai nusistovėjusią pasaulio tvarką, pavergtoms mažoms tautoms, tarp jų ir lietuviams, sužadino tautinio ir valstybinio atgimimo viltis. Sėkmė priklausė nuo to, kaip tautinio judėjimo vadovams pavyks išnaudoti tarptautinių jėgų pokyčius, pasirinkti taktiką.

Į du blokus Europą suskaldžiusių didžiųjų valstybių ilgai rengta karo pradžia šokiravo daugelį lietuvių inteligentų, vertė skubiai numatyti Lietuvos politinės ateities perspektyvas ir kelius joms įgyvendinti. Nevienalytės lietuvių inteligentijos dalis jau 1914 m. rugpjūčio 4 (17) d. priimtoje Lietuvių deklaracijoje (vadinamoje Gintarine deklaracija) pareiškė lojalumą caro vyriausybei. Deklaracijos autoriai J. Basanavičius, Stasys Šilingas, Donatas Malinauskas pabrėžė etnopolitinį lietuvių atskirumą nuo lenkų ir iškėlė lietuvių aspiracijas: „mes tikimės, kad mūsų užsieniniai kraujo broliai bus atimti iš po germanų jungo ir suvienyti su mumis, nes Rusijos misija – būti tautų paliuosuotoja."[337] Taigi kaip atlyginimą už lojalumą carizmui tikėtasi sulaukti Mažosios

---

[337] Cit. pagal: Lopata R. Lietuvių inteligentijos politinė veikla 1914–1916 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1991, t. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia), p. 234.

(Prūsų) Lietuvos prijungimo prie Didžiosios (Rusijos) Lietuvos. Dešiniųjų politinę orientaciją, kurią pastarieji pasirūpino išspausdinti laikraštyje „Vilenskij Vestnik" („Vilniaus žinios"), M. Biržiška laiškuose broliui Vaclovui pavadino deklaracija už slavus, atspindinčia „vergiškų maskolbernių poziciją"[338].

Pačioje karo pradžioje LSDP, kurios vienas aktyviausių veikėjų buvo M. Biržiška, neturėjo aiškaus požiūrio Lietuvos politinės ateities klausimu. Kai kurie jos vadovai – S. Kairys, A. Janulaitis – buvo vadinamojoje autonomistų grupėje, pasipriešinusioje prorusiškai dalies lietuvių inteligentų taktikai. Drauge su į grupę įėjusiais demokratais J. Vileišiu, J. Šauliu, tautininku A. Smetona jie reikalavo iškelti ir propaguoti 1905 m. Vilniaus seimo priimtą „Lietuvos autonomijos" rezoliuciją[339]. Nemaža dalis demokratų ir socialdemokratų Lietuvos politinės autonomijos sėkmę siejo su Vokietijos pergale kare, galima revoliucija Rusijoje, taip pat numatė Lietuvos savarankiškumo klausimą derinti su Lenkijos nepriklausomybe.

M. Biržiška kurį laiką blaškėsi negalėdamas užimti aiškios politinės pozicijos. Po dešimties metų rašė: „Karas smarkiai paveikė mano psichiką – kėlė iki tol nejaučiamus, pasislėpusius mūsų istorijos įdirbtus jausmus"[340]. Tėvų pasakojimai, perskaitytos knygos reikalavo eiti mušti „kryžiuočių". Tačiau imponavo J. Piłsudskio legionų ginkluota kova Vokietijos ir Austrijos-Vengrijos pusėje. Rimtai svarstė, ar nevertėtų bėgti į Galiciją ir lenkų pavyzdžiu kurti lietuviškus legionus[341]. Galutinai apsispręsti padėjo pokalbiai, diskusijos. Vienoje jų, vykusioje M. Römerio namuose, svarstant klausimą, kurios kariaujančiųjų šalių pergalė naudingesnė Lietuvai, Mykolui patiko prieš carizmo laimėjimą karštai kalbėjusių M. Römerio (jis netrukus slapta perėjo į Galiciją ir įstojo į J. Piłsudskio legioną) ir A. Janulaičio argumentai (už Rusijos pergalę buvo M. Sleževičius, gudas I. Kraskouskis). „Aš, – po dvide-

---

338 M. Biržiškos laiškai Vc. Biržiškai. 1914 08 21, 10 24 // MAB RS, f. 163–242, lap. 1, 5.

339 Lopata R. Lietuvių inteligentijos ..., p. 235–236.

340 M. Biržiška. Atsiminimai iš 1919–1920 m. // MAB RS, f. 165–195, lap. 11.

341 Biržiška M. Dėl mūsų sostinės. London, 1960, t. 1, p. 17.

šimties metų prisiminė M. Biržiška, – kaip paprastai su savo dvylekiu nesikišau, tik tiesiogiai užklaustas palaikiau Römerį ir Janulaitį, kaip, rodos, ir bemaž visi kiti."[342] Broliui Vaclovui pranešė keliąs Lietuvos politinės autonomijos klausimą, „bet nepriklausomai nuo visokių orientacijų – nė rusų, nė vokiečių"[343].

M. Biržiška vykdė įvairius Vilniaus miesto dūmos įpareigojimus, susijusius su karo reikalais: rūpinosi mobilizuotų atsargos kareivių ir šauktinių šeimomis, bedarbių maitinimu. Norėjo prisidėti ir prie nukentėjusių nuo karo tautiečių (jie užplūdo Vilnių iš karo veiksmų sudegintų miestelių ir kaimų) šalpos reikalų. Lietuvių visuomenės atstovai, matydami minias savo tautiečių be pastogės ir lėšų, 1914 m. rugpjūtį Vilniuje įsteigė Laikinąjį komitetą nukentėjusiems nuo karo šelpti. Tačiau tuojau pat paaiškėjo, kad jis nepajėgia spręsti visų nukentėjusiųjų problemų. Todėl 1914 m. lapkričio 21 (gruodžio 4) dieną buvo įkurta Lietuvių draugija nukentėjusiems nuo karo šelpti (LDNKŠ) su teise steigti krašte skyrius arba turėti įgaliotinius. Tą dieną vykę draugijos komiteto ir revizijos komisijos rinkimai „praėjo karštai susiremiant bulotiniams „kairiesiems" su yčiniais „dešiniaisiais"[344]. Atmetus A. Janulaičio siūlymą rinkimus organizuoti pagal politines sroves, dešiniesiems teko 12 vietų iš penkiolikos. M. Biržiška, gavęs 22 balsus, nepateko net kandidatu į revizijos komisijos narius[345]. Broliui Vaclovui rašė norėjęs dirbti „lietuvių d-joje nukentėjusiems šelpti, bet nė manęs, nė kitų neprileido Alšauskis (Konstantinas Olšauskas – *V.B.P.*), Yčas ir kompanija"[346].

Nepatenkinti rinkimų į LDNKŠ rezultatais, kairieji lietuvių veikėjai 1914 m. pabaigoje – 1915 m. pradžioje pasitraukė iš draugijos ir kaip atsvarą jai 1915 m. gegužės mėnesį įsteigė Lietuvių draugiją nukentėjusiems nuo karo gyventojams agronomijos ir teisių pagalbai teikti.

---

[342] Biržiška M. Prof. Mykolas Römeris (1881–1945) // Tremties metai. Tübingenas, 1947, p. 546.

[343] M. Biržiškos laiškas Vc. Biržiškai. 1914 10 24 // MAB RS f. 163–242, l. 5.

[344] Biržiška M. Lietuvių tautos kelias... t. 2, p. 223.

[345] Lietuvių draugijos nukentėjusiems nuo karo šelpti Centro komiteto protokolų knyga 1914 11 02–1915 03 28 // MAB RS, f. 70–7, lap. 8.

[346] M. Biržiškos laiškas Vc. Biržiškai. 1914 12 12 // MAB RS, f. 163–242, lap. 3.

Tuo metu kairieji dažnai buvo vadinami agronomais. Draugijos valdybos pirmininku išrinktas J. Vileišis, vicepirmininku Jonas Kriaučiūnas, sekretoriumi J. Šaulys, iždininku P. Bugailiškis. M. Biržiška drauge su S. Kairiu, A. Janulaičiu, F. Bortkevičiene ir kitais įėjo į draugijos valdybą. Nors draugija buvo pavadinta „lietuvių", į ją įstojo ir kitų Vilniaus tautybių atstovai[347].

M. Biržiška sekretoriavo draugijos steigiamajame susirinkime, dirbo jos statistikos komisijoje. Tačiau iš draugijos didelių darbų nesitikėjo, o kad buvo teisus, patvirtino gyvenimas. Iki 1916 m. pavasario draugija įsteigė Šiauliuose vaikų prieglaudą, maitinimo punktus Kuršėnuose, Papilyje, Žemaitijoje. Nuo 1916 m. gegužės veikta tik Vilniaus mieste, kur buvo įsteigtos prieglaudos-mokyklos. 1916 m. pabaigoje jose buvo apie 150 mokinių[348].

Lietuvių visuomenės veikėjai gerai suvokė, kad Lietuvos ateitis daug priklausys nuo tautybių, ypač lenkų ir lietuvių, santykių krašte. 1914 m. pabaigoje kilus ginčams dėl kalbos bažnyčiose, įsiplieskė diskusija tautinių mažumų klausimu. Konservatoriai tvirtino, kad Lietuvoje lenkams, tiksliau – sulenkėjusiems lietuviams gali priklausyti tik mažumos teisės. Socialdemokratas M. Biržiška, demokratė F. Bortkevičienė 1915 m. pradžioje lenkus taip pat skyrė tautinei mažumai Lietuvoje[349]. Vis dėlto jiems ir J. Šauliui, J. Vileišiui bei A. Janulaičiui sausio mėnesį buvo įteiktas Vilniaus lenkų demokratų atstovų siūlymas sudaryti demokratinių Lietuvos ir Lenkijos valstybių federaciją, siekiant ja atplėšti Lietuvą nuo Rusijos. Iš pradžių lietuviai sutiko svarstyti tokį variantą, bet vėliau dėl įvairių priežasčių atsisakė veikti išvien. Vokietijai vykdant tautų kiršinimo politiką, lietuvių, lenkų, gudų pozicijos tais klausimais nesuartėjo ir vėliau. Tai parodė M. Römerio iniciatyva 1916 m. gruodžio 22, 24, 26, ir 27 dienomis LMD patalpose vykę visuomenės veikėjų susitikimai; lietuviams juose atstovavo J. Basanavičius, A. Smetona, J. Šaulys, A. Žmuidzinavičius, A. Domaševičius,

---

347 Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1996, t. 9, p. 42.

348 Mūsų kalendorius 1917 metams. Vilnius, 1917, p. 13.

349 Lopata R. Lietuvos valstybingumo..., p. 40.

S. Kairys, J. Stankevičius ir M. Biržiška. Lenkų pusės atstovai, be M. Römerio, buvo W. Abramowiczius, Ludwikas Chomińskis, Zygmuntas Jundziłłas, S. Baginskis, A. Zasztowtas, gudų – Vaclovas Lastouskis[350].

Karui vis labiau įsisiautėjant, į kariuomenę buvo mobilizuoti Vaclovas ir Viktoras Biržiškos. Vaclovas buvo paskirtas į veikiančios armijos ryšių liniją prie Prūsijos sienos. Tarnavo jaunesniuoju karininku įvairiose komendantūrose, vėliau, blaškomas po įvairius frontus, tapo poručiku (1916) ir štabskapitonu (1917). Viktoras, baigęs Sankt Peterburgo technologijos institutą, buvo paskirtas dirbti meistro padėjėju V. P. Baranovskio akcinėje bendrovėje. 1917 m. jau buvo bendrovės trijų ginklų fabrikų direktorius. Tėvai Antanas ir Elžbieta artėjant frontui planavo atvykti į Vilnių pas Mykolą, o sulaukę vokiečių – grįžti į Viekšnius. Bet, spiriami rusų karinės valdžios evakuotis, bauginami skleidžiamų gandų apie vokiečių žiaurumus ir bijodami pakliūti į įnirtingų mūšių zoną, iš Žemaitijos pasitraukė į Rusijos gilumą. Iš pradžių apsistojo Petro Korsako dvarelyje Bardzilovičiuose (Dysnos apskr.), vėliau persikėlė į Nižnij Novgorodą, kur gyveno iki 1918 m. vasario. Ten tėvas vertėsi gydytojo praktika. Vokiečių kariuomenė 1915 m. pavasarį dviejų armijų (aštuntosios ir dešimtosios) jėgomis pradėjo didžiąją ofenzyvą ir užėmė vis naujas teritorijas, iš kurių į Rusijos gilumą buvo evakuojamos visos įstaigos, gyventojai. Apmirė ir Vilniaus žemės banko darbas. Dalis jo tarnautojų buvo mobilizuota inžineriniams miesto įtvirtinimo darbams, o Mykolas Biržiška paliktas svarbiems pavedimams atlikti[351]. Jo šeima buvo įtraukta į sąrašą tų tarnautojų, kurie turėjo kartu su banku evakuotis iš pradžių į Vitebską, o vėliau, jeigu reikės, ir toliau į Rusijos gilumą. Nepasiduodamas visuotinei panikai, M. Biržiška nusprendė pasilikti Vilniuje. Tai sužinoję banko vadovai nustebo, supyko, kaltino nerimtumu, nesirūpinimu šeimos likimu ir t. t.[352] „Gal ir būsiu nusidėjęs prieš šeimą, o gal ir laimėsime“, – dar

---

[350] Solak Z. Między Polską a Litwą: życie i działalność Michała Römera 1880–1920. Kraków, 2004, s. 328–329.

[351] Svidetelstvo. 1915 07 17 // MAB RS, f. 165–3, liep. 27.

[352] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės... 1960, t. 1, p. 19.

kupinas abejonių dėl apsisprendimo Vaclovui rašė Mykolas[353]. Tačiau sprendimas pasiteisino – pasilikę Vilniuje M. Biržiška su žmona gavo darbą, kuris šeimai leido išgyventi sunkmečiu, įsitraukė į seniai lauktą, svajotą ne tik vilniečiams, bet ir visai Lietuvai reikšmingą veiklą.

Rusų kariuomenei ir administracijai traukiantis iš Vilniaus darbininkų profesinės sąjungos ėmėsi kurti miliciją, kuri pereinamuoju laikotarpiu turėjo mieste saugoti tvarką ir turtą. Taip maždaug 2500 savanorių buvo ir M. Biržiška. Miestas buvo suskirstytas į aštuonias nuovadas, iš kurių dviem vadovavo keturi socialdemokratai. Pirmajai nuovadai, aprėpusiai daugiausia žydų apgyvendintą dalį, vadovavo A. Domaševičius, o jo padėjėjai buvo M. Biržiška ir A. Čechavičius. „Mums (socialdemokratams – *V. B. P.*), betgi ir ypačiai man, toks sustūmimas su žydais tik buvo naudingas, sustiprindamas ir išplėsdamas mūsų pažintį su jais, nuteikdamas kits kito atžvilgiu draugiškai ir net bičiuliškai", – rašė M. Biržiška[354]. Vilniuje kūrėsi užuomazgos lietuviškos ir lenkiškos savivaldos, kuri veikė paskutinėmis rusų ir pirmomis vokiečių okupacijos dienomis* ir beveik be priekaištų saugojo viešąją tvarką.

Trumpomis atokvėpio valandėlėmis M. Biržiška tęsė lietuvių literatūros ir dainų studijas, kuriose tik rasdavo atgaivą sunkmečiu. Laiške broliui Vaclovui džiaugėsi, kad tomis sunkiomis sąlygomis, kai nustojo ėję lietuviški periodiniai leidiniai, pasirodė rinkinys „Baras"[355]. Iš tiesų, antrojo po „Gabijos" (1907 m.) lietuvių literatūros almanacho „Pirmasis baras" pasirodymas buvo nepaprastai reikšmingas kultūrinis įvykis. Leidinio sumanytojai ir rengėjai (S. Šilingas, Ignas Šeinius, Balys Sruoga ir Adomas Varnas) sunkiomis sąlygomis sutelkė vienuolika autorių, tarp kurių buvo Vincas Krėvė, S. Čiurlionienė-Kymantaitė, Vytautas Bičiūnas, Kazys Binkis ir kt. Dailininko A. Varno pastangomis „Pir-

---

353 M. Biržiškos laiškas Vc. Biržiškai. 1915 08 11 // MAB RS, f. 163–247, lap. 1.

354 Biržiška M. Dėl mūsų sostinės... t. 2, p. 20–21.

* Vokiečiai piliečių miliciją perėmė savo žinion ir pavedė policijos valdybai. Žinomam spaustuvininkui Feliksui Zawadskiui atsisakius toliau būti miesto komendantu, juo paskirtas Kauno gubernijos dvarininkas Ottonas Węslowowiczius (Lietuvos gyvenimas karo metu // Mūsų kalendorius 1917 metams. Vilnius, 1916, p. 4).

355 M. Biržiška. Laiškas Vc. Biržiškai. 1915 08 21 // MAB RS, f. 163–242, l. 2.

masis baras“ tapo viena puošniausių XX a. pradžios lietuviškų knygų, susiejusių literatūrą su menu. M. Biržiškos straipsnyje „Mažosios Lietuvos visuomenė Duonelaičio metu“ rusų karo cenzūra išbraukė vokiškus tekstus, todėl jų vietoje liko žvaigždutės.

Užėmusi Kauną ir beveik visą Lietuvą 1915 m. rugsėjo 5 (18) d. į Vilnių be mūšio įžengė vokiečių generolo Hermanno Eichhorno vadovaujama dešimtoji armija. „Įvyko tai, ko net drąsiausieji mūsų neišdrįsę buvo nė svajoti: įvyko Lietuvos atskyrimas nuo Rusijos. Lietuvių būdo kantrumas, kuris šiame atvejyje vargiai gerą patarnavimą yra mums atlikęs, padarė tai, jog mes, maskoliams mus nežmoniškai spaudžiant, vien raudoti ir dejuoti tesugebėjome. Ir tai patylomis, nes bijojom uriadninką išgirsiant.“ Taip rašė „Mūsų kalendorius“ 1917 metams[356]. Tačiau kilusios laisvo gyvenimo viltys tuojau pat užgeso – carinę priespaudą pakeitė sunkius pėdsakus Lietuvos istorijoje įspaudusi vokiečių okupacija. 1915 m. lapkričio mėn. buvo sudaryta vokiečių karinė valdžia okupuotam Lietuvos kraštui valdyti. Jos valdymo metodai Lietuvoje buvo skaudesni, negu juodžiausiai carų valdymo reakcijai siautėjant[357]. Karinė valdžia intesyviai plėšė krašto išteklius karo ir Vokietijos reikalams, prieš gyventojus naudojo žiaurias priemones. Lietuvos teritoriją suskirsčius į nedideles apskritis (kreizus), buvo apribotos susisiekimo tarp jų galimybės, uždrausta bet kokia politinė veikla[358]. Ne politinio pobūdžio susirinkimai galėjo vykti tik iš anksto pranešus okupacinei administracijai ir gavus leidimą. Dvejopa – karinė ir politinė – cenzūra uždraudė visus lietuviškus periodinius leidinius. Vokiečių kariuomenė leido tik laikraštį „Dabartis“, kuriame bendradarbiavo daugiausia vokiškos orientacijos Rytprūsių lietuviai. Vis dėlto sunkus okupacinis režimas neįstengė užgniaužti lietuvių politinio gyvenimo, atvirkščiai – vertė įvairiais būdais ginti savo reikalus. Vokiečiams tik įžengus į Vilnių pasirodęs generolo Alexeiaus Pfeilio atsišaukimas

---

356 Naujo gyvenimo aušrai beaušt ant // Mūsų kalendorius 1917 metams. Vilnius, 1916, p. 23.

357 Čepėnas P. Naujųjų laikų Lietuvos istorija. Chicago, 1986, t. 2, p. 85.

358 Svarbesnieji vokiečių valdžios įsakymai // Mūsų kalendorius 1917 metams. Vilnius, 1916, p. 7.

„Į Vilniaus miesto gyventojus" (skelbė, kad Vilnius „visuomet buvo perlas garsioj lenkų viešpatijoj"[359]) lietuvių šviesuomenei sukėlė nemaža nerimo, skatino konsoliduotis.

Prieš pat vokiečių kariuomenei įžengiant į Vilnių, dalis LDNKŠ CK narių – pirmininkas M. Yčas, K. Olšauskas, Petras Leonas, S. Šilingas ir kiti – pasitraukė į Rusiją, norėdami ten rūpintis bėgliais iš Lietuvos. Likusieji ėmė tartis dėl bendros lietuvių atstovybės sudarymo ir taktikos vokiečių atžvilgiu. 1915 m. rusėjo 9 (22) d. buvo priimtas kompromisinis sprendimas: kad LDNKŠ CK turėtų didesnę moralinę galią ir atstovautų platesniems gyventojų sluoksniams, į jį, negalint sušaukti visuotinio draugijos susirinkimo, kooptuoti aštuoni nauji nariai, tarp jų socialdemokratai A. Janulaitis, S. Kairys, Peliksas Bugailiškis ir M. Biržiška[360]. Nauju CK pirmininku išrinktas A. Smetona, sekretoriumi – kunigas Povilas Dogelis. Būdamas LDNKŠ CK nariu M. Biržiška rūpinosi lietuvių kultūros ir švietimo reikalais, pasinėrė į patį politinių įvykių sūkurį.

LDNKŠ Centro komitetas, matydamas germanizacines ir polonizacines vokiečių administracijos pastangas ir suvokdamas, kad tik apsišvietusi tauta sugebės atsispirti svetimųjų užmačioms, nutarė atidaryti Vilniuje gimnaziją ir pedagogikos kursus. Komiteto pirmininko A. Smetonos siūlymu abi mokyklas ėmėsi organizuoti Aleksandras Stulginskis. Dėstyti sutiko M. Biržiška, B. Biržiškienė, Povilas Gaidelionis, A. Janulaitis ir kiti[361]. Komiteto posėdyje svarstant gimnazijos steigimo reikalus, susikryžiavo partiniai interesai. Netrukus A. Stulginskis iš kun. P. Dogelio sužinojo, jog A. Smetona pareiškė, esą, jis atsisako steigti gimnaziją, ir vadovavimą jai pasiūlė pavesti M. Biržiškai. Apie tai A. Stulginskis savo atsiminimuose rašo: „Labai nustebau tokiu netikėtu triuku iš p. Smetonos pusės, bet savyje buvau patenkintas taip įvykus, nes jau buvau pamatęs, kaip sunku būtų buvę steigti abi įstaigas, kitaip

---

[359] Klimas P. Mūsų kovos dėl Vilniaus 1322-23–1922-23. Pirmoji dalis: Nuo Vilniaus įkūrimo ligi Laikinosios vyriausybės sudarymo 1918 m. Kaunas, 1923, p. 56.

[360] Lietuvių draugijos nukentėjusiems nuo karo šelpti... // MAB RS, f. 70–7, p. 18.

[361] Ten pat, l. 10.

sakant, su tuščiomis rankomis."[362] A. Smetonos pasiūlymas M. Biržiškai buvo „ne tik staigus, bet ir netikėtas", juolab kad niekada neketino būti mokytoju, niekas su juo tuo klausimu nekalbėjo, o jo kandidatūrai dėl „kairumo" negalėjo pritarti komitete vyraują „dešinieji"[363]. Tik vėliau paaiškėjo, kad M. Biržiškos kandidatūrą A. Smetonai įpiršo A. Janulaitis, kuris Mykolą spyrė sutikti pridurdamas, kad priešingu atveju gimnazija pateks į kunigų rankas[364]. Abejonių draskomas, bet paklusdamas partinei drausmei, Mykolas, padrąsintas žmonos, sutiko vadovauti gimnazijai ir to sprendimo niekada nesigailėjo. Po daugelio metų pripažino, kad šis darbas „iškėlė mano, lyg rodės, amžinai primigusią energiją, galutinai sudaužė tą partinį kevalą, kuris ne mažiau už rusų vyriausybes ir savą, lietuvišką, reakciją prieškario metais slėgė mane ir pančiojo"[365]. Nors ir neturėjo tam darbui reikiamų žinių, patirties ir polinkio, M. Biržiška ėmėsi naujos, pedagoginės veiklos. Anot A. Stulginskio, M. Biržiška „pasirodė neblogas organizatorius, labai taktingas ir kuklus. Kaip vietiniam gyventojui – vilniečiui, jam pavyko užtikti visai neblogas kažkokios buvusios gimnazijos patalpas..."[366] Buvusiose Grečeninovos gimnazijos patalpose (Didžiosios Pohuliankos ir Kaukazo (dabar J. Basanavičiaus ir Mindaugo) gatvių kampas) 1915 m. rugsėjo 26 (spalio 9) d. įvyko pirmasis be jokio okupacinės valdžios leidimo įsteigtų „J. Basanavičiaus, M. Biržiškos ir P. Gaidelionio Vilniaus lietuvių gimnazijos kurso pamokų" pedagogų tarybos posėdis. Dalyvavo pamokų vedėjas M. Biržiška, mokytojai Matas Bagdonas, Kl. Brijūnaitė, Pijus Grajauskas, Antanas Gylys, Kazys Kepalas, Pranas Jucaitis, A. Smetona, A. Stulginskis ir Jokūbas Šernas[367].

Gimnazijos ir A. Stulginskio vadovaujamų pedagogikos kursų pamokos vykdavo tose pačiose patalpose, todėl dėstytojams susidarė ga-

---

362 Stulginskis A. Atsiminimai. Chicago, 1980, p. 154.

363 Biržiška M. Dėl mūsų sostinės... 1960, t. 1, p. 22.

364 Biržiška M. Atsiminimai iš 1919–1922 m. // MAB RS, f. 165–195, lap. 16.

365 Ten pat.

366 Stulginskis A. Atsiminimai..., p. 154.

367 Vilniaus lietuvių gimnazijos kurso pamokų mokytojų tarybos protokolai. 1915 09 26 (10 9) // MAB RS, f. 165–200, lap. 2.

limybė efektyviau dirbti ir daugiau užsidirbti, išlaikyti šeimas. Pedagogikos kursuose B. Biržiškienė dėstė pedagogiką ir metodiką, M. Biržiška – lietuvių literatūrą, Lietuvos istoriją ir geografiją. Be to, Mykolas Lietuvos istorijos paskaitas skaitė ir lenkų organizuoto Adomo Mickevičiaus liaudies universiteto Bendrojo lavinimo skyriuje[368]. Nevengusi galimybių papildomai užsidirbti Biržiškų šeima sunkmečiu neskurdo. Prieš Naujuosius 1916-uosius apsilankęs pas Biržiškas, P. Klimas rado „visus labai linksmus, konjakus ir midų begeriančius". „Pats B. stebisi, – P. Klimas rašė savo dienoraštyje, – kad dabar su žmona ir t. t. turįs daugiau pelno nekaip kitados ir, apskritai, imąs gyventi visai nešykščiai... Vienintelė šeimyna, kur kažin kaip miela, jauku, liuosa, paprasta: ir pasišnekėti, ir padykauti. Kitur – vis ne... Smetonuose – kažin kaip perdaug „politikinga", „dėdiška", tautos dėdžių rimtis ir amžinas budėjimas."[369]

Vilniaus lietuvių gimnazijoje 1915–1916 mokslo metus pradėjo 47 mokiniai (30 berniukų ir 17 mergaičių) , o baigė 82 (58 berniukai ir 24 mergaitės). Pirmaisiais metais jie lankė prieklasį (parengiamąjį skyrių) ir keturias pirmąsias klases. Kasmet mokinių gausėjo, kūrėsi naujos klasės. 1918 m. prieš Kalėdas iš Rusijos grįžo daug mokinių ir mokytojų, dėl vietos stokos teko uždaryti prieklasį, atidaryti septintąją ir aštuntąją klases. 1918–1919 m. mokykloje buvo 13 klasių, kuriose mokėsi 320 mokinių[370].

1915 m. gruodžio pabaigoje LDNKŠ CK išrinko Švietimo komisiją, pavadintą „Ryto" draugija. Jai priklausė M. Biržiška, A. Janulaitis, S. Kairys, A. Stulginskis, kun. Juozapas Kukta ir J. Šernas. Įpareigota rūpintis visais Vilniaus mokyklų reikalais, komisija surinko duomenis ir vokiečių administracijai įteikė mokyklų sąrašą. Buvo įtrauktas ir punktas apie universiteto įsteigimą Vilniuje[371]. Netrukus tapusi katalikiška švietimo draugija (valdybos pirmininkas A. Stulginskis, pavaduotojas

---

368 Klimas P. Dienoraštis. 1915.XII.1–1919.I.19. Chicago, 1988, p. 53.

369 Ten pat, p. 67.

370 Vilniaus lietuvių gimnazija. 10-ties metų sukaktuvėms paminėti. Vilnius, 1925, p. 13.

371 Klimas P. Dienoraštis..., p. 62.

kun. Mečislovas Reinys, iždininkas kun. J. Kukta, sekretorius kun. K. Čibiras, nariai: M. Biržiška, A. Smetona, J. Basanavičius[372]), „Rytas" perėmė globoti Vilniaus lietuvių gimnaziją ir pedagogikos kursus. Nuo 1916 m. vasario 16 d. mokykla buvo pavadinta „Ryto" draugijos Vilniaus lietuvių gimnazija. 1918 m. pabaigoje buvo paskelbta valstybine ir gavo 1-osios Vilniaus vyrų gimnazijos vardą. Buvo perkraustyta į patogias patalpas Šv. Jurgio gatvėje (dabar Gedimino pr.) Nr. 38. 1921 m. rugpjūčio 22 d. pedagogų tarybos sprendimu gimnazija buvo pavadinta Vytauto Didžiojo vardu.

Vadovaudamas gimnazijai M. Biržiška stropiai dalyvaudavo LDNKŠ posėdžiuose, informuodavo apie problemas, mokinių pažangumą, padėtį komiteto išlaikomose prieglaudose. Dėstydamas lietuvių literatūros istoriją, Lietuvos istoriją ir geografiją, nuolat ugdė savo metodinį meistriškumą, rūpinosi mokyklinių vadovėlių leidimu. 1916 m. pasirodęs vadovėlis mokykloms „Lietuvių dainos" dėl prūsų vardo paminėjimo piemenų dainų tekste okupacinės valdžios cenzūros uždraustas. 1917 m. pasirodžiusi „Lietuvos geografija" sulaukė pakartotinio leidimo 1918 m. Tais metais LMD išleido M. Biržiškos parengtus K. Donelaičio raštus. Mykolas buvo 1917 m. pabaigoje LMD sudarytos specialios vadovėlių leidybos komisijos narys (pirmininkavo A. Smetona, P. Klimas). P. Klimui 1918 m. pabaigoje išvykus į Paryžių, šis veiklos baras teko M. Biržiškai. Anot Adolfo Klimo, prižiūrėjusio LMD leidinių korektūrą, Mykolas „visada gražiai mokėdavo kiekvienam įdiegti tvirtesnį pasiryžimą eiti prie nustatyto tikslo", nuolat domėdavosi, kuris vadovėlis yra baigiamas[373]. „Švyturio" bendrovės darbuotojo Stanislovo Jackevičiaus padedamas, jis išleido keliasdešimt mokomųjų knygų ir mokslinių tyrinėjimų. Lėšos leidybai buvo imamos iš LMD „vadovėlių fondo", o jų pristigus pasiskolinta iš prieškariu Amerikoje apsilankiusiems J. Basanavičiui ir M. Yčui suaukotų JAV lietuvių pinigų Tautos namams statyti. Dalį jų, laikomų Vilniaus bankuose,

---

[372] Švietimo draugija „Rytas" // Mūsų kalendorius 1917 metams. Vilnius, 1916, p. 88.

[373] Klimas A. Mano pirmoji pažintis su prof. Mykolu Biržiška // Rinktinė. 1963, nr. 3, p. 30. Parašas: A. Kelmutis.

pavyko sulaikyti, kad neišvežtų į Rusiją. Ir jie buvo panaudoti, anot M. Biržiškos, ne mūriniams, bet dvasiniams namams statyti. „Vilniaus kalvė" – taip savo leidyklą vadino Vilniaus lietuviai – 1915–1922 metais visuomenei pasiūlė 115 įvairaus pobūdžio knygelių, kurias „leido besikuriančiai Didžiojo karo ir pirmaisiais mūsų atėjusios valstybės nepriklausomybės metais mūsų mokyklai tvirtai atsistoti ant kojų ir atlikti be galo svarbų vaidmenį Lietuvos istorijoje"[374].

Gimnazijos direktorius M. Biržiška privalėjo palaikyti ryšius su vokiečių okupacinės valdžios pareigūnais, dažniausiai su mokyklų inspektoriais vykdyti jų nurodymus (dėl mokslo metų atostogų laiko pakeitimo, reikalavimo atiduoti pagarbą vokiečių karininkams, atskirai mokyti berniukus ir mergaites ir kt.). Kovojant už savo egzistenciją, gimnazijos išsaugojimą, tekdavo griebtis įvairių priemonių, neišskiriant ir bajoriškos kilmės demonstravimo. Buvęs mokinys Rapolas Mackonis prisimena gavęs mokinio liudijimą lietuvių ir vokiečių kalbomis. „... ilgai jį saugojau, – rašo jis, – Man patiko po vokišku tekstu Biržiškos parašas von Biržiška."[375]

Direktorius kvietė pedagogų ir globėjų tarybų posėdžius, rūpinosi moksleivių sveikata ir maitinimu, akiračio plėtimu. M. Biržiškos pritarimu 1918 m. pradžioje buvo įvestos šokių, muzikos ir žaidimų pamokos, lapkričio 1 d. įvyko pirmoji skautų sueiga. Direktoriaus iniciatyva gera tradicija tapo drauge su J. Basanavičiumi III–IV klasių mokinius supažindinti su LMD biblioteka ir muziejumi. Moksleivių reikalais Mykolas rūpinosi ir būdamas „Žiburėlio" draugijos neturtingiems moksleiviams šelpti valdybos (pirmininkė B. Biržiškienė) nariu[376]. Švenčiant gimnazijos trejų metų sukaktį „Lietuvos aidas" taip rašė: „Visas aktas, jaukus, kaip gerai sugyvenančios šeimynėlės vakarėlis, darė labai mielą įspūdį. Gi direktorius Biržiška rodės šeimininku, kurs visą savo ūkį žino ligi pačių smulkmenų. Neva sausame, oficialiame jo

---

374 Biržiška M. Ar vien tiktai „Atsiminimai" // Ateitis. 1944, vas. 5, nr. 30.

375 Mackonis R. Mykolas Biržiška (1882–1962) // Mackonis R. Senoji vilniečių karta: Portretų eskizai. Vilnius, 1999, p. 45.

376 „Žiburėlio" draugija neturtingiems moksleiviams šelpti // Mūsų kalendorius 1917 metams. 1916, Vilnius, p. 90.

pranešime lietuviai jautė, kaip jis atsidėjęs tai mokslo įstaigai, kiek turinio deda į tuos tris žodžius, kuriuos mokykla yra įsirašiusi: „Vilniaus lietuvių gimnazija".[377]

Sunku pervertinti tą reikšmę, kurią okupacijos, karo ar kitų negandų nualintam Vilniui ir visai Lietuvai turėjo M. Biržiškos vadovaujama gimnazija. Nors ir buvo ankšta, trūko vadovėlių, darbas vyko sklandžiai, mokytojai kiek galėdami stengėsi pateikti mokiniams kuo daugiau žinių, ugdė juos patriotine dvasia.

Karo ir okupacijos metais M. Biržiška dalyvavo keturiuose* visuotiniuose LMD susirinkimuose, drauge su J. Basanavičiumi, A. Smetona, A. ir J. Vileišiais, Z. Žemaičiu, P. Klimu, J. Šlapeliu ir kitais buvo renkamas į draugijos komitetą, „Lietuvių tautos" redakcinę komisiją. Vienuoliktajame visuotiniame susirinkime (1917 m.) perskaitė du referatus: „Jėzuitų mokyklos teatras Lietuvoje" ir „Svetimosios kalbos lietuvių raštijos istorijoje", dvyliktajame (suvažiavo tik 85 nariai iš 696 registruotų) – „Apie prūsų lietuvių ir vokiečių romantikų darbus lietuvių dainų srityje". Anot „Dabarties", „tai buvo be galo įdomi ir naudinga paskaita... tęsėsi ligiai dvi valandi, bet nenusibodo"[378]. Socialdemokratinis „Darbo balsas" apie referatą taip rašė: „iš pamirštų, dulkių klotu apaugusiųjų praeities darbininkų, kurie savo žiburėliais mėgino nušviesti tamsų, sunkų, be ateities baudžiauninkų būvį, M. Biržiška kelia baudžiauninkų laikais susikūrusią mūsų dailę: liaudies dainą. Dailė mėgsta laisvę, o tų laikų liaudies gyvenimas – tai vergų gyvenimas."[379]

LDNKŠ CK (neretai vadintas Ponu komitetu, Lietuvių komitetu, Didžiuoju komitetu) daugiausia rūpinosi šalpa, švietimu, o šalia jo – dažniausiai iš tų pačių žmonių – kūrėsi kitos grupės. Lietuvių veikėjai, siekdami ginti savo interesus, 1915 m. rugsėjo 23 d. priėmė

---

377 Trejų metų „Ryto" gimnazijos sukaktį švenčiant // Lietuvos aidas. 1918, spal. 20, nr. 111.

* (1915 06 10–13 (23–26); 1916 06 13–15; 1917 06 17–19; 1918 10 2–4)

378 LMD susirinkimas // Dabartis. 1918, spal. 12, nr. 161.

379 Matjošaitis S. Iš lietuvių mokslo D-jos XII visuotinojo suvažiavimo // Darbo balsas. 1918, spal. 10, nr. 139.

dar vieną kompromisinį sprendimą – įsteigti slaptą, visas lietuvių grupuotes jungiančią atstovybę. Ja tapo „Inteligentų būrys Lietuvos reikalams svarstyti" („Lietuvių komitetas politikos klausimams svarstyti"): A. Smetona, J. Basanavičius, A. Stulginskis, P. Dogelis, J. Vileišis, S. Kairys, A. Janulaitis, P. Klimas, J. Kukta, Juozas Stankevičius. Politikai rinkdavosi „Rūtos" klube „arbatėlės", išklausydavo referatus etnografinės Lietuvos sienų, vokiečių politikos, Lietuvos ateities ir kitais klausimais. Akademiškai veikusio klubo paskutiniame posėdyje (1915 m. gruodžio 26 d.) A. Janulaitis „kiek netvarkingai, bet karštai paleido ir gynė nepriklausomybės šūkį. Prieš mirtį klubas pamėgino mestis į politinį sūkurį, bet tam nebetiko arbatėlių rėmai, nei atmosfera"[380]. Todėl 1916 m. pradžioje gimė jau aiškiai politiškai angažuotas sambūris – vadinamieji „ketvirtadieniai". Juose (1916 m. vasario 3, 10, 17, 24, kovo 16, 23, 29 dienomis) svarstyti praktiniai politinės veiklos klausimai: propaganda, laikraštis, slapti atsišaukimai[381]. 1916 m. pradžioje vokiečių okupacinė valdžia, norėdama sužinoti, kiek žmonių turi „išmaitinti", sumanė antrą (pirmasis įvyko 1915 m. spalio 10 d.) visuotinį gyventojų ir galvijų surašymą. Kadangi buvo įtraukta ir tautinė gyventojų sudėtis, kartu pynėsi ir dvejopi politiniai kėslai. Iš Vokietijos mechaniškai paėmus metodą, bet neatsižvelgus į krašto kultūrines bei politines ypatybes, surašymas įplieskė Vilniaus tautinių grupių aistras ir priešiškumą. Artėjant surašymui, kovo 4 d. susirinkę lietuvių visuomenės atstovai 62 žmones paskyrė surašinėtojais, o šešis autoritetingus asmenis – M. Biržišką, Č. Landsbergį, J. Vileišį, J. Šerną, A. Žmuidzinavičių ir P. Gaidelionį – išrinko į nuovadų komisijas (buvo devynios nuovados, kiekvienoje po vieną lietuvį, žydą ir lenką). Be to, vokiečiai patys buvo parinkę A. Smetoną, A. Stulginskį ir A. Janulaitį. Netrukus visi jie pareiškė protestą dėl bažnyčiose lenkų vykdomos agitacijos. Pasibaigus surašymui, kovo 19 d. visų nuovadų komisijų nariai, tarp jų ir M. Biržiška, oberbiurgermeisteriui įteikė pareiškimą, kuriame dėl lenkų kunigų vykdytos akcijos (visi gy-

[380] Klimas P. Kaip buvo nustatyta mūsų vėliava? // Varpas. 1976, nr. 14, p. 22.
[381] Ten pat, p. 23.

ventojai katalikai įrašyti kaip lenkai) reiškė nepasitikėjimą surašymo organizatorių veikla ir gautais duomenimis*. To paties „būrio" pavestas P. Klimas parašė jautrų pirmąjį atsišaukimą į lietuvių visuomenę, kuriame kėlė aiškų uždavinį: „Uždekime dvasioje laisvos, nepriklausomos Lietuvos obalsį ir jo vardu vienybėje kietai kits kitą remkime!"[382] Jono Strazdo mišriu šriftu, surinktu iš visų Vilniaus spaustuvių, atspausdintas ir mieste bei provincijoje išplatintas atsišaukimas sujaudino lietuvių visuomenę, sudirgino okupacinę valdžią, kuri ėmėsi kratų. Joms prasidėjus B. Biržiškienė naktį atvyko į P. Klimo butą, paėmė ir paslėpė rankraščius. Bet P. Klimo bute kratos nebuvo, nes vokiečiams labiausiai rūpėjo spaustuvės[383].

1916 m. kovo 9 d. įvykęs gyventojų surašymas aiškiai parodė, kad būtina bendromis jėgomis ginti lietuvių pozicijas Vilniuje. Todėl 1916 m. balandžio 24 d. sudarytas naujas inteligentų būrys – J. Basanavičius, P. Dogelis, P. Klimas, J. Šaulys ir A. Smetona. Vėliau į jį dar buvo pakviesti M. Biržiška, A. Janulaitis, S. Kairys, A. Stulginskis ir A. Žmuidzinavičius. Nuo rugsėjo mėnesio propagandos ir politikos reikalams sudarytas atskiras Politinis biuras (A. Smetona, J. Šaulys, S. Kairys, kun. Juozas Bakštys, P. Klimas, kun. J. Stankevičius ir A. Janulaitis). Biuras rengė memorandumus vokiečių okupacinei valdžiai, siuntė delegatus į užsienį, steigė atstovybes, organizavo etnografines studijas, rūpinosi laikraščio leidimu, svarstė Lietuvos atstovų konferencijos ir kitus klausimus. Tarp jų buvo numatytas ir rimtosios „publicistikos" veikalo apie Lietuvą ir Gudiją išleidimas. Sąlygiškai pavadintame „Lietuvos visuma" leidinyje sutiko bendradarbiauti J. Šaulys (istorija iki unijų), A. Janulaitis (teisė), J. Basanavičius (etnografija), A. Smetona (tautiniai santykiai), M. Biržiška (literatūros dalykai). Vokiečių ir kitomis kalbomis išleista knyga turėjo atskleisti Lietuvos savitumą, „atskirumą – draugėje su dabar užim-

---

* Visų Vilniaus gyventojų buvo 140 840, tarp jų lenkų – 70 629 (50,15 proc.), žydų – 61 265 (43,5 proc.), lietuvių – 3699 (2,6 proc.), rusų – 2030 (1,46 proc.), gudų – 1917 (1,36 proc.), vokiečių – 1000 (0,72 proc.), kitų – 300 (0,12 proc.). (Bugailiškis P. Gyvenimo vieškeliais. Medžiaga istorijai / Sudaryt. ir ats. red. V.B. Pšibilskis. Šiauliai, 1994, p. 205.)

382 Klimas P. Mūsų kovos dėl Vilniaus. Pirmoji dalis: Nuo Vilniaus įkūrimo ligi Laikinosios vyriausybės sudarymo 1918 m. Kaunas, 1923, p. 61.

383 Zigmo Toliušio pokalbiai su Petru Klimu // VUB RS, f. 87–24, lap. 27.

taja Gudija"[384]. Prie biuro rinkosi visų srovių grupė, dabar nežinia kodėl 1917 m. gavusi Consortiumo vardą. Dėl tradicinių srovinių nesutarimų tų metų balandžio mėnesį nuo šio politinio darinio atšlijo socialdemokratai. Jie reikalavo Consortiumą pertvarkyti pagal partinio atstovavimo principą, t. y. taip, kad jame dalyvautų tam tikras kiekvienos partijos atstovų skaičius, norėjo gauti teisę nutarimus pripažinti tik tada, „kada jie jiems tinka, o jei ne, tai jie jiems nepasiduoda"[385]. Su partijos bičiulių nuomone nesutiko M. Biržiška, 1917 m. gegužės 10 d. Consortiumui pasipildžius šešiais naujais nariais, jis vietoje pasitraukusio S. Kairio buvo kooptuotas į Politinį biurą, jame dirbo drauge su A. Smetona, P. Klimu, J. Šauliu ir J. Stankevičiumi. P. Klimas pastebėjo, jog tuo klausimu su draugais „nesolidarizavęsis" M. Biržiška apskritai „atsisako iš viso save grynai partiniu žmogumi vesti"[386]. Pažymėtina, kad greta grynai lietuviško Consortiumo ir biuro tuomet Vilniuje susiburdavo, suirdavo ir vėl susirinkdavo mišrus žydų ir lenkų, gudų ir lietuvių socialistų Consortiumas, turėjęs neaiškią „Lietuvos tautų valstybės" kūrimo programą. Lenkų endekai turėjo savo komitetą ir vykdė gyvą polonizacijos akciją. Savotišką opoziciją Lietuvių komitetui ir Consortiumui sudarė lietuvių kairieji, susitelkę į tebeveikiančią Agronomijos draugiją.

Politinis biuras rinkdavosi labai dažnai ir aptardavo konkrečius darbus, o visas Consortiumas – rečiau (išklausydavo biuro pranešimus, diskutuodavo bendrais klausimais). Visa tai vyko slapta nuo vokiečių, dažniausiai LMD rūmuose arba vienuolyno patalpose prie Šv. Mikalojaus bažnyčios. Visur – ypač rengiant, redaguojant įvairius dokumentus opiais lietuvių tautos reikalais – aktyviai reiškėsi M. Biržiška. 1916 m. balandžio 29 d. jis drauge su vienuolika Vilniaus lietuvių politikos veikėjų (J. Basanavičiumi, A. Smetona, P. Dogeliu, A. Stulginskiu, J. Vileišiu, P. Klimu ir kitais) pasirašė po memorandumu JAV prezidentui Woodrow Thomui Wilsonui. Dokumente, remiantis laisvo tautų apsisprendimo principu, pirmą kartą tarptautiniu mastu iškeltas Lietuvos nepriklausomybės reikalavimas. M. Biržiškos parašas yra ir po dviem labai reikšmingais memorandumais (1916 m. birželio

[384] Klimas P. Dienoraštis. Chicago, 1988, p. 84.
[385] Ten pat, p. 147.
[386] Ten pat.

10 d.) Vyriausiajam Rytų karo vadui Erichui Ludendorffui. „Lietuvių tautinės minties raidos praeityje ir dabar apžvalgoje“ bei „Dabarties lietuvių siekimuose“ apžvelgta Lietuvos istorija ir aiškiai suformuluoti lietuvių politiniai siekiai atkurti demokratiniais pagrindais paremtą nepriklausomą valstybę su sostine Vilniumi[387]. Kartu aiškiai atsiribota nuo tos politinės srovės, kuri norėtų matyti Lietuvą atgimstančios Lenkijos dalimi – santykiai su Lenkija buvo suvokiami kaip žalingi lietuvių ūkiniam gyvenimui ir kultūrai. Dokumento istorinė dalis vėliau buvo kartojama įvairiuose kituose memorandumuose, politinė – kaskart plėtėsi ir stiprėjo. Į aktyvėjančią lietuvių politinę veiklą okupacinė valdžia reagavo kratomis, areštais, trėmimais. 1916 m. gegužės mėnesį policija iškrėtė LDNKŠ CK būstinę, suėmė ir tardė kun. P. Dogelį, liepos mėnesį – J. Basanavičių, A. Smetoną, P. Gaidelionį, J. Vileišį, Emiliją Vileišienę, J. Bakšį. Į Vokietiją buvo išvežti J. Vileišis, P. Leonas, A. Janulaitis. Gruodžio mėnesį provincijoje areštuota 17 kunigų, iš jų 6 išvežti į Vokietiją. 1917 m. sausio 17 d. buvo suimtas ir tardomas M. Biržiška, kun. M. Reinys, kun. Pranciškus Bieliauskas ir A. Žmuidzinavičius[388].

Nesėkmės karo frontuose, populiarėjančios JAV prezidento W. T. Wilsono idėjos apie tautų laisvę pokario pasaulyje, po 1917 m. vasario revoliucijos Rusijoje sudarytos Laikinosios vyriausybės užuominos suteikti autonomiją imperijos pakraščiams, vertė Vokietiją keisti savo politiką okupuotuose kraštuose. Planuojamą kolonizaciją ir aneksiją nuspręsta parodyti kaip tariamą tų kraštų gyventojų norą prisijungti prie Vokietijos. Todėl imta ieškoti galimybių ir Lietuvoje sudaryti „pasitikėjimo tarybą“, kuri taptų tarpininke tarp okupacinės valdžios ir vietos gyventojų, maskuotų aneksinius kėslus ir užgesintų krašte galbūt rengiamą platesnio pobūdžio maištą. Antra vertus, lietuvių negalėjo nejaudinti, anot P. Klimo, „lenkiškai vokiškas kadrilis“[389]. Juk dar 1916 m. lapkričio 5 d. Vokietija ir Austrija-Vengrija įkūrė Lenkijos karalystę ir jos regentų tarybą. Pastaroji tuojau pareiškė pretenzijas į Lietuvą. 1917 m.

---

387 Klimas P. Iš mano atsiminimų. Vilnius, 1990, p. 84–85; Aničas J. Jonas Vileišis. 1872–1942. Vilnius, 1995, p. 182.

388 Čepėnas P. Naujųjų laikų Lietuvos istorija. Chicago, 1986, t. 2, p. 39.

389 Klimas P. Iš mano atsiminimų..., p. 96.

gegužės 25 d. Vokietijos vyriausybė gavo 44-rių įvairių politinių krypčių Vilniaus lenkų pasirašytą memoriālą, reikalaujantį įsteigti „vieną bendrą, pastatytą ant atskirų šalies dalių savarankiškumo pamatų valstybę“[390]. Visa tai galutinai subrandino pasiryžimą „nedelsiant telkti krūvon visa, ką galima, ateities pastato reikalui“[391].

Po ilgų ir atkaklių derybų su okupacine administracija buvo gautas leidimas organizuoti konferenciją ir sudaryti atstovaujamąją tarybą. 1917 m. rugpjūčio 1–4 d. Vilniuje vyko konferencijos Organizacinio komiteto posėdžiai, kuriuose dalyvavo 22 žmonės: šeši iš Vilniaus ir šešiolika iš provincijos[392]. Nors M. Biržiška su šeima tuo metu atostogavo pas tėvus Viekšniuose, jis drauge su A. Smetona, J. Šauliu, J. Stankevičiumi ir P. Klimu buvo išrinktas į Vykdomąjį (pildomąjį) biurą, įrašytas į Tarybos kandidatų sąrašą (24 žmonės). Kadangi okupuotame krašte negalėjo vykti demokratiški atstovų rinkimai, juos buvo galima surengti kvietimo būdu. LMD patalpose pas J. Basanavičių susirinkę Vykdomojo biuro nariai sudarė kviestinių sąrašą. „Kiekvienas stengėmės, – po daugelio metų rašė M. Biržiška, – prisiminti ir nurodyti tuos asmenis, apie kuriuos žinojome, kad jie yra Lietuvoje. Maža to, buvo taip stengtasi, jog kiekvienas, kas tik gali, atvyktų konferencijon, kad nežiūrėta net kas kokiai srovei priklauso“. Ir kun. P. Dogelis priminė M. Biržiškai vieno iš nedaugelio Lietuvoje buvusių kairiųjų pavardę. Savo ruožtu M. Biržiška pasirūpino, kad į konferenciją būtų pakviestas socialdemokratas Pranas Eidukevičius[393]. Pagal Consortiumo ir Organizacinio komiteto nusistatymą į konferenciją buvo kviečiami tik lietuviai arba tie gyventojai, kurie iš darbų yra žinomi kaip aiškūs lietuvių tautos ir krašto gerovės šalininkai. Nors kairieji lietuviai („agronomai“), anot P. Klimo, vis dar nesiryžo eiti tautiniu keliu ir laukė arba ieškojo demokratinių lenkų, gudų ir žydų sluoksnių bendradarbiavimo, Consortiumas nutarė visiškai nepaisyti tautinių mažumų orientacijų[394].

---

390 Klimas P. Mūsų kovos dėl Vilniaus..., p. 70.

391 Klimas P. Iš mano atsiminimų..., p. 96.

392 Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai 1917–1918. Vilnius, 1991, p. 31–32.

393 Biržiška M. Tautos įgaliojimai ir bendrasis tikslas // Santarvė. 1957, nr. 3, p. 103; Profesorius Mykolas Biržiška // Keleivis. 1957, spal. 9, nr. 41.

394 Klimas P. Mūsų kovos dėl Vilniaus..., p. 81.

„Lietuvos aidas“, kurio redaktorių kolegijoje buvo ir M. Biržiška*, paaiškino, kad sprendžiant tautos likimą arba tautinės valstybės kūrimą „svetimos tautinės mažumos daugumos teritorijoje yra *neklausiamoji* visuomenės dalis“[395]. Nors prieš tokį nusistatymą slapta išleistame leidinyje protestavo lenkų socialistų grupė, lietuvius kaltinusi nacionalizmu, S. Kairys, M. Biržiška ir kiti Consortiumo nariai jam pritarė. Apie tokią savo poziciją M. Biržiška vėliau rašė: „lietuvių ir lenkų kovai einant smarkyn ir man vis labiau įeinant į tautos gyvenimą, mano „nešovinizmas“ daugeliui lenkų ėmė rodytis labai įtartinas ir nepatogus. Ypač vokiečių okupacijoje lenkams vis labiau išlyginant savo frontą prieš lietuvius ir stengiantis suskaldyti jųjų taktiką, vis griežčiau laikiausi bendrojo lietuvių fronto.“[396]

Lietuvių konferencija vyko Vilniaus miesto teatro salėje 1917 m. rugsėjo 18–22 d. Joje iš 264 pakviestųjų dalyvavo 222 lietuviai ar bent laikę save lietuviais ir remiančiais jų politinius siekius. Pagal profesiją ir socialinę sudėtį didžiumą dalyvių sudarė katalikų dvasininkai (68, arba 31,1 proc.), ūkininkai (67, arba 30 proc.), mokytojai (20, arba 9 proc.)[397]. Savo politinėmis pažiūromis dauguma dalyvių buvo krikščionys demokratai. LSDP nariams konferencijoje atstovavo M. Biržiška, S. Kairys, A. Domaševičius, P. Eidukevičius, P. Bugailiškis, A. Povylius ir Pranas Mažylis.

Atidarymo kalboje J. Basanavičius pabrėžė, kad antrasis, mažasis Vilniaus seimas, arba konferencija, sukviesta ne partijų ginčams kelti, o „mūsų tėvynės ateities sutvirtinimą, politikos žvilgsniu – jos savisto-

* „Lietuviškos minties laikraštyje“ (Vilniuje ėjo 1917 09 06–1918 12 31) M. Biržiška redagavo mėnesinio priedo „Liuosoji valanda“ literatūrinę dalį. Paskelbė per 30 literatūros istorijos studijų („Nežinomos A. Baranausko eilės“, „Lietuvių mokykla ligi XVIII a. pabaigos“, „Kalvarijos studentų“ gegužinės prieš 100 metų“, „Iš Vilniaus studentų darbų“ ir kt.), informacijų apie gimnazijos veiklą ir kt. O štai S. Kairio redaguojamame „Darbo balse“ (pasirodė 1917 11 15) tėra tik keli M. Biržiškos straipsneliai. Tai, anot V. Kapsuko, rodė M. Biržiškos „galutinį pasidavimą buržuazijos įtakai“ (Kapsukas V. Lietuvių socialdemokratų vienybės klausimu // Kapsukas V. Raštai. Vilnius, 1964, t. 7, p. 127).

395 Mažumų ir daugumos teisės // Lietuvos aidas. 1917, saus. 29, nr. 9.

396 Biržiška M. Atsiminimai iš 1919–1922 m. // MAB RS, f. 165–195, lap. 21.

397 Tyla A. Lietuva prie Vasario 16-osios slenksčio. Vilnius, 2004, p. 17.

vybę, nepriklausomybę apspręsti, sugrąžinti jai tą savarankiškos tautos valdymosi formą, kokią Lietuva turėjo senovėje."[398]

Konferencija iš kelių pasiūlytų projektų entuziastingai priėmė programinį politinį nutarimą, kuriame skelbė: „Laisvam Lietuvos plėtojimos reikalinga yra sudaryti iš jos nepriklausoma demokratiškai sutvarkyta valstybė etnografinėmis ribomis su būtinai reikalingomis ekonominiam gyvenimui korektyvomis."[399] Taigi organizuota krašto atstovybė okupacijos sąlygomis pirmą kartą iškėlė Lietuvos nepriklausomybės klausimą. Kartu priimtas ir kompromisinis nutarimas, pripažinęs galimybę sueiti būsimajai Lietuvos valstybei, „nepakenkiant savitam jos plėtojimuisi, į tam tikrus dar nenustatytus santykius su Vokietija"[400].

Renkant būsimosios valstybės kūrimo instituciją, „srovės šiek tiek pasitąsė tarpusavyje"[401] – kiekviena norėjo gauti daugiau vietų. Balsavimui buvo pateikti trys sąrašai: Bendrosios kuopos (20 asmenų), Demokratijos (15), Vykdomojo biuro (20). Visuose buvo įrašytos socialdemokratų M. Biržiškos ir S. Kairio pavardės. Krikščionis demokratus sutelkti rūpinęsis A. Stulginskis savo atsiminimuose aprašo su tuo susijusį tokį įdomų dalyką: „Konferencijos metu priėjo prie manęs A. Smetona ir sako, kad į Tarybą reikia pravesti M. Biržišką, nes jis balsuosiąs už karalių. Labai nustebau tokiu labai toli einančiu A. Smetonos sumetimu. Nė kiek nedvejodamas, ir be A. Smetonos pasiūlymo, būčiau pasistengęs M. Biržišką įtraukti į Tarybos narių kandidatų sąrašą, nes man ir mano kolegoms atrodė visais atžvilgiais M. Biržiška tinkamas Lietuvos Tarybos narys."[402] Tad jau antrą kartą per porą metų A. Smetona rūpinosi, kad nuo socialdemokratų atšlyjantis M. Biržiška ne tik būtų įtrauktas į jo išsilavinimą ir gabumus atitinkančią veiklą, bet kartu padėtų jam įgyvendinti toli siekiančius politinius planus.

Suskaičiavus balsus paaiškėjo, kad daugumą laimėjo pirmame sąraše – krikščionių demokratų ir būsimųjų tautininkų – pasiūlyti konferencijos dalyviai. Tarp 20 išrinktųjų buvo 6 kunigai – faktiškai tai atitiko konfe-

---

398 J. Basanavičiaus kalba // LLTIMBR, f. 96–55, lap. 2.

399 Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai (1917–1918). Vilnius, 1991, p. 76.

400 Ten pat.

401 Klimas P. Iš mano atsiminimų. Vilnius, 1990, p. 103.

402 Stulginskis A. Atsiminimai. Chicago, 1980, p. 205.

rencijoje dalyvavusių kunigų procentą. Tačiau tai ne kokį įspūdį padarė kairiesiems, kurie nebuvo tikri, kaip dvasininkai pasireikš politiniuose reikaluose. Todėl gavęs vietas tik M. Biržiškai ir S. Kairiui, „nuleido kairysis sparnas nosis. Pasijuto nekaip ir visi kiti. Iš karto kilo kažin koks nusivylimas, nepasitikėjimas."[403] Paprašęs žodžio P. Eidukevičius socialdemokratų ir demokratų vardu apgailestavo, kad tautai svarbią valandą neatsisakyta klasinių ir partinių reikalų, paskelbė, jog demokratinių sluoksnių gynėjai Taryboje yra tik M. Biržiška ir S. Kairys. Pritardamas P. Eidukevičiaus nuomonei, kad demokratinių sluoksnių tikrieji atstovai Taryboje yra tik du, S. Kairys pareiškė, jog, matydamas negalįs jų interesų apginti, „pirmu partijos pareikalavimu" pasitrauks[404]. „Tuomet ir aš, – vėliau rašė M. Biržiška, – iš savo pusės palaikiau jį, nors, prisipažinsiu, nebuvau taip tikras, kad nueičiau tuo keliu, apie kurį jis užsiminė. Norėjau tik labiau sustiprinti jo pareikštą poziciją, manydamas, kad tas gal padės kiek išlyginti tai, kas mums atrodė klaidinga."[405]

Norėdami santaikos ir didesnio vieningumo, iš Tarybos pasitraukė kunigai J. Stankevičius ir P. Urbanavičius. Į jų vietą buvo pakviesti pagal balsavimo rezultatus užėmę 24-ąją ir 25-ąją vietas kairiųjų atstovai – Stanislovas Narutavičius ir J. Vileišis. Vėl „pakilo ūpas ir atsigavo dvasia, ir vienu balsu išreikštas pertaisytai Tarybai didžiausio pasitikėjimo „votumas"[406]. Buvo rezervuotos 5–6 vietos tautinių mažumų atstovams, bet pakviesti į Tarybą jie neatėjo.

Pagal gautų balsų skaičių į Tarybą išrinktieji išsirikiavo beveik ta pačia tvarka, kaip ir Organizacinio komiteto pasiūlytame 24 asmenų sąraše. Išimtį sudarė S. Kairys (iš 24 vietos pakilo į 10 vietą) ir M. Biržiška. Mykolas gavo 163 balsus už, 39 prieš ir iš 17 vietos pateko į penktąją. Kai buvo išrinktas į Tarybą, jam buvo 35-eri (bendras Tarybos narių amžiaus vidurkis – 39-eri[407]). Didžiulis pasitikėjimas M. Biržišką įpareigojo negailėti jėgų tiesiant kelius Lietuvos nepriklausomybei.

---

403 Klimas P. Dienoraštis..., p. 188.

404 Lietuvos Valstybės Tarybos..., p. 78.

405 Biržiška M. Tautos įgaliojimai ir bendrasis tikslas // Santarvė. 1957, t. 3, p. 103.

406 Klimas P. Dienoraštis..., p. 189.

407 Klimavičius R. Neįminta XX amžiaus Lietuvos istorijos mįslė. Vasario 16-osios akto pėdsakais. Vilnius, 2003, p. 25.

Lietuvos Taryboje

1917 m. rugsėjo 24 d. Mykolas Biržiška drauge su kitais Lietuvių konferencijos išrinktais ir vokiečių karo vadovybės patvirtintais nariais dalyvavo pirmajame Krašto tarybos posėdyje. Buvo nutarta „naujasis organas vadinti lietuviškai: Lietuvos Taryba (LT), vokiškai – Litauischer Landesrat, lenkiškai – Rada Litewska"[408], išrinktas penkių narių prezidiumas (pirmininkas – A. Smetona, pirmasis vicepirmininkas – S. Kairys, antrasis vicepirmininkas – Vladas Mironas, pirmasis sekretorius – J. Šaulys, antrasis sekretorius – P. Klimas).

Į darbą Lietuvos Taryboje M. Biržiška žiūrėjo labai rimtai ir atsakingai. Iš LT posėdžių protokolų matyti, kad stropiai lankė posėdžius, tačiau kalbėdavo nedažnai. Vėliau apie tai savikritiškai rašė: „Tarybos posėdžiuose senelis (J. Basanavičius – *V. B. P.*) nekalbėjo, tik balsavo (panašiai ir aš elgiausi, kad ir tebebuvau jaunas, kas jau visai nepagirtina)."[409] Mykolas šį „trūkumą" kompensavo daug dirbdamas įvairiose komisijose – jos atlikdavo didžiausią praktinių darbų dalį. Drauge su Kaziu Bizausku ir Pranu Dovydaičiu Laikinojoje komisijoje vokiečiams rengė memorialą apie Lietuvos mokyklų būklę. 1918 m. sausio 15 d. buvo išrinktas į Švietimo komisiją rūpintis vidurinių ir aukštesniųjų mokyklų (Vladas Mironas – liaudies mokyklų, K. Bizauskas – specialiųjų mokyklų) reikalais. Kaip komisijos pirmininkas (1918 m. liepos 23 d. juo paskirtas Jonas Yčas), M. Biržiška LT prezidiumą informavo apie atliktą darbą. Mykolui

---

[408] Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai (1917–1918). Vilnius, 1991, p. 131.

[409] Biržiška M. Mažmožiai dėl straipsnio apie Basanavičių // Aidai. 1952, nr. 7, p. 336.

teko įsitraukti į Archyvų komisijos veiklą – drauge su J. Basanavičiumi ir Alfonsu Petruliu rinko duomenis apie Lietuvos archyvus, bibliotekas, senienų rinkinius ir nekilnojamuosius istorijos paminklus. Tačiau pats svarbiausias dalykas, kuriuo drauge su kitais rūpinosi Biržiška, – Lietuvos politinė ateitis. Nuo pat veiklos LT pradžios M. Biržiška Jokūbo Šerno kviečiamas dalyvaudavo grupiniuose pasitarimuose, į kuriuos prieš posėdžius arba per jų pertraukas susirinkdavo „pagerinta" Tarybos narių dauguma. Jie sudarydavo lyg ir „centrą", kuris naujomis sąlygomis tęsė Consortiumo veiklą. Anot P. Klimo, ši centro kuopa (A. Smetona, J. Šernas, J. Šaulys, A. Petrulis, V. Mironas, D. Malinauskas, J. Basanavičius, P. Klimas ir M. Biržiška) buvo sudaryta A. Smetonos jo „pasvirajai politikai" palaikyti. Manyta, kad į kuopą įeina tie LT nariai, kurie „turi dėtis su vokiečiais"[410]. Kai kurių kairiųjų Tarybos narių pradėtas įtarinėti „susmetonėjimu", M. Biržiška neformalioje centro kuopoje buvo iki pirmosios LT krizės.

Vokiečių okupacinė valdžia norėjo turėti Tarybą, kuri būtų tik patariamoji, pagalbinė institucija, turinti ribotų krašto ūkio tvarkymo galimybių. Tačiau Taryba, būdama vienintelė Lietuvos gyventojų atstovė, įpareigota konferencijos nutarimų, reikalavo iš vokiečių valdžios didesnių permainų krašte, siekė savo tautinės valstybės, nors veiklos pradžioje to viešai nedeklaravo. Pasak M. Biržiškos, prie lošimo stalo tada sėdo du nelygiaverčiai partneriai: vienoje pusėje – saujelė žmonių, faktiškai bejėgių, pusiau belaisvių, stiprių tik savo moraliniu ryžtu, kitoje pusėje – okupacinė valdžia, už kurios pečių stovėjo galingoji Vokietija, tuo metu pasiekusi karinių laimėjimų viršūnę[411]. Okupantai, norėdami sudaryti palankias sąlygas Lietuvos aneksijai, primetė Tarybai valstybės kanclerio ir Užsienio reikalų ministerijos atstovo barono Kurto von Lersnerio padiktuotą dokumentą. Priversta laviruoti Taryba 1917 m. gruodžio 11 d. priėmė aktą (už – 15 balsų, prieš – 1, J. Vileišis, susilaikė – 3, S. Kairys, S. Narutavičius ir A. Stulginskis), kuriame skelbė Lietuvos nepriklausomos valstybės su sostine Vilniumi atkūrimą

---

410 Klimas P. Dienoraštis..., p. 218.

411 Biržiška M. Kritiška valanda Lietuvos istorijoje: Politinės Kalėdos 1917 metais // Lietuvos aidas. 1937, gruod. 23, nr. 584.

ir atskyrimą nuo visų valstybinių ryšių su kitomis valstybėmis. Antrajame dokumento punkte buvo pasisakoma „už amžiną, tvirtą Lietuvos sąjungą su Vokietijos valstybe; ta sąjunga turėtų būti įgyvendinta karinės ir susisiekimo konvencijų, muitų bei monetinės sistemos bendru pagrindu“[412]. Prieštaringai, tik kaip orientacija į Vokietiją vertinamas dokumentas reiškė ir Lietuvos klausimo pavertimą tarptautiniu. O dėl M. Biržiškos pozicijos šiuo atsakingu momentu, galima sutikti su tyrinėtojo Raimundo Klimavičiaus išvada, kad, balsavęs už Tarybos pareiškimą, jis neturėjo jokios priežasties, dėl kurios būtų atsisakęs (kaip vėliau teigė S. Kairys) jį pasirašyti[413].

Kai kurie LSDP Vilniaus organizacijos nariai iš pat pradžių buvo nepatenkinti, kad M. Biržiška ir S. Kairys įėjo į LT, kaltino juos atitolus nuo partijos reikalų. Porevoliuciniu laikotarpiu praretėjusioje organizacijoje iškilę ambicingi siauros orientacijos demagogai P. Eidukevičius, A. Zasztowtas, Józefas Godwoodas (abu pastarieji siekė amžinų Lietuvos ryšių su Lenkija) bandė sukliudyti Tarybai pasirašyti neva tik vokiečiams reikalingą dokumentą. Tą pačią dieną, kai buvo sprendžiamas konvencijų klausimas, P. Eidukevičius, „per tas kelias savaites aiškiai pakrypęs į bolševikų pusę“, M. Biržiškai priminė: „esi pažadėjęs partijos klausyti, o išstoti iš Tarybos, jeigu partija pareikalaus. Štai partijos vadovybės vardu aš ir pareiškiu: arba išstok, arba būsi pašalintas iš partijos...“[414] M. Biržiška, nors ir suprato, kad socialdemokratų partijai konferencijoje duotą žodį laužo, nusprendė pasitraukti iš jos ir apie tai gruodžio 11-ąją raštu pranešė P. Eidukevičiui. Kaip pats vėliau pripažino – juto gryną sąžinę, nes taip elgėsi „didesniam, svarbesniam dalykui pasiekti, ne savo asmeniniam“[415]. Po poros dienų Mykolas gavo P. Eidukevičiaus raštelį, jog dar galįs suprasti savo klaidą, sutvarkyti reikalą (pasitraukti iš Tarybos), o partija mielai priimsianti seną savo draugą. Į LSDP negrįžusį M. Biržišką ir į P. Eidukevičiaus ultimatumą

---

412 Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai (1917–1918). Vilnius, 1991, p. 157.

413 Klimavičius R. Neįminta XX amžiaus Lietuvos istorijos mįslė. Vasario 16-osios akto pėdsakais. Vilnius, 2003, p. 105.

414 Biržiška M. Tautos įgaliojimai ir bendras tikslas // Santarvė. 1957, nr. 3, p. 104.

415 Ten pat.

visai nereagavusį S. Kairį slaptoje kraštutinių kairiųjų socialdemokratų konferencijoje (Vilnius, 1918 m. kovas) bandyta pasmerkti, tačiau nesėkmingai.

1918 m. į Vilnių atvykus pirmiesiems bolševikams, LSDP atsirado takoskyra. Vieni socialdemokratai prisidėjo prie bolševikų ir įkūrė Lietuvos ir Baltarusijos komunistų partiją, kiti ėjo europinės socialdemokratijos keliu. S. Kairys pasirinko pastarąjį kelią ir vadovavo partijos atgaivinimui Lietuvai kovojant dėl nepriklausomybės. M. Biržiška, formaliai pasitraukęs iš LSDP, tapo nepartiniu (ne nepolitiniu, kaip kartais buvo teigiama) socialdemokratu, LSDP „simpatiku". Jam ir toliau imponavo S. Kairio – tvirto idėjinio vadovo – asmenybė ir siūloma veiklos taktika, įdomi ir vertinga V. Sirutavičiaus, Kipro Bielinio, A. Janulaičio, A. Domaševičiaus visuomeninio darbo patirtis. Todėl ir pasitraukęs iš LSDP M. Biržiška kiek galėdamas stengėsi „savo silpnomis pajėgomis jai padėti"[416].

Paaiškėjus, kad vokiečių aneksionistai gruodžio 11 d. dokumentą aiškina sau palankia prasme, Taryboje kilo diskusijų dėl jo anuliavimo arba pakeitimo. 1918 m. sausio 8 d. P. Klimas parengė naują dokumentą, kuriame sąjungos su Vokietija jau atsisakyta. O sausio 26 d. LT posėdyje S. Kairys pasiūlė notifikuoti Rusijai ir Vokietijai apie nepriklausomos, demokratinės Lietuvos valstybės su sostine Vilniumi atkūrimą ir tos valstybės atskyrimą nuo visų valstybinių ryšių, kurie kada nors buvo, su kitomis tautomis. Drauge pareikšta, kad valstybės vidaus tvarkai ir santykiams su kaimynėmis nustatyti būtina kuo greičiau sušaukti visų Lietuvos gyventojų demokratiškai išrinktą Steigiamąjį Seimą[417]. Už šią formuluotę balsavo S. Kairys, J. Vileišis ir S. Narutavičius (arba „mažoji opozicija"), prieš – šeši (tarp jų A. Smetona ir J. Basanavičius). M. Biržiška ir P. Klimas buvo vienuolikos „susilaikiusiųjų" grupėje. Po balsavimo S. Kairys, J. Vileišis ir S. Narutavičius pasitraukė iš LT ir kitą dieną paaiškino savo motyvus. Svarbiausia buvo tai, kad Taryba pasisavino Steigiamojo Seimo kompetenciją ir taip nusižengė Vilniaus konferencijos nutarimams. Sausio 27 d. posėdyje buvo perskaitytas ir

---

[416] Profesorius Mykolas Biržiška // Keleivis. 1957, spal. 9, nr. 41.

[417] Lietuvos Valstybės Tarybos..., p. 188.

M. Biržiškos pareiškimas dėl jo pasitraukimo iš Tarybos. Solidarizuodamasis su kairiaisiais dėl daugumos sprendimo, kuris kenkia Lietuvos reikalams ir užgauna visuomenės jausmus, M. Biržiška apeliavo ir į didelį savo užimtumą kultūriniu darbu, dėl kurio negali prideramai dalyvauti politiniame gyvenime[418]. Tuo pat metu M. Biržiška parašė laišką ir dėl pasitraukimo iš „Lietuvos aido" redakcijos. Kilo pirmoji Lietuvos Tarybos krizė.

Vokietijai nesilaikant pažadų ir neskelbiant Lietuvos nepriklausomybės, LT nusprendė tai padaryti pati. Tačiau tam, kad nepriklausomybės aktą paskelbtų visa Taryba, reikėjo pasiekti kompromisą – sugrąžinti pasitraukusius kairiuosius opozicionierius. Buvo išrinkta komisija (P. Klimas, J. Šaulys, Jonas Vailokaitis) ir jai duoti įgaliojimai derėtis su „maištininkais" bei surasti bendrą formulę Lietuvos nepriklausomybės deklaracijai skelbti[419]. P. Klimas, sukvietęs savo bičiulius „maištininkus" į „Lietuvos aido" redakciją, prisiminė: „...aš greitai radau jautrų atbalsį ir pajutau net slepiamą džiaugsmą jų tarpe. Lyg baisų akmenį nuritau nuo jų krūtinės."[420] Opozicionieriai pareikalavo nuo pirmininkavimo Tarybai nušalinti A. Smetoną, kuris, jų nuomone, savo pataikavimu vokiečiams buvo praradęs pasitikėjimą.

Vasario 15 d. keturi pasitraukusieji Tarybos nariai LT komisijai pranešė sutinką grįžti su sąlyga, jeigu dauguma priims jų formuluotę nepriklausomybei skelbti. Tą pačią dieną Tarybos nariai, nedalyvaujant D. Malinauskui ir P. Dovydaičiui, susilaikius A. Smetonai, V. Mironui ir A. Petruliui, pritarė kairiųjų parengtai formuluotei. Šiam žingsniui prieštaravęs A. Smetona atsistatydino iš LT pirmininko pareigų (jį trumpam pakeitė J. Basanavičius). 1918 m. vasario 16 d. „Lietuvos nepriklausomybės aktas, jau visų Tarybos narių šviesiomis akimis, džiaugsmingu gimties jausmu ir be jokių vokiečiams įsipareigojimų, buvo pasirašytas. Savo parašą, – vėliau prisiminė S. Kairys, – ant akto dėjau gretimai Mykolo Biržiškos su šviesiu jausmu, kad buvome dvejopai laimėję – prieš vokiečius ir savųjų tarpe."[421]

---

418 Ten pat, p. 191.

419 Ten pat, p. 203.

420 Klimas P. Iš mano atsiminimų. Vilnius, 1990, p. 117.

421 Kairys S. Mykolas Biržiška Valstybės Taryboje // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 112.

Istorikas Alfonsas Eidintas rašo, kad Vasario 16-osios Nepriklausomybės Atkūrimo Akto autoriai – J. Vileišis, S. Kairys, S. Narutavičius ir M. Biržiška[422]. Tačiau pats M. Biržiška savo vaidmenį kuriant dokumentą vertino labai kukliai. Nuo reikšmingo istorinio įvykio praėjus keturiasdešimčiai metų, jis rašė: „Akto redakcijas rengė ne vienas kuris asmuo, bet jos buvo apdirbinėjamos dar Tarybos posėdžiuose, kuriuose dėl jų pasisakydavo ir įnešdavo papildymų arba patikslinimų dar Kairys, Vileišis, gal dar kas, o pirmines siūlomų rezoliucijų redakcijas gynė J. Šaulys, Ant. Smetona, neatsimenu dar kas. Aš jokių patais nei korektūrų nesu įnešęs ir tenkinaus balsavimu. Priežastis – aš vis jutaus pavargęs nuo nelengvo gimnazijos darbo ir vadovėlių rašymo, o čia Kairys, Vileišis arba dar kas sakėsi man tinkančiai; šiaip aš dar 1917 12 11 buvau pasitraukęs iš L.S.D. partijos ir stengiaus savarankiškai orientuotis."[423] Vasario 16-osios Aktą, kurį pasirašė trečias, M. Biržiška visą likusį gyvenimą vertino kaip ypač svarbų dokumentą, aiškiai nurodžiusį lietuvių tautos ateities kelią.

Lietuvos Tarybos nutarimas, paskelbęs demokratiniais pagrindais sutvarkytos Lietuvos valstybės su sostine Vilniumi atkūrimą, atskyrė ją nuo visų valstybinių ryšių (su Rusija, Lenkija, Vokietija), padėjo modernios Lietuvos valstybės pagrindus. Reikėjo atkakliai derėtis, kol 1918 m. kovo 23 d. Vokietija Lietuvos nepriklausomybę pripažino, bet tik 1917 m. gruodžio 11 d. pareiškimo pagrindu. Tačiau okupacinė valdžia ir toliau plėšė, alino kraštą, trukdė bet kokią LT veiklą. Tokiomis aplinkybėmis Taryboje subrendo mintis įvesti šalyje monarchinę santvarką. Tikėtasi išvengti Lietuvos prijungimo prie Prūsijos, Saksonijos ar kitų Vokietijos žemių ir išlaikyti politinį savarankiškumą. Dar gruodžio 8 d. šį klausimą svarsčiusi LT priėmė tam palankią rezoliuciją (už balsavo 14, prieš – 4, S. Kairys, S. Narutavičius, J. Vileišis ir M. Biržiška, susilaikė P. Klimas), kuri galutinį to klausimo sprendimą paliko Steigiamajam Seimui. Rezoliuciją pateikusio P. Klimo žiniomis, net ir tie Tarybos nariai, kurie aktyviai palaikė monarchiją, „sakėsi principe esą už respubliką"[424].

---

422 Eidintas A. Antanas Smetona. Vilnius, 1990, p. 57.

423 Biržiška M. Ne visuomet dauguma teisinga // Lietuvių dienos. 1959, nr. 2, p. 5.

424 Klimas P. Lietuvos valstybės atkūrimas 1915–1918 metais Vilniuje // Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis. Kaunas, 1930, p. 18.

Pabrėžusi lemiamą Steigiamojo Seimo vaidmenį ir konkrečias to laikotarpio sąlygas, konstitucinės monarchijos idėja Taryboje tuomet nesukėlė krizės. Krizė kilo po pusmečio, kai imta svarstyti Lietuvos ateities santvarkos problemą. Taryboje ir už jos ribų išryškėjusi stipri monarchistų grupė, ieškojusi būdų, kaip išvengti Vokietijos planuojamos unijos su Prūsija ir Saksonija, tikėjosi renkant karalių atkreipti pasaulio visuomenės dėmesį į Lietuvą, sustiprinti jos pozicijas būsimojoje taikos konferencijoje. Be to, laukta įtakingos Vokietijos Reichstago katalikų (Centro) frakcijos politinės paramos. Būtent jos lyderio Matthiaso Erzbergerio patarimu apsistota prie kataliko (kiti pretendentai buvo protestantai) Württembergo hercogo Wilhelmo von Uracho kandidatūros. Pasak P. Klimo, „katalikiškoji LT dauguma, matyt, nesitikėjusi atsispirti vokiečių spaudimui, iš dviejų blogybių išsirinko mažiausiąją – karalių kataliką."[425] Žinota ir tai, kad Vokietijos kaizerio 1918 m. balandžio 16 d. sprendimu Lenkijos karūna turėjo atitekti Württembergo valdančiajai dinastijai, giminyste susijusiai su Didžiosios Britanijos karaliene Marija. Tarp viurtembergiečių valdomų Lietuvos ir Lenkijos karalysčių būtų atsiradęs ryšys ir viltys pagerinti komplikuotus abiejų tautų santykius[426].

Lietuvos Tarybos prezidiumas, sudarytas tik iš dešiniojo sparno atstovų, slapta nuo kaizerinės vyriausybės ir kairiųjų opozicionierių užmezgė su W. von Urachu ryšius, parengė išrinkimo sąlygas ir 1918 m. liepą sušaukė Tarybos sesiją. Joje, remiantis Vokietijos 1918 m. kovo 23 d. paskelbtu Lietuvos nepriklausomos valstybės pripažinimo aktu, Lietuvos Taryba buvo pavadinta Lietuvos Valstybės Taryba (LVT). 1918 m. liepos 11 d. LVT posėdyje A. Smetona vėl kalbėjo už monarchijos įvedimą Lietuvoje. Taryba skilo į dvi priešiškas stovyklas, kurios įnirtingoje diskusijoje įrodinėjo savo teisumą. Dešinieji ir centras aiškino, jog monarchija yra vienintelė priemonė Lietuvos nepriklausomybei iškovoti ir apsaugoti. Kairieji, nors S. Kairys, Berlyne susitikęs su reichstago atstovu socialdemokratu Edwardu Davidu, gavo patarimą šiuo

---

425 Z. Toliušio pokalbis su P. Klimu. B.d. // VUB RS, f. 87–24, ap. 65.

426 Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius, 1996, t. 9, p. 157.

momentu rinkti karalių, griežtai stojo prieš monarchiją. „Ypatingai karštai kalbėjo Mykolas Biržiška, – prisiminimuose rašo V. Mironas. – Jis, išeidamas iš principo, kad Taryba neturi tautos įgaliojimo tokiam rimtam žygiui, vaizdavo liūdniausias jo pasėkas. Vaizdavo tautos kerštą, barikadas, revoliucijas, žodžiu, ne tik kirto karaliams galvą, bet ir visiems, kurie už jį balsuos. Rinkimo šalininkai aiškino šį žygį ne teisės žvilgsniu, bet politikos momento, susikrovusių aplinkybių reikalavimais ir ramino Biržišką pareikšta paties renkamojo Uracho nuomone, kad jis be tautos sutikimo nevažiuos."[427] Pažymėtina, kad, drauge su S. Kairiu, J. Vileišiu ir S. Narutavičiumi pasisakydamas prieš monarchiją, Mykolas savęs jau nebelaikė „užkietėjusiu respublikonu, bet simpatizavo demokratinėms Skandinavijos monarchijoms"[428]. Lietuvos Tarybos daugumos veiksmus neatsižvelgiant į gyventojų nuomonę jis lygino su bolševikine taktika. „Bolševikai tai tie, – teigė, – kurie eina tais keliais, kuriais eina Rusija, kurie nesiklausia, ar kraštas nori, ar nenori, užmeta jam monarchizmą."[429] A. Smetonai pasakius, jog kai karalius nebebūsiąs reikalingas, lietuviai jį nuo sosto nuims, M. Biržiška paklausė, ar susitarime su kandidatu pažymėta, kad jis renkamas laikinuoju karaliumi. „Sėdinčiam prieš mane Don. Malinauskui padarius mano atžvilgiu kokią šiurkščią pastabą, tik nepaleidžiau į jį stiklinės su vandeniu, laiku susivaldęs, – po daugelio metų rašė. – Įsismarkavęs drožiau: „Dabar mes (kas gi tie „mes"?!) išeisim, bet sugrįšim su audra."[430]

Taryboje kilo nauja krizė. 1918 m. liepos 11 d. balsuojant dėl monarchijos 13 balsų (pasak kairiųjų – „velnio tuzinas") buvo už, du (A. Stulginskis ir J. Vailokaitis) susilaikė, penki (M. Biržiška, S. Kairys, J. Vileišis, P. Klimas ir S. Narutavičius) buvo prieš. Opozicionieriai (išskyrus P. Klimą) pareiškė, kad dauguma uzurpavo Steigiamojo Seimo teises ir prarado Vilniaus konferencijos Tarybai suteiktus įgaliojimus[431]. Liepos 13-osios naktį dešinieji išrinko W. von Urachą Lietuvos

---

427 Iš V. Mirono atsiminimų. Vilniaus vyskupo ir Lietuvos karaliaus rinkimas // Lietuvos istorijos studijos. Vilnius, 1992, t. 1, p. 105. Parengė V. B. Pšibilskis.

428 Biržiška M. Ne visuomet..., p. 4.

429 Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai (1917–1918). Vilnius, 1991, p. 276.

430 Biržiška M. Ne visuomet..., p. 4.

431 Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai..., p. 279.

karaliumi Mindaugu II (P. Klimas balsavo prieš, du susilaikė). Protestuodami kairieji nutraukė bendradarbiavimą ir, neišstodami iš LVT, išėjo iš posėdžių salės. Vadinamieji urachininkai jų pasitraukimą suprato kaip išstojimą iš Tarybos ir liepos 13 d. kooptavo naujus narius: Stasį Šilingą, Jurgį Alekną, Eliziejų Draugelį, Juozą Purickį, Martyną Yčą ir Augustiną Voldemarą. Liepos 23 d. jie jau dalyvavo LVT posėdyje.

1918 m. liepos 17 d. LVT vicepirmininkas J. Šaulys ir sekretorius J. Šernas pareikalavo, kad iš Tarybos „išstojęs" M. Biržiška atsiskaitytų ir grąžintų Tarybos nario pažymėjimą. Į tai M. Biržiška atsakė pareiškimu, kurį LVT septynioliktajame posėdyje (1918 m. liepos 29 d.) perskaitė P. Klimas. Mykolas rašė: „Lietuvos Valstybės Tarybos nutarimą skaityti mane esant išstojus iš Lietuvos Valstybės Tarybos, nors aš aiškiai pasisakiau neišstojęs, skaitau dar turbūt negirdėtu pasaulyje nekultūringu politikos kovos būdu, neturinčiu po savimi jokio teisinio pamato: mane tegali pašalinti iš Lietuvos Valstybės Tarybos tik nauja konferencija, Steigiamasis Seimas ar – vokiečių žandarai." Remdamasis konferencijos suteiktais įgaliojimais, M. Biržiška pareiškė ginsiąs Lietuvos nepriklausomybę ir jos demokratinį plėtojimąsi ne tik nuo vokiečių aneksionistų, bet ir nuo LVT „13-os ir jų draugų" nusistatymų[432].

Ryžtingas M. Biržiškos protestas privertė LVT liepos 29 d. svarstyti vadinamąją M. Biržiškos bylą. Apie tai P. Klimas savo dienoraštyje rašė: „Įdomūs buvo ginčai dėl opozicijos „neišstojusių", bet skaitomų išstojusiais narių Vileišio ir Biržiškos. Vileišį, kadangi jis kreipėsi į prezidiumą, nors ir už aštrų laišką, paskaitė neišstojusiu, o Biržiškos laišką, rašytą per mane..., neišrado pakankamu ir pasipiktinę nutarė tiesiog eiti prie dienotvarkės. Tokiu būdu Biržiškos byla lieka neaiški: jis turįs parašyti dar kitą laišką, kuris išrodytų, kaip jis žiūri į V. Tarybą ir joje darbą. Griežtai stojo čia prieš daugumos nusistatymą (Iš 11 VII)."[433]

„Karalių turnyre laimėjus pačiam mažajam, militarininkų pyktis pasiekė aukščiausią laipsnį."[434] Kai apie W. von Uracho išrinkimą buvo

---

[432] M. Biržiška Lietuvos Valstybės Tarybos nariui Petrui Klimui: 1918 07 27 // VUB RS, f. 118–518; Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai..., p. 320–321.

[433] Klimas P. Dienoraštis. Chicago, 1988, p. 290.

[434] Klimas P. Iš mano atsiminimų. Vilnius, 1990, p. 142.

pranešta Vokietijos kancleriui Georgui Hertlingui, jis liepė pranešti Tarybai, kad savarankiška Lietuva bus Vokietijos pripažinta tik tada, kai su ja bus sudarytos reikalaujamos konvencijos. Tuomet būsią galima pasidomėti ir tokiais Tarybos nutarimais kaip W. von Uracho išrinkimas. Tačiau 1918 m. rudenį Vokietijoje kilus krizei ir patyrus karinių nesėkmių, padėtis pasikeitė. Naujasis kancleris Maksas von Badenas 1918 m. spalio 5 d. pripažino tautų teisę apsispręsti ir LVT leido tvarkytis Lietuvoje, kaip išmano ir pajėgia, t. y. „leido" sudaryti vykdomąją valdžią.

1918 m. spalio mėnesį prasidėjus naujai LVT sesijai, svarstytas pasitraukusiųjų Tarybos narių klausimas. Jam aiškintis sudaryta komisija (grįžęs į Tarybą J. Vileišis, J. Alekna, E. Draugelis). Į komisijos paklausimą, ar keičiantis politinei konjunktūrai nematytų galimybių bendradarbiauti, M. Biržiška iškėlė sąlygas: „1) jei L[ietuvos] V[alstybės] T[aryba] atmainys savo liepos 11 d. nutarimą dėl p. Uracho ir tos pat sesijos priimtą Konstituciją, 2) jei... nutars šaukti kiek galima demokratiškiau išrinktą krašto konferenciją... Tarybai perrinkti ir laikinajam (ligi Steigiamojo Seimo) Lietuvos valdymui aptarti."[435]

Lapkričio 2 d. LVT panaikino savo liepos 11 d. nutarimą dėl Uracho kvietimo į Lietuvos sostą, palikdama valstybės santvarkos klausimą spręsti Steigiamajam Seimui. Tądien buvo priimta Laikinoji konstitucija, aukščiausiąją įstatymų leidimo teisę suteikusi Valstybės Tarybai, o vykdomąją – Valstybės Tarybos prezidiumui (pirmininku išrinktas A. Smetona). Suformuoti pirmąjį nepriklausomos Lietuvos ministrų kabinetą Tarybos prezidiumas pavedė A. Voldemarui. Prasidėjus įvairių grupių ir partijų pasitarimams, siūlymams, Nepriklausomos demokratinės Lietuvos valstybės sudarymo kuopa savo ministrų sąraše kandidatu į švietimo ministro postą pasiūlė M. Biržišką. S. Kairys pasiūlytas viešųjų darbų ir socialinės apsaugos ministru, Zigmas Žemaitis – valstybės kontrolieriumi[436].

Po ilgų derybų lapkričio 11 d. patvirtintame iš esmės vienpartiniame kabinete (nepateko liaudininkai ir krikščionys demokratai) Švie-

---

[435] Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai..., p. 352.

[436] Yčas M. Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai ir jos pirmieji žingsniai // Pirmasis Nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis. Kaunas, 1930, p. 65.

timo ministerijos valdytoju tapo nepartinis J. Yčas. M. Biržiška buvo paskirtas švietimo ministro patarėju ir mokyklų vizitatoriumi. „Nors spaudoje buvo pranešta, jog aš esąs sutikęs dirbti Švietimo ministerijoje, bet, tiesą pasakius, niekas manęs nė neklausė, – atsiminimuose rašė M. Biržiška, – ir net po to, kai dalyvaudamas keliuose pasitarimuose su J. Yču ir kitais tarėjais J. Jablonskio bute savo čino nei pareigų nežinojau; patyriau tai tik XI. 26 „Lietuvos aidui" paskelbus ministerio įsakymą."[437] Po trijų dienų M. Biržiškai tokiu pat būdu dar buvo pavesta rūpintis Švietimo ministerijos skyriumi, kuriam priklausė eksperimentinė psichologija, pedagogika, didaktika, higiena, sanitarija, mokyklų statyba, mokslo ir mokymo priemonių laboratorija. Politinei konjunktūrai šalyje ir užsienyje iš esmės pasikeitus, M. Biržiška grįžo į LVT (S. Kairys ir S. Narutavičius grįžti atsisakė). 1918 m. lapkričio 26 d. Tarybai padarytame pareiškime Mykolas, turėdamas omenyje bolševikų kuriamą revoliucinę valdžią, teigė: „Aš skiriuosi nuo kairiųjų išsigandęs blogybės, kad vieton vienos darosi dvi visuomenės įstaigi." Pranešė veiksiąs kaip žmogus, nepriklausantis jokiai partijai, vienysiantis atsiskyrusius vienas nuo kito visuomenės sparnus[438]. „Kad ne drausmė, kurios lietuviai ima klausyti, – rašė „Lietuvos aidas", – visa salė būtų prapliupusi katučių plojimais. Biržiškos žodžiuose jautei tiek šlovingumo, tiek pasišventimo tėvynei, kad net ramiau darėsi, turint tokių jos darbininkų."[439] Užsienio reikalų ministerijos Spaudos biuras (vedėja – Jadvyga Chodakauskaitė) pranešime apie M. Biržiškos – „nepartinio socialdemokrato", kuris savo socialinę ideologiją sieja su tautine, – sugrįžimą į LVT pažymėjo, jog su juo solidarizuojasi ir P. Klimas[440]. Atsiribojęs nuo kairiųjų ir norėdamas geriau orientuotis politikos reikaluose, M. Biržiška kurį laiką lankė keliasdešimties asmenų (dalyvavo J. Šaulys, V. Stašinskis, P. Klimas, J. Yčas, P. ir J. Mašiotai ir kt.), vadinamųjų nepriklausomiečių, klubą. Tačiau dėl didelio užimtu-

437 Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., t. 1, p. 35.

438 Valstybės Taryba. Lapkričio 26 d. vakaro posėdis // Lietuvos aidas. 1918, lapkr. 28, nr. 143.

439 Ten pat.

440 Klimas P. Iš mano atsiminimų. Vilnius, 1990, p. 165–166.

mo gimnazijoje ir nenoro gaišti laiką, jo nuomone, tuštiems ginčams iš klubo pasitraukė. Šiuo laikotarpiu M. Biržiška labai aktyviai dalyvavo svarstant teisingumo ministro Petro Leono teikiamą „Laikino Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymo" įstatymo projektą, diskutuojant teikė įvairių teisinių pataisų. Drauge su J. Vileišiu ir J. Šernu buvo išrinktas į projekto tobulinimo komisiją. M. Biržiškai, J. Vileišiui ir V. Mironui buvo pavesta apsvarstyti gautas LVT statuto pataisas. Svarstant Biudžeto komisijos pranešimą, Mykolas siūlė taupiai naudoti valstybės lėšas, sumažinti reprezentacijai skiriamas išlaidas, Tarybos nariams vilniečiams už posėdžius mokėti mažiau nei atvykstantiems iš provincijos. Itin susirūpinęs krašto gynybos reikalais M. Biržiška tvirtino, kad A. Voldemaro pasirinktas krašto apsaugos viceministras rusų generolas Kiprijonas Kondrotavičius visiškai netinkamas eiti šias pareigas. Ragino labiau pasitikėti visuomene, kuri jau yra pakankamai demokratiška. Tarybai siūlė atsižvelgti į visuomenės nuomonę ir sušaukti antrąją lietuvių konferenciją, kurios reikia naujos sudėties Tarybai išrinkti[441]. M. Biržiška taikė ir tokią parlamentinio darbo formą kaip užklausos vyriausybei (dėl chaotiško parapijų komitetų steigimo, dėl cenzūros ir kt.).

Dirbant LVT didžiausias M. Biržiškos rūpestis buvo kuo greičiau atkurti Vilniaus universitetą. Dar 1918 m. liepą pakviestas į LVT prezidiumo sudarytą Universiteto komisiją (pirmininkas – Martynas Yčas), jis drauge su A. Voldemaru ir Juozu Purickiu rengė statuto projektą, numatė biudžetą. Nors vasaros pabaigoje buvo pranešta, kad vyriausioji vokiečių valdžia patvirtino universiteto planą ir biudžetą, reikalai nejudėjo į priekį. LMD suvažiavimas (1918 m. spalio 2–4 d.), baimindamasis, kad kas nors neužbėgtų už akių, nutarė steigti Vilniuje Aukštuosius mokslo kursus, kuriuose jaunimas galėtų rengtis stoti į universitetą. Į komisiją, arba laikinąjį universiteto kuratoriumą, buvo išrinktas M. Biržiška, A. Janulaitis, Pranas Mašiotas ir Vincas Čepinskis. Šį darbą M. Biržiška tęsė ir tapęs Švietimo ministerijos Aukštųjų mokyklų skyriaus vedėju (vėliau pakeitė V. Čepinskis). Kadangi lietuviškos aukštosios mokyklos atkūrimas Vilniuje buvo reikšmingas

[441] Valstybės Taryba. Gruodžio 6 d. posėdis // Lietuvos aidas. 1918, gruod. 10, nr. 153.

ne tik kultūrinis, bet ir politinis žingsnis, parengtas (dar neturint vidurinių mokyklų programų) jo statuto projektas buvo teikiamas LVT. 1918 m. lapkričio 29 d. jis pradėtas svarstyti pirmininkaujant A. Smetonai. Karštose diskusijose dalyvavo S. Šilingas, J. Vileišis, A. Stulginskis, P. Klimas, A. Voldemaras, V. Mironas, V. Lastouskis, K. Bizauskas, A. Smetona. Daug ginčų kėlė struktūros (Teologijos, Sociologijos fakultetų, įvairių katedrų) klausimai, kalbų vartojimas. Pabrėžęs, kad „ši – 29 lapkričio – diena bus į istorijos lapus įrašyta", M. Biržiška atkirto tiems lietuvių inteligentams, kurie manė, kad tikrą lietuvišką universitetą galima steigti ne Vilniuje (taip jis būtų paliekamas lenkiškos kultūros įtakai), o provincijoje. „Bet randasi geradariai, – sakė jis, – kurie mums nurodo steigti universitetą kur kitur: Kaune ar Šiauliuose. Ne, pirmas Lietuvos universitetas turi būti tiktai Vilniuje. Galbūt ateis laikai, kad universitetai bus steigiami ir Kaune ar Šiauliuose ir po visą Lietuvą. Bet čia mums svarbi istorijos tradicija."[442] Manydamas, jog būtina „pasirodyti prieš savo šalį ir pasaulį su tokiu universiteto sumanymu, kurio nieks negalėtų pajuokti", M. Biržiška sveikino siūlymą steigti Teologijos fakultetą, turintį lygias teises su kitais padaliniais, planuojamą Sociologijos skyrių ragino skelti į Istorijos-filologijos ir Teisės fakultetus, įsteigti atskiras lietuvių kalbos ir literatūros katedras. Jam rūpėjo, kad universitete būtų gudų, hebrajų, lenkų literatūros katedros, o rektoriai, dekanai, profesoriai būtų renkami, o ne skiriami, kaip numatė projektas[443].

Po beveik keturias valandas trukusių ginčų Vilniaus universiteto statuto projektas buvo pripažintas svarstytinu. M. Biržiška drauge su V. Mironu, A. Stulginskiu, J. Alekna ir V. Lastouskiu buvo išrinktas į komisiją, turėjusią parengti projektą antram skaitymui. 1918 m. gruodžio 2 d. komisijos vardu darydamas pranešimą, M. Biržiška nurodė padarytas pataisas, pateikė naujai suredaguotą savo pasiūlytą pirmąjį paragrafą: „Vilniaus universitetas atgaivinamas nuo 1919 m. sausio 1 d. Jis yra mokslo ir mokymo įstaiga ir 1832 m. uždaryto Vilniaus

---

[442] Valstybės Taryba. Lapkričio 29 d. posėdis // Lietuvos aidas. 1918, gruod. 1, nr. 146.

[443] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 39; Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai..., p. 415–416.

universiteto turtų paveldėtojas."[444] Taip buvo padėtas pamatas reikalauti grąžinti universiteto turtus, išvežtus į Rusiją. Gruodžio 3 d. aptariant statuto paragrafą, leidžiantį studentams laisvai steigti įvairias organizacijas, S. Šilingas pabrėžė, kad universitetas neturi būti naudojamas politiniams tikslams, o M. Biržiška nuogąstavo, jog politinės organizacijos gali į jį įsiveržti slapta[445].

1918 m. gruodžio 5 d. LVT trečiuoju skaitymu priėmė Vilniaus universiteto statutą. Balsuojant du LVT nariai (J. Alekna ir V. Čarneckis) susilaikė, o M. Biržiška balsavo prieš. Nors daugelis jo siūlymų buvo priimta, netenkino paliktos galimybės („ligi nesuaugus universitetui" arba fakultetui) Švietimo ministerijai skirti, o valdžiai tvirtinti rektorių, fakultetų dekanus ir sekretorius.

1918 m. gruodžio 14 d. „Lietuvos aidas" pranešė, jog, LVT priėmus Vilniaus universiteto statutą, mokykla atgaivinama nuo 1919 m. sausio 1 d. Skaitytojai galėjo susipažinti su statutu, prašymų pateikimo tvarka (iki sausio 15 d.). Organizacinis universiteto steigimo darbas buvo pavestas Švietimo ministerijos ministro patarėjui M. Biržiškai ir Aukštųjų mokyklų skyriaus vedėjui V. Čepinskiui. Jiedu turėjo glaudžiai bendradarbiauti su LVT ir LMD universiteto komisijomis. Planuota netrukus paskelbti pirmojo semestro paskaitų tvarkaraštį, nurodyti sutikusius dirbti profesorius ir lektorius[446]. Padaryti žygiai iš vokiečių paimtam ir išlikusiam universiteto turtui – pastatams, muziejams, bibliotekos likučiams – sutvarkyti ir globoti. Paulius Galaunė, remdamasis universiteto statuto pirmuoju paragrafu, nurodė, kur reikėtų ieškoti išgrobstytų senojo universiteto turtų[447]. Deja, sėkmingai pradėtą darbą nutraukė agresyvių kaimynų užmačios.

1918 m. pabaigoje padėtis krašte komplikavosi – paskui besitraukiančią vokiečių kariuomenę nuo Minsko pusės slinko bolševikinės Rusijos raudonoji armija. Vilniaus bolševikai rengėsi paimti valdžią –

---

444 Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai..., p. 426.

445 Ten pat, p. 436.

446 Čepinskis V. Vilniaus Universiteto atgaivinimas // Lietuvos aidas. 1918, gruod. 14, nr. 157.

447 Galaunė P. Dėl universiteto turtų grąžinimo // Lietuvos aidas. 1918, gruod. 8, nr. 152.

gruodžio 10 d. sudarė karinį revoliucinį komitetą, rengėsi ginkluotam sukilimui, organizavo kovines draugoves, ieškojo ginklų, kūrė tarybas. Įtempti buvo lietuvių santykiai su lenkais. Prie Vilniaus sutelkę apie tūkstantį gerai ginkluotų legionierių buvo pasirengę, vokiečiams pasitraukus, užimti Vilnių ir prijungti prie Lenkijos. Dauguma lenkų politikų – pradedant Józefo Piłsudskio „federalistais" ir baigiant Romano Dmowskio „aneksionistais" – planavo atkurti istorinę Lenkijos valstybę. Lietuvių politikų pastangos sukurti tautinę valstybę buvo vertinamos skeptiškai, suvokiamos kaip vokiečių ar bolševikų prieš Lenkiją nukreipta intriga. 1918 m. gruodžio 19 d. į Vilnių atvykęs Lenkijos užsienio reikalų ministerijos įgaliotinis rotmistras Olgerdas Gurka pasiūlė Lenkijos karinę pagalbą Lietuvai kovojant su besiveržiančiais į kraštą bolševikais. Tačiau jo pokalbiai su LVT vicepirmininku S. Šilingu bei premjeru A. Voldemaru rezultatų nedavė. Baimintasi, kad reikiamai nesuformuotai Lietuvos kariuomenei „bendrai veikiant" su gerai pasirengusiais kovoti lenkų daliniais Vilnius ir visa Lietuva gali atsidurti Lenkijos rankose.

Šiuo sunkiu momentu Lietuva liko be vadovybės. Gruodžio 19-osios vakarą traukiniu į Vokietiją išvyko A. Voldemaras ir finansų ministras M. Yčas. Kitą dieną paskui juos išvažiavo LVT pirmininkas A. Smetona. Iš Rusijos tik grįžęs M. Sleževičius dar spėjo jį pamatyti ir nesėkmingai bandė įtikinti, kad neskubėtų išvykti iš Lietuvos. Tuo pat metu į Vokietiją išvyko ir LVT vicepirmininkas J. Šaulys bei sekretorius P. Klimas. Jais pasekė ir kiti pareigūnai. Anot P. Klimo: „Toks visų „šefų" pabėgimas padarė baisiausią valdžios suirutę."[448] M. Biržiška vėliau prisiminė, kad gruodžio 21 d. J. Yčas, atbėgęs pas jį, „pasisakė turįs išvažiuoti, tam laikui paliekąs man savo portfelį palaikyti drauge su rakteliu ir pavedąs man prireikus jį pavaduoti. Portfelyje pasirodė tebuvęs raštas, kuriuo jis visus Švietimo ministerijos reikalus man pavedęs..."[449] J. Yčui pažadėjęs rūpintis tik Vilniaus lietuvių mokyklų reikalais, bet netikėtai paskirtas viceministru M. Biržiška raštu kreipėsi į Ministrų Kabinetui vadovauti paliktą P. Leoną. Aiškino, jog įsakymas

[448] Klimas P. Dienoraštis..., 1988, p. 302.

[449] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 42.

pasirodęs be jo žinios ir kertasi su politiniu nusistatymu – LVT dirbti opozicinį darbą, o ne dalyvauti vykdomojoje valdžioje. „Neatsisakydamas nuo praktinio Vilniaus mokyklų globojimo, – rašė M. Biržiška, – negaliu dalyvauti Ministrų Kabineto darbe ir imtis už tą darbą atsakomybės prieš visuomenę, kuri žino mano ne kartą viešai pabrėžtą nusistatymą."[450]

Kritišku momentu išeities iš padėties ieškojo liaudininkų demokratų srovės politikai. Sumanę imti valdžią į savo rankas, bet norėdami sužinoti, ką apie tai mano socialdemokratai, gruodžio 20 d. „Lietuvos ūkininko" redakcijoje tuo reikalu sušaukė pasitarimą. Jame dalyvavo M. Sleževičius, F. Bortkevičienė, J. Vileišis, Danielius Alseika, Birutė Grigaitytė, socialdemokratai S. Kairys, A. Janulaitis ir M. Biržiška. Liaudininkams pasakius savo nusistatymą, socialdemokratai pareiškė, kad jie negalį sutikti, nes reikia sužinoti žmonių valią[451].

Antrasis, M. Sleževičiaus, kabinetas buvo sudarytas 1918 m. gruodžio 26 d. Į jį įėjo trys Tautos pažangos partijos, du socialistų liaudininkų demokratų, du krikščionių demokratų, vienas Santaros, trys nepartiniai, vienas žydų ir vienas gudų tautinių mažumų atstovas.

Naujojoje vyriausybėje M. Biržiška drauge su A. Janulaičiu ir J. Pakniu atstovavo socialdemokratams[452]. Mykolui teko švietimo ministro pareigos, kurias jis priėmė su vienintele sąlyga – pasilikti Vilniuje, jeigu vyriausybė kelsis į Kauną. M. Biržiška dalyvaudavo kabineto posėdžiuose, kurie vykdavo net du kartus per dieną (svarstyti milicijos organizavimo ir apginklavimo, grobstomo turto apsaugojimo, ryšių ir kiti klausimai), priimdavo lankytojus ministerijoje, įsikūrusioje jo vadovaujamos gimnazijos kabinete, sveikino mokytojų konferencijos dalyvius. Prof. M. Reiniui, Tadui Ivanauskui ir Jonui Vabalui-Gudaičiui pavedė įkurti Vilniuje pedagogikos muziejų su mokymo priemonių kabinetu ir biblioteka.

---

[450] Keli M. Biržiškos veiklos liudijimai / Parengė Laima Breslauskienė // Lietuvos archyvai. Vilnius, 1990, t. 2, p. 124.

[451] Kaip kūrėsi Lietuva. Pasikalbėjimas su p. Felicija Bortkevičiene / Parengė V. B. Pšibilskis // Lietuvos istorijos studijos. Vilnius, 1992, t. 1, p. 107.

[452] Būtėnas J., Mackevičius M. Mykolas Sleževičius: advokatas ir politikas. Vilnius, 1999, p. 79.

Jau pirmajame M. Sleževičiaus vyriausybės posėdyje paaiškėjo, kad ir jos nariai nevienodai matė Lietuvai iškilusius pavojus. A. Stulginskis, S. Šilingas ragino rengtis kovai ne su bolševikais, o su lenkais. M. Biržiška akcentavo demokratiją, aiškino, kad senoji tąryba ir laikinoji valdžia pačios duodavo progos priešams atsirasti. „Tvarkantis demokratiniais pagrindais, – sakė jis, – lenkų pavojus negali būti didelis."[453]

Pradėtų leisti „Laikinosios vyriausybės žinių" pirmajame numeryje paskelbtoje vyriausybės gruodžio 27 d. deklaracijoje į nepriklausomos, demokratinės Lietuvos atkūrimo darbus buvo kviečiami įsitraukti visų tautų ir visų socialinių sluoksnių žmonės. Aplinkybių verčiamas, Ministrų Kabinetas ėmėsi nedelsiant kurti kariuomenę, pertvarkyti jos vadovybę. Gruodžio 29 d. išspausdintas atsišaukimas „Į Lietuvos piliečius" – visus, kas trokšta laisvės ir pajėgia laikyti ginklą, ragino stoti į Lietuvos krašto apsaugą. Tačiau tai jau buvo pavėluoti darbai. Bandyta gauti Vilniaus lenkų paramą. Dar gruodžio 26 d. M. Sleževičius pranešė kabinetui apie derybas su lenkų visuomenės veikėjais (dalyvavo premjeras, M. Biržiška ir J. Vileišis) dėl lenkų dalyvavimo Lietuvos vyriausybėje. Lenkų atstovams pareikalavus visiškai nutraukti vyriausybės ryšius su LVT, pasilikus sau teisę kelti Lietuvos ir Lenkijos santykių klausimą, lietuviai šias sąlygas atmetė.

1918 m. gruodžio 30–31 d. J. Vileišio bute vykusiose derybose (M. Sleževičius, M. Biržiška, J. Vileišis) su Vilniaus lenkų komitetu (W. Abramowiczius, L. Chomińskis, Z. Jundziłłas, Janas Piłsudskis, W. Stankiewiczius) vėl tartasi dėl bendradarbiavimo, lenkų dalyvavimo Lietuvos vyriausybėje ir bendros gynybos prieš bolševikinę agresiją. Derybų metu išryškėjo pažiūrų nesutaikomumas. Lenkų pusė sutiko pripažinti Lietuvos nepriklausomybę jos etninėse ribose, o Vilnių ir jo kraštą – tik su sąlyga, jei lietuviai „sutiktų stoti į politinę sąjungą su Lenkija"[454]. Lietuvos vyriausybės atstovams tvirtai reikalaujant, kad Lenkija nepriklausomą Lietuvą pripažintų su sostine Vilniumi, derybos nutrūko.

---

[453] Ministrų Kabineto posėdis. 1918 12 26 // LCVA, f. 923, ap. 1, b. 9, lap. 43; Eidintas A. Aleksandras Stulginskis – Lietuvos prezidentas – Gulago kalinys. Vilnius, 1995, p. 109.

[454] Senn A. E. Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920. Vilnius, 1992, p. 57.

Bolševikams su V. Kapsuku-Mickevičiumi artėjant prie Vilniaus ir aiškėjant, kad vokiečiai miestą perduos lenkams, vakariniame 1919 m. sausio 1 d. posėdyje Ministrų Kabinetas priėmė nutarimą keltis į Kauną. Sprendimas suskaldė kabinetą, nes M. Biržiška atsisakė evakuotis. Prie jo prisidėjo laikinai einantis užsienio reikalų ministro pareigas A. Janulaitis, žydų reikalų ministras Jakovas Vygodskis ir dr. J. Basanavičius. LVT Prezidiumo nariui S. Šilingui pareiškus, kad M. Biržiška negali likti tik kaip privatus asmuo, jis buvo paskirtas generaliniu Laikinosios vyriausybės įgaliotiniu Vilniuje. Ši žinia ir pranešimas, kad visa valdžia Vilniuje pavedama Karo komendantūrai, o ministerijos laikinai persikelia į Kauną, buvo paskelbta lietuvių, lenkų, gudų ir žydų kalbomis. Vilniuje liko 50 lietuvių kareivių būrys – teisės į miesto suverenitetą simbolis. Komendantūros kariai, vadovaujami karininko Kazio Škirpos ir adjutanto Petro Gužo, Naujųjų metų dieną Pilies kalno bokšte iškėlė tautos vėliavą.

M. Biržiškos veiklą LVT galima apibūdinti tokia apibendrinančia puikiai jį pažinojusio P. Klimo mintimi: „Mykolas Biržiška, jau tada paskendęs akademiniame darbe, dainose, visuomeniniame literatūros interpretavime, politikoje pasirodydavo oportunistas iš patriotizmo. Padorumas (*honesty*) visada jam buvo didžiausias devizas, kaip bajoriška garbė. Todėl jis karštai, demonstratyviai protestuodavo prieš visokį sukčiavimą. Taikytis prie nenugalimų sąlygų atvirai negalėjo būti negarbė.“ [455]

[455] Klimas P. Lietuvos diplomatinėje tarnyboje. Vilnius, 1991, p. 7.

Valdžių karuselėje

1919 m. sausio 2 d. Lietuvos ministrų kabinetas paskutiniu iš Vilniaus vykstančiu vokiečių traukiniu išvažiavo į Kauną. Tą pačią dieną lenkai perėmė iš vokiečių miesto valdymą ir po 12 val. trukusių kautynių užėmė Vilniaus darbininkų tarybą. Pasirodė generolo Adamo Mokrzeckio skelbimas, kad jis esąs Vilniaus komendantas ir įvesta karo padėtis. Šiomis sąlygomis, pasak P. Klimo, Lietuvos užsienio reikalų ministro funkcijas „prisiėmė vyriausybės įgaliotinis Vilniuje M. Biržiška, švietimo ministras“[456]. Lietuvių ir lenkų kalbomis jis parašė protesto raštą dėl Lietuvos vyriausybės teisių pasisavinimo, kišimosi į Lietuvos vidaus reikalus, „kas gresia jai naminiu karu ir suirute“[457]. Komendantūros karininkų P. Gužo ir Igno Adamkavičiaus lydimas M. Biržiška įteikė protestą lenkų kariuomenės vadui Wladysławui Wejtko ir gen. A. Mokrzeckiui. Veikdamas kaip Lietuvos švietimo ministras, Biržiška gudų atstovams davė leidimą Vilniuje steigti gimnaziją ir skyrė jai patalpas, vokiečių pastoriui jėzuitui F. Muckermannui – pastatą jo steigiamai Darbininkų lygai.

Ant lenkų išklijuotų atsišaukimų pasirodęs lietuvių, gudų, rusų ir lenkų kalbomis parašytas atsišaukimas „Į visuomenę“, pasirašytas M. Biržiškos, rodė, kad nebus taikstomasi su lietuvių persekiojimais, o Vilnius bus laikomas neatskiriama Lietuvos dalimi. Apie painią politinę padėtį Vilniuje M. Biržiška pranešė ministrui pirmininkui M. Sle-

---

456 Klimas P. Iš mano atsiminimų. Vilnius, 1990, p. 227.

457 Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1917–1994: Dokumentų rinkinys. Vilnius, 1998, p. 23.

ževičiui, prašė greičiau siųsti pinigų į kariuomenę užsirašantiems lietuviams, kalėjimo priežiūrai, mokykloms išlaikyti[458].

Lietuvos vyriausybės įgaliotiniui tomis sausio dienomis reikėjo Vilniaus lietuvių visuomenės palaikymo. Tuo tikslu sausio 4 d. „Rūtos" draugijos salėje įvyko Vilniaus lietuvių susirinkimas, kuriame dalyvavo apie 300 žmonių. Kalbėję J. Tumas, P. Dogelis ragino lietuvius susitelkti, reiškė pasitikėjimą Lietuvos valdžia ir jos atstovybe. M. Biržiška susirinkusiesiems kalbėjo apie savo atliktus darbus, ragino toliau dirbti kultūros darbą, ginti Lietuvą ir Vilnių. Susirinkimas nutarė Vilnių užėmusius lenkus laikyti Lietuvos valstybės priešais, valdžios uzurpatoriais, nevykdyti jų reikalavimų, numatė leisti kasdienį leidinį („Vilniaus žinios"), išrinko keturių asmenų komisiją dėl bendrų veiksmų tartis su kitų tautybių atstovais[459]. Tos pačios dienos vakare M. Biržiškai iš Kauno pinigų atvežęs tuometis Vidaus reikalų ministerijos tarnautojas Stasys Lozoraitis vėliau prisiminė: „Miestas buvo tamsus, tuščias ir apgaubtas neramios tylos, kurią pagilindavo tolimi šūviai priemiesčiuose.

Biržiška sudarė kontrastą šitai pasmerktojo miesto atmosferai. Jis priėmė mane visiškai ramus, lyg pavesta jam misija – pasilikti priešo okupuojamoje sostinėje – būtų normalus, kasdieninis dalykas. Neskubėdamas parašė laišką ministeriui pirmininkui Sleževičiui ir jį man davė, palinkėdamas geros kelionės. Tą pačią naktį aš išvažiavau į Kauną, o sekančią dieną sovietai okupavo Vilnių."[460] Anot S. Lozoraičio, tą vakarą jam į akis kritęs Mykolo būdo bruožas – savo darbą Lietuvai laikyti savaime suprantama kasdiene užduotimi, dirbti jį atkakliai, tyliai, be skambių frazių – lėmė jo asmenybės iškilumą Nepriklausomos valstybės istorijoje.

1919 m. sausio 5 d. vakare į Vilnių įžengė Sovietų Rusijos kariuomenės Pskovo divizija. Įgyvendindami pasaulinės socialistinės revoliucijos idėjas, bolševikai revoliuciją „eksportavo" į Lietuvą, o per ją siekė

---

458 Vilniuje prieš 70 metų. Iš Mykolo Biržiškos asmens bylos archyve / Parengė Laima Breslauskienė // Tiesa. 1989, rugpj. 5.

459 Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 68.

460 Lozoraitis S. Mykolo Biržiškos būdo bruožai // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 116.

patekti į Vokietiją. Lenkų legionieriai be pasipriešinimo pasitraukė į Lentvarį, kur juos vokiečiai nuginklavo. Kaip nurodo P. Klimas, „prieš tai jie prašėsi lietuvių pagalbos ir apskritai elgėsi labai „korrekt" su lietuviais, nors M. Biržiška *notoje* protestavo prieš lenkų kišimąsi į Vilniaus ir Lietuvos valdžios sferas."[461] Trijų Karalių dieną (sausio 6-ąją) ant namų sienų iškilijuoti pranešimai lietuvių, lenkų ir rusų kalbomis skelbė, kad raudonoji armija užėmė miestą ir dabar jame įvesta tarybų valdžia. Lietuviškas vėliavas nuo Tarybos namų ir Gedimino kalno raudonarmiečiai nuplėšė, paliko tik raudonąjį kraštą. Tą pačią dieną „Rūtos" salėje įvyko antrasis Vilniaus lietuvių susirinkimas (dalyvavo apie 500 žmonių), kurio tikslas – nustatyti bendrą požiūrį į naująją valdžią. Visais balsais pareiškę pasilieką „piliečiais jau apsisprendusios valstybės – Lietuvos Respublikos"[462], vilniečiai išrinko penkis delegatus (J. Tumas-Vaižgantas, Pranas ir Jonas Mašiotai, P. Gaidelionis, Aleksandras Paulavičius). Juos įgaliojo Karo revoliuciniam komitetui pranešti, jog Vilniaus lietuviai nesikišią į valdžios reikalus, nekliudysią jokioms demokratinėms socialinėms reformoms, nes viską palieka Lietuvos liaudžiai spręsti. Nesileisdami į konfrontaciją su bolševikine valdžia, norėjo pristabdyti lenkų veikėjų siekius pasinaudoti susidariusiomis aplinkybėmis ir sustiprinti savo pozicijas mieste. Antra vertus, lietuvius kiek ramino ir tai, kad V. Kapsukas, Maskvos paskirtas ir jos socialistinės revoliucijos eksporto teoriją vykdantis komunistas, taip pat buvo lietuvis. „Ir jie tos valdžios ne taip jau šalinosi, kai kurie net stojo į jos įstaigas dirbti."[463] Iš Vilniuje likusių LSDP narių vieni stojo dirbti į naujosios valdžios įstaigas, kiti atsidūrė ir pačioje vyriausybėje. Vieno iš partijos įkūrėjų A. Domaševičiaus grupė iš pradžių kritikavo kai kuriuos bolševikų veiksmus, bet netrukus pasiskelbė komunistine ir susidėjo su V. Kapsuko ir Z. Aleksos-Angariečio organizacija. Nepartinis socialdemokratas M. Biržiška laikėsi bendro vilniečių nusistatymo („gavau atsisakyti nuo protestų ir kitų griežtų, naujose sąlygose nebe-

---

461 Klimas P. Dienoraštis..., p. 302.

462 Tumas J. Vincentas Mickevičius // Nepriklausoma Lietuva. 1919, lapkr. 19, nr. 125.

463 Nasvytis S. Vilnius V. Kapsuko valdžioje // Dirva. 1955, spal. 27, nr. 43.

sveikų, žygių taktikos")[464]. Tuo, matyt, galima atsakyti į lenkų istoriko Bolesławo Waligóros priekaištą, kad, neseniai griežtai protestavęs prieš lenkų Vilniaus užėmimą, dabar M. Biržiška elgėsi kitaip[465]. Felicija Bortkevičienė ir Filomena Grincevičiūtė nuvyko į Kauną pranešti Vilniaus lietuvių visuomenės nusistatymo lietuviškąjį darbą dirbti net bolševikinėse įstaigose ir buvo priimtos labai šaltai. Netrukus Valstybės Taryboje Liudas Noreika paskelbė M. Biržišką „kaip nukrypėlį". Pretekstas paskelbti tokį pareiškimą buvo F. Grincevičiūtės į Vilnių slaptai atgabentos 100 tūkstančių markių, vyriausybės atsiųstų M. Biržiškai, kad panaudotų švietimo reikalams. Iš Vaclovo sužinojęs, kad Z. Aleksa-Angarietis turi informacijos apie gautus pinigus, Mykolas didžiąją dalį sumos išslapstė, o 10 322 markes perdavė broliui. Remdamasis „Komunisto" (1919 m. sausio 17 d., nr. 12) pranešimu apie neva M. Biržiškos Švietimo liaudies komisariatui perduotus visus reikalus bei pinigus, Liudas Noreika ir kaltino jį susidėjus su bolševikais. Gelbėti savo autoritetą Mykolui teko slaptai apie tikrąją padėtį informuojant M. Sleževičių, ir šis juo patikėjo.

Lietuvių susirinkimo išrinktoji delegacija tik sausio 9 d. gavo progą susitikti su V. Kapsuku, išklausė jo „dygliuotus" aiškinimus apie perspektyvą Lietuvai sudaryti federaciją su Rusija, visiems suprantamos rusų kalbos platų vartojimą, tautinės vėliavos ir Lietuvos vyčio atsisakymą ir kt. Žadėta bendradarbiauti su visais, nepaisant nuomonių skirtumo, „jei jie nesilaikysią Lietuvos Tarybos ir darbo nesabotuosią"[466]. Vilniečių atstovai dar nežinojo, kad naktį iš sausio aštuntos į devintąją bolševikai suėmė M. Biržišką, A. Janulaitį ir J. Vygodskį. Du pastarieji Lietuvos vyriausybei jau buvo pranešę apie savo atsistatydinimą iš Ministrų Kabineto (švietimo ministro pareigas nuo sausio 2-osios Kaune ėjo J. Yčas). Suimtieji buvo apkaltinti kontrrevoliucine veikla, tardomi revoliucinio tribunolo, įkalinti Lukiškių kalėjime. Tardomas lietuviškai nekalbančių asmenų, M. Biržiška pabrėžtinai kalbėjo tik lietuviškai, at-

---

[464] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 73.

[465] Waligóra B. Walka o Wilno. Okupacja Litwy i Bialorusi w 1918–1919 r. przez Rosję Sowiecką. Wilno, 1938, s. 128.

[466] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 80.

sisakė pasirašyti rusų kalba parašytą tardymo protokolą[467]. Gerai pažįstamas V. Kapsukas reikalavo, kad neva Lietuvos darbininkų sluoksniui nenusižengęs M. Biržiška atsisakytų Lietuvos vyriausybės įgaliojimų, švietimo ministro pareigų, pažadėtų neišvykti į Kauną ir nekovoti prieš darbininkų tarybų valdžią[468].

Suimtųjų išlaisvinimu rūpinantis Vilniaus lietuvių atstovams, M. Biržiška po poros dienų buvo paleistas iš kalėjimo. Pagelbėjo ir brolio Vaclovo* pažadas V. Kapsukui imtis vadovauti Švietimo komisariatui, jeigu Mykolas bus išlaisvintas. Apie įvykius iš spaudos po kurio laiko sužinojęs brolis Viktoras (dar gyveno Rusijoje) rašė: „Maskvoje mačiausi su Vaceliu – sakiau, kad Tavęs niekas nesuimtų arba nenušautų. Vacelis mane patikino, kad Kapsukas taip yra į Tave „įsimylėjęs", jog jokio pavojaus Tau nėra, bet paskui faktai parodė, kad Vacelis, kaip ir visada, buvo optimistas – ir „meilė" Kapsuko visgi neišgelbėjo Tavęs nuo pasodinimo į kalėjimą."[469]

Iš V. Kapsuko valdžios gavęs leidimą toliau vadovauti 1-ajai vyrų gimnazijai, M. Biržiška pasinėrė į kasdienius pedagoginius ir visuomeninius darbus. 1919 m. kovo 24 d. gimnazijos salėje jis atidarė LMD kursus, turėjusius brandinti universiteto atkūrimo prielaidas. Skaitė pirmąją – lietuvių literatūros istorijos – paskaitą. Nors kai kurie anksčiau pakviesti prelegentai, bolševikams užėmus Vilnių, pasitraukė iš miesto, o žinias apie kursus teko platinti hektografuotais lapeliais leidžiant juos per rankas, susirinko 117 klausytojų (53 vyrai ir 64 moterys). M. Biržiška, V. Bielskis, Vc. Biržiška, S. Čiurlionienė, A. Janulaitis, I. Jonynas, P. Mašiotas ir kiti iki gegužės 17 d. jiems perskaitė apie 100 paskaitų. Antrasis kursų ciklas vyko 1920 05 08–06 08, trečiasis –

---

467 Biržiška M. Vilniaus Golgota. Okupuotosios Lietuvos lietuvių darbo ir kančių 1919–1928 m. dienoraštis, B. Šėmio iš laikraščių surinktas. Kaunas, 1930, p. 4, 6.

468 Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 30.

* Po bolševikinio spalio perversmo Vc. Biržiška atsidūrė Maskvoje. V. Kapsuko padedamas gavo darbą Lietuvos reikalų komisariate, tyrinėjo Vilniaus ir Kauno gubernijų ir žandarmerijų archyvus. Kaip buvęs karininkas, sulaikytas. Gresiant sušaudymui ir norėdamas pagelbėti broliui, sutiko būti komisaru. Jis globojo lietuvių inteligentus, rėmė Kaune leidžiamą antibolševikinę spaudą. Vienintelis balsavo prieš Lietuvos ir Gudijos (Baltarusijos) federacijos – LitBel'o – sukūrimą.

469 Vk. Biržiškos laiškas M. Biržiškai. 1919 03 02 // MAB RS, f. 165–65, lap. 14.

1921 03 07–05 05. Paskaitas iš įvairių sričių skaitė J. Basanavičius, M. ir Vc. Biržiškos, M. Šikšnys, B. Untulis, T. S. Wróblewskis, M. Stankevičius ir kt. Lankydavo nuo 10 iki 70 klausytojų[470]. Įsidėmėtina, kad iš vienuolikos kursų dėstytojų septyni vėliau dėstė Lietuvos universitete Kaune.

M. Biržiška dalyvavo steigiant profesinę lietuvių mokytojų sąjungą, buvo išrinktas delegatu į inteligentų sąjungą. Iš šalies stebėjo, kaip brolio vadovaujamas švietimo komisariatas rengiasi atidaryti Vilniaus universitetą. Mykolą itin jaudino rašiniai ir kalbos apie „privilegijuotos buržuazinės" mokyklos panaikinimą ir „laisvos nuo religijos visuotinės darbo mokyklos" sukūrimą. Nujautė, kad tikybos dėstymo uždraudimas gali sukelti didelį nepasitenkinimą visuomenėje ir moksleivių bei jų tėvų pasipriešinimą. O dėl to galėjo būti uždaryta gimnazija. Nusprendęs nepasikliauti vien savimi, M. Biržiška kreipėsi patarimo į vyskupą Jurgį Matulaitį-Matulevičių. Vyskupas parėmė direktoriaus nusistatymą būsimo dekreto kuo ilgiau nevykdyti, bet, kilus pavojui mokyklos likimui, vengti atviro susirėmimo su valdžia[471]. Kol švietimo komisaras buvo Vc. Biržiška, šios taktikos ir buvo laikomasi. Julianui Leszczyńskiui (Lenskiui) kovo 26 d. paskelbus dekretą, M. Biržiška, vengdamas sukelti dar didesnę įtampą, nusprendė mokslo metus baigti anksčiau. Įtampa labai padidėjo, kai balandžio 13 d. buvo išleistas dekretas, kuriuo Bažnyčia buvo atskirta nuo valstybės, bet jo įgyvendinti nespėta.

1918 m. gruodžio 8 d. su mokinių delegacija sveikinęs lietuvių vyskupą po jo ingreso, pasakęs kalbą per vyskupo garbei LVT surengtą priėmimą, M. Biržiška tapo dideliu J. Matulaičio gerbėju. Užsimezgusi pažintis su vyskupu nebenutrūko, nes dar ne kartą abiem bendrai teko spręsti Vilniaus lietuvių problemas. Vyskupo asmenybės taurumas, humaniškumas smarkiai paveikė nuo religijos atitrūkusį Mykolą, o atėjus metui padėjo vėl tapti Katalikų bažnyčios nariu.

1919 m. balandį Lietuvos kariuomenė, plačiu frontu atmušusi bolševikus, artėjo prie Vilniaus. Tuo metu lenkų kariuomenė, visai nede-

---

[470] Plačiau žr.: Biržiška M. Lietuvių mokslo kursai // Nepriklausomoji Lietuva. 1919, geguž. 21, nr. 22.

[471] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 116.

rindama savo veiksmų su Lietuvos kariuomene, staigiu puolimu nuo Lydos pusės pralaužė bolševikų frontą ir balandžio 19 d. įsiveržė į Vilnių. Po įnirtingų mūšių „Vilnius liko išplėštas iš Sovietų, su kuriais ir Nepriklausomoji Lietuva kariavo"[472], lenkai pavojingai priartėjo prie Kauno. Antrajam M. Sleževičiaus vadovaujamam Ministrų Kabinetui neapsisprendžiant, kaip reaguoti, J. Piłsudskis specialiu traukiniu atvažiavo į „mylimą miestą", čia ėmė įgyvendinti savo savotišką politinę koncepciją. Jis svajojo sukurti didžiulę europinę Rytų imperiją, jungiančią autonomines lenkų, lietuvių, ukrainiečių, gudų žemes, nutįsusią nuo Baltijos iki Juodosios jūros, vadovaujamą Lenkijos. Todėl jau Vilniaus užėmimo dieną J. Piłsudskis paskelbė atsišaukimą „Buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos gyventojams". Kreipdamasis į nebeegzistuojančios istorinės Lietuvos gyventojus, jis skelbė, kad lenkų kariuomenė neša „visiems laisvę ir liuosybę", žadėjo padėti spręsti vidinius tautų ir tikėjimų reikalus taip, kaip gyventojai patys norės. Pažadams įgyvendinti sudarė ne karinę, bet civilinę administraciją, kurios vadovu paskyrė Jerzį Marciną Osmolowskį. J. Piłsudskis turėjo ir kitą planą, kaip sujungti Lietuvą su Lenkija, – prieš Lenkijos kariuomenei įsiveržiant į Vilnių, suformuoti Lietuvos laikinąją vyriausybę iš įvairių buvusioje LDK teritorijoje gyvenančių tautų veikėjų. J. Piłsudskio iš Varšuvos į Kauną pasiųstas M. Römeris 1919 m. balandžio 15–20 d. dėl galimybės lenkų užimtame Vilniuje, sudaryti koalicinę vyriausybę kalbėjosi su Lenkijos atžvilgiu gana palankiai nusistačiusiais ministrais S. Kairiu, P. Leonu ir J. Vileišiu. Apie tai, kad planuojamoje sudaryti antrojoje Lietuvoje (Vilniuje) vyriausybėje kartu su kitais LVT opozicionieriais – S. Kairiu, J. Vileišiu, S. Narutavičiumi – įrašyta ir M. Biržiškos pavardė, Mykolas sužinojo 1919 m. pabaigoje iš šią misiją vykdančio M. Römerio[473]. Kaip ir reikėjo tikėtis, M. Römeris „su kuo atvyko, su tuo ir išvyko".

1919 m. balandžio 22 d. keli šimtai Vilniaus lietuvių susirinko aptarti padėties. M. Biržiška, oficialiai nebevykdęs Lietuvos vyriausybės

---

[472] Römeris M. Juozas Pilsudskis // Lietuvos valstybės idėja (XIX a.–XX a. pradžia). Lietuvių atgimimo istorijos studijos. Vilnius, t. 3, 1991, p. 463.

[473] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 160.

generalinio įgaliotinio pareigų, bet matydamas, jog lietuvių visuomenė į jį žiūri kaip į Lietuvos valdžios atstovą, bolševikų valdymo nualintus žmones įspėjo nesusivilioti naujosios valdžios pažadais. Stengėsi sulaikyti „nuo per daug lengvo ir tvirkinančio nuveiktųjų komunistų persekiojimo, tad įėjimo bendron su lenkais politinėn vagon“[474]. Ypač pabrėžė, kad vilniečiai savo politinius žingsnius privalo derinti su vyriausybės ir visos Lietuvos visuomenės principinėmis nuostatomis. M. Biržiškos mintys tapo programinėmis. Vėliau jos buvo išspausdintos 1919 m. balandžio 23 d. pradėjusiame eiti dienraštyje „Nepriklausomoji Lietuva“ (redaktoriai J. Tumas-Vaižgantas ir S. Matjošaitis). Straipsnyje „Rimta valanda“ M. Biržiška suformulavo tokias Vilniaus lietuvių darbo gaires: „1) likti Vilniuje, jei bent badas ar prievarta iš čia išvys; 2) kelti savo įstaigas; 3) stoti bendran kuriamajan visuomenės darban su kitomis Vilniaus tautomis, ypač atsirėmę jų demokratiniais sluoksniais; 4) kelti politinę ir kultūrinę plačiųjų masių sąmonę, padėdami jiems susiprasti ir pajausti Vilniaus reikalų bendrumą su visa Lietuva ir tos Lietuvos savybes.“[475]

Vilniaus lietuviai slaptu balsavimu išrinko 12 žmonių tautinį komitetą*. Daliai narių išsikėlus į Kauną, veikė septyni žmonės (J. Basanavičius, M. ir B. Biržiškos, I. Jonynas, J. Šepetys, J. Kukta, Vladas Jezukevičius). Pabrėždami savo tikėjimą, kad Vilnius vėl taps Lietuvos sostine, vilniečiai komitetą vadino Laikinuoju Vilniaus lietuvių komitetu (LVLK). Pirmuoju jo pirmininku tapo M. Biržiška.

Komisaras J. M. Osmolowskis LVLK pripažino ir įregistravo kaip Vilniaus krašto lietuvių atstovybę. LVLK įsteigimą istorikas Česlovas Laurinavičius pagrįstai vertina kaip besikuriančių Lietuvos ir Lenkijos valstybių gairę susitarimo link[476]. 1919 m. balandžio 23 d. M. Bir-

---

[474] Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 153–154. Tokią mintį galėjo paskatinti ir tai, kad tą dieną lenkų valdžia suėmė Vc. Biržišką. LVLK pastangomis iš kalėjimo išleido 1919 m. birželio 3 d.

[475] Biržiška M. Rimta valanda // Nepriklausomoji Lietuva. 1919, geguž. 7, nr. 10.

* D. Alseika, J. Basanavičius, M. Biržiška, B. Biržiškienė, S. Čiurlionienė, I. Jonynas, Vincas Matulaitis, P. Mašiotas, Ona Mašiotienė, kun. J. Šepetys, kun. J. Tumas-Vaižgantas, A. Žmuidzinavičius.

[476] Laurinavičius Č. Dėl lietuvių ir lenkų susitarimo galimybių 1919 m. balandžio–birželio mėnesiais // Lituanistica. 1993, nr. 3(15), p. 17.

žiška susitiko su J. M. Osmolowskiu, kuris per trijų valandų pokalbį (M. Biržiška daugiau klausėsi, nei kalbėjo) pasakė daug lietuviams palankių dalykų: Vilnius esanti Lietuvos ir lietuvių sostinė, lietuviai turi sveiką, darbščią, garbingą ir energingą šviesuomenę, kurią kviečiąs į bendrą darbą. Žadėjo paremti lietuvių pastangas Vilniuje kurti savo universitetą[477]. Matyt, tokiu būdu J. M. Osmolowskis tikėjosi gauti lietuvių pritarimą dėl federacijos su Lenkija.

M. Biržiškai apie susitikimą su J. M. Osmolowskiu pranešus LVLK posėdyje, buvo nutarta atsakymą duoti raštu memorandumo forma. Balandžio 27 d. trijų LVLK atstovų – M. Biržiškos, P. Mašioto, I. Jonyno – įteiktas memorandumas lenkų kariuomenės įvykdytą Vilniaus užėmimą vienareikšmiškai pavadino okupacija, lietuvių dalyvavimą atkuriamajame darbe grindė reikalavimais: visą valdžią, išskyrus fronto reikalus, perduoti vietos gyventojams, valdžios įstaigas kurti demokratiniais pagrindais, užtikrinti visų krašto tautų ir kalbų lygybę, garantuoti pilietines teises, nuginkluoti teroristines jaunimo ir savanorių gaujas, pašalinti visas kliūtis ekonominiam krašto atgimimui, saugoti Lietuvos turtus[478]. LVLK savo memorandume išryškino atotrūkį tarp J. Piłsudskio atsišaukimo ir lenkų civilinės administracijos veiksmų. Józefas Lewandowskis pabrėžia, kad tuo vadovaudamasis M. Biržiška skelbė pritarimą J. Piłsudskio teiginiams[479].

J. M. Osmolowskis iš esmės sutiko su lietuvių keliamais reikalavimais, o „gyvenimo faktų" prieštaravimą skelbtajam nusistatymui aiškino Vilniaus minių reakcingumu, „kurį jis turįs viltį, demokratinių grupių padedamas, tinkamai paveiksiąs."[480] Pažadėjo dar tą patį vakarą važiuoti į Varšuvą aptarti lietuvių reikalavimus su vyriausybe ir gauti pritarimą. Tačiau, grįžęs po trijų savaičių į Vilnių, J. M. Osmolowskis neberodė jokių pastangų kalbėtis su lietuviais, o M. Biržiškos dėl to paklaustas, išsisukinėjo nuo atsakymo. Atrodo, lietuviams buvo pažadėjęs

---

477 Biržiška M. Dėl mūsų sostinės..., p. 162–164.

478 Ten pat, p. 167–168.

479 Lewandowski J. Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu Belwederskiego (XI 1918–IV 1920). Warszawa, 1962, s. 180.

480 Vilniaus lietuviai ir lenkų okupacija // Nepriklausomoji Lietuva. 1919, bal. 30, nr. 5.

daugiau teisių, negu J. Piłsudskis buvo numatęs jų duoti. Gali būti, kad J. Piłsudskis suprato, jog Vilniaus lietuvių nepasisekė suvilioti tuščiais pažadais ir atriboti nuo Kauno pasirinktos politikos. Anot Č. Laurinavičiaus, J. Piłsudskio atsišaukimas kirtosi su R. Dmowskio inkorporaciniais planais ir tai sukėlė smarkią endekų reakciją, kuri privertė jį atšaukti. Balandžio 29 d. Varšuvos seimas nusprendė „Šiaurės Rytų kraštą su sostine Vilniumi" prijungti prie Lenkijos[481]. Vilniuje pradėtas stiprinti spaudimas lietuviams – beveik kiekvienas aktyvesnis inteligentas buvo suimamas, kratomas, apstumdomas, o gegužės 4 d. iškrėstas LVLK. Tai jau buvo nemenkas iššūkis Vilniaus lietuviams, į jį atsakydami jie pagyvino „Nepriklausomosios Lietuvos" veikimą, per pasiuntinius, mokytojus, klebonus didino jos skaitytojų būrį provincijoje. Šalia to, turėdami patyrusių žurnalistų ir redaktorių, LVLK nariai patikėjo M. Biržiškai leisti dienraštį lenkų kalba „Glos Litwy" („Lietuvos balsas"). Jis turėjo pasipriešinti pilsudskinio „Nasz Kraj" („Mūsų kraštas") ir kitų lenkiškų, taip pat Varšuvoje leidžiamų laikraščių monopoliui. M. Biržiškai pavyko sutelkti mažą, bet darbingą redakcijos kolektyvą (Boleslovą Sadzevičių, Aldoną Čarneckaitę, Napoleoną Raubą, Mariją Lapinskienę), pasitelkti bendradarbių (Andrių Rondomanskį, Stefaniją Jablonskienę, Vc. Biržišką, kun. Vladą Toločką, Alfonsą Moravskį, Tadą Šulcą, Vladą Didžioką ir kt.). Visus vedamuosius straipsnius nuo pat pradžios rašė M. Biržiška, pasirašydamas „M. B-ka". Laikydamasis pirmajame numeryje (1919 m. gegužės 15 d.) nubrėžtos krypties – visas tautybes telkti demokratiniam, Lietuvos nepriklausomybę remiančiam darbui – M. Biržiška vedamuosiuose straipsniuose aiškino Nepriklausomos Lietuvos siekius ir laimėjimus, demaskavo Lenkijos vyriausybės politinių srovių ir kai kurių veikėjų veidmainišką politiką, lygino jų žodžius ir darbus ir kt. Iš pradžių rašydavo gimnazijos klasėje rytais, prieš pamokas, vėliau – vakarais, iki 2–3 val. nakties. „Dabar galiu prisipažinti, – pažymėjo Antrojo pasaulinio karo metais, – jog per dieną išvargęs ne kartą snausdavau berašydamas, ne kartą vos prisiversdavau ir iš viso ką rašyti, o tai, be abejo, nesveikai atsiliepdavo straipsnio tu-

[481] Laurinavičius Č. Dėl lietuvių ir lenkų susitarimo... // Lituanistica. 1993, nr. 3(15), p. 20.

riniui ir formai."[482] Su pertraukomis* ėjęs „Glos Litwy" atliko nemažą vaidmenį vilniečių – ne tik lietuvių, bet ir lenkų, gudų, žydų – politiniame ir visuomeniniame gyvenime.

Įvairiausių problemų ir prieštaravimų slegiamoms Lietuvai ir Lenkijai susitarti nepavyko. Pasak Č. Laurinavičiaus, „LVLK buvo pasiūlęs paritetinį sugyvenimo būdą Vilnijoje. Bet lenkai tokio varianto nepriėmė – pasirinko primityvesnį."[483] 1919 m. birželio 16 d. lenkų kariuomenės vado J. Piłsudskio įsakymu Nepriklausomoje Lietuvoje pradėta kurti slapta lenkų karinė organizacija POW. Ji turėjo sąmokslo būdu nuversti M. Sleževičiaus vadovaujamą Ministrų Kabinetą ir sudaryti prolenkišką vyriausybę. Pagrindą tokiai idėjai davė, lenkų nuomone, kritiška M. Sleževičiaus vyriausybės būklė (pinigų stygius, pusę krašto užėmę vokiečiai ir bolševikai, gyventojai negerbia valdžios ir ja nepasitiki) ir iliuzija, kad lietuviai yra palankiai nusiteikę lenkų atžvilgiu. Prieš imantis konkrečių veiksmų, į Lietuvą buvo pasiųstas J. Piłsudskio emisaras, buvęs Lenkijos pirmosios vyriausybės užsienio reikalų ministras Leonas Wasilewskis, jam pavesta visų pirma padėtį aiškintis su Vilniaus lietuvių vadovu M. Biržiška. Pokalbiai su juo, besilaikančiu LVLK nuostatos neturėti savarankiškos politinės linijos, kaip ir su Lietuvos vyriausybės nariais, lenkams norimų rezultatų nedavė. Todėl toliau aktyviai buvo varoma propagandinė kampanija prieš Lietuvos vyriausybę kaip „vokiečių įrankį", rengiamas sąmokslas. Prie jo sužlugdymo daug prisidėjo „Glos Litwy" atsakingosios redaktorės pareigas ėjusi Aldona Čarneckaitė ir į kontržvalgybos darbą įsitraukusi Marcelė Kubiliūtė. Apie jų sužinotus dalykus M. Biržiška, antrą kartą** lankydamasis Kaune (1919 07 27–08 01), informavo Lietuvos vyriausybę. Rugpjūčio 28-osios naktį Kaune buvo įvykdyti masiniai pogrindinės

---

[482] Biržiška M. Iš 1919–1920 m. Vilniaus darbo atsiminimų // MAB RS, f. 165–645, lap. 10.

* 1919 05 15–1919 12 05; 1920 10 14–1920 12 23; 1921 08 31–1921 09 11.

[483] Laurinavičius Č. Dėl lietuvių ir lenkų susitarimo... // Lituanistica. 1993, nr. 3(15) p. 24.

** Slaptus ryšius su Kaunu M. Biržiška užmezgė 1919 m. gegužės mėnesį. Birželio 1–5 dienomis pirmą kartą lankėsi Kaune, susitiko su M. Sleževičiumi ir kitais valdžios atstovais. Tada ir vėliau į Vilnių atveždavo Lietuvos vyriausybės skiriamus nemažus pinigus lietuviškai veiklai remti.

organizacijos narių areštai[484]. Iš paimtų dokumentų sužinota, jog Lietuvos kariniu diktatoriumi planuota paskelbti gen. Silvestrą Žukauską (pavaduotoju – lenkų karininką Hilarijų Sipowiczių). Sąmokslininkų vyriausybėje numatytos vietos ne tik bendradarbiaujančiam su lenkais Jurgiui Aukštuolaičiui, bet ir nieko apie tai nežinantiems M. Biržiškai*, J. Vileišiui, S. Kairiui, Juozui Tūbeliui, A. Janulaičiui, A. Žilinskui[485].

Sąmokslo nesėkmė privertė J. Piłsudskį keisti taktiką ir pereiti prie pokalbių su Lietuvos vyriausybės atstovais, partijų ir visuomenės veikėjais. Po 1919 m. rugsėjo mėnesio Vilniuje planuoto, bet neįvykusio J. Pilsudskio susitikimo su A. Voldemaru M. Biržišką aplankė federalistinės idėjos šalininkas rašytojas J. A. Herbačiauskas. Gavę lenkų valdžios leidimą, abu rugsėjo 23 d. nuvyko į Kauną. Rugsėjo 25 d. drauge su A. Janulaičiu Kauno teatre skaitė pranešimus apie Lietuvos ir Lenkijos santykius. Kauno visuomenė priešiškai sutiko J. A. Herbačiausko federalizmo sampratą – jį nušvilpė. „Varšuvos nustatytas" Herbačiauskas puolė „vokišką" Lietuvos vyriausybę, bet M. Sleževičiaus „paaiškintas, susiprato lenkų esąs prigautas ir užsigavęs, nieko nepešęs, grįžo Krokuvon"[486].

M. Sleževičius, nenorėdamas toliau komplikuoti lietuvių ir lenkų santykių, nusprendė pateikti tam tikrą paaiškinimą lenkų valstybės vadovui. M. Biržiška ir J. A. Herbačiauskas buvo komandiruoti į Varšuvą pasikalbėti su J. Piłsudskiu (jie buvo priimti spalio 3 d.). Sužinoję, kad misija neturi kitų tikslų, kaip tik perduoti Lietuvos vyriausybės paaiškinimą, J. Piłsudskis išreiškė viltį dėl būsimo susitarimo su lietuviais. J. A. Herbačiauskas ragino keisti Lenkijos politiką Lietuvos atžvilgiu, nes ligšiolinė tik stumianti lietuvius ieškoti sau kitų sąjungininkų. Anot

---

484 Plačiau žr.: Rainys J. P. O.W. (Polska Organizacja Wojskowa) Lietuvoje. Kaunas, 1936.

* Sužlugdžius sąmokslą, M. Biržiška Vilniuje organizavo nuolatinį „peoviakų" sekimą, kuriame dalyvavo nemažai žmonių, tarp jų ir mokamų. „Tūli dalykai tiesiog perkami, – rašė M. Biržiška slaptame pranešime į Kauną. – Du kartus teko sumokėti ir didesnes sumas, idant išgelbėjus jau susektasis darbas ir dalyvių gyvybės." (Biržiška M. Pranešimas // MAB RS, f. 165–91, lap. 16.)

485 Lossowski P. Stosunki polsko-litewskie w latach 1918–1920. Warszawa, 1962, s. 134–135.

486 Biržiška M. Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą. Los Angeles, 1953, t. 2, p. 201.

A. E. Senno, M. Biržiškos „vojažas" buvo greičiau paskutinis ankstesnių nesėkmingų derybų „pasispardymas" negu mėginimas, kaip tikėjosi lenkai, pradėti naujas derybas[487]. Piotras Lossowskis, remdamasis Lenkijos archyvais, dar priduria, kad kelionės metu M. Biržiška vykdęs savo vyriausybės pavestą misiją – užmezgė ryšius su užsienio reikalų ministru Juliuszu Łukasiewicziumi, taip pat lietuvių socialdemokratų vardu pakvietė į Lietuvą atvykti PPS delegaciją[488]. Pasinaudojęs savo „diplomatiniu" žygiu pas J. Piłsudskį, Biržiška nesunkiai gavo leidimą aplankyti Kauną ir spalio 7–14 dienomis susitiko su naujojo Ministrų Kabineto vadovu E. Galvanausku, kai kuriais ministrais, informavo juos apie pokalbį su J. Piłsudskiu.

Tuo metu baigėsi raudonosios armijos invazijos kuriam laikui nutraukti darbai lenkų universitetui įkurti. Lenkiškoji Lietuvos inteligentijos dalis, ją remiantys Varšuvos intelektualai ir politiniai sluoksniai, ignoruodami teisėtus lietuvių poreikius turėti savo universitetą, siekė neleisti Vilniuje atsirasti konkurentui – visų gyventojų interesus tenkinančiam universitetui, taip pat pagrįsti savo pretenzijas į senojo Vilniaus universiteto paveldą. Be to, pastangos šiame mieste turėti lenkišką universitetą akivaizdžiai demonstravo Lenkijos vyriausybės ketinimą išlaikyti Vilnių. Net pačioje Lenkijos spaudoje pasirodydavo siūlymų Vilniuje turėti ne lenkų, bet visos istorinės Lietuvos universitetą, jautriai globojantį lietuvių ir gudų kultūrą[489]. Už tai, kad Vilniaus universitetas taptų ne politikų įrankiu, o svarbiu mokslo židiniu visiems krašto gyventojams, atvirai pasisakė Helena Römer, žymus lenkų kalbininkas Janas Baudouinas de Courtenay ir kt. Lietuviai, o pirmiausia – M. Biržiška, protestavo prieš Lenkijos kultūrinę ekspansiją, gyventojų poreikių nepaisymą, trumparegišką politiką[490]. 1919 m. rugpjūčio 28 d. J. Piłsudskio specialiu dekretu įsteigto Stepono Batoro universiteto pirmasis rektorius kun. Michałas Marjanas Siedleckis žadėjo, kad

---

[487] Senn A. E. Lietuvos valstybės atkūrimas 1918–1920. Vilnius, p. 126.

[488] Lossowski P. Stosunki polsko-litewskie..., s. 165.

[489] „Robotnik" a Universytet Wileński // Glos Litwy. 19 pazdz. 1919, nr. 131.

[490] Biržiška M. Parę razy już poruszaliśmy sprawę universytetu Wileńskiego... // Glos Litwy. 12 sierp. 1919, nr. 74.

pirmame universiteto posėdyje bus pateiktos dėstytojų lietuvių kandidatūros: M. Biržiškos (į Lietuvių literatūros katedrą), Kazimiero Būgos (į Lietuvių kalbos katedrą), o J. Basanavičiui būsianti pavesta Archeologijos katedra. Trumpas LMD delegacijos (M. Biržiška tuo metu buvo Kaune) dalyvavimas Stepono Batoro universiteto atidarymo iškilmėse (1919 m. spalio 11 d.) lietuvių visuomenėje sukėlė daug kalbų ir aistrų. M. Biržiškos kandidatūra į Lietuvių literatūros katedrą dėl politinių priežasčių buvo atmesta[491], o priimtų studentų tautinė sudėtis – tik šeši lietuviai iš 459 (391 lenkas, 49 žydai, 6 rusai, 4 gudai, 2 vokiečiai)[492], aiškiai rodė įsteigtosios institucijos polonizacinę paskirtį.

1919 m. pabaigoje LVLK atsisakė dalyvauti Vilniaus miesto tarybos rinkimuose (motyvas – nenormali lietuvių padėtis), o 1920 m. gegužės mėnesį pasiuntė delegaciją (J. Basanavičius, M. Biržiška, kun. Kristupas Čibiras ir Teofilis Juodvalkis) į Steigiamojo Seimo atidarymą Kaune. Jokio vilniečių sveikinimo su savimi nepasiėmę (bijota kratų), kun. P. Dogelio bute jie parašė ir gegužės 15 d., sėdėdami Miesto teatro salės ložėje drauge su Vydūnu, girdėjo jį perskaitytą ir karštai sutiktą[493]. Sveikinime buvo išreikštas tvirtas Vilniaus ir jo apskričių lietuvių pasiryžimas „priklausyti tik Lietuvos valstybei“ ir viltis, kad vienas svarbiausių Seimo darbų bus Vilniaus ir viso lietuvių krašto sujungimas. Atidarius Steigiamąjį Seimą, likę Vilniuje Lietuvos Tarybos nariai, tarp jų ir M. Biržiška, nebebuvo jais laikomi.

1920 m. balandžio mėnesį prasidėjęs Sovietų Rusijos ir Lenkijos karas tapo svarbiu veiksniu įtvirtinant Lietuvos valstybingumą, o tarptautiniu mastu – ir jos sostinę Vilnių. Dėl nesėkmių bolševikų fronte lenkų politika Lietuvos atžvilgiu ėmė keistis. Vakarų politikų, bijojusių, kad sykiu su bolševikais karo veiksmus prieš Lenkiją gali pradėti ir Lietuva, spaudžiama Lenkija 1920 m. liepos 4 d. pripažino Lietuvos valstybingumą *de facto*. Liepos 12 d. Maskvoje pasirašyta taikos

---

491 L.M.D. Delegacija per Vilniaus universiteto atidarymą // Nepriklausomoji Lietuva. 1919, spal. 15, nr. 115.

492 Z Universytetu // Echo Litwy. 1919, gruod. 13, nr. 2.

493 Biržiška M. 1920 m. gegužės 15 d. ir Vilniaus lietuviai (Iš laikraščių ir atsiminimų) // Vilniaus baras. Kaunas, 1929, p. 14.

sutartis, pagal kurią V. Lenino vyriausybė amžiams atsisakė pretenzijų į Lietuvą. Sutartis, pripažinusi Vilnių ir Vilniaus kraštą Lietuvai, galutinai užkirto Lenkijai kelią diplomatinėmis priemonėmis laimėti Vilnių. Sovietų Rusijai, kuri buvo priešiška mažoms nacionalinėms valstybėms, tuo metu rūpėjo remti atskirą Lietuvą, kad ši nesusijungtų su didele Lenkija. „Pagaliau ta pačia dingstimi, – rašė derybų Maskvoje dalyvis P. Klimas, – Lietuvai duota trys milijonai aukso rublių. Pirmasis Rusijos diplomatas Akselrodas tą jau tikrai realų ataskaitinį davinį atvežė mums, nelaukdamas nustatyto pusantramėnesinio termino po sutarties ratifikavimo."[494] Vilniaus pripažinimas Lietuvai ir 15 mln. Lt (1922 m. kursu) – kaina, už kurią Sovietų Rusija „nusipirko" sau lietuvišką kortą žaidimams prieš Lenkiją ir prorusišką Lietuvos geopolitinę orientaciją (ji buvo ir provokiška)[495].

Po nesėkmingų lenkų pastangų apginti miestą 1920 m. liepos 14 d. raudonosios armijos korpusas, vadovaujamas G. Gajaus, užėmė Vilnių. „Tik 15 d. po pietų, – rašo J. Basanavičius autobiografijoje, – atvyko Vilniun lietuvių kavaleristų ir pėstininkų būrelis, žydų su entuziazmu sveikinamas. Jurgio prospekte tarp lietuvių ir raudonarmiečių susitikimas su prakalbomis. Pavakarę buvo M. Biržiška ir Ig. Jonynas pas mane atėję, pasveikintų mane dėlei atvykimo Vilniun lietuvių kariuomenės."[496]

Lietuvių daliniams iš Vilniaus greitai pasitraukus (norėta išvengti nesusipratimų dėl bolševikų skleidžiamos propagandos tarp lietuvių karių), raudonoji armija ėmė elgtis kaip okupuotame krašte. Sudarė revoliucinį komitetą, uždarė „Nepriklausomąją Lietuvą" ir M. Biržiškos redaguojamą „Echo Litwy", leido komunistinius laikraščius, kurie gyventojus ragino sukilti. Suiminėjo žmones, plėšė butus, prekybos, pramonės įmones, kultūros įstaigas, o grobį traukiniais siuntė į Maskvą. Pasak P. Klimo, „visi tie švaistymaisi smarkiai sugadino nuotaikas

---

494 Klimas P. Iš mano atsiminimų. Vilnius, 1990, p. 250.

495 Plačiau žr.: Kasperavičius A. Lietuvos geopolitika ir diplomatija 1918–1940 m.: nelaimių priežastys // Lietuva ir pasaulis: bendradarbiavimas ir konfliktas. Tarptautinė konferencija. Vilnius, 1999 m. spalio 14–16 d. Vilnius, 2000.

496 Lietuvių tautos patriarchas – J. Basanavičius // Lietuvių tauta. Kn. 1. Vilnius, 1997, p. 36.

ir pagreitino evakuaciją. Nekantrusis M. Biržiška net buvo paskelbęs straipsnį, pavadintą „Juodoji Komunistų armija“ („Echo Litwy“)“[497]. Lietuva, turėdama teisinį pagrindą, reikalavo, kad raudonarmiečiai pasitrauktų iš krašto. Tik prie Varšuvos patyrę didžiulę nesėkmę, jie ėmė iš Vilniaus trauktis. Pirmajame evakuacijai sudarytos mišrios komisijos posėdyje lietuvių atstovai M. Biržiška, Vladas Kurkauskas ir I. Jonynas pareikalavo iš sovietų tuojau perduoti Lietuvos valdžiai švietimo ir labdaros įstaigas, ligonines, netrukdyti organizuoti miliciją[498].

1920 m. rugpjūčio 26 d. raudonoji armija pasitraukė iš nusiaubto Vilniaus. Miestas perėjo lietuvių globon, Pilies bokšte buvo iškelta trispalvė. Tą patį vakarą specialiu traukiniu į jį atvyko Lietuvos vyriausybinė delegacija, vėliau ėmė keltis įvairios valstybės įstaigos. LVLK pirmininkas M. Biržiška ir įgaliotinis I. Jonynas* paskelbė, jog „bus pritrauktos visos vietos sveikos ir veikiančios pajėgos, kurios sudarys reikalingą valdžios aparatą, nes tik vietos pajėgos, su šio krašto ypatingomis sąlygomis gerai susipažinusios, galės sėkmingai dirbti Lietuvos laimei (...), visi gyventojai be skirtumo galės jaustis kaip lygūs tarp lygių“. „Žydiškajam“ Vilniui buvo pažadėta Kauno pavyzdžio kultūrinė autonomija[499]. K. Griniaus vadovaujama vyriausybė ėmė derėtis su Lietuvos lenkų atstovais dėl autonomijos suteikimo Vilniaus kraštui. Netrūkstant viešų pareiškimų, kad Vilniaus lenkai, gudai yra nutautėję lietuviai, ir neskubant suteikti jiems tautinės mažumos statuso bei visų iš to išplaukiančių teisių, didėjo lenkų opozicija dėl lietuvių valdymo. Ją įkvėpė Lenkijos kariuomenės sėkmė kovojant su bolševikais ir jos karinių dalinių artėjimas prie Vilniaus. Tik viena krajovcų politinė grupė buvo nusiteikusi bendradarbiauti su Lietuva.

1920 m. rugsėjo 22 d. lenkų kariuomenė pralaužė Suvalkų frontą, peržengė dar 1919 m. gruodžio 8 d. sąjungininkų nustatytą vadina-

---

497 Klimas P. Iš mano atsiminimų..., p. 254–255.

498 Čepėnas P. Naujųjų laikų Lietuvos istorija. T. 2. Chicago, 1986, p. 590.

* Kazio Griniaus vadovaujama Lietuvos vyriausybė dar 1920 m. liepos 14 d. M. Biržišką paskyrė savo įgaliotiniu valdyti „Vilniaus sritis“, nuo rugsėjo 1 d. įgaliotiniu tapo I. Jonynas.

499 Goldšmidtas A. Šešios savaitės Lietuvos valdžioj // Mūsų Vilnius. 1930, nr. 8, p. 161.

mąją Curzono liniją, persikėlė per Nemuną. Tai privertė Tautų Sąjungą priimti rezoliuciją, raginančią abi šalis – lygiaverčius tarptautinės teisės subjektus – nutraukti karo veiksmus, laikytis nustatytos demarkacijos linijos, ginčus spręsti tiesioginėmis derybomis. Sudaryta Tarptautinė karinė kontrolės komisija karo tarp Lietuvos ir Lenkijos įvykiams stebėti. Po nepavykusių Kalvarijos derybų dėl paliaubų rugsėjo pabaigoje Lenkijos užsienio reikalų ministras Eustachijus Sapieha vėl pasiūlė Lietuvai derybas. 1920 m. rugsėjo 30 d. Suvalkuose prasidėjo tiesioginės abiejų šalių derybos, kuriose kaip Lietuvos delegacijos (gen. leit. Maksimas Katchė, majr. Aleksandras Šumskis, Bronius Kazys Balutis, Voldemaras Vytautas Čarneckis) nariui teko dalyvauti ir M. Biržiškai. Vėliau Mykolas prisiminė, kad rugsėjo 29 d., per pačias Mykolines, kai jau buvo sukviesti svečiai, „Br. Balutis ir V. Čarneckis, atėję manęs pasiimti vykti į Vilniaus stotį, į mano reiškiamą nenorą dalyvauti karininkų ir diplomatų derybose, kurioms nesijutau tikęs, atkirto, kad turiu dalyvauti kaip Laikinojo Vilniaus Lietuvių Komiteto pirmininkas, apie 1 ½ metų dėl Vilniaus kovęsis su lenkais, tad geriau už kitus juos pažinęs ir jų vilnietiškuose planuose susivokiąs."[500] B. K. Balutis buvo įsitikinęs, kad M. Biržiškos asmenyje – jam lygaus Vilniaus krašto reikalų žinovo nebuvo – lietuvių delegacija „it tas laivas, pakliuvęs į sūkurius, turės saugų inkarą, kurio jokios bangos nenutrauks". Pasak diplomato, į Suvalkus nuvažiavo drauge ir Biržišką nusitempdami – taip jo nenorėta į „politiką kištis"[501].

Derybos dalyvaujant užsienio stebėtojams vyko Suvalkų teismo salėje. Nors lietuvių delegacijos pirmininkas buvo gen. Maksimas Katche, derybose svarbiausias vaidmuo teko vyriausybės atstovui B. K. Balučiui. Sunkios derybos vyko dėl karinių operacijų sustabdymo ir demarkacinės linijos tarp abiejų šalių kariuomenių nustatymo. Laisvu laiku stengtasi lietuvių delegaciją ir stebėtojus – amerikiečių, anglų, italų kariškius – palinksminti išvykomis automobiliu net iki Augustavo, mezgant privačius pokalbius. Jų metu nestigo kalbų apie

---

[500] Biržiška M. Nediplomato Atsiminimų Nuotrupos // Draugas. 1950, gruod. 16, nr. 290.

[501] Balutis B. K. Vienas paskutiniųjų mohikanų. Prof. Mykolo Biržiškos 70 metų sukakties proga // Britanijos lietuvis. 1952, rugs. 11, nr. 37.

draugystę, broliškos sąjungos perspektyvas, Lietuvai žadėta Klaipėda, dalis Prūsijos ir kt. M. Biržiška aktyviai ir vaisingai dalyvavo atskiruose lietuvių delegacijos posėdžiuose, bet bendruose – tylėjo („mat per daug jis lenkiškų šunybių žinąs, tai galįs ir nesusivaldyti...“). Tik vieno lenkų delegato pareiškimo užgautas, tiesiai prabilo apie svarbiausią – Vilniaus klausimą, kurio abi pusės „diplomatiškai“ nekėlė: kam, girdi, apsimesti, jog taip esą svarbu, kurioje pusėje būsią visokie Bastūnai ar Uciekos, ir tylėti apie Vilnių, kuris abiem šalims labiausiai rūpi. Ir tai buvo pasakyta „tokiu rūsčiu tonu, kad po to posėdyje užstojo tyla, ir tūlą laiką niekas nežinojo, nuo kur dabar vėl pradėti... Tik Aljantų „observeriai“, sėdėjusieji prie kito stalo, smagiai nusišypsojo. Ir lenkų delegacija po tokios neįprastos sau pamokos toliau buvo atsargesnė su savo „faktiškais“ pareiškimais.“[502]

1920 m. spalio 7 d. Lietuvos ir Lenkijos atstovai pasirašė garsiąją Suvalkų sutartį, sudarytą iš penkių straipsnių[503]. Nors sutartis neišsprendė daugelio problemų, ją pasirašius buvo nutraukti karo veiksmai, visus nesutarimus nutarta spręsti taikiai. Vilnius liko Lietuvos pusėje, tačiau, demarkacijos liniją nustačius tik iki Bastūnų, priėjimas prie jo buvo atviras, be to, jam nebuvo galima suteikti skubios karinės pagalbos. Derybų metu lietuvių delegaciją apėmusi negera nuojauta, „jog kažkur netoliese, gal net čia pat prie derybų stalo, kažkas kreivai daroma, nešvariai rengiama“[504], neapgavo. Spalio 7 d., vos pusvalandžiui praėjus po sutarties pasirašymo, iš Vilniaus buvo gauta užsienio reikalų viceministro P. Klimo telefonograma, kad lenkų kariuomenė peržengė demarkacinę liniją. Derybų atstovams dar neišsiskirsčius, sužinota, jog generolo Lucjano Żeligowskio vadovaujama rinktinė puola Vilnių ir kelias atkirstas. Lietuvių derybininkai per Kalvariją ir Vilkaviškį atvyko į Kauną, kur jau kėlėsi iš Vilniaus lietuviškos įstaigos. P. Klimas prašė Tautų Sąjungos karinės misijos vadovą plk. Auguste Chardigny, kuris vyko į Vilnių, pasi-

---

502 Ten pat.

503 Suvalkų sutartis. Įgijusi galios 1920 X 10. Įregistruota Tautų Sąjungoje 1922 I 19 // Lenkijos ir Lietuvos santykiai 1917–1994: Dokumentų rinkinys. Vilnius, 1998, p. 40–42.

504 Biržiška M. Nediplomato... // Draugas. 1950, gruod. 16, nr. 290.

imti M. Biržišką, bet šis nesutiko. Priverstas apsistoti Kaune, Mykolas čia ėmė redaguoti dienraštį lenkų kalba „Litwa" („Lietuva").

1920 m. spalio 9 d. Vilnių užėmė L. Želigowskio vadovaujami vadinamieji sričių daliniai, veikę neva Lenkijos išsižadėto krašto žmonių vardu ir formaliai atsiskyrę nuo lenkų kariuomenės (Lenkija oficialiai atsiribojo nuo tariamojo maištininko). L. Želigowskis paskelbė, kad įkuriamas naujas politinis darinys – Vidurio Lietuva – pasiskelbė jo galva ir karo vadu. Negarbingas Suvalkų sutarties sulaužymas pažeidė lietuvių tautinius interesus, smarkiai užgavo nemaža iškilių Lietuvos politikos, kultūros veikėjų, tarp jų ir M. Biržišką, daugeliui metų nutraukė valstybinius Lietuvos ir Lenkijos santykius.

Vilniaus lietuvių visuomenė 1920 m. spalio 10 d. išrinko antrąjį Laikinąjį komitetą (pirmininkas Pranas Augustaitis, vicepirmininkė B. Biržiškienė, sekretorius J. Augevičius, iždininkas J. Šepetys, nariai – Viktoras Biržiška*, A. Rondomanskis ir S. Jackevičius). Komitetas nedelsdamas pareiškė protestą prieš mobilizaciją į vadinamosios Vidurio Lietuvos kariuomenę, nusprendė nuolat informuoti Lietuvos vyriausybę ir Tautų Sąjungą apie Lenkijos valdžios vykdomus teisės pažeidimus ir piktnaudžiavimus okupuotoje** Rytų Lietuvoje. Po dviejų mėnesių į komitetą buvo kooptuotas ir Tautų Sąjungos traukiniu į Vilnių sugrįžęs M. Biržiška. Iš pradžių jam buvo pavesta palaikyti ryšius su Lietuvos vyriausybe ir redaguoti dienraštį „Vilnius", o 1921 m. sausio 30 d. jis buvo išrinktas trečiojo LVLK pirmininku (vicepirmininkas ir iždininkas kun. J. Kukta, sekretorius J. Augevičius, nariai B. Biržiškienė, kun. K. Čibiras, S. Jackevičius ir Konstantinas Stašys). M. Biržiška

---

* Vk. Biržiška iš Sovietų Rusijos į Lietuvą grįžo 1920 m. rugsėjo 30 d. kartu su 25 įkaitais, abiem valstybėms pasikeitus kaliniais. Dirbo Vilniaus lietuvių gimnazijoje, bendradarbiavo lietuviškoje periodinėje spaudoje. 1920 m. lapkričio mėnesį iš Vilniaus pabėgus lietuvių kariams belaisviams, drauge su broliene patrauktas karo lauko teisman.

** Pastaruoju metu viešojoje erdvėje pasklido istoriko A. Bumblausko tarptautinėse konferencijose Vilniuje ir Varšuvoje (2007 m. gegužė) paskelbta mintis, kad XX a. pradžioje kilęs ginčas dėl Vilniaus buvo ne tiek Lenkijos ir Lietuvos konfliktas, kiek pilietinis konfliktas tarp dviejų istorinių tradicijų – vadinamųjų senalietuvių ir jaunalietuvių (A. Bumblauskas. Gegužės 3-iosios Konstitucija: Lietuvos ir Lenkijos užmarštys // http://www.mdl.lt).

tapo neoficialiu Lietuvos vyriausybės atstovu Vilniuje, lietuvių įstaigoms, organizacijoms skirstydavo jos siunčiamas lėšas*. Į M. Biržišką kreipdavosi asmenys, kurie norėdavo vykti į Nepriklausomą Lietuvą – jo duoti liudijimai atverdavo demarkacinę liniją į Lietuvą. Rūpindamasis lietuvių reikalais ir nesileisdamas į bendradarbiavimą su lenkiškąja administracija, M. Biržiška tvirtai laikėsi dar J. M. Osmolowskiui iškeltų lietuvių reikalavimų. Įtempti buvo ir jo vadovaujamos Vilniaus lietuvių gimnazijos santykiai su lenkų valdžia, nes pedagogų tarybos nariai želigovskiadą atsisakė pripažinti teisėta. Okupacinės administracijos reikalavimu nuo pirmos klasės įvestas lenkų kalbos dėstymas, vyresnėse klasėse sumažintas lietuvių kalbai, geografijai, piešimui skirtų pamokų skaičius. Dėl kratų, suėmimų, persekiojimų, įtarinėjimų į Kauną pasitraukė nemažai mokytojų. M. Biržiškai tik didelėmis pastangomis pavyko surasti naujų pedagogų ir apsaugoti gimnaziją, kad nebūtų uždaryta.

Sunkiomis valdžių kaitos sąlygomis M. Biržiška buvo vienas aktyviausių LMD narių. XII visuotinio susirinkimo (1918 m. spalis) išrinktas komiteto vicepirmininku, į šias pareigas buvo renkamas XIII (1919 lapkričio 1–3 d.), XIV (1920 m. gruodžio 28–29 d.), XV (1921 m. lapkričio 23–25 d.) visuotiniuose narių susirinkimuose. Kiekviename draugijos suvažiavime Mykolas perskaitydavo po referatą, parengtą laisvalaikio valandėlėmis darbuojantis bibliotekose ir archyvuose: „Apie lietuvių istorines dainas“, „Istorija prūsų lietuvių dainose“, J. Basanavičiaus 70-ojo gimtadienio proga plačiai kalbėjo apie LMD pirmininko gyvenimą ir veiklą. M. Biržiška toliau darbavosi „Lietuvių tautos“ redakcinėje komisijoje, Vadovėlių leidimo komisijoje. Paskubomis parašyti ir išleisti darbai kurį laiką tenkino žinių ištroškusios visuomenės poreikius, tačiau sulaukdavo vis griežtesnės kritikos. Besikuriančiai lietuviškajai mokyklai reikėjo naujesnių, solidesnių vadovėlių, mokomųjų knygų. Todėl šį švietimo veiklos barą ilgainiui perėmė Švietimo ministerija, o Kauno „Švyturio“ bendrovė su Vilniuje gyve-

** L. Želigowskiui užėmus Vilnių, buvo pasiųsta 350 tūkst. auksinių, 1921 m. – 1 mln. 200 tūkst. Tiems reikalams Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerijos neparastajame biudžete buvo slaptų sąskaitų, kurias tvarkė Ministrų Kabinetas.

nančiais leidinių autoriais ėmė tartis pati. J. Basanavičius ir kiti vilniečiai M. Biržiškai priekaištavo, kad iš LMD rankų išleido svarbią veiklą, kuri galėjo teikti pelno kitiems draugijos reikalams tvarkyti. M. Biržiška, suvokęs, kad istorinės sąlygos pakito, teisinosi buvęs per silpnas atsispirti didesnį intelektinį potencialą sutelkusiems kauniečiams.

M. Biržiškos paskubomis parašytose knygelėse kritikai pasigesdavo gyvesnių, sodresnių kūrėjų ir jų veikalų apibūdinimų, vertinimų. „Mūsų raštų inventorius bei katalogas" – taip Aleksandras Jakštas-Dambrauskas pavadino M. Biržiškos „Mūsų raštų istoriją. 1547–1904 m." (Vilnius, 1920). Kritikui užkliuvo sausas, monotoniškas, nuobodus rašymo stilius, troškimas, kad mokiniai įsimintų šimtus įvairių pavardžių bei knygų pavadinimų, atvirai reiškiamos simpatijos kairiųjų pažiūrų autoriams. Mokykloms M. Biržiškos sudaryti „Lietuvos dainiaus, tik rašančio lenkiškai" A. Mickevičiaus raštai (Vilnius, 1919) A. Jakštui atrodė labiau tinką ne lietuviškoms mokykloms, o „mūsų lenkiškai ponijai, norinčiai lietuviškai pramokti"[505]. Priekabumas, veikalėlių parengimo sąlygų nepaisymas literatūrinėje spaudoje įžiebė aštrų dviejų iškilių lietuvių kultūros asmenybių konfliktą.

M. Biržiškos dukrelėms, jų draugėms ir draugams dedikuotas „Lietuvos istorijos pradžiamokslis", nors ir sudomino mokinius, bet netenkino Lietuvos istorijos mokytojų ir mokyklose neprigijo (kaip, beje, ir kun. Antano Aleknos, doc. P. Penkausko ir kitų autorių rašiniai, parengti dar neturint išsamaus krašto istorijos veikalo).

Kuklus ir darbštus lietuvių literatūros istorijos, dainų tyrinėtojas buvo „tikras vilniečių vadas, pareiškęs tiek takto ir tiek diplomatinio nusimanymo, kiek gana tikram diplomatui"[506]. Pasitelkęs diplomatines priemones ir aštrią redaktoriaus, publicisto plunksną M. Biržiška dalyvavo Vilniaus lietuvių kovoje dėl savo tautinių teisių ir drauge su jais gynė Lietuvos teises į savo sostinę Vilnių. Okupacinę valdžią ypač erzino M. Biržiškos redaguojami leidiniai lenkų ir rusų kalbomis – nelietuviškai kalbanti Vilniaus visuomenės dalis iš jų gaudavo tokių žinių, kurių nerasdavo kituose leidiniuose. Greta uždaromų ir vėl atgaivina-

[505] Draugija. 1920, nr. 5–6, p. 238; nr. 9–10, p. 394.

[506] Vaižgantas. Mykolas Biržiška... // Vaižgantas. Raštai. Kaunas, 1929, t. 14, p. 15.

mų „Glos Litwy“ ir „Echo Litwy“ („Lietuvos aidas“) buvo leidžiamas „Dzwon Litwy“ („Lietuvos varpas“), „Straż Litwy“ („Lietuvos sargyba“), „Nowiny Wileńskie“ („Vilniaus naujienos“). M. Biržiška drauge su broliu Vaclovu redagavo rusų kalba leidžiamą dienraštį „Litwa“ („Lietuva“), su broliu Viktoru – jo tęsinį „Vilenskij Kurjer“ („Vilniaus kurjeris“). Lietuvių kalba leidžiami „Vilnius“ (1920 12 14–1921 10 12) ir jį pakeitęs „Vilnietis“ (1921 10 29–1922 06 02) atvirai pasisakė už nepriklausomą Lietuvą, gynė lietuvių ir Vilniaus tautinių mažumų teises, demaskavo lenkų inkorporacinius planus. Varšuvos seimui nusprendus Vilniaus krašte surengti vadinamosios Vidurio Lietuvos seimo rinkimus ir taip galutinai nulemti jo ateitį, LVLK tam nepritarė. Imta persekioti lietuviškas organizacijas, buvo uždaromi ir konfiskuojami laikraščiai, baudžiamas redaktorius M. Biržiška. Pirmą kartą nubaustas už straipsnių lenkų kalba publikavimą „Vilniuje“ (1921 m., nr. 83–85) ir atsisakęs mokėti 50 tūkstančių markių baudą, M. Biržiška sulaukė grasinimo šešiems mėnesiams atsidurti kalėjime. Vėliau buvo aprašyti Biržiškų baldai, skelbiamos varžytynės. Šimtas septyniasdešimt du Vilniaus lietuviai surinko per 50 tūkstančių markių. Baudą sumokėjo. Vėliau M. Biržiška šią sumą per „Vilnių“ įnešė į LVLK Pabaudų fondą. Iš to fondo, nuolatos aukomis didinamo, ir vėliau buvo mokamos lietuvių laikraščiams skiriamos baudos. Plataus atgarsio Lietuvoje sulaukė „Straż Litwy“ redaktoriui M. Biržiškai iškelta byla dėl piktžodžiavimo prieš šv. Kazimierą. Vyskupo J. Matulaičio patarimu ginti redaktorių ėmėsi advokatas T. S. Wróblewskis. Jis, remdamasis daugybės žymių teologų darbais, uždarame teismo posėdyje niekais pavertė kaltinimą, įrodė, kad M. Biržiškai iškelta byla yra politinė ir šališka.

Negaudamas leidimo spausdinti dienraštį lenkų kalba, M. Biržiška griebėsi originalios minties – ėmė leisti vienadienius raštus kaskart naujais, laikraščiams nebūdingais pavadinimais. 1921 m. lapkričio–gruodžio mėnesiais išėjo 17 tokių laikraščių: „Adam“, „Ewa“, „Józef“ (J. Piłsudskio vardas, parinktas atsakant į ironišką lenkų spaudos siūlymą po Adomo ir Ievos vartoti Kaino vardą), „Marja“, „Jan“, „Anna“, „Niech żyje Litwa“ („Tegyvuoja Lietuva“), „Jeszce Litwa nezginela“ („Dar Lietuva nežuvo“ – perfrazuota Lenkijos himno eilutė) ir kt. Mokslinius

darbus rašęs rimtu, santūriu ir net nuobodoku stiliumi, kaip publicistas M. Biržiška buvo temperamentingas, kandus ir kovingas. „Rodos, – teigė Vincas Maciūnas, – kad tame žemaičių bajore, kuris išaugo lenkų kultūroje ir tik 1900 m. galutinai apsisprendė lietuviu, atgijo senųjų Giedraičių ar Radvilų dvasia – kietai kovoti su lenkų pretenzijomis į Lietuvą."[507] Pažymėtina, kad įnirtingoje publicistinėje kovoje Vilniaus lenkų spauda, išskyrus galbūt endekų „Dziennik Wileński" („Vilniaus dienraštis"), su M. Biržiška elgėsi kaip su rimtu, oriu priešininku, polemizuodavo, kaip pažymėjo Rapolas Mackonis, ne *ad personam*, bet *ad rem**[508]. Telieka spėlioti, ar oponentai M. Biržišką gerbė kaip bajorų kilmės žmogų, ar kaip profesorių, intelektualą, politiką.

Artėjant vadinamosios Vidurio Lietuvos seimo rinkimams, įtampa tarp lietuvių ir lenkų administracijos Vilniuje didėjo. Laikinosios valdymo komisijos specialios lietuvių klausimo rengimo grupės siūlymu sustiprintos retorsijos prieš lietuviškas įstaigas: imtos atiminėti patalpos iš lietuvių kultūros ir kitų įstaigų. Pareikalauta M. Biržiškos vadovaujamos gimnazijos (nuo 1921 m. rugpjūčio 22 d. – Vytauto Didžiojo) patalpas A. Mickevičiaus gatvėje (dabar – Gedimino prospektas) perduoti lenkų Joachimo Lelewelio gimnazijai. Gimnazijos vadovybei nesutikus to padaryti, 1921 m. spalio 1 d. lietuvių gimnazija ir dalis jos turto su policijos pagalba, brutaliai išmesta į gatvę, besipriešinantys mokytojai ir mokiniai apstumdyti ir išvaikyti. Direktorius M. Biržiška, užsibarikadavęs savo bute, policijos buvo išvestas drauge su žmona ir mokytojais. Netekusi buto Biržiškų šeima apsigyveno „Bristolio" viešbutyje. Po kelių dienų panašiai pasielgta ir su Didžiąja lietuvių prieglauda Subačiaus gatvėje. Vytauto Didžiojo gimnazijai teko išgyventi skaudžiai romantišką laikotarpį, kai mokytojai kviesdavosi mokinius tęsti mokslų net gamtos prieglobstyje. Spalio viduryje prieglobstis rastas Žydų realinėje gimnazijoje, gruodžio mėnesį persikraustyta į patalpas Šv. Pilypo (dabar – Šermukšnių) gatvėje. M. Biržiška dėl šiurkštaus policijos elgesio parašė skundą Tautų Sąjungai.

---

507 Maciūnas V. Mykolas Biržiška // Aidai. 1952, nr. 7, p. 303.

* Lot. „ne dėl personalijos, bet dėl dalyko".

508 Mackonis R. Senoji vilniečių karta: Portretų eskizai. Vilnius, 1999, p. 48.

Lietuvių, gudų ir žydų tautiniai komitetai boikotavo 1922 m. sausio 8 d. vykusius rinkimus. Nors Vilniaus seimo rinkimai, vykę okupacinės valdžios spaudimu, negalėjo išreikšti gyventojų valios, seimas vasario 22 d. priėmė nutarimą besąlygiškai įtraukti Vilnių ir Vilniaus kraštą į Lenkijos sudėtį. 1922 m. kovo 24 d. Lenkijos seimas šį nutarimą patenkino. Tai buvo aneksionistinio endekų nusistatymo sprendimas ir J. Piłsudskio „Rytų politikos" fiasko.

Kaip ir tikėtasi, po rinkimų represijų ilgai laukti nereikėjo. 1922 m. sausio 20–23 d. lietuvių organizacijų (LVLK, LDNKS CK, „Vilniečio", „Glos Litwy" redakcijos) patalpose, lietuvių ir gudų veikėjų butuose atliktos masinės naktinės kratos. Suimti ir į Lukiškių kalėjimą pasodinti 33 asmenys – 20 lietuvių (M. ir Vk. Biržiškos, P. Augustaitis, J. Kukta, Č. Landsbergis, Tadas Šulcas, B. Sadzevičius, A. Rondomanskis, Marija Marcišauskaitė ir kt.), 13 gudų (I. Kraskouskis, M. Hareckis, A. Karabačas ir kt.) veikėjų. Suimtieji apkaltinti valstybės išdavimu, šnipinėjimu, ginkluoto sukilimo, streikų rengimu ir pan. Broliams Biržiškoms ir kitiems grasinta mirties bausme pagal carinės Rusijos 1903 m. baudžiamąjį kodeksą.

Lietuvos vyriausybės Tautų Sąjungoje sukeltas triukšmas privertė Varšuvą likviduoti kurpiamą politinę bylą. Vasario 5-osios naktį suimtiesiems leista atsisveikinti su šeimomis (nesakant, kur jie bus vežami). Vilniaus geležinkelio stotyje jie susodinti į du vagonus, nuvežti prie demarkacinės linijos ties Jutelionių kaimu ir pagal sąrašą perduoti Lietuvos kariškiams. Lenkų laikinoji valdančioji komisija, vadovaujama Aleksandero Meysztowicziaus, pasielgė pagal lenkų publicisto Jano Obsto seniai siūlytą receptą – lietuvių problema Vilniuje egzistuoja tik M. Biržiškos ir jo pagalbininkų pastangomis, todėl, ištrėmus šią grupelę už demarkacinės linijos, ateis ilgai laukta ramybė. „Tikrai, – netrukus po įvykio dienoraštyje rašė M. Römeris, – Mykolo Biržiškos ištrėmimas iš Vilniaus yra vietos lietuvių akcijai didelis nuostolis, nes pavaduoti tokių individualių savybių asmenybę sunku."[509] Iš tiesų po ištrėmimo lietuvių veikimas Vilniaus krašte labai susilpnėjo, bet visai nesustojo. Iki 1922 m. pabaigos Vilniuje su dukromis pasilikusi B. Biržiškienė va-

[509] Römeris M. Dienoraštis. Ištraukos // Kultūros barai. 1990, nr. 4, p. 73.

dovavo LVLK, toliau tęsė vyro pradėtą politinę veiklą. Sirguliuojantis M. Biržiška jai rašė: „Man sako – Biržiškų nebeliko Vilniuje, sakau – liko Biržiškienė... Bronulka tu mano – žiūriu ir stebiuosi tavimi: kaip tu nepanaši į tuos šimtus bobų ir bobelių, kurios aplinkui sukas."[510] Po patirtų sukrėtimų Kaune iš Vilniaus ištremtus brolius Biržiškas ankštame savo bute pusei metų priglaudė Lietuvos Respublikos užsienio reikalų viceministras P. Klimas.

Ištrėmimu į Kauną baigėsi M. Biržiškos gyvenimo tarpsnis, kurį žinomas Vilniaus lietuvių veikėjas D. Alseika apibūdino taip: „Šitą laikotarpį Laikinajam Komitetui vadovavo profesorius M. Biržiška. Tiesa, tekdavo jam išvažiuoti, o 1922 metų pradžioje buvo ištremtas ir jau nebegrįžo, pavadavo jį kiti asmenys, bet idėjiniai visą šį laikotarpį jis vadovavo, jo nustatyta linkme ėjo veikimas."[511] 1919–1922 m. įvykių kronikas, išgyvenimus M. Biržiška sudėjo į pirmąjį kontrafakcinį savo veikalą* – šešis tomelius „Na posterunku Wileńskim" („Vilniaus poste"). Nors leidinyje šalia svarių politinio pobūdžio vedamųjų yra labai smulkių kronikinių žinių, jame M. Biržiška atsiskleidžia kaip gabus, aistringas publicistas. „Na posterunku Wileńskim", taip pat Kaune 1930 m. išėjusi „Vilniaus Golgota: okupuotosios Lietuvos lietuvių darbo ir kančių 1919–1928 metų dienoraštis, B. Šėmio iš laikraščių surinktas", – puiki istorinė medžiaga to laikotarpio lenkų ir lietuvių santykiams tyrinėti.

---

[510] M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. B.d. // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 162.

[511] Alseika D. Vilniaus krašto lietuvių gyvenimas 1919–1934 m. Vilnius, 1935, p. 65.

* Trijų pirmųjų tomų viršelyje nurodyta išleidimo data – 1920 m., tačiau iš tikrųjų jie išėjo 1921 m. Ketvirtoji knyga, kaip ir pažymėta, pasirodė 1922 m. Penktąją ir šeštąją knygas 1935 ir 1936 m. išspausdino Kaune „Vilniaus" spaustuvė, nors jų viršeliuose nurodyti 1922 m. ir Vilniaus „Švyturio" spaustuvė (Biržiška M. Autobiografinis 1935–1941 m. lapelis. Parengta veikalui „Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos" III kn. 1942 m. // MUB, f. 165–854, lap. 1).

dovavo LVLK, toliau tęsė vyro pradėtą politinę veiklą. Sirguliuojantis M. Biržiška jai rašė: „Man sako – Biržiškų nebeliko Vilniuje, sakau – liko Biržiškienė... Bronulka tu mano – žiūriu ir stebiuosi tavimi: kaip tu nepanaši į tuos šimtus bobų ir bobelių, kurios aplinkui sukas."[510] Po patirtų sukrėtimų Kaune iš Vilniaus ištremtus brolius Biržiškas ankštame savo bute pusei metų priglaudė Lietuvos Respublikos užsienio reikalų viceministras P. Klimas.

Ištrėmimu į Kauną baigėsi M. Biržiškos gyvenimo tarpsnis, kurį žinomas Vilniaus lietuvių veikėjas D. Alseika apibūdino taip: „Šitą laikotarpį Laikinajam Komitetui vadovavo profesorius M. Biržiška. Tiesa, tekdavo jam išvažiuoti, o 1922 metų pradžioje buvo ištremtas ir jau nebegrįžo, pavadavo jį kiti asmenys, bet idėjiniai visą šį laikotarpį jis vadovavo, jo nustatyta linkme ėjo veikimas."[511] 1919–1922 m. įvykių kronikas, išgyvenimus M. Biržiška sudėjo į pirmąjį kontrafakcinį savo veikalą* – šešis tomelius „Na posterunku Wileńskim" („Vilniaus poste"). Nors leidinyje šalia svarių politinio pobūdžio vedamųjų yra labai smulkių kronikinių žinių, jame M. Biržiška atsiskleidžia kaip gabus, aistringas publicistas. „Na posterunku Wileńskim", taip pat Kaune 1930 m. išėjusi „Vilniaus Golgota: okupuotosios Lietuvos lietuvių darbo ir kančių 1919–1928 metų dienoraštis, B. Šėmio iš laikraščių surinktas", – puiki istorinė medžiaga to laikotarpio lenkų ir lietuvių santykiams tyrinėti.

---

[510] M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. B.d. // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 162.

[511] Alseika D. Vilniaus krašto lietuvių gyvenimas 1919–1934 m. Vilnius, 1935, p. 65.

* Trijų pirmųjų tomų viršelyje nurodyta išleidimo data – 1920 m., tačiau iš tikrųjų jie išėjo 1921 m. Ketvirtoji knyga, kaip ir pažymėta, pasirodė 1922 m. Penktąją ir šeštąją knygas 1935 ir 1936 m. išspausdino Kaune „Vilniaus" spaustuvė, nors jų viršeliuose nurodyti 1922 m. ir Vilniaus „Švyturio" spaustuvė (Biržiška M. Autobiografinis 1935–1941 m. lapelis. Parengta veikalui „Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos" III kn. 1942 m. // MUB, f. 165–854, lap. 1).

Didysis Vilniaus komitetas vokiečių okupacijos metais. Iš kairės sėdi: kan. J. Kukta, E. Vileišienė, A. Vileišis, J. Basanavičius, A. Smetona, J. Kymantas, D. Malinauskas, kun. J. Stankevičius. Stovi: A. Stulginskis, P. Jankauskas, kun. J. Bakšys, kun. V. Jezukevičius, J. Šernas, A. Žmuidzinavičius, M. Biržiška, kun. P. Dogelis, J. Siemaška ir K. Barauskas

Vilniaus lietuvių konferencijos (1917 09 18–22) prezidiumas ir sekretoriatas. Iš kairės: P. Bugailiškis, K. Bizauskas, kan. K. Šaulys, kun. J. Staugaitis, J. Basanavičius, S. Kairys, A. Smetona, J. Vileišis, kun. P. Dogelis, J. Paknys, J. Šaulys, M. Biržiška, kun. J. Stankevičius, P. Klimas. Vilnius, 1917 m. rugsėjo 18 d. A. Jurašaitytės nuotr.

Lietuvos Taryba. 1918 m. vasaris. Iš kairės sėdi: J. Vileišis, J. Šaulys, kun. J. Staugaitis, S. Narutavičius, J. Basanavičius, A. Smetona, kan. K. Šaulys, S. Kairys, J. Smilgevičius. Stovi: K. Bizauskas, J. Vailokaitis, D. Malinauskas, kun. V. Mironas, M. Biržiška, kun. A. Petrulis, S. Banaitis, P. Klimas, A. Stulginskis, J. Šernas, P. Dovydaitis. A. Jurašaitytės nuotr.

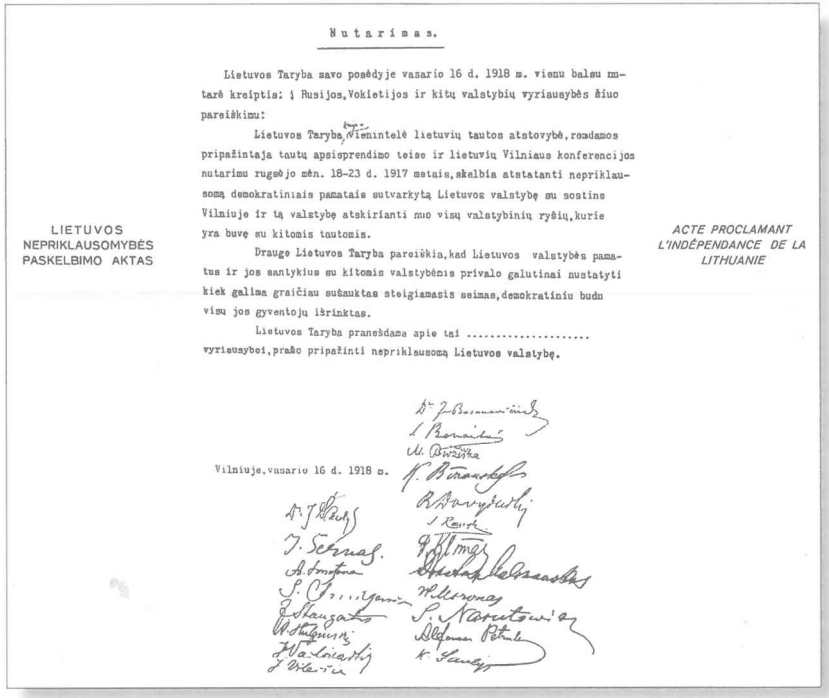

LIETUVOS
NEPRIKLAUSOMYBĖS
PASKELBIMO AKTAS

ACTE PROCLAMANT
L'INDÉPENDANCE DE LA
LITHUANIE

Nutarimas.

Lietuvos Taryba savo posėdyje vasario 16 d. 1918 m. vienu balsu nutarė kreiptis: į Rusijos, Vokietijos ir kitų valstybių vyriausybės šiuo pareiškimu:

Lietuvos Taryba, vienintelė lietuvių tautos atstovybė, remdamos pripažintaja tautų apsisprendimo teise ir lietuvių Vilniaus konferencijos nutarimu rugsėjo mėn. 18-23 d. 1917 metais, skelbia atstatanti nepriklausomą demokratiniais pamatais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine Vilniuje ir tą valstybę atskirianti nuo visų valstybinių ryšių, kurie yra buvę su kitomis tautomis.

Drauge Lietuvos Taryba pareiškia, kad Lietuvos valstybės pamatus ir jos santykius su kitomis valstybėmis privalo galutinai nustatyti kiek galima greičiau sušauktas steigiamasis seimas, demokratiniu budu visu jos gyventoju išrinktas.

Lietuvos Taryba pranešdama apie tai ..... vyriausybei, prašo pripažinti nepriklausomą Lietuvos valstybę.

Vilniuje, vasario 16 d. 1918 m.

Vasario 16 d. Aktą M. Biržiška pasirašė trečias

Kazys Bizauskas

Petras Klimas

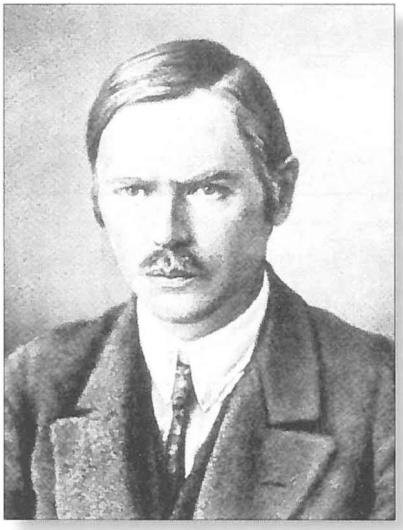

Steponas Kairys

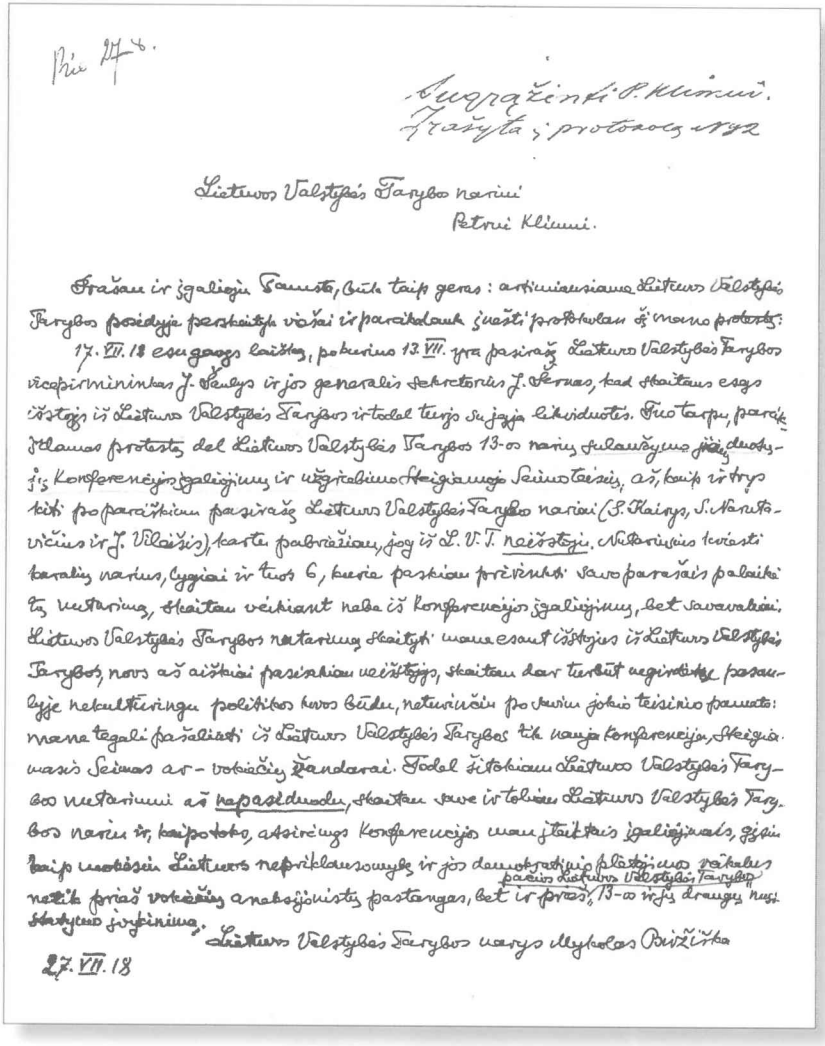

Priv 27/8.

Įteikti P. Klimui.
Įrašyta į protokolų 1922

Lietuvos Valstybės Tarybos nariui
Petrui Klimui.

Prašau ir įgalioju Saunorą, kuris taip gera: atkreipiamas Lietuvos Valstybės Tarybos posėdyje perskaityti vieną ir paraiškdamas įteikti protokolan šį mano protestą:

17. VII. 18 esu gavęs laišką, pakvitavus 13. VII. yra pasirašęs Lietuvos Valstybės Tarybos vicepirmininkas J. Šaulys ir jos generalis sekretorius J. Skrupskelis, kad skaitausi esąs išstojęs iš Lietuvos Valstybės Tarybos ir todėl turįs su jąja likviduotis. Šio tarpu, pareiškdamas protestą dėl Lietuvos Valstybės Tarybos 13-os narių sulaužymo jiems duotųjų Konferencijos įgaliojimų ir užgriebimo Steigiamojo Seimo teisių, aš, kaip ir trys kiti paraiškiau pasirašę Lietuvos Valstybės Tarybos nariai (S. Kairys, S. Narutavičius ir J. Vileišis), kartu pabraižiau, jog iš L. V. T. neišstoju. Nuskriaudus kviesti kitalių narius, tyyiai ir tuos 6, kurie paskiau perėmė savo pareigas palaikė tą nutarimą, skaitau veikiant nebe iš Konferencijos įgaliojimų, bet savavaliai. Lietuvos Valstybės Tarybos nutarimų skaitydamas manau esant išstojus iš Lietuvos Valstybės Tarybos, nors aš aiškiai pasisakiau neišstojąs, skaitau dar tebesant neginčijamą pasaulyje nekultūringą politikos kovos būdą, naturiškai pasukiu jokio teisinio pamato: manau negalį pašaliesti iš Lietuvos Valstybės Tarybos tik vienja Konferencija, Steigiamasis Seimas ar - vokiečių žandarai. Todėl žiūrėdamas Lietuvos Valstybės Tarybos nutarimui aš nepasiduodu, skaitau save ir toliau Lietuvos Valstybės Tarybos nariu ir, kaipotoko, atsiėmęs Konferencijos man įteiktus įgaliojimus, įgijau teisę naudotis Lietuvos nepriklausomybę ir jos demokratijos platesniu pamatu pasaulio Lietuvos Valstybės Tarybą nešti prieš vokiečių anaksijonistų pastangas, bet ir prieš 13-os išėjų draugų nusistatymo įsigyvinimą.

Lietuvos Valstybės Tarybos narys Mykolas Biržiška

27. VII. 18

M. Biržiškos protestas Lietuvos Valstybės Tarybai. 1918 m. liepos 27 d. VUB

Lietuvių mokslo draugijos visuotinis suvažiavimas Vilniuje 1918 m. M. Biržiška – antroje eilėje ketvirtas iš kairės

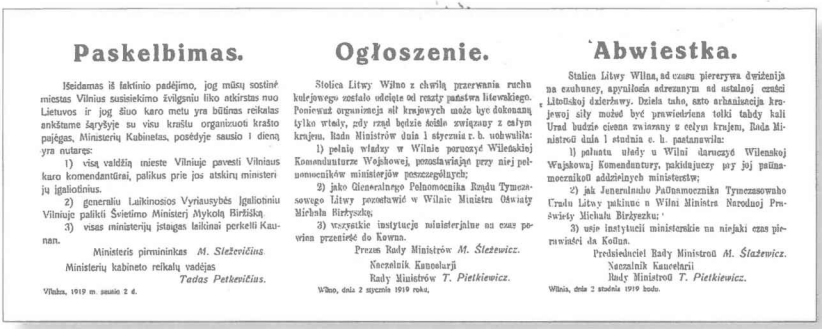

Paskelbimas.

Išeidamas iš faktinio padėjimo, jog mūsų sostinė miestas Vilnius susisiekimo žvilgsniu liko atkirstas nuo Lietuvos ir jog šiuo karo metu yra būtinas reikalas ankštame šaryšyje su visu kraštu organizuoti krašto pajėgas, Ministerių Kabinetas, posėdyje sausio 1 dieną yra nutaręs:

1) visą valdžią mieste Vilniuje pavesti Vilniaus karo komendantūrai, palikus prie jos atskirų ministerijų įgaliotinius.

2) generaliu Laikinosios Vyriausybės Įgaliotiniu Vilniuje paliktį Švietimo Ministerį Mykolą Biržišką.

3) visas ministerijų įstaigas laikinai perkelti Kaunan.

Ministeris pirmininkas *M. Sleževičius.*

Ministerių kabineto reikalų vadėjas *Tadas Petkevičius.*

Vilnius, 1919 m. sausio 2 d.

Ogłoszenie.

Stolica Litwy Wilno z chwilą przerwania ruchu kolejowego zostało odcięte od reszty państwa litewskiego. Ponieważ organizacja sił krajowych może być dokonaną tylko wtedy, gdy rząd będzie ściśle związany z całym krajem, Rada Ministrów dnia 1 stycznia r. b. uchwaliła:

1) pełnię władzy w Wilnie poruczyć Wileńskiej Komendanturze Wojskowej, pozostawiając przy niej pełnomocników ministerjów poszczególnych;

2) jako Generalnego Pełnomocnika Rządu Tymczasowego Litwy pozostawić w Wilnie Ministra Oświaty Michała Biržyszkę;

3) wszystkie instytucje ministerjalne na czas pewien przenieść do Kowna.

Prezes Rady Ministrów *M. Śleżewicz.*

Naczelnik Kancelarji Rady Ministrów *T. Pietkiewicz.*

Wilno, dnia 2 stycznia 1919 roku.

Abwiestka.

Stalica Litwy Wilna, ad czasu pierarywa dwiżenija na czuhunej, apyniłosia adrezanym od astalnoj czaści Litoŭskoj dzierżawy. Dziela taho, asto arhanizacija krajewoj siły możeć być prawiedziena tolki tahdy kali Urad budzie ciesna zwiazany z celym krajem, Rada Ministroŭ dnia 1 studnia c. h. pastanawiła:

1) pałnatu ułady u Wilni daruczyć Wilenskoj Wajskowaj Komendantury, pakidajuczy pry joj paŭnamocznikoŭ addzielnych ministerstw;

2) jak Jeneralnaho Paŭnamocznika Tymczasowaho Uradu Litwy pakinuć u Wilni Ministra Narodnoj Praświety Michała Biržyszku;

3) usie instytucii ministerskie na niejaki czas pierawiaści da Koŭna.

Predsiedaciel Rady Ministroŭ *M. Ślażewicz.*

Naczalnik Kancelarii Rady Ministroŭ *T. Pietkiewicz.*

Wilnia, dnia 2 studnia 1919 hodu.

Lietuvos ministro pirmininko M. Sleževičiaus skelbimas, kad artinantis bolševikams valdžios įstaigos perkeliamos į Kauną, o Laikinosios vyriausybės įgaliotiniu Vilniuje paliekamas M. Biržiška. 1919 m. sausio 2 d.

Laikraščio „Glos Litwy“ redakcijos darbuotojai. Iš kairės: K. Saslavičius, M. Birbilas, M. Biržiška, Vc. Biržiška, B. Sadzevičius. Vilnius, 1919–1920 m.

Lietuvos ir Lenkijos derybininkai Suvalkuose 1920 m. spalio 7 d. Iš dešinės: A. Šumskis, B. K. Balutis, M. Katche, V. V. Čarneckis, M. Biržiška

Lietuvių ir lenkų delegacijų atsisveikinimas Suvalkuose. M. Biržiška septintas iš kairės

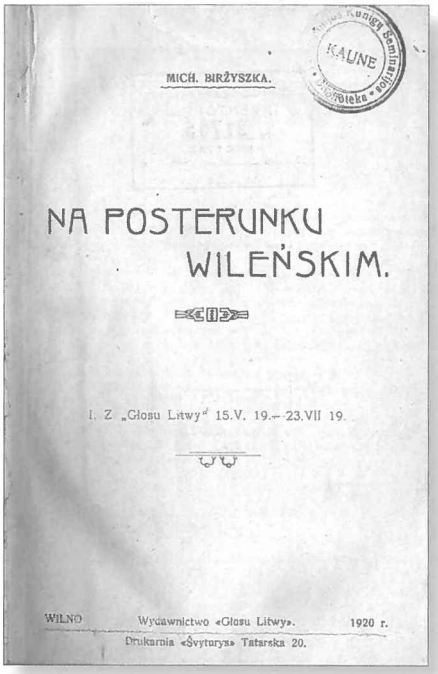

M. Biržiškos straipsnių rinkinio viršelis

Gimnazistės Marija ir Ona Biržiškaitės. MAB

Mykolas Biržiška. Vilnius,
XX a. 3-iasis deš. LCVA

4 skyrius

LAIKINOJOJE SOSTINĖJE

Pedagoginė veikla

Ištremtas iš mylimo Vilniaus į nekenčiamą – per penkerius metus neapykanta gerokai nubluko[512] – Kauną, M. Biržiška turėjo kuo greičiau susivokti laikinosios sostinės visuomeniniame politiniame gyvenime ir visų pirma susirasti, jo paties žodžiais, „duoninį" darbą. Ministro pirmininko E. Galvanausko paskirtas, 1922 m. kovo–spalio mėnesiais redagavo vyriausybės oficiozinį laikraštį „Lietuva". Tuo pačiu metu tęsė pedagoginį darbą gimnazijoje ir pradėjo akademinę karjerą aukštojoje mokykloje.

Nuo 1922 m. rugsėjo 1 d. M. Biržiška tapo Kauno pirmosios valstybinės gimnazijos (nuo 1923 m. – „Aušros" gimnazija*) direktoriumi. Atėjo į vietą Vasario 16-osios Akto signataro, Lietuvos Tarybos nario Prano Dovydaičio, kuris iš savo sunkiomis sąlygomis išugdytos mokyklos vadovo pareigų pasitraukė pats**. Juozas Girnius, aiškindamasis, kas ilgametį (nuo 1916 m.) direktorių privertė pareigas užleisti M. Biržiškai, pabrėžia, kad P. Dovydaičio pedagoginiai metodai atspindėjo patriarchališkai kaimietišką „pedagogiką". Moksleiviai ir jų tėvai, matyt, ėmė rūpintis, kad „kaimiškas" direktorius būtų pakeistas inteligentiškų manierų žmogumi, galinčiu būti jaunimui gražaus elgesio pavyz-

---

512 Biržiška M. Adomo Mickevičiaus „Vėlinių" II dalis. Lietuviškam vertimui prakalba // Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos. Kaunas, 1931, t. 1, p. 371.

* Švietimo ministerijos įsakymu mišri Kauno „Aušros" gimnazija nuo 1927 m. rugsėjo 1 d. padalyta į dvi – Kauno „Aušros" berniukų ir Kauno „Aušros" mergaičių. M. Biržiška laikinai ėjo mergaičių gimnazijos direktoriaus pareigas ir iki 1928 m. rugpjūčio joje dirbo laisvai samdomu mokytoju.

** Saliamono Antanaičio nuomone, „perleidimas įvyko prieš jo norą" (Antanaitis S. Pranas Dovydaitis – „Saulės" gimnazijos direktorius // Aidai. 1970, nr. 7, p. 307).

džiu. Lenkų į Kauną ištremtas Vilniaus lietuvių gimnazijos įkūrėjas ir vadovas, gimęs bajorų kilmės gydytojo šeimoje, atrodė lyg natūralus kandidatas P. Dovydaičiui pakeisti[513].

Tokiomis sąlygomis tapęs gimnazijos direktoriumi ir pedagogu, M. Biržiška netruko pajusti, kad moksleiviai – miestiečių, aukštų valdininkų, gydytojų, advokatų, karininkų vaikai – gerokai skiriasi nuo buvusių vilniškių auklėtinių ir su jais „nei svajoti negalima užmegzti tokių ryšių, kaip Vilniuje buvo"[514]. Tačiau mokiniams, regis, atrodė, kad naujasis direktorius „pasistatė" daug aukščiau už P. Dovydaitį, lyg ir atsitvėrė nuo auklėtinių. Buvusi gimnazistė Bronė Paukštelienė, prisimindama M. Biržišką, rašė: „Laikydavosi oriai, kiek iškilmingai. Mes jį labai gerbėm, bijojom neįtikti. Buvo taktiškas, niekada negirdėjau jo kalbant pakeltu balsu. Su visais kalbėjo vienodai mandagiai, gana šaltai ir oficialiai. Tuo jis labai skyrėsi nuo P. Dovydaičio, kuris dažnokai aprėkdavo, bet buvo mažiau oficialus, paprastesnis, kai kuriais atžvilgiais artimesnis mokiniui."[515]

Pedagogas praktikas M. Biržiška įvairiomis priemonėmis bandė įveikti savo atokumą nuo auklėtinių. „...paleidžiu į juos visą Mickevičių, visokių praktikos „štukelių", taikaus į jų jausmus, į širdį, į jaunystę, bet kiek reikia jėgų, tiesiog fizinių", – guodėsi žmonai[516]. Naudojosi įvairiomis progomis teorinėms pedagogikos žinioms pagilinti. Nemaža jų įgijo 1923 m. rugpjūčio 28–rugsėjo 2 d. dalyvaudamas tarptautiniame mokytojų suvažiavime Prahoje. Domėjosi pedagogine literatūra, bendradarbiavo „Švietimo darbe". 1926 m. Švietimo ministerija M. Biržiškai suteikė aukštesniosios mokyklos mokytojo cenzą ir teisę mokyti lietuvių kalbos, literatūros ir visuomenės mokslo, vidurinėje mokykloje – be lietuvių, dėstyti dar ir lenkų, rusų, vokiečių, lotynų, graikų kalbas, istoriją, geografiją, matematiką ir fiziką[517]. „Aušros"

---

513 Girnius J. Pranas Dovydaitis. Chicago, 1975, p. 149.

514 M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1922 10 08 // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 5.

515 Paukštelienė B. Mano gyvenimas su Juozu Paukšteliu. Atsiminimai. Vilnius, 1991, p. 37.

516 M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1922 11 27 // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 12.

517 LR švietimo ministerijos pažymėjimas. 1927 07 29 // MAB RS, f. 165–3, p. 1; Mykolo Biržiškos tarnybos byla nr. 170 // LCVA, f. R–856, ap. 1, b. 597, lap. 2.

gimnazijoje, taip pat Kauno profesinės mokytojų sąjungos vidurinėje, meno mokyklose, pedagoginiuose kursuose M. Biržiška dėstė lietuvių literatūrą. Buvęs „aušrokas" Fulgencijus Andrusevičius (vėliau – Pulgis Andriušis), dėl nelikviduotų matematikos pataisų priverstas pereiti į suaugusiųjų gimnaziją, taip prisiminė direktoriaus pamokas: „...kalba nevaizdinga, sausoka, daug faktų, įvykių. Tai lyg rudeninis lietus lygiai barbena į senos sodybos gontus, o ne pavasario audros dūžiai. Šnekėdamas, atrodo, valgo pasigardžiuodamas arba, prigulęs prie gaivaus šaltinio, geria vandenį. Tą vingiuoto upelio srovenimą kartais pristabdo linksmesnis nuotykis ar keistenybė."[518] Tačiau literatūros, ypač visuotinės, pamokos būdavo pačios populiariausios. Mokiniai jautė, kad jų mokytojas tikrai mėgsta antikinę literatūrą (pasak P. Andriušio, slavų literatūros, išskyrus A. Mickevičių, jis nemėgo ar bent nenorėjo mokiniams jos piršti)[519], nesant lietuviškų vertimų pats verčia ištraukas*, smulkiai atpasakoja turinius. Mokytojo žavėjimasis išmokė ir mokinius gėrėtis Homeru, kurio lietuviškas Jeronimo Ralio vertimas neseniai buvo pasirodęs. Moksleiviai vieni kitus vadino antikinių herojų vardais, o M. Biržišką praminė „Aušros" Dzeusu[520]. Senųjų lietuvių raštų tyrinėjimo aistra, epinės poezijos pamėgimas bene bus pastūmėjęs M. Biržišką atrasti ir garsinti K. Donelaitį. „Poniškos" gimnazijos mokiniai iš pradžių Donelaičio lyg ir gėdijosi, bet pamatę, kad „miestietiškos kultūros ir civilizacijos padaras M. Biržiška vertina mužikų dainių, atsitiesė."[521]

---

[518] Andriušis P. Septinton įleidus: Memuaro-autobiografiniai apmatai. Kaunas, 1992, p. 33.

[519] Andriušis P. Kaip gyvensime be Biržiškos? // Rinktinė. 1963, nr. 13, p. 14.

* Iš A. Mickevičiaus. „Pono Tado". Vertė M. B-ka // Vilnius, 1921, rugs. 28, nr. 204; Iš A. Mickevičiaus. „Mano paminklas". Vertė M. B-ka // Vilnius, 1921, rugs. 28, nr. 218; Vergilijaus „Eneidos" pradžia. Iš lotynų kalbos vertė M. B-ka // Vilnietis. 1922, saus. 8, nr. 6; Anakreontas. Puotos dainelės; Tirtėjas. Anapestas; Sapfo. Mano draugužė; Horacijus. Sau paminklą pastačiau užu varį tvirčiau // Kamantauskas V. Lietuvių literatūros chrestomatija, 5-osios kl. kursas. I. Lyrika. Kaunas, 1926, p. 5–7, 45–46.

[520] Andriušis P. Prie senos fotografijos // Mūsų pastogė. 1951, rugs. 19, nr. 38.

[521] Ten pat.

„Aušrokams" imponavo tai, kad direktorius savo auklėtinius laikė suaugusiais vyrais, beveik studentais. Savitas jo pedagogikos bruožas buvo nepamokslauti, nesikišti į tai, kas ką daro ne pamokų metu. Tačiau jeigu kuris nors mokinys pasižymėdavo už gimnazijos ribų, būtinai atkreipdavo viešą dėmesį. Taip atsitiko Antanui Miškiniui, rimtame žurnale išspausdinusiam pirmąjį eilėraštį. M. Biržiška jį paskatino dirbti sistemingai, lavintis[522]. A. Miškinis, vėliau studijavęs lituanistiką, M. Biržišką visada laikė nepajudinamu autoritetu ir didžiavosi buvęs jo mokiniu. Anot P. Andriušio, A. Miškinis iš dalies buvo skolingas savo mokytojui už patriotizmą ir Vilniaus miesto motyvus vėlesnėje kūryboje[523]. M. Biržiška tam tikrą įtaką galėjo daryti ir kitiems į literatūros pasaulį atėjusiems „aušrokams" – Gražinai Tulauskaitei, Jurgiui Gliaudai, Jonui Aisčiui, Petrui Juodeliui.

M. Biržiška su šeima turėjo butą „Aušros" gimnazijos patalpose, tačiau mokiniai niekur kitur su juo nesusidurdavo, išskyrus pamokas ir egzaminus. Gimnazistų sueigose ir pokyliuose kaip kiti mokytojai nedalyvaudavo, pramogų nemėgo, nei gėrė, nei rūkė (apie J. A. Herbačiauską buvo pasakęs – „nusitabokinęs žmogus"). Todėl ir mokiniai bijodavo būti pagauti rūkantys koridoriuose, nors viešų pamokslų už tai nesulaukdavo. Apskritai direktorius buvo švelnus, mandagus, „didžiausia kančia jam kelti balsą, griebtis skambių žodžių. Atrodo, fizinės jėgos tam pasipriešintų."[524]

Biržiškinė dvasia, M. Biržiškos asmenybė persunkė bendrą „Aušros" gimnazijos atmosferą. Jos dalimi buvo ir moksleivių leidžiami laikraštėliai („Švyturėlis", „Aušros spinduliai", „Ač-Įč-Eič", „Šėpšelijada" ir kt.). Juose greta pirmųjų literatūrinių bandymų būdavo „dyglių ir spyglių" direktoriui bei kitiems reikliems mokytojams, pasitaikydavo „barzdotų" Biržiškų* karikatūrų.

Gimnazijoje tvarką pavedęs prižiūrėti inspektoriui Antanui Kaunui, M. Biržiška nesikišdavo ir į kasdienius reikalus – rūpinosi mokytojų

---

[522] Andriušis P. Kaip gyvensime be Biržiškos // Rinktinė. 1963, nr. 13, p. 14.

[523] Andriušis P. Senojo universiteto kolonų salėje // Mūsų pastogė. 1956, rugs. 26, nr. 39.

[524] Andriušis P. Prie senos fotografijos // Mūsų pastogė. 1956, rugs. 12, nr. 37.

* Vaclovas gimnazijoje dėstė istoriją, visuomenės mokslus, Viktoras – fiziką.

parinkimu*, gimnazijai nepritaikytų patalpų remonto reikalais, pirmininkavo pedagogų tarybai. Per jos posėdžius, kurie vykdavo draugiškoje aplinkoje, gurkšnojant arbatą su pyragu, direktorius būdavo santūrus, ramus, niekada nekeldavo balso[525]. M. Biržiška gerai išmanė besikuriančios lietuvių švietimo sistemos problemas, suvokė mokytojų lūkesčius. Švietimo ministerijos buvo paskirtas Knygoms ir mokslo priemonėms tikrinti komisijos nariu, ministerijai atstovavo Kauno privačių mokyklų egzaminuose, pirmininkavo miesto Aukštesniųjų ir vidurinių mokyklų tarybai (svarstyta, kaip išvengti lietuvių ir lenkų gimnazijų auklėtinių priešiškumo ir susidūrimų, planuota drauge pagerbti istorines vietas ir iškilias asmenybes, paminėti Motinos dieną, rengti literatūrinius teismus, vakarus ir kt.)[526]. Pirmininkavo lietuvių kalbos ir literatūros mokytojų konferencijos (vyko 1928 m. balandžio 11 d.) organizacinei komisijai, skaitė pranešimus mokytojų suvažiavimuose, kursuose. Švietimo ministerijos atstovo primygtinai paprašytas, dalyvavo užsienio kalbų mokytojų konferencijoje (1928 m. lapkritis). Nieko nekalbėdamas apie Vakarų Europos kalbų dėstymą, kėlė kaimyninių tautų (rusų, lenkų) kalbų mokėjimo politinę, ekonominę ir kultūrinę reikšmę. Net nepretendavęs, kad jo nuomonė suvažiavime būtų priimta, M. Biržiška pasijuto skaudžiai užgautas, kai tvirtinant rezoliuciją organizatoriai pareiškė, kad jo požiūris Švietimo ministerijai yra nepriimtinas, nediskutuotinas ir į rezoliuciją negali būti įtrauktas. Laiške švietimo ministrui M. Biržiška rašė: „Ne visai suprantu savo vaidmenį, nesu užsitarnavęs tokio pamokymo, kokį man yra padaręs p. Račkauskas Švietimo ministerijos vardu."[527]

1930 m. gruodžio 1 d. M. Biržiška savo noru pasitraukė iš Kauno „Aušros" berniukų gimnazijos direktoriaus, o 1931 m. rugpjūčio 1 d. – ir iš laisvai samdomo mokytojo pareigų. Priežastys, paskatinusios M. Bir-

---

* „Aušros" gimnazijos pedagogų kolektyvas baigtas formuoti tik apie 1925 m. Tarp 28 mokytojų greta trijų brolių Biržiškų dirbo Vincas Bacevičius, Karolis Dineika, Zigmas Kuzmickis, Kazys Kepalas, Motiejus Nasvytis, Povilas Spudas, Dominykas Šaulys ir kt.

525 Šimėnas A. Atsiminimai apie M. Biržišką // LLTI MBR, f. 1–6324, lap. 2.

526 Kauno aukštesniųjų ir vidurinių mokyklų tarybos posėdis. 1929 04 02 // MAB RS, f. 165–221, lap. 16.

527 M. Biržiška. P. Švietimo ministrui. 1928 11 08 // MAB RS, f. 165–91, lap. 5.

žišką pasitraukti iš gimnazijos, sietinos su Lietuvos vyriausybės nusistatymu uždrausti antraeilius arba „pašalinius" darbus. Tik sužinojęs apie tokio įstatymo rengimą, profesorius žmonai rašė: „Žinoma, piniginiu atžvilgiu be gimnazijos bus sunku, o gal ir pačiai gimnazijai šio to duodu, kaip ji man be galo daug duoda vadovėliams rašyti ir jausmams, bet, kita vertus, mokslo atžvilgiu ir, sakyčiau, laisvės laimėčiau: direktorius šiaip ar taip suvaržytas – moraliai ir tarnybiniai – savo visuomeniniuose žygiuose, vasaros atostogos trumpesnės negu profesoriaus, o ir mokslui skirti tiek jėgų negalima – neužtenka."[528] M. Biržiškos apsisprendimui įtakos galėjo turėti ir architekto Vytauto Landsbergio-Žemkalnio, tyrusio gimnazijos būklę, išvada, jog „gimnazijoje trūksta gimnazijos", ir jo siūlymas vietoje kapitalinio remonto imtis modernios gimnazijos statybos[529].

Ne be širdgėlos nutraukęs ilgalaikius ryšius su lietuviškąja mokykla, M. Biržiška dar giliau paniro į taip pat trečiojo dešimtmečio pradžioje prasidėjusią kitą „duoninės" veiklos sritį – akademinį darbą. Lietuvos visuomenei jaučiant gyvą reikalą turėti aukštąją mokyklą, 1922 m. vasario 16 d. Kaune buvo atidarytas Lietuvos universitetas (LU), nuo 1930 m. – Vytauto Didžiojo universitetas (VDU). Prezidento Aleksandro Stulginskio paskirtam rektoriui prof. Jonui Šimkui ir fakultetų dekanams (J. Mačiuliui-Maironiui, A. Voldemarui, Z. Žemaičiui, P. Avižoniui, P. Jodelei) skubiai teko ieškoti dėstytojų – aukštąjį mokslą baigusių įvairių profesijų specialistų, praktikų, kviesti profesorius iš svetur. 1922 m. kovo 12, 13 ir 14 d. posėdžiuose Dekanų taryba – tada aukščiausia LU valdymo institucija – išrinko vienuolika įvairių fakultetų profesorių. Tarp jų buvo ir M. Biržiška, kuris švietimo ministro kovo 23 d. įsakymu tapo Socialinių mokslų fakulteto ordinariniu lietuvių literatūros profesoriumi[530]. Pakviestas vadovauti Lietuvių raštų ir literatūros istorijos (vėliau – Lietuvos ir gimininigų tautų literatūros) katedrai, M. Biržiška neturėjo universitetinio darbo patirties, mokslo laipsnio. Tačiau fakulteto komisija (profesoriai Eduardas Volteris, Ka-

---

[528] M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. B.d. // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 86.

[529] Dipl. architekto Vytauto Landsbergio nuomonė dėl valstybinės „Aušros" gimnazijos. 1930 01 12 // MAB RS, f. 165–80, lap. 3.

[530] M. Biržiškos tarnybos byla..., lap. 2; VUB RS, f. 96–147, lap. 1.

zimieras Būga ir Vincas Mykolaitis-Putinas), susipažinusi su jo atliktais lietuvių literatūros istorijos ir liaudies dainų tyrinėjimais, savo išvadoje rašė, kad „surasti tinkamesnį kandidatą vargu būtų galima“[531].

LU darbą pradėjo remdamasis Lietuvos Tarybos patvirtintu Vilniaus universiteto statutu, kurį panaudojo „tartum simbolį buvusio Vilniaus universiteto tradicijos kultūrinei Lietuvos pažangai“[532]. 1922 m. balandžio 12 d. Steigiamasis Seimas patvirtino naują LU statutą, kuris Socialinių mokslų fakultetą padalijo į du – Humanitarinių mokslų ir Teisių – fakultetus. Remdamiesi statutu, LU tarybos nariai rektoriumi išrinko J. Šimkų (kiti pasiūlyti kandidatai, tarp jų ir M. Biržiška, savo kandidatūras atsiėmė). Humanitarinių mokslų fakulteto (HMF) taryba (1922 m. birželio 6 d.) slaptu balsavimu dekanu išrinko Joną Yčą, tačiau jis, negalėdamas tuojau persikelti gyventi į Kauną, atsisakė. Tada taryba, balsuodama antrą kartą, vieningai išrinko prof. M. Biržišką (fakulteto sekretoriumi išrinktas J. Vabalas-Gudaitis). Trečiajame dešimtmetyje jis dekanu buvo renkamas dar dviem vienus mokslo metus trunkančioms kadencijoms.

Nors LU statutas HMF skyrių nenumatė, taryba, naudodamasi autonomijos teise, 1922 m. birželio 17 d. priėmė laikinąjį reguliaminą ir sudarė keturis skyrius: kalbotyros, literatūros, istorijos ir filosofijos. Dekanui M. Biržiškai teko ieškoti studijoms tinkamų patalpų, lėšų būtiniems leidiniams įsigyti, vadovauti HMF tarybai, derinti skyrių, katedrų (jų buvo 18) ir dėstytojų interesus. Visa tai buvo atliekama labai demokratiškai, įsiklausant ir atsižvelgiant į visas nuomones. Gal todėl fakulteto tarybos posėdžiai būdavo labai ilgi, užtrukdavo iki gilios nakties. Anot Pauliaus Galaunės, posėdžiuose „būdavę daug ginčų bei diskusijų ir mažiau nutarimų. Dažnai pasitaikydavo taip, kad neišsėmus numatytos dienotvarkės per vieną posėdį tekdavę posėdį atidėti sekančiai dienai.“[533]

---

[531] E. Volteris, V. Krėvė-Mickevičius ir K. Būga apie Mykolo Biržiškos mokslinius darbus // Lietuvos archyvai. Vilnius, 1992, t. 4, p. 142.

[532] Rainys J. V.D. universitetas ir Ž.Ū. akademija // Lietuva 1918–1938. Leidinys 20 metų nepriklausomybės sukakčiai pažymėti. Kaunas, 1938, p. 291–292.

[533] Toliušis Z. Vincas Krėvė Mickevičius (Medžiaga biografijai) // VUB RS, f. 87–26, lap. 17.

1922 m. pavasario semestrę LU HMF literatūros paskaitas skaitė trys profesoriai: M. Biržiška (senosios lietuvių literatūros istorija), V. Krėvė-Mickevičius (rusų ir lenkų literatūra) ir E. Volteris (latvių literatūra ir tautosaka). Nuo rudens darbas pradėtas su dukart daugiau klausytojų (35 studentai ir 10 laisvųjų klausytojų; 26 moterys ir 19 vyrų)[534], padidėjusiu mokymo personalu. Skyrių papildė Pranas Augustaitis (anglų literatūra), Vladas Dubas (prancūzų literatūra), J. Tumas-Vaižgantas (XIX a. lietuvių literatūra). 1924 m. pakviestas J. A. Herbačiauskas (naujoji lenkų literatūra), Vladimiras Šilkarskis (graikų literatūra), 1925 m. – Balys Sruoga (senoji ir naujoji rusų literatūra bei tautosaka, visuotinė teatro istorija).

Trečiojo dešimtmečio pradžioje M. Biržiška LU dėstė senąją lietuvių literatūrą ir tautosaką, epizodinius kursas. Norėdamas studentus išmokyti naudotis šaltiniais, juos tikrinti ir kritiškai vertinti, nuo 1922 m. rudens profesorius įvedė bendrąjį lietuvių tautosakos ir literatūros istorijos seminarą. 1923–1928 m. vadovavo tik literatūros istorijos, 1929 m. pavasarį – lietuvių tautotyros seminarui. Juose, dalyvaujant keliolikai ar net kelioms dešimtims studentų, būdavo aptariami referatai ir kontrreferatai, išklausomi paties profesoriaus spaudai parengti moksliniai rašiniai, į lietuvių kalbą kolektyviai verčiamas M. Römerio veikalas „Litwa" („Lietuva"). Darbui paįvairinti į seminarus būdavo kviečiama svečių, jie dalyvaudavo diskusijose, vertindavo dalyvių darbą. Antai 1924 m. pavasario semestre laisvojo klausytojo Jono Murkos referatą apie Mikalojaus Daukšos „Postilę" vertino E. Volteris ir studentas Zigmas Kuzmickis[535]. Tų pačių mokslo metų rudens semestre prof. Vaclovas Biržiška* studen-

---

534 Gaučys P. Literatūros skyrius Humanitariniam fakultete // Lietuvos universitetas 1579–1803–1922 / Redagavo Pranas Čepėnas. Chicago, 1972, nr. 437.

535 1922–1942 m. LU, VDU ir VU studentų darbai M. Biržiškos lituanistiniame seminare // MAB RS, f. 165–860, lap. 3.

* Nuo 1922 m. rudens Vc. Biržiška buvo LU Teisių fakulteto Administracinės teisės katedros docentas (vėliau – ordinarinis profesorius), kartu – HMF Lietuvos bibliografijos ir knygų istorijos dėstytojas. 1923–1927 m. Vc. Biržiška vadovavo LU bibliotekai ir 1924 m. įkurtam Bibliografijos institutui. Brolis Viktoras taip pat nuo 1922 m. rudens dirbo LU Matematikos-gamtos fakultete. 1928 m. buvo išrinktas ekstraordinariniu profesoriumi, 1931 m. – Matematikos analizės katedros vedėju. Nuo 1930 m. kartu buvo ir matematikos seminaro bei bibliotekos vedėjas.

tams demonstravo XVI–XVIII a. lietuviškus spaudinius, saugomus LU bibliotekoje. Rengdamiesi seminarams studentai galėjo naudotis HMF tarybos 1922 m. birželio mėnesio sprendimu įkurtu Kultūros (Rašliavos) muziejumi. Jo uždavinys – rinkti, kaupti Lietuvos istorijos ir lietuvių literatūros rašto paminklus, dailininkų eskizus, architektūrinių darbų projektus ir kt.[536] Pirmojo vedėjo J. Tumo-Vaižganto, V. Mykolaičio-Putino (vedėjas nuo 1929 m.), dekano M. Biržiškos, kitų dėstytojų pastangomis sukaupta gausi ir vertinga medžiaga (rašytojų rankraščiai, korektūros, laiškai, autografai, nuotraukos ir kt.), 1930 m. rudenį buvo perduota VDU bibliotekoje sudarytam atskiram Rankraščių skyriui.

M. Biržiška buvo tarp tų LU profesorių, kurie rūpinosi populiarinti mokslo žinias. 1923–1924 m. jis vadovavo Kauno šviesuomenei surengtų viešųjų paskaitų ciklui (vien 1923 m. rugsėjo 15–gruodžio 22 d. 14 prelegentų perskaitė 25 paskaitas), pats per 70 klausytojų supažindino su lietuvių literatūros istorijos tarpsniais, Didžiosios ir Mažosios Lietuvos įtaka lietuvių literatūros raidai[537]. Dėl patalpų stokos paskaitų ciklui nutrūkus, 1924 m. ir 1925 m. M. Biržiška skaitė paskaitas Klaipėdos „Aukuro" švietimo draugijoje, Kauno ir provincijos liaudies universitetuose, kursuose, radiofone. Ypač reikšmingi pranešimai buvo perskaityti iškilminguose LU Tarybos posėdžiuose: „Aušra" ir jos veikėjai" (1923 m. kovo 4 d.), „Kudirkos pozityvizmas" (1924 m. rugsėjo 16 d.), „Vilniaus universitetas 1803–1832 metais" (1925 m. vasario 16 d.), „Valančius ir Daukantas" (1925 m. gegužės 29 d.)[538].

M. Biržiškos santykiai su bendradarbiais, tarp kurių buvo iškiliausi Lietuvos intelektualiojo ir politinio elito atstovai, kartais būdavo painūs ir prieštaringi. HMF įsidarbinus rinkimus į Steigiamąjį Seimą pralaimėjusios Tautos pažangos partijos vadovams A. Smetonai, A. Voldemarui, vos ne pagrindinė juodviejų veikla buvo publicistika. Joje kėlė neigia-

---

536 Humanitarinių mokslų fakulteto dekano M. Biržiškos ir Kultūros muziejaus vedėjo J. Tumo-Vaižganto raštas universiteto Senatui dėl muziejaus tvarkymo ir plėtimo. 1923 03 24 // Lietuvos archyvai. Vilnius, 1992, t. 4, p. 118.

537 Biržiška M. Lietuvos universiteto viešosios paskaitos // Lietuva. 1924, saus. 29, nr. 24.

538 Lietuvos universitetas 1922.II.16–1927.II.16. Pirmųjų penkerių veikimo metų apyskaita. Kaunas, 1927, p. 108.

mus krikščionių demokratų valdymo dalykus, nevengė tirštinti spalvų. Į A. Voldemaro kritikos akiratį nepagrįstai patekus LU rektoriui, kilo pavojus, kad universitetas gali būti įtrauktas į politines rietenas. Tai pastebėjęs prof. M. Biržiška ne ik pasmerkė Lietuvoje tarpstančią „parapijos kultūrą", bet ir griežtai tarė: „Universiteto rūmuose, susimildami, nedarykite triukšmo: mokslui kliudote."[539] Vienam semestrui iš fakulteto pasitraukęs A. Voldemaras HMF taryboje susidariusios „profesorių sklokos" vėl buvo išrinktas eiti profesoriaus pareigas. Dekanas atsisakė pats jį kviesti naujai kadencijai, o apie priežastis žmonai pranešė: „Ne tik po viso ką rašė jis yra nemalonus, bet ir šiaip yra žinomas kaip ardytojas. Taigi, iš anksto būk pasiruošusi, jog galėsiu nuo dekanystės atsisakyti, nes jau man gerokai jis nervų pagadins."[540] 1923 m. pradžioje M. Biržiška bandė atsisakyti dekano pareigų, bet HMF taryba jo prašymo nepatenkino. Tų pačių metų rudenį M. Biržiškai jau teko ginti savo politikuojančius kolegas nuo valdžios persekiojimo. Už „Vaire" (1923, nr. 6) įdėtą A. Voldemaro straipsnį „Katruo keliu?" žurnalo redaktorius A. Smetona Kauno miesto ir apskrities karo komendanto nubaustas – dviem mėnesiams suimtas, A. Voldemaras vienam mėnesiui ištremtas į drausmės batalioną Varniuose, paskui jam uždrausta gyventi Kaune. HMF taryba (1923 m. lapkričio 9 d.), sužinojusi apie Kauno miesto ir apskrities karo komendanto doc. A. Smetonai ir prof. A. Voldemarui skirtas bausmes, pripažino, kad tokie veiksmai neprisideda prie tvarkos ir teisės stiprinimo valstybėje, o dviejų reikalingų dėstytojų suėmimas paralyžiuoja fakulteto darbą. Prof. M. Biržiškai ir doc. J. Vabalui-Gudaičiui buvo pavesta nutarimą įteikti premjerui E. Galvanauskui. Kaip ir tikėtasi, premjeras fakulteto atstovų „dėl didelio užimtumo" nepriėmė, o pareiškimas po kelių dienų buvo grąžintas su patarimu kreiptis į švietimo ministrą[541].

---

[539] Biržiška M. Dėl universiteto // Lietuva. 1922, bal. 1, nr. 75. Parašas: Vilniaus Kelmas.

[540] M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1922 12 20 // MAB RS, f. 165–931, lap. 20.

[541] LU HMF tarybos posėdžio protokolas. 1923 11 09 // VUB RS, f. 96–VDU 15, lap. 148.

Pagal pirmąjį LU statutą aukščiausias universiteto valdymo organas buvo taryba, kurią sudarė visi fakultetų tarybų nariai ir garbės profesoriai. Ji autonomiškai tvarkė universiteto vidaus gyvenimą, iš ordinarinių ir ekstraordinarinių profesorių rinko rektorių, prorektorių ir sekretorių. Jie buvo renkami vieniems metams kaskart iš kito fakulteto. Kad trumpai kadencijai išrinkti rektoriai būtų gerai pasirengę svarbioms pareigoms, laikytasi nerašytos taisyklės – rektorių rinkti iš fakultetų dekanų, prieš tai vienai kadencijai jį išrinkus prorektoriumi. Laikantis šios tvarkos, 1925 m. birželio 7 d. LU taryba rektoriumi išrinko prof. Petrą Avižonį, prorektoriumi – prof. M. Biržišką, sekretoriumi – prof. Vladą Mačį. Metus pabuvęs prorektoriumi, 1926 m. birželio 6 d. prof. M. Biržiška buvo išrinktas penktuoju Lietuvos universiteto rektoriumi (prorektoriumi tapo M. Römeris, sekretoriumi – prof. Steponas Kolupaila)[542]. M. Biržiška nesureikšmino savo išrinkimo rektoriumi ir apie tai žmonai rašė: „rektoriauti niekada nebūčiau sutikęs, bet, man rodos, tėvas yra nusipelnęs visu savo gyvenimu, kad jo pavardė būtų įrašyta garbės istorijon – universiteto rektorių istorijon. Juk tu žinai, kad aš ne administratorius ir žmonėms per nuolaidus, dėl buhalterijos privargstu ir tiesiog sergu."[543]

Inauguracijos iškilmėse (1926 m. rugsėjo 15 d.), perimdamas pareigas iš P. Avižonio, M. Biržiška pabrėžė „savo didelį prie jaunuomenės prisirišimą", ragino ugdyti jos darbštumą, būtiną norint pasivyti toli į priekį pažengusius kitų šalių universitetus. Tęsdamas tradiciją naujasis rektorius perskaitė mokslinį pranešimą „Jokūbas Daukša", įteikė diplomus baigusiems universitetą studentams ir imatrikuliavo pirmakursius[544]. Tapus Lietuvos universiteto rektoriumi, M. Biržiškai teko prisiimti didžiulę atsakomybės naštą, spręsti daugybę problemų. Senato, kurį sudarė septynių fakultetų dekanai ir prezidiumas (rektorius, prorektorius ir sekretorius), posėdžiuose, paprastai vykusiuose kartą per savaitę, būdavo sprendžiami bendrieji universiteto reikalai: fakultetams skirstomos auditorijos ir kitos patalpos, studentams – stipendijos,

---

542 Lietuvos universitetas 1922.II.16–1927.II.16... Kaunas, 1927, p. 108, 109.

543 M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1926 07 12 // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 59.

544 Iškilmingas U-to Senato posėdis // Židinys. 1926, nr. 8–9, p. 83.

neturtingi studentai atleidžiami nuo mokesčio už mokslą, nustatoma darbo tvarka, svarstomi finansiniai ir ūkio reikalai. Rektoriui teko reprezentuoti universitetą per valstybės iškilmes ir kitus renginius, įvairių draugijų ir organizacijų valdybose, bendrauti su užsienio šalių atstovais Lietuvoje, lankytis studentų organizacijų susirinkimuose ir pobūviuose.

Reikia pažymėti, kad rektoriaus pareigos prof. M. Biržiškai teko itin sudėtingu laikotarpiu, kai visuomeniniame Lietuvos vidaus gyvenime stiprėjo politinė kova. Po trečiojo Seimo rinkimų pergalę šventė Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjunga (gavo 22 vietas), socialdemokratai (15 vietų). Pralaimėjusieji krikščionys demokratai turėjo 30, Tautininkų sąjunga – 3 atstovus. Seimas 1926 m. birželio 7 d. Lietuvos prezidentu išrinko Kazį Grinių, liaudininkų ir socialdemokratų koalicinei vyriausybei ėmė vadovauti M. Sleževičius. Atšaukta karinė padėtis, panaikinta cenzūra, amnestuoti politiniai kaliniai, įvykdyta kitų demokratinių pertvarkymų. Tačiau vyriausybės padėtis nebuvo stabili – koalicija, Seime turėjusi tik 44 proc. balsų, privalėjo remtis tautinių mažumų atstovais, o už paramą jiems daryti įvairių nuolaidų. Kai kuriuos visuomenės narius supykdė valdžios sprendimas leisti įsteigti apie 80 lenkiškų mokyklų, o štai Vilnijoje lietuviškos buvo uždaromos.

Konservatyviųjų visuomenės sluoksnių nepasitenkinimas vyriausybe ypač padidėjo 1926 m. rudenį. Lapkričio 21 d. LU studentai ateitininkai ir neolituanai Liaudies namuose Kauno senamiestyje surengė mitingą. Jame skambėjo vyriausybei labai nepalankios kalbos ir šūksniai. Kai po mitingo studentai, neturėdami valdžios leidimo, pradėjo žygiuoti į Karo muziejaus sodelį, laikomą tautos šventove, juos sutiko ir ėmė sklaidyti raitoji policija. „Prasiskverbę pro policiją, – savo atsiminimuose rašė plk. Konstantinas Žukas, – studentai pradėjo rinktis prie muziejaus jau su aiškiais antivyriausybiniais šūkiais, o kai policija tenai, norėdama juos sklaidyti, pradėjo mušti, jie giedojo tautos himną. Įspūdis susidarė slegiantis. Daugumo visuomenės nepasitenkinimas pasiekė aukšto laipsnio."[545]

---

[545] Žukas K. Žvilgsnis į praeitį. Žmogaus ir kario atsiminimai. Medžiaga istorijai. Chicago, 1959, p. 458.

LU rektorius M. Biržiška, gavęs studentų atstovybės rezoliuciją, reikalaujančią „padaryti žygių, kad studentų, o podraug ir Universiteto garbė būtų reabilituota", 1926 m. lapkričio 25 d. sušaukė nepaprastąjį Senato posėdį. Nors Senato dauguma buvo kairiųjų pažiūrų, visi jo nariai vieningai pasmerkė policijos veiksmus. Pasak LU sekretoriaus prof. S. Kolupailos, ypač buvo susijaudinęs rektorius M. Biržiška, kuris visada buvo labai palankus studentams. Prisiminęs savo studijų Maskvoje laikus, jis policininkus vadino „deržimordomis" ir kazokais. Senato priimtas ir rektoriaus papildytas sakiniu apie kazokų metodus pareiškimas buvo pakabintas skelbimų lentoje, bet greitai dingo. „Ryto" dienraščiui jį paskelbus, valdžios žmonės įsižeidė. Buvo nutarta tą sakinį sušvelninti[546]. Perredaguotame ir švietimo ministrui nusiųstame nutarime buvo piktinamasi brutaliu policijos elgesiu, reiškiamas įsitikinimas, kad „studentija, rimtai įvertindama susidariusią padėtį, nesivaduos įžeistu jausmu ir nesileis provokuojama į partijų rietenų kelią, bet Universitete ir už jo sienų elgsis visu lietuvių rimtumu."[547]

Rektoriaus M. Biržiškos kadencijos antroji pusė buvo ne mažiau sudėtinga už pirmąją. Jau 1927 m. sausį prireikė nemažai pastangų ir takto konfliktui, kilusiam tarp Medicinos fakulteto studentų krikščionių ir žydų, nuraminti*. Netrukus spaudoje pradėtas kelti klausimas dėl paralelinių katedrų Teologijos-filosofijos ir Humanitarinių mokslų fakultetuose panaikinimo ir galimos universiteto reformos. Senatas, apibendrinęs fakultetų siūlymus, pateikė vyriausybei savo požiūrį į

---

[546] Kolupaila S. Su rektorium M. Biržiška Lietuvos universiteto senate // Rinktinė. 1963, nr. 3, p. 37; Gimbutas J., Danys J. Steponas Kolupaila. Čikaga, 1974, p. 131.

[547] Biržiška M. Universiteto Senato nusistatymas dėl lapkričio 21 d. įvykių // Lietuva. 1926, lapkr. 27, nr. 269.

* 1926 m. gruodį medikai lietuviai pareikalavo, kad Anatomijos institute būtų naudojami ir žydų tautybės žmonių lavonai. Nepaisant visų pastangų, dėl riaušių galimybės institutą teko uždaryti iki pavasario sesijos pradžios. 1927 m. sausio pabaigoje medikai lietuviai vėl ėmė reikalauti studentams žydams nebeduoti lavonų, trukdyti darbą. M. Biržiška, susitikęs su studentų atstovais, aiškino tokių bruzdėjimų žalingumą Lietuvos valstybei, pranešė apie Švietimo ministerijai teikiamą šiuo klausimu įstatymo projektą. (Įvykiai Anatomijos institute // MAB RS, f. 165–256, lap. 7.)

tai, ką būtų galima reformuoti universitete taupumo sumetimais. Pats rektorius rodė pavyzdį, kaip reikia taupyti sunkiai įperkamą popierių. S. Kolupaila prisiminė, kad M. Biržiškos raštai būdavo „ant nedidelių lapelių, taisyti po keletą kartų ir sunkiai įskaitomi, kaip žymiųjų gydytojų receptai. Pats rektorius kartais nepajėgdavo iššifruoti savo „hieroglifų" ir juokaudavo, kad teks šauktis įgudusių vaistininkų pagalbos[548]. Dar vėliau rektorių ir Senatą užgriuvo nauji rūpesčiai. Iš pradžių Žemės reformos valdyba nutarė Gamtos stotį perduoti Arkivyskupijos kurijai, vyriausybė pareikalavo grąžinti Botanikos sodui laikinai skirtas patalpas. Į LU antruosius rūmus kėsinosi Karo mokykla, į trečiuosius – Užsienio reikalų ministerija.

1927 m. kovo 27 d. iškilmingame LU penkerių veiklos metų sukakties minėjime (dalyvavo Lietuvos Respublikos prezidentas A. Smetona, švietimo ministras Leonas Bistras) rektorius M. Biržiška kalbėjo apie pasiekimus ir nuostolius, dėstytojus ir studentus. Konstatavo, kad universitetas išsibarstęs daugiau kaip penkiolikoje patalpų, kurių tik dalis yra jo žinioje, o kitur jis yra tik samdytojas, svečias, kartais – net kampininkas. Skaudžiai nuskambėjo profesoriaus žodžiai, jog latvių ir estų universitetai buvo kuriami ir galėjo plėstis daug palankesnėmis sąlygomis. Rektoriui rūpėjo profesūra, kuri dėl menko aprūpinimo negali visų jėgų vien universitetui skirti, kad aukštoji mokykla ir jos darbuotojai „ne kartą esti barami įvairių partijų spaudoje, dažnai žmonių, kurie neturi jokio supratimo apie universiteto darbą ir jo sąlygas"[549]. Apgailestavo, kad dar nėra lietuviškojo studento tipo, o universitetas neturi savo veido. Kartu rektorius pabrėžė, kad Universitetas, rengdamas diplomuotus specialistus, stiprina Lietuvos šviesuomenę, vis labiau tampa reikalingas tautai.

LU pavestas prof. M. Biržiška ne kartą vyko į tarptautinius mokslinius renginius, konferencijas, mokslo ir studijų institucijų jubiliejus. 1927 m. kovą drauge su V. Krėve Tilžėje sveikino Vydūną su 60-uoju gimtadieniu ir įteikė jam LU garbės daktaro diplomą. Tų pačių metų

---

[548] Kolupaila S. Su rektoriumi M. Biržiška... // Rinktinė. 1963, nr. 3, p. 34.

[549] Lietuvos universitetas (Iš u-to rektoriaus ord. prof. Mykolo Biržiškos pranešimo) // Iliustruotoji Lietuva. 1927, birž. 18, nr. 24, p. 194.

gegužę vadovavo LU delegacijai, vykstančiai į Rygą, Tartu, Taliną ir Helsinkį. Spauda pranešė, kad delegacija „visur buvo maloniai ir širdingai priimama, turėjo progos gerai pažinti tuos kraštus ir pasiekti savo užsibrėžtą tikslą“[550]. Užmezgė glaudžius ryšius su kaimyninių kraštų mokslininkais. 1929 m. M. Biržiška dalyvavo Latvijos universiteto dešimties metų jubiliejaus šventėje, pirmajame slavistų suvažiavime Prahoje, Brno, Bratislavoje. Spalio 6 d. atidarant suvažiavimą pasakė kalbą, kurioje, kad ir nepaminėtas, Vilniaus klausimas „buvo susirinkusiųjų pajaustas ir rado atbalsio – plojo ukrainiečiai.“[551]

Kadenciją baigusio (1927 m. birželį LU rektoriumi išrinktas prof. M. Römeris) M. Biržiškos akademinius darbus, kurių pobūdžio nelabai keitė bėgantys metai, toliau diktavo LU. Profesorius vadovavo Lietuvių kalbos ir literatūros katedrai bei lituanistikos seminarui. Tobulino skaitomus lietuvių literatūros istorijos, lietuvių literatūros istorijos metodologijos ir metodikos, lietuvių tautotyros kursus. Epizodiniuose kursuose gvildeno A. Mickevičiaus, L. Kondratowicziaus (Vladislavo Sirokomlės), J. Basanavičiaus, Elizos Orzeszkowos, Marijos Konopnickos kūrybą, Vilniaus universiteto istoriją ir kt. klausimus[552]. Neapsiribojo tik auditoriniu bendravimu su studentais. Rasdavo laiko apsilankyti žemaičių studentų Simono Daukanto draugijos (buvo jos garbės narys), korporacijos „Romuva“ susirinkimuose, skaitė paskaitas „Kultūros“ būrelio nariams, dalyvavo studentų humanitarų draugijos renginiuose. Antai teatralizuotame „Keturių vėjų“ teisme (1927 12 10) M. Biržiškos pirmininkaujamas teismas (nariai V. Dubas ir P. Augustaitis, ekspertai J. Tumas ir B. Sruoga) nusprendė, kad keturvėjininkai atliko pozityvų darbą, nes gaivino lietuvių literatūros procesą kovodami su šablonais. Prof. M. Biržiška pasirašė ir lietuviškojo romantizmo teismo (1929 03 03) sprendimą. Tapęs kliuviniu avangardizmui stiprėti, romantizmas iki gyvos galvos turėjo būti pasmerktas laisvos kritikos

---

550 Lietuvos universiteto delegacija // Židinys. 1927, nr. 5–6, p. 448.

551 M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1929 10 07 // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 113.

552 Literatūros kursai, 1922–1938 m. M. Biržiškos skaityti Lietuvos (Vytauto Didžiojo) univ. Humanitarinių Mokslų fak. // Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos. Kaunas, 1938, t. 2, p. 410–412.

priežiūrai[553]. Trims maksimalistams artimiems LU studentams aušrininkams pasikėsinus į A. Voldemarą, profesoriai Mykolas ir Vaclovas Biržiškos su kitais žinomais mokslo ir visuomenės veikėjais kreipėsi į premjerą ir krašto apsaugos ministrą su prašymu, kad suimtus studentus ir kitus asmenis teistų ne karo lauko, o paprastas teismas[554]. Kaip HMF tarybos narys, prof. M. Biržiška sprendė jaunojo mokslo personalo paaukštinimo klausimus, svarstė, oponavo (Juozo Baldžiaus-Baldausko, V. Maciūno, Adolfo Šapokos, Jono Balio, Anatolijaus Herclito ir kt.) daktaro disertacijoms.

1930 m. birželio 7 d. buvo paskelbtas antrasis Lietuvos universiteto statutas ir įstatymas dėl LU pervadinimo Vytauto Didžiojo universitetu. Statutas labai apribojo universiteto autonomiją – buvo susiaurintos Tarybos funkcijos, fakultetų parinktą ir pakviestą vyresnįjį mokslo personalą tvirtino ir atleido Lietuvos prezidentas. Remiantis VDU statutu, universiteto vadovybė ir visas mokslo personalas, iš jų ir profesoriai Biržiškos, buvo atleistas iš pareigų ir nuo rugsėjo 1 d. skiriamas iš naujo. Pristatydamas prezidentui VDU Senato teikiamus profesorius ir docentus, švietimo ministras pasiūlė neskirti į prašomas pareigas neva dėl nepakankamos kvalifikacijos 11 asmenų, tarp kurių buvo daugiausia kairiųjų pažiūrų dėstytojų (P. Augustaitis, Albinas Rimka, P. Šalčius, Vytautas Mošinskis, P. Leonas, J. Šimoliūnas, Vc. Biržiška ir kt.). „Mudu su Viktoru, – rašė Mykolas žmonai, – jau prezidento patvirtinti savo laipsniuose, bet Vaclovui nemalonumas: prezidentas atsisako jį skirti ordinariniu, o tik pasiūlė pristatyti ekstraordinariniu... Yra eilė užtvirtintų, kurie ne tik nieko panašaus neturi į Vaclovo „Bibliografiją", bet dar iš viso nieko neturi, o tik lakstė valdžion ir rūpinosi."[555] Smarkiai užsigavęs Vaclovas ketino pasitraukti iš universiteto, tačiau Senatui pavyko beveik viską grąžinti į senąsias vėžes.

---

[553] Viliūnas G. Literatūrinis gyvenimas Nepriklausomoje Lietuvoje (1918–1940). Vilnius, 1998, p. 31; Lietuviškas romantizmas teisme // Lietuvos žinios. 1929, kovo 7, nr. 54. Parašas: J. K.

[554] Ilgūnas G. Kazys Grinius. Vilnius, 2000, p. 379.

[555] M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1930 08 25 // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 140.

Neturėjęs laiko ir noro reguliariems kolegų sambūriams*, prof. M. Biržiška nedvejodamas įsitraukė į 1927 m. vasarį įsteigtą Humanitarinių mokslų ir literatūros draugiją (HMLD), kurios veikla sulaukė prieštaringų vertinimų. Sudaryta iš keturių skyrių – Literatūros, Istorijos, Filosofijos ir Filologijos – ši nepolitinė ir nekonfesinė draugija galėjo tapti Lietuvos mokslų akademijos pamatu[556]. Draugijos iniciatorius buvo B. Sruoga, kuris dar 1926 m. vasarą parengė ir M. Biržiškai, V. Krėvei, V. Dubui, J. Tumui išsiuntinėjo Literatūros draugijos projektą. Rudenį HMF taryba pritarė minčiai suburti literatūros darbuotojus.

Į HMLD Literatūros skyriaus (pirmininkas V. Krėvė-Mickevičius) branduolį buvo įtraukti M. Biržiška, B. Sruoga, V. Mykolaitis-Putinas, J. Tumas, Antanas Vienuolis-Žukauskas, Petras Vaičiūnas ir kiti draugijos nariai. Skyrius, užsimojęs parūpinti ir išleisti aukštesniosioms Lietuvos mokykloms būtinų užsienio literatūros klasikų vertimų, įsteigė knygų leidyklą „Universitas". Nors ir susidurdama su didelėmis, pirmiausia finansinėmis, kliūtimis, leidykla 1927–1931 m. išleido apie 20 numatytos tematikos kūrinių[557].

1936 m. kovą faktiškai jau nebeveikiantis HMLD Literatūros skyrius gavo Vidaus reikalų ministerijos leidimą steigti dvimėnesinį

---

* Maždaug kartą per mėnesį šeštadieniais būrelis profesorių (P. Augustaitis, L. Karsavinas, V. Sezemanas, V. Šilkarskis, P. Skardžius) su V. Krėve priešakyje rinkdavosi į populiarų Kaune „Božegraikos" restoraną. Atskirame kabinete vakarieniaudavo, kalbėdavosi apie aktualius dalykus (išskyrus politiką), pasakodavo anekdotus. (Z. Toliušis. Vincas Krėvė (medžiaga biografijai) // VUB RS, f. 87–26, lap. 22.) Nemėgdamas tokio laisvalaikio leidimo, M. Biržiška nevengdavo dalyvauti savo kolegų šeimyninėse šventėse. Iš J. Petrulio atsiminimų sužinome, kad į P. Skardžiaus vestuves (vyko Daugėlaičių kaime netoli Kybartų) buvo atvažiavę J. Tumas, V. Krėvė ir M. Biržiška su žmonomis. V. Krėvė ir M. Biržiška sumanė nusifotografuoti sukritę į šieną, kurio buvo sode. B. Biržiškienei užprotestavus, kad taip nederėtų, nerimta, M. Biržiška atsistojo. V. Krėvė liko gulėti ir tokioje pozoje buvo nufotografuotas. (Vincas Krėvė Mickevičius // Literatūra ir kalba. Vilnius, 1981, t. XVII, p. 446.) Šis epizodas rodo M. Biržiškos santykius su žmona, kuri rūpinosi, kad nebūtų peržengtos privalomos solidžios, „profesoriškos" elgsenos ribos.

556 Gudaitis L. Teisybė daugiaveidė. Lietuvių literatūros, knygotyros ir spaudos istorijos etiudai. Kaunas, 1998, p. 99.

557 Viliūnas G. Literatūrinis gyvenimas... Vilnius, 1998, p. 66.

žurnalą „Literatūra". Oficialiuoju jo redaktoriumi (iš tikrųjų redagavo Kostas Korsakas ir Petras Cvirka) buvo patvirtintas prof. V. Krėvė-Mickevičius[558]. Į redakcinę komisiją taip pat įėjo prof. M. Biržiška ir V. Dubas. „Literatūroje" dominavo jaunoji marksizmo sekėjų karta – buvę trečiafrontininkai. Pamatines žurnalo nuostatas suformulavo Antanas Venclova, menininkus orientavęs jungtis į „ateities stovyklą", eiti su tais, kurie siekia „surasti žmonijai naujus kelius, sukurti naują gyvenimą lygybės ir socialinio teisingumo pagrindais"[559]. „Literatūroje" buvo išspausdinta lietuvių autorių (Jono Šimkaus, Teofilio Tilvyčio, P. Cvirkos, K. Korsako, B. Sruogos, Vc. Biržiškos) grožinės kūrybos, kritikos, publicistikos straipsnių, užsienio rašytojų (Romeno Rolland'o, Ernesto Hemingway'aus, Anos Seghers, Liono Feuchtwangerio, Maksimo Gorkio) kūrinių bei straipsnių vertimų. Iš esmės „Literatūros" publikacijos reprezentavo tą taktiką ir kryptį kultūriniame gyvenime, kurią nustatė 1935 m. Maskvoje vykęs VII komunistinio, t. y. tarptautinio revoliucinio, internacionalo kongresas. Per įvairių šalių komunistų partijų sekcijas siekta sudaryti vadinamuosius bendrus antifašistinius liaudies frontus, kurie naujomis sąlygomis turėjo plėtoti bolševikines pasaulinės socialistinės revoliucijos ir proletariato diktatūros idėjas. Internacionalinis, prosovietinis „Literatūros" turinys ir autoriai sulaukė aštrios buvusio trečiafrontininko Bronio Railos, „Lietuvos aido" redaktoriaus Vytauto Alanto, „Vairo" redaktoriaus Izidoriaus Tamošaičio kritikos. „Propaguojamos idėjos, – rašė B. Raila, – kurios sudaro giliausią prarają mūsų tautinio, valstybinio, politinio, socialinio, religinio auklėjimo etc. linkmei – *po universitetiška priedanga kaip etiketė importuojamas nuogiausias ir atviriausias kultūrbolševizmas.*"[560]

„Universitas" leidyklos pirmininkas ir „Literatūros" redakcijos narys prof. M. Biržiška vargu ar numanė, kas tikrieji leidinio užsakyto-

---

[558] Vincas Krėvė-Mickevičius // Literatūra ir kalba. Vilnius, 1981, t. XVII, p. 273.

[559] Venclova A. Kritinio realizmo keliu // Literatūra. 1935, nr. 1, p. 11.

[560] Raila B. Universitetas ir politika // Vairas. 1936, nr. 7–8, p. 841. Paraša: A. Valkiniškis. Anot Vinco Trumpos, B. Railos ypač išpopuliarinta „kultūrbolševizmo" sąvoka buvo tokia pat plati ir neapibrėžta, kaip „liaudies priešo", „buržuazinio nacionalisto" ar „fašisto". Kai kam kiekvienas liberalesnis ar kairesnis intelektualas galėjo atrodyti kultūrbolševikas. (Trumpa V. Vinco Krėvės posūkis į kairę // Metmenys. 1979, nr. 38, p. 128.)

jai ir leidėjai. Žvelgiant iš laiko perspektyvos aiškėja, kad „Literatūros" spausdinimą apmokėjo SSRS pasiuntinybė Kaune, žurnalo finansinius ir administracinius reikalus tvarkė V. Krėvės HMF dekanate įdarbinta komunistė Michalina Navikaitė (vėliau – Meškauskienė)[561]. Ambicingojo, savų sąskaitų su buvusiais bendraminčiais A. Smetona ir A. Voldemaru turėjusio dekano V. Krėvės pakviestas bendradarbiauti, M. Biržiška sutiko pateikdamas sąlygą tiek „teprisidėti, kiek jam prireiks mano pagalbos, kilus kokiems neaiškumams ar abejonėms"[562]. Prasidėjus kritikai, M. Biržiška, kuris rengiamos spaudai medžiagos neskaitė, o tik išėjusius numerius, ilgame straipsnyje* ėmėsi ginti „Literatūrą" nuo priekaištų. Nė kiek neabejodamas, kad VDU HMF profesoriai neturi kultūrbolševikinių tikslų, ragino nebijoti „laisviau ir įvairiau galvoti", „neversti musės drambliu", atskirti „saugumo priežiūros ir cenzūros pareigas nuo žurnalistikos"[563]. Kartu M. Biržiška „Literatūrai" padarė pastabą dėl jo gerbiamos XXVII knygos mėgėjų draugijos puolimo**, pareiškė kritinį požiūrį į „dviejų frontų teoriją" („nekartokim, nesisavinkim senosios kairiųjų klaidos, neįsivaizduokim pasaulio kažkaip mechaniškai suskaldyto: kas ne su mumis, tas prieš mus")[564]. Nepriimtinas „Literatūros" ideologinėms nuostatoms turėjo būti ir M. Biržiškos bandymas leidinį gretinti su jo redaguota (1910–

[561] Gudaitis L. Teisybė daugiaveidė..., p. 110, 113; Meškauskienė M. Ateities viltys. Vilnius, 1978, p. 105–324.

[562] Biržiška M. Laiškas „Literatūrai" // Naujienos. 1937, vas. 27, nr. 49.

* Turėjo būti išspausdintas cenzūros konfiskuotame trečiajame „Literatūros" numeryje. Pavadintas „Laišku „Literatūrai", straipsnis paskelbtas JAV socialdemokratų „Naujienose" 1937 m. vasario 27–kovo 5 d. numeriuose.

[563] Biržiška M. Kviesdamas mane bendradarbiauti... // LNMMB RS, f. 25, s.v. 201, lap. 54.

** 1930 m. įkurtos „XXVII knygos mėgėjų" draugijos narys M. Biržiška buvo nuo 1931 m. sausio iki 1936 m. gruodžio pabaigos. 1933 m. išėjusiame pirmajame draugijos metraščio tome paskelbė straipsnį „Žemaitis Pr. Šemeta – Ad. Mickevičiaus bičiulis (Dėl Mickevičiaus laiško Šemetai)", antrajame tome – „Simono Daukanto biblioteka". 1936 m. vasario 27 d. draugijos susirinkime skaitė pranešimą apie didžiąsias Vilniaus bibliotekas. Anot knygotyrininko Vlado Žuko, pretekstas M. Biržiškai išstoti iš draugijos buvo ją kritikavęs B. Sruogos straipsnis „Literatūroje" (Žukas V. Lietuvių knygotyros bruožai. Vilnius, 1989, p. 181).

[564] Biržiška M. Kviesdamas mane bendradarbiauti... // LN MMB RS, f. 25, s. v. 201, lap. 53.

1911) „Visuomene“, iškėlimas tų socialdemokratų „visuomeniečių“, kurie „iš Kapsuko etc. gavo ironišką, bet visiškai teisingą socialpatriotų vardą“. Suvokdamas, jog „Literatūra“ nežada virsti antrąja „Visuomene“, M. Biržiška teigė iš jos nebėgsiantis vien todėl, kad jam „malonu bus kartais žvilgtelėti į darbą jaunų draugų savo“[565]. Akivaizdu, kad „Literatūros“ redakcijoje ryškėjo nuomonių skirtumas, galėjęs atvesti prie skilimo. Tačiau viską lėmė valdžios sprendimas uždaryti leidinį. Jis buvo priimtas atsižvelgiant į Valstybės saugumo departamento nuomonę, kad žurnalo ideologija yra nesuderinama su tautos vienybės idealu, atvirai garbinamas komunizmas, gėrimasi SSRS[566]. Trečiasis „Literatūros“ numeris konfiskuotas dėl formalaus preteksto – HMLD Literatūros skyrius nėra oficialiai įregistruotas, todėl ir nelaikomas juridiniu asmeniu (leidėjai galėjo būti tik juridiniai asmenys).

Opozicionieriška V. Krėvės laikysena negalėjo neturėti įtakos VDU HM fakultetui. 1936 m. jis, nuo 1925 m. sėkmingai vadovavęs fakultetui, vėl buvo išrinktas dekanu trejiems (1936 09 01–1939 09 01) metams. Tačiau 1937 m. lapkričio 17 d. paskelbus naują VDU statutą, dekaną teko rinkti iš naujo. Gruodžio 31 d. HMF taryba 14 balsų (3 gavo prof. M. Biržiška, 1 – prof. I. Jonynas) V. Krėvę išrinko kandidatu į dekanus ir nutarė prašyti švietimo ministro jį patvirtinti. Ministrui V. Krėvės nepatvirtinus dekanu, HMF taryboje buvo išklausytas jos narių grupės (M. Biržiška, V. Šilkarskis, L. Karsavinas, V. Sezemanas, Horstas Engertas, B. Sruoga, P. Galaunė, Antanas Salys, P. Skardžius, V. Mykolaitis-Putinas, Marija Arcimavičienė-Rudzinskaitė, I. Jonynas) pareiškimas. Pripažinę, kad dekanas studijoms ir mokslui nėra nusidėjęs, pareiškimo autoriai nenorą jį patvirtinti vadino nepelnyta skriauda gerbiamam kolegai ir nepasitikėjimu fakultetu[567]. Tame pačiame gruodžio 17 d. posėdyje slaptu balsavimu 14 balsų kandidatu į dekanus išrinktas M. Biržiška[568]. Po dešimties dienų švietimo ministras Juozas Tonkūnas

---

[565] Ten pat, lap. 54, 55.

[566] Tamošaitis M. Kultūrbolševizmas Lietuvoje XX a. ketvirtajame dešimtmetyje. Režimas prieš parlamentarizmą: legalios galimybės sovietinei propagandai skleisti // Parlamento studijos. 2005, nr. 4, p. 102.

[567] Vincas Krėvė Mickevičius // Literatūra ir kalba. Vilnius, 1981, t. XVII, p. 276.

[568] HMF tarybos posėdžio protokolas. 1937 12 17 // VUB RS, f. 96–VDU 116, lap. 140.

patvirtino M. Biržišką HMF dekanu trejų metų (nuo 1937 m. gruodžio 12 d. Iki 1940 m. gruodžio 27 d.) kadencijai. Po Naujųjų metų apsilankęs pas ministrą ir aptaręs su juo HMF reikalus, Viekšniuose atostogaujančiai žmonai rašė: „...kelis kartus minėjo Krėvę, lyg niekur nieko neatsitiko – tad nesuprantu, kuo šis jiems nusikalto?“[569] Klausimas buvo retorinis.

LU / VDU septyniolika metų eidamas įvairias pareigas, prof. M. Biržiška išliko santūrus, kuklus, paprastas, nors dėl įvairiausių visuomeninių ir mokslinių darbų nedaug tesileido į kasdienį bendravimą su studentais. Kiekvienam studentui, parodžiusiam norą rimtai dirbti, negailėjo nurodymų, paaiškinimų, literatūros. Antai buvusi studentė Halina Nastopkaitė (vėliau – Korsakienė) prisimena, kad, rengdama seminarui darbą apie V. Sirokomlę, M. Biržiškos žadėtos knygos buvo nuėjusi pas profesorių į namus. Studentei į atmintį ilgam įstrigo kuklus profesoriaus kabineto vaizdas. „Žvalgausi: knygos, knygos, knygos, – rašė ji atsiminimuose. – Paprastos, ligi lubų iškylančios, net neįstiklintos lentynos. Kiek apdulkėjusios. Pora oda aptrauktų fotelių. Ir ilgas darbo stalas – ant jo eilė pailgų kartotekos dėželių. Gerokai nušiuręs biuvaras.“[570]

Prof. M. Biržiška mokėjo sudominti jaunimą senosios lietuvių literatūros problemomis, nors „dažnai studentus po dvi valandas be pertraukos ir be sustojimo užberdavo vardais, datomis ir faktais – ir be jokių užrašų.“[571] Saliui Šemerauskui (vėliau – Šemerys) prof. M. Biržiška – žemo ūgio, silpno kūno sudėjimo, kalbąs lyg aksominiu balsu su nuoširdumo gaida, gal kiek trumpiau tardamas ilguosius balsius – įsiminė kaip studentų gerbiamas ir vertinamas eruditas, puikus lietuvių literatūros žinovas, labai preciziškai ir tobulai dėstęs raštijos praeitį[572]. B. Raila profesorių minėjo tarp mėgstamiausių, intelektualiai jį

---

569 M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1938 01 07 // MAB RS, f. 165/15, lap. 22.

570 Korsakienė H. Namas, kuriame gyvenome. Vilnius, 1991, p. 102–103.

571 Karazijienė A. Kad nebūtų lyg sudžiūvęs lapas // Atolas (Melbourn). 1954, p. 179.

572 Šemerys S. Mykolas Biržiška // Šemerys S. Žmonės mano gyvenime. Klaipėda, 1992, p. 25.

labiausiai paveikusių dėstytojų[573]. Tačiau išliko ir kitokių M. Biržiškos akademinio darbo vertinimų. Tas pats P. Andriušis, kuriam, be jokios abejonės, nemažą įspūdį padarė M. Biržiška – „Aušros" gimnazijos mokytojas, rašė, jog M. Biržiškos būdui geriau pritiko nedidelė gimnazijos klasė, kurioje po keleto įžanginių sakinių įsivyraudavo šilta, rami nuotaika. Tačiau universiteto auditorijoje profesorius atrodė „dingęs žmogus, paklydęs erdvėse, didelėse klausytojų miniose, net neįspūdingas po Vinco Krėvės čiulbėjimo arba Tumo-Vaižganto mužikiškai griausmingos iškalbos."[574]

Nepaisant kai kurių prieštaringumų tenka pripažinti, kad prof. M. Biržiška daug nuveikė Nepriklausomos Lietuvos aukštojo mokslo sistemos kūrimo labui, padėjo iškilti naujai literatūros tyrinėtojų ir istorikų kartai. Norėdamas daugiau VDU HMF jaunimo įtraukti į mokslinį darbą ir pagerbti mirusį kolegą J. Jablonskį, prof. M. Biržiška 1938 m. iš savo lėšų paskyrė 1000 litų premiją studentų moksliniam darbui tema „Jonas Jablonskis ir mūsų literatūra"[575]. Darbus komisijai (V. Mykolaitis-Putinas, P. Skardžius, A. Salys) įteikti reikėjo iki 1939 m. gruodžio 31 d. Tačiau nuo žmogaus valios nepriklausančios aplinkybės sutrukdė įgyvendinti gerą sumanymą.

---

573 Bronys Raila // Knygnešys. 1991, nr. 4, p. 12.

574 Andriušis P. Prie senos fotografijos // Mūsų pastogė. 1956, rugs. 12, nr. 37.

575 Literatūros konkursas // Naujoji Romuva. 1938, nr. 25–26, p. 362.

Kovoje dėl Vilniaus

Gyvendamas Kaune, per nepriklausomybės kovas tapusiame lietuvių tautinės valstybės organizacinio formavimosi centru, M. Biržiška, kaip pats yra sakęs, „nesukaunėjo". Išsivežęs iš Vilniaus „širdyje gilią žaizdą, jis, kultūrininkas, ne demagogas, ne koks agitatorius, pasijuto įžeistas lenkų"[576], todėl savo gyvenimo tikslu pasiskelbė kovą už sostinės išlaisvinimą.

1922 m. vasario 7 d. ištremtieji iš Vilniaus 33 lietuvių ir gudų veikėjai išrinko „33-jų komitetą" (M. Biržiška, P. Augustaitis, I. Kraskouskis), kurio pirmasis uždavinys buvo pasirūpinti bičiuliais gudais. Neturėdami lėšų, nemokėdami lietuvių kalbos, jie buvo patekę į labai keblią padėtį. Kai J. Vileišio vadovaujama Kauno taryba tremtiniams skyrė 33 tūkst. auksinų (vokiečių markių), komiteto siūlymu dauguma lietuvių atsisakė savo pašalpos dalies gudų naudai[577].

„33-jų komitetas" susitiko su Kontrolės komisijos nariais, pasakojo apie suėmimo ir ištrėmimo aplinkybes. Gavę tarptautinės organizacijos atstovų pasiūlymą pervežti į Kauną ištremtųjų šeimas, griežtai atsisakė ir prašė padėti grįžti į Vilnių, kur galėtų stoti prieš teismą[578]. Tautų Sąjungos atstovų pastangos buvo bevaisės ir tai ištremtuosius vilniečius skatino veikti aktyviau. Komiteto sudaryta redakcinė komisija, kurioje

---

576 Kuzmickis Z. Prof. M. Biržiška – pedagogas. (Jo 25 m. literatūrinio jubiliejaus proga) // Švietimo darbas. 1928, nr. 11, p. 144–145. Parašas: Zg. Kzm.

577 Biržiška Vk. Neužgijusios žaizdos. Atsiminimai iš Vilniaus 1920–1922 m. Antroji laida. London, 1967, p. 285.

578 Ištremtųjų vilniečių padėtis // Lietuva. 1922, vas. 10, nr. 34.

buvo Mykolas ir Viktoras Biržiškos, parengė ir lietuvių, lenkų bei gudų kalbomis išleido specialų leidinį „33". Į jį buvo sudėta gausi dokumentinė medžiaga (oficialus lenkų administracijos pranešimas dėl areštų, lietuvių, gudų, žydų visuomenės protestai, spaudos atsiliepimai ir kt.), iš kurios, kaip teigė sudarytojai, „Lietuvos visuomenė galės sau įsivaizduoti esamus Vilniaus krašto tautų santykius ir apie juos spręsti"[579]. Leidinyje paskelbtas moterų lenkių (Antoninos de Bondy, Bronisławos Moraczewskos ir grafienės Broel-Pliater) protestas – jį Vilniaus lenkų administracija kaip argumentą naudojo tarptautinėse institucijose, taip pat B. Biržiškienei ir kitoms Vilniuje likusioms tremtinių žmonoms gąsdinti ir versti keltis į Kauną – dėl „valstybės nusikaltėlių paleidimo jų nenubaudus" vėliau tapo Lietuvoje pagarsėjusios politinio pobūdžio bylos pretekstu*.

„33-jų komiteto", kuris persitvarkė (1922 m. balandžio 29 d.) ir pasivadino Komitetu Vilniaus lietuviams remti (pirmininkas Z. Žemaitis, iždininkas J. Tumas-Vaižgantas), vardu M. Biržiška Kauno, Šiaulių, Raseinių, Telšių visuomenei skaitė paskaitas apie Vilnių, Vilniaus lietuvių gyvenimą, aistringai kalbėjo mitinguose. Šaulių sąjungos visuotiniame suvažiavime, vykusiame 1922 m. birželio 29 d.–liepos 3 d.) išrinktas į valdybą, Kauno šaulių klube Mykolas perskaitė ne vieną paskaitą apie Vilnių ir jo reikšmę Lietuvai. Tuo metu šauliai labiausiai kėlė Vilniaus susigrąžinimo klausimą, organizavo Vilniaus vadavimo rinkliavą, įsteigė Vilniaus fondą.

Būdamas vyriausybės oficiozo „Lietuva" redaktorius, M. Biržiška atidžiai sekė Nepriklausomos Lietuvos gyvenimą, vertino pozityvius pokyčius. Buvo tarp tų visuomenės veikėjų, kurie pritarė Steigiamojo Seimo veiklai. Taikliai pabrėžęs, kad Seimas užbaigė tautinio atgimi-

---

[579] 33. 1922 I 20–II 5. Vilnius–Kaunas. Kaunas, 1922, p. 1.

* Į Nepriklausomą Lietuvą rūpintis savo dvarais atvykusiai generolienei A. de Bondy Lietuvos prokuratūra 1926 m. pavasarį iškėlė bylą dėl antivalstybinės veiklos. Kauno apygardos teismas ją pripažino kalta ir, pritaikęs amnestiją, skyrė 9 mėnesius kalėti. Byloje liudijo buvę vilniečiai, tarp jų broliai Biržiškos, B. Biržiškienė. Spaudoje plykstelėjusi aštri M. Biržiškos ir Donato Malinausko polemika (žr.: Lietuva. 1926, kov. 26, nr. 12; bal. 2, nr. 13; bal. 16, nr. 15; bal. 23, nr. 16) baigėsi tuo, kad dviejų Vasario 16-osios Akto signatarų pažintis visam laikui nutrūko.

mo ir pradėjo lietuvių valstybinio gyvenimo laikotarpį, rašė: „Seiman nepatekusieji kritikai pamiršta, jog kokia šalis, kokie mes, toksai ir Seimas – mūsų Seimas kurkas pasirodė labiau tikęs darbui negu Varšuvos, Vilniaus ar kuris kitas seimas."[580] Tikėjo, jog objektyviai įvertinti Steigiamojo Seimo darbus ir didžiąją reikšmę pajėgs tik būsimoji istorija.

„Lietuvai" M. Biržiška rašė vedamuosius ir apžvalginius straipsnius (P. Bėmo, B. Šėmio, Vilniaus Kelmo ir kt. slapyvardžiais), skelbė Lietuvos, Kauno įvykių kronikas, tvarkė rubriką „Iš Vilniaus". Iš daugiau kaip pusantro šimto M. Biržiškos publikacijų „Lietuvoje" dauguma skirta Vilniaus lietuvių reikalams, polemikai su lenkiškąja spauda. Aštraus publicisto žodžio negailėjęs Mykolas ne kartą buvo kviečiamas pasiaiškinti, atsakyti teisme* ir net... dvikovoje. Taip pasielgė „Dzień Koweński" („Kauno diena") redaktorius Władysławas Wielhorskis, kurio pastangas išprovokuoti Lietuvos vyriausybę uždaryti laikraštį (ir tuo suteikti progą Lenkijai apkaltinti Lietuvą spaudos persekiojimu) išjuokė M. Biržiška[581]. „Iššaukimas buvo tokiose apystovose, jog atsisakyti nebuvo galimybės, – jau pasibaigus šiai istorijai rašė nieko nežinojusiai žmonai M. Biržiška, – turėjau reikalo su išdidžiais lenkų dvarininkais ir atsisakęs būčiau tuoj fiziškai nuskriaustas."[582] M. Biržiškos pakviesti dvikovos liudininkai, autoritetingi valdžios ar visuomenės atstovai – gen. Silvestras Žukauskas, Vladas Putvinskis ir S. Šilingas – susipažinę su byla, pritarė Mykolo reakcijai į tautos garbės įžeidimą. Nustatę, kad W. Wielhorskis dirba priešiškos Lietuvai valstybės naudai, spaudoje paskelbtame protokole jie pažymėjo, kad „konfliktas yra visuomeninio,

---

[580] Biržiška M. Nuo 1920 V 15 ligi 1922 V 15 // Lietuva. 1922, geg. 14, nr. 108. Parašas: P. Bėmas.

* „Susipratusių darbininkų atsišaukime" (Lietuva. 1922, spal. 8, nr. 228) M. Biržiška piktai puolė Maskvos papirktus ir Kominterno instruktuojamus bolševikus, kurie legaliai dalyvauja rinkimų kampanijoje. Tarp kitų paminėjo Maskvos agento, už vagystes teisto Jono Kubicko pavardę. Šis, jau priklausęs pirmojo Seimo „kuopininkų" frakcijai, iškėlė bylą. 1923 m. sausį nuovados taikos tarėjas M. Biržiškai skyrė tris paras namų arešto (Seimo ir Darbo kuopos narys... // Lietuva. 1923, saus. 26, nr. 20).

[581] Biržiška M. „Kowieńskie" pamokslai // Lietuva. 1922, birž. 18, nr. 135. Parašas: Vilniaus Kelmas.

[582] M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1922 07 15 // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 4.

bet ne asmeninio pobūdžio ir jisai negali būti rišamas duodant satisfakciją reikalaujančiai pusei garbės kelių". Liudininkai pareikalavo, kad M. Biržiška atmestų iššūkį, ir visą atsakomybę už tai prisiėmė sau[583].

Artėjant rinkimams į pirmąjį Seimą, „Lietuvos" redaktorius M. Biržiška ministrui pirmininkui E. Galvanauskui pasiūlė laikraščio apimtį padidinti iki šešių puslapių, o numerio kainą – iki trijų auksinų. Prašė leidimo paskelbti kiekvienos partijos ar grupės, nevengiant komunistų, bent po vieną svarbiausią atsišaukimą – tai visuomenei leistų juos palyginti ir įvertinti. Dėl to padidėtų ir vyriausybės, nesibijančios laisvos kritikos, autoritetas. Lenkų agitacijai atremti buvo siūloma atgaivinti laikraščio „Litwa" („Lietuva") leidimą ir „ten varyti labiau teigiamasis kultūros darbas, skelbti valdžios įstatymai ir šiaip valstybinti („lietuvinti") visuomenę". Lietuvių leidžiamas laikraštis rusų kalba turėjo padėti „atlietuvinti" surusėjusius lietuvius[584]. Nesulaukęs pritarimo dėl savo siūlymų M. Biržiška pasitraukė iš „Lietuvos" redaktoriaus pareigų. Visuose reikaluose, kurie siejosi su okupuoto Vilniaus išlaisvinimu, lietuvių tautos interesų gynimu, M. Biržišką labiausiai žeidė valdininkijos abejingumas. „Lietuvai neprošal būtų Pilsudskio įsiveržimas, kad sustingusią balą išjudintų – atgytų pasiryžimo, pasiaukojimo dvasia, entuziazmas", – rašė jis žmonai[585].

1922 m. spalį įvykusiuose rinkimuose (laimėjo krikščionių demokratų blokas, gavęs 38 atstovų mandatus iš 78) buvo išrinktas pirmasis Seimas. Jis konstitucijos nustatyta tvarka turėjo išrinkti Lietuvos Respublikos prezidentą. Tarp galimų kandidatų į šį postą greta A. Smetonos, A. Stulginskio, E. Galvanausko, P. Leono, S. Naruševičiaus ir kt. buvo minima ir M. Biržiškos pavardė. Tuo metu Mykolo – kovotojo dėl Vilniaus – moralinis autoritetas buvo labai didelis ir, matyt, juo tikėtasi sustiprinti kairiųjų pozicijas kovoje dėl valdžios. Kilus partijų rietenoms, M. Biržiška buvo paskelbtas bolševiku, lenkininku ir

---

583 Žukauskas S., Putvinskis V., Šilingas S. Protokolas // Lietuva. 1922, lapkr. 16, nr. 157.

584 Keli M. Biržiškos veiklos liudijimai // Lietuvos archyvai. Vilnius, 1990, t. 2, p. 128.

585 M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1922 11 27 // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 12.

pan. Jis pats, neatmesdamas minties apie prezidentavimą, žmonai rašė „stosiąs į pirmuosius vyrus tiktai tada, kai jo viena-vienintelė būsianti kandidatūra..., kai Lietuva tikrai jo – tokio, ne kitokio norės, o tai bus tik tada, kai priaugs nauja visuomenė“[586]. Jos viltis siejo su buvusiais vilniečiais, 1922 m. pabaigoje susitelkusiais į „Vilniaus Kelmo“ (publicistinis M. Biržiškos slapyvardis) sąjungą. Nepartinės ir nekonfesinės organizacijos įstatai skelbė: „Tikra draugystė ir noras atnešti savo tautai ir visuomenei kuo daugiau naudos, Vilniaus vadavimo idėja, tėvynės meilė, Mickevičiaus ir Biržiškų dvasia, kurioje dauguma mūs jaunuomenės auklėjosi, yra tuo pamatu, ant kurio statosi šis „Vilniaus Kelmas“.[587]

Pirmasis Seimas 1922 m. gruodžio 21 d. Lietuvos prezidentu išrinko A. Stulginskį. Prezidentinės respublikos laikotarpiu ir vėliau* tarp kandidatų nuolat minima M. Biržiškos pavardė, matyt, padėjo susidaryti nuomonei, kad jis beveik visą gyvenimą tikėjosi kada nors tapti Lietuvos prezidentu[588]. Pats Mykolas gyvenimo kelio pabaigoje tvirtino: „nieko niekam, niekur nepareiškiau, to „noro“ nei neturėdamas“. „Kai į mane kreipdavosi kas su mano „kandidatūros“ pritarimu ar linkėjimu, – rašė jis, – rimtai nė neatsakydavau..., pasijuokdamas, nusikratydamas tuščių pasikalbėjimų. Aš nei neslėpiau turįs tikrą kandidatą – tarp 1920, 1926 m. ir net A. Smetonos laikais – Joną Vileišį.“[589]

1923 m. pradžioje Lietuva žengė ryžtingą politinį žingsnį – sėkmingai parengtu sukilimu prisijungė Klaipėdos kraštą, kuris pagal Versalio taikos sutartį buvo atskirtas nuo Vokietijos ir jį administravo santarvininkai prancūzai. Po Ambasadorių konferencijos pranešimo, kad Klaipėdos krašto suverenumas perduodamas Lietuvai, per šalį nuvilni-

---

586 Ten pat.

587 Draugijos „Vilniaus Kelmas“ įstatai. 1922 10 30 // MAB RS, f. 165–272, lap. 1.

* Istoriko Liudo Truskos duomenimis, artėjant 1931 m. gruodį vyksiantiems rinkimams, politinė policija turėjo duomenų, kad opoziciniai krikščionys demokratai prezidentu nori matyti M. Biržišką. Jis davęs sutikimą balotiruotis, jeigu jo kandidatūrą iškelsią 20 ypatingųjų tautos atstovų, kaip to reikalavo Rinkimų įstatymo 54-asis straipsnis (Truska L. Antanas Smetona ir jo laikai. Vilnius, 1996, p. 212).

588 Trumpa V. Apie žmones ir laiką. Vilnius, 2001, p. 207.

589 Biržiška M. Dėl ancevičių „nepuldinėjimų“ // Naujienos. 1961, lapkr. 15, nr. 575.

jo pasitenkinimo banga, sustiprėjo pasitikėjimas savo jėgomis ir viltis, kad Vilniaus klausimą pavyks išspręsti netolimoje ateityje. M. Biržiška, 457 litais papildęs Vyriausiojo komiteto Klaipėdos lietuviams remti kasą, rašė žmonai: „Čia žmonės džiaugiasi, jog lengvai gauta Klaipėda, tik aš vis susirūpinęs lenkais, kurie vis ir vis mėgina neutralinę juostą peržengti... Jeigu Pilsudskis tikrai bus pasiryžęs veržtis, nedaturėsime. Nepadės nė Čičerino notos, kuriomis jis stengiasi įsikišti į mūsų ginčus su lenkais."[590] 1923 m. vasario 10 d. Kauno rotušėje skaitydamas paskaitą „Per Klaipėdą į Vilnių", jis Vilnių prilygino Lietuvos galvai, o Klaipėdą – plaučiams, ragino atsigręžti į Vilnių. Drauge su V. Krėve-Mickevičiumi ir kitais Lietuvos šaulių sąjungos nariais puoselėjo mintį surengti analogišką sukilimą Vilniuje. Apibendrindamas Klaipėdos pamokas, „Lietuvoje" jis rašė, kad svarbiausia – ne kardas ar durklas, o pavyzdinga tvarka valstybėje, pasiaukojimas, ištvermė, nuoseklumas. Tada ir nedidelės ginkluotosios pajėgos gali daug padėti savo kraštui. Ragino atidžiai stebėti Rytų Lietuvos gyvenimą, remti jos žmonių kovą su okupantais. „Ne mūsų reikalas, – rašė M. Biržiška, – juos perspėti, kurią valandą ir pro kuriuos vartus Vilniun įeisime, bet mes turime būti pasiruošę patogiausiu laiku ir mažiausiomis aukomis jį paimti."[591] M. Biržiška buvo tarp tų žmonių, kurie protestavo prieš Ambasadorių konferencijos (1923 m. kovo 15 d.) nustatytą rytinę Lenkijos sieną su Lietuva, kuria Vilnius ir jo kraštas buvo pripažinti Lenkijai.

Norėdamas daugiau prisidėti prie Vilnijos reikalų sprendimo ir turėdamas aiškių politinių ambicijų, M. Biržiška nusprendė dalyvauti antrojo Seimo rinkimuose atskiru sąrašu. Orientuojantis į buvusius vilniečius ir lenkiškai kalbančius Nepriklausomos Lietuvos gyventojus, 1923 m. pavasarį buvo sukurta Darbo žmonių sąjunga (Związek Ludzi Pracy), jos valdybai pirmininkavo mažažemis ūkininkas Simonas Urbonavičius. Trečiajame suvažiavime (1923 m. balandžio 29 d., dalyvavo 60 žmonių – daugiausia provincijos ūkininkai, bežemiai, kumečiai, amatininkai; kalbėta dažniausiai lenkiškai) M. Biržiška pabrėžė, kad

---

590 M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1923 03 11 // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 27.

591 Biržiška M. Klaipėda ir Vilnius // Lietuva. 1923, vas. 22, nr. 42. Parašas: Vilniaus Kelmas.

proto ir rankų darbo žmonių sąjunga priima visus tuos, kurie negali sau rasti vietos įvairiose Lietuvos politinėse partijose. Jos tikslai – rūpintis, kad būtų saugoma Lietuvos Respublikos konstitucija, vykdoma žemės reforma (apie ją suvažiavime kalbėjo Mykolas Krupavičius, kooperacijos naudą aiškino E. Šulčys), švelninami partijų ginčai. Akcentuotas nusistatymas siekti, kad lenkų kalbos vartojimas Lietuvoje nebūtų varžomas[592].

Antrosios apygardos (Kauno miesto) kandidatų į Seimą sąraše Nr. 12 Darbo žmonių sąjunga pirmuoju numeriu įrašė profesorių, universiteto dekaną, mokytoją M. Biržišką, antruoju – S. Urbonavičių, trečiuoju – kunigą Adolfą Sabaliauską, lietuvių tautosakininką, rašytoją, pagarsėjusį slapyvardžiu Žalia Rūta. Sąraše taip pat buvo vilnietis mokytojas Juozas Grabauskas, buhalteris Rapolas Paškevičius, miestelėnas Adomas Skorupskas, kooperatininkas Aleksandras Paulavičius ir nuomininkas Adolfas Buivydas[593]. Iš išlikusio sąjungos rinkimų plakato matyti, jog M. Biržiška siekė, kad Lietuvos valstybėje įsiviešpatautų tikras visų piliečių bendradarbiavimas, tikra demokratija, kad gyvenimas būtų tvarkomas ne vadovaujantis atskirų grupių interesais, o laikantis mokslo, doros, laisvės ir darbo principų. Tuo tikslu planavo Lietuvos seime sudaryti „stiprią centro užuomazgą, kuri sujungtų įvairias partijas-partijėles ir rūpintųsi Lietuvos visuomenės reikalais"[594]. Šie ketinimai sulaukė aštraus krikdemų ir juos remiančių kunigų puolimo. Dešiniųjų užgauliojamas (vilnietis kunigas Jonas Skruodis parašė pamfletą „Biržis", kurio egzempliorių 1924 m. per Mykolines sudegino vilniečiai studentai), komunistų kaltinamas susidėjęs su žvalgyba, M. Biržiška jautėsi esąs Vilniuje visų pamirštas, o Kaune – visai svetimas, „perdaug navatnas ir daugeliui nepatogus"[595].

Seimo rinkimų išvakarėse Darbo žmonių sąjungos sąrašas susijungė su lenkų katalikų organizacijų sąrašu Nr. 15, kurio priešakyje buvo

---

[592] „Nowiny" skaitytojų ir darbo žmonių sąjungos atstovų suvažiavimas // Lietuva. 1923, geg. 5, nr. 99.

[593] Antrosios apygardos kandidatų seiman sąrašas // Lietuva. 1923, bal. 17, nr. 84.

[594] Rinkimų į Seimą atsišaukimas // MAB RS, f. 165–166, lap. 1.

[595] M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1923 04 11 // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 30.

kunigas Stanislovas Smolinskis ir vyr. leitenantas Leonas Stakauskas[596]. Nors M. Biržiška derybose nedalyvavo ir neatsikirtinėjo į įvairiausius jo asmens puldinėjimus, jautė jų sukeltą įtampą ir matė, kad pagrindinė kova vyksta tarp didžiųjų partijų. Nelikus iki rinkimų nė savaitės, žmonai į Viekšnius jis rašė: „Rinkimus, rodos, laimėsiu: nebūsiu išrinktas. Susimildama, nebalsuok už Federaciją – geriau už liaudininkus ir socialdemokratus – aš balsuosiu už Kairį: Federacija tai demagogai, kuriais pasitikėti negalima."[597] Kaip ir buvo numatęs, M. Biržiška į Seimą nepateko, o daugumą (40 vietų iš 78) jame gavo krikščionių demokratų blokas.

Po nesėkmingo mėginimo įsitraukti į Nepriklausomos Lietuvos politinį gyvenimą M. Biržiška ėmė vengti kiek platesnės visuomeninės veiklos, net seniau savo taip mėgtos publicistikos. Šiuos dalykus nustūmė, nurungė mokslinis ir pedagoginis darbas bei gana keblūs asmeninio gyvenimo klausimai. Šeimos žmogui – o toks buvo M. Biržiška – buvo sunku susitaikyti su, jo žodžiais, suirusiu šeimos gyvenimu. Jį jaudino Vilniuje likusios žmonos – pas ją darytos kratos 1922 m. kovo 27 d., birželio 3 d. ir kt. – ir dukrelių likimas. Joms nepaprastai trūko tėvo. „Mylimas Tatuk, aš labai pasiilgau tavęs, norėčiau greičiau važiuot Kaunan", – M. Biržiškai rašė duktė Onutė (Anulė). „Brangus Tatukai, – pritarė Marija (Marilė), – Tavęs labai pasiilgau, tik apie Tave ir galvoju, kartais verkiu... nutariau, kad nešoksiu, kol su tavim nepasimatysiu, ir nešoksiu."[598]

1922 m. rugsėjo mėnesį B. Biržiškienė, lenkų valdžios spiriama, paliko Vilnių ir su dukrelėmis apsigyveno Viekšniuose. Keltis pas ištremtą į Kauną vyrą nebuvo galimybės, nes Mykolas ir toliau glaudėsi P. Klimo bute. 1922 m. spalio pradžioje jis pranešė žmonai: „Mane jau Klimai delikatniai perspėjo, jog žiemą nebebus galima pas juos gyventi, nes vaikui turį atiduoti saloną – ir iš viso matau juos varžąs."[599] Nesu-

---

[596] Jablonskis K. Susiblokavusieji sąrašai // Lietuva. 1933, geg. 5, nr. 99.

[597] M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1923 05 08 // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 57.

[598] O. ir M. Biržiškaičių laiškai M. Biržiškai. 1922 // MAB RS, f. 165–67, lap. 1; f. 165–68, lap. 3, 8.

[599] M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1922 10 08 // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 5.

laukdamas, kol ankstesnis „Aušros“ gimnazijos direktorius P. Dovydaitis išsikraustys iš direktoriui skirto buto, M. Biržiška 1922 m. rudenį kreipėsi į švietimo ministrą su prašymu skirti vietą kur nors provincijoje, tačiau sutikimo negavo. Padėtį labai apsunkino ir tai, kad sunkiai susirgo vyresnioji duktė Marija. Jos liga, skaudi mylimo tėvo netektis (1922 m. spalio 31 d.)* gerokai suardė M. Biržiškos sveikatą, prasidėjo reumatiniai rankų ir kojų skausmai.

Sunkūs 1922–1923 m. išgyvenimai, gyvas 1915–1922 m. bendravimas su Vilniaus katalikų visuomene, ypač vyskupu J. Matulaičiu, pažintis su 1920 m. sausį Lietuvą aplankiusiu archivyskupu Achille Ratti (vėliau – popiežius Pijus XI), tikybinio auklėjimo reikšmės suvokimas dirbant gimnazijoje, įsigilinimas į Lietuvos praeities problemas paskatino M. Biržišką po ilgo indiferentizmo tarpsnio grįžti į Katalikų bažnyčią. Rimtą pasaulėžiūros poslinkį ženklino 15-ųjų santuokos metinių proga žengtas žingsnis, apie kurį žmonai rašė: „...padariau tai, kam turbūt nepritarsi, tik nesijuok, nes man tai būtų persunku: iš ryto buvau bažnyčioje. Tik aš bažnyčioje melstis nemoku. Mačiau tuomet Tave tokią, kaip Tu tuomet buvai – dar be vaikų – jaunutę, į gyvenimą tik pažiūrusią, bet jau daug ką nukentėjusią.“[600]

Apie savo pasaulėžiūros pokytį M. Biržiška niekur neskelbė bijodamas, kad kas nors to nepanaudotų politiniams tikslams. Toliau bendravo su kairiųjų pažiūrų žmonėmis ir neieškojo artumo su viešai besireiškiančiais katalikais. Komunistų kaltinamas, kad „atsivertė“ dėl politinių sumetimų**, pripažino ką kita: „Kaip tik kai kurių katalikų veikėjų politinis mano „atsivertimo“ naudojimas sukliudė man gal dar

---

* Praėjus keletui dienų po tėvo laidotuvių, Mykolas jį guodusiai žmonai rašė: „Neverkiu, tai tiesa, bet vis savo tėvelį matau – visur jis su manimi, šventasis, tik tyli, balso jo nebegirdžiu – tai ir baisu, liūdna, graudu.“ (M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1922 11 06 // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 6.)

600 M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1922 06 25 // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 2. Po įvairių „tikybinio jausmo bangavimų“, indiferentizmo metų 1923 m. gegužę M. Biržiška atliko išpažintį ir vėl tapo praktikuojančiu kataliku (jo „atsivertimas“ sutapo su tokiu pat žmonos apsisprendimu Viekšniuose).

** „...kai mokytas bedievis sugrįžta prie tikėjimo, tai po jo padu reikia ieškoti arba sidabrinio, arba politinio „nikelio“, – rašė Antano Bimbos ir kitų JAV leidžiama „Šviesa“. (Nuo Red. // Šviesa. 1938, nr. 4, p. 33.)

griežčiau „atsiversti", negu tat esu padaręs."[601] Ir vėliau, jau gyvendamas Amerikoje, M. Biržiška nejautė simpatijų politikuojantiems ir per daug „pasaulėžiūriniams" katalikams[602]. Apie savė sakė: „Esu socialdemokratas, esu katalikas, bet nesu nei didelis socialdemokratas, nei gilus katalikas."[603]

Trečiojo dešimtmečio viduryje viltys greitai atgauti Vilnių blėso, didėjo apatija, susitaikymas su padėtimi, vyko tolesnis Vilnijos gyventojų nutautėjimas. Slogų įspūdį Lietuvos visuomenei padarė 1925 m. pradžioje sudarytas konkordatas tarp Lenkijos ir Vatikano (beje, paskutinio iš visų valstybių pripažinusio Lietuvą *de jure*), pagal kurį Vilniaus vyskupija buvo prijungta prie Lenkijos bažnytinės provincijos. Vatikanui Vilnių pripažinus Lenkijos dalimi, Lietuvoje kilo protestas, kuriame aktyviai reiškėsi M. Biržiška. 1925 m. kovo 8 d. Lietuvos universiteto profesoriai A. Smetona, A. Voldemaras, A. Janulaitis ir M. Biržiška visuomenei skaitė paskaitas apie konkordato padarinius Lietuvai, kritikavo nesėkmingą valdančiųjų krikščionių demokratų diplomatiją. M. Biržiška ypač pabrėžė tautinės vienybės, bendrų pastangų su gudais būtinumą. „Kada kas bloga atsitinka, – sakė jis, – registruojame, skųsdamies: ir vėl mus apgavo. Mums reikia aiškios linijos ir pataisyti pas mus esamus nukrypimus. Jeigu konkordatas privers pagalvot ir kovot su pas mus įsivyravusiomis politikos priemonėmis, tada reikės pasakyti dėkui konkordato autoriams, kad ir formaliai prieš juos protestuojant."[604]

Lietuvos visuomenei aiškėjo, kad, sprendžiant Vilniaus klausimą, atėjo metas daugiau remtis savo jėgomis. 1925 m. kovo 20 d. Kaune ėmė veikti Vilniaus lietuvių M. Biržiškos, Z. Žemaičio, P. Augustaičio ir kt. įkurta Vilniečių sąjunga. Platindama Kajetono Sklėriaus sukurtą medalį „Atmink Vilnių", ji rinko aukas Vilnijos lietuvių mokykloms remti, o didesnių tikslų sau nekėlė. Tačiau gyvenimas reikalavo ryžtin-

---

601 Biržiška M. Anuo metu..., p. 112.

602 Yla S. Dievas sutemose. Religiniai lūžiai lietuvių gyvenime. Toronto, 1964, p. 230.

603 Biržiška M. Dėl ancevičių „nepuldinėjimų" // Naujienos. 1961, lapkr. 15, nr. 575.

604 Didžiulis Iz. Paskaitų diena // Lietuvis. 1925, nr. 11, p. 8.

giau aktualizuoti Vilniaus klausimą, sustiprinti pasiryžimą atgauti istorinę Lietuvos sostinę. Šių uždavinių ėmėsi 1925 m. įkurta M. Biržiškos vadovaujama Vilniaus vadavimo sąjunga* (VVS).

Vilniaus problemos sprendimu nepatenkintą M. Biržišką bandyta įtraukti į valstybės perversmą. Prieš trečiojo Seimo rinkimus pas jį drauge su kitu asmeniu apsilankė buvęs Vilniaus lietuvių gimnazijos mokinys kpt. Antanas Mačiuika, kvietė dalyvauti nuverčiant krikdemų valdžią. Įrodinėjo, kad rinkimai nieko gero kraštui neduos, nors ir kas juos laimėtų[605]. Pats M. Biržiška daugiau kaip po trisdešimties metų rašė, kad jam ir dar vienam artimam asmeniui 1926 m. pavasarį buvo siūloma „stoti priešaky būsimųjų seimo išvaikytojų". Siūlymą teikė „buvęs mokinys Mačiuika su kitu karininku kokios ten grupės vardu"[606]. Pritardamas daugeliui jų pasakytų priekaištų dėl krikdemų valdymo, bet būdamas fizinės prievartos, kuri gali sulaužyti trapų Lietuvos valstybės organizmą, priešininkas, M. Biržiška tada ramino „jaunus karštakošius", ragino laukti rinkimų rezultatų. Po krikdemų pralaimėjimo lankytojai buvo skatinami laukti naujosios valdžios darbų. „Po to jau su manimi, ačiū Dievui, nebekalbėta", – baigė M. Biržiška[607].

Rinkimus į trečiąjį Seimą laimėjus valstiečių liaudininkų sąjungai ir socialdemokratams, koalicinei vyriausybei ėmus vadovauti M. Sleževičiui, M. Biržiška, žinodamas, kad socialdemokratai puoselėja viltį normalizuoti santykius su Lenkija, laiške ministrui pirmininkui žadėjo savo paramą koalicinei vyriausybei, domėjosi jos požiūriu į Vilniaus klausimą. Gavo patikinimą, kad vyriausybė visada laikysis savo deklaracijoje** pabrėžto nusistatymo[608]. Kairiųjų vyriausybės Maskvoje baigtos dar krikdemų pradėtos derybos su SSRS ir 1926 m. rugsėjo

---

* Iki 1930 m. vadinta Sąjunga Vilniui vaduoti, nuo 1930 m. – Vilniui vaduoti sąjunga, nuo 1936 m. – Vilniaus vadavimo sąjunga. Apie jos veiklą plačiau žr. skyrių „Visuomeninėse organizacijose".

605 Maldeikis P. Mykolas Krupavičius. Chicago, 1975, p. 192.

606 Biržiška M. Negražinant vis dėlto pagražinta... // Naujienos. 1960, kovo 5, nr. 509.

607 Ten pat.

** 1926 m. birželio 22 d. Seime paskelbtoje deklaracijoje pažymėta, kad su Lenkija negali būti normalių santykių tol, kol Lietuvai nebus grąžintas Vilnius.

608 M. Sleževičiaus laiškas M. Biržiškai. 1926 07 02 // MAB RS, f. 165–85, lap. 50.

28 d. pasirašyta nepuolimo sutartis sustiprino Lietuvos pozicijas prieš Lenkiją. SSRS vėl patvirtino Lietuvos teisę į Vilnių ir iškėlė jau pamirštą jo klausimą tarptautinės politikos lygmeniu. Slaptu sutarties priedu (abi šalys sutarė teikti viena kitai žinių apie savo santykius su Lenkija ir Baltijos valstybėmis) Lietuva tapo Sovietų Sąjungos diplomatiniu žvalgu žiemryčių Europoje[609]. Pasak tyrinėtojo L. Truskos, Vilniaus susigrąžinimo klausimas, iškilęs kaip istorinė būtinybė, stūmė Lietuvą į SSRS glėbį[610]. Pastaroji, būdama suinteresuota, kad jos kaimynystėje nesusikurtų vieningas antisovietinių valstybių blokas, visaip kurstė lenkų ir lietuvių ginčą.

Demokratiškai išrinkta krašto vadovybė nesugebėjo spręsti iškilusių problemų. Dalis visuomenės nepritarė siekiui riboti dvasininkų privilegijas, Bažnyčią atskirti nuo valstybės, leisti steigti daugiau lenkų mokyklų. Suaktyvėjo radikaliosios politinės jėgos, visų pirma SSRS kurstomi komunistai. Prasidėjo antivalstybiniai mitingai, eitynės su raudonomis vėliavomis, išpuoliai prieš žinomus visuomenės veikėjus, karius ir kt. Tuo pasinaudojo opozicija – krikdemai ir tautininkai: vyriausybės politikoje jie įžvelgė lenkų bei komunistų įtakos Lietuvoje stiprėjimą. Jų remiama karininkų grupuotė 1926 m. gruodžio 17 d. – per prezidento K. Griniaus 60-metį* – įvykdė ilgai brandintą valstybės perversmą.

A. Mačiuikos vadovaujamai karininkų grupei išvaikius teisėtai išrinktą Seimą, Lietuvos gyvenimas ateinantiems 14 metų buvo pasuktas autoritarizmo keliu. A. Smetona krikdemų ir tautininkų balsais buvo išrinktas Lietuvos Respublikos prezidentu, o A. Voldemaras tapo ministru pirmininku. Konstitucijos veikimas buvo sustabdytas, grąžinta karinė padėtis, cenzūra. Nors kai kas perversmininkams dėkojo už iš-

---

609 Butkus Z. Antilatviškas Lietuvos ir SSRS „džentelmeniškas" susitarimas 1926 m. // Pirmoji konferencija „Lietuva–Latvija: praeitis, dabartis, ateitis": Pranešimų tezės. 1994 m. spalio 22–23 d. Kaunas, 1994, p. 12.

610 Truska L. Kas traukė į Rusijos glėbį? Geopolitinė Lietuvos orientacija 1918–1940 metais // Darbai ir dienos. 2002, nr. 30, p. 40.

* Pagal parengtą programą tądien turėjo vykti prezidento sveikinimai. 14 val. Karo muziejuje buvo numatyta M. Biržiškos paskaita apie K. Grinių – visuomenės veikėją. Lietuvos universiteto Medicinos fakultetas prezidentui suteikė garbės daktaro vardą, o Senatas nutarė jį pasveikinti *in corpore* ir parengė adreso tekstą.

gelbėjimą nuo bolševizmo grėsmės arba Lenkijos pavojaus, intelektualai, tarp jų ir M. Biržiška, kritikavo perversmą ir jo pradėtus procesus. 1927 m. pradžioje dešimt iškilių Lietuvos visuomenės ir mokslo veikėjų (M. ir Vc. Biržiškos, Jonas Šliūpas, Rokas Šliūpas, Kęstutis Šliūpas, Liudas Vailionis, V. Krėvė-Mickevičius, P. Augustaitis, A. Janulaitis, P. Leonas) kreipėsi į A. Smetoną ir A. Voldemarą memorandumu, kuriame įspėjo, jog naujosios gyvenimo sąlygos gali „nuvesti mus į nepriklausomybės praradimą“[611]. Dokumentas, siūlęs ir būdų susidariusiai padėčiai pakeisti, liko be atgarsio. Už parašą po juo prof. M. Biržiška iš savo mokinio Z. B. spaudoje gavo pamokymą, jog esąs vertas lazdų[612]. Nepaisant to, negatyvaus požiūrio į valstybės perversmą laikėsi iki gyvenimo pabaigos.

Po perversmo nutrūko Biržiškų ir Smetonų šeimų bendravimas. M. Biržiška ne kartą stebėjosi prezidento kelionėmis po Lietuvą, kurių metu jis buvo priimamas kaip Tautos Vadas, polinkiu gauti aukščiausius valstybės apdovanojimus. Vis dėlto M. Biržiška išlaikė pagarbą A. Smetonai kaip „žmogui ir lietuviui“*, bendravo su juo savo atstovaujamų įstaigų ir organizacijų vardu. Neretai, F. Bortkevičienės arba S. Kairio prašomas, kreipdavosi į A. Smetoną mėgindamas užtarti tuos, kuriems grėsė mirties bausmė, ir „ne visados nesėkmingai“[613].

Jėga išvarytas iš Vilniaus M. Biržiška ilgokai neturėjo galimybės jame apsilankyti. Pirma proga pasitaikė švenčiant J. Basanavičiaus 75-ąsias gimimo ir 50-ąsias literatūrinio darbo sukaktis. 1926 m. pabaigoje šiai progai paminėti buvo sudarytas ir keletą kartų posėdžiavo organizacinis komitetas, į kurį taip pat įėjo M. Biržiška, Vladas Nagevičius, J. Tumas-Vaižgantas, Z. Žemaitis, K. Jokantas, A. Smetona, E. Janušauskaitė. Komiteto siūlymu J. Tumas-Vaižgantas parengė atsišaukimą į visuomenę, M. Biržiška kreipėsi pagalbos į Seimą ir Švietimo

---

611 Truska L. Antanas Smetona ir jo laikai. Vilnius, 1996, p. 162.

612 Biržiška M. Negražinant... // Naujienos. 1960, kovo 5, nr. 509.

* Sveikindamas A. Smetoną 60 metų jubiliejaus proga, M. Biržiška reiškė pagarbą asmeniui ir tautos veikėjui, bet pabrėžė nepritarimą po 1926 m. gruodžio perversmo nustatytai tvarkai. (Biržiška M. Antanas Smetona // Mūsų Vilnius. 1934, nr. 17, p. 273.)

613 Biržiška M. Negražinant... // Naujienos. 1960, kovo 5, nr. 509.

ministeriją[614]. Lietuvos vyriausybei padedant, į 1926 m. lapkričio 23 d. Vilniuje rengiamą iškilmingą Lietuvių mokslo draugijos posėdį iš Lietuvos per Eitkūnus (dabar – Černyševskoje) buvo leista atvykti sveikintojams. Tarp devyniolikos Lietuvos universiteto profesorių buvo Mykolas ir Vaclovas Biržiškos[615].

1927 m. vasario 16 d. mirus J. Basanavičiui, nutarta paspartinti nuo metų pradžios vykstančias Lietuvos ir Lenkijos derybas. Pastarosios valdžia, tarpininkaujama Prancūzijos pasiuntinybės Kaune, leido atvykti didelei delegacijai iš Lietuvos. Buvo atidaryta iš abiejų pusių blokuojama demarkacinė linija, lenkai delegacijos kelionei į Vilnių skyrė specialų traukinį. Delegacijoje buvo J. Basanavičiui artimi, Lietuvos gyvenime svarbų vaidmenį atlikę žmonės: M. Biržiška, J. Vileišis, J. Tumas-Vaižgantas ir kiti. Iškilmingų ir įspūdingų (tvarką darė pirmą kartą su uniformomis pasirodę lietuvių skautai, mirusiojo karstą nešė keturi vilniečiai ir keturi kauniečiai, tarp jų M. Biržiška, Rasų kapinėse kalbėjo 15 žmonių) laidotuvių metu savo kalboje M. Biržiška priminė, kad velionis Vilniuje pirmasis pasirašė Lietuvos Nepriklausomybės Atkūrimo Aktą, iki mirties neapleido Vilniaus tuo nurodydamas, „į kur turi būti nukreiptos mūsų akys ir žygiai“[616]. Laidotuvių dienos vakare M. Biržiška su kitais delegacijos nariais dalyvavo LMD renginyje, skirtame J. Basanavičiui pagerbti, kitą dieną su keliomis dešimtimis įvairių tautybių vilniečių vakarieniavo pas LVLK pirmininką D. Alseiką. Čia, išklausę gen. Aleksanderio Babiańskio kalbos, kad jau reikia nugriauti „kiniečių mūrą“ tarp Lietuvos ir Lenkijos, Nepriklausomos Lietuvos lietuviai – M. Biržiška, S. Kairys ir Z. Žemaitis – įspėjo, jog tam laikas dar nepribrendo. Iš Vilniaus vyriausybės mandagumo įsileidžiant kauniečius į laidotuves, sakė M. Biržiška, nereikia daryti per plačių išvadų ir priminė, jog 1922 m. jis buvo iš Vilniaus tos pačios valdžios taip pat mandagiai išvežtas.

Pažymėtina, kad A. Voldemaras, 1927 m. vasario 25 d. darydamas vyriausybės pareiškimą dėl Lietuvos užsienio ir vidaus politikos, matė

---

614 Organizacinio komiteto J. Basanavičiaus gimimo 75 metinėms švęsti protokolas nr. 1 (1926 11 05), nr. 2 (1926 11 09) // VUB RS, f. 1–7108, lap. 91, 93.

615 Biržiška M. Vilniaus Golgota..., Kaunas, 1930, p. 410.

616 Ten pat, p. 438.

reikalą pabrėžti, jog Lietuvos Respublikos delegacijos atvykimo į Vilnių nereikia laikyti politiniu žingsniu, o tik „paprasčiausiu pagarbos atidavimu žmogui, kuris mirė kaip sargybinis poste“[617]. Tai rodė, kad perversmininkų vyriausybei santykių su Lenkija normalizavimas nebuvo įmanomas. Juos dar labiau komplikavo balandžio mėnesį priimtas Varšuvos sprendimas karūnuoti Aušros Vartų Dievo Motinos, kaip Lenkijos karalienės, paveikslą. Lenkijos vyriausybė paskelbė šių iškilmių laiku atidaranti sieną su Lietuva. Dėl iškilmėms lenkų teikiamo politinio pobūdžio prasidėjo įspėjimai lietuviams Vilnijoje ir lenkų mažumai Lietuvoje, propagandinę veiklą sustiprino VVS. Jos pirmininkas M. Biržiška, 1927 m. gegužės 15 d. kalbėdamas Rotušės aikštėje, pažymėjo: „Artinasi valanda, kai teks mums ryžtis padaryti tas griežtas ir aiškus žingsnis, kuris sujungs su nepriklausoma Lietuva atplėštuosius jos kraštus. Tad budėkime! Daugiau vienybės, daugiau energijos, daugiau aiškumo!“[618]

Paveikslo karūnavimo iškilmės (1927 m. liepos 2 d.), kuriose lietuviai beveik nedalyvavo, vėl atšaldė J. Basanavičiaus laidotuvių metu lyg ir ėmusius tirpti priešiškumo ledus.

Tačiau tautininkai, nenorėdami aštrinti santykių su Vakarų valstybėmis, kurios (ypač Prancūzija) spaudė Lietuvą normalizuoti santykius su Lenkija, 1927 m. sutiko užmegzti neoficialius abiejų šalių vyriausybių ryšius, o 1928 m. pradėti derybas. Į šį politinį procesą buvo įtrauktas ir M. Biržiška, neseniai drauge su kitais premjerui A. Voldemarui pasiūlęs prie Ministrų Kabineto steigti specialią instituciją (kolegiją, tarybą) Vilniaus krašto reikalams, parengęs jos statuto projektą[619].

1928 m. pradžioje M. Biržiška ministro pirmininko A. Voldemaro buvo pasiųstas į Lenkiją kaip Lietuvos spaudos atstovas. Anot jo paties, „didžiosios kelionės“ tikslas – informuoti Lietuvos užsienio ministeriją

---

617 Makauskas B. Vilnijos lietuviai, 1920–1938 m. Vilnius, 1991, p. 49.

618 M. Biržiškos kalba. 1927 05 15 // MAB RS, f. 165–91, lap. 31.

619 Vilniečių sąjungos pirmininko Z. Žemaičio, Vilniui vaduoti sąjungos pirmininko M. Biržiškos ir Lietuvos šaulių sąjungos pirmininko R. Skipičio raštas ministrui pirmininkui dėl oficialaus organo Vilniaus krašto reikalams spręsti įsteigimo prie Lietuvos Ministrų Kabineto. 1927 11 22 // Lietuvos archyvai. Vilnius, 1990, t. 2, p. 129–130.

apie tikrąją padėtį Vilniuje ir Lenkijoje. Tikėtasi, jog žymaus mokslininko reputacija padės užmegzti reikalingus ryšius, o Vilniaus problemų išmanymas – išryškinti vyraujančias nuotaikas, lenkų visuomenės nusistatymą Lietuvos ir Vilniaus atžvilgiu. Sąspendavęs narystę VVS, per Rygą į Vilnių atvykęs 1928 m. sausio 25 d. (išvyko vasario 14 d.), M. Biržiška pirmiausia susitiko su lietuvių visuomenės atstovais ir aiškino jiems, kad nėra Lietuvos vyriausybės įgaliotinis ir neturi Varšuvoje jokių ypatingų, „tamsių" misijų. LVLK nariai D. Alseika, K. Stašys, kun. Petras Kraujalis ir kiti, nuraminti, kad važiuojama tik informacijos, o ne politikos žygių, pasak M. Biržiškos, suvokė, „jog sausam išeiti iš tokios kelionės mūsų sąlygose negalima, bet vis dėlto davę man kiek patarimų, žadėjo ramiai laukti."[620]

Nors kelionės metu M. Biržiška viešai pabrėždavo vengiąs politikos, neturįs nei įtakos, nei kompetencijos, lenkams nebuvo paslaptis jo kelionės tikslas. Todėl Lenkijoje M. Biržiškai buvo sudarytos galimybės susitikti su Varšuvos, Krokuvos, Lvovo universitetų profesūra, tarptautinių tyrinėjimų draugijos nariais, tarp kurių buvo nemaža aukštų Užsienio reikalų ministerijos tarnautojų. Varšuvoje viešintį M. Biržišką priėmė du Lenkijos ministrai: užsienio reikalų – Augustas Zaleskis ir švietimo – Gustawas Dobruckis. Per pokalbį su A. Zaleskiu pateikęs šešis klausimus, iš kurių keturi buvo suformuluoti A. Voldemaro, M. Biržiška patyrė, jog Lenkijos valdžia skiria ypatingą reikšmę būsimiems abiejų valstybių santykiams, pasiryžusi nesudaryti kliūčių bendradarbiauti mokslo, meno, literatūros srityse[621].

M. Biržiškos misija, kurios metu dar buvo reguliuojami nesutarimai tarp dviejų Vilniaus lietuvių grupuočių (D. Alseikos vadovaujamų liaudininkų ir K. Stašio vadovaujamų krikdemų) – „tautos vienybės" labui buvo pakeista LVLK vadovybė – sulaukė prieštaringų vertinimų. V. Kapsukas-Mickevičius „Balse" rašė, kad Lietuvos fašistai M. Biržišką pasiuntė į Lenkiją rengti sąmokslo su pilsudskininkais dirvos[622]. Vilni-

620 Biržiška M. Per Vilnių į lenkus. 1928. Kaunas, 1939, p. 9.

621 E. Prof. M. Biržiškos pasikalbėjimas su Zaleskiu // Lietuvos aidas. 1928, vas. 6, nr. 5.

622 Kapsukas V. Lietuvių pilsudskininkų skaičius auga // Kapsukas V. Raštai. Vilnius, 1975, t. 11, p. 240.

jos lietuviai jautėsi užgauti M. Biržiškos pareiškimo, esą Vilniaus lietuvių inteligentija visiškai sunyko, todėl su ja Kaune niekas nesiskaito. Kelionės į Lenkiją rezultatais nebuvo patenkinta ir Lietuvos užsienio reikalų ministerija – jos nepasitenkinimą kėlė M. Biržiškos pasakytos mintys apie slavų kultūros reikalingumą Lietuvai, apie nenatūralų Lietuvos atsiskyrimą nuo slavų kultūros, apie Lietuvos universiteto atsilikimą nuo Lenkijos aukštųjų mokyklų[623].

1929 metus Mykolas ir Bronislava Biržiškos sutiko Vilniaus lietuvių klube drauge su miesto ir krašto veikėjų šeimomis. M. Biržiška Vilniuje skaitė pranešimą („Iš tautotyros srities: X šeimos istorija“) 21-ajame LMD suvažiavime, pasinaudojęs tuo, kad nereikėjo gauti specialaus leidimo, aplankė Lenkijos dešimtmečiui skirtą pompastišką parodą Poznanėje. Profesoriui į akis krito menkai parodytas Vilnius, „tendencingai nušviestas Lenkijos gyvenimas ir stebėtinai menka, palyginti su Lietuva ar kuriuo kitu Pabaltijo kraštu, Lenkijos pažanga per pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį“[624]. Grįžęs į Kauną M. Biržiška intensyviai – nevaikščiodamas į pokylius ir pats nepriimdamas bičiulių – parengė knygą apie lietuvių persekiojimą Vilnijoje. Rūpindamasis jos išleidimu, 1929 m. žiemą ir pavasarį mynė Švietimo ministerijos slenkstį, net aštuonis kartus gavo premjero A. Voldemaro pritarimą ir pažadą pagelbėti[625]. Pagaliau 1930 m. M. Biržiškos (B. Šėmio) „Vilniaus Golgota. Okupuotosios Lietuvos lietuvių darbo ir kančių 1919–1928 metų dienoraštis“ buvo išspausdinta ir pirmomis liepos dienomis sukrauta „Švyturio“ leidyklos sandėlyje. Liepos 4 d., kaip manoma, lenkų agentai sandėlį padegė ir visas 3 tūkstančių egzempliorių tiražas žuvo liepsnose[626].

1931 m. sausį, VDU išėjęs pusės metų kūrybinių atostogų ir gaudamas pagrindinę algą, prof. M. Biržiška išvyko į JAV. Svarbiausias jo tikslas buvo supažindinti Amerikos lietuvius su Vilniaus klausimu, po-

---

623 Žalys V. Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940). Vilnius, 2007, t. 1, p. 349.

624 Įspūdžiai iš Poznanės lenkų parodos (Prof. M. Biržiškos pranešimo Palangoje paklausius) // Mūsų Vilnius. 1929, nr. 9, p. 341. Parašas: Dzūkas.

625 M. Biržiškos laiškas A. Voldemarui. 1929 05 29 // MAB RS, f. 165–91, lap. 8.

626 Žukas V. Švyturio bendrovė knygoms leisti ir platinti 1918–1931. Vilnius, 1998, p. 79.

puliarinti jo išlaisvinimo idėją, steigti VVS skyrius. Tik atsidūręs ideologiškai susiskaldžiusioje ir susipriešinusioje lietuviškojoje Amerikoje M. Biržiška suprato, kokia sudėtinga jo misija. Broliui Vaclovui rašė: „Tautininkai net perdaug už mane stoja (čia jie nepopuliarūs), kunigai – dalis aiškiai už mane, dalis norėtų tik sau mane pasilaikyti, „tėvyniečiai", matyt, neturi dar aiškių instrukcijų iš liaudininkų, sandariečiai su Vaidyla pasisakė pritarimą, socialistai, žinoma, kalba rezervuotai (paskui gal puls), o komunistai (du dienraščiai – „Vilnis" ir „Laisvė", socialistų nupirkti du – „Naujienos" ir „Keleivis", kunigų vienas „Garsas", o tautininkai ir liaudininkai dar neturi dienraščių) dar mane neatvykusį iškoliojo „juoduoju apaštalu", „šikšnosparniu", „fašistu" ir pan. (Prūseika su kompanija)."[627]

Viešbučiuose, stotyse, traukiniuose rašytuose atvirlaiškiuose žmonai ir dukrai Onai M. Biržiška pasakojo apie matytus vaizdus, dangoraižius, paminklus, aplankytus universitetus, sutiktus žmones. Jau pasiilgęs šeimos, 1931 m. Didįjį Šeštadienį žmonai rašė: „Prisiminiau eilę Velykų – ir Vilniuje, ir Viekšniuose – visose apystovose – ir su Tėvu mūsų brangiu, ir be jo – ir kažkaip graudu pasidarė. Ypatingai prisimenu tėvą, kuris taip būdavo linksmas per Velykas – visi jo vargai darbo žmonėms ir mums ir tas jo sielos nepaprastas skaistumas. Kad nors vienas iš mūsų būtų prie jo pakilęs!"[628]

Nepaisant ideologinės trinties ir visokių sunkumų (anglų kalbos nemokėjimas, ilgos kelionės, liga), misija į JAV buvo vaisinga. Iš anksto pabrėžęs, kad atvyksta ne sunkiai uždirbtų dolerių rinkti (tai jau buvo įgrisę Amerikos lietuviams), o pažinti savo tautiečių, išaiškinti Vilniaus vadavimo svarbos, M. Biržiška sulaukė didžiulio pritarimo. „Profesoriaus atsilankymas, – rašoma Antano Vaišvilos atsiliepime apie vizitą, – išardė daugelį neapykantos ir partijinių skirtumų barjerų tarp skirtingų nuomonių tautiečių, sujungdamas juos į bendresnį darbą visiems lietuviams aktualiais klausimais..., sužadino merdintį lietuvybės jausmą čia gimusioj ir augusioj jaunuomenėj, padėdamas, ypatingai

---

627 M. Biržiškos laiškas Vc. Biržiškai. 1931 01 29 // MAB RS, f. 163–248, lap. 1.

628 M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1931 04 05 // MAB RS, f. 165–93/4, lap. 13.

studentijai, užmegzti artimesnius ryšius su užjūrio jaunąja dvasia. Ir svarbiausia, įskiepijo į visus tą didelį savo optimizmą, pasitikėjimą ateitimi ir savimi, kurio padedami visi galės daug lengviau atsiekti tikslus, kurio kupini visi galės ramiomis akimis žiūrėti į Lietuvą, jos vystymąsi, jos miglose dar pasislėpusią ateitį."[629] Per tris viešnagės mėnesius M. Biržiška aplankė 39 lietuvių kolonijas, dalyvavo 80 susitikimų, pasakė 95 kalbas, kurių klausėsi apie 27 tūkst. JAV lietuvių. Be to, tris kartus kalbėjo lietuviškose Čikagos radijo valandėlėse[630]. M. Biržiškai dar būnant Amerikoje, įvairiose lietuvių gyvenamose vietose ėmė steigtis VVS skyriai. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje Šiaurės Amerikoje veikė 50 skyrių, be to, visos Amerikos lietuvių Romos katalikų federacijos kuopos laikė save VVS skyriais. Misija padėjo sustiprinti politinius ir kultūrinius ryšius tarp lietuvių ir ukrainiečių, gudų ir žydų kolonijų. Priimtas buvusio (1923–1929) JAV prezidento Johno Calvino Coolidge'o, kelių valstijų gubernatorių, M. Biržiška „pasitarnavo ne tik VVS idėjai, ne tik Vilniaus vadavimui, bet ir visai Lietuvai..."[631] Kelionės įspūdžiai, atlikti darbai 1931–1932 m. paskelbti „Mūsų Vilniuje", aprašyti knygoje „Vilniaus reikalu Amerikos Lietuvoje".

Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje tarptautinė Lietuvos padėtis ėmė keistis (1932 m. liepą pasirašyta Lenkijos ir SSRS nepuolimo sutartis, blogėjo santykiai su Vokietija, Klaipėdoje stiprėjo vokiečių nacistinės organizacijos ir kt.), pasigirdo raginimų peržiūrėti Lietuvos geopolitinę orientaciją, normalizuoti santykius su Lenkija. Gausėjant panašių balsų, M. Biržiška priminė: „Lietuva tol bus gyva, kol ji eis Vilniaus keliu, Vilniaus išsižadėjusi, niekam ji nebus reikalinga – nei mums, nei pasauliui, ir bus kaimynų išdraskyta ir praryta. Kiekvieną, kuris išsižadėtų Vilniaus, išmesčiau iš lietuvių tautos kaip numirėlį."[632] Kategoriškai atmetė bet kokią galimybę tartis su Lenkija ir Klaipėdos bylai auko-

---

629 Vaivada A. Prof. M. Biržišką išlydėjus // Mūsų Vilnius. 1931, nr. 14, p. 317.

630 Biržiška M. Vilniaus reikalu Amerikos Lietuvoje. Kaunas, 1940, p. 35.

631 Pagerbkime uoliai dirbantį žmogų profesorių // Mūsų Vilnius. 1931, nr. 11, p. 262.

632 Kovoje dėl Vilniaus. Vilniui vaduoti sąjungos kartinis leidinys / Red. V. Uždavinys. Kaunas, 1931, p. 4.

ti Vilnių[633]. Tačiau, tarptautinei politikai vis labiau komplikuojantis, pripažino, kad „reikia žiūrėti ne tik į Rytus, bet ir į Vakarus, kasmet Klaipėdoje rengti Jūros dieną, kreipti dėmesį į Klaipėdą“[634].

Keičiantis dalies visuomenės nuostatoms santykių su Lenkija ir Vilniaus klausimais, padažnėjo M. Biržiškos vizitai į Lenkiją. Dar 1933 m. gruodžio 17 d.–1934 m. sausio 13 d. jis jau šeštą kartą apsilankė Vilniuje, Varšuvoje, Krokuvoje ir Lvove. „Lietuvos žinių“ ir kitų laikraščių įtartas dėl derybų su J. Piłsudskiu ir Varšuvos vyriausybe, aiškino: „nei iš Lietuvos vyriausybės, nei iš VVS, nei iš kieno kito neturiu įgaliojimų kokioms deryboms su lenkų vyriausybe...“[635] Iš tiesų pagrindinis kelionės, kurią finansavo Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija, tikslas buvo sureguliuoti Vilniaus lietuvių nesutarimus (grįžęs tą klausimą aptarė su V. Mironu ir A. Smetona). Į kitus miestus vyko dėl lenkų trukdymo ir sustiprinto sekimo[636]. Aprašydamas kelionės įspūdžius „Mūsų Vilniuje“ pripažino, kad Vilniaus lenkų visuomenė „daug yra mums palankesnė, negu seniau, tik to nėra dar įsisąmoninusi, dar nedrįsta savarankiškai, nesidairydama į tai, ką Varšuva pasakys, reikštis ir veikti...“[637] 1934 metų rudenį Vilniaus krašte prasidėjus skurdui ir badui (1933 m. vasarą buvo didelė sausra, o rudenį prasidėjo nesibaigiantys lietūs), kuriuos kentė apie 90 tūkst. žmonių, daugiausia lietuviškuose valsčiuose, M. Biržiška apsilankė įvairiose skurstančiose vietovėse, grįžęs į Kauną rūpinosi į jų šelpimą įtraukti VVS.

1934 m. balandį „Diena“ paskelbė žymių politikos ir visuomenės veikėjų (M. Biržiškos, M. Sleževičiaus, Kazio Pakšto, M. Römerio, Vladimiro Zubovo, Vinco Rastenio, Petro Karvelio, Izidoriaus Tamošaičio) atsakymus į anketą „Jei pradėsim derybas su lenkais?“[638] Atsakymai atskleidė Lietuvos visuomenės susipriešinimą šiuo klausimu,

---

633 Biržiška M. Daugiau rimtumo rimtuose klausimuose // Mūsų Vilnius. 1932, nr. 8, p. 169–170. Parašas: P. Bėmas.

634 Vilniui Vaduoti S-gos suvažiavimas // Naujoji Romuva. 1933, nr. 147, p. 860.

635 Prof. M. Biržiška dėl savo kelionės Vilniun // Mūsų Vilnius. 1934, nr. 1–2, p. 3.

636 M. Biržiškos laiškas K. Bizauskui. 1934 01 24 // NMMB RKRS, f. 61–56, lap. 3.

637 Vilniuje apsilankius // Mūsų Vilnius. 1934, nr. 3, p. 23. Parašas: M. B-ka.

638 Jei pradėsim derybas su lenkais? // Diena. 1934, bal. 8, nr. 14; bal. 15, nr. 15.

bet daugelis apklausos dalyvių susitarimo idėjai pritarė. M. Biržiška pabrėžė, kad „Vilnius – mūsų būtinas tikslas“, tačiau pripažino, jog prie jo galima eiti ir etapais. Jo nuomone, kelių valsčių perleidimas Lietuvos patenkinti negali, tačiau jeigu Seinų krašte „būtų pasiūlyta kokia rimta, kad ir laikinai kompensacija, tai gal Seinų srity galima būtų nustatyti sieną, o Vilniaus srity palikti administracinę liniją“[639]. Geografas K. Pakštas taip pat užsiminė apie esmines teritorines Lenkijos nuolaidas – jos leistų atnaujinti diplomatinius santykius ir spręsti Vilniaus problemą. Dviejų profesorių užuominos apie galimas dalines teritorines kompensacijas greičiausiai rodė, jog Lietuvoje imta abejoti tradiciniu įsitikinimu, kad Lenkija privalanti atiduoti visas teritorijas, kurios Lietuvai buvo pripažintos 1920 m. liepos 12 d. taikos sutartimi su SSRS.

1934 m. birželį Lietuvos užsienio reikalų ministru tapo Stasys Lozoraitis. Norėdamas atsispirti gresiančiam Vokietijos ir SSRS pavojui, 1935 m. pavasarį pasiūlė naują Lietuvos užsienio politikos kryptį. Prezidentui A. Smetonai įteiktame jo memoriale buvo įvertinta pasikeitusi tarptautinė Lietuvos padėtis, kuri rodė, jog tikėtis Vokietijos ir Rusijos paramos Vilniaus klausimu netenka. Kadangi kovoti iš karto dviem frontais – Vilniaus ir Klaipėdos – nėra galimybių, rekomenduota sutelkti visas pastangas išlaikyti tai, kas turima, – Klaipėdą. S. Lozoraitis siūlė į Lietuvos užsienio politiką sugrąžinti „lenkiškąjį veiksnį“ ir panaudoti jį prieš Vokietiją[640]. Naujasis kelias į Vilnių turėjo vesti per Varšuvą.

Lankydamasis Vilniuje M. Biržiška kaskart pastebėdavo, kad masinė propagandinė ir agitacinė veikla per užblokuotą demarkacinę liniją nepasiekdavo okupuoto krašto lietuvių. Todėl dar 1930 m. buvo numatęs vieniems metams apsigyventi Vilniuje. Tokia galimybė M. Biržiškai atsirado 1935 m. Trokšdamas padirbėti turtingose miesto bibliotekose ir archyvuose, padėti plėtoti lietuvių organizacijų darbą, jis sutiko su lenkų valdžios sąlygomis – pasitraukti iš VVS, o būnant Vilniuje susi-

---

639 Jei mes pradėsime derybas su lenkais? // Diena. 1934, bal. 15, nr. 15.

640 Žalys V. Stasys Lozoraitis – Lietuvos užsienio reikalų ministras // Lietuvos diplomatija XX amžiuje. Vilnius, 1999, p. 37.

laikyti nuo bet kokios politinės veiklos[641]. Pateikęs trumpą pareiškimą spaudai, kad dėl daugelio neatidėliotinų mokslo ir literatūros darbų pasitraukia iš VVS bei kitų visuomeninių organizacijų[642], gavo Lenkijos vizą ir 1935 m. balandžio 26 d. drauge su žmona atvyko į Vilnių. Apsigyvenęs „Europos" viešbutyje, ištisas dienas praleisdavo bibliotekose, archyvuose, muziejuose, vakarais rašydavo straipsnius „Lietuviškajai enciklopedijai", skaitė paskaitas jaunimui, lankė senus pažįstamus, reguliavo VLVK nesutarimus. 1935 m. lapkričio 27 d. LMD susirinkime M. Biržiška skaitė paskaitą „Prof. Rėzos dainyno I ir III leidiniai".

Mirus J. Piłsudskiui (1935 m. gegužės 12 d.), Lenkijos politikoje išryškėjo užsienio reikalų ministro Józefo Becko spaudimas Lietuvai užmegzti diplomatinius santykius. Apribotas vizų išdavimas Lietuvos piliečiams, sustiprintas lietuvių persekiojimas Vilniaus krašte. Formalus „Gazeta Polska" korespondentas Kaune, neoficialus Lenkijos URM emisaras Tadeuszas Katelbachas ir žurnalistas Leonas Stachórskis, pasinaudodami Varšuvoje pradėta byla dėl vidaus reikalų ministro Bronislavo Pierackio nužudymo, apkaltino M. Biržišką ryšiais su terorizmu įtariamais ukrainiečių nacionalistais, piktinosi, kad didžiausias lenkų ir Lenkijos priešas laisvai sau vaikštinėja po Vilnių. Lenkų valdžiai atsisakius pratęsti vizas, Biržiškos 1936 m. sausio 26 d. grįžo į Kauną. Aiškindamas visuomenei išvykos į Vilnių tikslus (manyta, kad ji siejosi su S. Lozoraičio vedamomis derybomis dėl santykių normalizavimo su Lenkija ir visų lietuvių draugijų centrų inspektavimu)[643], M. Biržiška apibūdino gyvenimo Vilniuje aplinkybes ir pareiškė nenorįs būti nei „nepermaldaujamu lenkų priešu", nei „lenkininku"[644].

Nacistinei Vokietijai pradėjus aktyvinti užsienio politiką, iškilo būtinas reikalas padidinti Lietuvos tarptautinį autoritetą ir krašto saugumą. Tai dar labiau sustiprino S. Lozoraičio nusistatymą ieškoti ryšių su Lenkija – vienintele kaimyne, kuriai irgi kilo Vokietijos grėsmė.

---

641 Biržiška M. Pasiaiškinimas saviesiems // Mūsų Vilnius. 1936, nr. 3–4, p. 34.

642 Prof. M. Biržiškos pareiškimas // Mūsų Vilnius. 1935, nr. 8, p. 114.

643 Bardach J. Z dziejów polsko-litewskich stosunków naukowych w dwudiestoleciu między wojennym // Przegląd Wschodni. 1997, t. IV, z. 2 (14), s. 369; Makauskas B. Vilnijos lietuviai, 1920–1939. Vilnius, 1991, p. 116.

644 Biržiška M. Pasiaiškinimas... // Mūsų Vilnius: 1936, nr. 3–4, p. 34.

1937 m. S. Lozoraičio iniciatyva prasidėjo nevieši pasitarimai su Lenkijos politikos vadovais. Lietuvai juose atstovavo neoficialūs vyriausybės atstovai V. Mironas ir prof. M. Biržiška, Lenkijai – Stanisławas Tyszkiewiczius (dalyvavo ir jo tėvas Alfredas Tyszkiewiczius). Derybos vyko Dancige ir Rygoje[645]. 1938 m. sausį M. Biržiška dalyvavo pokalbiuose su lenkų atstovais Kretingoje[646]. Svarbiausios kliūtys susitarti buvo Vilniaus klausimas, lietuvių kultūrinės veiklos Vilnijoje persekiojimas ir kategoriškas lenkų reikalavimas tuojau pat užmegzti diplomatinius santykius. O tai būtų reiškę, kad Lietuva atsisako Vilniaus. Visa tai, taip pat A. Smetonos nepasitikėjimas Lenkija užkirto kelią deryboms. Lenkijos vyriausybė, pasinaudojusi įtempta tarptautine padėtimi, 1938 m. kovo 17 d., niekuo neįsipareigodama dėl Vilniaus krašto grąžinimo, pateikė ultimatumą Lietuvai nedelsiant užmegzti diplomatinius santykius.

Lenkijos ultimatumas ir jo priėmimas buvo netikėtas ir skaudus smūgis lietuvių tautai, kuri 18 metų auklėta meilės savajai sostinei ir priešiškumo ją užgrobusiai Lenkijai ir lenkams dvasia. Kilo didžiulis 1936 m. uždarytų opozicinių partijų pasipiktinimas ir tautos nusivylimas A. Smetonos ir tautininkų autoritarine valdžia. Norint apraminti aistras ir įtarimus, jog Lietuvos vyriausybė, būdama prolenkiška, pati paprašė padaryti spaudimą, kovo 22 d. buvo surengti vyriausybės atstovų susitikimai su visuomene. Viename jų, vykusiame Karininkų ramovėje, teisingumo ministras S. Šilingas ir užsienio reikalų ministras S. Lozoraitis aiškino, kodėl reikėjo priimti ultimatumą. Jų argumentus atmetė ir vyriausybę smarkiai kritikavo žymūs mokslo ir kultūros veikėjai M. Biržiška, Pranas Dielininkaitis, Paulius Slavėnas, M. Römeris, K. Pakštas[647]. Prof. M. Biržiška ne tik pasmerkė ultimatumo priėmimą, bet ir buvo nuėjęs į komendantūrą „stoti kariuomenėn savanoriu“. Itin skaudžiai išgyveno VVS uždarymą ir drauge su kitais bandė

---

645 Gaigalaitė A. Stasio Lozoraičio politinė veikla dėl Lietuvos nedalomumo, taikos ir saugumo (1934 06 12–1938 12 05) // Lietuvos užsienio reikalų ministrai 1918–1940. Kaunas, 1999, p. 322.

646 Biržiška M. Ne visuomet dauguma teisinga // Lietuvių dienos. 1959, nr. 2, p. 5.

647 Rudis G. Jungtinis antismetoninis opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais // Lietuvos istorijos metraštis, 1996 metai. Vilnius, 1997, p. 186.

atgaivinti jos veiklą pogrindyje[648]. Impulsyviai reagavęs į ultimatumo priėmimą, M. Biržiška vėliau prisiminė dėl to turėjęs „susikirsti su kai kuriais mūsų Užsienio reikalų ministerijos pareigūnais, o vėliau iš vienų kitų prisitaikėlių prie varšuvinių svečių pątirti ir vengimo, tiesiog būti traktuojamam kaip „Vilniaus maniakui"[649].

Tautai ir valstybei skaudžių 1938 metų pradžioje M. Biržiškai pasipylė „įvairūs gyvenimo kryžiai ir kryželiai"[650]. Nutraukęs Kretingoje vykstančius pokalbius su lenkais, jis skubiai vyko į motinos laidotuves (mirė 1938 m. sausio 13 d.). E. Biržiškienės palydėti į amžinojo poilsio vietą atvyko B. Sruoga, kun. V. Mironas, kun. Vincentas Jarulaitis, daugybė įvairių tautybių vietos žmonių. Spauda rašė, kad trijų profesorių motina buvo nepaprastai švelnios sielos žmogus, kiekvienam mokėjo padėti, patarti, paguosti, pasižymėjo dideliu humaniškumu ir tolerancija. Už tai ją gerbė ir lietuviai, ir kitų tautybių žmonės[651]. Motinos netekties prislėgtas Mykolas sausio 20 d. patyrė sunkų širdies priepuolį ir šešias savaites gulėjo lovoje. Paskui Vilniuje mirė žmonos motina (lenkų valdžiai nepratęsus leidimo, Bronislavai teko ją palikti porą dienų prieš mirtį), Kaune – dukters Marijos Žakevičienės uošvis. Gydytojų patariamas M. Biržiška 1938 m. vasarą širdį stiprino Prancūzijos Royat kurorte, netoli Clermont Ferrand. Kartu atvykusi žmona gydėsi įsisenėjusias sąnarių ligas. Turėdamas laisvo laiko profesorius parengė spaudai knygelę „Apie lietuviškus Vilniaus gatvėvardžius". Vilniaus gatvių pavadinimus išvertė į lietuvių kalbą, pasiūlė nemažai naujų, susijusių su lietuviškąja miesto istorija. Dėl to sulaukė Lenkijos atstovo Lietuvoje Franciszeko Charwato protesto. Pastarajam net nešovė į galvą, kad netrukus M. Biržiškos pasiūlyti gatvėvardžiai pakeis daugelį primestųjų. Įveikęs cenzūros trukdymus, profesorius 1939 m. savo lėšomis išleido „Lietuvos aide" (1928 02 24–03 09) spausdintus „didžiosios kelionės" įspūdžius – „Per Vilnių į lenkus. 1928 m.", pa-

---

[648] Biržiška M. Kai kurie patikslinimai dr. P. Ancevičiaus rašiniui // Naujienos. 1960, lapkr. 5, nr. 543.

[649] Mykolo Biržiškos laiškai Alfredui Sennui // Kultūros barai. 1992, nr. 5, p. 74.

[650] Ten pat.

[651] Kalnėnas J. A. A. Elžbieta Rodzevičiūtė-Biržiškienė // Trimitas. 1938, nr. 3, p. 55.

rengė spaudai knygą „Vilniaus reikalu Amerikos Lietuvoje“ (tai buvo pirmoji knyga, kurią dar spaustuvėje 1940 m. vasarą sunaikino sovietų valdžia). Šie leidiniai Lietuvos visuomenei turėjo priminti, kad ir priėmus Lenkijos ultimatumą Vilniaus krašto likimas dar nėra išspręstas. Iš spaudos išėjus „Per Vilnių į lenkus“, M. Biržiška sarkastiškai rašė ministro pirmininko pavaduotojui K. Bizauskui: „Turbūt vėl Charvatas puls Jūsų ministeriją, kurioje kinkadrebių ir lenkininkų netrūksta (Lozoraitis – Urbšys – Turauskas – Šaulys – Pan Piotr Klimas? – etc., o toliau Bistras, Černius, Raštikis...) – net paspringau, politikos atsilikėlis ar „tėvynės priešas“, kaip mane jau antri metai kažkur atestuoja, o ir su tuo solidarus Charvatas, nedavęs mano tarnybiniam pasui vizos kaip germanofilui...“[652] Profesorius buvo įsitikinęs, kad F. Charwato pastangos neleido jam, nors spauda ir kėlė kandidatūrą[653], „kokiu nors būdu įsisprausti į mūsų Vilniaus konsulatą (ne konsulu, kaip siūlė Mironas – za wysokie progi!*) – tik kultūros ryšiams civilisto.“[654] Žinodamas apie save nepalankią S. Lozoraičio ir J. Urbšio nuomonę, M. Biržiška jautėsi nustumtas nuo Vilniaus darbo ir tai stiprino opozicines jo nuostatas dėl autoritarinio A. Smetonos ir tautininkų režimo.

---

[652] M. Biržiškos laiškas K. Bizauskui. 1939 06 20 // VUB RS, f. 133–807, lap. 2.

[653] Prof. Biržyszka czy p. Dymsza? // Kurier Wileński. 8 lipca 1939 r., nr. 186.

* Lenk. „per aukšti slenksčiai“.

[654] M. Biržiškos laiškas neišaiškintam asmeniui // LNMMB RKRS, f. 47–2337, lap. 4.

Visuomeninėse organizacijose

Rūpindamasis Vilniaus atgavimo, lietuvių tautos kultūros kėlimo ir kitomis problemomis, M. Biržiška naudojosi besikuriančios Lietuvoje pilietinės visuomenės institucijomis – visuomeninėmis organizacijomis. 1925 m. pradžioje iš JAV į Lietuvą grįžęs kun. Fabijonas Kemėšis atsivežė idėją kurti masinę organizaciją Vilniaus vadavimo idėjoms skleisti, okupuoto krašto tautiečiams moraliai ir materialiai remti. Jis Kaune rado bendraminčių (S. Šilingą, Z. Žemaitį, A. Smetoną, M. Reinį ir kt., tarp jų buvo ir M. Biržiška). Pavasarį M. Biržiškos bute įvykusiame pasitarime (dalyvavo F. Kemėšis, M. Reinys, S. Šilingas, A. Rondomanskis ir M. Biržiška) buvo nutarta steigti Vilniaus vadavimo sąjungą (VVS) ir kasmet pažymėti jo netekties datą – spalio 9-ąją[655].

Iniciatyvinė grupė, kuriai priklausė apie 20 inteligentų, parengė būsimos organizacijos įstatus, juos 1925 m. balandžio 4 d. patvirtino Kauno miesto ir apskrities viršininkas. „Tvirtai nusistačius, – skelbė įstatai, – jog visų mūsų mintys, jausmai ir pastangos taip laisvoj bei okupuotoj Lietuvoj, taip ir Amerikos, Anglijos bei kitų šalių išeivijoje subėga ties pagrindine lietuvių tautos idėja – vaduoti savo sostinę Vilnių – steigiama Sąjunga Vilniui vaduoti."[656] Steigiamajame susirinkime (vyko 1925 m. balandžio 26 d., dalyvavo per 60 žmonių, pirmininkavo Lietuvos universiteto rektorius prof. kun. P. Bučys, sekretoriavo

---

[655] Biržiška M. Negražinant vis dėlto pagražinta... // Naujienos. 1960, kov. 5, nr. 509.

[656] Kairiūkštytė N. Vilniaus vadavimo sąjunga 1925 04 26–1938 11 25. Istorinė apybraiža. Vilnius, 2001, p. 20.

prof. P. Augustaitis), išklausius S. Šilingo ir M. Biržiškos pranešimus, buvo nutarta kurti nepartinę ir visas tautos pajėgas vienijančią organizaciją.

Renkant VVS centro komitetą, visų žvilgsnis krypo į prof. M. Biržišką, kuris turėjo didelę darbo Vilniuje patirtį ir reikalingas asmenines savybes. Iš pradžių atsisakęs dalyvauti, bet P. Bučio ir kitų įtikintas, M. Biržiška pakluso susirinkusiųjų norui, tapo nuolat perrenkamu Centro komiteto pirmininku*. Pirmajame VVS CK dirbo F. Kemėšis (vicepirmininkas), prof. Z. Žemaitis (iždininkas), nariai: prof. M. Reinys, V. Putvys-Putvinskis, A. Žmuidzinavičius, studentai Juozas Čiburas ir M. Kubiliūtė. 1926–1935 m., kai VVS vadovavo M. Biržiška, vicepirmininku buvo renkamas F. Kemėšis, J. Tumas-Vaižgantas, Z. Žemaitis, Juozas Purickis, B. Sližys, sekretoriumi – Tadas Aleknavičius, Vincas Kauza, Vincas Uždavinys, Vincas Bendoravičius, Vincas Augulis, Alfonsas Mažonis, Juozas Grabauskas, iždininku – Z. Žemaitis, Konstantinas Lapinas, Zenonas Bačelis. CK nariais pabuvo dauguma minėtų asmenų, taip pat Stasys Kovalskis, B. Biržiškienė, K. Pakštas, Antanas Juška. Visi sąjungos vadovai buvo inteligentai, tačiau jų socialinė padėtis ir ideologinės pažiūros skyrėsi. Tai padėjo susiskaldžiusią visuomenę suburti į vieną organizaciją Vilniui vaduoti. „Ne partijos ar srovės, tik tauta prarado Vilnių, ne partijos ir srovės jį išvaduos, tik visa tauta – susijungusi, susipratusi ir susiorganizavusi“, – rašė 1928 m. pradėtas leisti VVS žurnalas „Mūsų Vilnius“[657].

M. Biržiška ir kiti VVS organizatoriai iš pat pradžių susidūrė su dideliais sunkumais. Įsteigta rengiantis rinkimams į trečiąjį Lietuvos Seimą, VVS buvo įtarta kaip kilniais Vilniaus vadavimo šūkiais tikruosius savo kėslus – sumedžioti daugiau rinkėjų balsų – maskuojanti partinė priemonė. Reikėjo nemažo atkaklumo, išminties, diplomatinių gebėjimų, kad išnyktų abejonės dėl sąjungos tikslų ir ji būtų pripažinta kaip nepartinė, nesrovinė, į kurią nevengia burtis įvairių ideologinių

---

* Pirmininku M. Biržišką išrinko šie VVS suvažiavimai: I (1926 10 9–10), II (1927 10 5–10), III (1928 10 9–10), IV (1929 10 12–13), V (1930 10 12–13), VI (1931 10 4–5), VII (1932 10 2–3), VIII (1933 10 15–16), IX (1934 10 14–15).

657 Buvo Vilnius Lietuvos sostinė ir bus // Mūsų Vilnius. 1928, nr. 1, p. 2.

nuostatų turintys žmonės. Keletą pirmųjų veiklos metų VVS plėtrai trukdė piniginių lėšų stoka – valstybės institucijų tarnautojai, kurie aktyviausiai įsitraukė į VVS, iš pradžių nemažus savo atlyginimo procentus skyrė vargstančiai Šiaurės Lietuvai šelpti, vėliau – artėjančiam Vytauto Didžiojo jubiliejui[658]. Nepaisant įvairių sunkumų, sąjungos narių gretos gausėjo, veikla plėtėsi. 1925 m. spalio 9 d. Lietuvoje veikė šeši VVS skyriai, 1926 m. – 22, 1927 m. – 48, 1928 m. – 141 skyrius su 5000–6000 narių[659].

Vilniaus vadavimo sąjungos Centro komiteto būstine tapo pirmininko M. Biržiškos butas Kauno „Aušros" gimnazijos patalpose. Vėliau, kai sąjunga išsinuomojo patalpas kitur, Biržiškų bute ištisą dešimtmetį kasdien po vieną dvi valandas buvo priimami lankytojai Vilniaus klausimais. Čia buvo rašomi atsišaukimai į visuomenę, gausūs straipsniai „Mūsų Vilniui". 1925–1935 m. šiame leidinyje paskelbta per 750 įvairiausių M. Biržiškos rašinių – vedamųjų, analitinių, istorinių straipsnių, vertimų, recenzijų, replikų, pataisytų ir papildytų kitų autorių rašinių[660]. Pranešimus apie Vilniaus bylą prof. M. Biržiška skaitė Lietuvių ir latvių vienybės kongresuose (1925 m. birželio 22 d.*; 1927 m. liepos 16 d.), užsienio lietuvių studentų konferencijose, Kauno radiofone, daugelyje net pačių atkampiausių Lietuvos provincijos vietų. Paskaitų darbas buvo siejamas su kitais agitaciniais ir propagandiniais renginiais: Vilniaus dienomis, Vilniaus diskusijomis, Vilniaus užgrobimo diena – spalio 9-ąja, visuomeniniais teismais, vaidinimais ir kt. VVS lėšoms rinkti buvo leidžiami ir parduodami atvirukai, Vilniaus ženklai, brošiūros (P. Vaičiūno „Amžiais už Vilnių dės galvą lietuvis", M. Biržiškos „Vaduokime Vilnių", „Vilnius prieš lenkams jį

658 V.V.S. // Kovoje dėl Vilniaus / Red V. Uždavinys. Kaunas, 1931, p. 34.

659 Biržiška M. Vilniaus Golgota..., Kaunas, 1930, p. 630.

660 Apskaičiuota naudojantis: Kisinas I. Prof. Mykolo Biržiškos bibliografija. II d. (1928–1938 ir I d. papildymai) // Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos. Kaunas, 1938, t. 2, p. 3–66.

* Kongreso 1925 m. birželio 23 d. priimtas nutarimas pripažino, kad Vilniaus krašto gyventojai „savo daugumoje ne tiek yra ateiviai, kiek suslavėję lietuviai", ir pabrėžė: „Vilniaus krašto grąžinimas Lietuvai yra būtina sąlyga, kad lietuvių, latvių ir lenkų tautos bei vyriausybės sveikai augtų ir normaliai plėtotų savo santykius." (Biržiška M. Vilniaus Golgota..., Kaunas, 1930, p. 331.)

pagrobiant", Z. Žemaičio „Vilnius Lietuvai ir Lietuva Vilniui" ir kt.). 1930 m. prof. M. Biržiška ir kun. F. Kemėšis buvo išrinkti VVS garbės nariais. Aktyvi sąjungos veikėja buvo B. Biržiškienė – trečios kadencijos (nuo 1927 m. spalio iki 1928 m. spalio 10 d.) CK narė ir prie jo 1932 m. rugsėjį įkurtos Moterų sekcijos pirmininkė. Sekcijai priklausė Pranciška Pikčilingienė, Felicija Grigonienė, M. Kubiliūtė, Bronislava Girienė, ir kitos aktyvios moterys. Jos rinkdavo dovanėles vilniečių vaikams, rūpinosi asmenimis, patekusiais į nepriklausomą Lietuvą iš okupuotosios. 1933 metais VVS Moterų sekcijos narių pastangomis Kaune buvo įkurtas bendrabutis, kuriame vienu metu galėjo gyventi aštuoni asmenys. Tai buvo jauni žmonės, Vilniuje dirbę lietuvybės darbą, dėl kurio arba buvo ištremti, arba vengdami represijų patys atvykdavo į Kauną. Iki 1937 m. pabaigos bendrabutyje pagyveno 39 vilniečiai[661]. Be to, VVS veikė sekcija Seinams vaduoti (įkurta 1925 m.), žydų sekcija (įkurta 1933 m.). Su gausiausia Lietuvoje tautine žydų mažuma VVS siekė bendradarbiauti per Lietuvių-žydų kultūrinio bendradarbiavimo draugiją, įkurtą 1928 m. vasarą. Draugijos įkūrimo iniciatoriai buvo lietuvių ir žydų visuomenės veikėjai: M. Biržiška (pirmininkas), J. Vileišis, J. Purickis, V. Krėvė-Mickevičius, Leiba Garfunkelis, Jakovas Robinzonas, Simonas Rozenbaumas, G. Rutenbergas ir kt. Nors sulaukta JAV žydų – išeivių iš Lietuvos – palankumo, draugijos veikla apsiribojo keletu susirinkimų, o dviejų tautų suartinimo darbo neišplėtojo. Vienu ryškiausių draugijos renginių laikytinas Kauno Rotušės aikštėje sušauktas didelis susirinkimas (1931 m. lapkričio 19 d.), kuriame buvo smerkiami Vilniuje vykdomi žydų pogromai. Kalbėtojai M. Biržiška, J. Purickis, Izaokas Rubinšteinas, L. Garfunkelis, Mendelis Sudarskis, I. Krivošejevas reiškė užuojautą žydams, pabrėžė, kad lietuviai ir žydai kartu turi siekti Vilniaus išvadavimo[662].

Vadovaudamas VVS prof. M. Biržiška nuolat ieškojo būdų, kaip į bendrą su lietuviais Vilniaus vadavimo darbą demokratiniais principais

---

[661] Vilniaus vadavimo sąjungos Centro komiteto Moterų sekcijos veikla // LCVA, f. 565, ap. 1, b. 14, lap. 9. Pabėgėliams buvo teikiama parama drabužiais, paskolomis, pašalpomis, padedama gauti darbą.

[662] Gaigalaitė A., Žeimantienė J. Juozas Purickis-Vygandas. Vilnius, 2004, p. 79.

įtrukti gudų ir ukrainiečių tautines mažumas. Vadino jas „natūraliais talkininkai", kurie „kovodami dėl savo nepriklausomybės tuo pat stiprina mūsų kovą dėl Vilniaus, turi su mumis daug bendrų tradicijų ir yra suinteresuoti, kaip mūsų kaimynai latviai, ateityje su mumis gražiuoju gyventi."[663] Tačiau didžiųjų kaimynių – Rusijos ir Vokietijos vaidmenį Vilniaus byloje M. Biržiška vertino daug skeptiškiau negu Lietuvos valdantieji sluoksniai. Rašė, kad šios šalys, turėdamos savų sąskaitų su Lenkija, „kai kada parems mus kovoj prieš ją diplomatiniu ar kitokiu būdu, o dar dažniau tuščiu žodžiu, niekados nevirs mums nuoširdžiomis talkininkėmis, kuriomis galėtume visiškai pasitikėti"[664]. Šios minties teisingumą patvirtino asmeninė M. Biržiškos patirtis*.

M. Biržiška buvo tarp tų visuomenės veikėjų, kurie atgaivino (1933 m. gegužės 2 d.) Lietuvių–gudų draugiją. Įsteigta 1925 m. pabaigoje, draugija neišplėtojo savo veiklos ir 1929 m. pradžioje buvo išregistruota kaip neveikianti. M. Biržiška, Z. Žemaitis, J. Purickis, Vasilijus Borisevičius, Klaudijus Duž-Dušauskas ir kiti draugijos vadovai, vykdydami svarbiausią įstatų punktą – „nustatyti artimus ryšius tarp lietuvių ir gudų tautų", per laikraščius, radiją skatino abiejų tautų bendradarbiavimą, ypač priešinantis okupantams.

1928 m. sausio 20 d. M. Biržiška dalyvavo Lietuvių–ukrainiečių draugijos steigiamajame suvažiavime, drauge su Rapolu Skipičiu, V. Krėve-Mickevičiumi, Vincu Daudzvardu, J. Bartavičiumi buvo išrinktas į valdybą, tapo jos nuolat perrenkamu pirmininku. Draugija turėjo chorą, vaidintojų grupę, rengė koncertus, minėjimus. 1929 m. vasario 9 d. draugijos surengtą pirmąjį vakarą-koncertą globojo B. Biržiškienė[665]. M. Biržiška dalyvaudavo ir kalbėdavo Ukrainos nepriklau-

---

[663] Biržiška M. Lietuvių, gudų ir ukrainiečių politinis bendradarbiavimas // Mūsų Vilnius. 1932, nr. 5, p. 97.

[664] Ten pat.

* 1925 m. SSRS pasiuntinys Kaune S. Aleksandrovskis – senas pažįstamas iš Butyrkų kalėjimo – bandė pasinaudoti M. Biržiškos autoritetu leidžiant gudams skirtą žurnalą. Visus gudus žurnalas turėjo orientuoti į Minską ir „socialistinį valstybingumą". (Kasparavičius A. Gudų korta ... // Lituanistica. 1997, nr. 1, p. 20.)

[665] Iš lietuvių–ukrainiečių draugijos gyvenimo // Lietuvių–ukrainiečių draugijos žinios. 1932, nr. 2, p. 12.

somybės (lapkričio 1 d.), Taraso Ševčenkos jubiliejų minėjimuose, paremdavo ukrainiečių tautą sunkią valandą. Lenkams Rytų Galicijoje, Lvove įvykdžius „pacifikacijas" (1928, 1930 m.), kurių metu buvo nekaltų žmonių aukų, M. Biržiška VVS ir Lietuvių–ukrainiečių draugijos vardu kalbėjo per radiją, skelbė užuojautas[666]. M. Biržiška bendradarbiavo Lietuvių–ukrainiečių draugijos 1932 m. pradėtame leisti biuletenyje „Lietuvių–ukrainiečių draugijos žinios". Prahos lietuvių ir ukrainiečių studentų draugija profesorių buvo išrinkusi garbės nariu. Palaikydamas šią jaunimo veiklą, M. Biržiška tikėjo, kad Lietuvos ir Lenkijos santykiai iš mirties taško pajudės tada, kai bus sujungtos lietuvių ir ukrainiečių jėgos. „Abiejų tautų bendradarbiavimas turi vieną tikslą – atgauti laisvę. Mes tvirtai tikime, kad ateis laikas, kada Lietuvos sostinėje Vilniuje – Gedimino kalne, ir Lvovo bokštuose suplevėsuos Lietuvos trispalvė ir Ukrainos mėlynai geltona vėliavos", – 1933 m. naujamečiame sveikinime rašė Lietuvių–ukrainiečių draugijos valdybos pirmininkas M. Biržiška ir kiti nariai[667].

Po 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo Lietuvoje įsitvirtinęs autoritarinis režimas mėgino konsoliduoti susiskaldžiusią lietuvių tautą. Tam pasitelkė Vytauto Didžiojo 500-ąsias metines. Joms artėjant M. Biržiška, kaip VVS pirmininkas, 1928 m. lapkričio 11 d. buvo išrinktas į Vytauto Didžiojo 500 metų jubiliejaus komitetą. Penkiolikos žmonių komitetas, sudarytas iš tautiškų organizacijų vadovų, rengė Vytauto Didžiojo, kurio vardas turėjo simbolizuoti tautos vienybę, didelę, galingą valstybę, įkūnyti Vilniaus atgavimo siekį, paveikslo kelionę po Lietuvą, organizavo muziejaus statybą, leido plakatus, atsišaukimus ir kt. Daugelyje jubiliejaus renginių, o juose dalyvaudavo ir prof. M. Biržiška, skambėjo kiekvieno lietuvio širdžiai artima Vilniaus tema. Būtent okupuotos sostinės lietuvių reikalai profesorių atvedė ir į Draugiją užsienio lietuviams remti (DULR). Į pirmąją 1932 m. vasario 7 d. įsteigtos draugijos valdybą slaptu balsavimu drauge su kitais (R. Skipičiu, Kaziu Kasakaičiu, Jonu Kalnėnu, Ona Kairiūkštiene, V. Daudzvardu ir

---

[666] Užuojauta ukrainiečiams // Mūsų Vilnius. 1928, nr. 1, p. 8–9.

[667] Lietuvių–ukrainiečių draugijos žinios. 1932, nr. 7, p. 1.

Petru Rusecku) buvo išrinktas M. Biržiška. Ypač veiklus buvo DULR Akademinis skyrius, rengęs reikšmingas diskusijas išeivijos klausimais. Dalyvaudamas jose M. Biržiška ragino veikti organizuotai, daugiausia dėmesio skirti jaunajai kartai, išeivių problemas sieti su Vilniaus ir Klaipėdos klausimais[668]. M. Biržiška drauge su K. Pakštu, S. Kolupaila, F. Kemėšiu, Juliumi Kaupu įsteigė (veikė nuo 1934 m., bet oficialiai įkurta 1938 m. balandžio 15 d.) Lietuvių–amerikiečių draugiją. Profesorius dalyvaudavo jos renginiuose JAV Nepriklausomybės, Padėkos dienos minėjimuose, arbatėlėse.

M. Biržiškos vadovaujamos VVS propagandinis ir agitacinis darbas plėtėsi. Sąjungos Centro komitetas išmoko rengti patrauklias masines šventes, ryškiausia iš jų tapo Vilniaus diena. Pirmosios tokios dienos metu M. Biržiška perskaitė P. Vaičiūno parašytą tekstą, kurį išklausę tūkstančiai kauniečių prisiekė vaduoti Vilnių[669]. Įvairius ir išmoningus renginius organizavo VVS apygardos ir skyriai. 1931 m. prie VVS buvo įsteigtas autonominis padalinys – Vilniaus geležinis fondas (VGF), kuriam vadovavo F. Kemėšis. Rinkliavomis, platindamas Vilniaus pasus ir Vilniaus ženklus, VGF telkė lėšas Vilniaus lietuvių kultūrinei veiklai remti. M. Biržiška drauge su Z. Žemaičiu, V. Mironu, J. Purickiu ir kt., būdamas Vilniaus (Lietuvos Rytų) komisijoje, rūpinosi, kad reikiamų lėšų gautų Vilniaus lietuvių organizacijos*. VVS skyrių atstovų suvažiavimuose M. Biržiška užsimindavo, kad okupuotame krašte dirbamas ir slaptas darbas, apie kurį viešai nekalbama**.

---

668 Trumpa V. Diskusija išeivijos klausimu // Naujoji Romuva. 1935, nr. 6, p. 145.

669 „Dėl šventojo mums Vilniaus mes nepabūgsim ir savo galvų paaukoti“ // Mūsų Vilnius. 1933, nr. 14, p. 2302.

* Per 20 metų (1919–1939) lenkų okupuotam Vilniaus kraštui buvo skirta apie 2 mln. dolerių, arba apie 20 mln. litų. (Z. Toliušis. Lietuvių akcija Vilnijoje ir lenkų kontrakcija Lietuvoje (1920–1940) // VUB RS, f. 87–18, lap. 200.)

** Iš Lietuvos saugumo suimto Kajatono Gimžausko kvotos protokolo galima suvokti, jog omenyje turėtas slaptos organizacijos Vilniuje kūrimas. Apie griežta drausme (bailiams, išdavikams, nedrausmingiems nariams grėsė mirties bausmė), konspiracine struktūra paremtą organizaciją žinojo tik J. Tūbelis, V. Mironas ir M. Biržiška. Kratos metu 1933 m. vasarą pas K. Gimžauską rasti keturi per kalkę rašyti ploni lapai, skirti VVS pirmininkui M. Biržiškai. (K. Gimžausko kvotos protokolas. 1939 08 09 // MAB RS, f. 165–186, lap. 3–8.)

M. Biržiškai 1935 m. pasitraukiant iš VVS, ji buvo virtusi masiškiausia (turėjo 538 skyrius ir 25 000 narių)[670], veikliausia Lietuvos visuomenine organizacija. Tautininkų sąjunga, vyriausybinė ir partinė spauda nuosekliai nesistengė visuomenėje palaikyti antilenkiškų nuotaikų, o VVS, nuolat primindama Vilniaus netektį ir ugdydama pasiryžimą jį atgauti, nurodė veikimo būdą, perspektyvą, į kurią lietuvių tauta turėjo savo teisę. Kai kurių intelektualų (pvz., M. Römerio) požiūriu, M. Biržiška Vilniaus klausimu užėmė nekonstruktyvią, aistras kurstančią poziciją. Būta nuomonių, esą žadindama nacionalistines nuotaikas, priešiškumą Lenkijai ir lenkams, profesoriaus vadovaujama VVS tapo tautininkų diktatūros dalimi, dengė režimo kovą su demokratija[671]. Anot paties M. Biržiškos, VVS CK tautininkų buvo mažiausiai, jis veikęs „savo galva" – nei iš A. Smetonos, nei iš valdžios nurodymų negaudavo[672].

1935 m. pavasarį traukdamasis iš VVS M. Biržiška tikėjosi vilnietiškąją veiklą pagyvinti užleisdamas savo vietą – niekieno nespiriamas – „jaunesniems, kurie galėsią įvesti naujos iniciatyvos"[673]. Tačiau jo pasitraukimas spaudoje ir visuomenėje buvo vertinamas nevienareikšmiškai. Kai kas jame įžvelgė Vilniaus gairių keitimą, Vilniaus fronto lūžimą, VVS skilimą. Kalbėta ir apie susipainiojusius profesoriaus šeimos reikalus. Vis dėlto artimiausi bendražygiai puikiai žinojo, kad M. Biržiška niekada neskelbė tokių minčių, kurios nederėtų su tiesa. „Kam teko matyti jo didį darbingumą iš arti, kam teko matyti jo nemiegotas naktis darbo kabinete ir jausti jautriai virpančią, neramią, išvargusią širdį prie naujo darbo dienos metu, tas negalėjo nepatarti jam mesti visas pareigas ir leisti pailsėti širdžiai, sustiprinti jėgas", – rašė „Mūsų Vilniaus" vedamasis straipsnis[674]. Profesoriaus darbą tęsė buvęs jo mokinys Vilniaus lietuvių gimnazijoje, Kultūros departamento direktorius

---

670 Kemėšis F. Vilnius ir jo vadavimo sąjunga // Židinys. 1939, nr. 10, p. 347.

671 Ancevičius P. Ura – patriotizmas ir nepagražinta istorija // Naujienos. 1961, birž. 3, nr. 569.

672 Biržiška M. Negražinant vis dėlto pagražinta... // Naujienos. 1960, kov. 5, nr. 509.

673 Mykolo Biržiškos laiškai Alfredui Sennui // Kultūros barai. 1992, nr. 5, p. 73.

674 Prof. Mykolui Biržiškai pasitraukus // Mūsų Vilnius. 1935, nr. 8, p. 113.

A. Juška. M. Biržiška, tesėdamas pažadą toliau dirbti Vilniui, 1936 m. ėmė organizuoti Vilniaus institutą. Taip pavadinta mokslo įstaiga, sutelkusi Lietuvos ir užsienio tyrinėtojus, analizuotų Vilniaus miesto ir krašto praeitį, etnografinę kultūrą, taip pat visuomeninės, teisines bei politines problemas, skelbtų išvadas[675]. Planuota kasmet leisti okupuotosios Lietuvos lietuvių gyvenimo ir veikimo chronologiją, biuletenius, vietovardžių žinyną ir kt., steigti sekcijas. Vilniaus instituto rektoriumi VVS suvažiavimas (1936 m.) vieningai išrinko M. Biržišką. Kitame sąjungos suvažiavime jis pranešė, kad institutas netrukus bus atidarytas[676]. Instituto veiklą turėjo plėtoti keturios sekcijos: priešistorės ir istorijos, geografijos ir etnografijos, ekonomikos ir visuomenės, teisės ir politikos. Tačiau prof. M. Biržiškai susirgus (pavadavo prof. Vc. Biržiška) ir pasikeitus politinei padėčiai, institutas darbo neišplėtojo.

Visuomenėje gyvo pritarimo sulaukė M. Biržiškos Vilniaus kryžių akcija. Dar 1930 m. Vilnijoje Šv. Kazimiero draugijos skyrių pradėti statyti kryžiai su lietuviškais užrašais kartu buvo ir lietuvių tautinio pasipriešinimo simboliai. Kuklūs sodžiaus kryžiai siutino okupacinę valdžią, ši juos pjovė, kirto, o žmonės naktimis vėl atstatydavo. 1935–1936 m. Vilniuje pagyvenęs ir su vilniečiais vėl susiėjęs, M. Biržiška pajuto „visą šio reiškinio tautinį svorį ir mistinį grožį“[677]. Todėl grįžęs į Kauną kreipėsi į visus VVS skyrius ragindamas kiekviename Nepriklausomos Lietuvos kaime, miestelyje ir mieste pastatyti po gražų, puošnų lietuvišką kryžių – Vilniaus kryžių. Jis ne tik keltų vilnietiškus jausmus, bet ir visur žadintų pagarbą lietuviškojo sodžiaus dvasiai ir sodžiaus menui. Sudarius Vilniaus kryžių komisiją, nutarta juos statyti medinius, laikantis regioninių savitumų. VVS CK siūlymu, komisijos narys Antanas Rūkštelė 1937 m. išleido knygą „Vilniaus kryžiai“. Daugelyje Lietuvos vietovių iškilę Vilniaus kryžiai simbolizavo sąsajas su Vilniaus kraštu, papuošė kraštovaizdį, suteikė jam savitumo.

---

675 Instituto Vilniaus dalykams tirti (Vilniaus instituto) statuto projektas. 1936 12 28 // MAB RS, f. 165–189, lap. 12.

676 Vilniui vaduoti sąjungos metinis suvažiavimas // Naujoji Romuva. 1937, nr. 46, p. 867.

677 Biržiška M. Vilniaus kryžiai // Mūsų Vilnius. 1936, nr. 22, p. 363.

Vilniaus atgavimo idėja prof. M. Biržišką susiejo ir su prieštaringai vertinama Lietuvių draugija SSRS tautų kultūrai pažinti*. XX a. trečiojo dešimtmečio viduryje, plėsdama ir stiprindama savo įtaką įvairiose šalyse, Sovietų Sąjunga stengėsi sau naudingai ir palankiai nuteikti ne tik tų kraštų politikus, bet ir kultūros bei mokslo veikėjus. 1925 m. rugpjūtį SSRS propagandiniais tikslais buvo įsteigta Visasąjunginė kultūrinių ryšių su užsieniu draugija (VOKS)**, o jos įgaliotiniu Lietuvoje paskirtas SSRS pasiuntinybės darbuotojas V. Korabliovas. Jo parengtas raštas apie VOKS'o uždavinius, kvietimas plėtoti kultūrinius ryšius su SSRS pasiekė laikraščių redakcijas, Švietimo ministeriją, Lietuvos universitetą. Netrukus trys universiteto profesoriai – M. Biržiška, medikas Juozas Bagdonas ir ekonomistas Jonas Šimkus – gavo VOKS'o kvietimą dalyvauti SSRS mokslų akademijos 200 metų jubiliejaus iškilmėse Maskvoje ir Leningrade (dabar – Sankt Peterburgas). Pirmuosius kelionės įspūdžius iš Leningrado laiške B. Biržiškienei profesorius apibūdino taip: „Pasivaikščiojome. Visoje gatvėje tik mes su apykaklėmis. Veidai nuvargę. Daug kur namai tinkami, bet dar daugiau apleisti. Matyti didelis visuomeninimas, kultūrinimas, bet rezultatų dar, rodos, neperdaug."[678] Po poros savaičių grįžęs į Lietuvą, M. Biržiška apie iškilmes, svečius ir šeimininkus, pažintis su įvairių šalių mokslininkais informavo LU rektorių, 1925 m. spalio 25 d. pasakojo „Aušros" gimnazijoje. Pamalonintas, kaip ir kiti užsienio šalių mokslininkai, pom-

---

* Sovietmečiu šios draugijos veiklai negailėta liaupsių (Dulkinienė R., Kalasauskienė L. Į didelį ir platų kelią (Kultūriniai buržuazinės Lietuvos inteligentų ryšiai su Tarybų Sąjunga). Vilnius, 1976; Noreikienė S. Lietuvių draugija TSRS tautų kultūrai pažinti (1929–1940). Vilnius, 1978.) XX a. ketvirtajame dešimtmetyje ir po Antrojo pasaulinio karo išeivijoje draugija kaltinta bolševikinės propagandos platinimu, kultūrbolševizmu, socialbolševizmu. Šiandien girdima nuomonė draugiją buvus iš esmės legalia sovietų penktąja kolona krašte. (Žr.: Turčinavičius V. Kaip istorikas penktąja kolona pridengia Trojos arklį // Kultūros barai. 2008, nr. 1, p. 21–26.)

** Rus. „Vsesojuznoje obščestvo kulturnoj sviazi s zagranicej". Per ketverius metus draugija užmezgė ryšius su 77 kraštais, iš kurių 46 nepalaikė su SSRS diplomatinių santykių.

678 M. Biržiškos atvirlaiškis B. Biržiškienei. 1925 09 08 // MAB RS, f. 165–93/2, lap. 221.

pastiškų propagandinių iškilmių, vaišingumo, kalbėjo apie šventinės programos platumą, Sovietų Rusijoje vykstančius procesus. Pripažino, „kad, šiaip ar taip, dabartinėj Rusijoj jaučiamas naujas gyvenimo pulsas, nauja kūrybinė srovė, gimdanti naują tvarką, ir kad mums, lietuviams, iš dabartinės Rusijos reiktų daug ko pasimokyti". Pasak paskaitą aprašiusios komunistinės „Kibirkšties", M. Biržiška tądien pirmą kartą pareiškė, kad reikėtų įsteigti rusų kultūros tyrimų draugiją[679]. SSRS įgaliotasis atstovas Lietuvoje S. Aleksandrovskis Maskvai pranešė, kad M. Biržiškai, kuris yra nesavanaudis, idėjinis, vertas pasitikėjimo, didžiausią įspūdį padarė Sovietų Sąjungos nacionalinė politika, todėl siūloma SSRS studijavimo (SSRS draugų) draugija turėtų domėtis šios politikos modeliu, propaguoti jį Lietuvoje. Anot pasiuntinio, M. Biržiška nuogąstavęs, kad Lietuvos, kurioje siaučia reakcija, vyriausybė gali nepritarti iniciatyvai steigti tokią draugiją[680]. Tačiau, pasikalbėjus su kai kuriais krikdemų vadovaujamos Užsienio reikalų ministerijos atstovais, sumanymui buvo pritarta. Įsikūrus ir sėkmingai veikiant lietuvių ir kitų tautų bendradarbiavimo draugijoms, nebuvo galima ignoruoti sovietų atstovybės ir atkaklių VOKS'o siūlymų greta prekybos ryšių plėtoti ir gyvesnius kultūrinius. Juolab kad su Sovietų Sąjungos pagalba tikėtasi atgauti prarastąją Lietuvos sostinę. Ketvirtojo dešimtmečio viduryje M. Biržiška atvirai kalbėjo, kad draugiją SSRS tautų kultūrai pažinti sumanęs ir kūręs turėdamas ne tik mokslinį, bet ir aiškiai visuomeninį bei politinį tikslą. Cenzūros konfiskuotame „Literatūros" numeryje rašė, kad jis „su Vilniumi griežtai susijęs lietuvis, yra dėkingas SSSR už Lietuvos reikalų ir jos teisių Vilniui palaikymą tarpvalstybiniuose santykiuose; yra susidomėjęs dabartine SSSR tautų būkle, labiausiai gudų ir ukrainiečių, katrie gyvena taip pat dar Varšuvos valdžioje ir drauge su Vilniaus lietuviais ilgisi iš jos išsivadavimo."[681]

---

679 M. Biržiškos pranešimas apie SSRS Mokslo Akademijos šventę // Kibirkštis. 1925, nr. 11, p. 25–26.

680 Kasparavičius A. Gudų korta ... // Lituanistica. 1997, nr. 1 (29), p. 19.

681 Biržiška M. Kviesdamas mane bendradarbiauti... // LNMB RKRS, f. 25, b. 201, lap. 50.

1926 m. lapkritį M. Biržiška vėl lankėsi SSRS. Minske vykstančioje mokslinėje konferencijoje, skirtoje baltarusių rašybos ir raidyno klausimams, jis skaitė pranešimą apie XVI–XVIII a. lietuvių literatūrą. Laiške namiškiams stebėjosi vietinės spaudos įpročiais: jo kalba, pasakyta svečių priėmime, komunistiniame laikraštyje „Zvezda" „virto tiesiog komunistine, kad net akis pastačiau, bet čia tokios štukos yra paprastos, ir todėl aš vengiu visokių korespondentų"[682]. Antrą kartą Minske sustojo pakeliui į Maskvą, kurioje Užsienio reikalų ministerijos įgaliojimu turėjo tęsti I. Jonyno pradėtas derybas dėl Lietuvos Metrikos grąžinimo Lietuvai. Išklausęs baltarusių pretenzijas į Lietuvai svarbų istorinį šaltinį, nusprendė nebevažiuoti į Maskvą. Anot istoriko A. Kasparavičiaus, sovietams gana nesunkiai pavyko įveikti LU profesorių ir kuriam laikui numarinti Lietuvos Metrikos grąžinimo bylą[683].

Keletą kartų apsilankęs SSRS ir suklaidintas sovietinių funkcionierių propagandinių kalbų apie plačias vadinamųjų respublikų teises, 1926 m. pabaigoje M. Biržiška, tuo metu LU rektorius ir Komiteto tarptautiniam intelektualiniam bendradarbiavimui pirmininkas, su VOKS'o įgaliotiniu sutarė įsteigti Naujosios Rusijos bičiulių draugiją. Tačiau po 1926 m. gruodžio 17 d. valstybės perversmo tai daryti kurį laiką delsta. M. Biržiška drauge su žurnalistu J. Purickiu parengė įstatų projektą, po pokalbių apie savo keliones į Rusiją gavo Ministrų Kabineto pirmininko ir užsienio reikalų ministro A. Voldemaro pavedimą. Organizaciniai darbai buvo baigti, kai ministru jau buvo Dovas Zaunius. 1929 m. spalio 4 d. Kauno miesto ir apskrities viršininkas įregistravo Lietuvių draugijos SSRS tautų kultūrai pažinti įstatus, pasirašytus M. Biržiškos, V. Krėvės, P. Galaunės, Vc. Biržiškos ir B. Sruogos. Įstatai nurodė, kad draugijos tikslas – pažinti SSRS tautų kultūrą, užmegzti santykius su SSRS mokslo draugijomis, keistis mokslo, literatūros ir kitais kultūros leidiniais, teikti per spaudą objektyvių žinių apie tikrą Sovietų Sąjungos kultūrinę ir ekonominę padėtį[684].

---

682 M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1926 11 19 // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 73.

683 Kasparavičius A. Didysis X Lietuvos užsienio politikoje. Vilnius, 1996, p. 264.

684 Šmulkštys L. Lietuvos ir Sovietų Sąjungos valstybiniai ir kultūriniai ryšiai 1920–1940 metais // Sėja. 1975, nr. 4, p. 25–26.

1929 m. gruodžio 8 d. Kaune, V. Kudirkos bibliotekos-skaityklos salėje, įvyko draugijos steigiamasis susirinkimas. Tarp kelių dešimčių žmonių, daugiausia universiteto dėstytojų, buvo Valstybės Tarybos pirmininkas S. Šilingas, SSRS pasiuntinys Lietuvoje Vladimiras Antonovas-Ovsejenka. Susirinkimui pirmininkavęs prof. M. Biržiška supažindino su VOKS'o tikslais, kurių tikrųjų – vykdyti kompartijos ir sovietinės valdžios užsienio politiką – ir pats nežinojo, apibūdino draugijos įstatus ir planus. Susirinkime į draugiją įsirašė 26 nariai, vėliau – M. Sleževičius, valstybės teatro direktorius Andrius Oleka-Žilinskas, prof. V. Sezemanas ir kt. Buvo išrinkta valdyba (pirmininkas M. Biržiška, vicepirmininkas V. Krėvė, sekretorius I. Jonynas, iždininkas P. Augustaitis, bibliotekininkas Vc. Biržiška), kandidatai (B. Sruoga ir J. Purickis) ir revizijos komisija (P. Šalčius, O. Mašiotienė ir S. Šilingas). „Nelengva man buvo prikalbinti minėtus draugus iš viso stoti draugijon ir dar leistis valdybon patekti", – po daugelio metų prisiminė M. Biržiška[685]. Steigdamas draugiją profesorius tarsi atsidėkojo Sovietų Sąjungai už Lietuvos reikalų ir jos teisių į Vilnių palaikymą tarptautiniuose santykiuose. Tačiau per draugiją SSRS atstovybei atsivėrė palankios sąlygos bendrauti su žymiais Lietuvos inteligentais, traukti dalį jų į bolševizmo pusę. Matyt, tai suvokdamas M. Biržiška stengėsi „apsidrausti nuo perdidelio jaunųjų stojimo draugijon ir išlaikyti kiek galima akademiškesnį jos pobūdį. Rodyti veiklą, bet neplėsti ir savo kontrolėje išlaikyti. Nedaryti jokių žygių be Užsienio reikalų ministerijos žinios..."[686] Draugija veikė kaip valstybinė institucija, įsteigta ir finansuojama Užsienio reikalų ministerijos.

Mėgindama megzti kultūrinius ryšius su SSRS, M. Biržiškos vadovaujama draugija 1930 m. birželio pradžioje nedidelėje „Varpo" bendrovės salėje surengė SSRS vaikų knygų ir piešinių parodą. 1931 m. gruodžio pabaigoje LU Didžiojoje salėje įvyko Ukrainos SSR grafikos, knygos ir fotografijos paroda (eksponuota apie 400 darbų). Parodas griežtai cenzūravo Vidaus reikalų ministerijos valdininkai ir itin priekabiai – draugijos sekretorius I. Jonynas. Spaudai VOKS'o pateiktuose

685 Biržiška M. Dėl vienos „paraštės" // Draugas. 1960, bal. 2, nr. 79.

686 Ten pat.

eksponatuose įžvelgus atvirai ir gudriai varomą bolševizmo propagandą, tuo apkaltinus ir universitetą[687], draugijos vadovai nustojo rodyti bet kokią iniciatyvą. Liudvikas Šmulkštys teigia, kad, užsiėmęs universitete ir būdamas šešių kultūrinių organizacijų valdybų pirmininkas, vicepirmininkas ar narys, prof. M. Biržiška draugijoje veiklumu nepasižymėjo[688]. Nebuvo sudaryta draugijos įstatuose numatyta sovietinės literatūros bibliotekėlė. Vc. Biržiška vėliau prisiminė: „Aš buvau neva draugijos bibliotekininkas, bet sąmoningai jokios bibliotekos nesukūriau, o visą, kad ir formaliai nepolitinę iš sovietinės atstovybės siunčiamą mums literatūrą suversdavau specialiame kampe Universiteto bibliotekoje, kad ja negalėtų nieks pasinaudoti."[689] Bibliografo tvirtinimu, draugija buvo sukurta tam, kad užkirstų kelią sukurti tokią draugiją, kokios bolševikai norėjo[690]. Matyt, ne veltui VOKS'o vadovybė planavo į draugiją įtraukti drąsesnę, radikalesnę inteligentiją, pertvarkyti ją į Kultūrinio suartėjimo draugiją[691]. O sovietų pasiuntinys valdybos nariams atvirai pareiškė: „Vaše obščestvo sterviatinoj pachnet..."*[692]

Ketvirtajame dešimtmetyje sustiprėjus nacistinės Vokietijos agresyvumui, Vakarų Europos politikai ir intelektualai pozityvią jėgą įžvelgė Sovietų Sąjungoje. Kad Lietuvos visuomenė jaustų didesnį palankumą sovietams, užsienio reikalų ministras S. Lozoraitis 1935 m. birželio pabaigoje surengė VDU profesorių – draugijos narių kelionę į SSRS[693]. Delegacijos nariams (M. ir Vc. Biržiškos, V. Krėvė-Mickevičius, I. Jonynas, P. Augustaitis ir B. Sruoga) buvo sudarytos galimybės susipažinti su Maskva, Leningradu, siūlyta aplankyti Kijevą. Dėl didelių karščių ir nuovargio šia galimybe pasinaudojo tik M. Biržiška ir V. Krėvė. „Lietuvos aidas" pažymėjo, kad mokslininkai savo kelionei pasirinko labai patogų momentą: „Sovietų kultūra atsisakė nuo kovos, kurią anksčiau

---

687 Yla S. Komunizmas Lietuvoje. Kaunas, 1937, p. 132–135. Parašas: Juozas Daulius.

688 Šmulkštys L. Lietuvos ir Sovietų Sąjungos valstybiniai ir kultūriniai ryšiai 1920–1941 m. // Sėja. 1975, nr. 4, p. 21.

689 Kai istorija kalba... // Keleivis. 1979, saus. 8, nr. 2.

690 Ten pat.

691 Noreikienė S. Lietuvių draugija..., p. 34–35.

* Rus. „jūsų draugija dvėsena trenkia..."

692 Šmulkštys L. Lietuvos ir Sovietų Sąjungos..., p. 26.

693 Turčinavičius V. Kaip istorikas... // Kultūros barai. 2008, nr. 1, p. 26.

skelbė visoms svetimoms įtakoms, Maskva maloniai sutinka duoti ir priimti nurodymus."[694] Delegacijos vadovas M. Biržiška, formaliai jau pasitraukęs iš draugijos pirmininko pareigų, sakydamas kalbas iškilminguose susitikimuose, pabrėždavo, kad „geriausiems naujos, atgimstančios Lietuvos žmonėms imponuoja ta nepalaužiama energija, kuri jaučiama Sovietų šalyje kiekviename žingsnyje, minties šviežumas, įvairumas ir savotiškumas tų metodų, kuriais naudojasi sovietiškoji visuomenė, siekdama, kad kultūra įsiskverbtų į pačias liaudies masių gilumas"[695]. Pažymėtina, kad, pakliuvę į stalininės propagandos pinkles, tuo metu Sovietų Sąjungos kultūros ir kitais laimėjimais žavėjosi ne tik Lietuvos, bet ir Vakarų Europos intelektualai.

Kelionės į SSRS to meto VOKS'o pirmininko Aleksandro Arosevo (buvęs sovietų pasiuntinys Lietuvoje) iniciatyva su M. Biržiška ir V. Krėve buvo tariamasi dėl draugijos veiklos pagyvinimo. V. Krėvė, kalbėdamasis su Užsienio reikalų liaudies komisariato atstovais apie sovietinių autorių kūrinių leidimą per draugiją, pažymėjo, kad M. Biržiška ir I. Jonynas laikosi oportunistinių pozicijų*, bijosi susikompromituoti vyriausybiniuose ir klerikaliniuose sluoksniuose[696].

Sovietų Sąjungoje apgaubti didžiuliu ir, kaip atrodė, nuoširdžiu dėmesiu, Lietuvos profesoriai lankėsi gamyklose, kolūkiuose, muziejuose, teatruose ir negailėjo liaupsių sovietinei valstybei. Beveik visi jie mokėjo rusų kalbą, buvo gyvenę Rusijoje ir tai, ką matė, bandė lyginti su praeitimi. Tai matyti iš B. Sruogos, V. Krėvės publikacijų[697]. „Maskvos negalima pažinti nuo 1925 ir ne tik 1907 metų, – rašė M. Biržiška žmonai, – meksfaltas, autobusai, aukšti namai, žmonės neblogai apsirėdę. Pakeliui matėme neblogai parengtus laukus; aria visur tik moterys.

---

694 Torsinas V. Sovietų kultūros veidas // Lietuvos aidas. 1935, rugpj. 1, nr. 174.

695 Lietuvos ir SSRS kultūrinis susiartinimas // Kultūra. 1935, nr. 5, p. 425.

* Kai kurių amžininkų nuomone, V. Krėvė nemėgęs M. Biržiškos. Pasak Antano Miškinio, Konrado kavinėje kartą pasakojęs apie M. Biržišką, kad jis palaidojęs K. Marxą, kurį jaunystėje garbinęs, ir išsižadėjęs senų dievų. (Toliušis Z. Vincas Krėvė (medžiaga biografijai) // VUB RS, f. 87–26, lap. 82.)

696 Butkus Z. SSRS intrigos Baltijos šalyse (1920–1940) // Darbai ir dienos. 1998, t. 17 (16), p. 3.

697 Plačiau žr.: Tamošaitis M. Skirtingi tarpukario lietuvių inteligentų, aplankiusių Sovietų Rusiją, įspūdžiai // Kultūros barai. 2004, nr. 3, p. 70–72.

Vyrų iš viso retai matyti."[698] M. Biržiška Lietuvoje nepadarė jokių viešų pareiškimų apie Sovietų Sąjungą. Grįžęs į savo kraštą, jis pasitraukė iš aktyvių draugijos narių. Iš M. Biržiškos pirmininko pareigas perėmė vicepirmininkas V. Krėvė (tik nuo 1938 m. rudens iki 1939 m. birželio jį pavadavo vicepirmininkas I. Jonynas). Naujais žmonėmis (Justas Paleckis, P. Cvirka, A. Venclova, Liudas Gira, Kazys Boruta, Stepas Žukas ir kt.) pasipildžiusios draugijos veikloje išryškėjo aiškios prosovietinės tendencijos. Joms atsverti URM pareigūnai Kaune diskretiškai skatino stoti į draugiją ir kitus kultūrininkus, žurnalistus, dėl kurių patriotizmo, tvirto politinio nusistatymo nebuvo jokių abejonių. Sovietų Sąjungai 1940 m. vasarą okupavus Lietuvą, draugija savo veiklą nutraukė. „Dabar, – rašė B. Raila, – su SSRS tautų „kultūra" nebereikėjo susipažinti – Kremlius ją atnešė ir padėjo ant stalo čia pat, konkrečiai, ir mūsų tautai teko tą „kultūrą" ryti nekramčius..."[699]

Prof. M. Biržiška buvo susijęs su kairiosios pakraipos švietėjų inteligentų (P. Bugailiškis, Kipras Bielinis, Kazimieras Venclauskis, Feliksas Daugėla, Jonas Trečiokas, Jonas Fledžinskis, Stasys Brašiškis ir kt.) Šiauliuose 1921 m. sausio 15 d. įsteigta knygų leidybos kooperacine bendrove „Kultūra". 1923 m. pradėdama leisti mokslo populiarinimo žurnalą „Kultūra", bendrovė skelbė, kad jame bus nagrinėjami „laisvai, be jokių dugnų visuomenės gyvenimo santykiai, jų išsiplėtojimas ir istorija, keliamas aikštėn to visuomeninio gyvenimo idealas"[700]. Leidinys tapo svarbia Lietuvos rašytojų, kultūros ir meno darbuotojų tribūna. Žurnalo skyrių redaktoriai buvo: bendrojo – Vc. Biržiška, gamtos ir geografijos – Antanas Purėnas, visuomenės ir istorijos – A. Janulaitis, literatūros ir meno – M. Biržiška, technikos ir ūkio – Vk. Biržiška. Skyriui, kuriame turėjo būti „žadinamas skaitytojo grožės jausmas, auklėjamas meno kūrinių supratimas", M. Biržiška parūpino straipsnių apie lietuvių literatūrą ir tautosaką, parašė trumpą Lietuvos istorijos apžvalgą[701]. „Kultūros" ben-

[698] M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1935 06 20 // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 131.

[699] Raila B. Draugija SSSR tautų kultūrai pažinti // Raila B. Versmės ir verpetai. Akimirksnių kronikos. Boston, 1970, p. 157.

[700] Reklama „Kultūros" bendrovės knygos // MAB RS, f. 165–74, lap. 41.

[701] Biržiška M. Lietuvos istorijos bruoželis // Kultūra. 1924, nr. 4, p. 151–155. Parašas: M. B-ka.

drovei 1924 m. įsteigus ir užregistravus Kaune Lietuvos kultūros sąjungą, prof. M. Biržiška dalyvavo jos rengiamuose Lietuvos kultūros kongresuose. Antrojo kongreso (Kaunas, 1926 m. rugpjūčio 22–24 d.) Krašto tyrimo sekcijoje darytame pranešime profesorius pabrėžė kraštotyros svarbą tautiškai politiniame kultūros darbe. Nurodė būtinumą atgaivinti kraštotyros draugiją* ir svarbą šį darbą plėtoti per mokyklas ir jaunimo organizacijas[702]. P. Bugailiškio paakintas prof. M. Biržiška skaitė paskaitas Kultūros švietimo draugijos (1927 m. įkurta vietoje valdžios varžomos „Kultūros") įsteigtame P. Višinskio liaudies universitete.

M. Biržiška buvo 1929 m. įsteigtos Lietuvos istorijos draugijos narys (brolis Vaclovas įėjo į iniciatyvinę grupę ir valdybą), 1934–1936 m. jo pavardė matoma tarp Lietuvos žurnalistų sąjungos (LŽS) narių[703]. Iš LŽS pasitraukė dėl primygtinio reikalavimo lankytis „ketvirtadieniuose", kurie turėjo rodyti žurnalistinį solidarumą ir laiduoti organizacinę drausmę. Iš tiesų tie kas savaitę vykę susirinkimai virto tautininkų sambūriais ir todėl M. Biržiškos nedomino[704].

LSDP sudarytos Archyvo komisijos prof. M. Biržiška buvo kviečiamas parašyti atsiminimus apie darbą partijoje, pateikti straipsnių apie jos programą, taktiką, santykius[705]. 1928 m. minint Nepriklausomybės Akto dešimtmetį pas Lietuvos Respublikos prezidentą A. Smetoną susirinkusių vienuolikos buvusių Lietuvos tarybos narių buvo nuspręsta sutvarkyti LT archyvą, pasirūpinti, kad visi nariai parašytų savo autobiografijas, atsiminimus. Tuo rūpintis buvo sudarytas vykdomasis komitetas: M. Biržiška, P. Dovydaitis, P. Klimas ir J. Šaulys[706]. Pirmame komiteto posėdyje (1928 m. vasario 20 d.) M. Biržiškai pavesta tartis su atsiminimų autoriais, parūpinti jiems LT kroniką ir kitokią

---

* 1925 m. susikūrusi Lietuvos kraštotyros draugija (priklausė M. ir Vc. Biržiškos) nesugebėjo koordinuoti kraštotyros judėjimo ir formaliai egzistavo iki 1938 m.

[702] Antrojo kultūros kongreso, įvykusio Kaune 1926 m. rugpjūčio mėn. 22–24 d., protokolas // Kultūra. 1926, nr. 10, p. 367.

[703] Pirmasis Lietuvos žurnalistų sąjungos metraštis. Kaunas, 1934, p. 75.

[704] Lietuvos žurnalistų sąjungos valdybai M. Biržiškos pareiškimas. 1936 11 22 // MAB RS, f. 165–295, lap. 5.

[705] K. Bielinio laiškas M. Biržiškai. 1924 10 19 // MAB RS, f. 165–71, lap. 20.

[706] 1928 II 18 d. pasitarimas pas A. Smetoną // MAB RS, f. 165–164, lap. 1.

informaciją, o visai programai – lėšų[707]. Užmojų būta gražių, bet dėl įvairių priežasčių jie, deja, liko neįgyvendinti.

Trečiajame XX a. dešimtmetyje M. Biržiška dalyvavo gimtajai Žemaitijai ir visai Lietuvai reikšmingoje visuomeninėje veikloje. 1924 m. rugpjūčio 12 d. Šiaulių pedagogikos kursų dėstytojai ir klausytojai Papilėje aplankė apleistą Simono Daukanto kapą. Nutarę mokytojų suaukotomis lėšomis įamžinti lietuviškojo mokslo „vargo pelės" atminimą*, per savo išrinktus atstovus (kursų vedėją Antaną Vokietaitį, Igną Malinauską ir Vladą Stoškų) kreipėsi į prof. M. Biržišką prašydami sudaryti paminklo statybos komitetą.

1924 m. spalio 31 d. Kauno miesto ir apskrities viršininkas įregistravo devynių asmenų S. Daukanto paminklui statyti komitetą, kuris išrinko (lapkričio 21 d.) prezidiumą: M. Biržiška (pirmininkas), A. Vokietaitis (vicepirmininkas), Kazys Sleževičius (iždininkas), Juozas Gvildys (sekretorius). Į revizijos komisiją pateko V. Stočkus, I. Malinauskas ir J. Tumas-Vaižgantas[708]. Komisija per laikraščius kreipėsi į visuomenę aiškindama reikalą statyti paminklą S. Daukantui. Mokytojai, profesinės organizacijos buvo kviečiami aukoti 1 proc. savo algos, aktyviai rinkti aukas. Per 1924 ir 1925 metus iš aukų procento ir aukų knygelių buvo surinkta 22 846 litai[709]. Mažos mokytojų algos, daugybė kitų rinkliavų privertė komisiją rinkliavas nutraukti, o surinktus pinigus padėti į banką. Per kelerius metus, kol komisija nerodė viešo aktyvumo, surinkta suma padidėjo iki 28 088 litų. 1927 m. komitetas per A. Žmuidzinavičių kreipėsi į Paryžiuje gyvenantį Švietimo ministerijos stipendininką skulptorių Vincą Grybą kviesdamas dalyvauti konkurse S. Daukanto paminklui sukurti. 1927 m. rugpjūčio 5 d. iš Viekšnių į Paryžių V. Grybui rašytame laiške M. Biržiška pabrėžė norįs, kad pa-

---

[707] Vykdomosios komisijos protokolas Nr. 1 // MAB RS, f. 165–301, lap. 21.

* Bene pirmą kartą tokią mintį 1908 m. iškėlė „Viltis", parėmusi Papilės lietuvių būrelio iniciatyvą aptverti S. Daukanto kapą ir pastatyti jam biustą. Aukojo J. Tumas-Vaižgantas, M. Krupavičius ir kiti. (Reikia ir Simonui Daukantui pastatyti paminklas // Viltis. 1908, bal. 30, nr. 49.)

[708] S. Daukanto paminklo statybos dokumentai // MAB RS, f. 165–300, lap. 6.

[709] Biržiška M. Dėl Simono Daukanto paminklo Papilėje // Lietuvos aidas. 1929, lapkr. 18, nr. 263.

minklas būtų liaudžiai suprantamas, pastatytas ne Kaune, kaip nori kai kurie komiteto nariai, o Papilėje. „Man rūpi provinciją puošti ir mokyti ir savo didvyrius gerbti", – teigė profesorius[710].

1928 m. pabaigoje V. Grybas parengė Daukanto paminklo projektą ir, nurungęs skulptorių Rapolą Jakimavičių, konkurse laimėjo pirmąją vietą[711]. Drauge su Papilės visuomenės atstovais buvo numatyta tinkamiausia vieta paminklui – miestelio turgavietė. Paminklo statymo reikalais rūpinosi Papilės visuomenės išrinkti trys komiteto įgalioti asmenys – kun. Antanas Šveistrys, taikos teisėjas Pranas Kavoliūnas ir mokytojas Pranas Šliauteris.

1930 m. rugsėjo 21 d. Papilėje gausiai susirinko miestelio ir apylinkių gyventojai, svečiai iš Kauno – švietimo ministras Konstantinas Šakenis, universiteto profesoriai (M. Biržiška su šeima, Vc. Biržiška, A. Janulaitis, I. Jonynas, V. Krėvė, V. Čepinskis ir kt.), Lietuvos mokytojų, įvairių organizacijų, spaudos atstovai. Išklausę pamaldas bažnyčioje, aplankę S. Daukanto kapą, visi susirinko buvusioje turgavietėje. Čia, nukritus baltai skraistei, išvydo raiškią S. Daukanto figūrą, kairėje rankoje laikančią Lietuvos istorijos knygą, dešiniąja rodančią į Lietuvos žemę. M. Biržiškos aktyviomis pastangomis iškilo „geriausias XX a. lietuvių skulptūrinis paminklas, apimantis Daukanto asmenybės kilnius siekius ir istorinį reikšmingumą, jo pilietiškumą ir vidinį psichologinį dramatiškumą"[712].

Ne toks sėkmingas buvo M. Biržiškos dalyvavimas komitete (pirmininkas – vysk. Juozapas Skvireckas, iždininkas – kun. J. Tumas-Vaižgantas, sekretorius – M. Biržiška, narys – K. Sklėrius), kuris rūpinosi, Kaune pastatyti paminklą Motiejui Valančiui[713], minint jo mirties 50-ąsias metines. 1925 m. balandžio 23 d. sudaryto komiteto veikla pagyvėjo tik 1932 m., kai buvo parinkta paminklui vieta Rotušės aikštėje ir po konkurso tinkamu pripažintas V. Grybo sukurtas paminklo projektas. Tačiau dėl įvairių priežasčių, iš kurių bene svarbiausia buvo iždininko J. Tumo-Vaižganto mirtis, paminklas M. Valančiui Kaune

---

710 Rožka S. Kaip džiugūs Velykų ryto varpai // Diena. 1995, spal. 3, nr. 224.

711 Tumėnienė V. Vincas Grybas. Gyvenimo ir kūrybos drama. Vilnius, 2004, p. 38.

712 Ten pat, p. 41.

713 Komiteto Valančiaus paminklui statyti protokolų knyga // MAB RS, f. 165–299, lap. 8.

liko nepastatytas, o štai Varniuose veiklaus klebono Antano Juozapavičiaus pastangomis 1927 m. liepos 18 d. buvo atidengtas skulptoriaus Antano Aleksandravičiaus sukurtas biustas[714].

Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje prof. M. Biržiška sėkmingai įgyvendino kitą sumanymą. Prezidentaujant A. Smetonai buvo priimtas įstatymas, pagal kurį kiekvienam Lietuvos tarybos nariui, pasirašiusiam Vasario 16-osios Aktą ir neturėjusiam savo žemės, buvo skiriamas tam tikras miško ir ariamosios žemės sklypas[715]. M. Biržiška nesijautęs savo parašu „išsyk aukščiau pašokęs už save kaip labiau ar mažiau sąžiningą gimnazistą ar studentą, visuomeninį ar kultūrinį veikėją, Vilniaus darbo dalyvį, gimnazijos mokytoją ar universiteto profesorių, straipsnių ar vadovėlių rašytoją"[716], delsė pasinaudoti įstatymu. Pasak jo, Nepriklausomybės Aktą iš tiesų pasirašė ne atskiri žmonės, o visa lietuvių tauta. Tačiau gavusiųjų žemės ir miško LT narių (tik S. Kairys žemės atsisakė) skatinamas, žmonos patartas ją panaudoti kokiam nors naudingam Lietuvai reikalui, paėmė Kauno apskr. Raudondvario valsč. Lomankos miške 11,92 ha sklypą. Jį 1937 m. pavasarį pardavęs, kreipėsi į Viekšnių valsčiaus viršaitį Izidorių Mažeiką siūlydamas už gautas lėšas (40 tūkst. litų) gimtajame miestelyje pastatyti „Daktaro Antano Biržiškos vardo sveikatos namus" (Lietuvos vidaus reikalų ministerija, planuodama mažuose miesteliuose įrengti daug sveikatos centrų, Viekšniuose jo įsteigti kažkodėl nenumatė). Taip norėjo būti naudingas miesteliui, kuriame gimė ir augo, bet, svarbiausia – „išreikšti savo meilę ir pagarbą velioniui tėvui, kuris per 42 m. (1880–1922) gydė Viekšnių ir plačios apylinkės žmones, paliko juose gražų atminimą, o mus, sūnus, išmokslino tąja sąlyga, kad dirbtume savo kraštui ir savo žmonėms"[717].

Viekšnių valsčiaus taryba su dėkingumu priėmė M.Biržiškos auką – tokios dovanos valsčiaus istorijoje dar nebuvo. Vietos šauliai sveikatos namų naudai atsisakė jiems skirto žemės sklypo, ūkininkai žemaičiai

---

714 Merkys V. Motiejus Valančius: tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo. Vilnius, 1999, p. 772.

715 Biržiška Vk. Mykolo Biržiškos dovana žemaičiams (Atsiminimų nuotrupa) // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 113.

716 Biržiška M. Ne visuomet... // Lietuvių dienos. 1959, nr. 2, p. 5.

717 Antano Biržiškos vardo ligoninės fundavimo Viekšniuose aktas // MAB RS, f. 165–62, lap. 1.

įsipareigojo nemokami vežti akmenis, žvyrą, lentas. Natūrinės pareigos buvo skirtos visiems valsčiaus gyventojams[718].

Prof. M. Biržiška labai domėjosi centro projektavimu, su valsčiaus viršaičiu susirašinėjo finansavimo, darbų eigos, gydytojų parinkimo ir kitais klausimais. Statybos darbus, vykdomus rangovo Vlado Sasnausko, prižiūrėjo visuomenės komitetas: I. Mažeika (pirmininkas), kun. Jonas Navickas, Kazimieras Daugirdas, Aizikas Šiši. Statybą vykdant ūkinės rangos būdu ir apskrities savivaldybei pridėjus tris tūkstančius litų, per trumpą laiką Viekšniuose iškilo trijų aukštų mūrinis namas su erdviais kambariais gimdyvėms, rentgeno kabinetu, butais gydytojams ir kt. Viekšnių sveikatos centras (1939 m. sausio 21 d. jį priėmė komisija) savo išore ir įrengimu toli pranoko valdžios lėšomis kituose Lietuvos miesteliuose pastatytus sveikatos centrus. Dr. A. Biržiškos sveikatos centrą papuošė pagal M. Biržiškos dukters M. Žakevičienės projektą vietos meistrų pagamintas medinis ornamentuotas kryžius (stalinmečiu jis nupjautas, o 1990 m. jo vietoje pastatytas naujas).

Žinia, kad M. Biržiška savo lėšomis Viekšniuose stato puikų sveikatos centrą, apskriejo Lietuvą. Prof. M. Römeris savo kolegai reiškė „gilią pagarbą ir širdingą džiaugsmą dėl aukštos moralinės vertės žygio"[719]. Prof. Vc. Biržiška drauge su I. Mažeika, J. Navicku, K. Daugirdu ir Benediktu Jankausku sudarė komitetą rinkti lėšas ir už jas Viekšniuose pastatyti biblioteką. Kvietė prisidėti visus iš šio Žemaitijos miestelio kilusius inteligentus[720]. Valdžios oficioze „Lietuvos aide" buvo išspausdinta kituose laikraščiuose pakartota žinutė: „Trys broliai – profesoriai Biržiškos – savo lėšomis, paveldėtomis iš mirusio tėvo – gydytojo palikimo, pastatė Viekšniuose sveikatos centro namus." Pasipiktinę visuomenės klaidinimu (A. Biržiškos „palikimas" buvo toks, kad jo neužteko laidotuvių išlaidoms padengti), broliai nusiuntė atitaisymą. Tačiau nė vienas laikraštis, parašęs melagingą žinią, jų protesto nepaskelbė – neleido veikianti valdžios cenzūra[721].

---

[718] Viekšnių valsč. Tarybos protokolas 1937 05 25 // Ten pat, lap. 3.

[719] M. Römerio laiškas M. Biržiškai. 1937 09 08 // MAB RS, f. 165–84, lap. 30.

[720] Aktas. 1939 08 09 // MAB RS, f. 163–1120, lap. 1.

[721] Biržiška Vk. Mykolo Biržiškos dovana žemaičiams (Atsiminimų nuotrupa) // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 114.

Mokslinis darbas

Laikinojoje sostinėje paniręs į pedagoginę, visuomeninę veiklą, prof. M. Biržiška nepamiršo pamėgto mokslinio darbo. Didžiausia šios veiklos kliūtis buvo ta, kad dėl nesantaikos politikos tarp Lietuvos ir Lenkijos daug mokslo darbų, rankraščių, turtingi Vilniaus archyvai ir bibliotekų fondai buvo neprieinami Kauno intelektualams. Todėl retkarčiais atvykęs į Vilnių profesorius ištisas dienas praleisdavo bibliotekų, archyvų skaityklose. Grįžęs į Kauną stengėsi rastą medžiagą kuo greičiau publikuoti. Dirbdavo užmiršdamas save, savo šeimą, dažniausiai ilgomis nakties valandomis. Tuo sudarydavo nemažai rūpesčių artimiesiems, nes, kaip prisimena, V. Daugirdaitė-Sruogienė, „kiek jo dvasia buvo tvirta, tiek jo kūnas visad atrodė trapus. Jo kruopštumas, sąžiningumas, pasišventimas lietuviškam darbui prilygo gal tik jo brolio Vaclovo „Arbeitsbesesseinheit"*[722]. M. Biržiška buvo lyginamas su kalbotyrininku Kazimieru Būga – abiem dienos buvo per maža darbui, abiem aukščiausias idealas buvo savo specialybės veikla, kuriai niekad negailėjo nei jėgų, nei sveikatos[723]. Ne veltui Kaune susitelkęs Vilniaus jaunimas kurį laiką dainavo bene Antano Valaičio parašytos dainelės žodžius, kur šalia „kas už Tumą teisingesnis" dar kartota – „pasakykim tiesą ryškiai, kas darbštesnis už Biržišką?"

Kasdienio kruopštaus darbo vaisius – gausios M. Biržiškos publikacijos pamėgta literatūros istorijos tema. Atsiliepdamas pirmiausia

---

* Versti gal reikėtų „darbo apsėstasis, apkerėtasis".

722 Daugirdaitė-Sruogienė V. Nepamirštamas profesorius Mykolas Biržiška // Draugas. 1982, rugpj. 28, nr. 178.

723 Kantvydis R. Bibliografija ir kritika // Lietuva. 1924, gruod. 23–26, nr. 290.

į Lietuvos švietimo poreikius, jis rengė monografijas, chrestomatijas, lietuvių literatūros apžvalgas ir kt. Kaip ir anksčiau, „fragmentinės asmenybės, sutrūkinėję gyvenimo epizodai, išblaškyti faktai, atsitikrinai surasta dainelė senoj klebonijoj, abejotinos datos, bevardis rankraštis inspiruoja M. Biržiškos smalsumą"[724]. Pro M. Biržiškos akis nepraslydo nei senos Vilniaus universiteto bibliotekos knygos įrišime įklijuotas Jurgio Pabrėžos atsisveikinimo laiškas tėvams, kai jis ėjo į sukilimą, nei Vilniaus akademijos studento Jono Jaknavičiaus lotyniškas eilėraštis, patekęs tarp kitų studentų rašinių. Profesorius surado ir 1923 m. paskelbė Papelkių kaimo kunigo Adomo Frydricho Šimelpenigio eilėraščius, cenzūros nepraleistą Motiejaus Valančiaus „Vyskupystės" skirsnį. 1927 m. M. Biržiška visuomenę supažindino su itin reikšmingu politiniu tekstu – 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos vertimo dalimi, saugota Krokuvos mokslų akademijos bibliotekoje[725].

1924 m. atskiromis knygomis išėjo M. Biržiškos darbai apie vysk. Antaną Baranauską: „Barono gyvenimas ir raštai" ir „Iš Barono poezijos. Mokykloms parinko M. Biržiška". 1925 m. pasirodė „Mūsų raštų istorija" (D. I : Ligi 1864 m. 2-asis leidimas), 1927 m. „Rinktiniai mūsų senovės raštai. Medžiaga lietuvių raštijos mokslui aukštosiose mokyklose". Broliai Mykolas ir Vaclovas Biržiškos 1929 m. spaudai parengė „Simono Daukanto „Darbay senųjų Lituwiu yr Žemayczių 1822". Recenzento R. Kantvydžio nuomone, M. Biržiškos veikalas apie vyskupą A. Baranauską – „labai gili ir mokslinga" monografija. Atskleidęs pastebimus literatūros istorijos mokyklos bruožus – literatūros istoriją traktuoti racionalistiškai, sieti su visuomenės istorija, ieškoti ankstesnių autorių įtakos ir kt. – R. Kantvydis pabrėžė, jog būtina sudaryti M. Biržiškai tokias sąlygas, kad jis, dirbdamas tik akademinį literatūros tyrimo darbą, „galėtų žmoniškai gyventi"[726].

---

[724] Andriušis P. Septinton įleidus... Kaunas, 1992, p. 33.

[725] Biržiška Vc. Knygotyros darbai. Vilnius, 1988, p. 208, 234.

[726] Kantvydis R. M. Biržiška. Barono gyvenimas ir raštai. Iš Barono poezijos. „Dirvos" b-vės leidiniai. Kaunas, 1924. Marijampolė // Lietuva. 1924, gruod. 23–26, nr. 290.

1928 m. HMF plačiai paminėta prof. M. Biržiškos literatūrinio ir visuomeninio darbo 25 metų sukaktis. Kovo 21 d. įvykusiame iškilmingame akte J. Tumas-Vaižgantas tokiais žodžiais įvertino ir apibūdino profesoriaus nueitą kelią: „Ir sutapo Mykolas Biržiška su lietuvių tauta, pirma tik potencialia jos kultūra, su snaudžiančia tauta; pakirdo drauge su ja, atliko drauge su ja visus žygius į nepriklausomybę ir dabar štai, apgaubtas meile ir pagarba, toliau dirba pagrindinį tautos ir valstybės darbą – pedagogikos ir mokslo srityje."[727]

HMF tarybos paragintas, pasitikdamas šią sukaktį M. Biržiška atskirus savo straipsnius surinko į dvi stambias knygas „Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos" (t. 1, 1931; t. 2, 1938). Pirmojoje paskelbta apie 20 straipsnių, rašytų 1903–1926 m., kurie dar galėjo turėti naudos studentams, mokytojams ir lietuvių literatūros istorijos dėstytojams. Į antrąją knyga pateko apie 40 straipsnių, parašytų 1905–1938 metais. Į dvitomį neįėjo tie rašiniai, kurių pakartojimas galėjo rodyti tam tikrus politinius arba ideologinius tikslus („Juodoji armija", „Kaip knygos deginta Lietuvoje"). Knygas vykusiai papildė Izidoriaus Kisino smulkmeniškai (padedant prof. M. Biržiškai) sudarytos „Prof. Mykolo Biržiškos bibliografijos". Bibliografas nustatė, kad per 35-erius savo veiklos metus (1903–1938) profesorius paskelbė per aštuonis tūkstančius rašinių. Jie – gyvas prof. M. Biržiškos atvaizdas[728], vertingas indėlis į praeities tyrinėjimų medžiagą, „be kurios negalės apsieiti nė vienas mūsų ateities kultūrininkas ir literatūrininkas"[729].

Lietuvių literatūros ir kultūros tyrinėjimuose M. Biržiška laikėsi kultūrinės istorinės mokyklos nuostatų[730]. Literatūros procesą suvokė kaip realaus visuomeninio gyvenimo atspindį ir priežastinių evoliucinių ryšių siejamą grandinę. Rėmėsi pozityvizmo metodologija, daug reikšmės teikė faktografijai. Neabejotinas M. Biržiškos poveikis lituanistų ugdymui ir mokyklos darbui, juo labiau kad jo darbai buvo naudojami

---

727 Vaižgantas. Mykolas Biržiška... // Vaižgantas. Raštai. Kaunas, 1929, t. XIV, p. 20.

728 Matusas J. Raštai // Trimitas. 1938, nr. 48, p. 1168.

729 Knygos // Lietuvos aidas. 1938, gruod. 27, nr. 585. Parašas: A. N.

730 Gineitis L. Lietuvių literatūros istoriografija. Ligi 1940 m. Vilnius, 1982, p. 250.

kaip vadovėliai; jis dėstė ir rašė literatūros mokymo metodikos klausimais[731]. Savo darbus pats M. Biržiška laikė tik priemonėmis, galinčiomis mokytojus patenkinti tol, kol nėra tinkamų vadovėlių. Tačiau kritika juos vertino būtent vadovėlių požiūriu ir kėlė trūkumus. Dėl tos priežasties, kaip minėta, kilo aštri M. Biržiškos ir A. Dambrausko-Jakšto polemika. „Draugijos" leidimo metais (apie 1907–1924) visuomenėje turėtą didelį autoritetą A. Jakštas prarado lietuvių literatūroje suvešėjus modernizmui. M. Biržiškos žodžiais, „jis savo parapinėmis kritikomis kenkė mūsų literatūrai, kritikos sritį paversdamas kovos lauku, kurį jis pats pigiai laimėdavo prieš netikusius jo pasaulėžiūrai mūsų rašytojėlius, kartais gan sąmojingai juos pašiepdamas."[732] Ta proga M. Biržiška skundėsi specialistų lietuvių literatūros moksle stoka (priminė, jog ir pats esąs ne filologas, o juristas), smerkė katalikų dvasininkus, kurie dar nesutvarkė Bažnyčios istorijos Lietuvoje[733]. Į perdėm neigiamą savo charakteristiką A. Jakštas atsakė straipsniu „Mano kritikams", kuriame kliuvo ir M. Biržiškos pėdomis pasekusiam J. Tumui, ir B. Sruogai[734].

Lietuvių literatūros istorijoje prof. M. Biržiška ypatingą vietą skyrė „naują jos gadynę" – pasaulietinio turinio literatūrą – pradėjusiam Kristijonui Donelaičiui. Donelaitis jam buvo didžiausias tarp lietuvių poetų[735], o „Metai" – *„kilniausias lietuvių ir vienas žymiausių visuotinosios literatūros kūrinių"*[736]. Į donelaitianą M. Biržiška įsitraukė dar 1918 m., kai, išstudijavęs Franco Oskaro Tecnerio sukauptą archyvinę medžiagą, išleido „Donelaičio raštus mokykloms". Pirmoje leidinio dalyje buvo įdėtos keturios pasakėčios ir „Metų" ištraukų, antroje –

---

731 Biržiška M. Literatūra ir jos istorija aukštesniojoje mūsų mokykloje // Švietimo darbas. 1928, nr. 9, p. 1055–1061.

732 Biržiška M. Mūsų literatūros istorijos darbai 1924 metais // Baras. 1925, nr. 1, p. 63.

733 Ten pat, p. 62.

734 Jakštas A. Raštai. Estetika / Sudarė Antanas Lyberis. Vilnius, 1997, t. 3, p. 219–229.

735 Egzodo Donelaitis. Lietuvių išeivių tekstai apie Kristijoną Donelaitį / Sudarė Mikas Vaicekauskas. Vilnius, 2000, p. 205.

736 Biržiška M. „Metų" visuomenės ir literatūros reikšmė // Kristijonas Donelaitis literatūros moksle ir kritikoje / Sudarė Kostas Doveika. Vilnius, 1990, p. 112.

straipsnis apie poeto gyvenimą ir kūrybą. Tas leidimas buvo paredaguotas Petro Klimo ir 1921 m. paskelbtas nauju viršeliu. 1927 m. abi dalys sujungtos į vieną, o leidinys pavadintas „Duonelaičio gyvenimas ir raštai. Su kalbos paaiškinimais". Daug metų tai buvo vienintelė donelaitianos enciklopedija[737]. 1927-ųjų leidinys nedaug skiriasi nuo ankstesniųjų – poeto gyvenimas papildytas tik vienu kitu nauju faktu, įdėta keliolika iliustracijų. Didžiausia naujovė, kurią pabrėžė recenzija, – mokymo metodikos sumetimais pateiktas nekirčiuotas Donelaičio raštų tekstas, palikęs dirvos savarankiškai mokinio iniciatyvai[738]. M. Biržiška, apie Donelaitį rašęs ir kituose savo darbuose, visur vartojo poeto pavardės formą Duonelaitis (nuo „duona"). Nors nuo ketvirtojo dešimtmečio vidurio A. Janulaičio ir A. Salio pastangomis buvo priimta forma Donelaitis, M. Biržiška atkakliai laikėsi savo nuostatos. 1939 m. išleistame „Lietuviškosios enciklopedijos" (buvo vyriausiojo redaktoriaus pavaduotojas) septintame tome paskelbė platų straipsnį „Duonelaitis", nors „Donelaitis" būtų turėjęs patekti į šeštąjį (1937 m.) leidinio tomą. Ir po Antrojo pasaulinio karo tebevartojo senąją poeto pavardės formą, pareiškė, matyt, slogios nuotaikos padiktuotas abejones, ar bus „Metai" pasiekę tuos, kuriuos vaizdavo[739]. „Galbūt, – rašė M. Biržiška, – Duonelaitis bus savo kūrinį skaitęs ir savo parapijiečiams, tik kažin ar bebus kaimo žmonėms patikę realistiniai jų gyvenimo vaizdai ir ryškūs gamtovaizdžiai, taip tolimi ir svetimi kaimo kultūros tautosakinei kūrybai, ir ar nebus jie mūsų žmonėms atrodę lyg koks iš jų pasityčiojimas, o hegzametrinis skaitymas, toks skirtingas nuo dainų ritmikos, keistai, neįprastai kaimiečio ausiai turėjo skambėti."[740] Ši, pirmą kartą pasakyta M. Biržiškos nuomonė, turi sekėjų tarp šiuolaikinių lietuvių literatūrologų[741].

---

737 Kuzmickas V. Kristijonas Donelaitis. Vilnius, 1983, p. 10.

738 Knygos // Lietuvos aidas. 1928, vasar. 25, nr. 21.

739 Jovaišas A. Kristijonas Donelaitis: Mažosios Lietuvos dainius. Kaunas, 1992, p. 224.

740 Biržiška M. Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą. T. 1: Galvojimai apie tautą savyje ir kaimynų tarpe. Los Angeles, 1952, p. 121.

741 Radzevičius A. Klasiko kūrybos slėpiniai. Donelaitis ir Renesansas. Kaunas, 2005, p. 212.

M. Biržiška kėlė sau uždavinį išsiaiškinti aplinkybes, vertusias senojoje lietuvių raštijoje vartoti lotynų, lenkų, gudų, rusų (dabar – rusėnų) kalbas. Sukauptą medžiagą vienas pirmųjų organiškai įliejo į senąją lietuvių (dabar – Lietuvos) literatūrą. „Mūsų raštų istorijoje" aptarti lietuvių raštai rusėnų ir lotynų kalbomis: Lietuvos Metrika, Lietuvos Statutas, Lietuvos metraščiai, Motiejus Kazimieras Sarbievijus, Albertas Vijūkas-Kojalavičius, taip pat jėzuitų mokyklos teatras. Ne lietuvių kalba rašytoje literatūroje profesorius reikšmingą vietą skyrė raštams lenkų kalba. Teigė: „galima neapkęsti lenkų, galima su jais muštis ar bent privengti, tik viena, turbūt, reikėtų pripažinti, jog šiaip ar taip, bent nuo XIV-jo amžiaus Lietuvos istorija yra su lenkais susirišusi... Toji istorijos įtaka tiek yra žymi, jog be lenkų kalbos negalima tiksliai pažinti nei *Lietuvos istorijos*, nei *lietuvių literatūros*, nei pačios *lietuvių kalbos*"[742]. Tačiau atkakliai „savinosi" lenkų rašytojus, lietuvino jų pavardes. Nuo pat vaikystės M. Biržišką žavėjo lenkų romantiko Adomo Mickevičiaus poezija[743], vėliau jis deklamavo dar gimnazijoje išmoktas poemas, eiles. M. Biržiška buvo pirmas ir vienintelis, kuris parengė Lietuvos mokykloms A. Mickevičiaus raštų rinkinį, įdėdamas ten ir savo atliktų vertimų. Jis įtraukė A. Mickevičių į „Mūsų raštų istoriją", nagrinėjo poeto įtaką kitiems ano meto Lietuvos kultūrininkams[744], parašė prakalbą M. Gustaičio knygelės „Adomas Mickevičius. Vėlinės. II-ji dalis" leidimui. Universitete studentams skaitė platų kursą apie A. Mickevičiaus gyvenimą ir kūrybą. Aplinkinių buvo vadinamas „mickevičininku", „mickologu", o pats apie save yra pasakęs – „mickomanas"[745]. Ne veltui ant P. Galaunės sukurto M. Biržiškos ekslibrio pavaizduotas poeto profilio siluetas.

Pralaimėjęs diskusiją su Švietimo ministerija, M. Biržiška sunkiai

---

[742] Biržiška M. Dėl mokyklos kalbų klausimo // Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos. Kaunas, 1938, t. 2, p. 341.

[743] Biržiška M. Lietuvos dievaitis. Kas buvo ir ką po šimto metų mums paliko Adomas Mickevičius // Santarvė. 1955, nr. 6, p. 251.

[744] Biržiška M. Žemaitis Pr. Šemeta – Ad. Mickevičiaus bičiulis // Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos. Kaunas, 1938, t. 2, p. 83–105.

[745] Šemerys S. Mykolas Biržiška // Šemerys S. Žmonės mano gyvenime. Klaipėda, 1992, p. 26.

susitaikė su mintimi, kad A. Mickevičių – neva lenkų pasisavintą didįjį Lietuvos poetą – „Aušros" gimnazistams teks dėstyti visuotinės (ne lietuvių) literatūros kurse. Mėgindamas „bent jaunimui" Mickevičiaus lenkiškumą sušvelninti, 1927 m. jo antologijos leidime „Polska" vertė „Tėvynė". Dėl to M. E. Brensztejno buvo subartas kaip Mickevičiaus falsifikatorius[746]. Tyrinėtojas Mieczysławas Jackiewiczius, suradęs dar daugiau M. Biržiškos padarytų A. Mickevičiaus darbų „pataisymų", kupiūrų, dalį jų sieja su visuomenėje vyravusiomis antilenkiškomis nuostatomis[747]. Tačiau kultūros istorikas Vytautas Berenis mano, kad tuo buvo siekiama įgyvendinti tai, ko lietuvių tauta moraliai neturėjo XIX a. – sukurti baigtinės etninės kultūros apmatus[748].

Literatūrą M. Biržiška ir kiti trečiojo–ketvirtojo dešimtmečio tyrinėtojai suprato kaip sakytinę ir rašytinę kūrybą. „Amžinieji sakytinės ir rašytinės poezijos savitarpio ryšiai – simpatijos arba net antipatijos (Duonelaitis ir dainos)*... – rašė M. Biržiška, – verčia mus jungti mokykloje tautosaką su literatūra."[749] Todėl rimtai atsidėjo folkloristikos (dainų) istorijos tyrinėjimams. Dar 1919 m. išvertė olando Reinderio van der Meuleno studiją „Gamtos palyginimai lietuvių dainose ir raudose" (1907 m.), išleido „Lietuvių dainų literatūros istoriją" (antrosios nespausdintos dalies rankraštis drauge su kitais dingo 1920–1921 m. žiemą). 1920 m. pasirodė M. Biržiškos „Dainų atsiminimai iš Lietuvos istorijos", 1921 m. – „Dainos keliais", 1923 m. – vokiečių okupacinės valdžios 1916 m. uždraustų „Lietuvių dainų" antras leidimas antrašte „Dainų literatūros vadovėlis" (trečias leidimas 1925 m. – „Dainos istorijos vadovėlis"). 1935 m. Karaliaučiuje susipažinęs su Liudviko Rėzos dainų rinkinio rankraščiu – originalu, M. Biržiška parengė leidinį

---

746 Biržiška M. Lietuvos dievaitis... // Santarvė. 1955, nr. 6, p. 253.

747 Jackiewicz M. Literatura polska na Litwie XVI–XX wieku. Olsztyn, 1993, s. 109.

748 Berenis V. Kultūros intarpai istorijoje. Vilnius, 2007, p. 132.

* M. Biržiškos „Dainų istorijos vadovėlyje" (1925 m.) paskelbtas spėjimas, kad K. Donelaitis nemėgo žmonių (liaudies) dainų, Liudui Girai leido kaltinti poetą, esą jis savo parapijoje stengėsi nuslopinti lietuvių dainas. (Kuzmickas V. Kristijonas Donelaitis. Vilnius, 1983, p. 190.)

749 Biržiška M. Literatūra ir jos istorija aukštesniojoje mūsų mokykloje // Švietimo darbas. 1928, nr. 9, p. 1060.

„Liudo Rėzos „Dainos" (I–II, 1935–1937). Jame perspausdino tekstus ir pagrindinį straipsnį iš „Dainų" rinkinio, tautosakinę bei literatūrinę medžiagą iš L. Rėzos archyvo. Plačiai nušvietė L. Rėzos folkloristinę veiklą, gynė „Dainų" rinkinio autentiškumą[750]. Naudodamasis lyginamuoju metodu, dainos mokslui M. Biržiška davė daug puikios medžiagos apie tai, kaip daina gali kisti ne tik liaudyje, bet ir leidėjų, redaktorių rankose. Apskritai per dešimtmetį (1916–1925) M. Biržiškos išleistas šešias skirtingos paskirties knygeles apie dainas sieja pastangos atskleisti dainų istoriją ir istorijos pėdsakus dainose[751].

Pradėdamas dainų mokslą M. Biržiška, pasak B. Sruogos, „išėjo lyg sėjėjas in akmenimis apgriuvusį, usnimis apžėlusį plyną lauką"[752]. Tyrinėdamas lietuvių liaudies dainas, profesorius naudojo folkloristinį baltistų – suomių (buvo net kiek suomiškai pramokęs), švedų, estų, latvių – metodą. Jį tikrino ir tobulino dalyvaudamas (1933 m.) keturių Baltijos šalių folkloristų pasitarime Latvijoje, susipažindamas su šios mokslo srities padėtimi Rygoje, Tartu ir Helsinkyje. Skelbdamas savo dainų tyrinėjimus, kuriuos pats vadino tik medžiagos kaupimu ateities darbams bei skubotu neatidėliotinų švietimo poreikių tenkinimu, profesorius naudojosi O. Beckelio, Aleksandro Veselovskio ir kitų tyrinėtojų darbais. M. Biržišką labai paveikė Karlo Bücherio knyga „Darbas ir ritmas", kurioje būta ir lietuvių dainų pavyzdžių. Sekdamas šiuo autoriumi, skelbė mintis apie darbo – vieno dainų šaltinių – ritmo reikšmę dainoms. Nors ir nesiskaitančios su filologiniu tyrinėjimu, nedaug ką bendra turėjusios su konkrečia folklorine eilėtyra, jos atrodė naujos, palyginti su mokyklinės metrikos tradicijomis, ir veikė bendraamžius bei vėlesniu tyrinėtojus[753].

M. Biržiškos „Dainų atsiminimų iš lietuvių istorijos" analizėje buvo iškelta ir vėliau tautosakininkams rūpėjusi problema, kurią, B. Sruogos nuomone, autorius ne visai tinkamai išsprendė. Galvoje turėtos pla-

---

750 Jovaišas A. Liudvikas Rėza. Vilnius, 1969, p. 276–277.

751 Matulevičienė S. Mykolas Biržiška ir lietuvių dainologija // Liaudies kultūra. 2005, nr. 2, p. 36.

752 Sruoga B. M. Biržiška ir mūsų dainos // Baras. 1925, kn. 1, p. 62.

753 Sauka L. Lietuvių folkloro eilėtyros istorijos ir teorijos klausimai // Sauka L. Lietuvių poetikos tyrinėjimai. Literatūra ir kalba. Vilnius, 1974, t. XIII, p. 121.

čiai dainuojamos poetų sukurtos dainos – laikytinos jos liaudies dainomis ar nelaikytinos. Spręsdamas šią painią problemą, M. Biržiška rašė: „Žmonės jas dainuoja, žymi savo dainomis – mums to ir gana; tai ir bus *žmonių dainos*."[754] (Terminą „žmonių dainos" M. Biržiška vartojo „liaudies dainų" prasme.) Linkęs ne konstatuoti faktus, o giliau tyrinėti dainas, B. Sruoga manė, jog reikėtų skirti tikrąsias liaudies dainas nuo „įsibrovėlių" – individualių kūrėjų dainų. Psichologiniai paralelizmai, epitetai, metaforos, kitos specifinės liaudies kūrybos poetinės priemonės būtų galėję padėti suvokti, kaip „liaudis istorinius reiškinius priima ir kaip in juos reaguoja, būtume turėję lietuvių liaudies istorinės sąmonės vaizdą"[755]. Griežta B. Sruogos kritika teko M. Biržiškos knygai „Dainos keliais (vadovėliui bent kiek medžiagos)". Rašytojui užkliuvo metaforiškas veikalo pavadinimas, kuris nepateikia supratimo apie turinį, neapibrėžtas analizės metodas, kai vienur tik faktai konstatuojami, kitur – poetinės priemonės, dainų motyvai ir pan.[756] Savo nuostatas dėl folkloro prof. M. Biržiška apibendrino penktajame „Lietuviškosios enciklopedijos" tome, 1937 m. paskelbtame straipsnyje „Dainologija". Profesorius jame surikiavo dainoranką, dainotvarką, dainolaidį ir dainotyrą. Gyvenimo pabaigoje pripažino savo pažiūras enciklopedijoje pateikęs „nevykusia terminologija"[757].

Tyrinėdamas lietuvių dainas, M. Biržiška domėjosi ir jų rinkimo istorija. Apskaičiavo, kad nuo L. Rėzos laikų per šimtą metų buvo surinkta apie 25 000 dainų, iš jų apie 10 000 išspausdinta laikraščiuose ir atskiruose rinkiniuose. Spėjo, jog dar apie 15 000 nepaskelbtų dainų saugoma LMD Vilniuje, LU HMF, Tilžėje, Sankt Peterburge[758]. Rūpindamasis lietuvių liaudies dainų rinkimu ir publikavimu, M. Biržiška Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisijai 1925 m. pavasarį pateikė dainų kodifikacijos planą. Pagal jį dainų rinkimo ir spausdinimo darbas turėjo plėtotis trimis kryptimis: 1) žymesnių rinkinių – L. Rėzos, Si-

---

754 Biržiška M. Dainų atsiminimai iš Lietuvos istorijos. Vilnius, 1920, p. 108.

755 Sruoga B. M. Biržiška... // Baras. 1925, kn. 1, p. 64.

756 Ten pat, p. 66.

757 Biržiška M. Dėl vienos „paraštės" // Draugas. 1960, bal. 2, nr. 79.

758 Biržiška M. Mūsų dainos ir jų rinkimas // Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos. Kaunas, 1931, t. 1, p. 26.

mono Stanevičiaus, S. Daukanto, Antano Juškos, G. H. F. Nesselmanno, F. Fortunatovo, A. Leskieno, K. F. Ch. Brugmanno – pakartotiniai leidimai; 2) tolesnis dar tebedainuojamų dainų rinkimas ir spausdinimas; 3) didžiojo dainyno rengimas spaudai, naudojant išleistus dainų rinkinius, visus prieinamus archyvus ir naujai užrašomas dainas[759].

Darbą suplanavęs dešimčiai metų, M. Biržiška numatė didžiojo dainyno paskutinį, dešimtąjį, tomą išleisti 1935 m. Gyvenimas parodė, kad, kurdamas liaudies dainų kodifikavimo planą, M. Biržiška dar nesuvokė planuojamo darbo apimties, sudėtingumo, bendros tautosakinės veiklos būklės Lietuvoje. Nors dainų kodifikavimas (ir tautosakos rinkimo rėmimas) 1925 m. buvo įtrauktas į Knygų leidimo komisijos darbo planą[760], Švietimo ministerijos neparemtas lėšomis ir pagalbininkais (trūko specialios folkloristikos mokslo įstaigos), planas nebuvo įgyvendintas. Jį perėmė LU Humanitarinių mokslų fakultetas. Būtinybė išplėsti tautosakos rinkimo darbą, centralizuotai kaupti ir tvarkyti rankraštinę tautosakos medžiagą, panaudoti tai studijoms paskatino profesūrą 1929 m. gruodžio 12 d. įsteigti Tautosakos komisiją (TK) – pirmininkas V. Krėvė-Mickevičius, nariai M. Biržiška ir B. Sruoga. Nuo 1930 m. vasario 19 d. TK papildė garbės narys E. Volteris, kooptuoti nariai V. Mykolaitis-Putinas, kun. A. Sabaliauskas ir Jurgis Elisonas, sekretorius P. Vaičiūnas. Tais pačiais 1930 metais TK patvirtino Lietuvos vyriausybė ir ji tapo pirmąja oficialia įstaiga, besirūpinančia lietuvių tautosakos rinkimu. Komisijos uždavinys buvo rinkti ir rengti Lietuvos tautosaką kodifikuoti. Šiam sumanymui įgyvendinti komisija spaudoje plačiai nušvietė tautosakos rinkimo aktualumą, sudarė rinkimo programą, kūrė tautosakos rinkimo centrus mokyklose, jaunųjų ūkininkų rateliuose, įvairiose provincijos įstaigose bei organizacijose. Sudarius gana tankų tautosakos rinkėjų tinklą, kasmet TK buvo gaunama apie 30 000 tautosakos užrašymų. Iki 1933 m. komisija sukaupė apie 10 000 tautosakos dalykų ir sutvarkė apie 17 000 dainų[761]. Sukauptos medžiagos pluoštai buvo skelbiami

---

[759] M. Biržiškos Knygų leidimo komisijai pateiktas dainų kodifikacijos darbų planas // Lietuvos archyvai. Vilnius, 1990, t. 2, p. 119.

[760] Žukas V. Iš buržuazinių metų lietuvių spaudos istorijos (archyvinė medžiaga) // Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai. Vilnius, 1967, t. 6, p. 184.

[761] Vytauto Didžiojo universitetas. Antrųjų penkerių veikimo metų (1927.II.6–1932.IX.1) apyskaita. Kaunas, 1933, p. 213.

tęstiniame leidinyje „Mūsų tautosaka“, kurio visus 1930–1935 m. išėjusius dešimt tomų redagavo V. Krėvė-Mickevičius. Šiame leidinyje buvo išspausdinta M. Katkaus „Balanos gadynė“, A. R. Niemio „Lietuvių liaudies dainų tyrinėjimai“, P. Višinskio „Antropologinė žemaičių charakteristika“, Jurgio Dovydaičio liaudies dainų rinkinys „Dainos“ ir kiti darbai. Kur kas blogesnė buvo liaudies dainų, šokių, žaidimų melodijų rinkimo padėtis. Jam paspartinti 1934 m. Švietimo ministerijoje buvo sudaryta Komisija tautos melodijoms rinkti, VDU ėmė veikti Etnikos katedra su dviem vyresniųjų asistentų etatais (J. Puzinas ir J. Balys). 1933 m. Vienoje daktaro laipsnį įgiję J. Balys tvarkė TK archyvą, savo kursus („Pasakos“, „Suomių Kalevala“) skaitė naudodamas tada modernų suomišką „geografinį-istorinį metodą“, kuris skyrėsi nuo literatų vartoto tautosakos traktavimo[762]. HMF tarybos komisijai nepripažinus J. Balio habilitacinio darbo, mokslininkas laišku įžeidė dekaną, komisijos narius, tarp jų ir M. Biržišką. Nors atsiprašius incidentas lyg ir buvo likviduotas, J. Balys kitiems metams nebuvo išrinktas ir atsisveikino su VDU. Tautosakos rinkimo darbui paspartinti ir centralizuoti 1935 m. Švietimo ministerija įsteigė Tautosakos archyvą (TA), sujungusį dviejų artimo profilio komisijų pastangas. Jo vedėju tapęs J. Balys metė atvirą iššūkį HMF dekanui V. Krėvei-Mickevičiui. Dešiniosios spaudos su kultūrbolševizmu siejamam rašytojui buvo prikištas dzūkų tautosakos falsifikavimas[763]. Teigta, jog rašytojo „Dzūkų poringėse“, ypač „Aitvaro“ ir „Sparnuočių“ legendose, yra 80–90 proc. neliaudiškų elementų. Suabejota visos V. Krėvės paskelbtos tautosakos autentiškumu, jam primesti asmeninio pobūdžio kaltinimai.

Kaltinimai V. Krėvei sujaudino mokslo visuomenę. HMF taryba, pabrėžusi, jog „Vairo“ (red. I. Tamošaitis) publikacija peržengia kultūringos kritikos ribas, padarė išvadą – nešvarus, įžeidžiamas tonas neleistinas mokslininkams[764]. Ginti V. Krėvės, o kartu ir J. Balio recen-

---

762 Balys J. Į Prano Skardžiaus atsiminimus atsiliepiant // Draugas. 1979, gruod. 15, nr. 290.

763 Balys J. Dzūkų tautosakos falsifikacijos // Vairas. 1936, nr. 9, p. 40.

764 LU HMF Tarybos posėdžio protokolas. 1936 09 25 // VUB RS, f. 96–VDU 18, lap. 145–146.

zijoje[765] užkliudyto M. Biržiškos stojo į J. Balio vietą Etnikos katedroje išrinktas Juozas Baldžius-Baldauskas[766], B. Sruoga. Atsikirto ir pats V. Krėvė[767]. B. Sruogos rašinyje, pasmerkusiame „Vairo" toną, V. Krėvės ir universiteto niekinimą, pateikta vertingų minčių apie tautosakos tyrinėjimo principus, įvertintas praeities mokslininkų įdirbis. B. Sruoga pabrėžė, kad „ne koks triukšmingas „etnikas", bet tylus literatūros istorikas Mykolas Biržiška, pats vienas sukūrė mūsų mokslą apie dainas, – sukūrė mūsų *dainologiją*"[768].

J. Balio laiku ir pagrįstai iškeltas V. Krėvės kūrinių autentiškumo klausimas negalėjo nejaudinti M. Biržiškos, juolab kad jaunesnio kolegos kritika palietė ir jį patį. Susipažinęs su savo ilgai ir kruopščiai rengtos knygos „Liudo Rėzos dainos" priekabia recenzija[769], M. Biržiška atsisakė būti J. Balio vadovaujamo TA tarybos nariu*. HMF tarybos vietoje V. Krėvės išrinktas „Mūsų tautosakos" redaktoriumi, profesorius griežtai protestavo prieš šio tęstinio leidinio uždarymą ir viso tautosakinio tyrimo monopolizavimą J. Balio vadovaujamame „Tautosakos archyve" ir jo leidžiamuose Tautosakos darbuose. Buvo įsitikinęs, jog toks nusistatymas yra žalingas tautos mokslui, juolab kad darbui vadovauja „neautoritetingas, nekultūringas ir neetingas Jonas Balys"[770]. Vėliau, nurimus aistroms, prof. M. Biržiška ir J. Balys kolegiškai bendravo Lituanistikos institute ir Vilniaus universitete. Praeities nuoskaudos vėl iškilo išeivijoje minint J. Balio 50 metų jubiliejų[771].

---

765 Balys J. Liudo Rėzos dainos // Naujoji Romuva. 1936, nr. 10, p. 236.

766 Baldauskas J. Mokslas ir autoreklama // Mūsų tautosaka. 1936, t. 10, p. 191–193.

767 Krėvė-Mickevičius V. „Falsifikacija" ir faktai // Mūsų tautosaka. 1936, t. 10, p. 218–228.

768 Sruoga B. Mūsų tautosaka ir gyvenimas. „Vairo" atakos prieš Vincą Krėvę proga // Sruoga B. Raštai: septyniolika tomų. T. 9, kn. 1: Tautosakos studijos, 1921–1947. Vilnius, 1996, p. 43.

769 Balys J. Liudo Rėzos dainos // Naujoji Romuva. 1936, nr. 10, p. 236.

* Švietimo ministrui rašė: „Iš „Naujosios Romuvos" 10 nr. jo išspausdintos nesąžiningos ir melagingos mano parūpinto Rėzos dainų leidimo recenzijos matau, jog mudu nesusiprasime. Nenorėdamas kenkti tautosakos darbui, kuriam jis dabar vadovauja, spaudoje to nekelsiu ir su J. Baliu nepolemizuosiu." (M. Biržiškos raštas. 1936 03 09 // MAB RS, f. 165–91, lap. 10.)

770 „Mūsų tautosakos" redaktoriaus prof. M. Biržiškos pareiškimas. 1937 04 11 // VUB RS, f. 96–147, b. l.

771 Žr.: Biržiška M. Dėl vienos „paraštės" // Draugas. 1960, bal. 2, nr. 79.

Svarbus prof. M. Biržiškos mokslinės veiklos baras – darbas „Lietuviškojoje enciklopedijoje“ (LE). Sumanymą leisti enciklopediją 1929 m. iškėlė įvairias kairiąsias organizacijas jungusi Lietuvos kultūros taryba, o jį įgyvendinti pavedė kooperatinei Spaudos fondo leidyklai. Tačiau Lietuvių katalikų mokslo akademija (LKMA) jau 1927 m. buvo pradėjosi rengti A. Dambrausko-Jakšto sumanytą „Lietuvos žimesnybių žodyną“ . Kilus pavojui, kad, išsisklaidžius inteligentijos jėgoms, nebus išleista nė vienos enciklopedijos, LKMA Centro valdyba pasiūlė bendradarbiauti. Skirtingų pasaulėžiūrų mokslininkams po ilgų derybų 1931 m. kovo 5 d. sutarus bendrai leisti „Lietuviškąją enciklopediją“, sudaryta Vaclovo Biržiškos vadovaujama vyriausioji redakcija: P. Dovydaitis (viceredaktorius), nariai – profesoriai Blažiejus Čėsnys, V. Krėvė-Mickevičius, V. Lašas ir Vincas Kvieska. Skirtingų pasaulėžiūrų mokslininkai sutartinai ėmėsi darbo. Įveikus nemažus techninius sunkumus, tų pačių metų rudenį pasirodė pirmasis LE sąsiuvinis.

Iki 1932 m. rudens buvo išleisti dar šeši LE sąsiuviniai, bet paaiškėjo, kad dėl didelio redaktorių užimtumo pagrindiniuose darbuose neįmanoma įgyvendinti plano – kas mėnesį išleisti po vieną sąsiuvinį. Todėl nuo aštuntojo sąsiuvinio redakcijos nariu buvo pakviestas prof. M. Biržiška. Atėjęs broliui į talką, jis iš pradžių buvo redakcijos narys, o nuo penktojo tomo (1937 m.) tapo viceredaktoriumi (redakcijoje jo vietą užėmė J. Baldauskas). M. Biržiškai įsitraukus į darbą LE leidybos tempai paspartėjo – 1933 m. buvo baigtas pirmasis tomas, vėliau kasmet išeidavo po tomą (II – 1934, III – 1935, IV – 1936, V ir VI – 1937, VIII – 1940). Tad Nepriklausomoje Lietuvoje spėta išleisti aštuonis LE tomus ir devintojo tomo tris sąsiuvinius. Juose išspausdinta apie 6500 M. Biržiškos straipsnių ir vos keletą eilučių turinčių straipsnelių. Svarbūs yra lituanistiniai straipsniai apie Didįjį Vilniaus seimą, Amerikos, Čikagos lietuvius, dainologiją, A. Baranauską, S. Daukantą, K. Donelaitį ir kt. Tai ne enciklopediškai trumpos informacijos, bet išsamūs rašiniai, sutraukę visus reikšmingiausius įvykius, faktus, pagrindinę bibliografinę medžiagą.

Nepriklausomybės laikotarpiu M. Biržiška, nors ir neparašęs nuoseklios lietuvių literatūros istorijos, labai prisidėjo prie profesionalaus lie-

tuvių literatūros mokslo formavimosi, praplėtė lietuviškosios kultūros praeities akiratį. Per keletą dešimtmečių išsiugdytas mokslinio darbo metodas ženklino ir 1938 m. pasirodžiusius M. Biržiškos atsiminimus „Anuo metu Viekšniuose ir Šiauliuose (Iš 1882–1901 m. atsiminimų, pasakojimų ir raštų)". Iš visų tuo metu išleistų memuarų jie išsiskyrė forma ir turiniu. Autorius rėmėsi ne atmintimi, bet kruopščiai surinktais rašytiniais ir sakytiniais faktais, plačiai nušvietė Viekšnių krašto praeitį, Šiaulių gimnazijos istoriją, pateikė net 215 iliustracijų. Leidinys buvo vertinamas kaip „labai svarbus dokumentas, įdomiai ir gana plačiai vainikuojąs dar neseną, bet jau nykstančią ar jau išnykusią didelę mūsų kultūros epochą, susijusią su Lietuvos dvarais, dvarininkų luomu ir jų praeitimi."[772]

XX a. trečiajame dešimtmetyje prof. M. Biržiška, kaip ir nemažai Lietuvos intelektualų, suprato, kad norint neatsilikti nuo kaimynų būtina nedelsiant pradėti planingą ir sistemingą mokslinį darbą. 1925 m. energingasis prof. K. Pakštas iškėlė lituanistikos instituto steigimo idėją. Tačiau ji buvo pernelyg nauja ir „praėjo visai negirdomis"[773]. Dėl lėšų trūkumo atgarsio nesulaukė ir K. Pakšto 1928 metų siūlymas prie Lietuvių katalikų mokslo akademijos steigti mokslo instituciją, kurios 12 skyrių tirtų Lietuvos gamtą ir žmones[774]. Lietuvos universiteto vadovybė taip pat ieškojo būdų mokslo tiriamajam darbui pagyvinti. 1929 m. ji pasiūlė į rengiamą naują LU statutą įtraukti 117 straipsnį, numatantį sudaryti specialų fondą moksliniams tyrinėjimams finansuoti. Nors aiškinamajame rašte buvo pasiremta Europos valstybinių universitetų pavyzdžiais, Lietuvos vyriausybė mokslininkų pasiūlymą atmetė[775]. Rengiantis minėti Vytauto Didžiojo 500 metų mirties sukaktį profesorius M. Biržiška 1930 m. sausio 4 d. LU rektoriui įteikė memorandumą, kuriame siūlė įkurti Lietuvos kultūros akademiją (LKA). Iniciatoriaus supratimu, LKA turėjo šalyje sujungti įvairias

---

772 Anuo metu Viekšniuose ir Šiauliuose // Pasaulio lietuvis. 1938, nr. 11, p. 17. Parašas: J.

773 Lituanistikos instituto klausimas // Naujoji Romuva. 1937, nr. 48, p. 899.

774 Pakštas K. Lietuvos Kultūros Akademija // Židinys. 1930, nr. 7, p. 64.

775 Mančinskas Č. Aukštasis mokslas Lietuvoje 1918–1940 metais. Vilnius, 1996, p. 201.

funkcijas: tradicinės, kituose kraštuose veikiančios mokslų akademijos, kultūros kėlimo draugijos ir kultūros fondo. Būdama „aukščiausioji Lietuvos Respublikos mokslo organizavimo ir kultūros rėmimo įstaiga", akademija plėtotų mokslo tiriamąjį darbą, remtų LU ir Žemės ūkio akademijos mokslinę veiklą, „jungtų mokslo entuziazmu visas Lietuvos mokslo ir kultūros organizacijas, keltų visuomenės kultūrą, garsintų Lietuvos vardą kultūringųjų šalių tarpe."[776]

LKA buvo numatyti trys skyriai: Humanitarinių mokslų (kalbotyra, tautotyra, Lietuvos archeologija, Lietuvos ir kaimynų istorija, literatūra, teisės, ūkio, pedagogikos, mokyklų istorija ir kt.), Natūralistinių mokslų (antropologija, geografija, kraštotyra, zoologija, biologija, fizika, chemija ir kt.) ir Kultūros fondas. Pastarojo padalinio uždavinius M. Biržiška suformulavęs taip: „*Kultūros fondas*: remia Lietuvos gyventojų kultūrinius reikalus, valdžios, savivaldybių ar šiaip visuomenės neganėtinai aprūpinamus (meną, mokslą ir šiaip kultūrą, mokslo darbuotojus ir įstaigas, mokslo ir meno populiarizaciją)."[777] Projektas numatė LKA bendrąsias (biblioteka, mokslo ir literatūros klasikų leidybos komisija, Lietuvos enciklopedijos leidybos komitetas, spaustuvė) ir skyrių įstaigas. Humanitariniame skyriuje planuota turėti įvairius institutus (K. Būgos kalbotyros, tautotyros, bibliografijos, menotyros), komisijas (žodyno, archeografinė, Lietuvos teatro, mokyklų, bažnyčių, teisių, istorijos ir kt.), komitetus (kultūros turtų globos), draugijas (meno ir literatūros, Lietuvos teisininkų, ekonomistų ir kt.), muziejus (Lietuvos kultūros, pedagogikos, Lietuvos žydų kultūros, M. K. Čiurlionio galerija). Natūralistinių mokslų skyriuje numatytos tokios įstaigos: gamtos tyrimo stotis, botanikos sodas, bakteriologijos institutas, gamtotyros draugija, muziejai (kraštotyros, zoologijos, prekių, technologijos, agronomijos ir kt.), antropologijos kabinetas ir kt.[778] Prie trijų minėtų skyrių M. Biržiška – kovotojas dėl Vilniaus išlaisvinimo – pridėjo dar vieną, kurį pavadino „Okupuotosios Lietuvos kultūrinio tyrimo ir šel-

---

776 Biržiška M. Lietuvos Kultūros Akademijos steigimo reikalu // Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos. Kaunas, 1938, t. 2, p. 375.

777 Ten pat, p. 377.

778 Ten pat, p. 379.

pimo skyrius". Jo organizatoriai – VVS, Vilniečių ir Šaulių sąjungos. Akademiją sudaro jos nariai: tikrieji (akademikai), korespondentai, garbės (garbės akademikai). LKA vadovauja trejiems metams renkama taryba (ją sudaro visi Humanitarinių mokslų ir Natūralistinių mokslų skyrių akademikai), prezidiumas (LKA prezidentas, viceprezidentas ir sekretorius), skyrių sekretoriatai (pirmininkas ir sekretorius). Tikrųjų akademijos narių, gaunančių algą ir atskirą honorarą už mokslo darbus, negalėjo būti daugiau kaip 30 (po 15 iš humanitarinio ir natūralistinio skyrių)[779].

LU senatas, 1930 m. sausio 23 d. svarstydamas M. Biržiškos projektą, sveikino idėją ir nutarė neišleisti iš savo rankų LKA sukūrimo iniciatyvos, kad biurokratinės įstaigos neiškreiptų pačios idėjos ir kad akademija būtų apsaugota nuo politinių partijų įtakos[780]. Sudarytai specialiai komisijai (B. Čėsnys, Vc. Biržiška, V. Krėvė, Z. Žemaitis) pavesta visapusiškai susipažinti su projektu ir parengti LKA statutą. M. Biržiška, pareiškęs, kad savo siūlomų dėsnių ypač nebrangina, neturi laiko ir patirties dirbti panašiose komisijose, jos nariams pateikė siūlymą į LKA veiklos akiratį įtraukti dar du tikslus: išeivių kultūros reikalų pažinimo ir parėmimo bei tikslingo vertimų organizavimo[781].

LU senato komisija kiek susiaurino, detalizavo ir paredagavo (LKA skyrius pervadino Humanitariniu, Gamtos ir Technikos mokslų skyriais) M. Biržiškos projektą. Tačiau senatas, abejodamas, ar dabartinės sąlygos palankios sumanymui įgyvendinti, nutarė sužinoti fakultetų nuomonę. Fakultetų nariai neturėjo progos įsigilinti į projektą, o tarybų posėdžiuose pasigirdo įvairių nuomonių, net ir nepalankių. Pagaliau senatas nutarė padauginti projekto tekstą ir išsiuntė jį universiteto tarybos nariams[782].

Spaudoje pasirodė mokslo visuomenės, trokštančios suintensyvinti Lietuvos kultūrinę raidą, atsiliepimai apie LKA projektą. Jam pritarda-

---

779 Ten pat, p. 380.

780 LU Senato posėdžio (1930 01 23) protokolas // LCVA, f. 631, ap. 12, b. 327, lap. 79.

781 Biržiška M. Lietuvos Kultūros Akademijos... // Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos. Kaunas, 1938, t. 2, p. 382.

782 Vytauto Didžiojo universitetas. Antrųjų penkerių veikimo metų (1927.II.6–1932. IX.1) apyskaita. Kaunas, 1933, p. 149.

mas B. Sruoga pabrėžė, kad Lietuvos politinė galia turėtų būti grindžiama ne tiek fiziniu, kiek kultūriniu pajėgumu[783]. K. Pakštas, pabrėžęs, kad „projektas rimtas, labai svarbus mūsų kultūriniam ūgiui pakelti, todėl svarstytinas ir visomis jėgomis remtinas", „Židinio" skaitytojus supažindino su svarbiausiomis jo nuostatomis, siūlė papildymus[784]. Filosofui S. Šalkauskiui atrodė, kad projektas, galintis sukoncentruoti ir formuoti Lietuvos kultūrinę pažangą visose tautinio gyvenimo srityse, vertas gyvo susirūpinimo ir stiprios paramos[785]. Tačiau tai buvo tik oficialiajai tautininkų valdžiai opozicinių jėgų atstovų požiūriai. Prof. M. Biržiškos LKA projekto likimą nulėmė oficiozas „Lietuvos aidas". Anoniminis autorius mokslininkus apkaltino, kad šie „dėl ankstyvų jubiliejų pavargę ir staiga pasenę", nenori universiteto darbo dirbti, o tik „pasipuošti akademikų vardais ir geras algas gauti". Sumanymo projektą pasiūlyta dėti į archyvą ir akademijos palaukti bent 25 metus – dėl to nuostolis bus tik patiems „maloniesiems akademikams, kurie jau svajoja apie padidintas algas ir titulus"[786]. Po šio akibrokšto LKA projektas taip ir liko neįtrauktas į LU tarybos darbotvarkę. Sumanymo „palaidojimą" prof. S. Šalkauskis sarkastiškai pavadino kultūrinio bergždumo ir inertiško nerangumo apraiška[787].

M. Biržiškos sumanymas atgijo 1933 m. kur kas atsargesne (nebuvo numatyta algų, akademikų titulų, didelių išlaidų) Lietuvos tyrimo instituto forma. Sumanymą iškėlė V. Krėvė, remiamas HMF komisijos (M. Biržiška, I. Jonynas, P. Skardžius)[788]. Vėl sulaukta anoniminių puolimų, ketinimų dėl tokių sumanymų fakultetą „nagan paimti". 1934 m. rugsėjo 28 d. VDU HMF taryba jau svarstė dekano V. Krėvės pateiktą vėl kitokio – Lituanistikos instituto (LI) – projektą. Vieningai pripažinus Lietuvos kraštą, jo gyventojų materialinę ir dvasinę kultūrą tiriančios įstaigos reikalingumą, išrinkta komisija (M. Biržiška,

---

783 Sruoga B. Vytauto Didžiojo metų uždavinys // Varpas. 1930, nr. 3, p. 492.

784 Pakštas K. Lietuvos Kultūros Akademija // Židinys. 1930, nr. 7, p. 65.

785 Šalkauskis S. Lietuva politinės geografijos šviesoje // Židinys. 1930, nr. 3, p. 258.

786 Lietuvos kultūros akademija // Lietuvos aidas. 1930, rugpj. 23, nr. 191. Parašas: Vapsva.

787 Šalkauskis S. Lietuvių tauta ir jos ugdymas. Kaunas, 1933, p. 184.

788 Steigiamas Lietuvos tyrimo institutas // Naujoji Romuva. 1935, nr. 25–26, p. 529.

P. Skardžius, P. Galaunė, vėliau jį pakeitė I. Jonynas). Komisijos parengtas Lituanistikos instituto projektas buvo perduotas VDU senatui teikti Lietuvos valdžios institucijoms. Tačiau Švietimo ministerija, gavusi LI projektą, per 1935 m. nieko nedarė, kad jis būtų įgyvendintas[789]. Lituanistikos instituto idėją itin atkakliai propagavo P. Skardžius, jį rėmė jaunieji krikščionių demokratų intelektualai, susitelkę apie Juozo Keliuočio leidžiamą „Naująją Romuvą". Romuvos klubo posėdyje įvyko diskusija Lituanistikos instituto reikalu. Tik praėjus kuriam laikui visuomenės spaudžiami sukruto „tikrieji 1939 m. įsteigtojo Lituanistikos instituto tėvai"[790] – Švietimo ministerijos vadovai. Pasitelkus J. Puziną, Kazį Alminauską, A. Salį ir P. Skardžių (abu pastarieji viską prašė laikyti paslaptyje, kad HMF nesužinotų)[791] parengtas ir VDU profesoriams, tarp jų M. Biržiškai, išsiųstas LI projektas. Po intensyvaus svarstymo 1938 m. spalio 31 d. paskelbtas „Antano Smetonos Lituanistikos instituto" statutas. Jis skelbė, kad įkuriama nauja mokslo įstaiga, turinti: „1) tirti lietuvių kalbą, lietuvių tautosaką ir Lietuvos praeitį; 2) rinkti, tvarkyti ir skelbti lietuvių kalbos, lietuvių tautosakos ir Lietuvos istorijos mokslinę medžiagą ir šaltinius; 3) atstovauti lituanistikos mokslams Lietuvoje ir užsieniuose."[792] Instituto globai perėjo lietuvių kalbos žodynas, tautosakos archyvas, žemės vardynas, pavardžių ir vietovardžių komisijos rinkiniai, VDU fonetikos laboratorija ir lituanistikos knygų dublikatai.

1939 m. kovo 7 d. Valstybės Tarybos salėje vyko iškilmingas A. Smetonos lituanistikos instituto atidarymas, kuriame dalyvavo Ministrų Kabineto pirmininkas V. Mironas, Seimo pirmininkas K. Šakenis, Lietuvos visuomenės, mokslo ir kultūros veikėjai. HMF vardu kalbėjęs dekanas prof. M. Biržiška pareiškė ne tik „džiaugsmą ir linkėjimus"[793],

---

[789] Skardžius P. Kurtinas lituanistikos institutas // V.D. Universiteto žinios. 1936, nr. 1, p. 8.

[790] Mačiulis D. Valstybės kultūros politika Lietuvoje 1927–1940 metais. Vilnius, 2005, p. 177.

[791] Ten pat, p. 180.

[792] Lituanistikos instituto projektas jau priimtas // Naujoji Romuva. 1938, nr. 40, p. 756.

[793] Vakar atidarytas Lituanistikos institutas // XX amžius. 1939, kovo 7, nr. 53.

bet ir tam tikrą fakulteto rezervuotumą tiek dėl paties instituto statuto, tiek dėl jo steigimo būdo. Linkėjo nesubiurokratėti, atsilaikyti politiniams vėjams, dirbti mokslinį darbą įtraukiant visas rimtas mokslo jėgas ir aprėpiant tas tyrimo sritis, kurių statutas nenumatė (Vilniaus krašto, išeivijos lietuvių)[794].

Instituto personalo atranka, kuria domėjosi prezidentas A. Smetona, sukėlė nemažos trinties tarp mokslininkų. Direktoriumi buvo paskirtas Kazimieras Masiliūnas, Lietuvių kalbos skyriaus nariais – prof. M. Biržiška (į antraeiles pareigas), doc. P. Skardžius, prof. Juozas Balčikonis, doc. A. Salys (vėliau tapo etatiniu skyriaus vedėju). Lietuvių kalbos skyriaus ir LI tarybos nariu patvirtintas prof. M. Biržiška aktyviai dalyvavo nustatant darbo gaires, svarstant reguliaminus ir kt. klausimus. Stengėsi nepraleisti nė vieno tarybos posėdžio, o jų 1939 m. buvo vienuolika[795]. Kaip LI atstovas ir VDU Senato komisijos pirmininkas, rūpinosi rengiamu Kultūros fondo įstatymu. Lituanistikos institutas – pirmoji iš valstybės biudžeto išlaikoma stambesnė mokslo įstaiga – lituanistikos darbams suteikė didesnį kryptingumą, sistemingumą. Čia nemažai pravertė M. Biržiškos mokslinio darbo organizavimo patirtis ir tyrinėtojo įgūdžiai.

Puoselėdamas gilias humanistines akademines tradicijas, prof. M. Biržiška palaikė mokslinius ryšius su vokiečių mokslininku prof. Ernstu Fraenkeliu, latviu Janiu Endzelynu, rumunu Augustinu Stoffu, suomiu V. J. Mansikka, olandu R. van der Meulenu, rusais Robertu Viperiu, Aleksandru Pogodinu ir kitais. Nepaisant politinio Lietuvos ir Lenkijos priešiškumo, buvo saugomi ryšiai su Vilniaus Stepono Batoro universiteto ir kitų Lenkijos miestų profesūra (Władysławu Semkowicziumi, Włodzimierzu Antoniewicziumi, Stefanu Ehrenkreutzu, Stanisławu Kościałkowskiu, Marjanu Zdziechowskiu ir kitais). 1928 m. Krokuvoje viešėjusio M. Biržiškos vizito į Kauną pakviesti Jogailaičių universiteto profesoriai W. Semkowiczius ir V. Antoniewiczius per porą

---

[794] M. Biržiška. Sveikinimas 1939 03 07 atidarant Lituanistikos institutą // MAB RS, f. 165–853, lap. 3.

[795] A. Smetonos Lituanistikos instituto 1939 m. veiklos apyskaita // MAB RS, f. 165–268, lap. 37.

savaičių susitiko su LU vadovais, profesoriais, lenkų studentais, prof. M. Biržiškos namuose – su lietuvių istorikais ir archeologais. Šilčiausius prisiminimus iš visų LU profesorių jiems paliko broliai Biržiškos. Grįžęs į Lenkiją, W. Semkowiczius gražiai pavaizdavo Lietuvą straipsniuose spaudoje ir vėliau išleistoje prisiminimų knygelėje, turėjusioje neabejotinos reikšmės lietuvių ir lenkų santykiams[796]. 1934 m. Vilniuje lankėsi M. Biržiškos mokinys literatūros istorikas V. Maciūnas, 1935 m. į Kauną atvyko lenkų profesoriai Henrykas Paszkiewiczius ir Stanisławas Paprockis. Bendravo su M. Biržiška, M. Römeriu, A. Janulaičiu ir kitais lietuvių tyrinėtojais[797].

Prof. M. Biržiškos moksliniai laimėjimai, indėlis į akademinio bendradarbiavimo plėtrą buvo deramai įvertinti – 1932 m. VDU HMF taryba, o 1934 m. – Rygos uviversiteto Filologijos fakulteto taryba jam suteikė garbės daktaro vardą. Profesorius už nuopelnus Lietuvai buvo apdovanotas Lietuvos nepriklausomybės dešimties metų jubiliejaus medaliu (1928 m.), Vytauto Didžiojo ordino trečiojo laipsnio garbės ženklu (1935 m.), Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Gedimino ordinu (1938 m.).

---

796 Bardach J. Z dziejów polsko-litewskich stosunków naukowych w dwudziestoleciu międzywojennym // Przegląd Wschodni. 1997, t. IV, z. 2 (14), s. 372.

797 Lenkų profesoriai Kaune // Naujoji Romuva. 1935, nr. 6, p. 145.

savaičių susitiko su LU vadovais, profesoriais, lenkų studentais, prof. M. Biržiškos namuose – su lietuvių istorikais ir archeologais. Šilčiausius prisiminimus iš visų LU profesorių jiems paliko broliai Biržiškos. Grįžęs į Lenkiją, W. Semkowiczius gražiai pavaizdavo Lietuvą straipsniuose spaudoje ir vėliau išleistoje prisiminimų knygelėje, turėjusioje neabejotinos reikšmės lietuvių ir lenkų santykiams[796]. 1934 m. Vilniuje lankėsi M. Biržiškos mokinys literatūros istorikas V. Maciūnas, 1935 m. į Kauną atvyko lenkų profesoriai Henrykas Paszkiewiczius ir Stanisławas Paprockis. Bendravo su M. Biržiška, M. Römeriu, A. Janulaičiu ir kitais lietuvių tyrinėtojais[797].

Prof. M. Biržiškos moksliniai laimėjimai, indėlis į akademinio bendradarbiavimo plėtrą buvo deramai įvertinti – 1932 m. VDU HMF taryba, o 1934 m. – Rygos uviversiteto Filologijos fakulteto taryba jam suteikė garbės daktaro vardą. Profesorius už nuopelnus Lietuvai buvo apdovanotas Lietuvos nepriklausomybės dešimties metų jubiliejaus medaliu (1928 m.), Vytauto Didžiojo ordino trečiojo laipsnio garbės ženklu (1935 m.), Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Gedimino ordinu (1938 m.).

---

796 Bardach J. Z dziejów polsko-litewskich stosunków naukowych w dwudziestoleciu międzywojennym // Przegląd Wschodni. 1997, t. IV, z. 2 (14), s. 372.

797 Lenkų profesoriai Kaune // Naujoji Romuva. 1935, nr. 6, p. 145.

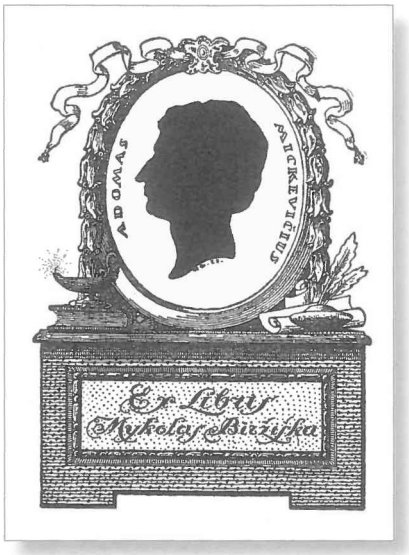

M. Biržiškos ekslibrisas. Autorius P. Galaunė. 1923 m.

Kauno „Aušros“ berniukų gimnazijos pedagogų taryba. Pirmoje eilėje iš kairės: M. Duris-Durickis, A. Jasinskaitė, A. Kaunas, P. Valavičiūtė, M. Biržiška, M. Bulotaitė, S. Jokubauskis, M. Skardžiuvienė, E. Šernienė; antroje eilėje: P. Spudas, A. Šimėnas, J. Mašiotas, A. Asevičaitė, V. Petronis, V. Bacevičius, K. Kepalas, K. Žilinkas, Z. Kuzmickis, A. Klemas, J. Gvildys, A. Balčiauskas. Kaunas, XX a. 3-iasis dešimtmetis. LCVA

M. Biržiška su Kauno „Aušros" gimnazijos mokytojais ir mokiniais, dalyvavusiais medelių sodinimo šventėje. Kaunas, 1923 m. LCVA

M. Biržiška (pirmoje eilėje ketvirtas iš dešinės)
su Lietuvos universiteto kolegomis. Kaunas, apie 1922–1923 m.

Viktoras (pirmas iš kairės), Mykolas ir Vaclovas Biržiškos. Kaunas, apie 1925 m. VUB

Mykolas Biržiška – Lietuvos universiteto rektorius. 1927 m.

Lietuvos universiteto senatas. Sėdi iš kairės: P. Jodelė, M. Römeris, rektorius M. Biržiška, S. Kolupaila, B. Čėsnys, P. Leonas; stovi iš kairės: Z. Žemaitis, P. Jakubėnas, V. Lašas, V. Krėvė-Mickevičius. Kaunas, 1927 m. VUB

Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių moklų fakulteto pedagoginis mokslo personalas. Pirmoje eilėje iš kairės į dešinę: L. Bobianskienė, L. Karsavinas, S. Čiurlionienė, H. Engertas, E. Volteris, V. Krėvė-Mickevičius, J. Tumas-Vaižgantas, M. Biržiška, A. Janulaitis, P. Augustaitis; antroje eilėje: G. Studerus, B. Sruoga, D. V. Michelis, V. Mykolaitis-Putinas, M. Banevičius, I. Tamošaitis, F. Brenderis, I. Jonynas, O. Pakštienė, J. A. Herbačiauskas, P. Skardžius; trečioje eilėje: P. Galaunė, J. Vabalas-Gudaitis, M. Arcimavičienė-Rudzinskaitė, V. Lazersonas, V. Dubas, J. Strauchas, V. Sezemanas, Ch. N. Šapira, K. Kepalas. Kaunas, XX a. 3-iasis dešimtmetis

M. Biržiškos knygos viršelis. Kaunas, 1927 m.

Mykolas Biržiška su broliais Viktoru (kairėje) ir Vaclovu (dešinėje) – Vytauto Didžiojo universiteto profesoriai. Kaunas, 1934 m. MAB

M. Biržiška su šeima. Kaunas, XX a. 4-asis deš.

Pailgočio šeimininkai su svečiais. Sėdi: E. Biržiškienė (Januševičiūtė) su J. Biržiškiu, A. Savickis su S. Biržiška. Stovi: gen. J. Juodišius, S. Biržiškis, J. Biržiškienė, L. Juodišienė, O. Biržiškaitė, Vc. Biržiška. 1934 m. J. Biržiškio archyvas

Bronislava Biržiškienė
savo namuose.
Kaunas, XX a. 4-asis deš.
MAB

Smagią laisvalaikio
valandėlę Viekšniuose.
XX a. 4-asis deš.
MAB

M. Biržiška (sėdi trečias iš kairės) Antrojo kultūros kongreso prezidiume. Kaunas, 1926 m. rugpjūtis

Lietuvos nepriklausomybės 10 metų sukakties minėjimo Valstybės teatre prezidiumas. M. Biržiška – penktas iš kairės. Kaunas, 1928 m.

Trečiojo Vilniaus vadavimo sąjungos suvažiavimo dalyviai Karo muziejuje. M. Biržiška sėdi antroje eilėje penktas iš kairės. Kaunas, 1928 m.

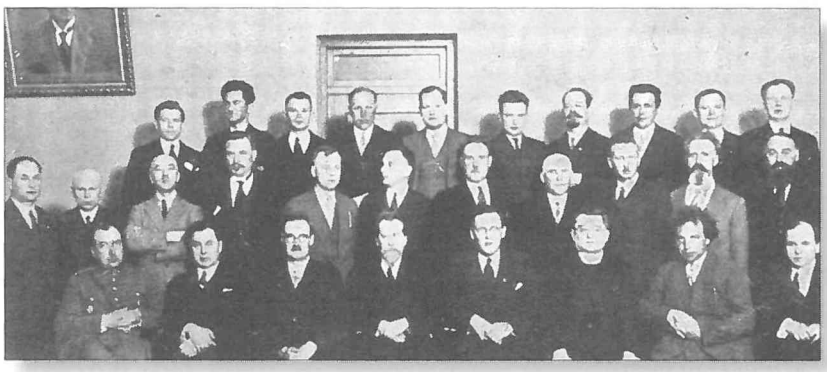

Pirmojo Vilniaus vadavimo sąjungos apygardų atstovų suvažiavimo dalyviai. M. Biržiška sėdi pirmoje eilėje ketvirtas iš kairės. Kaunas, 1933 m.

Vilniaus vadavimo sąjungos centro valdyba. Iš kairės: sekretorius A. Mažonis, iždininkas Z. Bačelis, vicepirmininkas F. Kemėšis, pirmininkas M. Biržiška, nariai – B. Sližys, J. Purickis ir J. Grabauskas

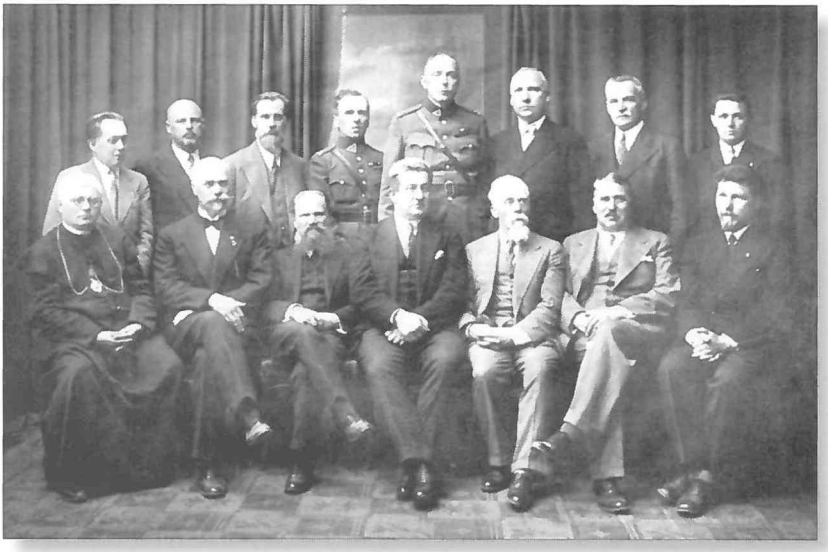

Vytauto Didžiojo komitetas. Sėdi (iš kairės): J. Tumas-Vaižgantas, A. Gravrogkas, S. Šilingas, K. Šakenis, V. Matulaitis, J. Vileišis, A. Žmuidzinavičius. Stovi iš kairės į dešinę: V. Krėvė-Mickevičius, Z. Žemaitis, M. Biržiška, V. Braziulevičius, A. Birontas, Z. Toliušis, J. Dobkevičius, K. Žaltauskas. Kaunas 1930 m. VUB

M. Biržiška (sėdi dešiniojo stalo kairėje pusėje viduryje) „Amerikos“ valgykloje prieš išplaukdamas į JAV. Bremenas, 1931 m. sausio 14 d. MAB

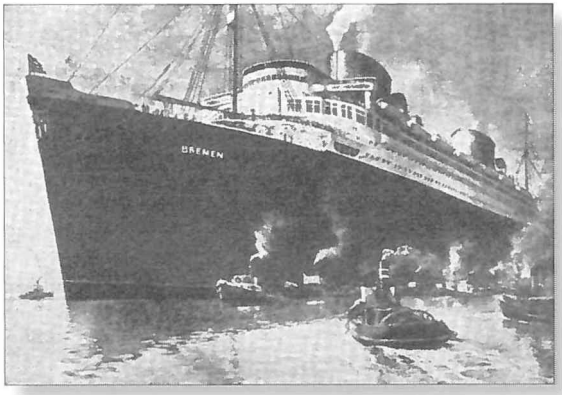

Laivas, kuriuo M. Biržiška 1931 m. plaukė į Ameriką. MAB

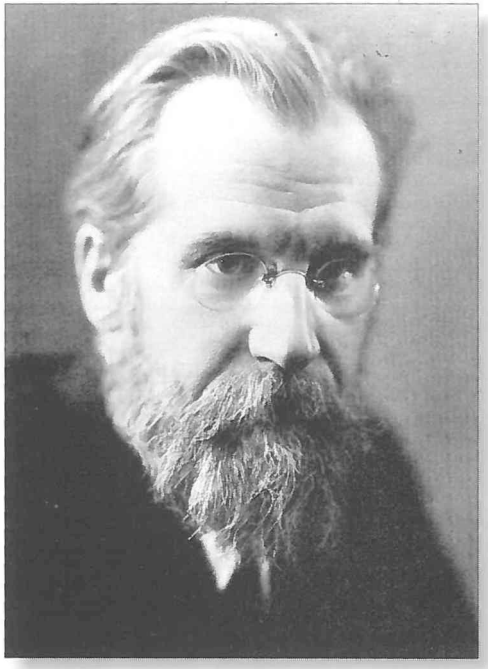

Mykolas Biržiška
Čikagoje 1931 m.
Stankūno nuotr. MAB

Su JAV tautiečiais M. Biržiška – antras iš dešinės.
Pirmas iš kairės – kompozitorius Juozas Žilevičius. Brooklyn, 1931 m.

M. Biržiška JAV tarp kunigų marijonų įkurtos Lietuvių kolegijos mokinių

Lietuvių–ukrainiečių sąjungos organizatoriai Čikagoje. Iš kairės į dešinę stovi A. Račkus, L. Šimutis, E. Tarnovskis, B. Mastauskas, J. J. Elias, V. Kiselevskis; sėdi A. Šapovalas, kun. I. Albavičius, M. Biržiška, M. Siemens-Symenavičius ir J. Borden-Bagdžiūnas

Prof. M. Biržiška (pirmoje eilėje antras iš dešinės) ir J. Purickis (pirmoje eilėje antras iš kairės) su atvykusiais į Kauną Vilniaus žydų žurnalistais ir kultūros veikėjais. Centre – Maxas Weinreichas. XX a. 4-asis deš. MAB

Draugijos užsienio lietuviams remti valdyba. Iš dešinės: M. Biržiška, K. Sleževičius, A. Merkys, V. Daudzvardas, R. Skipitis, J. Kalnėnas, J. Vanagas-Simonaitis, K. Kasakaitis

SSRS tautų kultūrai pažinti draugijos narių sutikimas Maskvos Baltarusijos geležinkelio stotyje. Iš kairės: nežinomas asmuo, Lietuvos karo atašė Maskvoje K. Skučas, V. Krėvė-Mickevičius, nežinomas asmuo, M. Biržiška, Lietuvos nepaprastasis pasiuntinys ir įgaliotasis ministras SSRS J. Baltrušaitis, B. Sruoga, I. Jonynas. Maskva, 1935 m. birželis. LCVA

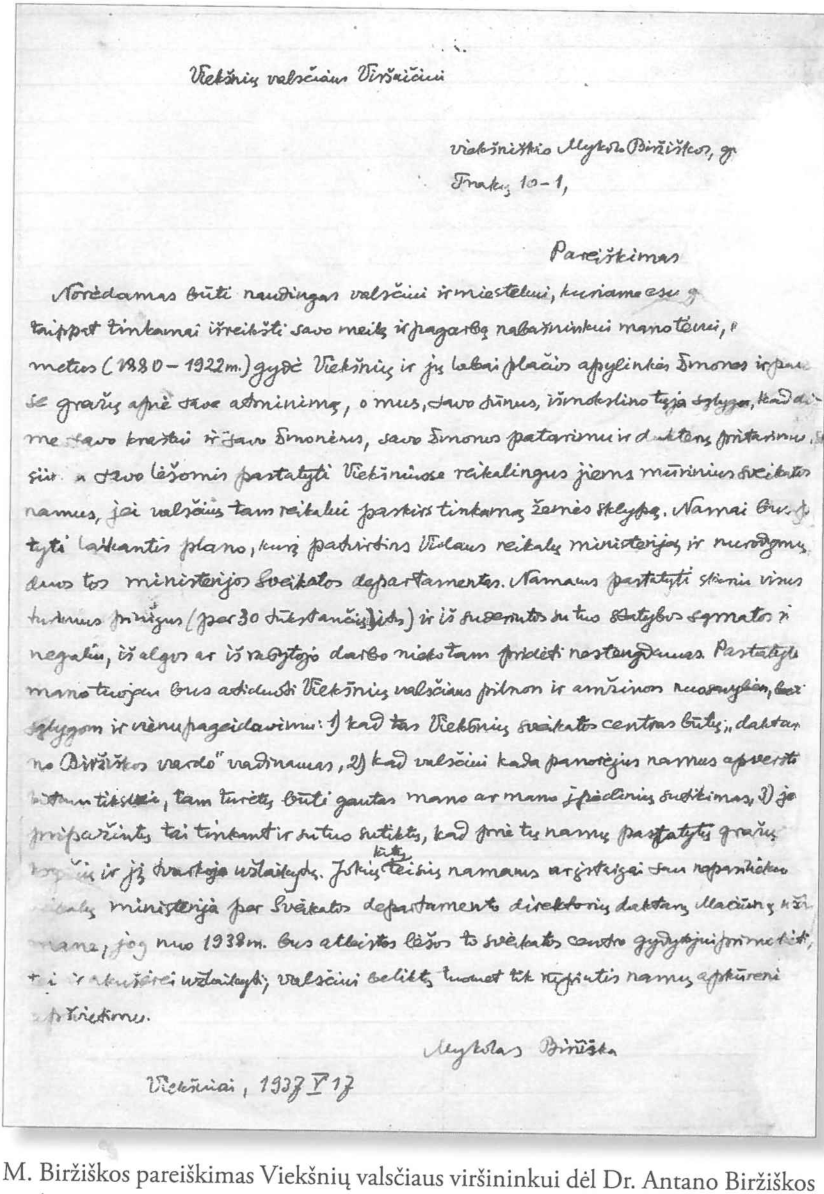
Viekšnių valsčiaus Viršaičiui

viekšniškio Mykolo Biržiškos, gyv.
Trakų 10-1,

Pareiškimas

Norėdamas būti naudingas valsčiui ir miesteliui, kuriame esu gimęs, taippat tinkamai išreikšti savo meilę ir pagarbą nabašninkui mano tėvui, [illegible] metus (1880–1922 m.) gydė Viekšnių ir jų labai plačios apylinkės žmones ir paliko čia gražų apie save atminimą, o mus, savo sūnus, išmokslino tokia sąlyga, kad dirbtume savo kraštui ir savo žmonėms, savo žmonių patarimu ir daktarų pritarimu, [illegible] savo lėšomis pastatyti Viekšniuose reikalingus jiems mūrinius sveikatos namus, jei valsčius tam reikalui paskirs tinkamą žemės sklypą. Namai bus statyti laikantis plano, kurį patvirtins Vidaus reikalų ministerija ir nurodymų duos tos ministerijos Sveikatos departamentas. Namams pastatyti skiriu visus turimus pinigus (per 30 tūkstančių litų) ir iš susidariusios su tuo statybos sąmatos [illegible] negalių, iš algos ar iš rašytojo darbo nieko tam pridėti nestengdamas. Pastatyti mano lėšomis bus atiduoti Viekšnių valsčiaus pilnon ir amžinon nuosavybėn, bet sąlygom ir vienu pageidavimu: 1) kad tas Viekšnių sveikatos centras būtų „daktaro Biržiškos vardo" vadinamas, 2) kad valsčiui kada panorėjus namus apversti kitam tikslui, tam turėtų būti gautas mano ar mano įpėdinių sutikimas, 3) jo pripažintų tai tinkamu ir sutiko sutiktų, kad prie tų namų pastatytų gražų [illegible] ir jį tvarkoje užlaikytų. Jokių kitų teisių namams [illegible] [illegible] Vidaus reikalų ministerija per Sveikatos departamento direktorių daktarą Mačiūną užtikrino mane, jog nuo 1938 m. bus atleistos lėšos to sveikatos centro gydytojui primokėti, [illegible] valsčiui beliktų tuomet tik rūpintis namų apšvietimu ir aprūpinimu.

Mykolas Biržiška

Viekšniai, 1937 V 17

M. Biržiškos pareiškimas Viekšnių valsčiaus viršininkui dėl Dr. Antano Biržiškos sveikatos namų statybos. Viekšniai, 1937 m. gegužės 17 d. MAB

Profesorių Biržiškų motinos laidotuvės.
Viekšniai. 1938 m. sausis. A. Ružės archyvas

Pakeliui iš Paryžiaus į Kauną. Iš kairės: atsitiktinis asmuo, K. Račkauskas, M. Biržiška, B. Biržiškienė, Račkauskienė su sūneliu, Deksnienė. Amsterdamas, 1940 m. rugsėjo 17 d. MAB

5 skyrius

ISTORINIŲ PERVARTŲ SŪKURYJE

„Vilnius mūsų, o mes rusų“

1939 m rugsėjo 1 d. nacistinė Vokietija, pradėdama Antrąjį pasaulinį karą, užpuolė ir greitai parbloškė Lenkiją. Vokietijos sąmokslininkė Sovietų Sąjunga, vykdydama 1939 m. rugpjūčio 23 d. Molotovo–Ribbentropo pakto slaptąjį protokolą, „vaduodama“ Vakarų Baltarusiją ir Vakarų Ukrainą, rugsėjo 17 d. taip pat puolė Lenkiją ir užgrobė rytines jos sritis. 1920 m. rudenį Lenkijos užimtoji Rytų Lietuva su Vilniumi atsidūrė SSRS rankose. Nors šias teritorijas sovietai Lietuvai buvo pripažinę dar 1920 m. liepos 12 d. taikos sutartimi, delsė jas grąžinti. Beveik šešias savaites Vilniuje „šeimininkavo“ raudonoji armija: buvo vykdomas NKVD teroras, plėšiama ir gabenama į sovietų Baltarusiją visa, kas po ranka pakliuvo (gamyklų įranga, archyvai, bibliotekos, maisto atsargos ir kt.). Tik primetusi Lietuvai 1939 m. spalio 10 d. „draugystės ir savitarpio pagalbos“ sutartį, Maskva grąžino jai Vilnių ir dalį Rytų Lietuvos su klastinga sąlyga, kad Lietuvoje įsikurs SSRS karinės bazės.

Prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas Mykolą ir Bronislavą Biržiškas užklupo besigydančius Prancūzijoje. „Politinių įvykių esu atskirtas nuo Lietuvos, – rašė profesorius VDU rektoriui S. Šalkauskiui, – tenka laukti, kol dalykai paaiškės, atsivers keliai į Lietuvą. Ne dėl tuščio daužymosi po užsienius, bet dėl nesveikatos gavau taip įklimpti.“[798] Įstrigę Paryžiuje Biržiškos palaikė ryšius su Lietuvos ambasada, profesorius darbavosi turtingoje jos bibliotekoje. Dėl dažnų aliarmų dienomis ir

[798] M. Biržiškos laiškas S. Šalkauskiui. 1939 08 29 // LCVA, f. R–856, ap. 1, b. 597, lap. 53.

naktimis po kelias valandas praleisdavo slėptuvėje[799]. Vargais negalais lėktuvu per Belgiją, Olandiją, Švediją (čia šiltai sutiko ir globojo Lietuvos pasiuntinys V. J. Gylys) pasiekė Latviją. Kai traukiniu iš Rygos parvyko į Kauną, Vilnių jau buvo užėmusi raudonoji armija. Tad M. Biržiška negalėjo, nors P. Ancevičius teigia atvirkščiai[800], pritarti vokiečių kurstomam, Lietuvos pasiuntinio Berlyne plk. Kazio Škirpos karštai remiamam lietuvių žygiui į Vilnių. „Aš visai pritariau Lietuvos vyriausybės neutraliai politikai, nerėmiau Prano Žižmaro raginimo Vilniaus krašto lietuviško jaunimo drauge su lenkais kovoti prieš vokiečius", – gyvenimo pabaigoje rašė M. Biržiška[801].

Po šešių savaičių NKVD teroro, plėšikavimų SSRS Vilnių perdavus Lietuvai, M. Biržiška dalyvavo kauniečių mitinge (1939 m. spalio 11 d.) Karo muziejaus sodelyje. Klausėsi, kaip gen. V. Nagevičius dėkojo Stalinui – mažų tautų užtarėjui – už lenkų padarytos skriaudos atitaisymą. Pats ilgametis VVS vadovas laikėsi nuošalyje. Todėl kai kam atrodė, kad jį į užpakalines gretas nustūmė didesni Vilniaus „vaduotojai"[802]. Bet turbūt profesorius numatė, kuo gali baigtis Stalino „geranoriškumas", todėl ilgai lauktas Vilniaus sugrįžimas Lietuvai jam nebuvo toks džiugus įvykis, kaip tikėjosi.

1939 m. spalio 29 d. M. Biržiška pirmą kartą apsilankė atgautajame Vilniuje. Grįžęs į Kauną drauge su Lituanistikos instituto vadovybe ėmė rūpintis sostinės kultūros turtų apsaugojimu, kad nebūtų išgrobstyti. Institutas kreipėsi į Švietimo ministeriją su prašymu jo globai perduoti Wróblewskių biblioteką į Užsienio reikalų ministeriją, siūlydamas imtis veiksmų sovietų pagrobtoms vertybėms atgauti. M. Biržiška dalyvavo specialioje mišrioje komisijoje, kuri nustatė Vilniaus gatvėvardžius.

VDU HMF dekanui M. Biržiškai labiausiai rūpėjo Vilniaus universiteto likimas. Gavęs Stepono Batoro (SBU) vardą, jis apie 20 metų

---

799 M. Biržiškos laiškas broliui Vaclovui. 1939 09 06 // MAB RS, f. 163–253, lap. 1.

800 Ancevičius P. Istorija be pagražinimų // Naujienos. 1960, rugs. 15, nr. 218.

801 Biržiška M. Kai kurie patikslinimai dr. P. Ancevičiaus rašiniui // Naujienos. 1960, lapkr. 5, nr. 543.

802 Ancevičius P. Istorija be pagražinimų // Naujienos. 1960, rugs. 21, nr. 223.

buvo Lenkijos valstybės įstaiga, turėjusi stiprinti jos politinę ir kultūrinę įtaką Vilniaus krašte. Mokslo personalas, trys ketvirtadaliai studentų buvo atvykėliai iš visos Lenkijos. Lietuviams ir gudams taikytas *numerus clausus* (priimti buvo galima tik nustatytą skaičių studentų).

VDU HMF taryba 1939 m. lapkričio 17 d. išklausė M. Biržiškos pranešimą apie vis dar veikiantį SBU, išrinko komisiją (M. Biržiška, P. Augustaitis, L. Karsavinas, P. Skardžius, A. Salys) ir pavedė parengti vyriausybei problemos sprendimo projektą bei atstovauti pasitarimuose[803]. Viename tokių pasitarimų profesoriai M. Biržiška ir Z. Žemaitis siūlė „susiprasti" su lenkų universiteto profesoriais, tačiau nesulaukė kitų senato narių pritarimo. Pasitaręs su gen. Jono Černiaus vadovaujamo Ministrų Kabineto švietimo ministru L. Bistru, M. Biržiška atvyko į Vilnių tikrinti ir surašyti SBU turto (tai darė apie 180 VDU ir Žemės ūkio akademijos darbuotojų), taip pat susitikti su SBU rektoriumi S. Ehrenkreutzu. Rektoriaus bute apie porą valandų tartasi, kaip suderinti lenkiškų ir iš Kauno atkeliamų lietuviškų fakultetų darbą. Atrodė, jog „būsią galima kad ir labai nepatogiai, bet turint geros valios, sutartinai dirbti"[804]. Tačiau 1939 m. lapkričio 21 d. J. Černiaus vyriausybę pakeitė Antano Merkio kabinetas, kuriame švietimo ministro pareigos teko „Aušros" mergaičių gimnazijos direktoriui Kazimierui Jokantui. M. Biržiškai apibūdinus savo pokalbį su SBU rektoriumi, naujasis ministras „pasipurtė ir griežtai paneigė galimumą drauge su lenkais dirbti"[805]. Apeliavo į dešimtis tūkstančių lenkų karo pabėgėlių, kariškių, kurie, susitelkę Vilniuje, kėlė pavojų sostinės lietuviškumui. Atmetus bet kokio kompromiso galimybę pasukta lietuviškojo universiteto Vilniuje kūrimo keliu. Tai atitiko akademinės ir plačiosios visuomenės reikalavimus pertvarkyti, uždaryti SBU, vietoj jo atidaryti Jono Basanavičiaus, Gedimino arba Vilniaus universitetą. Iš istorinės perspektyvos vertindamas to meto įvykius, nesugebėjimą rasti ryšio tarp

---

[803] VDU HMF Tarybos posėdis. 1939 11 17 // VUB RS, f. 96–VDU 116, lap. 381.

[804] Biržiška M. Kai kurie patikslinimai dr. P. Ancevičiaus rašiniui // Naujienos. 1960, lapkr. 5, nr. 543.

[805] Ten pat.

lenkiškojo ir lietuviškojo universitetų (dėl to kaltos abi šalys) istorikas A. Bumblauskas pavadino istorine klaida[806].

1939 m. gruodžio 11 d. Lietuvos Seime pradėtas svarstyti specialus universitetų įstatymo projektas. Anot švietimo ministro K. Jokanto, įstatymą reikėjo priimti kuo greičiau, kad „nuo gruodžio 15 d. galėtų jis pradėti veikti, nes Vilniaus Batoro universitetas gruodžio 15 d. nustos veikęs, kad tokiu būdu nebūtų tarpo tarp uždarymo lenkiškojo universiteto ir atgaivinimo lietuviškojo universiteto"[807]. Gruodžio 13 d. Universitetų įstatymas[808] buvo priimtas. Jis skelbė, kad Lietuvoje yra du universitetai – Vytauto Didžiojo Kaune ir LVT 1918 m. gruodžio 5 d. įstatymu atgaivintas Vilniaus universitetas, kuris savo veikloje vadovaujasi VDU statutu. Švietimo ministerija SBU valdytoju, turinčiu rektoriaus teises, paskyrė VDU Matematikos-gamtos fakulteto profesorių Igną Končių, kuris nepaprastai sunkų ir atsakingą darbą atliko labai taktiškai ir nuoširdžiai[809]. Jo vadovavimu nuo 1940 m. sausio 1 d. vyko dviejų uždarytų VDU fakultetų – Humanitarinių mokslų ir Teisių – perkėlimas su visa profesūra ir studentais į Vilnių (Matematikos-gamtos fakultetas buvo perkeltas 1940 m. vasarą, kai Lietuvą valdė sovietai), SBU turto perėmimas, sprendžiama daugybė organizacinių, ūkinių problemų. Pakanka paminėti, kad tuo metu VDU turėjo tik keturis didelius pastatus, o vien VU Centriniuose rūmuose buvo septyni dideli pastatai su 249 kambariais (juos šildė 303 krosnys), privačiais butais, parduotuvėmis ir kt. Sausio 4 d. įvyko pirmasis Vilniaus universiteto senato posėdis, jame dalyvavo ir HMF dekanas M. Biržiška bei sekretorius P. Augustaitis. Buvo sudaryta ūkio taryba, paskirti studentų bendrabučių globėjai, kandidatu bibliotekos direktoriaus vietai išrinktas Vc. Biržiška. Taip pat apsvarstyta VU tarybos posėdžio, kuriame turėjo būti išrinktas rektorius ir prorektorius, data[810].

---

806 Bumblauskas A. Vilniaus universiteto istorinės atminties modeliai ir praeities reprezentacijos XIX–XX amžiuje // Lietuvos istorijos studijos. Vilnius, 2005, t. 16, p. 53.

807 Seimo stenogramos. 1939 m. gruodžio 11 d. (VII paprastoji sesija), p. 166.

808 Vyriausybės žinios. 1939, nr. 683.

809 Šalkauskis S. Universitetas ir tautos gyvenimas // Šalkauskis S. Raštai. Vilnius, 1995, t. 4, p. 578.

810 Vilniaus universiteto istorija 1579–1994. Vilnius, 1994, p. 244.

Prezidento aktu nuo 1940 m. sausio 1 d. iš Kauno į Vilniaus universitetą buvo perkeltas 31 vyresniojo pedagoginio personalo narys (tarp jų prof. M. Biržiška su šeima; apsigyveno vadinamuosiuose profesorių namuose Tauro g. 10*), o VDU rektoriaus aktu – 41 jaunesniojo pedagoginio personalo narys[811]. Nelengvai vyko studentų įsimatrikuliavimas: kauniečiai keltis į Vilnių nenorėjo dėl buitinių sunkumų, o buvę SBU studentai – dėl politinių motyvų (Vilniaus ir Kauno universitetuose įsimatrikuliavo tik apie 5 proc. šio jaunimo, nors jam buvo sudarytos palankios sąlygos). Paskaitos prasidėjo valstybės šventės išvakarėse vasario 15 d., dar neįsimatrikuliavus visiems studentams. Vėliau jų buvo 1092[812].

1940 m. sausio 15 d. VU tarybos posėdyje buvo renkama universiteto vadovybė**. Po pirmo balsavimo vienodai balsų gavo trys iškilūs profesoriai – V. Krėvė-Mickevičius, M. Römeris ir M. Biržiška. Balsuojant antrą kartą dauguma balsų teko prof. M. Biržiškai[813]. Savo sėkmę rinkimuose profesorius aiškino tuo, kad V. Krėvė tada nebuvęs mėgstamas, o už M. Römerį nebalsuota dėl politinių sumetimų – nenorėta, jog atlietuvinto VU rektorius būtų asmuo, laikantis save lenku, nors ir Lietuvos[814]. Renkant prorektorių absoliučią balsų daugumą gavo prof. A. Rimka, bet šiam atsisakius antru balsavimu išrinktas prof. P. Šalčius. Kol abu išrinktuosius savo aktu patvirtins prezidentas, jie buvo paskirti valdytojo pavaduotojais. Respublikos prezidentas A. Smetona VU rek-

---

* Dovydui Strugaičiui priklausančiame name Tauro (Vasario 16, Liepos 21) g. 10 gyveno V. Krėvė-Mickevičius, B. Sruoga, K. Jablonskis, V. Landsbergis-Žemkalnis, Vc. Biržiška, S. Žakevičius, Konstantinas Avižonis, Georges Matoré.

811 Mančinskas Č. Aukštasis mokslas Lietuvoje 1918–1940 metais: Monografija. Vilnius, 1996, p. 138.

812 Ten pat.

** Prof. I. Končius teigia, kad rektoriaus rinkimų nebuvo. Prof. M. Biržiška sutikęs būti skiriamas rektoriumi, o jis pats, būdamas universiteto autonomijos šalininkas, nepanoro. (Končius I. Mano eitasis kelias: Atsiminimai. Vilnius, 2006, t. 2, p. 269.) Matyt, čia supainioti rinkimai ir išrinktojo rektoriaus patvirtinimas. M. Biržiškai rinkimai buvo svarbus akademinio gyvenimo atributas, todėl jis nepripažino sovietmečiu valdžios paskirtų VU rektorių.

813 Žilėnas V. Vilniaus universiteto rektoriumi išrinktas prof. M. Biržiška // Lietuvos žinios. 1940, saus. 16, nr. 12.

814 Biržiška M. Prof. Mykolas Römeris (1881–1945) // Tremties metai. Tübingen, 1947, p. 554.

torių ir prorektorių patvirtino sausio 18 d. aktu, o sausio 23 d. senato posėdyje prof. I. Končius pirmininkavimą senatui ir vadovavimą universitetui perdavė M. Biržiškai. Tos dienos senato posėdžio protokolą pasirašė rektorius.

Taip prof. M. Biržiška tapo pirmuoju atgaivinto lietuviškojo Vilniaus universiteto rektoriumi. Tai buvo didelis akademinis ilgamečio pedagoginio, mokslinio darbo ir rūpinimosi Vilniaus reikalais pripažinimas. Vėliau apie šį reikšmingą savo gyvenimo įvykį prof. M. Biržiška rašė taip: „Supratau mane renkant kaip buvusį Vilniui Vaduoti Sąjungos Pirmininką, 1938–1939 m. užsimezgus Varšuvos primestiems Lietuvai diplomatiniams santykiams su Lenkija, daugelio Lietuvos valdžios vyrų ir vyrelių privengiamą, tad moraliai čia draugų pasitikėjimu paremtą."[815]

1940 m. vasario 8 d. viešame VU tarybos posėdyje, gausiai dalyvaujant svečiams, įvyko rektoriaus M. Biržiškos inauguracija. Pirmą kartą senojo Vilniaus universiteto rūmuose viešai skambėjo dėstomoji – lietuvių – kalba, tautos himnas. Padėkojęs prof. I. Končiui už nuveiktus didžiulius darbus, apžvelgęs garbingą VU praeitį, prof. M. Biržiška patvirtino visuotinį ryžtą pradėti Vilniaus universiteto darbą sunkiomis sąlygomis. „Turi būti aišku, – kalbėjo jis, – kad čia ateiname ne kaip užkariautojai, bet kaip šeimininkai. Mes neiškrypsime nei iš savo tautos, nei iš universiteto tradicijų, dirbsime su savo tauta ir valstybe, stengsimės visu rimtumu ir atsidėjimu atstovauti mokslui ir iškovoti lietuviškajam Vilniaus universitetui garbingą vardą kitų universitetų tarpe."[816] Rektoriaus inauguracija buvo paskutinis formalus lietuviškojo Vilniaus universiteto restitucijos aktas, įvykdytas ne likviduojant, bet pertvarkant lenkiškąjį SBU*.

---

[815] Ten pat.

[816] Biržiška M. Perimant Vilniaus universitetą // Naujoji Romuva. 1940, nr. 10, p. 199.

* Po Antrojo pasaulinio karo prof. M. Biržiškos rašinyje „Vilniaus universitetas 1940–1941 m." užtikęs teiginį, kad SBU buvo uždarytas (atsirado dėl vertimo iš lenkų kalbos netikslumo), prof. I. Končius priminė, jog „Stepono Batoro Universitetas nebuvo nė vienai minutei uždarytas nei žodžiu, nei raštu." (Končius I. Stepono Batoro universitetas Vilniaus universitetas Vilniuje. Keli vaizdeliai // Tautos praeitis. Chicago–Roma, 1965, t. 2, kn. 2(6), 159; Končius I. Mano eitasis kelias: Atsiminimai. Vilnius, 2006, t. 2, p. 69.)

1940 m. vasario 16 d. VDU įvyko iškilmingas viešas Tarybos posėdis, jame buvo paminėta universiteto įsteigimo diena, paskutinį kartą apžvelgta fakultetų metinė veikla (1939 m.) ir atsisveikinta su persikeliančiais į Vilnių fakultetais. Po S. Šalkauskio, pabrėžusio draugiškus savo jausmus ir nuoširdų solidarumą su prof. M. Biržiška[817], kalbėjo naujasis VU rektorius, studentų atstovai[818], buvo padaryta bendra dviejų Lietuvos universitetų senatų nuotrauka. Tad skirtasi draugiškai, geranoriškai, profesūrai puikiai suvokiant universiteto Vilniuje būtinumą ir politinį bei kultūrinį reikšmingumą. Tik kiek vėliau, kilus kai kurių nesusipratimų dėl Kaune paliekamo turto, prof. M. Biržiška ėmė plėtoti mintį, kad Lietuvoje yra vienas, 1918 m. atgaivintas, Lietuvos universitetas dviejose vietose – Kaune ir Vilniuje – su dviem administracijomis[819]. Teisių ir HMF perkėlimą į Vilnių jis traktavo kaip VU grąžinimą „iš laikinų Kauno patalpų į sostinę“[820].

Perkeltame į Vilnių HMF atsirado trys skyriai: Filologijos (498 studentai), Istorijos (72 studentai), Filosofijos (71 studentas), naujų katedrų (Teatro, Žydų kalbos ir literatūros, Gudų kalbos ir literatūros, Lenkų kalbos ir literatūros, Rusų kalbos ir literatūros). Lietuvių kalbos ir literatūros katedroje (vedėjas prof. M. Biržiška) dirbo prof. V. Mykolaitis-Putinas, doc. P. Skardžius, vyr. asistentas V. Maciūnas, lektoriai Andrius Ašmantas ir Petras Jonikas. Lituanistams lietuvių knygos istoriją dėstė valandininkas, Teisių fakulteto prof. Vc. Biržiška[821]. Prof. M. Biržiška skaitė ne tik senuosius, bet ir visai naujus kursas, atliepiančius Vilniaus kultūrinę aplinką ir esamą laiką: „Vilniologija“, „Vilniaus žurnalistika iki 1864“, „Trys gudų poetai“, „Vilniaus universiteto istorija“ ir kt.

Tapęs Vilniaus universiteto rektoriumi prof. M. Biržiška jau turėjo sukaupęs nemažą administratoriaus ir pedagogo patirtį. Didžiausias jo

---

817 Šalkauskis S. Raštai. Vilnius, 1995, t. IV, p. 568.

818 Vasario šešioliktoji Kaune // Lietuvos aidas. 1940, vas. 18, nr. 80.

819 M. Biržiškos raštas VDU rektoriui S. Šalkauskiui. 1940 05 07 // VUB RS, f. 140–227, b. l.

820 Biržiška M. Kai kurie patikslinimai dr. P. Ancevičiaus rašiniui // Naujienos. 1960, lapkr. 5, nr. 543.

821 Viliūnas G. Lietuvių literatūros katedros įsteigimas // Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940–2000. Vilnius, 2002, p. 170–171.

rūpestis buvo tas, kad Vilniaus universitetas greičiau taptų visaverčiu, europinį lygį atitinkančiu lietuviškuoju universitetu, Vilniaus krašto kultūros židiniu, kuris padėtų Vilniaus kraštui ir jo žmonėms natūraliai susilieti su Lietuva ir lietuvių tauta. „Gaires jo ateičiai nustatys iš senojo universiteto perimtosios tradicijos: drąsiai naudotis kitų tautų mokslo laimėjimais ir taikinti juos Lietuvos reikalams", – sakė M. Biržiška paskaitoje „Vilniaus universitetas Lietuvos istorijoje", kuria 1940 m. pavasarį buvo pradėtas viešųjų paskaitų Vilniaus visuomenei ciklas[822]. Šis ir kiti renginiai turėjo populiarinti universitetą visuomenėje, padėti vykdyti šviečiamąją jo misiją. Dalyvaudamas valstybinės literatūros premijos vertinimo komisijoje, prof. M. Biržiška pasiūlė, kad premijos (ji už rinkinį „Kunigaikščių miestas" skirta Bernardui Brazdžioniui) būtų įteikiamos universitete. 1940 m. kovo 4 d. Vilniaus universitete vyko iškilmingas aktas, per kurį kalbėjęs rektorius to laiko literatūros procesus susiejo su universiteto tradicijomis. „Biržiškinėje dvasioje išaugę matėme, kaip tos dvasios vadas patsai išgyveno Vilniaus šlovę, pirmą kartą pakildamas kalbėti Kolonų salėje (dabar – Mažoji aula, – *V. B. P.*)", – prisiminė P. Andriušis[823]. Rektoriaus kalbą ir visą šventę transliavo Lietuvos radijas, plačiai nušvietė periodinė spauda. Pasak P. Andriušio, tik tada, pirmą kartą apsilankę Vilniuje, buvusieji M. Biržiškos mokiniai suprato, ko jis siekė savo pamokomis „Aušros" gimnazijoje – „jis buvo intelektualinės, bet ne demagoginės kovos didvyris"[824].

Universiteto reikšmei Lietuvoje aiškinti, šviesuomenei apie šią aukštąją mokyklą telkti buvo įsteigta „Vilniaus universiteto bičiulių" draugija. Jos įstatus 1940 m. kovo 18 d. įregistravo Vidaus reikalų ministerija, o steigiamasis susirinkimas (dalyvavo 15 žmonių) išrinko valdybą (pirmininkas – prof. M. Biržiška, vicepirmininkas – prof. P. Šalčius, sekretorius – HMF dekanas prof. V. Mykolaitis-Putinas, iždininkas – Vilniaus apygardos teismo pirmininkas Jonas Mičiulis, narys – VU

---

822 Vilniaus universitetas // Vilniaus balsas. 1940, kov. 10, nr. 58.

823 Andriušis P. Senojo universiteto Kolonų salėje // Mūsų pastogė. 1956, rugs. 26, nr. 39.

824 Andriušis P. Kaip gyvensime be Biržiškos? // Rinktinė. 1963, nr. 13, p. 11.

bibliotekos direktorius Vc. Biržiška)[825]. Drauge su J. Puzinu, kunigu Antanu Viskanta, prof. A. Rimka, teisėju Vytautu Valiukevičiumi ir kitais prof. M. Biržiška buvo išrinktas į atgaivintos LMD valdybą. Buvo įregistruoti įstatai, pradėta tikrinti turtą, telkti narius (1940 m. kovą įstojo aštuoni universiteto profesoriai). Užsimota LMD veiklą išplėsti visoje Lietuvoje, derinti su Lituanistikos institutu.

1940 m. M. Biržiška buvo išrinktas Vilniaus geležinio fondo* pirmininku, tapo prof. M. Römerio Vilniuje įsteigto Rotary klubo nariu, įsitraukė į lietuvių ir lenkų liberaliosios visuomenės atstovų grupę, kurioje buvo tariamasi įvairiais Vilniaus krašto klausimais, daugiausia dėl sugyvenimo[826]. O jam nemažai kliudė buvę Lenkijos tarnautojai, SBU darbuotojai ir studentai, kurie kurstė, provokavo, skleidė įvairiausius gandus. Neramiai buvo dairomasi ir į sovietines bazes, kurios rėmė slaptą komunistinių organizacijų veiklą, siekė galutinai okupuoti kraštą. Tokiomis sąlygomis M. Biržiška, norėdamas, kad akademinis jaunimas geriau suvoktų sudėtingą politinę padėtį, negailėdavo savo literatūros istorijos paskaitų laiko įvairioms gyvenimo aktualijoms aptarti. Vieną paskaitą skyręs sovietų komunistinei santvarkai, atvirai pabrėžė, kad ji „gal ir esanti nebloga valdymosi forma tokiam beribiam kraštui, kaip Rusija, bet lietuviams – stačiai nepriimtina. Lietuviai esą iš prigimties malonūs žmonės, drąsūs, mėgstą nuosavybę, laisvę – komunizmas juos varžytų; jiems būtų per grubus. Jis buvo įsitikinęs, kad suėjimas į kontaktą su sovietais lietuvių nepakeis."[827]

Rektoriui, universiteto vadovybei rūpėjo studentų bendrabučiai, ligonių kasos, medicinos pagalbos teikimo, organizacijų ir draugijų,

---

[825] Vilniaus universiteto bičiulių d-jos valdyba // Studentų dienos. 1940, bal. 23, nr. 6.

* 1939 m. lapkričio 28 d. įregistruotas kaip savarankiška organizacija, fondas 1940 m. pradžioje persikėlė į Vilnių. Banko sąskaitose turėdamas 200 tūkst. litų planavo stiprinti lietuvišką kultūrą Vilniaus krašte. (Kemėšis F. Vilnius ir jo vadavimo sąjunga // Židinys. 1939, nr. 10, p. 349.) 1940 m. gegužę fondas sostinėje ėmė kurti Vilniaus vadavimo muziejų.

[826] Sruogienė V. Iš lietuvių-lenkų pasitarimų Vilniuje 1939–1944 m. // Sėja. 1961, nr. 45, p. 18–21.

[827] Lukšytė A. Mano profesorius – M. Biržiška // Rinktinė. 1963, nr. 13, p. 5.

akademinio choro[828] ir kiti reikalai. Nuo 1940 m. vasario VU veikė studentų atsargos karininkų korporacija „Ramovė" (tikslas – tautinis darbas, lietuvių kultūros skiepijimas Vilniuje ir Vilniaus krašte), kovo mėnesį buvo įkurta „Geležinio vilko" organizacija, pasiryžusi skleisti lietuvybę. Iškilmingoje „Geležinio vilko" sueigoje kovo 10 d. dalyvavę VDU, Žemės ūkio akademijos, Šiaulių pedagoginio instituto korporantai pasirašė „brolybės ir vienybės" aktą[829]. Balandį universitete buvo įkurtas šaulių būrys. Tautiškai nusiteikę minėtų organizacijų nariai 1940 m. balandį ryžtingai ėmė kovoti su „lenkiškumu" Vilniuje. Bažnyčiose imta giedoti lietuviškas giesmes, tautos himną, reikalauti, kad šalia lenkiškų dainų teatruose ir kavinėse būtų ir lietuviškų. Įsikarščiavusių jaunuolių grupė, reikalaudama kalbėti lietuviškai, nutraukė lenkų „Liutnios" teatro spektaklį. Lietuvių rašytojų draugijai pasmerkus skandalą sukėlusius studentus, VU studentų atstovybė ir 14 korporacijų vadovai parašė piktą atsakymą[830]. M. Biržiška lietuvių jaunimo išpuolį pasmerkė kaip žemą, bjaurų, nedovanotiną. Įspėjo nesikišti į tuos reikalus, kuriuos turi tvarkyti valdžia, reikalavo nepasiduoti provokacijoms, ramiai elgtis viešose vietose. Gegužės mėnesį senatas sudarė Drausmės teismą ir jam pavedė spręsti VU statutui nusižengusių studentų likimą. Anot M. Biržiškos, visa tai „raminančiai paveikė jaunimą, kurio dėmesį pavyko nukreipti į labiau svarbius dalykus kaip įskaitos, egzaminai ir produktyvus darbas, būtent: vasaros metu akademinio jaunimo su sodiečiais bendradarbiavimo organizavimas, iš kurių studentų daugumas buvo kilę, o ir tai mažumai, kuri buvo kilusi iš miesto, tas darbas sudarė taip pat sveiką ir naudingą pramogą"[831].

Siekdamas tautų sugyvenimo M. Biržiška studentams kiekviena proga primindavo, kad Vilnius savo istorija yra lygiai brangus ir lietuviams, ir lenkams. Radus abiem tautoms priimtiną kompromisą, būtų

---

[828] Pšibilskis V. B. Pirmieji Universiteto akademinio choro žingsniai // Spectrum. 2007, nr. 2, p. 33–35.

[829] Korporacijos „Geležinis vilkas" sueiga // MAB RS, f. 165–465, lap. 4.

[830] Vilniaus universiteto lietuvių studentų atviras laiškas Lietuvių Rašytojų Draugijai // Studentų dienos. 1940, birž. 1, nr. 8.

[831] Biržiška M. Vilniaus universitetas 1940–1941 m. // Pšibilskis V. B. Mykolas Biržiška ir Vilniaus universitetas: Veiklos studija ir atsiminimų publikacija. Vilnius, 2005, p. 97.

galima sukurti draugiškus santykius. Sielojosi, kad vyresniųjų įskiepyta neapykanta lenkams, „tarsi kokia liga paplitęs šovinizmas", perdėtas patriotinis jausmas „žudąs tikrą tėvynės meilę"[832]. Profesorius visada pabrėždavo savo įsitikinimų neperšąs, bet norįs, kad studentai jį geriau pažintų, suprastų.

Rektoriaus M. Biržiškos nuomone, VU studentų tautinė sudėtis turėjo atitikti daugiakultūrio Vilniaus miesto gyventojų sudėtį. Jis labai nuogąstavo, kad dauguma imatrikuliuotų buvusio SBU studentų – ne lenkai. „Universitetas lenkams, – aiškino jis, – durų neuždaro ir nežiūri nei tautybės, nei tikybų skirtumų (...). Aš ir pats galėčiau skaityti lenkiškai paskaitas apie Lietuvos literatūrą, kiti profesoriai taip pat skaitytų. Bet kadangi lenkai studentai nestoja, tai tas reikalas atpuola."[833]

Stengdamasis suartinti susipriešinusias tautines mažumas, rektorius dėl Gudų kalbos katedros įsteigimo lėšų kreipėsi į vyriausybę, dėl Jidiš kalbos ir literatūros katedros išlaikymo tarėsi su Vilniaus žydų visuomenės atstovais (Danielio Čarno liudijimu, prof. M. Biržiška mokėjo jidiš kalbą, skaitė žydų laikraščius)[834].

Vilniaus ir visos Lietuvos žydų visuomenę sujaudino VU rektoriaus kalba per Vilniaus radiją (1940 m. balandžio 29 d.) minint žymaus žydų rašytojo klasiko Jehudos Leibos Pereco mirties 25-ąsias metines. „Šiuo metu, kai daugelio šalių įvairūs autoritetai niekina ir mindo žmogaus teises, kai žydas net nebelaikomas žmogumi, o šiais pavyzdžiais seka ir kitos šalys, – kalbėjo M. Biržiška, – Pereco kūrinių, kurie anaiptol nepaseno, skaitymas stiprina žydų tautinį orumą ir jų moralinį atsparumą, taurina nežydų jausmus ir žadina žmogiškumą."[835]

Rektoriaus pareigos, visuomeniniai reikalai trukdė M. Biržiškai atsidėti moksliniam darbui, kurį taip mėgo. Tačiau, kiek radęs laisvesnio laiko, spaudai rengė dar 1929 m. Lietuvos universitete skaitytą kursą

---

832 Lukšytė A. Mano profesorius – M. Biržiška // Rinktinė. 1963, nr. 13, p. 2.

833 Matjošaitis S. Rektorius prof. M. Biržiška apie aktualiuosius Vilniaus universiteto reikalus // Vilniaus balsas. 1940, vas. 3, nr. 28. Parašas: St. M.

834 Lempertas I. Užmiršta jidiš puoselėtoja. Noacho Priluckio katedra Vilniaus universitete // Kultūros barai. 2004, nr. 2, p. 82.

835 Zeifas E. Dar apie Mykolą Biržišką // Švyturys. 1990, nr. 9, p. 9; Feigelmanas N. Profesorius Mykolas Biržiška ir Vilniaus žydai // Švyturys. 1992, nr. 1, p. 19.

„Senasis Vilniaus universitetas 1572–1842 m. Vardų ir raštų atranka". Senatui nutarus nerengti universiteto atidarymo iškilmių, nuspręsta šį kursą išleisti atskira knygele ir išsiųsti įvairioms mokslo įstaigoms kartu su pranešimu apie lietuviškojo Vilniaus universiteto atgaivinimą*.

1940 m. gegužės pabaigoje buvo surengta VU studentų pavasario šventė. Katedros aikštėje kariuomenei įteikta studentų dovana – ginklai, Gedimino kalne, kur duota priesaika Vilniui ir Tėvynei, kalbą pasakė rektorius M. Biržiška. Po poros savaičių, birželio 15 d., baigėsi pirmasis lietuviškojo Vilniaus universiteto semestras. Dviejuose fakultetuose būta 1005 studentų, iš jų 437 – humanitarai ir 568 – teisininkai; 198 teisininkai buvo laisvieji klausytojai, 3 – hospitantai[836]. Universiteto 80 proc. studentų buvo lietuviai, 20 proc. – žydai, gudai, lenkai. 1940–1941 studijų metų rudens semestrą ketinta pradėti turint 2500–2700 studentų.

Pirmo lietuviškojo Vilniaus universiteto semestro pabaiga sutapo su sovietinės Lietuvos okupacijos pradžia. Dar 1940 m. gegužės 25 d. Lietuvos vyriausybę apkaltinusi tariamomis provokacijomis prieš SSRS kariuomenę, Maskva birželio 7 d. Lietuvos pasieniuose ėmė telkti raudonąją armiją tiesioginei invazijai. Birželio 14 d., šiurkščiai pamynęs visas anksčiau sudarytas Lietuvos ir Sovietų Rusijos (1920 m.), Lietuvos ir Sovietų Sąjungos (1926 m.; pratęsta 1934, 1939 m.) sutartis, Kremlius apkaltino Lietuvą sulaužius savitarpio pagalbos sutartį, pareikalavo sudaryti naują, Maskvai priimtiną vyriausybę, įsileisti į Lietuvą neribotą raudonosios armijos kontingentą. Sovietų ultimatumas buvo gautas didžiausio Lietuvos politinių jėgų susipriešinimo momentu, kai daliai visuomenės labiausiai rūpėjo bet kokiomis priemonėmis atsikratyti A. Smetonos režimo. Birželio 15 d. prasidėjo vyriausybės griūtis – jai kapituliavus, tos dienos pavakarę į Lietuvą įžengė raudonoji armija, o jos karių įgulos užėmė Vilnių ir Kauną. Būsimai aneksijai užmas-

---

* 1940 m. balandžio–liepos mėnesiais rengta knyga pasirodė 1942 m. Stengdamasis apeiti nacių cenzūrą, M. Biržiška antraštiniame lape pažymėjo 1940 metus. Taigi pirmasis reikšmingas veikalas lietuvių kalba apie Vilniaus universitetą yra kontrafakcija.

836 Sostinės naujienos // Lietuvos aidas. 1940, birž. 11, nr. 271.

kuoti buvo sudaryta marionetinė vadinamoji liaudies vyriausybė (ministras pirmininkas – prof. V. Krėvė-Mickevičius). Jos teisėtumą pripažino Lietuvos Respublikos Seimo prezidiumas, kariuomenės, Šaulių sąjungos, savanorių kūrėjų ir kitų visuomeninių organizacijų atstovai, kai kurių partijų (valstiečių liaudininkų bei krikščionių demokratų) vadovai. Tikėtasi, kad bus atkurta A. Smetonos paminta demokratija, kuriama nauja, laimingesnė, Lietuva. Sovietams trumpam pavyko sudaryti iliuziją, kad žlugo tik A. Smetonos režimas, o ne valstybė[837].

Sovietinių manipuliacijų sąlygomis visuomenės elgsenai įtaką darė žinomų intelektualų – rašytojų, menininkų, mokslininkų – laikysena. Nemaža jų (pradedant apie „XX amžių" susibūrusiais krikščionimis demokratais, baigiant kairiaisiais) laikėsi lojaliai naujajai valdžiai. Tai parodė ir 1940 m. liepos 5 d. Valstybės teatre suorganizuotas „meno ir proto darbuotojų" susirinkimas, kuris pradėjo Lietuvos „įstojimo" į SSRS komediją. Jame dalyvavę intelektualai (S. Čiurlionienė, Romualdas Juknevičius, Petras Kubertavičius, Kazimiera Kymantaitė, P. Šalčius, Juozas Mikėnas, Stasys Ušinskas ir kt.) sveikino vadinamąją Liaudies vyriausybę, ragino balsuoti už Lietuvos darbo liaudies sąjungą. Opozicija A. Smetonos ir tautininkų režimui dalį Lietuvos intelektualų jau anksčiau buvo pavertusi kultūrbolševizmo skleidėjais, o dabar – marionetinės valdžios rėmėjais. Anot J. Aisčio, tai buvo „tiktai naivumas, tiktai nenusimanymas, tiktai nesusivokimas, nesusigaudymas..."[838] Tuo skaudesnio būta praregėjimo.

Solidžiuose leidiniuose*, matyt, remiantis „Lietuvos aido" publikacija**, nurodoma, kad pirmiau minėtame susirinkime dalyvavo prof. M. Biržiška. Tačiau iš 1942 m. vasarą užrašytų P. Šalčiaus atsiminimų matyti, kad į 1940 m. liepos 5 d. susirinkimo prezidiumą buvo pa-

---

837 Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija. Vilnius, 2005, p. 69.

838 Aistis J. Milfordo gatvės elegijos. London, b.d., p. 162.

* Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija. 2-asis patais. ir papild. leid. Vilnius, 2007, p. 82; Truska L. Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio. Vilnius, 2005, p. 256.

** Didelis intelektualinių darbo inteligentijos pajėgų mitingas Seimo reikalu // Lietuvos aidas. 1940, lapkr. 6, nr. 319. Leidinyje pranešama, kad prof. M. Biržiška buvo pakviestas į prezidiumą, pateikiamos kelios jo viešai pasakytos mintys. Čia veikiausiai buvo supainiotos (o taip pasitaikydavo gana dažnai) brolių Mykolo ir Vaclovo Biržiškų asmenybės.

kviestas Vc. Biržiška ir vienas pirmųjų gavo žodį[839]. Būtent kairumu pasižymėjusio, pobūvius SSRS ambasadoje lankiusio Vaclovo, o ne Mykolo parašas yra po susirinkimo priimtu atsišaukimu „Laisvosios Lietuvos piliečiai!" M. Biržiška, kaip matyti iš „XX amžiaus" pranešimo, paskelbto liepos 4 d., tuo metu jau buvo išvykęs atostogauti (jį pavadavo P. Šalčius)[840]. Pats profesorius rašė 1940 m. liepos mėnesio atostogas praleidęs kaime, iš kur „sąryšyje su Liaudies seimo priimtu nutarimu prijungti Lietuvą prie Tarybų Sąjungos, mušė protesto telegramą Paleckiui dėl konstitucijos sulaužymo."[841]

Lemtingo Lietuvos istorijos lūžio metu M. Biržiškos, kaip ir kai kurių intelektualų, pozicijai didelę įtaką turėjo palyginti gerai ginkluotos Lietuvos kariuomenės laikysena. Kadangi aukštoji karininkija Lietuvos okupacijos ir aneksijos laikotarpiu elgėsi pasyviai, tylėjo, ir M. Biržiška apsisprendė sovietinės valdžios atžvilgiu taip pat laikytis korektiškai ir santūriai. Savisaugos sumetimais ne tik viešajame, bet ir asmeniniame gyvenime neleido sau prieš ją „tuščiai šiaušti ir maištauti", tik stengėsi legaliomis priemonėmis ginti savo atstovaujamo universiteto reikalus[842]. Svarbiausias M. Biržiškos tikslas buvo išsaugoti universitetą kaip nepažeistą tautinės nepriklausomybės dvasios ir lietuviškos kultūros bei mokslo židinį.

Matydamas, kur krypsta reikalai, prof. M. Biržiška jau pačioje sovietinės okupacijos pradžioje kreipėsi į švietimo ministrą A. Venclovą su prašymu atleisti iš VU rektoriaus pareigų. Gavo atsakymą, kad juo pasitikima, nes yra buvęs SSRS tautų kultūrai pažinti draugijos bei Lietuvių–žydų kultūrinio bendradarbiavimo draugijos pirmininkas. Negana to, M. Biržiškai pasiūlyta vietoj atleisto (1940 m. birželio 30 d.) K. Masiliūno vadovauti Lituanistikos institutui. Manydamas, kad galės daugiau pasitarnauti Lietuvos mokslui, profesorius sutiko ir

---

839 Šalčius P. Dienoraštis // Kultūros barai. 2003, nr. 2, p. 84.

840 Atostogos Vilniaus universitete // XX amžius. 1940, liep. 4, nr. 149.

841 Biržiška M. Vilniaus universitetas 1940–1941 m. // Pšibilskis V. B. Mykolas Biržiška ir Vilniaus universitetas: veiklos studija ir atsiminimų publikacija. Vilnius, 2005, p. 105.

842 Biržiška M. Vilniaus universitetas 1941–1944 m. vokiečių okupacijos trimečiu // VUB RS, f. 257–243, lap. 51.

tapo LI direktoriumi (1940 m. liepos 1 d.–rugsėjo 1 d.). Pateiktame instituto plėtotės projekte pažymėjo, kad jo darbas turi būti suderintas su LSSR švietimo kryptimi, „susietas su liaudies, tiksliau – darbo žmonių kultūrinės būklės ne tik kėlimu, bet ir jos naudojimu mokslo tikslams, semiant iš darbo visuomenės medžiagos tautosakai, kaimo, miestelių ir miestų praeičiai ir dabarčiai, iš viso pilkajam visuomenės gyvenimui pažinti ir suprasti."[843] LI laikydamas Lietuvos mokslų akademijos užuomazga, M. Biržiška pirmiausia siūlė jį perkelti į Vilnių (tai padaryta 1940 m. lapkričio pradžioje), pavesti jam tvarkyti LMD ir kitų uždarytų draugijų bibliotekas, archyvus, muziejus. Užsiminė apie galimus institute steigti administracinius kursus sovietinių įstaigų darbuotojams ideologiškai ir praktiškai rengti bei institutą SSRS tautų kultūrai pažinti[844]. Beje, dar 1940 m. vasarą M. Biržiška ir F. Kemėšis – Vilniaus geležinio fondo pirmininkas ir vicepirmininkas – kreipėsi į Vidaus reikalų ministeriją su prašymu leisti plėtoti kultūrinę veiklą tarp šiuo požiūriu labai atsilikusių Vilniaus krašto gyventojų, reiškė „Respublikos Vyriausybei lojalumo jausmus ir geriausius linkėjimus"[845]. Nepaisant to, Vilniaus geležinis fondas buvo uždarytas, o jo turtas perduotas įsteigtam Liaudies kultūros fondui.

Paveiktas visą Lietuvą teroro baime sukausčiusių masinių areštų (1940 m. liepos 10–17 d.) ir Lietuvos paskelbimo sovietine respublika, M. Biržiška liepos 29 d. dalyvavo Švietimo ministerijos sušauktame pasitarime. Abiejų Lietuvos universitetų vadovybei ministerijos generalinis sekretorius Juozas Žiugžda nurodė skubiai pasirūpinti programomis, etatais ir visą aukštojo mokslo židinių gyvenimą sutvarkyti taip, kad „prasidėjus mokslo metams, tos mokslo įstaigos visiškai atitiktų naujuosius Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos darbo reikalavimus"[846], t. y. būtų sovietizuotos. Visuose fakultetuose turėjo

---

[843] M. Biržiškos raštas švietimo ministrui „Paaiškinimai prie Lituanistikos in-to 1940 09 12 sąmatos" // MAB RS, f. 165–268, lap. 53.

[844] M. Biržiškos raštas švietimo ministrui. 1940 08 25 // MAB RS, f. 165–91, lap. 12.

[845] Biržiška M., Kemėšis F. Vilniaus geležinio fondo komiteto pareiškimas. 1940 08 22 // MAB RS, f. 165–167, lap. 116.

[846] Naujos gairės mūsų universitetams // Darbo Lietuva. 1940, liep. 31, nr. 27.

būti įvestas privalomas marksizmo-leninizmo dėstymas, humanitarinės disciplinos „grindžiamos ne vidurinių amžių, bet dialektinio materializmo pagrindu, (...) didžiaisiais pedagoginiais laimėjimais SSRS mokykloje ir švietimo iš viso". Turėjo būti įvestas rusų kalbos, SSRS istorijos ir literatūros dėstymas, pareikalauta aiškinti Stalino konstituciją, vadinamojo liaudies seimo nutarimus ir kt. Visi fakultetai įpareigoti rasti būdų ir „kuo giliau ir plačiau supažindinti universiteto klausytojus su nuostabiais teoriškais ir praktiškais Sovietų Sąjungos mokslo laimėjimais įvairiose srityse". Universitetuose neturėjo likti vietos jokiam „reakcijos židiniui", o „reakcija" buvo dėl studentų korporacijų veiklos[847]. Nauji reikalavimai rektorių M. Biržišką privertė per vasaros atostogas (liepos 31 d.) sušaukti VU senato posėdį; jame sudaryta komisija (Vc. Biržiška, Z. Žemaitis, P. Augustaitis) per savaitę parengė universiteto statuto pakeitimų projektą[848].

Dar 1940 m. vasarą Švietimo liaudies komisariatas (ŠLK), vadovaudamasis ideologinėmis nuostatomis, ėmė keisti VDU (nuo rugpjūčio 21 d. – Kauno universitetas) ir VU vadovybę. A. Venclovos įsakymu liepos 25 d. buvo atleistas iš pareigų VDU rektorius S. Šalkauskis ir į jo vietą paskirtas prof. A. Purėnas. VU rektoriumi buvo paliktas prof. M. Biržiška. Nederinant su rektoriumi iš pareigų atleistas prorektorius prof. P. Šalčius, dekanai V. Mykolaitis-Putinas ir A. Janulaitis. Paskui imtasi platesnio „kadrų valymo". Pradedant profesoriais P. Šalčiumi ir K. Šalkauskiu, iš VU atleista apie 25 mokslo personalo narius, o į jų vietą, paprastai politiniais sumetimais, priimti 75 asmenys. Dauguma jų moksliniam darbui nebuvo pasirengę[849]. Tokiomis aplinkybėmis jausdamasis bejėgis, M. Biržiška švietimo liaudies komisaro vėl prašėsi atleidžiamas iš VU rektoriaus pareigų (norėjo būti paprastu profesoriumi ir LI direktoriumi). Skundėsi silpstančia sveikata, sakė, kad nebeišlaiko įtampos ir tempo, žadėjo neapsunkinti jaunai vyriausybei „vykdyti socialistinio auklėjimo ir mokslinimo planų". Kartu pažymėjo, kad jaučiasi prislėgtas dėl vyresniojo ir jaunesniojo mokslo personalo

[847] Ten pat.

[848] VU Senato posėdžio protokolai. 1940 07 31; 1940 08 08 // VUB RS, f. 98–VU52, lap. 52, 54.

[849] Lietuvos universitetas 1579..., p. 321.

narių, su kuriais kartu dirbo daugelį metų, atleidinėjimo* – negaudami algos, jie atsidūrė labai sunkioje padėtyje[850]. A. Venclova paliko prof. M. Biržišką toliau eiti rektoriaus pareigas, o jam į pagalbą paskyrė komunistą prorektorių Juozą Bulavą. Apie jo darbą M. Biržiška po metų rašė: „Turiu būti dėkingas Bulavui, kuriam plačiai veikiant ir aiškiai laikantis „linijos", man beliko ūksmėje pastovėti ir – laimėti."[851] J. Bulavas palengvino M. Biržiškai vadovauti universitetui, nes perėmė iš jo pareigą palaikyti neišvengiamus ir nemalonius nuolatinius santykius su Vilniaus miesto komunistų partijos vadovais ir universiteto reikalų tvarkytojais. Lituanistikos instituto direktoriaus pareigos buvo patikėtos V. Krėvei-Mickevičiui.

Dažnai rektoriaus net neinformuodama, naujoji valdžia vykdė VU struktūros ir kitokią pertvarką. Iš Kauno buvo atkeltas Matematikos-gamtos fakultetas. Jame įsteigtas Medicinos skyrius turėjo išaugti į Medicinos fakultetą, nors tam priešinosi Kauno universiteto profesūra, bijojusi, kad gali būti sužlugdytas toks pat fakultetas Kaune. Prie fakulteto prijungtas Dotnuvos žemės ūkio akademijos Miškininkystės skyrius turėjo tapti VU Miškų mokslo fakultetu. Teisių fakulteto Ekonomikos skyrius pasinaudojo proga įgyvendinti seną svajonę – įsteigti atskirą Ekonomikos mokslų fakultetą. Rektoriaus pastangomis jo dekanu buvo paskirtas žymus ekonomistas, buvęs Steigiamojo Seimo narys ir finansų ministras prof. A. Rimka. Teisės mokslų fakulteto dekano pareigas rektoriaus įprašytas sutiko eiti prof. Vc. Biržiška (HMF įsteigus Bibliografijos katedrą, jis buvo pasitraukęs iš Teisių fakulteto).

---

* M. Biržiškos nuotaiką veikė ir tai, kad, sustabdžius jo knygos „Vilniaus reikalu Amerikoje" leidimą, baigiamas spausdinti tiražas atsidūrė Naujosios Vilnios popieriaus fabrike – išliko tik keliolika egzempliorių. „Vilniaus Golgota" (1930) buvo įtraukta į draudžiamųjų knygų sąrašą. (Sinkevičius K. Uždrausti autoriai ir leidiniai. Vilnius, 1994, p. 139.) Nerimą kėlė ir sparčiai vykdoma sovietinė žemės reforma. 1941-ųjų pradžioje broliai Biržiškos Žemės fondui perdavė iš tėvo paveldėtą 30 ha žemės sklypą Džiaugėnuose. Tačiau, kai Viekšniuose buvo sekvestruoti tėvų namai, per LKT pirmininką Mečislovą Gedvilą juos atgavo. (Mažeikių apskr. Vykdomojo komiteto pirmininkui // MAB RS, f. 165–85, lap. 7.)

850 M. Biržiškos pareiškimas švietimo liaudies komisarui. 1940 09 15 // MAB RS, f. 165–255, lap. 94.

851 M. Biržiškos laiškas Vc. Biržiškai. 1942 01 22 // MAB RS, f. 163–256, lap. 1.

Į Teisės mokslų fakultetą buvo pakviestas buvęs Valstybės Tarybos narys, žymus Lietuvos teisės istorikas K. Jablonskis. HMF Lietuvių kalbos ir literatūros katedra buvo perskelta į dvi – Lietuvių kalbos katedrą ir Lietuvių literatūros katedrą. Fakulteto tarybos 1940 m. rugsėjo 20 d. sprendimu prof. V. Mykolaitis-Putinas ir vyr. asistentas V. Maciūnas tapo naujai įkurtos Lietuvių literatūros katedros (vedėjas – M. Biržiška) nariais, Lietuvių kalbos katedroje liko P. Skardžius, A. Salys ir A. Ašmantas[852].

Studentų priėmimas, anksčiau buvęs paprastas kanceliarinis darbas, rektoriui ir dekanams kėlė didelę nervinę įtampą. Nors formaliai dar galiojo VU statutas, ŠLK, vadovaudamasis sovietinių aukštųjų mokyklų veiklos principais, pareikalavo, kad pirmiausia būtų priimami darbininkų bei valstiečių vaikai ir taip pradėjo sovietinei sistemai būdingą politinį, klasinį jaunimo supriešinimą. Klausytojams atrinkti pirmą kartą universiteto istorijoje buvo sudaryta priėmimo komisija, o jos darbui bandė daryti įtaką partijos siųsti komjaunuoliai. Turėję parinkti sovietinei sistemai socialiniu ir politiniu požiūriu tinkamiausius studentus, jie, kaip vėliau paaiškėjo, rūpinosi savo pačių arba savo tautiečių priėmimu. Rektorius kiekvieną prašymą peržiūrėdavo, paskui specialioje komisijoje apsvarstydavo, todėl namo grįždavo antrą trečią valandą nakties „išvargęs ir galutinai išsemtas“[853]. Baigus studentų priėmimą, teko keletą savaičių po kelias valandas kasdien aiškintis su atmestais kandidatais, jų tėvais ir užtarėjais – komunistų partijos, komjaunimo, profsąjungų atstovais, raudonosios armijos karininkais. Dėl didelės nervinės įtampos (interesantų būdavo net iki 150 per dieną) M. Biržiška rektorate kelis kartus buvo nualpęs[854]. Tačiau varginančios pastangos buvo vaisingos: semestro pabaigoje iš 2274 studentų 51,1 proc. buvo lietuviai (29,9 proc. – žydai, 14,9 proc. – lenkai, 2,6 proc. – rusai, 0,9 proc. – gudai, 0,6 proc. – kiti)[855]. Padi-

---

[852] Viliūnas G. Lietuvių literatūros katedros įsteigimas // Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940–2000. Vilnius, 2002, p. 175.

[853] Žymantas S. Mykolas Biržiška Vilniaus universiteto rektorius okupacijų metais // Dirva. 1972, lapkr. 10, nr. 87.

[854] Ten pat.

[855] Vilniaus universiteto istorija 1579–1994. Vilnius, 1994, p. 251.

dėjęs studentų skaičius buvo vienintelis teigiamas VU sovietizavimo rezultatas. Tai, kad pusę studentų sudarė lietuviai, padėjo atremti kai kurių mažumų studentų užmojus dėstomąją lietuvių kalbą pakeisti rusų kalba.

Valdžiai be perstojo giriantis, kad tik SSRS vertinamas ir tinkamai remiamas mokslas, dar 1940 m. vasarą pradėta diegti sovietinė aukštųjų mokyklų mokslo personalo kvalifikacijos ir atlyginimų sistema. Paaiškėjus, jog numatomi atlyginimai bus gerokai mažesni už „smetoniškus", VU senatas, pateikęs palyginimą, švietimo ministrui rašė: „...atlyginimo mažinimas vis dėlto turėtų būti atliktas taip, kad personalo narys iš gaunamos algos galėtų pragyventi neieškodamas papildomo uždarbio šalia universiteto."[856] Vilniaus universiteto pateiktam siūlymui dėl algų didinimo 1940 m. lapkričio 23 d. pritarė Kauno universiteto senatas. Kadangi naujoje sistemoje daug reikšmės buvo teikiama daktaro laipsniui, VU senatas profesoriams Mykolui ir Vaclovui Biržiškoms suteiktus garbės daktaro vardus pripažino „lygiais filologijos daktaro laipsniams"[857]. ŠLK politiniais sumetimais keliems darbuotojams patvirtinus žemesnes pareigas, VU senatas tai įvertino kaip nepasitikėjimą, moralinį ir psichologinį jų traumavimą[858]. Pritaikius sąjungines atlyginimų normas, sumažėjo visų darbuotojų ir ypač docentų algos.

Dėstytojai buvo priversti peržiūrėti savo paskaitų kursus ir suderinti su sovietinės pasaulėžiūros reikalavimais, skaityti tam galinčias padėti knygas*. Mokymo planus, programas derinant prie unifikuotos kursų sistemos, rimtas disciplinas (filosofijos įvadą, teisės filosofiją, Lietuvos istoriją ir kt.) stūmė pusiau propagandiniai SSRS istorijos ir kiti kursai.

---

[856] VU Senato raštas švietimo ministrui. 1940 08 25 // MAB RS, f. 165–266, lap. 13.

[857] VU senato posėdžio protokolas. 1940 12 13 // VUB RS, f. 98–VU52, lap. 134.

[858] Ten pat, lap. 153.

* MAB RS (f. 165–562) saugoma M. Biržiškos asmeninės bibliotekos knyga „Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) istorija. Trumpas kursas. (Maskva. 1940)" rodo, kad profesorius ją skaitė labai atidžiai, rašydamas pastabas. Knygai patekus į saugumo rankas, kai kurios pastabos Lenino, bolševikų atžvilgiu galėjo būti pretekstas skirti labai griežtą nuosprendį.

Antai Teisės mokslų fakultete buvo įvesta SSRS tautų teisės ir valstybės istorija, sovietinė valstybinė, konstitucinė teisė, LSSR konstitucija ir kt.

Nuo 1941 m. pavasario semestro visų fakultetų studentams įvestas privalomas marksizmo-leninizmo kursas. Dėstomas iš Maskvos atsiųstų jaunų partiečių, nemokančių lietuvių kalbos (Michailas Bulinas, Aleksandras Kuznecovas), jis tapo panašus į „caro laikų universitetuose seniau visiems pravoslavams studentams privalomą „bogosloviją" (pravoslavų teologija), kuri, esant rusų studentų daugumai netikinčiai, tik davė medžiagos juokams, anekdotams ir negudrių dėstytojų bogoslovų erzinimui."[859] A. Kuznecovas, tapęs Marksizmo-leninizmo katedros vedėju, ėmė pretenduoti į svarbiausią vaidmenį universitete (apeidamas rektorių tiesiogiai kreipdavosi į ŠLK, jam teikė tvirtinti savo siūlomus darbuotojus, studentams – marksistų ratelio nariams žadėjo dvigubas stipendijas ir kt.). Kilus asmeniniam A. Kuznecovo ir oficialaus VU „ideologo" J. Bulavo konfliktui, rektoriaus M. Biržiškos sušauktas senatas (dalyvavo ŠLK, Vilniaus miesto partijos komiteto atstovai) „vedančiajai" katedrai pareiškė nemaža priekaištų ir prašė ŠLK „padaryti išvadas"[860].

Studentų atstovybės ir kitų uždarytų „kenksmingų" organizacijų vietą užėmė komjaunimas. Šios sąjungos nariai turėjo pirmenybę skirstant stipendijas, priimant į bendrabučius, sekė dėstytojus, bendradarbiavo su NKVD. Dėstytojai naujosios valdžios aktyviai buvo įtraukiami į įvairias politines kampanijas, privalomus minėjimus. Visa tai, pasak M. Biržiškos, buvo priimama ne be ironijos, kaip nepikta „balaganščina"[861].

Sovietizuojant Lietuvos aukštąsias mokyklas reikėjo susipažinti su SSRS patirtimi. Maskvos reikalavimu 1941 m. sausio–vasario mėnesiais joje apsilankė oficiali vienuolikos žmonių iš Vilniaus ir Kauno universitetų delegacija (vadovas – ŠLK veikėjas J. Žiugžda). Joje VU

---

[859] Pšibilskis V. B. Mykolas Biržiška ir Vilniaus universitetas: Veiklos studija ir atsiminimų publikacija. Vilnius, 2005, p. 137.

[860] Vilniaus universiteto senato posėdžio protokolas. 1941 03 12 // VUB RS, f. 98–VU52, lap. 184.

[861] Pšibilskis V. B. Mykolas Biržiška..., p. 147.

atstovavo rektorius M. Biržiška, J. Bulavas, P. Augustaitis, A. Rimka, J. Matulis, S. Žakevičius, studentų komiteto pirmininkas Antanas Linka. Norėdama pareikšti lojalumą ir pabrėžti apolitinį vizito pobūdį, delegacija atvežė ir per švietimo funkcionierius „tautų vadui" Stalinui perdavė visus išėjusios „Lietuviškosios enciklopedijos" tomus.

Delegacija lankėsi įvairiose mokslo ir studijų įstaigose, buvo maloniai ir vaišingai sutinkama, nors tam tikras abišalis santūrumas neleido nuoširdžiai bendrauti. Lietuviams – juos kai kurie dar caro laikų profesoriai sveikino sugrįžus į Rusijos glėbį – į akis krito patalpų ankštumas, švaros stygius, menkas aprūpinimas įrankiais, aparatūra, užsienio leidiniais, apatija profesorių ir studentų veiduose ir kt. Skubotas ir paviršutiniškas Maskvos universitetų, institutų pažinimas davė mažai naudos, bet akivaizdžiai parodė, ko reikėtų vengti. Susipažinti su sovietiniais Lietuvos universitetais 1941 m. pavasarį buvo atvykusi SSRS Aukštųjų mokyklų tarybos pirmininko pavaduotojo prof. A. Novikovo vadovaujama Maskvos aukštojo mokslo darbuotojų grupė. Prorektoriaus J. Bulavo lydima per kelias dienas ji aplankė Akademinius namus, studentų komitetą ir klubą, dalyvavo sušauktuose fakultetų tarybų posėdžiuose, susitiko su Marksizmo-leninizmo katedros profesoriais, komjaunimo atstovais. Sužinojęs, kad Akademiniuose namuose gyvenantis jaunimas, ypač komjaunuoliai, elgiasi netvarkingai, neklauso išrinktos valdybos, A. Novikovas juos įspėjo laikytis drausmingai. Tiems lenkų ir žydų studentams, kurie vis dar intrigavo prieš dėstomąją lietuvių kalbą, įsakmiai priminė, kad Vilniaus universitetas liksiąs lietuviškas ir kad lietuvių kalba visiems esanti privaloma. Svečias nepritarė VU rektoriaus M. Biržiškos sumanymui (nepritarė ir HMF taryba) fakulteto istorijos skyrių pertvarkyti į atskirą Istorijos fakultetą, kuris būtų galėjęs plėtoti sovietmečiu imtos falsifikuoti Lietuvos istorijos tyrinėjimus. 1941 m. birželio pradžioje Aukštųjų mokyklų taryboje Maskvoje apsilankęs vienas VU Gamtos-matematikos fakulteto profesorius iš A. Novikovo lūpų išgirdo ne tik malonių prisiminimų apie viešnagę Vilniuje, bet ir grėsmingų žodžių: „U vas predstojat bolšije peretasovki" („Pas jus bus dideli sąstato pakeitimai")[862].

[862] Biržiška M. Vilniaus universitetas 1940–1944 m. ..., p. 153.

Universitetui vadovaujantis M. Biržiška toliau rūpinosi, kad Lietuvoje būtų įkurtas kompleksinio mokslinio tyrimo centras – mokslų akademija (MA). Jis drauge su broliu Vaclovu, P. Skardžiumi, M. Römeriu, A. Rimka ir V. Krėve-Mickevičiumi parengė MA statutą, turintį nemaža ankstesnių projektų bruožų. 1940 m. gruodį MA statuto projektas buvo įteiktas ŠLK, o paskui – Liaudies komisarų tarybai (LKT). V. Krėvei-Mickevičiui, turėjusiam autoritetą sovietinės valdžios įstaigose, „pavyko paveikti lietuvius komunistus ir Maskvos ponus ir po kelių mėnesių išgauti tai, ko Lietuvos universitetininkai seniai jau kantriai siekė: 1941 m. Lituanistikos institutas paskelbtas Lietuvos Mokslų Akademija Vilniuje."[863]

1941 m. sausio 16 d. LKT įsteigė Lietuvos SSR mokslų akademiją ir sudarė organizacinį komitetą; pirmininkas V. Krėvė-Mickevičius, nariai: M. Biržiška, A. Venclova, A. Rimka, A. Purėnas, Vladas Kuzma ir S. Kolupaila. Komitetas ėmė rūpintis trečiosios mokslų akademijos Sovietų Sąjungoje (po Ukrainos ir Baltarusijos) steigimu; svarstė veiklos gaires, iš Vilniaus ir Kauno universitetų pateiktų sąrašų numatė kandidatus į MA tikruosius narius. Tik gavus LKP(b) CK sekretoriaus Antano Sniečkaus ir LKT pirmininko M. Gedvilo pritarimą, buvo išrinkta trylika pirmųjų akademikų, tarp jų – Mykolas ir Vaclovas Biržiškos[864]. Nors ne visos laisvos vietos buvo užimtos, į akademiją sovietų valdžia neįsileido pasiūlytų iškilių mokslininkų M. Römerio, Vlado Rafaelio Jurgučio, P. Šalčiaus. 1941 m. balandžio 18 d. pirmasis tikrųjų narių susirinkimas MA prezidentu išrinko tikrąjį jos įkūrėją V. Krėvę-Mickevičių, viceprezidentu – J. Puziną. Prof. M. Biržiška buvo išrinktas vieno iš trijų skyrių – Humanitarinių mokslų – generaliniu sekretoriumi. Skyrius vadovavo Lietuvių kalbos, Literatūros, Etnologijos, Istorijos institutams, nacionaliniams gudų, lenkų, žydų, karaimų muziejams.

Lietuvos MA nariai, retkarčiais atiduodami privalomą duoklę sovietmečio tradicijoms (sveikinimai Stalinui, A. Sniečkui, LKT ir kt.), sunkiomis okupacijos sąlygomis bandė plėtoti Lietuvai ir lietuvių tautai

---

[863] Biržiška M. Lietuvos kelias į Mokslų akademiją // Mokslas ir technika. 1991, nr. 1, p. 43.

[864] Liekis A. Lietuvos mokslų akademijos įkūrimas // Lietuvos mokslas. Vilnius, 1993, t. 1, kn. 1, p. 137.

reikšmingą darbą (pvz., leisti „Lietuviškąją enciklopediją“), išsaugoti krašto intelektualų potencialą, kultūros turtus.

1941 m. pavasarį VU, sutvarkytame taip, kad galėtų visiškai įsitraukti į bendrą SSRS aukštųjų mokyklų sistemą, didėjo sovietinamos Lietuvos tikrovės sukelta politinė įtampa. Rektoriui ne kartą teko karštesnius jaunuolius sulaikyti nuo veiksmų, galinčių pražudyti juos pačius ir pakenkti universitetui. Per gegužės 1-osios minėjimą jis ragino studentus nenustoti vilties ir „labai kantriai žiūrėti į dangų, ar tik negiedrėja“. Studentai suprato mintį ir gyvai plojo[865]. Netrukus prasidėjo areštai, o NKVD agentai sukinėjosi universiteto koridoriuose, laboratorijose, seminaruose. Studentai nustojo nakvoti namuose, vengė universiteto, įsitraukė į antisovietinę pogrindinių organizacijų veiklą. Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) struktūrose didelį vaidmenį atliko VU karinio parengimo dėstytojas Vytautas Bulvičius, Teisės fakulteto prodekanas S. Žakevičius.

Prof. M. Biržišką, kaip ir visus Lietuvos žmones, priblokšė 1941 m. birželio 14-osios rytą pradėtas masinis žmonių trėmimas į Sibirą. „Ir vėl birželis, – po Antrojo pasaulinio karo rašė profesorius, – vežama tūkstančiai žmonių iš Lietuvos – vis pažįstami, giminės, brangūs žmonės, rengiamasi vežti antrąją, trečiąją partiją...“[866] Tarp ištremtų VU darbuotojų buvo skyriaus vedėjos Birutės Vileišytės-Tursienės – Jono Vileišio dukters – šeima su dviem nepilnamečiais vaikais.

Į NKVD sudaromus tremiamųjų sąrašus (jie rasti bolševikams pasitraukus) įtraukta visa Biržiškų šeima, išskyrus brolio Vaclovo žmoną ir pas brolį tuomet gyvenusią Mykolo dukrą Oną. Anot S. Žakevičiaus, „LAF vardu slaptai painformuotas apie greit įvyksiantį karą, apytikrę jo datą ir lietuvių pogrindžio ruošiamą sukilimą, M. Biržiška, paprastai visad labai santūrus, nebeišlaikė ir nelauktai pakartotinai iškeldamas rankas į viršų ir jas nuleisdamas sušuko: „bombos, bombos, kad tik greičiau, greičiau...“[867] Pagyvenęs bolševikinio nepasitikėjimo, įtarumo, fizinio ir psichologinio teroro sąlygomis, prof. M. Biržiška, kaip ir didesnė lietuvių visuomenės dalis, manė, kad tik Vokietija gali išgelbėti lietuvių tautą nuo žūties.

---

865 Pšibilskis V. B. Mykolas Biržiška ir Vilniaus universitetas: Veiklos studija ir atsiminimų publikacija. Vilnius, 2005, p. 155.

866 Mykolo Biržiškos laiškas Alfredui Sennui // Kultūros barai. 1992, nr. 5, p. 74.

867 Žymantas S. Mykolas Biržiška Vilniaus universiteto rektorius okupacijų metais // Dirva. 1972, lapkr. 10, nr. 87.

Nacių okupacijoje

1941 m. birželio 22 d. kilo Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karas, o birželio 23 d. prasidėjo lietuvių tautos Birželio sukilimas. Jame aktyviai dalyvavo Vilniaus universiteto mokslo personalo nariai, darbuotojai, studentai. Vilniaus sukilėlių štabas, kuriam vadovavo prof. M. Biržiškos žentas doc. S. Žakevičius, įsikūrė VU Teisės mokslų fakulteto dekanate. Gyventojų reikalams tvarkyti, santykiams su vokiečių kariuomenės vado įstaiga užmegzti sudarytas Vilniaus miesto ir srities piliečių komitetas (pirmininkas – S. Žakevičius, vicepirmininkas – prof. V. R. Jurgutis). Paskirti laikinieji reikalų valdytojai (švietimas patikėtas Justinui Vaičaičiui), laikinasis burmistras (Antanas Krutulys), dienraštį „Naujoji Lietuva" pavesta leisti Rapolui Mackoniui[868].

1941 m. birželio 23 d. Lietuvos laikinoji vyriausybė, sudaryta Lietuvos aktyvistų fronto dar iki Birželio sukilimo, deklaravo Lietuvos valstybingumo atkūrimą – kaip ir 1918 m., norėta pasinaudoti agresorių susidūrimu – ir ėmėsi svarbiausių gyvenimo sričių desovietizavimo. Grąžinta universitetų teisinė padėtis, buvusi iki 1940 m. birželio 15 d., – vėl ėmė galioti Vytauto Didžiojo universiteto statutas (taikytas ir VU) bei Universitetų įstatymas[869]. 1941 m. rugpjūčio 1 d. Laikinoji vyriausybė patvirtino VU etatus, laikinuosius mokslo personalo atlyginimus, abiejų universitetų statutus (juose numatyta akademinė autonomija – rektoriaus, prorektorių, sekretoriaus rinkimai trejiems me-

---

[868] Paskyrimai Vilniaus mieste // Naujoji Lietuva. 1941, birž. 29, nr. 1.

[869] Lietuvos laikinoji vyriausybė. Posėdžių protokolai 1941 m. birželio 24 d.–rugpjūčio 4 d. Vilnius, 2001, p. 34.

tams ir kt.)[870]. Laikinajai vyriausybei rūpėjo, kad greičiau imtų veikti ir svarbiausia Lietuvos mokslo institucija – Mokslų akademija. LSSR mokslų akademija buvo reorganizuota į Lietuvos mokslų akademiją (LMA), patvirtintas jos laikinasis statutas.

Vykstant bombardavimams, lietuvių sukilėlių kovoms su besitraukiančiais raudonosios armijos daliniais, rektoriaus M. Biržiškos šeima drauge su kitais dėstytojais ir studentais tris naktis praleido universiteto rūsyje. „Universitetui peranksti iškėlus vėliavą ir studentams šokus į partizanus, – rašė broliui Vaclovui, – buvo kilęs pavojus universitetui, bet raudonieji perdaug buvo sumišę ir bėgo...“[871]

1941 m. birželio 24 d. M. Biržiška prie VU durų prisegė skelbimą, reikalaudamas, kad visi tarnautojai darniai ir tvarkingai eitų savo pareigas. Rektorius ir nedaug tepasikeitęs* universiteto personalas ėmė dirbti naujomis politinėmis sąlygomis. Įvairių, kartais skirtingų nurodymų dėl darbuotojų atleidimo buvo gaunama iš Kaune veikiančios Švietimo ministerijos ir Vilniaus miesto ir srities švietimo reikalų valdytojo J. Vaičaičio. Vykdydamas pastarojo įsakymą, M. Biržiška buvo priverstas nuo 1941 m. birželio 22 d. atleisti 46 VU darbuotojus (9 Marksizmo-leninizmo katedros narius, 9 žydų tautybės asmenis, 28 – apkaltintus dalyvavusius sovietizacijoje)**. Apskritai iki 1941 m. rugsėjo 1 d. iš VU buvo pašalinti 98 mokslo darbuotojai ir tarnautojai[872], į darbą sugrąžinti sovietmečiu atleisti darbuotojai. Iš esmės pasikeitė (išskyrus rektorių) VU vadovybė. Į pirmą naujomis sąlygomis senato posėdį stu-

---

870 Liekis A. Lietuvos laikinoji vyriausybė 1941 06 22–08 05 // Lietuvių tauta. Vilnius, 2000, t. 5, p. 226.

871 M. Biržiškos laiškas Vc. Biržiškai. 1941 07 15 // MAB RS, f. 163–255, lap. 1.

* Su bėgančiais raudonosios armijos daliniais pasitraukė Marksizmo-leninizmo katedros dėstytojai A. Kuznecovas, M. Bulinas, laborantas Iršius Valdšteinas. Prorektorius J. Bulavas partizanų buvo sulaikytas, tačiau įsikišus M. Biržiškai paleistas ir galėjo išvykti į provinciją mokytojauti.

** Tarp atleistųjų buvo J. Žiugžda, K. Korsakas, Edmundas Medžys, Povilas Pakarklis, Feliksas Šimkūnas, Stasys Tarvydas, Ona Juodelienė, Petras Armalis, Alfonsas Klimka, Vladimiras Stankevičius, Jonas Dagys, Alfonsas Žiurlys, Petras Tumėnas, Jonas Laužikas ir kt. (Vilniaus miesto ir srities komiteto pirmininkui // LMA RS, f. 165–973, lap. 2.)

872 Vilniaus universiteto istorija 1579–1994. Vilnius, 1994, p. 257.

dentų reikalų prorektorius Domas Krivickas, ūkio reikalų prorektorius Pranas Padalskis, sekretorius Vytautas Čepas, dekanai J. Puzinas (HMF), S. Žakevičius (Teisės mokslų f.), V. R. Jurgutis (Ekonomikos f.), Petras Katilius (Matematikos gamtos f.) susirinko 1941 m. rugpjūčio 7 dieną. M. Biržiškos vadovaujamas senatas tarėsi, kaip prisitaikyti prie Vokietijos aukštųjų mokyklų tvarkos, numatė įsigyti vokiškų knygų, žurnalų, aptarė kompensacijų išmokėjimo atleistiems darbuotojams, darbo užmokesčio dydžio ir kitus klausimus[873]. Visa universiteto bendruomenė – studentai, dėstytojai, profesoriai, neišskiriant nei rektoriaus – privalėjo užpildyti specialias anketas ir nurodyti savo tėvo ir motinos, visų keturių senelių, žmonos arba vyro, jų tėvų ir visų keturių senelių tautybes.

Desovietizuojant VU buvo padaryta klaidų, perlenkimų (į atleistųjų sąrašus pateko kai kurie sovietizavimui priešinęsi mokslo personalo nariai, kai kurie fakultetai, katedros neteko aukščiausios kvalifikacijos darbuotojų). Bet atlikta pertvarka kurį laiką nesuteikė progos nacių okupantams kištis į universiteto vidaus akademinį gyvenimą. Okupacijos metais M. Biržiškų šeima tebegyveno „profesorių name" Tauro gatvėje. Kaimynai buvo V. Krėvė-Mickevičius, V. Maciūnas, S. Žakevičius, B. Sruoga ir kiti. Prancūzų kalbininkas Georges Matoré, dirbęs VU lektoriumi ir su žmona nuomojęsis kambarį Balio ir Vandos Sruogų bute, vėliau ryškiai prisiminė gyvenimą Tauro gatvėje. Jis rašė: „...mes buvome jauni ir visi drauge su Maciūnu, mano svainiu dr. A. Čeičiu, dr. Baronu ir keliais kitais draugais dažnai triukšmingai pasilinksmindavome, dėl ko Biržiška kartais nusiskųsdavo Maciūnui, kuris, žinoma, niekad neatskleisdavo jam, kad ir jis pats aktyviai dalyvaudavo tuose pobūviuose. Vieną naktį triukšmas mano bute buvo toks didelis, kad rektoriaus (kuris gyveno vienu aukštu žemiau negu aš) salone net sietynas nukrito, laimei nieko nesužeisdamas."[874] Net po trisdešimties metų G. Matoré dar jaudindamasis vakaro vienumoje prisimindavo, kiek neaiškiai, rektoriaus Biržiškos siluetą, žilą jo barzdikę...[875]

---

[873] VU Senato posėdžio protokolas. 1941 08 07 // VUB RS, f. 98–VU52, lap. 217.

[874] Matoré G. Atsiminimai iš mano universitetinio gyvenimo Lietuvoje // Lietuvos universitetas 1579–1803–1922. Chicago, 1972, p. 720.

[875] Ten pat, p. 71.

Nacių okupacijos pradžioje prof. M. Biržiškai teko rūpintis ir LMA reikalais. Prezidentas V. Krėvė-Mickevičius ir prezidiumo nariai, prieš pat karo pradžią išvykę į Kauną, dėl susisiekimo kliūčių negalėjo grįžti į Vilnių. Todėl Vilniaus miesto ir srities komiteto įsakymu M. Biržiškai buvo pavesta laikinai eiti LMA prezidento pareigas. Jis nedelsdamas ėmė rūpintis, kad likviduotų žydų draugijų, mokslo ir kultūros organizacijų turto neperimtų vokiečiai, Kultūros paminklų apsaugos komisijai (J. Puzinas, Karolis Mekas, Mikalojus Vorobjovas) pavedė globoti Vilniaus miesto ir apylinkių kultūros vertybes, ieškoti bolševikų išgrobstytųjų[876]. Vilniaus miesto ir srities komiteto nurodymu prof. M. Biržiškai teko 1941 m. liepos 1 d. iš pareigų akademijoje atleisti 15 žydų tautybės darbuotojų[877].

Lietuvos laikinoji vyriausybė 1941 m. rugpjūčio 1 d. patvirtino naują LMA statutą. Svarbiausi akademijos tikslai buvo telkti lietuvių mokslo pajėgas mokslo problemoms spręsti, tirti Lietuvos praeitį, dabartį, tautinę kultūrą, gamtą ir jos turtus, derinti Lietuvos mokslo ir kultūros darbą su kitų mokslo įstaigų veikla, informuoti kitų kraštų mokslo įstaigas apie Lietuvos mokslo ir kultūros laimėjimus[878]. Priėmus statutą, švietimo reikalų valdytojo įsakymu visas buvusios LSSR turtas ir įstaigos buvo perduotos LMA, o prezidiumas ir akademikai nustojo eiti savo pareigas. Sudarytas naujas akademijos branduolys iš tikrųjų narių, kuriais išrinkti: prof. M. Biržiška (jam laikinai pavestos pirmininko pareigos), A. Janulaitis, Zenonas Ivinskis, A. Rimka, V. Mykolaitis-Putinas, S. Šalkauskis, A. Salys. Sudaryti trys LMA skyriai (Humanitarinių, Visuomeninių ir Gamtos mokslų), patvirtinti institutų direktoriai.

LMA visuotinis susirinkimas (1941 m. rugsėjo 22 d.) išklausė akad. M. Biržiškos pranešimą apie reorganizaciją, tikraisiais nariais išrinko profesorius Juozą Dalinkevičių, K. Jablonskį, Juozą Matulį, Jurgį

---

[876] M. Biržiškos raštas Vilniaus m. ir srities komitetui. 1941 08 02// MAB RS, f. 165–188, lap. 12.

[877] L. e. prezidento pareigas M. Biržiškos įsakymas Nr. 69. 1941 07 01 // MAB RS, f. 165–972, lap. 3.

[878] Liekis A. Lietuvos laikinoji vyriausybė (1941 06 22–08 05) // Lietuvių tauta. Vilnius, 2000, t. 5, p. 228.

Krikščiūną, T. Ivanauską[879]. Akademijos pirmininko ir vicepirmininko rinkimai atidėti vėlesniam laikui, kai bus patvirtinti naujai išrinkti akademikai. 1941 m. lapkritį visuotinis LMA susirinkimas akad. M. Biržišką išrinko pirmininku. Laikantis dar Nepriklausomoje Lietuvoje buvusios tvarkos, kad vienas asmuo negali dirbti dviejose vietose, jam buvo pasiūlyta rinktis. M. Biržiškai nusprendus likti VU rektoriumi, LMA pirmininku išrinktas V. R. Jurgutis. Akad. M. Biržiškai pavesta vadovauti Humanitarinių mokslų skyriui su Lietuvių kalbos, Lietuvių literatūros, Istorijos, Etnologijos institutais ir jiems pavaldžiais muziejais. Susirgus V. R. Jurgučiui, jo pareigas iki 1942 m. vasaros teko eiti M. Biržiškai.

1941 m. liepos antroje pusėje Lietuvoje buvo įvestas vokiečių civilinis valdymas. Lietuvos generaliniu komisaru paskirtas Theodoras Adrianas von Rentelnas nutraukė laikinosios vyriausybės veiklą, panaikino ministerijas, įvedė Tarėjų instituciją. Pirmuoju generaliniu tarėju paskyrė gen. Petrą Kubiliūną, švietimo generaliniu tarėju – Praną Germantą-Meškauską. T. A. Rentelno įsakymu buvo uždarytas LAF'as, jo turtas konfiskuotas. „Sunkus tai mūsų gyvenimo etapas, – rašė M. Biržiška žmonai, – priklausomas nuo svetimų, kurie mus nei supranta, nei nori suprasti, o turi savo reikalus, kurie priešingi mūsų reikalams. Be to, krinta į akis stoka mums žmonių – išvežimas ir repatriacija tai lyg ir Berlyno prieš mus padiktuota."[880] Dėl VU etatų, sąmatos, atlyginimų išsaugojimo priverstas derėtis įvairiose įstaigose rektorius broliui Vaclovui skundėsi: „Universitete pasiutiški darbai... ir vis tuojau! tuojau! šiandien! Tas pats bolševizmas."[881] Į universiteto reikalus kišosi ir vokiečių komendantūra, ir tautinis studentų komitetas, siūlęs pašalinti kai kuriuos dėstytojus ir net patį rektorių.

Rodydamas didelį taktą, apdairumą ir orientaciją, kad išsaugotų jam patikėtą Vilniaus universitetą, rektorius M. Biržiška jame dirbo

---

[879] Lietuvos mokslų akademijos visuotinio susirinkimo, įvykusio Vilniuje, 1941 m. rugsėjo 22 d., protokolas Nr. 1 // VUB RS, f. 140–227, lap. 3.

[880] M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1941 08 31 // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 157.

[881] Ten pat, f. 163–258, lap. 3.

pedagoginį ir mokslinį darbą. Nuo pat mažų dienų nepasižymėjęs sveikata, jis galėdavo „žiemomis nekūrentuose ir įšalusiuose Vilniaus universiteto mūruose ramiausiai išskaityti visą dviejų valandų paskaitą be apsiausto, megztinio ar pirštinių, kai aštuoniolikmečiai–dvidešimtmečiai studentai auditorijose spietėsi prie apydrungnės krosnies, apsimuturiavę kailiniais ar net įgudę paskaitas užsirašinėti su kumštinėmis pirštinėmis."[882] Profesoriaus paskaitų klausėsi ir lituanistinį seminarą lankė Bronius Krivickas, Ambraziejus Jonynas, Kazys Bradūnas, Eugenijus Matuzevičius, Elena Nakaitė (Alė Rūta) ir kiti perspektyvūs jaunuoliai. Pasak universitete nuo 1939 m. rudens studijavusios A. Lukšytės, prof. M. Biržiškos skaitomas Senosios lietuvių literatūros istorijos kursas jauniems žmonėms buvo sunkus ir neįdomus dalykas. Tačiau profesorius „savo ramia ir malonia asmenybe tą sunkumą palengvino, o paskaitų metu, nukrypdamas į įvairias gyvenimo aktualijas, tą kursą paįvairino."[883] Studentams, parašiusiems kruopštesnį seminaro darbą, profesorius su entuziazmu siūlydavo praplėsti į diplominį darbą, mielai nurodydavo trūkumus ir nesklandumus. Studentų atžvilgiu būdamas tėviškai malonus, labai geranoriškai elgdavosi per egzaminus. „Profesoriaus klausimas kartasi užsitęsdavo kelias minutes, o studento atsakymas į jį tik kelias sekundes. Žodžiu, studento „negaudė", bet stengėsi jam padėti."[884]

M. Biržiška prisipažino geriausiai jausdavęsis dirbdamas „prie neišsemiamų mūsų kultūros turtų"[885]. Net sunkiausiomis okupacijos sąlygomis sąžiningai ir kruopščiai rinko medžiagą būsimiems tyrinėjimams. „Nuo ankstyvo ryto iki vėlyvo vakaro jį buvo galima rasti jo rektoriaus kabinete, prie rašomo stalo, beruošiant mokslinę studiją apie senosios Vilniaus akademijos studentiją. Žiemą paprastai kailiniu apsiaustu apsisupęs, sustingusiais pirštais išrašus iš senųjų Vilniaus akademijos studentų imatrikuliacijos knygų kantriai darydamas, nes an-

---

[882] Žymantas S. Mykolas Biržiška Vilniaus universiteto rektorius okupacijų metais // Dirva. 1972, lapkr. 17, nr. 89.

[883] Lukšytė A. Mano profesorius – M. Biržiška // Rinktinė. 1963, nr. 13, p. 8.

[884] Ten pat, p. 9.

[885] M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1943 11 02 // MAB RS, f. 165–93/5, lap. 33.

glims pritaikyta krosnis, dabar malkom kūrenama, jo kabineto niekad pakankamai prišildyti nepajėgė."[886] Skubėdamas kuo daugiau padaryti, 1942 m. sudarė ir „Varpo" spaustuvei atidavė rinkti trečią knygą „Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos". Joje turėjo būti išspausdinti publikuoti Lietuviškojoje enciklopedijoje 36 jo straipsniai, kalbos, recenzijos, akademinio darbo užrašai, taip pat I. Kisino parengta profesoriaus 1938–1941 m. darbų bibliografija[887]. Tačiau okupacijos sąlygos neleido rinkiniui išvysti dienos šviesos. Rankraštyje liko prieš pat pasitraukiant iš Lietuvos baigtas rašyti straipsnis „Iš senojo Vilniaus universiteto bibliotekos užrašų", skirtas Juozo Rimanto organizuotam knygos studijų metraščiui „Bibliotheca Lituana"[888]. Praradimus iš dalies atlygino sovietmečiu uždraustos leisti LE devinto ir įpusėto dešimto tomų pasirodymas. Juose paskelbta keliolika didelių M. Biržiškos literatūrinių-istorinių straipsnių. Kai kuriuos tyrinėjimus, literatūrines pastabas, prisiminimų fragmentus prof. M. Biržiška paskelbė okupacijos laikotarpio periodinėje spaudoje[889]. Nors ir sunkių išgyvenimų dėl lietuvių šviesuomenės, jaunimo ateities bei šeimos problemų* slegiamas, profesorius optimistiškai planavo savo mokslinius darbus. Į perspektyvųjį darbų planą „Vaikiškos senio svajonės. 1943" buvo įtraukęs naujus „Mūsų raštų istorijos" leidimus, „Lietuvių žurnalistikos istorijos bruožus", VU istoriją 1919–1939 m., VDU istoriją 1922–1940 m. Numatė kaupti medžiagą Lietuvos gimnazijų istorijai, rašyti savo pedagoginio darbo atsiminimus, parengti monografijas apie S. Daukanto,

---

886 Žymantas S. Mykolas Biržiška... // Dirva. 1972, lapkr. 3, nr. 85.

887 Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos, 3 kn. Prakalba // MAB RS, f. 165–355, lap. 2.

888 Jurgutis V. Apie Vilniaus universiteto bibliotekos skaitytojus XIX a. pradžioje // Iš Lietuvos bibliotekų istorijos: Teminis mokslo darbų rinkinys. Vilnius, 1985, p. 5–63.

889 Plačiau žr. IV priedą.

* 1941 m. pabaigoje depresija susirgo žmona. Ilgai gydėsi ligoninėje, sanatorijoje. Profesorius ja labai rūpinosi ir dėl jos sielojosi. Kiek pasveikusi Bronislava važinėjo į Viekšnius, supirkinėjo maisto produktus, juos siuntė ir pati vežė šeimai į Vilnių. Nuolat brangstant pragyvenimui, Biržiškoms teko parduoti rašomąją ir siuvamąją mašiną, kitus daiktus. Prie atlyginimo šiek tiek prisidurdavo parduodami „reprezentacinį" likerį.

M. Valančiaus, V. Kudirkos, J. Basanavičiaus gyvenimą ir kūrybą, išleisti lietuvių kalba „Vilniaus sargyboje".

Vokiečiams Lietuvoje šeimininkaujant, VU darbo sąlygos buvo labai sunkios. Nemaža patalpų užėmė hitlerinė kariuomenė, buvo sunaikintas arba apgadintas inventorius, iš bibliotekos fondų „valomi" žydų, sovietų ir kitų naciams netinkamų autorių darbai, trūko dėstytojų, sumažėjo klausytojų. Okupacinė civilinė administracija nuolat ieškojo būdų suvaržyti ir uždaryti okupuotame krašte veikiantį lietuvišką universitetą. Tarp jos ir Lietuvos universitetų prasidėjo „žaidimas kaip katės su pele, kuris truko iki pat nacių okupacijos pabaigos"[890]. Lemtingame „žaidime" dėl tautos ateities, švietimo tinklo, jaunimo išsaugojimo svarbi buvo švietimo generalinio tarėjo P. Germanto-Meškausko pozicija. Iš Berlyno atvykęs kaip nacių patikėtinis, aukšto rango karininkas, ilgainiui jis nusivylė naciais ir jų politika, pagal galimybes globojo Lietuvos universitetus, kultūrinį gyvenimą. Iš pradžių P. Germantą vertinęs santūriai, vėliau prof. M. Biržiška jį vadino vienu įdomiausių ir reikšmingiausių savo gyvenime sutiktų žmonių[891].

Kai vokiečių pareigūnai grėsmingai sumažino VU senato narių algas, etatus, tarnautojų kategorijas, praradimas buvo kompensuotas iš vadinamojo dr. Germanto fondo, sudaryto įstaigų, įmonių tarnautojams savo noru skiriant algų procentą švietimo reikalams. Gestapui P. Germantą suėmus, fondo pinigai buvo pavadinti „Schwarze Kasse" – juodąja kasa. Generalinio komisariato pareigūnams uždraudus studentus priimti į pirmą kursą, Lietuvos universitetų delegacija (M. Biržiška, Z. Ivinskis, Jonas Zubkus ir kt.) T. A. Rentelnui įteikė memorandumą. Jame išdėstė politinius, ekonominius ir ūkinius motyvus, dėl kurių universitetai turėtų tęsti darbą[892]. P. Germanto pritarimu gimnazijas baigę vyrai į universitetus buvo priimami hospitantais. Generalinis komisaras, nors ir širsdamas, leido priimti studentus pirmam semestrui.

---

[890] Žymantas S. Mykolas Biržiška... // Dirva. 1972, lapkr. 15, nr. 88.

[891] Biržiška M. Dr. Germantas. Lapelis iš mūsų 1941–1944 m. pergyvenimų // Žiburiai. 1946, geg. 18, nr. 20.

[892] Pro memoria Lietuvos universitetų reikalu, įteikta von Rentelnui 1941 09 06 // VUB RS, f. 96–196, lap. 72.

Rektorius M. Biržiška, pasitelkęs į pagalbą P. Germantą, nuo atleidimo iš darbo gynė prof. M. Römerį, B. Sruogą, L. Karsaviną, S. Kolupailą ir kitus VU profesorius. P. Germantas 1941 m. gruodžio 1 d. iš VU bibliotekos direktoriaus pareigų atleido prof. Vc. Biržišką ir perkėlė į Kauną. Taip bolševizmu kaltintam rektoriaus broliui padėta išvengti „griežtesnių sferų" veiksmų. Universiteto bibliotekos direktoriumi laikinai paskirtas HMF prodekanas V. Maciūnas šias pareigas ėjo iki 1944 metų[893].

Stiprėjo nacių spaudimas VU įtraukti į vokiečių karo mašiną – 1942 m. pavasarį Reicho ministerijos užimtoms sritims komisariato aukštųjų mokyklų įgaliotinis prof. Kurtas Stegmannas von Pritzwaldas pranešė sprendimą vienus fakultetus – vadinamuosius nepraktiškus – uždaryti, o kitus pertvarkyti į tam tikras specializuotas akademijas. VU senato posėdyje (1942 m. kovo 17 d.) rektorius M. Biržiška pareiškė, kad toks nutarimas lietuviškosios visuomenės bus sutiktas su dideliu nusivylimu, pakenks lietuvių ir vokiečių santykiams. P. Germantas, pabrėžęs, kad nepriklausomybę praradusiems lietuviams išsaugoti kultūros ir švietimo įstaigas yra pats svarbiausias reikalas[894], pareiškė: „Jei vokiečiai ir tai mėgins iš lietuvių paveržti, težino, jog lietuviai kaip žydai į duobes neis."[895] Stegmannui buvo įteiktas rektoriaus ir prorektoriaus A. Salio pasirašytas memorandumas. Jame prašoma vokiečių valdžios organams pranešti „lietuvių tautos tvirtą valią, troškimą ir viltį, kad lietuviškieji švietimo židiniai ir ypač Vilniaus universitetas galėtų pilnai tęsti mokslo ir mokymo darbą visuose fakultetuose".[896]

Visame krašte pasklidus gandams apie rengiamą universitetų uždarymą, buvo pradėta rinkti parašus po peticija vokiečių okupacinei valdžiai. Kad palengvintų rinkimą, abiejų universitetų delegacija (VU atstovavo A. Salys ir S. Žakevičius) kreipėsi pagalbos į Lietuvos metropolitą arkivyskupą J. Skvirecką. Birželio 11 d. VU studentų atstovybė

---

893 M. Biržiškos laiškas Vaclovui Biržiškai. 1942 01 22 // MAB RS, f. 163–256, lap. 1.

894 VU Senato posėdžio protokolas. 1942 03 17 // VUB RS, f. 98–VU52, lap. 256.

895 Žymantas S. Mykolas Biržiška... // Dirva. 1972, lapkr. 15, nr. 88.

896 Ponui prof. dr. Stegmann von Pritzwald Reicho komisariniam įgaliotiniui aukštųjų mokyklų reikalais. 1942 03 18 // VUB RS, f. 96–196, lap. 27.

įteikė rektoriui M. Biržiškai 658 peticijos lapus su 30 260 parašų. Peticija, kurią pasirašė per 73 tūkst. Lietuvos gyventojų, buvo nusiųsta generaliniam tarėjui P. Kubiliūnui[897]. Nors parašų rinkimą nutraukė vokiečių saugumas, Lietuvos visuomenės ryžtingas pasipriešinimas sutrukdė okupacinei valdžiai uždaryti universitetus. Tvirtam universitetų gynėjui rektoriui M. Biržiškai netrukus buvo savaip įgelta. Profesoriaus 60-mečio proga R. Mackonis savo redaguojamai „Naujajai Lietuvai" parengė straipsnį „Žmogus Vilnių ypatingai pamilęs". Vokiečių civilinės valdžios cenzūra, nepaaiškinusi motyvų, straipsnį uždraudė skelbti. Tačiau kiti leidiniai įdėjo proginius straipsnelius, apibūdinančius prof. M. Biržiškos gyvenimą ir veiklą[898]. VU administracijos jubiliejiniame sveikinime rektoriui pabrėžta, kad sunkių politinių ir moralinių sukrėtimų metu, kai itin pasunkėjo darbo sąlygos, jis visą laiką buvo apdairus, tinkamai vertino kiekvieną momentą, darė naudingas lietuvių kultūriniam gyvenimui išvadas[899].

Lietuvos aukštosios mokyklos toliau buvo didelė nacių vykdomos germanizacijos politikos kliūtis. Todėl prieš prasidedant 1942–1943 studijų metams kategoriškai buvo iškeltas jaunimo reicho darbo tarnybos klausimas – tik ją atlikę gimnazijas baigę jaunuoliai būtų priimti į aukštąją mokyklą. Nepavykus priversti pasirašyti P. Germanto, tai skelbiantis potvarkis buvo išleistas per darbo tarėją Joną Paukštį. Dėl pasipriešinimo reicho darbo tarnybai kuriam laikui buvo suimtas Kauno universiteto senatas, planuota pakeisti VU rektorių. Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga (LLKS) atsišaukime skelbė: „Vilniuje vokiečiai panoro, kad iš rektorato išeitų senas lietuvybės kovotojas ir žymus lituanistas mokslininkas prof. M. Biržiška. Mes manome, kad šito jis savo laisva valia nepadarys. Pakeitus rektorių būtų lengviau sumažinti, sumenkinti universiteto mokslo lygį ir tuo pretekstu jį uždaryti."[900] Prof.

---

[897] Bubnys A. Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944). Vilnius, 1998, p. 490.

[898] Kemežys V. Prof. Mykolui Biržiškai 60 metų // Žiburėlis. 1942, rugs. 15; Kulvis P. M. Biržiškai 60 metų // Savaitė. 1942, nr. 12, p. 233; Mykolo Biržiškos mokslinė veikla (Jo šešiasdešimties metų sukakties proga) // Į laisvę. 1942, liep. 29, nr. 201.

[899] Vilniaus universiteto administracijos sveikinimas M. Biržiškos 60-mečio proga. 1942 08 25 // MAB RS, f. 165–84, lap. 9.

[900] Lietuviai! Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga. 1942 09 01. Kaunas // VUB RS, f. 96–196, lap. 1–2.

M. Biržiškai ėmus reikalauti rektoriaus rinkimų (1943 m. sausio 15 d. suėjo treji metai nuo jo išrinkimo VU rektoriumi), universiteto senatas ir švietimo generalinis tarėjas P. Germantas nesutiko jų rengti. Baimintasi, kad pasinaudojusi rinkimais vokiečių administracija gali primesti sau parankų rektorių, gal net vokietį.

LLKS raginant jaunimą nesiregistruoti į darbo tarnybą, studentai apsirūpindavo fiktyviais darbo pažymėjimais, gautais iš savivaldybių, ūkio ir administracijos įstaigų. Stiprėjant jaunimo antinacinėms nuostatoms, didėjant įtampai tarp lietuvių ir okupacinės valdžios, 1943 m. pradžioje paskelbta apie Lietuvoje telkiamą 15 tūkst. žmonių SS legioną – lietuvių jaunimui teikiamą „malonę".

Nedalyvauti okupantų mobilizacijoje ragino pogrindžio spauda, po visą kraštą buvo platinami atsišaukimai. Mobilizacijai gėdingai žlugus, pasipylė gestapo kaltinimai lietuviams inteligentams ir net gąsdinimai išvežti į koncentracijos stovyklas, uždaryti mokyklas. Iš Vilniaus į Kauną skaityti paskaitų nuvykęs P. Skardžius sužinojo, kad vokiečių saugumas yra sudaręs suimtinų lietuvių sąrašus, į kuriuos esą įtraukti M. Biržiška, V. Krėvė-Mickevičius, B. Sruoga ir kiti. M. Biržiška, gavęs šią žinią, pareiškė, „kad panašių gandų jis jau kiek girdėjęs, esąs senas ir todėl nesirengiąs niekur vykti. B. Sruoga žinią nuleido juokais, laikydamas tai tik paprastu gandu."[901] Rektorius ramino studentus, kai pasklido kalbų, kad universitetas nacių būsiąs apsuptas, o studentai suimti ir išvežti į SS dalinius.

Organizuotas lietuvių pasipriešinimas mobilizavimo potvarkiams galutinai įsiutino okupantus. 1943 m. kovo 16–17 d. Lietuvoje buvo suimti 46 inteligentai, tarp jų VU prof. B. Sruoga, LMA pirmininkas prof. V. R. Jurgutis, LMA bibliotekininkas Vytautas Tumėnas, VU Teisės mokslų fakulteto vyr. asistentas, teisingumo reikalų generalinis tarėjas Mečislovas Mackevičius, šv. Jonų universitetinės bažnyčios pamokslininkas kun. Alfonsas Lipniūnas, švietimo generalinis tarėjas P. Germantas-Meškauskas (jį pakeitė vokietis prof. Schreinertas, po jo – Riefenstahlis). Suimtieji buvo išvežti į Štuthofo koncentracijos

[901] Balys Sruoga mūsų atsiminimuose / Parengė Vanda Sruogienė. Chicago, 1974, p. 321.

stovyklą, kurioje 1943 m. balandžio–birželio mėnesiais mirė, buvo nužudyta vienuolika įkaitų.

1943 m. kovo 17-osios rytą VU rūmus apsupo gestapo darbuotojai, SS daliniai ir nusiaubė patalpas. Raštinės vedėjo Rakauskio įspėtas, ankstų rytą atvykęs rektorius M. Biržiška rado universiteto duris išlaužtas, iškabą su Vyčiu sudaužytą, prie durų pastatytą sargybą. Vandalizmo sukrėstas profesorius „kumščiais puolė vokiečių sargybinius ir smarkiai susikirto su vokiečių policijos pareigūnu, reikalaudamas, kad jis pasitrauktų iš universiteto arba jį, rektorių, suimtų.“[902] Universiteto tarnautojams pavyko rektorių kiek apraminti. Pasak S. Žymanto, nepaimtas įkaitu M. Biržiška jautėsi lyg ir morališkai nuskriaustas, netekęs galimybės drauge su kitais aukotis dėl Lietuvos, universiteto[903].

Įpykę nacių okupantai grasino lietuviams naujomis represijomis: suimti dar 200 inteligentų, atsiųsti į Lietuvą SS diviziją „lietuviams pamokyti“, įvesti tokį griežtą režimą, koks esąs vokiečių užimtoje Lenkijoje ir kt. Pareikalauta tuojau išsiųsti į Vokietiją 100 tūkst. darbininkų. Tautiniam lietuvių pasipriešinimui iškilo dilema, stoti į atvirą ginkluotą kovą su okupantais ar balansavimo būdu bandyti išgauti tam tikrų nuolaidų. 1943 m. kovo 19 d. Kaune pirmojo generalinio tarėjo P. Kubiliūno sukviesti žinomi lietuvių veikėjai (vysk. Vincentas Brizgys, gen. Stasys Raštikis, VDU rektorius Julius Gravrogkas, Tarpdiecezinės kunigų seminarijos Kaune rektorius Pranas Petraitis ir kt.) pasirašė atsišaukimą į visuomenę. Deklaruota orientacija į Vakarų Europos kultūrą ir savo krašto laisvę, iškeltas sumanymas sušaukti lietuvių konferenciją. Vykstančiame Vokietijos ir Sovietų Sąjungos kare aiškiai stota į nacių pusę. „Visi tie, kurie dabar pašaukti atlikti įpareigojimus kariuomenėje ar karinės reikšmės darbe, turi nedelsiant tai įvykdyti“, – skelbė atsišaukimas[904].

Po atsišaukimu, paskelbtu per radiją ir spaudoje, buvo ir VU rektoriaus M. Biržiškos pavardė. Vėliau profesorius aiškino atsisakęs pasirašyti po Studijų biuro direktoriaus Juozo Senkaus iš Kauno atvežtu

---

902 Žymantas S. Mykolas Biržiška... // Dirva. 1972, lapkr. 17, nr. 89.

903 Ten pat.

904 Tautiečiai! // Ateitis. 1943, kov. 19, nr. 65.

atsišaukimu ir tik teksto pakraštyje parašęs „skaičiau“[905]. Kad visuomenė nebūtų suklaidinta, M. Biržiška parengė pogrindžio spaudai atitinkamą pranešimą. Tačiau A. Rimkos ir kai kurių kitų VU profesorių, studentų bei pogrindžio atstovų* raginamas savo autoritetu ir patirtimi padėti „ieškoti išeities iš susidariusios pavojingos būklės, nes lietuvių pogrindis masinėms nacių represijoms sutikti buvo nepasiruošęs“[906], nusprendė savo parašą palikti. Svarbiausiu lietuvių tautos priešu laikydamas SSRS, M. Biržiška Kaune dalyvavo konferencijos rengėjų komisijos posėdyje, tarėsi dėl nacių pasiūlytų jiems priimtinų (be žodžių „nepriklausomybė“, „valstybė“, „kariuomenė“) rezoliucijų. Iš pradžių planuota rengti 1943 m. kovo 23 d., Lietuvių konferencija įvyko balandžio 5 d. Kaune, Karo muziejuje. Pagerbus žuvusiuosius už Lietuvos laisvę ir sugiedojus himną, kelias valandas vyko uždaras posėdis. Jame dalyvavo tarėjai, rengimo komisijos nariai ir iš įvairių Lietuvos vietų atvykę kviestiniai konferencijos atstovai (apie 90). Po P. Kubiliūno kalbos (siūlė paremti nacių kovą su Lietuvai gresiančiu bolševizmu ir tuo būdu prieiti prie savo kariuomenės sudarymo, prarastos laisvės grąžinimo, išrinkti Lietuvos tarybą), kaip ir 1917 m. konferencijoje, „pasipylė karštos atstovų kalbos apie dabartinius vokiečių darbus Lietuvoje“[907]. Švenčioniškis kunigas Kazys Pukėnas vilniečių grupės vardu pateikė rezoliuciją, griežtai reikalaujančią, kad vokiečiai suteik-

---

905 Biržiška M. Vilniaus universitetas 1941–1944 m. vokiečių okupacijos trimečiu // VUB RS, f. 257–243, lap. 44.

* S. Žakevičius mini du pogrindžio atstovus, kurie reikalavo, kad rektorius pasiaukotų, dalyvautų konferencijoje, jai pirmininkautų. (Žakevičius S. Mykolas Biržiška... // Dirva. 1972, lapkr. 17, nr. 89.) Regis, kalbama apie Lietuvių fronto žmones, kurie tikėjo, jog pasikartos 1918 metai, Vokietija, suvokusi, kad karą pralaimėjo, sudarys taiką su Vakarais. Tada lietuviai, vokiečių padedami, sulaikys sovietus prie savo sienų. Deja, sąmoningai, o gal ir ne, primirštama, kad LLKS vadovybė pas profesorių buvo pasiuntusi Algirdą Vokietaitį. Jis buvusį savo mokytoją bandė atkalbėti nuo dalyvavimo nacių rezgamose pinklėse. Misija nedavė rezultatų – M. Biržiška buvo įsitikinęs, kad planuojama taryba ir jos veikla būsianti visiška 1917–1918 metų įvykių paralelė ir atnešianti Lietuvai nepriklausomybę. (Laisvės beieškant. Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos įnašas į antinacinę rezistenciją. Čikaga, 1983, p. 12.)

906 Žymantas S. Banguojančiu tautos keliu // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 127.

907 Biržiška M. Vilniaus universitetas 1941–1944 m. ... // VUB RS, f. 257–243, lap. 50.

tų lietuviams nepriklausomybę. Gen. Mykolas Pečeliūnas tiesiog šaukė griebtis ginklo ir kovoti dėl nepriklausomybės. Pasigirdo ir nuosaikių balsų[908]. M. Biržiška, pažymėjęs, kad K. Pukėno rezoliuciją konferencija turi laikyti tikrąja savo nusistatymo išraiška, aiškino, kad dabartinėmis sąlygomis, kai būtina tautą apsaugoti nuo represijų, negalima vokiečiams teikti aiškiai prieš juos nukreiptos rezoliucijos. „Kubiliūno siūlomoji rezoliucija, žinoma, nesanti mums maloni priimti, jos tekstas atrodo lyg vertimas iš vokiečių kalbos..., – teigė M. Biržiška. – ...net tokia, kokia ji esanti, padėsianti užbėgti už akių nemalonėms ir pavojingiems įvykiams."[909] Manydamas, kad konferencija atliks panašų vaidmenį, kaip ir Vilniaus konferencija 1917 m., ragino pritarti vokiečių pageidaujamoms rezoliucijoms ir visais tautos reikalais rūpintis pavesti jos išrinktai Tarybai. Įtampai tarp lietuvių ir vokiečių atslūgus būtų galima atkakliai siekti visų lietuvių bendro tikslo – nepriklausomybės. Kelias į ją eitų per vieną po kitos iškovojamas nuolaidas: Štuthofo įkaitų paleidimas, aukštųjų mokyklų veiklos atnaujinimas, Lietuvos karinių dalinių ir galų gale vyriausybės sudarymas[910]. Konferencijai pritarus dėl M. Biržiškos pozicijos, buvo paskirta redakcinė komisija, kuri generalkomisariato aprobuotas rezoliucijas papildė teiginiais apie Lietuvos laisvę, būtinybę organizuoti lietuvių karinius dalinius.

Prof. M. Biržiška pirmininkavo (vicepirmininkai – Karo muziejaus viršininkas gen. V. Nagevičius ir buvęs Seimo narys Alfonsas Pimpė) per radiją transliuojamam viešam konferencijos posėdžiui. Jame svečių teisėmis dalyvavo vokiečių administracijos atstovai. M. Biržiška perskaitė rezoliucijas, aštuoniolikos kandidatų į Tarybą pavardes. Pasakė neabejojąs, kad Taryba „turės suformuluoti būdus ir rasti kelią į ateitį... Objektyvioji istorija tikrai įvertins ir šios dienos žygius, ir Tarybos darbus, ir galėsime numirti atlikę savo pareigą."[911] M. Biržiška konferencijos vardu pareiškė P. Kubiliūnui padėką už atliktą sunkų, nemalonų, neteisingų ir užgaunančių jo garbę gandų sukeliantį darbą, perskaitė

[908] Ten pat.
[909] Ten pat, lap. 51–52.
[910] Ten pat, lap. 52.
[911] Matulionis J. Neramios dienos. Toronto, 1975, p. 246.

Hitleriui adresuotą ištikimybės telegramą[912]. Po trumpo oficialaus posėdžio dalyviai nuvyko prie Nežinomo kareivio kapo. M. Biržiškai ir Linkmenų gydytojui Aleksandrui Rimui ant jo padėjus vainiką, nuskambėjo Lietuvos ir Vokietijos himnai.

Konferencijos rezoliucijas P. Kubiliūnas, M. Biržiška (perskaitė lietuvišką variantą), V. Nagevičius (perskaitė vokišką vertimą) įteikė A. T. von Rentelnui. Pastarojo padėjėjai Nabelsbergas ir Lietuvos vokiečių baronas Roppas pastebėjo, kad jos skiriasi nuo sudarytųjų konferencijos rengimo komisijos. Paanalizavęs skirtumus, T. A. von Rentelnas pakeltu tonu pareiškė, kad visas darbas yra niekinis ir prieš lietuvius numatytų aštrių priemonių nebegalima sulaikyti. M. Biržiška, nenorėdamas, kad lietuvių tauta nukentėtų, ryžosi vietoje „Lietuvos laisvei atstatyti" rezoliucijoje savo ranka įrašyti „Lietuvos laisvei užtikrinti". Iš vokiečių išėjo „išsitiesęs, bet lyg ne savom kojom". P. Kubiliūno surengtoje vakarienėje (dalyvavo vokiečiai su T. A. von Rentelnu priešakyje) profesorius, vokiečių kaimynų raginamas prabilti, nekalbėjo, teisinosi nuovargiu. Praleidęs nemigo naktį, sunkesnę „negu 1917 m. gruodžio 11 d. pasirašius pirminį Lietuvos atstatymo paskelbimo tekstą su lietuviškai vokiškomis 4 konvencijomis"[913], konferencijos dalyviams parašė pasiaiškinimą, kokiomis aplinkybėmis buvo pakeistas rezoliucijos tekstas[914]. Pareiškimas, išspausdintas trimis egzemplioriais (po vieną gavo P. Kubiliūnas ir V. Nagevičius), turėjo būti naudojamas apsiginti nuo galimo kaltinimo „rezoliucijos suklastojimu". M. Biržiška jį ne kartą skaitė lietuvių visuomenės veikėjams, studentams.

Išlaisvinimo iš Vakarų laukiančiame krašte Lietuvos konferencija nebuvo populiari. Ją itin kritiškai vertino kovoti nusiteikę pogrindininkai. Antai Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga, kviestinius delegatus raginusi konferenciją boikotuoti, jos vaidmenį palygino su sovietmečiu surengto vadinamojo liaudies seimo spektakliu. Tada okupantai taip pat išnaudojo kai kurių žymesnių lietuvių veikėjų naivumą, kad tokiu

---

[912] Pasiryžę kovoti prieš bolševizmą // Ateitis. 1943, bal. 5, nr. 80.

[913] Biržiška M. Vilniaus universitetas 1941–1944 m. ... // VUB RS, f. 257–243, lap. 55.

[914] M. Biržiška. Pareiškimas 1943 m. balandžio 5 d. Lietuvos konferencijos dalyviams // MAB RS, f. 165–175, lap. 73.

būdu „savanoriškai“ prijungtų Lietuvą prie SSRS[915]. Pogrindžio spauda, pastebėjusi per radiją girdėtų ir laikraščiuose paskelbtų rezoliucijų skirtumą, pranešė apie konferencijos rezoliucijų falsifikavimą – jį priskyrė vokiečiams arba gen. P. Kubiliūnui. Tai pakurstė naują pasipiktinimo konferencija bangą. M. Biržiška gavo laiškų, atsišaukimų, kuriuose jo vardas buvo siejamas su tautos interesų išdavyste. „Jūs sutikote taryboje dalyvauti, – rašoma viename jų, – kiekvienas bus tiek vertinamas, kiek neatitrūks nuo tautos ir pozityviai gins jos reikalus. Ginant ir negalint apginti lietuvio vardas įpareigoja pasitraukti iš tokio organo, kuris turi tarnauti tik okupacijai ir tautos naikinimui.“[916] Sugluminti buvo profesoriaus mokiniai, Štuthofo koncentracijos stovyklos įkaitai. „Diskutavome, visaip aiškinome, bet mįslės neatspėjome“, – rašė buvęs kalinys R. Mackonis[917].

Konferencijos nutarimai, rodę, kad dalis lietuvių elito remia vokiečius ir yra priešiška sovietams, įsiutino Maskvą. Ypač smarkiai imta pulti į bendradarbiavimo su vokiečiais kelią stojusį M. Biržišką. „Dabar suprantu, – 1943 m. balandžio 9 d. dienoraštyje įrašė M. Römeris, – kodėl Sovietų radijas siuto keikdamas Biržišką, kaip prieš porą dienų sužinojau Obeliuose. Sovietų pyktis turėjo būti juo didesnis, kad savo viešpatavimo metu Lietuvoje sovietai toleravo Mykolą Biržišką kaip profesorių ir „neutralų“ Universiteto rektorių, nekamavo jo ir neišvežė kankindami ir ištremdami daugelį kitų, kurie galėjo jiems mažiau pakenkti.“[918] Sovietinė propaganda M. Biržišką paskelbė lietuvių tautos priešu, „pardaviku“[919].

1943 m. birželį P. Kubiliūnas sukvietė Kaune pirmą vokiečių patvirtintos pirmojo generalinio tarėjo Patariamosios tarybos (12 narių, tarp jų 10 išrinktų konferencijos) posėdį. Patariamosios tarybos pirmininku išrinktam M. Biržiškai 1943–1944 m. keturis penkis kartus

---

915 Laisvės besiekiant. Lietuvos laisvės kovotojų sąjungos įnašas į antinacinę rezistenciją. Čikaga, 1983, p. 105.

916 „Į laisvę“, „Laisvės kovotojas“. Ponui prof. M. Biržiškai. 1943 07 24 // MAB RS, f. 105–175, lap. 85.

917 Mackonis R. Mykolas Biržiška (1882–1962) // Senoji vilniečių karta: portretų eskizai. Vilnius, 1999, p. 51.

918 Römeris M. Dienoraštis. Ištraukos // Kultūros barai. 1992, nr. 2, p. 72.

919 Žiugžda J. M. Biržiška – vokiškųjų okupantų tarnas // Už Tarybų Lietuvą. 1943, birž. nr. 33; Tiesa. 1943, geg. nr. 11. Parašas: J. Rimvydas.

teko dalyvauti įvairiuose pasitarimuose, derėtis su okupacinės valdžios pareigūnais lietuvių tautai skaudžiais klausimais. Tarybos sudarymas – vokiečių silpnėjimo ženklas – rodė tam tikrą lietuvių ir vokiečių santykių atoslūgį, mažino represijų pavojų. Štuthofo kaliniai lietuviai buvo pervesti į „garbės kalinius", vėliau – „garbės konsulus" (rūpinosi vėliau atgabentais žurnalistais, Vietinės rinktinės nariais), tačiau nors visuomenė dėjo daug pastangų, liko už spygliuotų vielų. Nebuvo atšauktas universitetų veiklos uždraudimas, tačiau jų personalas galėjo tęsti mokslo tyrimo, ypač tinkamo karo reikmėms, o slaptai – ir pedagoginį darbą. Rektorius drauge su kitais profesoriais vadovavo studentų seminarinėms studijoms, egzaminavo, o rezultatus įrašydavo į studijų knygeles atgaline data. Universiteto raštinė be nacių žinios buvusiems studentams išduodavo įvairias pažymas ir net diplomus, baigiantiems studijas išrašydavo baigimo pažymėjimus su nurodytomis ankstesnėmis egzaminų datomis. Oficialioji spauda, dar prieš metus negalėjusi paminėti VU rektoriaus 60-mečio ir sutuoktuvių 35-mečio, gana plačiai nušvietė jo spaudos ir mokslo darbo 40-metį[920].

1943 m. rudenį M. Biržiška ir kiti primygtinai vokiečių kviesti kultūrininkai (Miesto teatro, Muzikos mokyklos, Dailės muziejaus direktoriai, profesinių sąjungų kultūros referentas it kt.) dalyvavo steigiant vokiečių ir lietuvių kultūrinio bendradarbiavimo ratelį. Vilniaus miesto komisaras Hansas Hingstas aiškino, kad kova su bolševizmu „yra ne kas kita, kaip kova dėl Vakarų Europos kultūros". Anot jo, lietuvių tauta, aiškiai pasirinkusi vakarietišką kultūrą, stoja į Vokietijos vadovaujamą kovą[921]. Kalbėdamas M. Biržiška kėlė reikalavimą ratelyje rodyti ne vien vokiečių, bet ir lietuvių kultūrą, veiklos nesieti su politika, administraciniu diktatu ir kt.[922] Tačiau „ratelio" veikla užgeso dar neprasidėjusi, juolab kad lietuvių kultūrininkai visai nesistengė jos plėtoti.

---

[920] Dausėnas J. Didžiojo patrioto sukaktis // Karys. 1943, nr. 30; Žmogus, ypatingai pamilęs Vilnių (Prof. M. Biržiškos 40 m. spaudos ir mokslo darbo sukakties proga) // Naujoji Lietuva. 1943, liep. 18, nr. 166; Girkantas A. Prof. Mykolas Biržiška (40 m. spaudos ir mokslo darbo sukakčiai paminėti) // Ateitis. 1943, liep. 8 ir kt.

[921] Ir Vilniuje įsteigtas vokiečių–lietuvių kultūrinio bendradarbiavimo ratelis // Naujoji Lietuva. 1943, lapkr. 18, nr. 270.

[922] Pšibilskis V. B. Mykolas Biržiška ir Vilniaus universitetas: Veiklos studija ir atsiminimų publikacija. Vilnius, 2005, p. 208.

Po konferencijos vokiečiai neatsisakė minties imti Lietuvos vyrus į kariuomenę. Šį klausimą ne kartą svarstė generaliniai tarėjai atskirai ir kartu su vokiečiais. M. Biržiškai labiausia rūpėjo, kad vienaip ar kitaip būtų pereita prie nepriklausomų lietuviškų karinių dalinių sudarymo. Jo nuomone, be jų buvo neįmanoma ne tik atkurti Lietuvos nepriklausomybės, bet ir išlaikyti Vilniaus krašto lietuvių rankose. Todėl dėjo nemažai pastangų pasiekti šiuo klausimu generalinių tarėjų, pogrindžio veikėjų ir lietuvių visuomenės atstovų susitarimą. Pagaliau M. Biržiška ir gen. P. Kubiliūnas* 1943 m. lapkričio 24 d. Kaune sušaukė 46 asmenų (generaliniai tarėjai, tarybos nariai, įvairių politinių grupių, aukštųjų mokyklų, vyresniųjų karininkų, pogrindžio atstovai) pasitarimą. Ideologiniu požiūriu labai margame susirinkime daugumą sudarė aiškiai prieš vokiečius nusistatę lietuviai patriotai. Po diskusijų pritarta gen. S. Raštikio iš anksto su kai kuriomis pogrindžio organizacijomis suderintoms išvadoms: bet kuris SS junginys yra nepriimtina, nesuprantama, svetima ir priešinga lietuvių dvasiai forma; lietuvių tautai priimtina tik tautinė Lietuvos kariuomenė, sudaroma mobilizacijos būdu, vadovaujama lietuvių karininkų ir skiriama tik Lietuvai tiesiogiai ginti[923]. Vokiečiams tokie reikalavimai buvo nepriimtini, todėl derėtis su T. A. von Rentelnu sudaryta trijų asmenų (M. Biržiška, V. Nagevičius, J. Šaulys) delegacija[924]. „Jei dabar tie dalykai nepraeis, – profesorius rašė žmonai, – prasidės ne tik 100 000 darbininkų ėmimas, bet ir – visų pirma – mūsų inteligentijos naikinimas – nežiūrint visos bolševikų ofenzyvos ir Berlyno bombardavimo vokiečiai tebeseka Hitlerio užtikrinimais laimėti ir atitinkamai laikosi – pasikalbėjimai su Rentelnu gerokai man nervų kainuoja."[925]

---

* Gen. P. Kubiliūnas iš pradžių į M. Biržišką kaip socialdemokratą žvelgė santūriai. Vykstant aštrioms diskusijoms su vokiečiais, jiedu „nuoširdžiai susiprato". (Žymantas S. Mykolas Biržiška... // Dirva. 1972, lapkr. 17, nr. 89.) Anot M. Biržiškos, P. Kubiliūnas buvo tylus, bet didelis patriotas, žiūrėjęs ne savo, o krašto naudos. Jo pasirinktas kelias nebuvo populiarus ir baigėsi skaudžiu pralaimėjimu – per daug pasitikėjo nacistiniais vokiečių politikais, per mažai nusimanė politikos vingiuose. (Biržiška M. Dėl ancevičių „nepuldinėjimų" // Naujienos. 1961, liep. 15, nr. 575.)

923 Raštikis S. Kovose dėl Lietuvos. D. II. Los Angeles, 1957. Fotografuotinis leidimas. Vilnius, 1990, p. 356.

924 Matulionis J. Neramios dienos. Toronto, 1975, p. 310.

925 M. Biržiškos laiškas B. Biržiškienei. 1943 12 19 // MAB RS, f. 165–93/1, lap. 159.

1944 m. vasario 16 d. po ilgų derybų paskelbtas gen. Povilo Plechavičiaus vadovaujamos Lietuvos vietinės rinktinės (LVR) kūrimas sulaukė plataus pritarimo, nes lietuviai joje įžvelgė atkuriamos Lietuvos kariuomenės užuomazgas. Kovo 13 d. pasirašytas susitarimas su vokiečių valdžios pareigūnais, sudaryta speciali karo taryba (generolai P. Plechavičius, P. Kubiliūnas, S. Raštikis, prof. M. Biržiška ir kt.). Jos vadovui suteikta teisė prireikus keisti tarybos sudėtį ir skelbti mobilizaciją[926].

Lietuvos jaunimas, skatinamas patriotinių jausmų, kad galės tarnauti kraštui, noriai stojo į LVR. 1944 m. vasario 21–kovo 1 d. užsiregistravo 19,5 tūkst. vyrų[927], tarp jų buvo ir ne vienas Vilniaus bei Kauno universiteto studentas. Kai Vokietijos vyriausybei ir okupacinei administracijai nepavyko LVR išsiųsti kariauti iš Lietuvos, ją likvidavo. Vadas su štabu buvo išvežti į Salaspilio koncentracijos stovyklą, 80 narių sušaudyta Paneriuose, kai kurie išvežti į Vokietiją. Dauguma LVR karių su ginklais ir amunicija išsiskirstė. Šiuo momentu M. Biržiška, kiti VU profesoriai ir studentai, slėpdami ir perrengdami civiliais drabužiais, nuo nacių išsaugojo ne vieną „poviliuką". SS ir policijos vadas Lietuvoje Kurtas Hintze paskelbė melagingą laišką apskričių komisarams. Iš jo turėjo paaiškėti, kodėl LVR „lietuvių tautos interesais turėjo būti paleista"[928].

Didžiulės nesėkmės Rytų fronte ir lietuvių visuomenės piktinimasis susidorojimu su LVR privertė vokiečių administraciją laviruoti. Generalinis komisaras T. A. Rentelnas VDU rektoriui atsiuntė raštą, kuriame aiškino, kad lietuvių jaunimo dalyvavimas vokiečių kariuomenėje sudarys prielaidas atidaryti aukštąsias mokyklas. 1944 m. balandžio 22 d. VU senatas paskutiniame savo posėdyje į generalkomisaro mintį atsakė vienareikšmiškai: tik leidus pradėti mokymo darbą jaunimas įsitrauks į aktyvesnę kovą su bolševizmu. T. A. Rentelnui buvo priminta, kad VU nėra VDU dalis, kaip buvo galima suprasti iš rašto kauniškio universiteto rektoriui[929].

---

926 Matulionis J. Neramios dienos. Toronto, 1975, p. 330.

927 Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija. Vilnius, 2005, p. 236.

928 Hintze. Teisybė apie Vietinę Rinktinę // Naujoji Lietuva. 1944, birž. 27, nr. 150.

929 Vilniaus universiteto senato posėdžio protokolas. 1944 04 22 // VUB RS, f. 98–VU52, lap. 295.

Po dešimties dienų, bijodamas, kad gali būti bolševikų ar lenkų nužudytas, prof. M. Biržiška parašė namų testamentą, kuris atskleidė didžiausias jo vertybes. Lietuvių tautos prašė niekados neapleisti jo žmonos, dukterų ir auklės. Žmonai Bronislavai pavedė gelbėti jo rankraščius, lankyti kapą, bet neliūdėti. Brolis Vaclovas turėjo pasirūpinti išspausdinti knygos „Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos" trečiąjį tomą, „Vilniaus Golgotos" antrąją dalį, naudotis surinktąja medžiaga, vėliau ją atiduoti Mokslų akademijai. Abu brolius įpareigojo ant tėvų kapo pastatyti paminklą arba kryžių. Dukrą Mariją skatino labiau pasitikėti savo, kaip menininkės, jėgomis, Oną – kad ir vaikų sulaukusi neapleistų muzikos[930].

Sielodamasis dėl lietuvių inteligentijos, jaunimo sunaikinimo grėsmės, prof. M. Biržiška nebuvo abejingas kitų tautų, ypač žydų, likimui. Dar pirmuoju nacių šeimininkavimo laikotarpiu, kai tik prasidėjo akcijos prieš žydus, profesorius bandė užtarti persekiojamus žmones. Iškviestas į gestapą, buvo įspėtas, kad visi žydų reikalai priklauso tik vokiečių įstaigoms ir bet koks bandymas žydus užtarti gali pridaryti didelių nemalonumų VU[931]. Priverstas atsisakyti viešų žygių, slapta bandė švelninti beteisių žmonių likimą. Per VU bibliotekos atsakingąją sekretorę Oną Šimaitę profesorius kas mėnesį Vilniaus ir Kauno getams perduodavo maisto, tam tikrą sumą pinigų, padėjo išlaikyti slapstomą jauną žydų rašytoją Salą Wachman (literatūrinis slapyvardis Ktana)[932]. Panašiai elgėsi kiti VU profesoriai (V. R. Jurgutis, L. Karsavinas, Vc. Biržiška, Antanas Žvironas), Biržiškų artimieji*.

---

930 M. Biržiškos testamentas. 1944 05 03 // MAB, f. 165–3, lap. 7.

931 Pšibilskis V. B. Mykolas Biržiška ir Vilniaus universitetas. Vilnius, 2005, p. 168.

932 Išgelbėję pasaulį... Žydų gelbėjimas Lietuvoje (1941–1944). Vilnius, 2001, p. 187–188.

* M. Biržiškos dukters Marijos uošvė Marija Žakevičienė su dukra Jadvyga Jablonskiene Kaune augino žydų iš geto dukrą Salomę Vilenčikaitę. 1943 m. gruodžio 19 d. profesorius žmonai rašė: „Pas Žakevičienę naujiena – Kauno siuvėjo (tu jį pažįsti) Vilenčiko 3 m. dukrytė... Dabar vadinasi Dalia... Ir daug dabar Lietuvoje tokių „Dalių"..." (MAB RS, f. 165–98/1, lap. 160.) Būsimas Biržiškų žentas Kazys Barauskas keletą savaičių buvo pas save apgyvendinęs pabėgusią iš geto Alytaus advokato dukrą gimnazistę.

Prasidėjus žydų šaudymams, paramos akcijai sustiprinti Kauno notaro Bartkevičiaus bute buvo 1943 m. birželio 4 d. surengtas slaptas M. Biržiškos susitikimas su žymiu žydų visuomenės veikėju Levu Garfunkeliu[933]. Profesorius apibūdino padėtį Lietuvoje (Lietuvos konferencija sušaukta dėl būtinybės apmalšinti vokiečių įtūžį; jos rengėjams pažadėta visokių nuolaidų, bet netesėta), aiškino, kad jo ryšiai su vokiečiais silpni. M. Biržiška domėjosi žydų padėtimi, savo pažįstamais, tikino noriai palaikysiąs ryšius ir pranešiąs visas svarbias žinias. Avrahamo Tory dienoraštyje pažymėta, kad susitikimas, nors ir nesuteikė daug paguodos bei vilties išsivaduoti, buvo nuoširdus ir atviras. „Tai buvo rimtas dialogas dviejų senų draugų, susitikusių lemtingu istoriniu momentu."[934] Regis, tragišku laikotarpiu M. Biržiška iš savo atminties ištrynė tuos lietuvių ir žydų santykių nelygumus, kurių, jo nuomone, atsirado sovietmečiu. Tik vėliau, už santykių pablogėjimą 1940–1941 m. atsakomybę užkroves žydams, stengėsi suprasti, lyg ir pateisinti juos puolusį lietuvių patriotinį jaunimą. Tačiau buvo įsitikinęs, kad „žydšaudžiai" ne tik nereiškė savo tautos nusistatymo, bet ir buvo vieningai ignoruojami „kaip nustoję žmogaus vardo ir tautos išmesti iš savo tarpo"[935].

1944 m. vasaros pradžioje žlungantis nacių režimas vis dar bandė vykdyti naujas mobilizacijas. Birželio 10 d. P. Kubiliūnui paskelbus potvarkį „Dėl šaukimo karo tarnybon" generaliniai tarėjai važinėjo po Lietuvą ir aiškino reikalą kurti lietuviškus karinius dalinius. Prof. M. Biržiška, tikėdamas, kad jie būtini norint gintis nuo „besibraunančių Rytų", taip pat stiprinti tautos atsparumą lenkams ir vokiečiams, tuo klausimu buvo nuvažiavęs į Telšius ir Kretingą. Susirinkimuose „prieš vokiečių klastas ir niekšybes dantis sukandę žemaičiai sakėsi visgi turį ginkluotis, turį gintis, tik labiau saugodamiesi vokiečių pinklių."[936] Prisimindami tragišką Lietuvos vietinės rinktinės likimą, matydami artėjančią prie pabaigos nacių okupaciją, Lietuvos vyrai į P. Kubiliūno potvarkį nereagavo.

---

933 Ten pat, p. 73.

934 Tory A. Kauno getas: diena po dienos. Vilnius, 2000, p. 367.

935 Biržiška M. Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą. Los Angeles, 1952, t. 1, p. 48.

936 Biržiška M. Vilniaus universitetas 1941–1944 m. ..., lap. 79.

Minsko pusėje aidint patrankų griausmui, 1944 m. birželio 24 d. Biržiškos ištekino jauniausiąją savo dukrą Oną už Lietuvos mokslų akademijos Lituanistikos instituto vyresniojo asistento Kazio Barausko. Liepos 2-osios vakarą žentas S. Žakevičius prof. M. Biržišką įspėjo, kad prasidėjo vokiečių evakuacija iš Vilniaus. Profesorius pasirūpino paslėpti Lietuvai svarbius dokumentus*, pavedė VU administracijai perduoti bibliotekos (joje buvo įsikūręs rektoriaus kabinetas) raktus buvusiam sovietmečio prorektoriui doc. Kazimierui Bieliukui ir su šeima vargais negalais išvyko į Kauną. Šiame mieste praleido dešimt dienų, tuo laiku rūpinosi gauti vokiečių leidimą peržengti Vokietijos sieną, įkalbinėjo kitą buvusį prorektorių J. Bulavą vykti į Vilnių ir saugoti universitetą. Pagaliau liepos 13-ąją, kai raudonoji armija užėmė Vilnių, M. Biržiškos, V. Krėvės-Mickevičiaus šeimos, prof. P. Skardžius ir kiti pabėgėliai atsidūrė Eitkūnuose. Čia beveik pusantro šimto žmonių grupė, neva pasamdyta darbui Vokietijoje, išrikiuota gretomis po keturis, peržengė žlungančio Trečiojo reicho sieną.

Visą gyvenimą tik dvasinėmis vertybėmis rūpinęsis prof. M. Biržiška Lietuvoje paliko didžiausią savo turtą – su meile daug metų kauptą ir pavyzdingai tvarkytą 10 tūkst. tomų biblioteką, visą 1940–1944 m. surinktą archyvinę medžiagą: apie 500–600 senojo Vilniaus universiteto studentų kartoteką, daugybę 1800–1864 m. kultūros istorijos įrašų**. Panašiai pasielgti teko ir šimtams kitų Lietuvos aukštųjų mo-

---

* P. Vileišio namuose, kur prieš karą buvo įsikūrusi LMD, draugijos bibliotekos darbuotojas Pranas Razmukas, M. Biržiškos ir M. Katiliūtės prašomas, paslėpė dešimt dėžių dokumentų. Susiję su Lietuvos tarybos, Vilniaus miesto ir srities piliečių komiteto veikla ir kiti svarbūs dokumentai slėptuvėje saugoti 55 metus. (Po pusės amžiaus atskleista M. Biržiškos archyvų paslaptis // Respublika. 1999, spal. 1, nr. 245; 55 metus slėpto Mykolo Biržiškos archyvo nepalietė laikas // Lietuvos aidas. 1999, spal. 21).

** Manoma, kad baigiantis karui iš evakuacijos SSRS grįžęs į Vilnių buvęs profesoriaus mokinys K. Korsakas apsigyveno M. Biržiškos bute pirmiausia dėl to, kad išgelbėtų nepaprastai vertingą biblioteką. Simboline kaina atpirko savo filologiniam darbui reikalingas knygas, kitą bibliotekos dalį perdavė centrinei Mokslų akademijos bibliotekai. Jos rankrašynui buvo atiduotas ir mokslininko asmeninis archyvas, sudaręs Mykolo Biržiškos fondo pagrindą. Daug M. Biržiškai priklau-

kyklų mokslo personalo narių, bijojusių vėl patekti į grįžtančio sovietinio režimo gniaužtus.

siusių knygų pateko į Lietuvių literatūros ir kalbos instituto, kuriam nuo 1946 m. vadovavo K. Korsakas, biblioteką. Drauge su knygomis vėliau institutui atiduotos ir lentynos; jas atitraukus rastas M. Biržiškos nacių okupacijos metais paslėptas Karlo Marxo portretas. Didžiulis M. Biržiškos rašomasis stalas atsidūrė Maironio lietuvių literatūros muziejuje Kaune. K. Korsako šeimai 1994 m. padovanojus Lietuvių literatūros ir tautosakos institutui jo biblioteką, buvo perduota ir išsaugota likusi M. Biržiškos asmeninės bibliotekos dalis. Taigi prof. M. Biržiškos biblioteka pateko į didžiulę jos vertę suprantančio žmogaus rankas, pravertė jo moksliniam darbui tenkina lituanistikos reikmes. (Korsakaitė I. Apie asmeninę Korsako biblioteką // Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940–2000. Vilnius, 2002, p. 177–186.)

Tėvynėje liko širdis

Nuo artėjančios raudonosios armijos ir sovietinės reokupacijos pasitraukę iš Lietuvos Biržiškos įsiliejo į Vokietijoje susitelkusį daugiamilijonį Antrojo pasaulinio karo benamių pabėgėlių būrį. Tūkstančiai lietuvių iš krašto traukėsi tik „trumpam laikui", vylėsi, kad įgyvendindami 1941 m. rugpjūčio 14 d. Atlanto chartiją sovietai paliks Lietuvą, kad jos nepriklausomybė bus atkurta. Tačiau prof. M. Biržiška, 1944 m. vasarą tapdamas politiniu emigrantu, buvo pasirengęs ne trumpesnei kaip 20 metų emigracijai[937]. Likimo smūgis profesoriaus gyvenimo kelią dar tvirčiau susiejo su VU likimo tradicija – prieš šimtą metų politiniais emigrantais tapo ne vienas senojo universiteto dėstytojas, studentas. Nuo pat jaunystės įkvėpimo sėmęsis iš didžiojo poeto ir emigranto A. Mickevičiaus, prof. M. Biržiška pajuto gilesnę jo „Lenkų klajonių knygos" („Księgi piligrzymstwa polskiego") idėjų prasmę ir sielos skundą – Tėvynėje liko širdis.

Dėl sąjungininkų aviacijos bombardavimų, nuolatinių varinėjimų iš vienos vietos į kitą Biržiškos blaškėsi po vis siaurėjančią žlungančio Trečiojo reicho teritoriją. 1944 m. liepos mėnesio antrąją pusę praleidę Straszhofo tranzitinėje stovykloje Austrijoje, iki rugsėjo vidurio gyveno Vienoje. Čia palikę brolius Vaclovą ir Viktorą* (Barauskai išsikėlė

---

937 Prof. M. Biržiškos sukaktį švenčiant // Draugas. 1957, rugpj. 24, nr. 199.

* 1945 m. balandį Vienoje prasidėjus mūšiams, abu broliai pasiekė Insbruką, kur viešėjo pas Mariją Gimbutienę. Sunykęs (neteko apie 15 kg svorio) Vaclovas gailėjosi pasitraukęs iš Lietuvos. Sakė bėgęs nenorėdamas skirtis su broliais, ypač Mykolu, kuriam reikėjo bėgti. (Gimbutienė M. ... Iš laiškų ir prisiminimų. Vilnius, 2005, p. 136.)

į Freiburgą, Žakevičiai – iš pradžių į Württembergą, vėliau – į Lübecką), pusantro mėnesio praleido Bad Reinerze Silezijoje, Heiligendamme, Mecklenburgo pajūryje. Vėliau kiek ilgesniam laikui (iki 1945 m. vasario 13 d.) apsistojo universitetiniame Greifswaldo mieste, kurio pavadinimą senu savo papratimu profesorius sulietuvino*. Gyveno privačiame savanaudės frau Alexander bute, viešbutyje, vis dažniau skelbiant oro pavojų bėgiojo po slėptuves, varganai maitinosi vis sunkiau beužtinkamose valgyklose[938]. Didžiulė atgaiva buvo tai, kad Greifswalde susirinko būrelis VU HMF mokslo personalo narių: V. Maciūnas, A. Salys, P. Čepėnas, J. Puzinas ir Stutthofe kalinčio prof. B. Sruogos žmona Vanda Daugirdaitė-Sruogienė. Dėl to Austrijoje gyvenantis prof. V. Krėvė-Mickevičius 1944 m. lapkričio 2 d. laiške M. Biržiškai rašė: „Beveik pavydžiu Jums, kad Jūs galite dirbti, kad susirinkote visu fakultetu vienoje vietoje, galite bendrauti, pasikalbėti vienas su antru, pagaliau pasiguosti skaudamaisiais klausimais. Aš čia sėdžiu vienas kaip meška lauže."[939]

Frontui priartėjus visiems lietuviams iš Greifswaldo teko trauktis tolyn. V. Maciūnas ir A. Salys atsidūrė kitame universitetiniame mieste – Marburge. Biržiška su žmona pateko į Melbecko miestelį netoli Lüneburgo, 1945 m. vasario 16–balandžio 17 d. gyveno Wilhelmo Hahno viešbutyje (tiksliau – Hahno pašto agentūros kambarėlyje). Balandžio 18 d. kaimą užėmę anglai pabėgėlius iškraustė iš viešbučio. Iki rugsėjo mėnesio drauge su vokiečių moterimis ir vaikais pagyvenę vasarnamyje kitame Melbecko pakraštyje, Biržiškos pateko į Uchte's perkeltųjų asmenų (DP) stovyklą (vėliau ji pavadinta „Vytis").

Priverstas nuolat bastytis, gyventi nekūrenamose patalpose, tenkintis menku valgiu, o naktimis kentėti nemigą dėl dažnų bombardavimų,

---

* Gripgiris (vok. „Greif" – paukštis grifas, „Wald" – miškas), o kiti lietuviai pabėgėliai baigė lietuvinti – Grybgiris. Studijuodamas Maskvoje M. Biržiška Vorobjovo kalnus vadino Žvirbliakalniu, prieš pat karą Bufalo (Tauro) kalną Vilniuje pakrikštijo Taurakalniu.

938 Biržiška M. Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą. Los Angeles, 1952, t. 1, p. VI.

939 Maciūnas V. Lietuvių kalbai skirtas gyvenimas. Keli bruožai ir atsiminimai apie Antaną Salį // Draugas. 1972, lapkr. 11, nr. 266.

prof. M. Biržiška kiekvieną ramesnę valandą stengėsi panaudoti darbui. Dar Vienos universitete užtikęs brošiūrėlę apie slovakų tautybę, profesorius sumanė parašyti ir apie lietuvius: jų būdą, kaimo ir miesto kultūrą, tautinės savimonės formavimąsi, kitų tautų įtaką, valstybės atkūrimą, tautos gyvenimo modernėjimą ir kt. Negalėdamas gauti istorinių šaltinių ir literatūros, turėjo kliautis tik savo atmintimi. Būdamas pagyvenęs (1944 m. sukako 62-eji), fizinių ir dvasinių sukrėtimų išvargintas, įvairiomis priemonėmis lavino nusilpusią atmintį, gaivino primirštus istorinius faktus. 1944 m. rugpjūtį–rugsėjį parašė pirmą, spalį–lapkritį – antrą darbo plano variantą. Melbecko miškelyje pieštuku parašyta pirmoji „galvojimų apie savo tautą" dalis[940]. Persikėlus į Uchtės stovyklą, sumanymas nebuvo įgyvendintas, nes teko imtis kito darbo. Per savo dukters Marijos vyrą S. Žakevičių* profesorius gavo VLIK'o prašymą skubiai parengti rašinį apie Vilniaus universitetą bolševikinės okupacijos (1940–1941) metais. Leidinys turėjo būti skirtas amerikiečiams, tad parašytas anglų kalba. Kadangi M. Biržiška anglų kalbos nemokėjo**, ieškojo vertėjo. Pasitaikė lenkų kilmės JAV armijos karininkas, kuris sutiko išversti, jei rašinys bus parašytas lenkų kalba. Puikiai ją mokėjęs M. Biržiška ėmėsi darbo, tačiau kol rašinys buvo rašomas, spausdinamas, karininkas išvyko į JAV ir darbas pasidarė nebereikalingas. Uchte's gyventojas Mečys Bankaitis-Bankauskas, baigęs VU 1943 m., išvertė rankraštį į lietuvių kalbą. Vertimo, kurio atidžiai patikslinti neturėjo progos, M. Biržiška sulaukė jau būdamas Pabalti-

---

940 Biržiška M. Lietuvių tautos kelias..., p. VI.

* Vakaruose S. Žakevičius (nuo 1945 m. pab. – S. Žymantas) daug prisidėjo atgaivinant VLIK'o veiklą, buvo vienas ryšių su kovojančia Lietuva organizatorių. 1945 m. rudenį užmezgė ryšius su britų slaptosios žvalgybos karininku McKibbinu. Šis į Uchte's stovyklą atvežė Lietuvos pasiuntinio Didžiojoje Britanijoje B. K. Balučio laišką S. Žymantui ir M. Biržiškai. (Mockūnas L. Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje. Vilnius, 1996, p. 140.)

** Prof. M. Biržiška gerai kalbėjo ir rašė lietuviškai, lenkiškai, rusiškai, silpnai kalbėjo (bet nerašė) vokiškai, skaitė lotyniškai, angliškai, itališkai, gudiškai, ukrainietiškai, čekiškai, slovakiškai, latviškai. (M. Biržiškos pildyta anketa. 1942 m. kovo 5 d. // Lietuvos archyvai. Vilnius, 1990, t. 2, p. 112.)

jo universitete Hamburge[941]. 1947 m. rugsėjį–spalį rašinį išspausdino populiarus Henriko Žemelio redaguojamas lietuvių pabėgėlių laikraštis „Mintis". 1948 m. Memmingene 1000 egzempliorių tiražu pasirodė straipsnio perspaudas.

Gyvendamas Uchtėje, prof. M. Biržiška bendradarbiavo mėnesiniame stovyklos žurnale „Vagos". Pirmajame leidinio numeryje paskelbė 1945 m. lapkritį parašytą straipsnį apie lietuvių tautinį meną[942]. Ketvirtame–šeštame „Vagų" numeriuose publikuota išsami M. Biržiškos studija „Lietuvos ir Lenkijos santykiai amžių bėgyje"[943]. Joje pateikta nuodugni istorinė abiejų valstybių santykių raidos analizė, apžvelgtas tradicinis lenkų požiūris į lietuvių tautą ir atsikuriančios Lenkijos valstybės politika Lietuvos atžvilgiu, aptarta Lietuvos ir Lenkijos byla, Vilniaus vadavimo idėja ir kitos problemos. Dviejų gretimų tautų ir valstybių santykių temą profesorius plėtojo ir vėliau, recenzuodamas Antrojo lenkų korpuso 5-osios Vilniaus pėstininkų brigados Romoje 1946 m. išleistą knygą „Wilenszczyzna" (Vilniaus kraštas, Vilnija – *V. B. P.*). Darė išvadą, kad valstybių santykius į naujas vėžes galės įstatyti tik sumanūs, ryžtingi žmonės, drįstantys ne tik „prireikus kirsti saviesiems kad ir nemalonų, skaudų tiesos žodį, bet ir sugebantys sveikai veikti platesnę savo visuomenę"[944].

Uchte's DP stovyklos lietuvių bloke, kuriame gyveno apie 100 tautiečių (gen. Povilas Plechavičius, kun. Petras Totoraitis, Pranas Čepėnas, Adolfas Armalis, Juozas Černius, Antanas Kairys, Martynas Purvinas, Povilas Variakojis, Jonas Laumakys ir kiti), prasidėjo gyvas kultūrinis gyvenimas. Intelektualų sudarytame Kultūros ratelyje aktyviai reiškėsi prof. M. Biržiška. Per septynis mėnesius ratelio nariams jis perskaitė devynis pranešimus, kurių pagrindas buvo spaudai rengiami straipsniai („Vilniaus universitetas 1941–1944 m.", „Lietuvių ir lenkų santykių istorinė raida", „Mykolas Römeris" ir kt.), aktualūs klausimai („Su-

---

941 Pšibilskis V. B. Mykolas Biržiška ir Vilniaus universitetas. Vilnius, 2005, p. 10.

942 Biržiška M. Lietuvių dainos, šokiai, kryžiai, marginiai // Vagos. 1946, nr. 1, p. 5–10.

943 Vagos. 1946, nr. 4, p. 7–19; nr. 5, p. 5–15; nr. 6, p. 7–18.

944 Biržiška M. Lenkišką knygą lietuviškai paskaičius (melagingos knygos paraštėse) // Žingsniai. 1948, nr. 15, p. 9.

manymai universiteto darbui atgaivinti", „JAV lietuviai", „Politiniai Lietuvos išeiviai Prancūzijoje", „Vasario 16-oji" ir kt.). 1945–1946 m. profesorius apsilankė ir kitose DP stovyklose – Dörverdeno, Melbecko, Fischbecko, Freiburgo, Neumünsterio, Flensburgo, Wolterdingeno, Oldenburgo ir ten skaitė pranešimus. Apskritai 1945–1946 m. įvairiose lietuvių tremtinių bendruomenėse perskaitė apie 30 paskaitų[945]. Už paskaitas gautą honorarą neretai skirdavo lietuvių Raudonajam Kryžiui. Visuomeniškai aktyvų M. Biržišką visuotinis Uchte's lietuvių susirinkimas 1946 m. sausio 20 d. išrinko į komisiją ir jai pavedė organizuoti rinkimus į Uchte's tremtinių bendruomenių suvažiavimą. Stovyklos lietuviams atstovauti buvo patikėta gen. P. Plechavičiui.

Beveik iki paskutinių Trečiojo reicho žlugimo savaičių tarp iš Lietuvos pabėgusių buvusių tarėjų ir dalies vyresnio amžiaus inteligentijos atstovų buvo gajus 1918–1919 metų reinkarnacijos mitas. Laukiant Vakarų sąjungininkų ir Vokietijos paliaubų, buvo palaikomi ryšiai su Reicho ministru Alfredu Rosenbergu, kitais aukštais Vokietijos pareigūnais, siekiama abišalių nuolaidų ir naudos. Tais reikalais į Berlyną, kur buvo susitelkę daugiausia lietuvių pabėgėlių, veikė R. Skipičio įkurta Lietuvių sąjunga, ne kartą buvo kviečiamas M. Biržiška. Iniciatyvą rodė A. Rosenbergo ministerijos okupuotiems Rytų kraštams įsteigtos globos įstaigos (vok. *Litauische Hilfstelle*) vadovas Jonas Paukštys. Paskirtas gestapo, jis turėjo kuo daugiau lietuvių vyrų įtraukti į SS dalinius. Dėl to konkuravo dvi ministerijos, vadovaujamos Heinricho Himmlerio ir A. Rosenbergo.

Anot Stasio Raštikio, dar 1944 m. rugsėjo 20 d. į šiuo klausimu sušauktą pasitarimą buvo pakviestas ir Patariamosios tarybos pirmininkas M. Biržiška. Atvykęs į Berlyną ir sužinojęs, kad nėra pirmojo generalinio tarėjo P. Kubiliūno, išgirdęs apie numatomus svarstyti reikalus, J. Paukščio įstaigoje nepasirodė[946].

1944 m. rudenį buvo aišku, kad Vokietija pralaimės sąjungininkams ir Lietuva pateks į sovietų rankas. Tačiau tada, kai J. Paukštys ėmė

---

[945] LNM SN. Mykolo Biržiškos archyvas. Bibliografiniai užrašai.

[946] Raštikis S. Kovose dėl Lietuvos. Kario atsiminimai. T. 2. Los Angeles. Fotografuotinis leidimas. Vilnius, 1990, p. 440.

skleisti lietuvių arba Lietuvos politinio komiteto idėją, M. Biržiška, matyt, prisimindamas Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo 1918 m. pradžioje aplinkybes, įsitraukė į bevilтišką politinę akciją. 1944 m. spalio 4 d. jis dalyvavo J. Paukščio sušauktame pasitarime Berlyne, pasakojo, kaip buvo sudaryta Lietuvos Taryba, sutiko pirmininkauti organizaciniam komitetui (V. Landsbergis-Žemkalnis, K. Grinius ir kt.), kurio tikslas – sušaukti konferenciją (suvažiavimą). Nesikratė siūlymo pirmininkauti šiam renginiui ir daryti pranešimą apie lietuvių padėtį krašte ir Vokietijoje[947]. Vienų pabėgėlių giriamas, kitų piktai puolamas, M. Biržiška savo elgesio motyvus išdėstė atsakyme į V. Krėvės-Mickevičiaus laišką*. Rašė, kad veikti jį skatina ne valdiškos ambicijos, o naudos siekimas išeiviams ir pačiai Lietuvos ateičiai, nors veikloje dalyvaujantys žmonės gali susikompromituoti ir skaudžiai nukentėti[948].

Baigiantis karui vokiečių įstaigoms vis dar buvo svarbu išgauti lietuvių pažadą aktyviau jungtis į kovą su bolševizmu. Tuo tikslu suplanuota Vokietijai naudinga propagandinė akcija – žinomų Europos lietuvių kreipimasis į JAV lietuvius raginant remti tą kovą. Generaliniams tarėjams abejojant, ar kalbos per Vokietijos valstybinį radiofoną užsienio lietuvių nebus suprastos tik kaip provokiška propaganda, nuspręsta kalbėti vien apie padėtį Lietuvoje ir kitus lietuvių reikalus. Tokiomis sąlygomis laidose dalyvavo M. Biržiška (pradėjo paskaitų ciklą, kuris turėjo tapti nuolatine jo veikla), Kazys Musteikis, Jonas Matulionis, Jurgis Elisonas, Vincė Jonuškaitė-Zaunienė ir kiti. Pastangos rasti būdą, kaip spaudžiant vokiečiams prabilti į tautiečius ir būti jų suprastiems, reikalavo nemažai dvasinių jėgų. Vyriausias amžiumi dalyvis Jonas Šliūpas, radiofonui parengtą savo kalbą vakare perskaitęs M. Biržiškai, paveiktas jam skirto vaidmens, kitą dieną mirė[949].

---

[947] Matulionis J. Neramios dienos. Toronto, 1975, p. 478.

* Sužinojęs apie M. Biržiškos veiklą Berlyne, rašytojas jį ragino nesivarginti smulkiais darbais, saugoti save Lietuvos ateičiai, laikams, „kada Jūs ištikrųjų būsite nepamainomas vyras, kuriam gal teks atsistoti priešaky išlaisvintos tėvynės". (V. Krėvės-Mickevičiaus laiškas M. Biržiškai. 1944 12 11 // VUB RS, f. 118–428, lap. 13.)

[948] Iš laiškų Vincui Krėvei 1944–1954 // Metmenys. 1983, nr. 45, p. 123–124.

[949] Biržiška M. Pasimatymas su Dr. J. Šliūpu // Europos lietuvis. 1994, lapkr. 5–11, nr. 45.

J. Paukščio iniciatyva Berlyne buvo rengiamas ir atsišaukimas į lietuvių tautą, reiškiantis ištikimybę Hitleriui ir pasiryžimą remti beviltiškas jo karines pastangas. Specialiai parinkti asmenys, tarp jų ir M. Biržiška, buvo kviečiami į Berlyną atsišaukimo pasirašyti. Nuo šio žingsnio profesorių atkalbinėjo Vaclovas Sidzikauskas[950], žentas S. Žakevičius-Žymantas. Deja, jokie argumentai nelemto rašto sumanymo sužlugdyti nepajėgė. Iš 27 turėjusiųjų jį pasirašyti buvo surinkti parašai tik dešimties asmenų[951], tarp jų – buvusio Lietuvos prezidento K. Griniaus, gen. Miko Reklaičio, prof. M. Biržiškos. Anot V. Landsbergio-Žemkalnio, profesorius atkakliai laikėsi nuomonės, kad, pasirašius lojalumo pažadus, bus galima daug ką laimėti Lietuvai[952].

Generaliniai tarėjai savo ruožtu sukūrė memorandumą ir 1945 m. sausio 6 d. įteikė Rytų ministerijai. Jame savo ir M. Biržiškos vadovaujamos Patariamosios tarybos vardu rašė apie reikalą deklaruoti Lietuvos nepriklausomybę, prašė sušaukti konferenciją, protestavo prieš Lietuvos sovietinę okupaciją. Nors memorandume buvo mažiau nuolankumo nacių režimui negu J. Paukščio atsišaukime, jokios naudos Lietuvai tai nedavė*.

Lietuvoje M. Biržiškos ir kitų patriotų vardus stengtasi ištrinti iš žmonių atminties. Sovietinei propagandai profesorius buvo tik nuo senatvės suvaikėjęs senis, kuris susižavėjo hitleriniu „mokslu“[953]. Į propagandinę melo mašiną įtraukti trisdešimt Vilniaus universiteto mokslininkų pasmerkė vokiškąjį fašizmą ir „jo talkininkus kubiliūnus, paukščius bei kitus lietuvių tautos išgamas“[954]. Pagaliau buvo imtasi

---

950 Sidzikauskas V. Lietuvos diplomatijos paraštėje. Vilnius, 1994, p. 229.

951 Brazaitis J. Vienų vieni. Ketvirtas (fotografuotinis) leidimas. Vilnius, 1985, p. 183.

952 Landsbergis-Žemkalnis V. Hochverrat: „Valstybės išdavimo“ byla 1944–1945. Vilnius, 1991, p. 34.

* A. Rosenbergo ministerija dar bandė sušaukti žymesnių lietuvių konferenciją Bad Salzufleno kurorte ir paraginti lietuvius jungtis į kovą su bolševizmu. Žinodama, kad lietuviai patys nevyks, per SS vadovybę įsakė policijai numatytus dalyvius pristatyti. Konferencijos rengėjus aplenkė Bad Salzufleną užėmę amerikiečiai. (Brazaitis J. Vienų vieni..., p. 184.)

953 Roda D. Devyniasdešimt lietuvių tautos pardavimų // Tarybų Lietuva. 1945, vas. 4, nr. 28.

954 Mokslininkai smerkia fašizmą // Tarybų Lietuva. 1945, vas. 7, nr. 30.

politinių veiksmų. LSSR mokslų akademijos visuotinio susirinkimo pirmosios sesijos (1946 m. vasario 20–23 d.) dalyviai „vieningai pritarė" Liaudies komisarų tarybos nutarimui Nr. 31a dėl V. Krėvės-Mickevičiaus ir M. Biržiškos, kaip lietuvių tautos išdavikų, pašalinimo iš LSSR MA tikrųjų narių[955]. „Taigi tikėtis grįžti Lietuvon greitu laiku netenka svajoti", – rašė M. Biržiškai V. Krėvė-Mickevičius, pranešdamas apie akademiko vardo atėmimą[956]. Pats M. Biržiška apie šį sovietų valdžios žingsnį atsiliepė taip: „Daug kartų metė mane iš įvairių įstaigų ar organizacijų dėl įvairių politinių ir srovinių priežasčių... Faktinai šitą Akademiją ir įsteigėme mudu su prof. Krėve-Mickevičiumi. Aš sumaniau dar 1930 m., o Krėvė realizavo. Iš Akademijos istorijos išbraukti visvien negali. Aš pats save neišbraukiau iš Akademijos narių – visvien ar brauks mane kas, ar ne."[957]

Remiantis nepagrįstais argumentais, Lietuvoje buvo uždrausti, naikinami arba į specialius fondus uždaromi prof. M. Biržiškos darbai. Tad nesunku numatyti, koks likimas profesoriaus būtų laukęs, jeigu jis nebūtų pasitraukęs iš Lietuvos. Savo įniršį valdžia išliejo ant Lietuvoje likusių Biržiškų giminaičių. Su žmona ir vaikais į Sibirą ištremtas pusbrolis Stanislovas Biržiškis, Bronislavos Biržiškienės sesuo Wanda Gumowska su vyru (palaidotas tremtyje), dukra, žentu ir dukraite, žento K. Barausko šeima (Sibire 1948 m. mirė motina, 1950 m. – tėvas; sesers Valės Genelienės šeima į Lietuvą grįžo po Stalino mirties, brolis Antanas – 1976 m.). Istorikai, peržiūrėję archyvinius dokumentus, ne tik neaptiko jokių įrodymų apie kokius nors prof. M. Biržiškos nusikaltimus lietuvių tautai, bet, atvirkščiai – rado nemažai laiškų, raštų, kuriuose jis bandė ginti inteligentus nuo vienokių ar kitokių kaltinimų[958].

Didžiulis į Vokietiją pasitraukusio akademinio ir gimnazijas baigiančio jaunimo būrys bei gausus mokslo personalas (apie 2000 Vil-

---

[955] Lietuvos TSR Mokslų akademijos pirmoji sesija 1946.II.20–23. Vilnius, 1947, p. 160.

[956] Maciūnas V. Vincas Krėvė savo gyvenimo saulėlydyje II. Jo 1944–1954 metų laiškų ištraukos // Metmenys. 1980, nr. 39, p. 99.

[957] Privalu išlaikyti tautinį charakterį. Pasikalbėjimas su prof. M. Biržiška // Tėviškės garsas. 1947, rugs. 4, nr. 88. Parašas: A-is.

[958] Liekis A. Po 45-erių nutylėjimo metų... // Mokslas ir technika. 1989, nr. 1, p. 3.

niaus, Kauno universitetų, Dotnuvos žemės ūkio akademijos studentų bei vyresniųjų gimnazijos klasių moksleivių, apie 400 aukštųjų mokyklų dėstytojų[959]) vertė ieškoti būdų profesiniam pasirengimui tobulinti, lietuvių mokslininkų pajėgoms išnaudoti. Dar nesibaigus karui, Šiaurės Vokietijoje atsidūrusių lietuvių dėstytojų grupė bandė suorganizuoti savo universitetą, tačiau jų idėją nepalankiai įvertino Trečiojo reicho valdininkai[960]. Tačiau po Vokietijos kapituliacijos atsirado naujų galimybių plėtoti pabėgėlių kultūros ir švietimo darbą. Suskatus steigti mokyklas, vaikų darželius, imta rūpintis ir aukštojo mokslo studijomis. 1945 m. liepos 25 d. Lietuvių sąjungos valdyba Wurzburge sušaukė Lietuvos aukštųjų mokyklų personalo pasitarimą (dalyvavo S. Kairys, Z. Ivinskis, A. Salys, S. Žakevičius, Juozas Vėbra ir kt.). Sudaryta komisija nutarė kreiptis į sąjungininkų karinių okupacinių valdžių atstovus su prašymu užleisti kurio nors neveikiančio vokiškojo universiteto patalpas ir mokslo reikmenis[961]. 1945 m. rudenį sudarytas bendras lietuvių, latvių ir estų komitetas universitetui steigti. Vietos okupacinės valdžios įstaigoms atsiklausus Užsienio reikalų ministerijos Londone, ši 1945 m. spalį pareiškė nematanti kliūčių, kad būtų steigiamas Pabaltijo universitetas (angl. *Baltic University*)[962]. Netrukus Hamburge įsikūręs organizacinis komitetas sudarė sekretoriato projektą, numatė komisijas aštuoniems fakultetams steigti. Prof. M. Biržiškai buvo pavestas Filologijos fakultetas, bet gruodžio 9 d. jį pakeitė prodekanu paskirtas prof. J. Puzinas[963]. Po ilgokai trukusių parengiamųjų darbų ir pasitarimų su britų pareigūnais 1946 m. sausio 8–9 d. Hamburge įvyko Pabaltijo universiteto (PU) steigiamoji konferencija. Dalyvaudami joje UNRRA ir britų karinės valdžios atstovai suteikė renginiui oficialų pobūdį. Susirinkę baltijiečiai profesoriai apsvarstė ir priėmė universi-

---

959 Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija. 2-asis pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius, 2007, p. 369.

960 Tupčiauskas A. Pabaltijo šalių universitetas Hamburge–Pineberge (žvilgsnis po 45 metų) // Istorija. 1994, t. XXXIII, p. 69.

961 Puzinas J. Pabaltijo Universiteto 30 metų sukaktį minint (žiupsnelis faktinės medžiagos iš archyvinių dokumentų ir prisiminimų). Chicago, 1976, p. 14.

962 Dvi akademinės sukaktys // Lietuvių žodis. 1948, kov. 18, nr. 12.

963 Puzinas J. Pabaltijo Universiteto..., p. 21.

teto statutą, pagrįstą trijų tautų lygybės principu (trys rektoriai, trys fakultetų vadovai, jų rotacija ir kt.). Anot M. Biržiškos, buvo įsteigtas vienintelis pasaulio istorijoje trijų Pabaltijo valstybių universitetas[964]. Nors jo veiklą numatyta pradėti sausio pabaigoje, netekus žadėtų patalpų, organizaciniai darbai užtruko iki kovo mėnesio. Teko remontuoti apgriautus Hamburgo miesto istorijos muziejaus rūmus, aptvarkyti PU personalui ir studentams skirtus karo metais pastatytus vadinamojo Zoo Kemperio (Zoo Camp) barakus. 1946 m. kovo pradžioje pagal iš anksto sudarytus ir anglų okupacinės valdžios patvirtintus sąrašus į Hamburgą atvyko pirmieji PU dėstytojai ir studentai. Visi, tarp jų iš Uchte's drauge su P. Čepėnu UNRRA sunkvežimiu atvykęs (1946 03 08) M. Biržiška (žmona galėjo atvažiuoti tik po gero mėnesio), buvo įkurdinti vienaukščiuose barakuose. Anot vaizdingo M. Biržiškos posakio, patekta iš Vilniaus baroko į Hamburgo barakus[965]. Kartu su trimis broliais Biržiškomis PU dėstė keliolika lietuvių, tarp jų buvo Kazys Alminas, A. Armalis, Petras Buinauskas, P. Čepėnas, V. Maciūnas, Vitas Manelis, Bronius Povilaitis, J. Puzinas, Vladas Stanka (Vladimiras Stankevičius), Antanas Rukša, Jonas Vengris ir kiti.

1946 m. kovo 14 d. prasidėjo, o birželio 8 d. baigėsi Pabaltijo universiteto 1946–1947 studijų metų pavasario semestras. Antrasis, vasaros, semestras taip pat buvo trumpesnis už įprastus (birželio 25–rugsėjo 30 d.). Akademinio darbo sąlygos buvo sunkios: auditorijos šaltos, stigo laboratorijų, mokslo ir mokymo reikmenų, knygų, rašomosios medžiagos ir kt. Laimė, Hamburgo vokiečių universitetas leido naudotis biblioteka. Nuosavos bibliotekos duris atvėrė žymus vokiečių kalbininkas prof. Ernstas Fraenkelis (1926 m. LU HMF skaitė kalbotyros paskaitas, PU studentams lietuviškai analizavo Daukšos, Sirvydo ir kt. kalbą). Tačiau prof. M. Biržiškai, neturėjusiam reikiamos literatūros, paskaitoms teko rengtis iš atminties. Inauguracinę paskaitą (klausėsi 15 studentų, iš jų 8 lietuviai, 7 latviai) jis perskaitė 1946 m. kovo

---

964 Baltijos Universitetas Hamburge // Žiburiai. 1946, birž. 22, nr. 25. Parašas: Vl. V.

965 Biržiška M. Nuo Vilniaus baroko iki Hamburgo barakų // Scientiae et Artibus. 1946, geg. 25, nr. 1, p. 4.

14 d. iš senosios lietuvių literatūros istorijos, kurią dėstė tris semestrus (74 val.). Taip pat vedė senosios lietuvių literatūros proseminarą, skaitė Vilniaus universiteto, Lietuvos vidurinės mokyklos istorijos kursą, Lietuvių kultūros istorijos problematiką, Vilniologiją. 1948–1949 studijų metais greta pagrindinio Senosios lietuvių literatūros istorijos kurso M. Biržiška skaitė Dainologijos istoriją, Lietuviškąją pasaką, Lietuvių literatūrą svetimomis kalbomis. Iš viso per devynis semestrus PU perskaitė 320 paskaitų (584 val.)[966]. Paskaitas skaitė „pustyliu balsu, monotoniškai, periodiškais sakiniais, įtarpų įtarpais, nukrypimais į pašalius ir tolimiausias lankas jis tarsi vijo kažkokią ilgiausią nesibaigiančią virvę, kurią dažniausiai tegalėdavo nutraukti tiktai kitas sekančios paskaitos profesorius, jau neiškentęs veržđamasis pro duris į auditoriją."[967] Paskaitas paįvairindavo asmeniškais nukrypimais, tėvo, brolių darbų apibūdinimais. Klausytojams kartais netgi atrodydavo, kad lietuvių kultūra, jos raida – tarsi Biržiškų šeimos teritorija[968].

Trečią semestrą baigėsi PU veiklos Hamburge etapas. Jo istoriją ir reikšmę trims Baltijos tautoms pirmasis anglų kalba apibūdino prof. M. Biržiška[969]. Britų karinė valdžia nebuvo linkusi pripažinti PU akademinio statuso, vadino jį DP universitetinių studijų centru, DP studijų centru, įvairiais būdais baltijiečius studentus stengėsi kreipti į vokiškuosius universitetus, vis labiau varžė darbą. Manoma, kad būtent dėl to šaltą 1947 m. sausį PU buvo perkeltas į vokiečių aviacijos kareivines Pinneberge, 25 km nuo Hamburgo. M. Biržiška šį didmiesčio priemiestį netrukus „pakrikštijo" Pušiakalniu („Pine" – pušis, „Berg" – kalnas), čia gyvenimo ir darbo sąlygos buvo patogesnės, priminė tikrą universitetinį miestelį. Mūriniai gyvenamieji blokai naujųjų gyventojų buvo pavadinti miestų vardais, turėjo priminti prarastąsias tėvynes: Tallinn Hall, Riga Hall, Vilnius Hall (gyvenamas beveik

---

966 LNM SN. Mykolo Biržiškos archyvas. Bibliografiniai užrašai. Plačiau žr. II priedą.

967 Ostrauskas K. Trys broliukai // Ostrauskas K. Žodžiai ir žmonės. Straipsniai. Atsiminimai. Laiškai. Vilnius, 1997, p. 153.

968 Ten pat, p. 154.

969 Biržiška M. Baltic University at Hamburg // Lithuanian Bulletin. 1946, vol. IV, no. 4, p. 1–5.

vienų lietuvių studentų ir profesorių). Profesoriams skirta po 7 kv. m gyvenamojo ploto vienam asmeniui, studentams – 4 kv. m. Gavę „cementinį dvikambarį", Bronislava ir Mykolas Biržiškos pirmą kartą pasitraukę iš Lietuvos vėl galėjo pajusti šeimos židinio šilumą. Juolab kad PU vienas kitą paremdami dirbo visi broliai. Vaclovas talkino kuriant PU biblioteką, padėjo Baltų bibliografijos instituto pagrindus. Viktoras buvo Matematikos fakulteto prodekanas. „Nuostabus buvo brolių solidarumas, – rašė atsiminimuose Kostas Ostrauskas, – netark nieko kritiško – net ir švelniausiai – vieno akivaizdoje apie kitą, – bus bėdos. Vienas už visus, visi už vieną."[970] Brolių solidarumą stiprino B. Biržiškienė – konkreti, kietoka, nesileidžianti į sentimentus, bet kokias „nesąmones", „svaičiojimus"[971].

DP stovyklos kasdienybėje, kai dėstytojai ir studentai tose pačiose eilėse stumdėsi dėl lėkštės sriubos ar drabužių, prigeso prof. M. Biržiškos – dviejų universitetų rektoriaus, Vasario 16-osios Nepriklausomybės Akto signataro – aureolė. Biržiškoms padėjęs persikraustyti į Pinnebergą tuometis studentas K. Ostrauskas pamatė jų „varganą aplinką, mantą ir juos pačius tokius, kokių dar niekad nebuvau matęs. Profesorius – toks mažas, smulkus ir, atrodo, visiškai bejėgis – trepsėjo vietoj pasimetęs, rankiojo savo popierėlius ir vis dairėsi į žmoną..."[972]

Pinneberge buvo dirbama be algų, tik už menką maisto davinį, gyvenama pusbadžiu. „Vis dėlto su gerų Lietuvos dievų pagalba, – rašė M. Biržiška dėkodamas už siuntinį buvusiai savo studentei Petronėlei Orintaitei-Janutienei, – o ypačiai gerų mūsų tautiečių – čia iš JAV, čia iš Švedijos, čia kad ir iš kitų stovyklų – esame aprūpinti papildomai ir išlaviruojame."[973] Profesorius suskaičiavo, kad juodu su žmona 1947 m. iš 16 asmenų gavo 32 siuntinius, o 1948 m. – jau iš 41 asmens sulaukė 59 siuntinių[974]. Juose būta drabužių, knygų, maisto, kuriuo dalydavosi su dukters Onos šeima. Guodėsi, kad seniems žmonėms neprivalgymas

---

970 Ostrauskas K. Trys broliukai // Ostrauskas K. Žodžiai ir žmonės, Vilnius, 1997, p. 171.

971 Ten pat, p. 155.

972 Ten pat.

973 Striogaitė D. Nežinomi profesorių Mykolo ir Vaclovo Biržiškų laiškai // Knygotyra. 2003, t. 40, p. 330.

974 LNM SN. Mykolo Biržiškos archyvas. Dienoraštis.

ne taip yra nemalonus ir pavojingas kaip jauniems, kurie dažnai suserga džiova, nualpsta gatvėje[975]. Išgyventi padėjo begalinis troškimas sulaukti laisvės atgaivinimo, bent mirti grįžti į Tėvynę, kurios nuolat ilgėjosi, sapnavo ir dažnai apie ją kalbėjo. Lietuvos, Vilniaus ilgesį ne kartą išliejo laiškuose artimiesiems, draugams ir bičiuliams. M. Biržiška vien 1948 m. iš 127 asmenų (ir įstaigų) gavo 327 laiškus, o pats 163 adresatams išsiuntė 404 laiškus[976]. Intensyviai susirašinėjo su V. Krėve-Mickevičiumi, S. Kairiu, A. Sennu.

Gyventi teko sklindant gandams, kad karo pabėgėliai būsią grąžinami į Lietuvą ir atiduodami į sovietinės valdžios rankas, kaip „hitlerininkai", „karo nusikaltėliai". Nemažai nerimo kėlė nuo 1946 m. lapkričio UNRR'os pradėti vadinamieji skryningai (angl. *screening* – tikrinimas) – politinio patikimumo tikrinimai. Komisijos, o jose buvo sovietams – „ginklo broliams" – palankių žmonių, apklausdavo stovyklų gyventojus, liepdavo pildyti anketas, kuriose būdavo ir politinių klausimų. Įtarti bendradarbiavę su naciais netekdavo UNRR'os globos, būdavo šalinami iš stovyklų (bene paskutinį nelengvą „skryningą" B. ir M. Biržiškos ištvėrė 1949 m. birželio 10 d., kai buvo apklausiami ne tik jie patys, bet ir liudytojai (profesoriai Julius Gravrogkas, V. Stanka ir Krikščiūnienė)[977].

Nors stovyklos gyvenimo ir darbo sąlygos buvo sunkios, prof. M. Biržiška tęsė „Galvojimus apie savo tautą", rašė nesenų istorinių įvykių prisiminimus. 1946 m. pavasarį „Žiburiuose" pasirodė profesoriaus atsiminimai apie prieštaringai vertinamą P. Germantą-Meškauską[978]. „Tėviškės garse" (1947, nr. 85–95) ir „Mūsų kelyje" (1948, nr. 15–20) dienos šviesą išvydo atsiminimai apie Vilniaus universitetą vokiečių okupacijos metais. Detmolde leidžiamame „Lietuvių žodyje" (redaktorius Jonas Kardelis) paskelbti M. Biržiškos atsiminimai „Lietuvos kelias į Mokslų akademiją"[979] ir atsakymas į VU prorektoriaus

---

975 Mykolo Biržiškos laiškai Alfredui Sennui // Kultūros barai. 1992, nr. 6, p. 76.

976 LNM SN. Mykolo Biržiškos archyvas. Bibliografiniai užrašai.

977 LNM SN. Mykolo Biržiškos archyvas. Dienoraštis.

978 Biržiška M. Dr. Germantas. Lapelis iš mūsų 1941–1944 m. pergyvenimų // Žiburiai. 1946, geg. 11, nr. 19; geg. 18, nr. 20.

979 1948, gruod. 11, nr. 50.

prof. Stepono Jankausko kreipimąsi į išeivijoje gyvenančius dėstytojus bei studentus, raginusį grįžti į sovietų okupuotą Lietuvą[980]. Kai komunistinė čikagiškė „Vilnis" (1947 11 24, nr. 27) kreipimąsi išspausdino skatindama jį iškirpti ir siųsti savo giminaičiams bei pažįstamiems, M. Biržiška S. Jankauskui pateikė 15 klausimų apie VU veiklą sovietinės reokupacijos sąlygomis. Pasirašęs „Vilniaus Universiteto Rektorius (in exilio)", prašė į juos atsakyti per radiją, Lietuvos spaudą arba asmeniškai. Žinoma, atsakymo negavo. „Žingsniai" (1948, nr. 13, p. 61) pranešė, kad tremtiniai profesoriaus pasisakymu „entuziastingai patenkinti". Siūlyta jį kuo plačiau paskleisti, išversti į kitas kalbas. JAV lietuvių literatūrinis savaitraštis „Sandara" (1947 11 14, nr. 46) paskelbė straipsnį „Vilniaus universitetas buvo Lietuvos kultūros centru".

1947 m., minint lietuviškos knygos 400 metų sukaktį, Tübingene buvo išleistas lietuvių rašytojų metraštis „Tremties metai". Metraščio pasirodymas – svarbus literatūros ir kultūros įvykis Vokietijos DP stovyklose. Jį pavadinęs „mūsų knygų knyga", Vytautas Alantas rašė: „Tas veikalas būtų sudaręs garbę rašytojų kolektyvinėms pastangoms bei leidėjo energijai ne tik tremtyje, bet ir laisvoje tėvynėje."[981] Metraštyje savo poeziją, beletristiką, dramos kūrinius, straipsnius, dailės darbų reprodukcijas paskelbė septyniasdešimt asmenų, gyvenusių ne tik Vokietijos DP stovyklose, bet ir Amerikoje, kitose Europos šalyse. Tarp kitų metraščio autorių buvo ir M. Biržiška, paskelbęs dar 1945 m. vasarą Melbecke parašytą straipsnį „Prof. Mykolas Römeris (1881–1945)"[982]. Skaitytojai, ypač lenkų ir lietuvių santykių tyrinėtojai, gavo daug vertingų duomenų apie neseniai mirusį M. Römerį, jo gyvenimą ir veiklą lėmusią politinę, kultūrinę aplinką.

Dirbdamas PU, prof. M. Biržiška dalyvavo ir visuomeninėje veikoje. Pirmininkavo lietuvių dėstytojų susirinkimui, kuris 1946 m. gegužės 16 d. įsteigė PU Lietuvių profesorių draugiją. Drauge su prof. Jurgiu Krikščiūnu, Domu Krivicku ir kitais buvo išrinktas į draugijos

---

[980] Profesorių S. Jankausko ir M. Biržiškos pasisakymai // Lietuvių žodis. 1948, saus. 29, nr. 5.

[981] Alantas V. Kultūros derlius tremtyje 1947 m. // Mūsų kelias. 1947, gruod. 18, nr. 52.

[982] Biržiška M. Prof. Mykolas Römeris..., p. 535–558.

valdybą. Draugija rengdavo viešas paskaitas ne tik universitete, bet ir įvairiose britų zonos lietuvių stovyklose. M. Biržiška, kaip PU profesūros atstovas, 1946 m. gegužės 27 d. dalyvavo ir sakė kalbą Flensburge mirusio paskutiniojo aušrininko Martyno Jankaus laidotuvėse (1946 m. gegužės 27 d.), paskaitas apie velionio gyvenimą ir reikšmę Lietuvai skaitė Neumünsteryje ir Flensburge[983]. Neumünsterio stovykloje surengtos Lietuvių kultūros savaitės metu profesorius darė pranešimą apie JAV lietuvius. Tautiečiams, kurie galvojo apie emigraciją į Ameriką, pasakojo savo įspūdžius, patirtus 1931 m. lankantis tenykštėse lietuvių kolonijose[984].

Broliai Biržiškos aktyviai dalyvavo tobulinant tremties mokytojų, ypač lituanistų, kvalifikaciją. Britų zonos lituanistų konferencijose (Wurzburgas, 1947 m. liepos 10–11 d.; Neustadtas, 1947 m. gruodžio 3–6 d.) pranešimus darė ne amerikiečių ir prancūzų zonų specialistai (taip „Žiburiuose" rašė P. Skardžius; dideliam M. Biržiškos liūdesiui, jis PU pavadino „studijų centru"), o profesoriai pinebergiečiai. Mykolas mokytojams (32 asmenys iš 16 vietų) perskaitė paskaitą „XVI-jo amžiaus reikšmė Lietuvos kultūros istorijoje ir jos nustatymo svarbumas mūsų mokyklos darbui", Vaclovas – „400-jų metų lietuvių knygos kelias", Viktoras – „Matematikos esmė" ir „Matematika istorijos šviesoje". Be to, paskaitas skaitė Vydūnas, V. Maciūnas, P. Naujokaitis, J. Krikščiūnas[985]. Nors ir būdamas senyvo amžiaus, 1945–1949 m. prof. M. Biržiška viešuose PU dėstytojų ir studentų renginiuose, lietuvių DP stovyklose, kurias pasiekdavo sausakimšais traukiniais, sunkvežimiais, perskaitė apie 80 paskaitų, pranešimų[986].

M. Biržiškai – Vasario 16-osios Nepriklausomybės Akto signatarui – ne kartą teko kalbėti apie šios dienos reikšmę. Dar Uchte's lietuvių „Vyčio" stovyklos 1946 m. vasario 16 d. leidinyje „Leiskit į Tėvynę" (nr. 2) buvo paskelbtas jo straipsnis „Vasario šešioliktoji (Mintys ir prisiminimai)". Kitais metais jau Pinneberge PU lietuvių (dalyvavo

983 Aušrininko laidotuvės // Žingsniai. 1946, nr. 4–5, p. 16, 17.

984 Kultūros savaitė Neumuensteryje // Žiburiai. 1946, geg. 11, nr. 19. Parašas: J. S.

985 Biržiška M. Dėl prof. dr. Pr. Skardžiaus straipsnio 1948 m. vasario 7 d. „Žiburių" nr. 5/115 // Žiburiai. 1948, vasar. 28, nr. 8.

986 LNM SN. Mykolo Biržiškos archyvas. Bibliografiniai užrašai. Plačiau žr. III priedą.

latvių, estų akademinės bendruomenės atstovai) surengtame minėjime prof. M. Biržiška skaitė išsamų pranešimą „1918 m. vasario šešioliktosios reikšmė". 1947 m. pavasarį jis buvo išspausdintas „Mūsų kelyje" (nr. 15, 18, 20, 21, 22). Apibendrindamas reikšmę postūmio, kurį Vasario 16-oji davė Lietuvai, profesorius teigė, kad tos dienos „nieks neįstengs išbraukti iš lietuvių tautos istorijos, ne tik iš jos praeities rašytų lapų, bet ir iš tautos gyvenimo, iš jos gyvos, nesibaigiančios ir nesibaigsiančios būties, nes ji neužbaigė, neužantspaudavo praeities, tik aiškiai ir griežtai iškirto ir nužymėjo kelią tautos ateičiai."[987] Pasitikdamas 1949 metų vasario 16-ąją, M. Biržiška paskelbė pluoštelį prisiminimų apie tai, kokiomis politinėmis sąlygomis ir kaip buvo pasirašytas Lietuvos Nepriklausomybės Aktas[988].

Keleri metai, prabėgę Vokietijoje, sustiprino Tėvynės meilę ir ilgesį. M. Biržiška, kaip ir kiti pabėgėliai, gyvi būdavo tiek, kiek mintimis ir jausmais jautėsi susiję su gimtuoju kraštu, ten likusiais artimaisiais. Todėl gaudyte gaudė kiekvieną žinutę, kuri pasiekdavo „iš anapus". Profesorių užgavo Jono Šimkaus Vilniuje redaguojamame „Tėvynės balse" paskelbta žinutė iš Viekšnių, kurioje gimtasis miestelis apibūdinamas praeityje teturėjęs vien smukles, o sovietiniais laikais tampa kultūringas (veikia mokykla, kinas, radijas ir kt.). M. Biržiška išsamiame straipsnyje atskleidė senas kultūrines Viekšnių krašto tradicijas, išvardijo dešimtis iškilių žmonių – bundančios tautos patriotų, įvairių sričių veikėjų, pateikė nemaža nežinomų istorinių faktų. „Tėvynės balso" korespondentui, teprisimenančiam Viekšnių smukles, uždavė retorinių klausimų apie „buržuazijos valdymo metais" pastatytus Sveikatos namus, viešąją biblioteką (jai dovanojo daug knygų, visus savo rašinių leidimus). Bandydamas suprasti, kokiu tikslu tokios nuo pradžios iki galo melagingos korespondencijos rašomos ar skelbiamos, klausė: „nejaugi Jonas Šimkus melą laiko *leistina marksistų* priemone?"[989]

---

[987] Biržiška M. 1918 m. Vasario šešioliktosios reikšmė // Mūsų kelias. 1947, geg. 29, nr. 22.

[988] Biržiška M. Lemiamas žodis pro ūkanas. 1918 m. vasario 16 // Mintis. 1949, vas. 14, nr. 18–19.

[989] Biržiška M. Dėl „Tėvynės balso" korespondencikės // Mūsų kelias. 1948, lapkr. 27–gruod. 15, nr. 68, 69, 70, 71, 72, 73.

Prof. M. Biržiškos pateiktas Lietuvoje leidžiamos sovietinės ir tremties periodinės spaudos palyginimas buvo pastarosios naudai. Pripažinęs, kad dėl ypatingų sąlygų pabėgėlių iš Lietuvos spauda dar nėra visiškai laisva, jai prikišo kartais netinkamą polemikos toną, nesiskaitymą su skaitytojais, kai jiems norima primesti savo nuomonę be didesnių įrodymų. Jo įsitikinimu, spauda galėtų daug nuveikti, kad emigrantai nuolat palaikytų ryšius su savo politine vadovybe, nepaskęstų siauruose asmeniniuose interesuose. Matydamas niūrią pabėgėlių padėtį, M. Biržiška visus ragino nesinervinti dėl kasdienybės smulkmenų, galvoti apie tolesnes ir platesnes perspektyvas, išlaikyti savo būdą ir tautinį charakterį, kai bus atkurta Lietuvos valstybė. Po kukliai atšvęsto savo 65-erių metų jubiliejaus, „Tėviškės garso" korespondento paklaustas apie Lietuvos išvadavimo galimybes, profesorius nė kiek tuo nesuabejojo. Priminė 1918 metus, prieš kuriuos „turėjome daugiau negu 100 m. svetimos valdžios, o dabar, iki 1940 m. turėjome daugiau kaip 20 m. nepriklausomo gyvenimo. Tas yra svarbiausias ir nulemsiantis dalykas."[990]

Daug rašantį M. Biržišką (ir jo brolį Vaclovą) Lietuvių rašytojų tremtinių draugija įtraukė į narių sąrašą[991]. Antrasis lietuvių rašytojų tremtinių suvažiavimas, vykęs 1947 m. liepos 11–12 d. Augsburge), garbės nariais išrinko M. Biržišką, V. Krėvę-Mickevičių, Vydūną, kun. Mykolą Vaitkų ir Juozą Vilkutaitį-Keturakį[992]. Antrasis išeivių žurnalistų suvažiavimas (1947 m. rugsėjo 30–31 d. Schweinfurte) „už didelius nuopelnus lietuvių tautai ir jos spaudai" prof. M. Biržišką (ir Vydūną, K. Grinių, M. Krupavičių) pagerbė Lietuvių žurnalistų sąjungos garbės nario vardu[993]. Prof. M. Biržiška, Vydūnas, Faustas Kirša, Emilis Skujeniekas ir Spricis Paegle buvo išrinkti reorganizuotos Lietuvių–latvių vienybės draugijos garbės nariais (1948 m. balandžio 18 d. Rottenburge)[994].

---

990 Privalu išlaikyti tautinį charakterį. Pasikalbėjimas su prof. M. Biržiška // Tėviškės garsas. 1947, rugs. 4, nr. 88.

991 Kuizinienė D. Lietuvių literatūrinis gyvenimas Vakarų Europoje 1945–1950 metais. Studija ir šaltinių publikacija. Vilnius, 2003, p. 187.

992 Ten pat, p. 133.

993 Zubrys M. Lietuvos žurnalistų s-gos metinis suvažiavimas // Mūsų kelias. 1947, rugs. 11, nr. 37.

994 Lietuvių–latvių vienybės draugija // Lietuviškoji enciklopedija. Bostonas, 1958, t. 16, p. 64.

Suteikti garbės vardai M. Biržiškai aiškiai parodė, kad intelektualioji lietuvių visuomenė teisingai suvokė nacių okupacijos metais ir vėliau darytus, nors ir nepasiteisinusius, jo žygius Lietuvos laisvei atgauti, susitiprino dvasią naujiems išbandymams įveikti.

Dirbdamas PU M. Biržiška dvasinės stiprybės ir ramybės sėmėsi iš religinės praktikos. Lietuvoje elgęsis taip, kad jo ta praktika per daug nekristų kitiems į akis, Pinneberge profesorius su žmona į pamaldas ateidavo vieni pirmųjų, užimdavo pirmąsias vietas, lankydavosi studentų rekolekcijose, 1948 m. dalyvavo bendrose Kūčiose, į kurias susirinko apie 80 studentų ir profesorių su šeimomis[995].

Pabaltijo universiteto gyvenimas buvo paženklintas nuolatinės kovos dėl išlikimo. 1947 m. vasarą pranešta, kad universitetui leista veikti tik iki rugsėjo 30 d. Nurodyta pašalinti visus studentus, pasimokiusius du semestrus, o naujus priimti ne vyresnius kaip 25 metų. Panašus antpuolis pakartotas po metų – daugiau kaip vieną semestrą studijavęs jaunimas turėjo būti išbrauktas iš PU studentų sąrašų ir perkeltas į kitas stovyklas. 1948 m. lapkričio 29 d. atvykus kariniams sunkvežimiams pašalintųjų išvežti ir šiems griežtai atsisakius paklusti, PU leista veikti iki 1949 m. rugsėjo 30 dienos[996]. Tokia įtempta padėtis patvirtino dar 1946 m. gruodį M. Biržiškos rašytus A. Sennui žodžius: „Deja, visas šitas darbas – palocius ant smėlio statomas."[997] Daugelis studentų perėjo į vokiečių universitetus, emigravo į Angliją, Kanadą, Australiją. Mažėjant studentų, vienas po kito PU paliko ir profesoriai. JAV kongresui priėmus įstatymą „Displaced Persons Act of 1948", leidžiantį per porą metų (nuo 1948 m. liepos 1 d. iki 1950 m. birželio 30 d.) įvažiuoti 205 tūkst. karo pabėgėlių, prasidėjo Didžioji emigracija į Ameriką[998]. Tačiau kiekvienas emigrantas JAV turėjo gauti „efidatyvą" (angl. *Affidavit of Support*) – dokumentą, garantuojantį, jog atvykusiajam į kraš-

---

995 Yla S. Mykolas Biržiška – kančių nuskaidrinta asmenybė // Yla S. Dievas sutemose. Religiniai lūžiai lietuvių gyvenime. Toronto, 1964, p. 227, 228.

996 Maciūnas V. Pabaltijo universitetas // Lietuviškoji enciklopedija. Boston, 1960, t. 21, p. 296.

997 Mykolo Biržiškos laiškai Alfredui Sennui // Kultūros barai. 1992, nr. 5, p. 75.

998 Lietuvių išeivija Amerikoje (1868–1961) / Paruošė S. Michelsonas. Boston, 1961, p. 252.

tą bus suteiktas būstas ir darbas. Lengviausia buvo išvykti jauniems, tiksliųjų mokslų srities atstovams, Amerikoje turintiems giminių. Į PU atvykusios anglų profesorių komisijos iš dėstytojų rinkosi tik tuos, kurie buvo jaunesni nei 50 metų, mokėjo kalbą. B. ir M. Biržiškoms parūpinti „efidatyvą" emigruoti į JAV žadėjo „pažangiečiai" socialistai, tačiau nežengė nė vieno konkretaus žingsnio, kad juos greičiau išplėštų iš vargano DP gyvenimo.

V. Krėvė-Mickevičius, kuris A. Senno pastangomis emigravo į JAV ir gavo darbą Pensilvanijos universiteto bibliotekoje, „efidatyvų" problemą apibūdino taip: „Žmonės, kurie turi gerą širdį ir gerus norus – neturi pinigų, o tie, kurie turi pinigų ir galėtų padėti – neturi nei geros širdies, nei gerų norų... Atvyksta ir globojami tik partiniai, labiausiai katalikiškų sferų..."[999] Rašytojas Biržiškų stovyklos vargus palengvino ne vienu čekiu ir maisto siuntiniu, į jų emigracijos reikalą įtraukė JAV gyvenantį Bronislavos giminaitį Edvardą Šėmį, buvusią „Aušros" gimnazijos mokytoją Idą Vaičiūnienę. Pats parengė reikiamą medžiagą ir išsiuntė į Vašingtoną[1000].

Įtemptas darbas, sunkios gyvenimo sąlygos, slogios mintys dėl ateities pakirto prof. M. Biržiškos sveikatą. 1949 m. vasario 9 d. jis patyrė sunkų širdies smūgį, po kurio ilgokai buvo be sąmonės. Paskui ne vieną savaitę turėjo praleisti lovoje (net Vasario 16-ąją negalėjo skaityti pranešimo). Tačiau pavasariop atsigavęs užbaigė semestro paskaitas, o kitą semestrą ėmėsi atmintinai skaityti senosios lenkų literatūros kursą[1001]. 1949 m. kovo pradžioje trys profesoriai Biržiškos buvo tarp 37 (13 latvių, po 12 lietuvių ir estų) PU profesorių, įsteigusių Baltų institutą. Jis turėjo telkti trijų Baltijos šalių mokslininkus tremtyje laikytis lietuvių, latvių ir estų kultūros tradicijų, skatinti gimtosios kalbos, istorijos, literatūros, meno, teisės ir ūkio problemų tyrimą. 1949 m. kovo 26–30 d. prof. M. Biržiška dalyvavo Pinnebergo apylinkės Lietuvių tautinės bendruomenės komiteto surengtoje diskusijoje tema „Tautinės sąmonės ugdymas bei palaikymas emigracijoje". M. Biržiš-

---

[999] V. Krėvės laiškas M. Biržiškai. 1948 04 28 // VUB RS, f. 118–428, lap. 25.

[1000] Ten pat, lap. 33, 34.

[1001] Iš laiškų Vincui Krėvei 1944–1954..., p. 128–129.

ka kalbėjo apie būtinumą studijuoti lietuvių tautinį charakterį, įveikti jo silpnybes, suderinti, sucemenťuoti senąją ir naująją emigracijos bangas[1002]. Diskusija atskleidė prof. M. Biržiškos ir kitų jos dalyvių (P. Čepėno, J. Puzino, K. Ostrausko, Vaclovo Čižiūno, V. Maciūno, P. Augustavičiaus) didelį susirūpinimą lietuvybės ir tautinės kultūros išlaikymu, gilų pagrindinių išeivijos problemų suvokimą.

Sunkiu momentu, kai atrodė, kad teks pasilikti Vokietijoje, Biržiškoms pagalbos ranką ištiesė Alena ir Mykolas Deveniai (A. Devenienė – seno pažįstamo ir bendradarbio Jono Vileišio dukra). Kai netiko Jono Uždavinio iš Los Andželo atsiųstas „efidatyvas", Deveniai ne tik suteikė būtinas garantijas, bet ir užstatė po tūkstantį dolerių už Mykolą ir Bronislavą, taip patvirtindami, kad šie vyresnio amžiaus žmonės nebus „našta" JAV vyriausybei ir visuomenei[1003]. Būtent Devenių adresą *Waterboury Conn.* nurodė M. Biržiška, kai patikrintas priekabių emigracijos gydytojų 1949 m. rugsėjo 8 d. laivu „General Mc Rae" drauge su žmona išplaukė į JAV[1004]. Kai po dešimties dienų varginančios kelionės Biržiškos vaikščiojo Amerikos žeme, Vokietijoje 1949 m. rugsėjo 30 d. veiklą baigė Pabaltijo universitetas*.

[1002] Dailidka Z. Lietuvių Bendruomenės esmė. Lietuvių chartos 25 metų sukakties proga // Sėja. 1974, nr. 3, p. 9, 11.

[1003] Klauseikis J. M. Biržiška ir Susivienijimas lietuvių Amerikoje // Naujienos. 1962, rugs. 17, nr. 219.

[1004] Atvyksta trys laivai su tremtiniais // Draugas. 1949, rugs. 23, nr. 223.

* Tuo metu PU buvo likę 350 studentų ir 60 profesorių (1947 m. buvo atitinkamai 1155 ir 198). Per devynis semestrus perskaityta daugiau nei 60 tūkst. paskaitų, parengta apie 80 paskaitų konspektų. PU baigė 76 studentai (16 lietuvių, 53 latviai ir 7 estai). Universitetas tęsė Baltijos šalių aukštųjų mokyklų tradicijas, buvo puikus trijų tautų bendradarbiavimo pavyzdys. Žlugus viltims perkelti jį į JAV, Kanadą, Baltų institutas perėmė PU biblioteką, Bibliografijos institutą, spaustuvę, plėtojo mokslinį darbą.

Saulėlydis Magnolijų alėjoje

Emigruodamas į JAV, prof. M. Biržiška buvo 67-erių, tačiau jautėsi gana pajėgus prisidėti prie bet kurių visuomenei naudingų išeivijos darbų, įgyvendinti ne vieną kūrybinį savo sumanymą. Troško pats susikurti sąlygas laisvai, savarankiškai veiklai. Apie tai dar iš Bremeno uosto V. Krėvei-Mickevičiui rašė: „Norėčiau kad ir kuo juodžiausią darbą varyti, tik kuo mažiau priklausyti nuo savo tautiečių geranoriškumo, partinių ar srovinių kombinacijų ir paskirų veikėjų fantazijos."[1005] Tačiau greitai paaiškėjo, kad pritapti naujajame pasaulyje labai sunku. Pravertė naujo gyvenimo pradžiai ir vėl V. Krėvės atsiųsta piniginė parama („mes visi XIX amžiaus epigonai turime vienas kito laikytis ir kits kitą remti, kol turime galimybes") bei draugiškas padrąsinimas, kad pradžia visur sunki, ypač seniems žmonėms[1006]. 1949 m. spalio pabaigoje B. ir M. Biržiškos bei šiek tiek vėliau į Ameriką atvykęs brolis Vaclovas* apsigyveno Alenos ir Mykolo Devenių sodyboje, esančioje apie 80 km nuo Niujorko ir 10 km nuo Waterbury miesto. 1948 m. gražioje gamtos aplinkoje, su įvairiais pastatais įsigyta ferma geraširdžių šeimininkų dėka buvo tapusi ramiu prieglobsčiu ne vienam karo baisumus ir DP stovyklų sunkumus išgyvenusiam tautiečiui[1007]. Devenių

[1005] Iš laiškų Vincui Krėvei 1944–1954..., p. 130.

[1006] V. Krėvės laiškai M. Biržiškai. 1949 10 10, 17 // VUB RS, f. 118–428, lap. 36, 37.

* Viktoras Biržiška iš Pinnebergo nuvyko į D. Britaniją, kur karo nublokšta Manchesterio mieste gyveno jo žmona Vanda Biržiškienė (Chomikauskaitė). Po metų, M. Deveniui sutvarkius imigravimo dokumentus, jis vienas atvyko į JAV ir apsigyveno Čikagoje.

[1007] Plačiau žr.: Aničas J. Alena ir Mykolas Deveniai. Visuomeninė politinė veikla Tėvynėje ir išeivijoje. Vilnius, 1997, p. 260–284.

sodyboje dažnai viešėdavo žymūs lietuvių išeivijos veikėjai, vyko intelektualų susitikimai, posėdžiai, pasitarimai dėl politinės ir visuomeninės veiklos. Šeimininkai savo ūkio gyventojus (drauge su trimis Biržiškomis gyveno Petras Bružas, Emilija Vaišnoraitė, Viktoras Karosas ir V. Tursa)[1008] savaitgaliais veždavo į svečius, lietuvių renginius. Visiems įsiminė dalyvavimas Amerikos lietuvių tarybos (ALT) sušauktame Visuotiniame trečiajame lietuvių kongrese Niujorke (1949 m. lapkričio 4–6 d.). Jame dalyvavo 750 organizacijų, draugijų ir klubų įgaliotų atstovų. Juos sveikino JAV prezidentas Harry S. Trumanas, Niujorko gubernatorius Thomas Dewey. Tai liudijo, kad JAV nepripažįsta Sovietų Sąjungos smurto – Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių okupacijos, didino Lietuvos išlaisvinimo viltis, kongreso dalyvius skatino vieningiau planuoti veiklą. Kongrese VLIK'ui atstovavo keturi tos organizacijos nariai (Pranas Vainauskas, Kipras Bielinis, Bronius Nemickas ir Juozas Audėnas), iš Romos buvo atvykęs Lietuvos diplomatijos šefas Stasys Lozoraitis, aktyviai reiškėsi Povilas Žadeikis (Lietuvos atstovas Vašingtone), Jonas Budrys (generalinis konsulas Niujorke), Juozas Končius (BALF'o pirmininkas) ir kt. Pagrindinius pranešimus apie lietuvių tautos potencialo išlaikymą, rezistenciją sovietinei okupacijai skaitė Kazys Pakštas, dr. Pranas Padalskis, K. Bielinis. A. Devenienė kongresą informavo apie lietuvių pabėgėlių apgyvendinimo reikalus. Broliai profesoriai Biržiškos, pakviesti į kongreso prezidiumą, atidžiai stebėjo jo darbą. Sveikinimo žodį tarė prof. M. Biržiška[1009]. Jis rado istorinių paralelių tarp Niujorke vykstančio lietuvių kongreso, 1905 metų Didžiojo Vilniaus seimo ir 1917 metų Vilniaus konferencijos.

Atrodo, benamiai profesoriai Biržiškos nesudomino į kongresą suvažiavusių lietuvių išeivijos veikėjų. 1949 m. lapkričio 13 d. „Waterbury Sunday Republican" („Wterbury sekmadienio respublikonas") išspausdino didelį iliustruotą straipsnį apie benamius mokslininkus, jų nuopelnus Lietuvai ir Devenių pastangas padėti nuo sovietinės okupacijos pasitraukusiems tautiečiams[1010]. Tačiau Biržiškos, nors naujame

[1008] Jašinskas J. Prof. Vaclovas Biržiška // Mūsų sparnai. 1984, nr. 56, p. 18.

[1009] Šimutis L. Amerikos lietuvių taryba 30 metų Lietuvos laisvės kovoje 1940–1970. Chicago, 1971, p. 125.

[1010] Aničas J. Alena ir Mykolas Deveniai..., p. 268.

pasaulyje ir radę, anot Jono Aničo, „ramybės uostą“[1011], psichologiškai jautėsi blogai, nes buvo priversti naudotis gerų žmonių dosnumu. Kiek įstengdami bandė atsidėkoti šeimininkams, tvarkė sodą, aplinką. P. Bružas, pasiskelbęs visų svečių „bosu“, prisiminė: „Visas mano bosavimas buvo, aišku, iš linksmosios pusės. Visi tai suprato ir priėmė. Viso šio kolektyvo priežiūrai paskyriau prof. Mykolą Biržišką su inspektoriaus titulu. Tas jam labai patiko. Jis laikas nuo laiko pro mus, dirbančius, praeidavo, išdidžiai rankas ant nugaros susinėręs. Prof. Vaclovas buvo eilinis darbininkas, kaip ir mes visi...“[1012] Vakarais po pokalbių, disputų buvo rengiami spaudai M. Biržiškos „Galvojimai apie savo tautą“. Vaclovas kartais net iki 5 valandos ryto mašinėle spausdindavo dar Pinneberge pradėtą perrašyti brolio rankraštį, pateikė pastabų, papildymų. Visi jie buvo priimti ir pažymėti išėjusiame leidinyje.

Kad ir nuoširdžiai Devenių globojamas, M. Biržiška mėgino aiškintis, kaip galėtų savarankiškai įsikurti ir būti naudingas lietuviškajai veiklai. Tačiau, anot Bronio Railos, „Amerikos Lietuvoje“ ir jos veiksnių veiksnelių atomizuotoje sąrangoje niekur negalėjo įtilpti, niekur nebuvo reikalingas, niekam neatrodė kviestinas ir įtrauktinas į bendrą lietuvišką darbą, kuris jam garantuotų bent minimalų materialinį išlaikymą.“[1013] Dėl senyvo amžiaus ir anglų kalbos nemokėjimo uždaros buvo durys į JAV aukštąsias mokyklas. Įsidarbinti universitetuose dažniausiai pavykdavo tik jaunesniems, anglų kalbą mokantiems išeiviams, mokslo daktarais tapusiems Vokietijos aukštosiose mokyklose. Anot V. Krėvės, „dolerio krašte“ sunkiausia sekėsi humanitarinių profesijų atstovams, nes jų žinios ir gabumai Amerikos nedomino. Nemaža jų po sunkaus fizinio darbo* trumpas polisio valandėles skirdavo kūrybai, kuri vėliau buvo įtraukta į lietuvių kultūros aukso fondą.

1011 Ten pat.

1012 Jašinskas J. Prof. Vaclovas Biržiška..., p. 18.

1013 Raila B. Dešimtmetis palmių pavėsyje // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 130.

* Poetas Kazys Bradūnas ir prozininkas Marius Katiliškis dirbo duobkasiais kapinėse, žurnalistai Pulgis Andriušis ir Bronys Raila – metalo apdirbimo įmonėse, poetai Henrikas Radauskas, Stasys Santvaras ir Vladas Šlaitas – fabriko darbininkais. Metalo įmonėse sunkiu darbu duoną turėjo pelnytis Lietuvos kariuomenės vadai generolai Stasys Raštikis ir Jonas Černius.

1950 m. vasarį lietuvių spauda pranešė, kad tautos veteranas prof. M. Biržiška iš Waterbury išsikelia gyventi pas savo dukterį į Kaliforniją[1014]. Profesorius neslėpė, kad apsisprendimas vykti į kitą Amerikos pakraštį jam buvo labai skaudus – tikėjęsis apsigyventi stambiuose lietuviškosios emigracijos centruose, arčiau bibliotekų, laikraščių, visuomenės, kultūros bei politikos institucijų, dabar tolo nuo jų, o kartu tarsi ir nuo Lietuvos. Pakelyje sustojęs Pittsburghe, pasakė kalbą Vasario 16-osios minėjime. Sustojo ir Čikagoje, kur ALT'o surengtame Nepriklausomybės dienos minėjime buvo entuziastingai sutiktas kelių tūkstančių lietuvių. Jiems kalbėjo tema „Kaip prieita prie Vasario 16". ALT Čikagos skyriaus narys K. A. Matusevičius plačiai nušvietė profesoriaus darbus mokslo, kultūros, politikos srityse, spaudoje ir visuomenėje[1015].

1950 m. kovo 4 d. į Los Andželą traukiniu atvykusius B. ir M. Biržiškas pasitiko dukra Ona ir žentas Kazys Barauskai, vaikaičiai ir būrelis šeimos pažįstamų. Vakarinis vietos laikraštis „The Mirror" („Veidrodis"), jau po kelių valandų visą puslapį paskyręs M. Biržiškos nuotraukai, Los Andželo piliečiams pranešė, kad jis ne paprastas emigrantas, o žmogus, padėjęs surašyti Lietuvos Nepriklausomybės deklaraciją ir matęs, kaip iškovota laisvė buvo prarasta dėl sovietinės Rusijos agresijos. Taip nutikus, 68 metų žilabarzdis esą pasiruošęs pradėti čia gyvenimą iš naujo[1016].

Tačiau laikraščio žadėtasis „gyvenimas iš naujo" iš tikrųjų buvo dramatiškas. Tuo metu Los Andžele tik kūrėsi „naujųjų lietuvių" – „dipukų" kolonija (iki 1951 m. atvyko 84 šeimos)[1017]. Tik prieš keletą mėnesių čia buvo atvykusi Barauskų šeima. K. Barauskas – Nepriklausomoje Lietuvoje Panevėžio gimnazijos literatūros ir lietuvių kalbos mokytojas, vėliau LMA vyresnysis asistentas – JAV duoną pelnė sunkiu darbu metalo folijos fabrike. Dėl menko uždarbio ir butų brangumo šeima gyveno skurdžiame ir triukšmingame afroamerikiečių rajone. Atvykus Biržiškoms, keturiems suaugusiesiems ir dviem mažamečiams vaikams (Vokietijoje gimusiems Ventai ir Vytautui, Danutė gimė kiek vėliau Amerikoje) teko

---

[1014] Prof. M. Biržiška // Margutis. 1950, nr. 2, p. 20.

[1015] ALT's Chicagos skyriaus susirinkimas // Margutis. 1950, nr. 3, p. 14.

[1016] Raila B. Dešimtmetis palmių pavėsyje // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 129.

[1017] Steponaitis A. Tėvynėje ir pasaulyje. Prisiminimai ir apybraižos. Brooklyn, New York, 1962, p. 287.

glaustis senoviško medinio vienaukščio namo dviejų kambarių nuomojamame bute. Tik po kelių mėnesių, kai iš kaimyninio butuko išsikraustė nuomininkė, seneliams atiteko du maži kambarėliai, apstatyti geraširdžių tautiečių atiduotais senais baldais. Vietą surado profesoriaus biblioteka – atsivežta dėžė brangiausių knygų bei rankraščių.

M. Biržišką kankino Lietuvos, Vilniaus, akademinės veiklos ilgesys, materialiai ir moraliai slėgė negalėjimas gauti jokio darbo, priklausymas nuo tautiečių geraširdystės. „Spaudoje apie mane paskaitote, – atsakydamas į V. Krėvės laišką* rašė profesorius, – taip, mane remia kaip ubagą, nors neubagauju, ir laikraščiuose mano naudai ubago giesmę traukia. Negaliu nei viešai, nei kitaip tam priešintis, nes tai gerų žmonių – gerų širdžių vis daroma, bet ir pačiam visa tai skaityti ir vaizduotis, kaip kiti turi apie mane skaityti – brr!“[1018]

Prisimindamas tėvo gydytojo įspėjimą, kaip pavojinga senatvėje atitrūkti nuo įprasto ir mėgstamo darbo, profesorius kasdien nemažai valandų praleisdavo Los Andželo bibliotekoje (jos sandėlyje rado rusiškų, daug menkesnį – lenkiškų ir visai menką – lietuviškų knygų skyrių). Iš dar caro laikais Rusijoje išleistų knygų darė išrašus, kuriuos tikėjosi panaudoti savo jaunystės, ypač studijų laikų, atsiminimams. Nenorėdamas atėjus metui grįžti į Lietuvą tuščiomis rankomis, kaupė medžiagą tolesniems „Lietuviškosios enciklopedijos“ tomams (1951 m. vasarą jau buvo prirašęs per 300 puslapių)[1019].

Kiek prisitaikęs prie naujų sąlygų, M. Biržiška rašė į Europą**: „Gyvename Kalifornijos krašte, kur per metus kelias dienas tepalyja ir sniego dar nematėme, daugybė pigių vaisių, bet, deja, nedaug lietuvių, apsunkina mums savo vaikų lietuvybės išlaikymą...“[1020] Laimei, Los Andžele

---

* 1950 m. balandžio 3 d. laiške V. Krėvė rašė laikraščiuose daug skaitęs apie M. Biržišką ir jo darbus: „Malonu, kad Jus čia šiltai priėmė senoji Amerika, kaip nieką kitą, ir įvertino Jūsų nuopelnus Tėvynei. Norime tikėti, kad toji visuomenė susirūpins ir Jūsų ateitimi, kad netektų čia sunkiai vargti.“ (VUB RS, f. 118–428, lap. 40.)

[1018] Iš laiškų Vincui Krėvei 1944–1954..., p. 133.

[1019] Ten pat, p. 134.

** 1951–1954 m. Mykolas ir Vaclovas Biržiškos susirašinėjo su Vokietijoje gyvenančiu 1940 m. VU vokiečių kalbą dėsčiusiu dr. Edmundu Baldaufu ir jo žmona Liucija Jurgutyte-Baldauf. Cituojamą laišką M. Biržiška parašė E. Baldaufui 1951 m. birželio 10 d.

[1020] Vėlavičienė S. Brolių Biržiškų laiškai į Vokietiją // Tarp knygų. 1994, nr. 12, p. 24.

M. Biržiška sutiko keletą senų savo pažįstamų, būrelį buvusių mokinių ir studentų. Užmezgė pažintis su „senaisiais" kolonijos gyventojais, šie buvo jam draugiški, rėmė kasdieniuose varguose. Pasak B. Railos, būdamas labai socialus, profesorius greitai įsitraukė į margą didmiesčio lietuvių gyvenimą. Buvo kviečiamas ir pats ateidavo į draugijų, sambūrių susirinkimus, iškilmes, pobūvius, vakarus[1021]. Mielai sakė sveikinimo kalbas, darė pranešimus reikšmingų tautai ir Lietuvai datų minėjimuose[1022]. Nors ir nebuvo ypatingas oratorius, retorinių gražbylysčių nemėgo ir ne kartą iš to pasišaipydavo. Kaip ilgametis gimnazijos mokytojas ir universiteto profesorius, buvo įpratęs ir įgudęs kalbėti be pasirašyto teksto bet kuriuo momentu, bet kuriuo jam gerai žinomu klausimu. Kalbėjo laisvai, nemikčiodamas, žodžio ar sakinio neieškodamas, nesiblaškydamas, logiškai, taisyklingomis ir išbaigtomis frazėmis. Ramiu, lygiu balsu, net kiek „nuobodokai", be jokios mimikos ir tik su būtiniausiais gestais galėjo kalbėti keliolika minučių ar dvi tris valandas be pertraukos, be regimo nuovargio[1023].

Prof. M. Biržišką labiausiai traukė jaunoji karta. Jis domėjosi lituanistinės mokyklos reikalais (kaip garbės vadovas dalyvaudavo egzaminuose, teikdavo baigimo pažymėjimus), skubėdavo į skautų sueigas*. Buvo tarp Los Andželo lietuvių Dailiųjų menų klubo** steigėjų, pareigingai lankė jo renginius ir pobūvius. Pirmajame koncerte perskaitė S. Šimkaus choro steigimo deklaraciją[1024].

1950 m. vasario 18 d. Cicero mieste įvyko į JAV emigravusių Lietuvos profesorių draugijos steigiamasis susirinkimas. Pirmosios valdybos pirmi-

---

1021 Raila B. Dešimtmetis palmių pavėsyje // Mūsų Vytis, 1963, nr. 4, p. 133.

1022 Dambrava V. Vasario 16, Mykolas Biržiška, „Amerikos balsas" // Draugas. 1996, vas. 14, nr. 31.

1023 Raila B. Kas buvo pasakyta // Dirva. 1963, spal. 11, nr. 116–4.

* Prof. M. Biržiška buvo apdovanotas Lietuvių skautų sąjungos padėkos ženklu. 1955 m. korporacija „Vytis" jį išrinko savo garbės nariu, 1956 m. skautai apdovanojo Geležinio Vilko ordinu. (Dundzila A. Signataras, rektorius, patriarchas // Mūsų Vytis. 1993, nr. 3, p. 8.)

** Veikė nereguliariai, neformaliai, be nario mokesčio. Kas kartą rinkdavosi vis pas kitą savanorį. Klubui priklausė Elena Tumienė, Danutė Mitkienė, Juozas Tininis, Marija Gimbutienė, Bronius Budriūnas, Algirdas Gustaitis, B. Raila, Doneta Railienė, Bernardas Brazdžionis, Kazys Janota, Juozas Švaistas, Edmundas Arbas, Elena Nakaitė (Alė Rūta) ir kt. Buvo skaitoma, aptariama savo kūryba, maloniai bendraujama. (Iš autoriaus pokalbio su Ale Rūta. 2006 05 02.)

1024 Vyliūtė J. Vladas Baltrušaitis: operos solistas. Vilnius, 1996, p. 167.

ninku išrinktas prof. Antanas Gylys. M. Biržiška drauge su Steponu Kolupaila ir K. Žalkausku išrinkti garbės teismo nariais[1025]. Pirmajame metiniame draugijos suvažiavime, vykusiame 1951 m. vasario 17 d. Čikagoje, buvo nutarta steigti mokslo draugiją, pavadintą Lituanistikos institutu. Nuo 1952 m. prof. M. Biržiška buvo instituto narys, tačiau niekada negalėjo dalyvauti jo renginiuose. Apskritai iki pat gyvenimo pabaigos iš Los Andželo niekur nebuvo išvykęs, nors sveikatos ir noro tam būtų pakakę. Per visą tą laiką, teigia B. Raila, „nė viena stambesnė Amerikos lietuvių organizacija ar jų sambūriai, ruošę suvažiavimus bei iškilmingus sąskrydžius, neišgalėjo jam pasiūlyti apmokėti bent kelionės išlaidų, o paties profesoriaus biudžetas nebuvo pakeliamas tokiai prabangai..."[1026]

Reikšmingiausia ir gyvybingiausia organizacija, su kuria JAV bendradarbiavo prof. M. Biržiška, – Lietuvių rezistencinė santarvė (LRS). Kilme ji buvo susijusi su 1946 m. vasarą įkurta viena vadovaujančių Lietuvos partizanų pogrindžio organizacijų – Bendruoju demokratiniu pasipriešinimo sąjūdžiu (BDPS) ir jo sudaryta Užsienio delegatūra (UD). Penktojo dešimtmečio pabaigoje BDPS UD nustojus egzistuoti, S. Lozoraičiui ir S. Žymantui vadovaujant buvo kuriama nauja organizacija. Svarstant jos projektus kilo idėja sukurti dvilypę organizaciją. Kadangi daugiausia dėmesio buvo skiriama rezistencinei veiklai, slaptajai daliai pasirinktas Lietuvos rezistencinės tarybos užsienyje (LRTU) vardas*; 1950 m. liepos 22 d. S. Žymantas, J. Masiulis ir Tomas Vidugiris pasirašė steigimo aktą[1027]. Viešoji dalis pavadinta prof. M. Biržiškos

---

[1025] Gimbutas J., Danys J. Steponas Kolupaila. Čikaga, 1974, p. 296.

[1026] Raila B. Gyvenimas iš naujo // Dirva. 1963, spal. 2, nr. 112.

* LRTU tikslai buvo teikti šaliai moralinę ir materialinę paramą, informuoti užsienį apie tikrą krašto padėtį, verbuoti, rengti ir siųsti agentus į Lietuvą atlikti žvalgybos darbą. Organizacija buvo pavaldi anglų Slaptajai žvalgybos tarnybai, jos kontroliuojama ir finansuojama. LRTU veikloje reikšmingą vaidmenį atliko S. Žymantas. Šeštojo dešimtmečio viduryje anglams išsiaiškinus, kad organizacijos veikla kontroliuojama KGB, S. Žymantas buvo atleistas iš darbo. Kurį laiką dirbo „Amerikos balse" Münchene, 1959 m. persikėlė į JAV, įsitraukė į lietuviškąją veiklą. Apie LRTU likimą plačiau žr.: Mockūnas L. Pavargęs herojus. Jonas Deksnys trijų žvalgybų tarnyboje. Vilnius, 1996; Bower T. Raudonasis voratinklis. M16 ir KGB žvalgybų veikla Baltijos šalyse. Vilnius, 2000.

[1027] Dapkutė D. Tarp konspiracijos ir viešos rezistencinės organizacijos // Politologija. 2001, nr. 2, p. 138.

pasiūlytu vardu – Lietuvių rezistencinė santarvė (LRS). Įsteigta Londone (1950 m. rugsėjo 8 d.), į viešumą ji išėjo 1951 m. lapkričio 28 d., kai buvo paskelbtas 36 asmenų, tarp jų M. Biržiškos, pasirašytas pareiškimas. LRS, sukurtoje ir veikusioje kaip pagalbinė rezistencinė organizacija, dalyvavo ir jai vadovavo tie patys žmonės, kaip ir LRTU. Vyriausiosios tarybos pirmininku buvo paskirtas S. Kuzminskas (S. Kairys), vicepirmininku – S. Žymantas, nariais – Vladas Žilinskas, T. Vidugiris, Karolis Drunga, Fabijonas Neveravičius, J. Masiulis. 1952 m. Amerikoje buvo 11 LRS padalinių ir 106 nariai, Europoje – 108 nariai[1028]. 1954 m. kovą LRS organizacija JAV buvo pavadinta Amerikos lietuvių rezistencine santarve (ALRS), jos Centro komiteto pirmininku išrinktas B. Raila[1029]. ALRS, sutelkusi iškilias išeivijos liberaliojo sparno asmenybės, vadovavosi krašto primato, partinės kovos nenaudingumo išeivijos veikloje ir bendradarbiavimo su Lietuvos diplomatine tarnyba principais. Prof. M. Biržiška nemažai prisidėjo prie šių nuostatų įtvirtinimo ir aiškinimo. Būdamas bene vienintelis socialdemokratas tarp dažnai pastariesiems nepalankių, nors ir mielų, malonių rezistencijos bendraminčių, ALRS Los Andželo skyriaus narys (kurį laiką – pirmininkas), ALRS garbės narys, jis aktyviai dalyvavo skyriaus susirinkimuose, bendradarbiavo D. Britanijoje leidžiamame (1953–1958) politiniame, rezistenciniame ir kultūriniame žurnale „Santarvė"*.Tuo laikotarpiu įvairūs lietuvių politinės išeivijos sambūriai ir vadinamieji „veiksniai" bandė išsiaiškinti ir sudaryti konkrečias tautos išlaisvinimo programas. LRS prioritetu matydamas kiekvienam sudaromas galimybes laisvai mąstyti,

---

[1028] Ten pat, p. 140.

[1029] Amerikos LRS pastoviose vėžėse // Santarvė. 1955, nr. 6, p. 277–278.

* „Santarvė" paskelbė keletą K. Barausko, B. Railos užrašytų ir atpasakotų M. Biržiškos paskaitų santraukų tradicinėmis temomis: „Apie lietuvių ir gudų santykius" (1955, nr. 4–5), „Keletas bruožų lietuvių ukrainiečių santykiuose" (1956, nr. 4), „Tautos įgaliojimai ir bendras tikslas" (1957, nr. 3) ir kt. Paulius Jasiukonis į juostą buvo įrašęs labai įdomią M. Biržiškos paskaitą apie romantizmą ir mitų vaidmenį Lietuvos tautiniam atgimimui, Bronius Gedminas – keletą paskaitų Vasario 16-osios proga. B. Railai pavyko padaryti tik menkus užrašėlius vieno santarvininkų pokalbio, kuriame M. Biržiška gana smulkiai pasakojo savo atsiminimus apie kiekvieną Nepriklausomybės Akto signatarą, pateikė jų viešąsias ir užkulisines biografijas su daugybe įdomių, niekur neskelbtų detalių.

ieškoti, nepasiduoti politinių terminų ir kategorijų įtaigai, M. Biržiška 1953 m. kovo 1 d. padarė platų pranešimą apie LRS ir ateities Lietuvą[1030]. Dėstė toliaregišką požiūrį: jei Lietuvos okupacija užtruks ilgai, konkrečių jos išlaisvinimo programų geriau neplanuoti, nes gyvenimas ir sąlygos keisis. Ragino kultūringai diskutuojant apmąstyti, kokie turi būti trijų didžiųjų jėgų – Lietuvoje likusių žmonių, „sibiriokų" ir vakarietiškųjų tremtinių – vidaus santykiai. Pranašiškai pabrėžė: *Herojus liko namuose*. Šiuo trumpu, įsimintinu posakiu išreiškė politinio ir moralinio tautos primato principą, nes buvo įsitikinęs, kad lemiamą vaidmenį visuose reikaluose atliks Lietuvoje likusių žmonių nuotaikos, mąstymas, jie sukurs valstybines, kultūrines ir kitokias institucijas, „savo nuožiūra ir iš savo dvasinės jėgos bei būdo"[1031]. Mažiausiai – išeivijos elitinei, intelektualiajai jėgai M. Biržiška skyrė tik pagalbinį vaidmenį tautai iš politinės vergovės išlaisvinti[1032]. Išeivijos literatūrinėje kūryboje profesorius pasigedo stipraus, veiksmingo, pranašiško žodžio, kuris kultūros kūrėją iškeltų aukščiau už politikus ir visuomenės veikėjus, ugdytų kilnų, dvasingą kovingumą[1033]. Pavyzdžiu kėlė A. Mickevičių, kuris, atsidūręs išeivijoje, vengė emigracinių ginčų ir barnių, visas atsidėjęs Tėvynės vadavimo veiklai, poetiniu žodžiu stiprino tautiečių nuotaiką ir dvasingą kovingumą[1034]. Tokios nuostatos ir ypač tezė, kad tikrasis herojus liko namie, užgavo tuos veikėjus, kurie save laikė vieninteliais kovotojais už tautos išlaisvinimą. Pasak B. Railos, būtent tai ir „aptarė Mykolo Biržiškos distanciją nuo visos gausios veiksnijados ir nulėmė jo daugiau nei dešimtmečio vienišą izoliaciją Ramiojo Vandenyno pakrantėje, palmių ir magnolijų pavėsyje"[1035]. Kitaip suprasdamas lietuvių tautos rezistenciją okupantams, M. Biržiška niekada netrukdė didžiųjų „veiksnių" užmojams skambiai politiškai skelbtis atstovaujant visai tautai ir valstybei,

---

1030 Biržiška M. LRS paskirtis ir gairės // Santarvė. 1953, nr. 3, p. 1; Mintys ir nuomonės apie ateities Lietuvą // Ten pat, p. 42–43.

1031 Prof. M. Biržiška Lietuvos atstatymo klausimais // Akiračiai. 1998, nr. 5, p. 7.

1032 Biržiška M. LRS paskirtis..., p. 1.

1033 Raila B. Paguoda. Akimirksnių kronikos 4. Pirma dalis. London, 1974, p. 224.

1034 Biržiška M. Lietuvos dievaitis. Kas buvo ir ką po šimto metų mums paliko Adomas Mickevičius? // Santarvė. 1955, nr. 6, p. 253.

1035 Raila B. Dešimtmetis palmių pavėsyje // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 145.

kartais tam net padėdavo ir stengdavosi įžvelgti daugiau gerųjų savybių, nekvestionavo nė vieno politikos veikėjo patriotizmo ir gerų norų. Tačiau į panašaus pobūdžio politikavimą žiūrėjo kritiškai, be entuziazmo. VLIK'ui, partiniams veikėjams buvo nepriimtinas M. Biržiškos ir ALRS skelbiamas „nepartiškumo" principas, siekimas organizuoti naują tautinį liberalų bloką, kuris įkūnytų rezistencijos vieningumą. Tačiau blaškymasis tarp siekio tapti liberalų organizacija arba plačiu rezistenciniu sąjūdžiu, per didelis rezistencijos sureikšminimas, įsivėlimas į politinę kovą su VLIK'u ir kitos priežastys lėmė Rezistencinės santarvės sunykimą[1036]. M. Biržiška vizijose ALRS matęs panašią į savo sukurtą ir vadovautą VVS – atsietą nuo partiškumo, aprėpiančią visų lietuvių jausmus ir interesus, jos idėjas puoselėjo iki pat gyvenimo pabaigos.

1953 m. gruodžio 5 d. M. Biržiška įstojo į Susivienijimą lietuvių Amerikoje (SLA). Ši JAV lietuvių savišalpos organizacija, padedanti sergantiems ir nelaimės ištiktiems nariams (greta to rūpinosi ir kultūros, švietimo reikalais) „ne doleriu ar dešimtine, bet šimtinėmis"[1037], parėmė ką tik atvykusius Biržiškas. SLA įkūrimo 75-oji kuopa Los Andželo mieste profesorių paskelbė savo garbės nariu, atleido nuo nario mokesčio. 1960 m. M. Biržiška į kuopą įrašė visus tris savo vaikaičius: Danutę ir Ventą Barauskaites ir Vytautą Barauską. Mokesčius už juos labai punktualiai mokėdavo pats. Profesorius dalyvavo SLA 75 metų jubiliejuje ir 75-osios Los Andželo kuopos 55 metų sukaktuvėse. Jubiliejaus minėjime M. Biržiška pateikė įdomių atsiminimų, kaip 1931 m. lankantis Amerikoje SLA nariai iš kuopos jam buvo palankiausi: rengę prakalbas, rėmę Vilniaus darbą. Pabrėžęs, kad SLA yra organizacija lietuvių tautos reikalams, priekaištavo jos vadovybei, kad mažai propaguoja jos reikalus, nepakankamai akcentuoja tautiškumą[1038].

Intensyvus ir nuolatinis domėjimasis visu tuo, kas susiję su lietuvių tautos likimu, su jo, kaip žmogaus, įsisąmonintomis pažiūromis ir idealais, suteikdavo M. Biržiškai neįtikėtino gyvybingumo. Iš pažiūros silpnutis, nuolatiniu nuovargiu skundęsis senukas, kai tik įsipainiodavo

---

[1036] Plačiau žr.: Dapkutė D. Lietuvių išeivijos liberaliosios srovės genezė: politiniai ir organizaciniai aspektai. 1945 m.–šeštojo dešimtmečio pabaiga. Vilnius, 2002.

[1037] Klauseikis J. M. Biržiška ir... // Naujienos. 1962, rugs. 17, nr. 219.

[1038] Ten pat.

į jam rūpimą reikalą ar įdomų žmonių būrį, pasidarydavo labai gyvas, įžvalgus, judrus, intelektualus, kūrybiškas ir neįtikėtinai stiprus[1039]. Savo tautiečių nerūšiavo ir neskirstė pagal jų pasaulėžiūros nuostatas, nesileido įtraukiamas į tradicinius partinius kivirčus. Bandomas kurios nors grupuotės „pasisavinti", aiškindavo: „Aš neinu nei su „mumis", nei su „jumis". Aš einu pas visus lietuvius ir eisiu su visais, kur tik matysiu, kad atliekamas naudingas darbas Lietuvai."[1040]

Karo metais Vokietijoje įsitraukęs į religinę praktiką, prof. M. Biržiška jau pirmosiomis atvykimo į Los Andželą dienomis paprašė būti įrašytas į dar mažos lietuvių bažnytėlės parapiją. Iš lenkiškų poterių persiorientavo į lietuviškus, rengė Pirmajai Komunijai vyriausią vaikaitę Ventą[1041]. Nors ir buvo atleistas nuo finansinių įsipareigojimų parapijai, iš kuklios pensininko piniginės duodavo aukų, labai stropiai vykdė tikinčiojo pareigas – kiekvieną sekmadienį iš gana toli atvykdavo į mišias, keletą kartų per metus ėjo sakramentų, vėliau, sunkiai sirgdamas, dviem atvejais priėmė Paskutinį sakramentą[1042]. Noriai dalyvavo įvairiuose parapijos reikaluose. Antai kai buvo nuspręsta pasistatyti naują bažnyčią, profesoriui suteikta garbė būti „žemės prakasimo" dalyviu (1951 m. vasario 11 d.)[1043]. Be profesoriaus neapsieita šventinant bažnyčią, ta proga surengtame bankete išklausyta jo sveikinimo kalba. Anot Prano Gasparonio (Gasperaičio), maniusio, kad po J. Basanavičiaus M. Biržiška buvo vienas didžiausių lietuvių tautos kelio tiesėjų, jam Los Andželo lietuviai patikėjo priimti aukas parapijos namams įsigyti 1955 metais[1044]. M. Biržiška dalyvavo vyskupo Vincento Brizgio apsilankymo Los Andžele iškilmėse, kun. Antano Bučmio išleistuvėse į kitą parapiją, klebono Jono Kučingio kunigystės 25-mečio jubiliejuje ir kituose Šv. Kazimiero parapijai svarbiuose įvykiuose.

[1039] Raila B. Stiprybė aplinkos triukšme // Dirva. 1963, spal. 4, nr. 113.

[1040] Raila B. Džiaugsmai ir smūgiai 1955 metais // Dirva. 1963, spal. 7, nr. 114.

[1041] Karazijienė A. Kad nebūtų lyg sudžiūvęs lapas // Atolas (Melbourn). 1954, p. 180.

[1042] Yla S. Dievas sutemose. Religiniai lūžiai lietuvių gyvenime. Toronto, 1964, p. 229.

[1043] Gliauda J. Šv Kazimiero parapija Los Angeles mieste. Istoriniai bruožai 1941–1966. Brooklyn–New York, 1966, p. 85.

[1044] Gasparonis P. (Gasperaitis). Metai su Nepriklausomybės akto signataru // Utenis. 1998, vas. 14, nr. 19.

Daug su M. Biržiška bendravęs B. Raila pastebėjo, kad profesoriaus katalikiškumas buvo truputį savotiškas. Jo tolerancija kitamaniams toli peržengė įprastą praktikuojančių katalikų toleranciją[1045]. Vienodai gerai jis jautėsi tarp tikinčių ir netikinčių tautiečių, bet laisviausiai – bendraudamas su religiniais indiferentais[1046]. Visi artimiausi ir geriausi ilgo M. Biržiškos gyvenimo draugai buvo ne katalikai, o liberalai ir kitokie laisvamaniai. Su jais jam buvo įdomiau draugauti, dirbti, diskutuoti.

M. Biržiškos kuklumas, paprastumas, darbingumas, pasirengimas prireikus tarti žodį ar pasakyti ilgesnę kalbą tirpdė tautiečių abejingumą. BALF'o ir ALT'os vadovaujantiems centrams atsisakius prof. M. Biržiškai mokėti nuolatinę pašalpą, šių lietuviškųjų organizacijų Los Andželo skyriaus pirmininko S. Raštikio iniciatyva buvo sudaryta bendra komisija. 1950 m. gegužės 28 d. parapijos salėje ji surengė iškilmingus pietus ir koncertą M. Biržiškai pagerbti. Profesoriui buvo įteikta suaukoti 300 dolerių ir specialus adresas[1047].

Po M. Biržiškos 70 metų sukaktuvių, kurios savo mastu, turiniu ir forma buvo neįprastos Los Andželo lietuvių bendruomenei*, profesoriaus vertė ir prestižas smarkiai pakilo. Gimė mintis, kad derėtų svariai materialiai paremti vargstantį vieną iš trijų dar gyvų (greta Stepono Kairio ir Kazio Šaulio) Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarų ir jo šeimą. Los Andželo lietuvių Šv. Kazimiero parapijos klebono kun. J. Kučingio iniciatyva buvo sudarytas komitetas (pirmininkas Jonas Uždavinys) M. Biržiškai materialiai paremti. Komitetas kreipėsi į Amerikos lietuvius su prašymu aukomis sušelpti kultūrininką veteraną taip, kad jis galėtų

[1045] Raila B. Dešimtmetis palmių pavėsyje // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 134.

[1046] Valandėlė su prof. M. Biržiška. Jo atsakymai apie praeities darbus, kultūrinę veiklą, religiją // Draugas. 1952, rugpj. 9, nr. 189.

[1047] Raštikis S. Kovose dėl Lietuvos. Kario atsiminimai. T. 2. Los Angeles. Fotografuotinis leidimas. Vilnius, 1990, p. 621.

* M. Biržišką sveikino didžiųjų Kalifornijos universitetų ir kai kurių kolegijų atstovai. Išeivijos spaudoje pasirodė jubiliejui skirti straipsniai (Balutis B. K. Vienas paskutiniųjų mohikanų // Britanijos lietuvis. 1952, rugs. 11, nr. 37; Raila B. Mykolas Biržiška // Ten pat; Valandėlė su prof. M. Biržiška // Draugas. 1952, rugs. 9, nr. 189; Reikšminga sukaktis // Santarvė. 1953, nr. 1, p. 28). Iš jų daugelis „senųjų" išeivių pirmą kartą plačiau sužinojo apie M. Biržiškos nuopelnus lietuvių tautai.

ramiai gyventi[1048]. Didžiausią dalį suaukojus Los Andželo lietuviams, prisidėjus kitoms JAV ir Kanados bendruomenėms, nuo 1954 m. gegužės 23 d. iki 1955 m. vasario 13 d. surinkta 4527 doleriai ir 96 centai aukų[1049]. Iškilmingai įteikta suma sustiprino Biržiškų materialinę padėtį, bet ypač brangi buvo, pasak M. Biržiškos, „parodydama malonius mūsų atžvilgiu aukotojų jausmus ir iš viso dar kartą išreikšdama lietuvišką jų geraširdiškumą."[1050]

Prie suaukotos sumos pridėjus žento K. Barausko įsipareigojimą ant savo pečių užsidėti visą tolesnę skolos naštą, abi šeimos 1955 m. pavasarį Magnolijų alėjoje Los Andžele nusipirko senoką dviaukštį medinį namą. Jame buvo daugiau vietos dviem šeimoms ir dar keli kambariai nuomai. Prof. M. Biržiškai teko mažutis, bet jaukus „kabinetas", kuriame galėjo susikaupti moksliniam darbui ir apmąstymams.

Tačiau neilgai prof. M. Biržiškai teko džiaugtis pagerėjusiomis gyvenimo ir kūrybinio darbo sąlygomis. Vos spėjusį įsikurti naujuose namuose ištiko bene patys skaudžiausi per visą ilgą gyvenimą likimo smūgiai. 1955 m. rugsėjo 15 d. tragiškai iš gyvenimo pasitraukė žmona Bronislava[1051]. Per ilgą bendrą gyvenimą B. Biržiškienė drąsiai ir oriai sutiko įvairias negandas ir pavojus. Tačiau atskirtis nuo Lietuvos užsitęsė, sunkumai Vokietijos pabėgėlių stovyklose paaštrino negalavimus (teko vaikščioti su lazdele), kankino neaiškumas dėl Europoje gyvenančios ir nuo 1949 m. nė karto nematytos dukters Marijos likimo. Nauji rūpesčiai įsigijus namus, kurių pati norėjo ir kuriais džiaugėsi kaip vaikais[1052], galutinai sutrikdė ištvermingos M. Biržiškos gyvenimo palydovės pusiausvyrą.

Pasak kun. J. Kučingio, pranešimą apie tragišką žmonos mirtį profesorius „priėmė taip didvyriškai ir kartu su tokia rezignacija, kad aš pajutau, jog jame slepiasi didi siela."[1053] Kokia tai buvo netektis, galima suprasti bent iš šių M. Biržiškos per savo 70-metį ištartų žodžių:

[1048] Profesoriui M. Biržiškai sušelpti... // Margutis. 1954, nr. 10, p. 22.
[1049] Aničas J. Alena ir Mykolas Deveniai. Vilnius, 1997, p. 271.
[1050] Prof. Mykolo Biržiškos padėkos žodis // Sandara. 1955, bal. 1, nr. 13.
[1051] Biržiškienė mirė paslaptingom aplinkybėm // Naujienos. 1955, rugs. 19, nr. 220.
[1052] M. Biržiškos laiškas Steponui Kairiui. 1955 09 27 // VUB RS, f. 259–30, lap. 8.
[1053] Yla S. Dievas sutemose..., p. 233.

„(...) tik dalį atliktų darbų tebūčiau pajėgęs įvykdyti, jei ne didžioji mano talkininkė per 45-erius metus – žmona, kuri – pati visuomenininkė – bemaž visą namo tvarką ir šeimyninius rūpesčius savo žinion pasiėmė, tuo pat leido man visam pasiskirti visuomeninei ir kultūrinei veiklai."[1054] JAV lietuvių visuomenė nuoširdžiai užjautė prof. M. Biržišką dėl skaudžios netekties. SLA, kitos organizacijos, pavieniai asmenys rinko aukas, už kurias Los Andželo kapinėse buvo nupirkti du žemės sklypai, surengtos priderančios laidotuvės. Tačiau netrukus pasitvirtino posakis, kad nelaimė viena nevaikščioja. Tų pačių metų lapkričio 24 d. staiga mirė sunkaus fizinio darbo išsekintas lietuvių mokyklėlės vedėjas ir mokytojas K. Barauskas. Nepakėlusi likimo smūgio sunkiai susirgo dukra Ona ir prof. M. Biržiška liko vienas su trimis mažamečiais vaikaičiais. Ventai tada buvo devyneri, Vytautui – septyneri, Danutei – penkeri. 73-ejų profesoriui teko lyg iš naujo tapti tėvu ir jis tai priėmė su didele meile ir pasiaukojimu. „Jis buvo labai švelnus, ramus žmogus ir, tiesą pasakius, vienintelis iš suaugusiųjų mane tada supratęs", – prisiminė vyriausioji vaikaitė Venta[1055]. Netekusi maitintojo, šeima vertėsi labai sunkiai. Išgyventi padėjo tik našlaičiams skiriamos pašalpos ir kai kurių geradarių tautiečių parama.

Vos atsigavus, likimas kirto dar vieną smūgį – 1956 m. sausio 3 d. Waterbury, viešėdamas pas Devenius, mirė brolis Vaclovas. Nuo 1950 m. spalio vidurio prof. Vc. Biržiška dirbo JAV kongreso garbės tarėju-konsultantu, sudarė lietuviškų knygų bibliografinius sąrašus. 1953 m. vasarį persikėlė į Bostoną ir tapo „Lietuvių enciklopedijos" vyriausiuoju redaktoriumi (į redakcinę kolegiją įėjo ir M. Biržiška). Su jam būdingu darbštumu, atkaklumu redakcijoje dirbo 18–20 valandų kasdien. „Žinoma, – rašė M. Biržiška, – neilgai taip betrauks, patrauks ir bus jam galas. Kapočius ir kiti, rodos, nesiorientuoja, kuo tas baigsis, ir nesutvarko reikalo tinkamai."[1056] Išdirbęs apie pusantrų metų, Vaclovas leidėjo Juozo Kapočiaus buvo atleistas. Netekęs redakcijos iš-

---

[1054] Valandėlė su prof. M. Biržiška... // Draugas. 1952, rugpj. 9, nr. 89.

[1055] Kniežaitė M. Iš tyliųjų pokalbių su žymiuoju seneliu // Lietuvos žinios. 2007, rugpj. 25, nr. 193.

[1056] M. Biržiškos laiškas Z. Ivinskiui. 1953 10 01 // VUB RS, f. 198–197, lap. 1.

nuomoto kambarėlio, gyveno bostoniškio Jurgio Jašinsko šeimoje. Slegianti emigranto dalia, pašalinimas iš enciklopedijos, nepagrįsti puolimai spaudoje, brolio Mykolo šeimą ištikę smūgiai ir kitos priežastys smarkiai paveikė Vaclovo Biržiškos emocinę būseną, suardė sveikatą[1057]. Mylimo brolio, bendraminčio ir bendradarbio, su kuriuo nesimatė nuo 1950 m. pradžios, netektis sunkai prislėgė prof. M. Biržišką. Į laidotuves nevyko ne todėl, kad Vaclovo kūnas „turėjo būti sudegintas"[1058], bet kad tokiai tolimai kelionei neturėjo pinigų, pats jautėsi gana nestiprus. Giliai užgautas „Lietuvių enciklopedijos" leidėjo elgesio su broliu, Mykolas nutraukė ryšius su J. Kapočiumi, pasitraukė iš redaktorių kolegijos. Tačiau, suprasdamas didelę tautinę ir kultūrinę leidinio reikšmę, atidžiai skaitė kiekvieną naujai pasirodžiusį tomą, geranoriškai stengėsi padėti išvengti klaidų („dažnos tekste klaidos ir daugybė spaudos riktų gražų leidinį tiesiog teršia")[1059], teikė vertingų papildymų straipsniams apie asmenis, kuriuos gerai pažinojo, organizacijas ir draugijas (jų veikloje dalyvavo)[1060].

Nepelnyti likimo smūgiai nepalaužė M. Biržiškos – jis liko toks pat, koks buvo visą gyvenimą. Išsaugojo įgimtas ir gyvenime įgytas savybes: žodžio tesėjimą, tvarkingumą, punktualumą, pedantišką rūpestingumą. Anot B. Railos, „gal tik išoriniu atžvilgiu buvo galima pastebėti kai kuriuos pasikeitimus: jo barzda daugiau pražilo, visame veide atsirado daugiau raukšlių, fiziškai atrodė daugiau sumenkęs ir liesutis, kad rodos kiek stipresnis vėjas tokį papūtęs lengvai pakeltų į orą... Jis pats dabar ne kartą pasiskųsdavo, kad vis daugiau ir greičiau pavargstąs, kad širdis piktai maištaujanti, kad rašymas jam pasidaręs labai sunkus. Vis tenka daugiau ilsėtis, o tai esąs „labai nenaudingas laiko eikvojimas..."[1061]

Nors ir būdamas senyvas, prof. M. Biržiška domėjosi tarptautine politika, sekė įvykių raidą Sovietų Sąjungoje ir jos pajungtose šalyse. Iš Lietuvos traukėsi neblogai pažinęs bolševizmą. Dabar, vertindamas Stalino kulto nuvertimą, chruščiovinį atšilimą, sulaukęs 75 metų jubiliejaus, nė

[1057] Jašinskas J. Prof. Vaclovas Biržiška // Mūsų sparnai, 1984, nr. 56, p. 43–44.

[1058] Yla S. Dievas sutemose..., p. 229.

[1059] Biržiška M. Dėl vienos „paraštės" // Draugas. 1960, bal. 2, nr. 79.

[1060] Biržiška M. Truputis papildymų ir pataisų Lietuvių enciklopedijai // Nepriklausoma Lietuva. 1961, rugpj. 30, nr. 34–gruod. 6, nr. 48.

[1061] Raila B. Dešimtmetis palmių pavėsyje // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 137.

kiek neabejojo, jog „nebe už kalnų bus toks Lietuvos gyvenimo sąlygų pasikeitimas, kai ne tik aš, bet ir daugelis kitų politinių mūsų išeivių laisvai galės jon sugrįžti“[1062]. Sukakties paminėti į Los Andželo Šv. Kazimiero parapijos salę susirinkusiems tautiečiams profesorius pasakė kalbą, kuri, anot B. Railos, buvo „pati gražiausia dvasiškai ir stiliškai jo bet kada girdėta prakalba.“[1063] Kalbėjo ne tiek apie save, kiek apie savo tėvus, apie išeivijai gresiantį nutautėjimo pavojų – tvirčiausia atspara jiems galinti būti lietuviška šeima ir broliška tautiečių draugystė.

Apibendrindamas 20 metų kovos už nepriklausomybę patyrimą, prof. M. Biržiška pripažino, kad „emigracija blunka“, mainosi. DP kartai tenka vietą užleisti jaunesnei, kuri Lietuvos beveik nematė ir brendo Vakaruose. Visuomeninės srovės, net laikydamosi savo tradicinių pozicijų, „drįsta pro srovinę tvorą šilčiau, bent palankiau viena į kitą pažiūrėti.“[1064] Kviestas pasakyti Naujųjų, 1961-ųjų, metų sutikimo žodį tautininkų surengtame pokylyje, profesorius oratoriškai, neįprastai pakeltu, jaunuolišku balsu prabilo apie pasaulyje stiprėjančią audrą ir apie lietuvius. Jis kalbėjo: „turime būti audros paukščiai, jeigu norime audroje išlikti, nes tik audros paukščiai temoka audros vėjus nugalėti, į laisvę ir laimę nuskristi!“[1065]

Politinei įtampai ėmus slūgti, kultūriniai reikalai įgavo politinį svorį. Tai ypač išryškėjo „Lietuvių dienų“ žurnalui paskelbus anketą kultūrinio bendradarbiavimo ir ryšių su „tarybine“ Lietuva klausimu. Nors S. Kairys, kurį M. Biržiška labai aukštai vertino, jau buvo metęs: „Visu veidu į Lietuvą!“, profesorius ir dauguma atsakiusiųjų į anketos klausimus buvo prieš bet kokį bendradarbiavimą su okupuota Lietuva. Tokį požiūrį grindė įsitikinimu, kad Maskvos siūlymuose pagrindinis dalykas yra ne nuoširdus noras keistis kultūros vertybėmis, bet tik siekimas supriešinti išeiviją, susilpninti bendrą tautinį darbą. Todėl užsienyje gyvenančius tautiečius ragino: „Rūpinkimės būti kovingi ir drausmingi ir nesukime nė sau, nė kitiems galvų dėl Tautos priešo lakiruotomis

---

[1062] Prof. M. Biržiškos sukaktį švenčiant // Draugas. 1957, rugpj. 24, nr. 199.
[1063] Raila B. Dešimtmetis palmių..., p. 143.
[1064] Prof. Mykolo Biržiškos žodis // Nepriklausoma Lietuva. 1960, rugs. 21, nr. 38.
[1065] Raila B. Kas buvo pasakyta // Dirva. 1963, spal. 11, nr. 116–4.

pirštinaitėmis pakišamų žaltiškų siūlymėlių."[1066] Paskutinius savo politinius linkėjimus šioje žemėje M. Biržiška suformulavo trumpai ir aiškiai: „Šalin smirdančius maskolius ir maskolininkus iš Lietuvos"[1067], dar pridurdamas, kad tuo bent įtiksiąs Augustinui Janulaičiui ir Vincui Kapsukui, kurie bene dažniausiai „maskolius" savo raštuose ir kalboje vartojo.

Gyvenimo saulėlydį prof. M. Biržiška sutiko su abiem dukromis, žentu S. Žakevičiumi (1959 m. iš Vokietijos atvyko į Los Andželą, negavo darbo ir labai sunkiai vertėsi) ir trimis vaikaičiais. Matydamas, kaip mažuosius veikia „amerikinė" kalba ir dvasia, retkarčiais tikrindavo, ar jie dar moka skaityti ir rašyti lietuviškai. Sielojosi ne tiek dėl savo sveikatos problemų, kiek dėl neįveikiamos „bepinigystės". „Geri tautiečiai, – rašė S. Kairiui, – lyg nelabai orientuojasi, jog senatvė vis dėlto pasilieka senatve ir neleidžia su ja juokauti, vis man jie sako komplimentus („kaip Tamsta gerai atrodai"), bet padėti pinigiškai arba bent už rašymą honorarą sumokėti nesistengia, o gal kiti tik nesiskubina."[1068] Žeisdavo vieši pranešimai spaudoje apie stovintį su ištiesta ranka M. Biržišką, bet brangus būdavo kiekvienas kieno nors atsiųstas čekis*.

Sunkią politinio emigranto dalią praskaidrindavo pamėgtas darbas. Vaikaičiai prisimena, kad senelis gyveno lyg pagal ritualą: keldavosi visada tuo pačiu laiku, tvarkingai rengdavosi (net ir namuose visuomet vilkėdavo švarką) ir sėsdavo prie stalo rašyti[1069]. Dar gyvendamas Waterbury „Naujienose" paskelbė straipsnį, kuriame demaskavo sovietų propagandininkų brukamus Lietuvos gyventojams šmeižtus apie išeivi-

---

[1066] Bendradarbiavimas ir mainai su okupuota Lietuva // Lietuvių dienos. 1961, nr. 5, p. 12.

[1067] Signatarų linkėjimai. Prof. M. Biržiška // Keleivis. 1962, vas. 14, nr. 7.

[1068] M. Biržiškos laiškas S. Kairiui. 1961 02 11 // VUB RS, f. 259–30, lap. 1.

* Baltimorės tautinės sąjungos skyriui, atsiuntusiam 15 dolerių čekį, profesorius rašė: „Kiekviena auka yra brangi ne tik savo materialiniu svoriu, bet ir – net ypačiai – tuo, jog rodo, kad ir senatvėje tebesu primenamas, nepamirštamas ir nepaliktas nekokiame savo likime." (Vydūno ir M. Biržiškos autografai // Kolekcija. 1994, nr. 1, p. 40.)

[1069] Zemlickas G. Mykolo Biržiškos memorialinis kambarys // Mokslo Lietuva. 2007, rugs. 20–spal. 3, nr. 16.

jos literatūrinį gyvenimą[1070]. Atsiliepdamas į „Tiesos" bandymus „pačiupinėti" tremtyje atsidūrusius lietuvių „pseudomokslininkus" (Z. Ivinskis, J. Girnius, V. Maciūnas, broliai Biržiškos ir kt.), paskyrė didelį rašinį „Kaip Vilniaus „Tiesa" mūsų mokslininkus vertina ir pamoko"[1071]. Tačiau svarbiausias darbas nebuvo pamirštas. Los Andžele prof. M. Biržiška perredagavo ir parengė spaudai iš Vokietijos atvežtą „Galvojimų apie savo tautą" rankraštį. Jį, pavadintą „Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą" (t. 1, 1952; t. 2, 1953), išleido Bernardo Brazdžionio redaguojamo žurnalo „Lietuvių dienos" leidėjas Kalifornijoje Antanas Skirius. Pagrindinė dvitomio tema – lietuvių tapsmas modernia tauta, kuri 1918 m. pradžioje paskelbė nepriklausomybę ir ją apgynė. Remiantis plačiu istoriniu faktografiniu pamatu, apmąstoma Lietuvos geopolitinė ir geokultūrinė aplinka, etnosocialinės ir socialinės-kultūrinės struktūros, tautos mentaliteto pokyčiai[1072]. Pats prof. M. Biržiška savo knygos įvadiniame žodyje teigė, kad jo rašinys nepretenduoja būti laikomas istoriosofiniu veikalu ir lietuvių tautos nueito istorinio kelio sistemingu nagrinėjimu; jis taip pat neteikiąs išsamių enciklopedinių žinių. Tai yra tik „sunkiose sąlygose atsidūrusio *tremtinio* vis nutrūkstantieji *galvojimai* apie savo tautą, atsirėmus vien savo atmintimi, ilgamečiu savo patyrimu dirbant visuomeninį ir kultūrinį, tautinį darbą."[1073]

Pirmajame veikalo tome, nestokojančiame istoriosofinių bruožų, konstatuojamas vakarietiškų pradmenų vyravimas lietuvių kultūroje. Išryškinamas tautinis lietuvių sąjūdis, bajorijos svoris išlaikant lietuvybę, iškeliama tezė, kad nuo XVI a. pabaigos iki XIX a. pradžios „liaudis virto tauta". Antrajame tome chronologiškai aiškinama lietuvių visuomenės ir politinės minties istorija per literatūrinio gyvenimo ir kitokius faktus nuo spaudos draudimo (1864 m.) iki Pirmojo pasaulinio

---

[1070] Biržiška M. Kaip Vilniaus „Tiesa" nuo tiesos atgraso // Naujienos. 1950, vas. 6, 7, nr. 30, 31.

[1071] Naujienos. 1950, geg. 2, 3, 5, 6, 8, 9, nr. 103, 104, 105, 107, 108, 109.

[1072] Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva. Vilnius, 1996, p. 35.

[1073] Biržiška M. Apie savo rašinį (bibliografinė autometrika) // Biržiška M. Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą. T. 1: Galvojimai apie tautą savyje ir kaimynų tarpe. Los Angeles, 1952, p. VII.

karo. Skyriuje apie XX a. pradžios istorinius įvykius pateikiama daug memuarinių dalykų, charakteristikų.

Jau pirmasis M. Biržiškos „Lietuvių tautos kelio" tomas sukėlė didžiulį visuomenės, spaudos susidomėjimą ir per tris mėnesius buvo parduotas. „Vertingas knygas užsienio lietuviai dar skaito, – ta proga pabrėžė B. Raila, kuris M. Biržiškos kūrinį pavadino „Mažąja lietuviškąja enciklopedija"[1074]. Jaunystės dienų draugas ir bendramintis S. Kairys, dėkodamas už knygą, rašė: ji yra „tiek kondensuoto turinio, kad kaip lašinius tenka valgyti dozuotai."[1075] Dr. A. Šešplaukį-Tyruolį sužavėjo mielas, biržiškinis rašinio stilius, intuityvi autoriaus atmintis, iš kurios iškilo didelis turtas kultūros ir literatūros istorikams – daugybė „tiesiog magiškų istorinių, literatūrinių, politinių ir kitokių smulkmenų smulkmenėlių"[1076]. Teigiamai M. Biržiškos darbą įvertino Juozas Jakštas, K. Barėnas[1077].

Plačią, moksliškai argumentuotą ir kritišką M. Biržiškos darbo recenziją paskelbė Zenonas Ivinskis. Jis ragino į veikalą žiūrėti kaip į atsiminimus, „savotišką „testamentą" mūsų kartai, kur nusakomas iki šiol eitas lietuvių tautos kelias". Pripažindamas autoriaus teisę rašyti pirmiausia apie tą aplinką, kurią jis geriausiai pažino, recenzentas leidinyje pasigedo ekonominio gyvenimo, katalikų, jų organizacijų veiklos atspindėjimo. Atkreipė dėmesį į sunkoką M. Biržiškos rašymo stilių, savitą žodyną[1078]. Recenziją siųsdamas „Aidų" redaktoriui Antanui Vaičiulaičiui, Z. Ivinskis rašė: „Prof. M. Biržišką reikia rimtai įvertinti ir aš pasistengiau, kaip mokėjau. Geriau negaliu. Būčiau galėjęs dar tik trūkumų daugiau iškelti. Bet ir šitų pakanka. Tik man vėl tokis įspūdis ir šį tomą perskaičius: mūsų mieli profesoriai Biržiškai nėra taip dideliai mokyti ir taip jau visad neklaidingi, kaip jie visuomenei prisistato ar būna pristatomi..."[1079] Daugelio tautiečių raginamas savo veikalą

[1074] Raila B. Mažoji Lietuviškoji Enciklopedija // Dirva. 1952, spal. 30, nr. 44.

[1075] S. Kairio laiškas M. Biržiškai. 1953 03 18 // VUB RS, f. 257–322, lap. 11.

[1076] Tyruolis A. Lietuvos nueito kelio apmąstymai // Draugas. 1952, lapkr. 29, nr. 279.

[1077] Jakštas J. Lietuvių tautos kelias // Aidai. 1953, nr. 6, p. 278–281; Barėnas K. Mūsų tautos skersinis pjūvis // Santarvė. 1953, nr. 6, p. 55–58.

[1078] Ivinskis Z. Atbundančios tautos žygiai ir veikėjai: Prof. Mykolo Biržiškos „Lietuvių tautos kelias" // Aidai. 1955, nr. 1, p. 29–38.

[1079] Z. Ivinskio laiškas A. Vaičiulaičiui. 1954 10 10 // VUB RS, f. 198–938, lap. 15.

tęsti iki dabarties, prof. M. Biržiška aiškindavo, kad rašyti tokį darbą be šaltinių, bibliotekų – ne tik sunkù, bet ir rizikinga. Tikėdamasis sulaukti geresnių laikų, ketino pereiti prie siaurėsnių arba subjektyviais savo atsiminimais grindžiamų temų, kurios negalėtų sukelti niekieno susierzinimo ar pasipiktinimo. Sovietinės valdžios uždrausto minėti VU jubiliejaus proga paskelbė straipsnį „Suėjus 375 metams nuo Vilniaus universiteto įsteigimo“[1080], išleido tuo straipsniu bei literatūros sąrašu papildytą savo darbo „Senasis Vilniaus universitetas. Vardų ir veikalų atranka“ naują leidimą. Pasak Z. Ivinskio, tai buvo iki šiol vienintelis dėmesio vertas Vilniaus akademijos paminėjimas[1081].

1954 m. Lietuvos tyrimo instituto užsakymu prof. M. Biržiška parengė studiją „Lietuvos rytų ir pietų sienos“*, paskelbė straipsnį „Nežinomieji L. Rėzos akademiniai raštai“[1082]. Atidžiai studijavo retkarčiais iš Lietuvos gaunamus mokslininkų, rašytojų darbus. Buvusio savo studento Jurgio Lebedžio, postalininiu laikotarpiu atgaivinusio dėmesį senajai Lietuvos kultūrai, monografijos „Simonas Stanevičius“ (Vilnius, 1955) recenzijoje piktinosi anonimiškumu, kuris taikomas „buržuaziniams“ autoriams[1083]. Pateikdamas vertingų atsiminimų, M. Biržiška smarkiai kritikavo Kazio Borutos dokumentinę apysaką „Sunkūs paminklai“. Buvo skaudžiai užgautas daugybės iškraipytų istorinių faktų, jo asmenybę niekinančios „iš šlėktelių“ kilusio apysakos personažo profesoriaus Kiškos pavardės[1084].

[1080] Santarvė. 1954, nr. 8, 9. Išverstas į anglų kalbą pasirodė Londone leidžiamame žurnale „East ant West“ 1954, nr. 2.

[1081] Ivinskis Z. Vilniaus akademija ir jos reikšmė Lietuvai (375 m. sukakčiai paminėti) // Laiškai lietuviams. 1954, nr. 11, p. 331.

* 1954 m. pavasarį ALF'o, VLIK'o ir kitų organizacijų atstovai Niujorke įsteigė Lietuvos tyrimo institutą ir jam pavedė leisti Lietuvos Vakarų ir Lietuvos Rytų studijas. Lietuvos Rytų komisijos vadovui Kiprui Bieliniui pavyko parūpinti M. Biržiškos, K. Pakšto, Z. Ivinskio studijas. Pritrūkus lėšų jos daugelį metų gulėjo stalčiuose. Buvo išleistos tik 1980 m., kai kuriais aspektais jau pasenusios. Žr.: Rytų Lietuva. Istorinių ir etnografinių studijų rinkinys / Suredagavo Algirdas M. Budreckas. Chicago, 1980.

[1082] Tautos praeitis. Chicago, 1961, t. 1, kn. 3.

[1083] Biržiška M. „Supaškudytas“ veikalas // Santarvė. 1957, nr. 4, p. 173.

[1084] Biržiška M. Falsifikuoti dokumentai K. Borutos „dokumentinėje apysakoje“ apie skulptorių V. Grybą ir S. Daukanto paminklas Papilėje // Lietuvių dienos. 1957, nr. 6, p. 11.

M. Biržišką ypač džiugino naujų jo knygų pasirodymas. Londono „Nidos" knygų klubas išleido profesoriaus parengtus atsiminimus „Dėl mūsų sostinės" (1960, 1962 m.)*. Recenzuodamas dvitomį istorikas Vincas Trumpa pažymėjo, kad jame 1919–1920 m. įvykiai „taip, kaip jie pavaizduoti M. Biržiškos atsiminimuose, atrodo greičiau operetiškai." Tada buvo galima išsibarti su okupaciniais organais, laikraščiuose smarkiai kritikuoti režimą, važinėti iš Vilniaus į Kauną, Varšuvą ir t. t. M. Biržiškos atsiminimai gerai iliustravo bendresnę istoriko išvadą, kad visuomenė, išauklėta humanistine ir liberalia XIX a. dvasia, nemokėjo ir nenorėjo į okupuotą kraštą žiūrėti kitokiomis akimis. Idėjinės, klasinės ir rasinės neapykantos ugdymas pagimdė naują – brutalaus ir žiauraus – okupanto tipą[1085].

Septintojo dešimtmečio pradžioje M. Biržiška tvarkė ir pildė brolio Vaclovo parengtą studiją „Lietuvos studentai užsienio universitetuose XIV–XVIII amžiais". Rengdamas jai lotyniškų ir vokiškų žodžių žodynėlį abejojo, ar kas nors tą darbą spausdins, „kad ir svarbų ne tik istoriškai, bet ir politiškai (mūsų šviesa juk ėjo vien iš Vakarų, ne iš „vyresniojo brolio" nebuvusių akademijų!) – kas gi skaitys šį kruopštų, bet sausą veikalą, tad ir nieks nekiš į kiaurai nuostolingą leidinį savo lėšų."[1086] Laimei, šį kartą profesorius klydo – studiją su A. Šapokos įvadu 1987 m., praėjus ketvirčiui amžiaus nuo jo mirties, išleido Lituanistikos instituto leidykla.

Jausdamas sparčiai senkant jėgas, M. Biržiška nusprendė savo atsiminimų apie veiklą Vilniuje (1920–1921) ir Kaune (1922–1939) – knygos „Dėl mūsų sostinės" trečiosios ir ketvirtosios dalių – neberašyti. Vietoj jų kaip trečiąją dalį išleido pataisytą ir papildytą brolio Viktoro atsiminimų „Negyjančios žaizdos" (Kaunas, 1936) antrąją laidą. Prieš duodamas broliui Viktorui papildyti atsiminimus, pats juos savo ranka ištisai nurašė. 1962 m. sausio 20 d., klausydamasis lietuviškos radijo

---

* Pirmajame tome su mažais pakeitimais ir patikslinimais paskelbti 1937–1938 m. „Trimite" spausdinti Vilniaus darbo atsiminimai. Antrajame tome atpasakoti dalykai, rašyti „Vilniaus Golgotoje" ir rinkinyje „Na posterunku Wileńskim".

1085 Trumpa V. Mykolas Biržiška ir Vilnius // Aidai. 1963, nr. 1, p. 14.

1086 M. Biržiškos laiškas S. Kairiui. 1961 02 11 // VUB RS, f. 259–30, lap. 2.

programos, profesorius patyrė sunkų širdies smūgį. Gulėdamas Hollywoodo Lelano ligoninėje, Vasario 16-osios proga parašė linkėjimus „Keleivio" skaitytojams, sveikino Stasį Michelsoną, išleidusį knygą „Lietuvių išeivija Amerikoje". Šiek tiek atsigavęs, darbą baigė. (Knygą 1967 m. išleido Viktoro Biržiškos palikimo – mirė 1964 m. sausio 27 d. Čikagoje – tvarkymo komisija: Vanda Sruogienė, Stasys Dirmantas ir Martynas Gudelis[1087].)

Prof. M. Biržiška nujautė, kad, nutrūkus jo gyvenimo keliui, gausūs brolio Vaclovo* rankraščiai „ne tik nebus spausdinami, bet ir iš viso išnyks lyg nebuvę"[1088]. Todėl ketverius paskutiniuosius savo gyvenimo metus paskyrė brolio rankraščiams tobulinti ir leisti. Parašęs įvadą ir pridėjęs savo pastabą, baigė rengti Vaclovo straipsnių rinkinį „Praeities pabiros". 1960 m. Zigmanto Raulinaičio siūlymu knygą išspausdino „Kario" žurnalas. Daugiausia laiko ir jėgų paskyrė brolio veikalui, 1943 m. Kaune mirusios žmonos Aleksandos garbei pavadintam „Aleksandrynu"**. Tai – senųjų, iki spaudos draudimo kūrusių lietuvių rašytojų 370 biografijų, jų darbų, dokumentų ir literatūros apie juos veikalas, beveik 50 metų darbo vaisius, kurį Vc. Biržiška iki mirties buvo jau beveik baigęs. M. Biržiška, nors ir nebūdamas bibliografas, užsibrėžė

1087 Biržiškaitė-Žymantienė M. Post mortem // Biržiška Vk. Dėl mūsų sostinės. Neužgijusios žaizdos. Atsiminimai iš Vilniaus 1920–1922 m. 2-oji laida. London, 1967, p. 5–8.

* J. Jašinsko iš Bostono atsiųstus rankraščius profesorius peržiūrėjo, įvertino. „Drauge" (1956 09 29, nr. 229) paskelbė straipsnį „Prof. Vacl. Biržiškos rankraštinis palikimas", kuriame apibūdino devynis stambius brolio mokslinius darbus. Manė, kad juos išleisti lietuvių tautai būtų svarbu.

1088 M. Biržiškos laiškas S. Kairiui. 1961 02 11 // VUB RS, f. 259–30, lap. 2.

** Prof. Vaclovas Biržiška buvo vedęs du kartus. Pirmoji jo žmona Juzefa Slaboševičiūtė, dvarininkaitė nuo Šiaulių, anot B. Railos, turėjo daugybę visokių dorybių, tarp kurių pati mažiausioji buvo ištikimybė savo vyrui. (B. Raila. Neišnyks laiko prieblandoje // Raila B. Kodėl antraip? Literatūrinės kronikos su išgyvenimais. Vilnius, 1991, p. 435.) Pirmajam pasauliniam karui baigiantis, Vc. Biržiška sutiko Aleksandrą Briton-Čebaldeikiną ir, norėdamas ją vesti, prof. kun. Povilo Jakubėno patariamas, apsikrikštijo reformatu (buvo Evangelikų reformatų bažnyčios kuratoriumi). Aleksandra buvo mylinti, rūpestinga ir pasiaukojanti žmona. Gražesnio, prasmingesnio paminklo moteriai ir žmonai nebuvo pastatęs joks kitas Lietuvos vyras. (Ten pat, p. 436.)

brolio darbą galutinai užbaigti ir išspausdinti. Sumenkęs ir išsekęs, dukrų ir žento draudžiamas, kiek turėdamas jėgų redagavo, parašė įžanginius „paaiškinimus“, aptvarkė K. Donelaičio biografiją, „sudurstė“ A. Strazdo ir A. Baranausko biografijas, kurių brolio rankraštyje nesurado, papildė ir patikslino faktus. Lituanistikos instituto prezidento prof. Petro Joniko visapusiškai talkinamas, JAV lietuvių Kultūros fondas 1960 m. išleido pirmąjį „Aleksandryno“ tomą. Dėl išeivijos sąlygų jame nebuvo išvengta kai kurių netikslumų[1089]. Jie profesoriui tapo didelės graužaties priežastimi – tvarkingas, punktualus, pedantiškai rūpestingas publicistas, ilgametis pedagogas prof. M. Biržiška gyvenime, žodžiuose ir raštuose nepakentė klaidų. Kai būdavo išspausdinamas straipsnis, leidinių redakcijos visada gaudavo jo paties pastebėtų korektūros klaidų atitaisymus. Net po tragiškos žmonos netekties B. Railos aplankytas profesorius tylėdamas padavė jam dienraščio „Los Angeles Times“ iškarpą, kurioje buvo aprašytos Bronislavos mirties aplinkybės. Straipsnio paraštėje M. Biržiškos ranka mėlynu rašalu buvo ištaisytos trys korektūros klaidos...[1090]

M. Biržiškos prigimtis reikalavo būti su žmonėmis, juos matyti, šnekučiuotis. Profesorius, arba „dėdė Mykolas“, noriai kalbėdavo visur, kur tik būdavo kviečiamas: susirinkimuose, minėjimuose, sukaktuvėse, diskusijose, viešuose ar privačiuose pobūviuose. Kalbėdavo prasmingai, remdamasis šaltiniais, su profesoriška erudicija, bet ne visada atsižvelgdamas į klausytojų intelekto lygį. Anot B. Railos, į lietuvių visuomenę jis ėjo seno revoliucionieriaus atkaklumu, jam rūpėjo atskleisti tautos praeitį, jos žmones, dar kartą išanalizuoti, rasti teisybę. Išmanė ne fasadinę, o labai gyvą, tikrą tautos istoriją, atsiminė šimtus anekdotų, iškilių veikėjų gyvenimo nuotykių, intrigų, pikantiškų šeimos gyvenimo detalių. Tačiau dalis auditorijos nebesidomėjo nesena Lietuvos praeitimi, nuobodžiavo, M. Biržišką laikė minėjimų ir pobūvių „pabaisa“[1091]. Paskutiniais metais jį aplankydavo keli artimesni draugai ir atvykėliai, kurie greta kitų Los Andželo įžymybių norėdavo pamatyti

---

[1089] Biržiška M. Mea culpa // Aidai. 1962, nr. 8, p. 366–367.

[1090] Raila B. Kas buvo parašyta // Dirva. 1963, spal. 9, nr. 115.

[1091] Raila B. Kas buvo pasakyta // Dirva. 1963, spal. 11, nr. 116–4.

gyvą Nepriklausomybės Akto signatarą. 1962 m. liepos 24 d., Mykolo pakviestas pasimatyti ir paatostogauti, atvyko brolis Viktoras. Kalbos, kaip paprastai susitikus, užtruko iki gilios nakties. Abu broliai dalyvavo „Lietuvių dienų" iškyloje. Profesorius M. Biržiška atrodė labai sumenkęs, mažai vaikščiojo, kalbėjo lėčiau nei paprastai. Architektas Edmundas Arbas, profesoriaus išvaizdos paveiktas, patarė fotografams padaryti kuo daugiau jo nuotraukų[1092]. Ilgo, prasmingo gyvenimo kelyje vėrėsi vartai į amžinybę.

1962 m. rugpjūčio 23 d., kaip ir kasdien, prof. M. Biržiška taisė spausdinamos antrosios „Aleksandryno" dalies korektūros skyrių apie Jurgį Pabrėžą. Tada patyrė pirmąjį sunkų širdies priepuolį. „Prieš 12 valandą vėl įėjau į kambarį, – prisiminė duktė Marija. – Jis sėdėjo fotelyje ir taisė brolio Vaclovo Biržiškos spaudai ruošiamo „Aleksandryno" korektūrą. Atrodė, kad jam sunku išlaikyti rankoje raudoną kotelį. Jis tarytum prisnūsdavo ir griuvinėjo. Pasakiau, kad atidėtų korektūros taisymą ir prigultų, nes nėra dar po turėto gripo visai pasveikęs. Pasiskundė, kad kojos jo silpnos. Sakė man, kad šiandien turi baigti korektūros taisymą, nes antraip ir vėl atsidės spausdinimas visam mėnesiui. Pasakiau – tegu, tu jos laukei 5 metus."[1093] Žemiškąjį savo kelią profesorius Mykolas Biržiška baigė 1962-ųjų rugpjūčio 24-osios – aštuoniasdešimtojo gimtadienio dienos – vakare Los Andželo miesto „Park View" ligoninėje. Jono Aisčio žodžiais, su juo pasitraukė visa epocha...

[1092] Gliauda J. Prof. Mykolo Biržiškos netekus. Mirties telepatijos mįslė // Draugas. 1962, rugs. 7, nr. 210.

[1093] Žymantienė M. Pageltę dienoraščio lapai // Mūsų Vytis. 1993, nr. 3, p. 10.

gyvą Nepriklausomybės Akto signatarą. 1962 m. liepos 24 d., Mykolo pakviestas pasimatyti ir paatostogauti, atvyko brolis Viktoras. Kalbos, kaip paprastai susitikus, užtruko iki gilios nakties. Abu broliai dalyvavo „Lietuvių dienų" iškyloje. Profesorius M. Biržiška atrodė labai sumenkęs, mažai vaikščiojo, kalbėjo lėčiau nei paprastai. Architektas Edmundas Arbas, profesoriaus išvaizdos paveiktas, patarė fotografams padaryti kuo daugiau jo nuotraukų[1092]. Ilgo, prasmingo gyvenimo kelyje vėrėsi vartai į amžinybę.

1962 m. rugpjūčio 23 d., kaip ir kasdien, prof. M. Biržiška taisė spausdinamos antrosios „Aleksandryno" dalies korektūros skyrių apie Jurgį Pabrėžą. Tada patyrė pirmąjį sunkų širdies priepuolį. „Prieš 12 valandą vėl įėjau į kambarį, – prisiminė duktė Marija. – Jis sėdėjo fotelyje ir taisė brolio Vaclovo Biržiškos spaudai ruošiamo „Aleksandryno" korektūrą. Atrodė, kad jam sunku išlaikyti rankoje raudoną kotelį. Jis tarytum prisnūsdavo ir griuvinėjo. Pasakiau, kad atidėtų korektūros taisymą ir prigultų, nes nėra dar po turėto gripo visai pasveikęs. Pasiskundė, kad kojos jo silpnos. Sakė man, kad šiandien turi baigti korektūros taisymą, nes antraip ir vėl atsidės spausdinimas visam mėnesiui. Pasakiau – tegu, tu jos laukei 5 metus."[1093] Žemiškąjį savo kelią profesorius Mykolas Biržiška baigė 1962-ųjų rugpjūčio 24-osios – aštuoniasdešimtojo gimtadienio dienos – vakare Los Andželo miesto „Park View" ligoninėje. Jono Aisčio žodžiais, su juo pasitraukė visa epocha...

[1092] Gliauda J. Prof. Mykolo Biržiškos netekus. Mirties telepatijos mįslė // Draugas. 1962, rugs. 7, nr. 210.

[1093] Žymantienė M. Pageltę dienoraščio lapai // Mūsų Vytis. 1993, nr. 3, p. 10.

Pirmasis Vilniaus universiteto senato posėdis. 1940 m. sausio 4 d.
Iš kairės: P. Augustaitis, M. Biržiška, I. Končius, A. Janulaitis ir P. Šalčius

Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto tarybos posėdis prieš keliantis į Vilnių. Iš kairės: V. Krėvė-Mickevičius, L. Karsavinas, H. Engertas, V. Sezemanas, V. Mykolaitis-Putinas, J. Puzinas, I. Jonynas, Ch. N. Šapira, M. Biržiška, neatpažintas asmuo, P. Augustaitis, J. Vabalas-Gudaitis, P. Galaunė, A. Salys, I. Tamošaitis, B. Sruoga, P. Skardžius, neatpažintas asmuo, V. Lazersonas. 1940 m. sausio 5 d.

Vilniaus universiteto Centrinių rūmų aula vykstant universiteto perdavimui ir rektoriaus Mykolo Biržiškos inauguracijos iškilmėms. 1940 m. vasario 8 d.

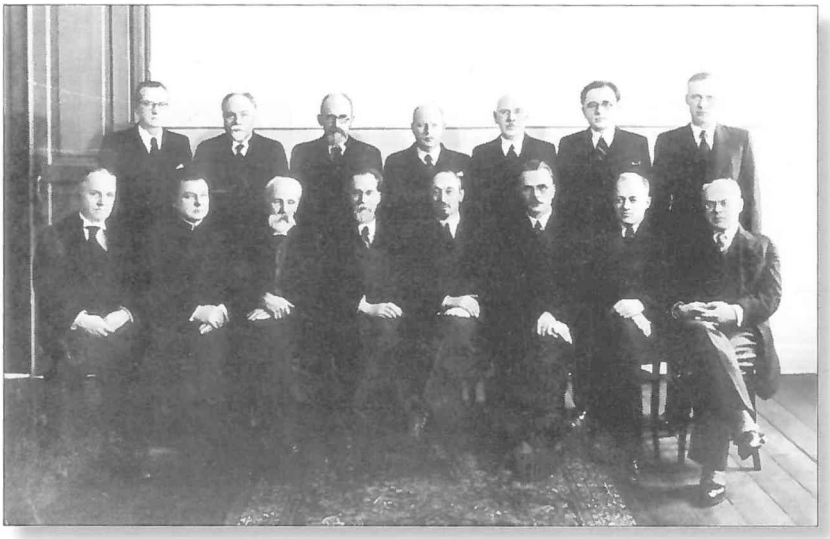

Vytauto Didžiojo ir Vilniaus universitetų vadovybė atsisveikinimo iškilmėse. Sėdi iš kairės: K. Vasiliauskas, B. Čėsnys, P. Jodelė, M. Biržiška (Vilniaus universiteto rektorius), S. Šalkauskis (Vytauto Didžiojo universiteto rektorius), P. Šalčius, A. Purėnas, A. Janulaitis; stovi: V. Mykolaitis-Putinas, V. Mošinskis, Vc. Biržiška, Z. Žemaitis, V. Lašas, Z. Ivinskis, P. Katilius. 1940 m. vasario 16 d.

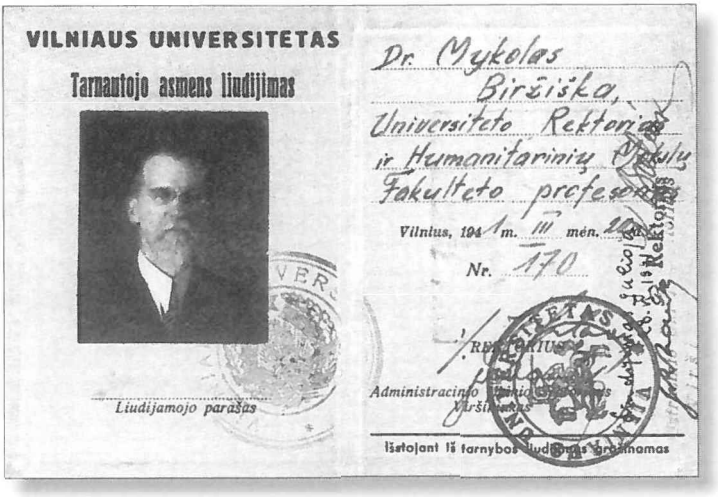
VILNIAUS UNIVERSITETAS

Tarnautojo asmens liudijimas

Liudijamojo parašas

Dr. Mykolas Biržiška,
Universiteto Rektorius
ir Humanitarinių Mokslų
Fakulteto profesorius

Vilnius, 194 1 m. III mėn. 22 d.

Nr. 170

REKTORIUS

Administracinio [illegible]
Viršininkas

Išstojant iš tarnybos liudijimas grąžinamas

Vilniaus universiteto rektoriaus prof. M. Biržiškos asmens liudijimas. Vilnius, 1941 m. kovo 22 d. MAB

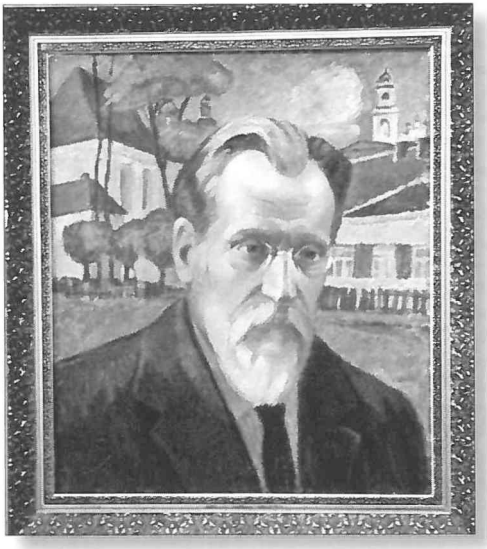

Mykolas Biržiška
1941 m.
Dail. J. Vienožinskis.
V. Naujiko nuotr.

Vilniaus universiteto senatas sovietinės okupacijos metais. Iš kairės į dešinę: A. Rimka, V. R. Jurgutis, P. Augustaitis, J. Bulavas, M. Biržiška, K. Bieliukas, J. Matulis, Vc. Biržiška. J. Bulhako nuotr. MAB

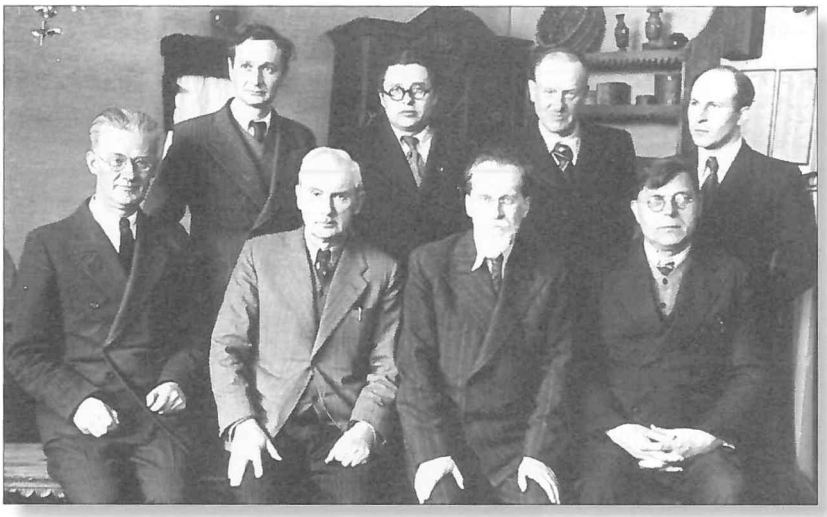

Šiaulių „Aušros" muziejaus perdavimas LSSR Mokslų akademijai. Sėdi: J. Matulis (antras iš kairės), M. Biržiška, P. Bugailiškis. Šiauliai, 1941 m. gegužės 11 d. MAB

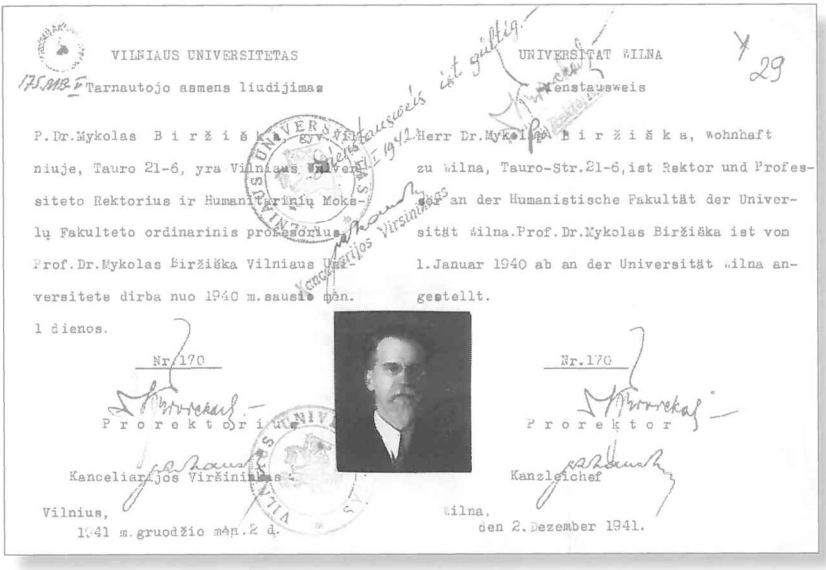

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Tarnautojo asmens liudijimas

P.Dr.Mykolas B i r ž i š k a gyv. Vilniuje, Tauro 21-6, yra Vilniaus Universiteto Rektorius ir Humanitarinių Mokslų Fakulteto ordinarinis profesorius. Prof.Dr.Mykolas Biržiška Vilniaus Universitete dirba nuo 1940 m.sausio mėn. 1 dienos.

Nr.170

P r o r e k t o r i u s

Kanceliarijos Viršininkas

Vilnius, 1941 m.gruodžio mėn.2 d.

UNIVERSITÄT WILNA

Dienstausweis

Herr Dr.Mykolas B i r ž i š k a, wohnhaft zu Wilna, Tauro-Str.21-6,ist Rektor und Professor an der Humanistische Fakultät der Universität Wilna.Prof.Dr.Mykolas Biržiška ist vom 1.Januar 1940 ab an der Universität Wilna angestellt.

Nr.170

P r o r e k t o r

Kanzleichef

Wilna, den 2.Dezember 1941.

Prof. M. Biržiškos asmens liudijimas nacių okupacijos metais. Išduotas 1941 m. gruodžio 2 d. MAB

D I P L O M A S

Vilniaus Universiteto Rektorius, Senatas ir Profesoriai skelbia, kad ordinariniam profesoriui Dr. phil. MYKOLUI BIRŽIŠKAI rektoriaujant ir docentui STASIUI ŽAKEVIČIUI esant Teisės Mokslų Fakulteto Dekanu,

EUGENIJUS MEŠKAUSKAS

gimęs 1909 m. kovo mėn. 1 d. Lietuvoje, Aukštrakių km., Šimkaičių vls., Raseinių aps.,

išėjęs visus Teisės Mokslų Fakulteto mokslus, labai gerai išlaikęs egzaminus, labai gerai parašęs diplominį darbą „Visuomenės sutartis ir suvereniteto problema Thomo Hobbes'o moksle", 1940 m. gruodžio 3 d. baigė aukštąjį mokslą, įgijo visas tą mokslą baigusio teises ir jam suteikiamas d i p l o m u o t o t e i s i n i n k o vardas.

Tatai Vilniaus Universitetas pažymi savo didžiuoju antspaudu, Rektoriaus ir Dekano parašais.

Duota Vilniuje 1942 m. rugpiūčio mėn. 10 d.

Rektorius

Dekanas

Vilniaus universiteto baigimo diplomas, pasirašytas rektoriaus M. Biržiškos ir dekano S. Žakevičiaus. Vilnius, 1942 m. rugpjūčio 10 d. VUB

Vilniaus universiteto senatas Didžiajame kieme. Iš kairės: S. Žakevičius, P. Katilius, D. Krivickas, rektorius M. Biržiška, V. R. Jurgutis, J. Puzinas, A. Salys. 1943 m. VUB

M. Biržiška Karo muziejuje pirmininkauja Lietuvių konferencijai. Kaunas, 1943 m. balandžio 5 d. LCVA

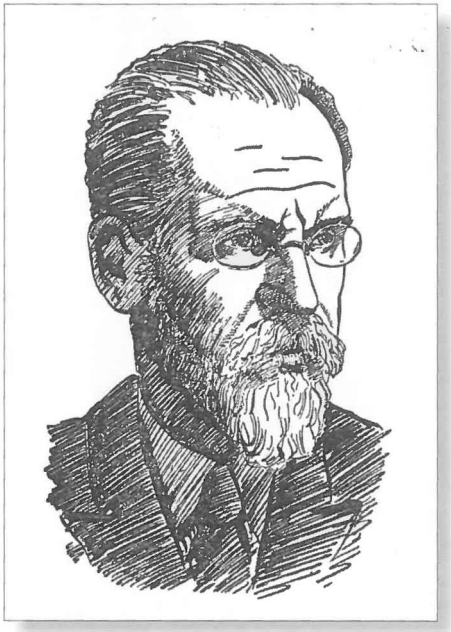

Prof. Mykolo Biržiškos portretas. Išspausdintas „Naujojoje Lietuvoje“ 1943 m. rugpjūčio mėn. jo 40 metų spaudos ir mokslinio darbo sukakties proga

Paskutinė J. Šliūpo grupinė nuotrauka. Sėdi J. Elisonas, J. Šliūpas, M. Biržiška. Tarp stovinčiųjų yra J. Grinius, K. P. Obelėnas, V. Oškinis. Berlynas. 1944 m.

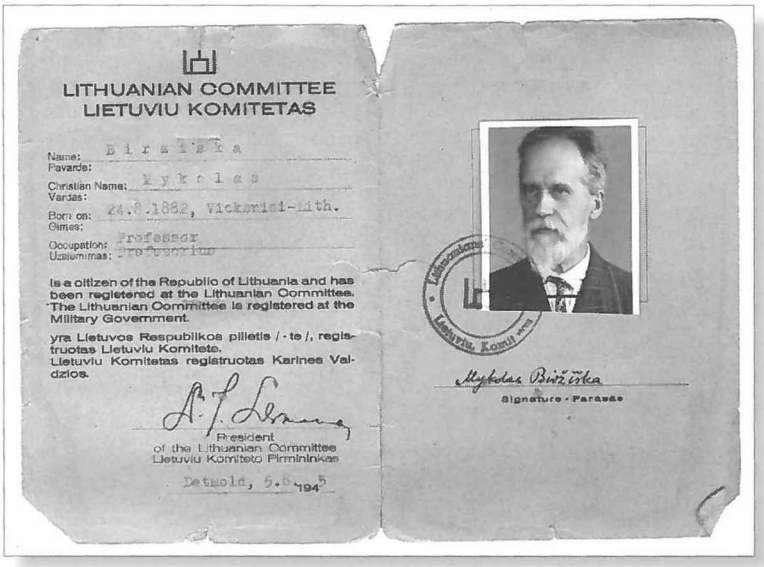

LITHUANIAN COMMITTEE
LIETUVIU KOMITETAS

Name: Biržiška
Pavardė:
Christian Name: Kykolas
Vardas:
Born on: 24.8.1882, Vickuviai-Lith.
Gimes:
Occupation: Professor
Užsiėmimas: Professorius

Is a citizen of the Republic of Lithuania and has been registered at the Lithuanian Committee. The Lithuanian Committee is registered at the Military Government.

yra Lietuvos Respublikos pilietis /-te/, registruotas Lietuvių Komitete. Lietuvių Komitetas registruotas Karines Valdzios.

President
of the Lithuanian Committee
Lietuvių Komiteto Pirmininkas

Detmold, 5.6.1945

Mykolas Biržiška
Signature - Parašas

M. Biržiškos asmens liudijimas, Lietuvių komiteto išduotas Vokietijoje 1945 m. rugpjūčio 5 d. LNM SN

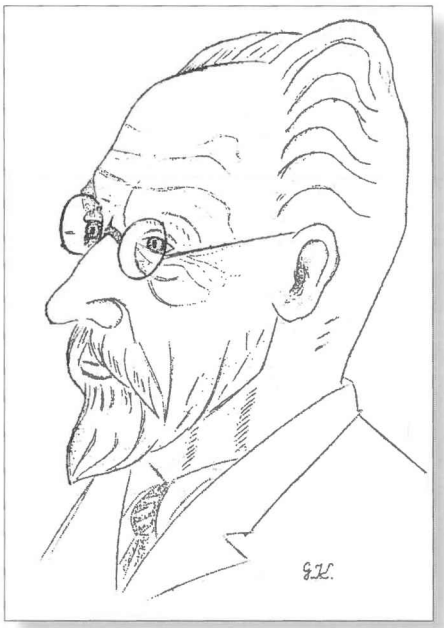

Prof. M. Biržiškos šaržas Uchte's DP stovyklos „Vagose". Autorius G. Kaunas. 1946 m.

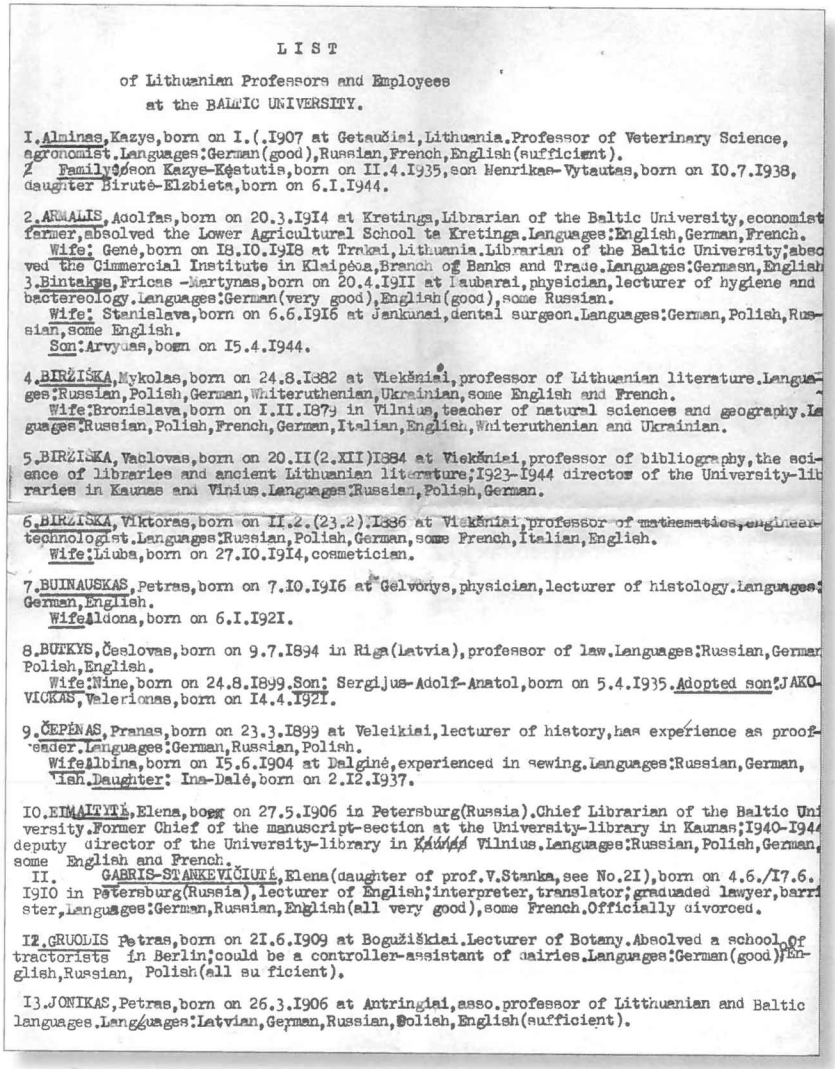

LIST

of Lithuanian Professors and Employees
at the BALTIC UNIVERSITY.

I.Almėnas,Kazys,born on I.(.I907 at Getaučiai,Lithuania.Professor of Veterinary Science, agronomist.Languages:German(good),Russian,French,English(sufficient).
2 Family:Son Kazys-Kęstutis,born on II.4.I935,son Henrikas-Vytautas,born on I0.7.I938, daughter Birutė-Elzbieta,born on 6.I.I944.

2.ARMALIS,Adolfas,born on 20.3.I9I4 at Kretinga,Librarian of the Baltic University,economist farmer,absolved the Lower Agricultural School te Kretinga.Languages:English,German,French.
Wife: Genė,born on I8.I0.I9I8 at Trakai,Lithuania.Librarian of the Baltic University;absolved the Cimmercial Institute in Klaipėda,Branch of Banks and Trade.Languages:Germaan,English
3.Bintakys,Fricas -Martynas,born on 20.4.I9II at Daubarai,physician,lecturer of hygiene and bactereology.Languages:German(very good),English(good),some Russian.
Wife: Stanislava,born on 6.6.I9I6 at Jankunai,dental surgeon.Languages:German,Polish,Russian,some English.
Son:Arvydas,born on I5.4.I944.

4.BIRŽIŠKA,Mykolas,born on 24.8.I882 at Viekšniai,professor of Lithuanian literature.Languages:Russian,Polish,German,Whiteruthenian,Ukrainian,some English and French.
Wife:Bronislava,born on I.II.I879 in Vilnius,teacher of natural sciences and geography.Languages:Russian,Polish,French,German,Italian,English,Whiteruthenian and Ukrainian.

5.BIRŽIŠKA,Vaclovas,born on 20.II(2.XII)I884 at Viekšniai,professor of bibliography,the science of libraries and ancient Lithuanian literature;I923-I944 director of the University-libraries in Kaunas and Vinius.Languages:Russian,Polish,German.

6.BIRZIŠKA,Viktoras,born on II.2.(23.2).I886 at Viekšniai,professor of mathematics,engineer-technologist.Languages:Russian,Polish,German,some French,Italian,English.
Wife:Liuba,born on 27.I0.I9I4,cosmetician.

7.BUINAUSKAS,Petras,born on 7.I0.I9I6 at Gelvonys,physician,lecturer of histology.Languages: German,English.
Wife:Aldona,born on 6.I.I92I.

8.BUTKYS,Česlovas,born on 9.7.I894 in Riga(Latvia),professor of law.Languages:Russian,German Polish,English.
Wife:Nine,born on 24.8.I899.Son: Sergijus-Adolf-Anatol,born on 5.4.I935.Adopted son:JAKOVICKAS,Valerionas,born on I4.4.I92I.

9.ČEPĖNAS,Pranas,born on 23.3.I899 at Veleikiai,lecturer of history,has experience as proofreader.Languages:German,Russian,Polish.
Wife:Albina,born on I5.6.I904 at Dalginė,experienced in sewing.Languages:Russian,German, English.Daughter: Ina-Dalė,born on 2.I2.I937.

I0.EIMAITYTĖ,Elena,born on 27.5.I906 in Petersburg(Russia).Chief Librarian of the Baltic University.Former Chief of the manuscript-section at the University-library in Kaunas;I940-I944 deputy director of the University-library in Kaunas Vilnius.Languages:Russian,Polish,German, some English and French.
II. GABRIS-STANKEVIČIUTĖ,Elena(daughter of prof.V.Stanka,see No.2I),born on 4.6./I7.6. I9I0 in Petersburg(Russia),lecturer of English;interpreter,translator;graduaded lawyer,barrister,Languages:German,Russian,English(all very good),some French.Officially divorced.

I2.GRUOLIS Petras,born on 2I.6.I909 at Bogužiškiai.Lecturer of Botany.Absolved a school of tractorists in Berlin;could be a controller-assistant of dairies.Languages:German(good),English,Russian, Polish(all sufficient).

I3.JONIKAS,Petras,born on 26.3.I906 at Antringiai,asso.professor of Litthuanian and Baltic languages.Langguages:Latvian,German,Russian,Polish,English(sufficient).

Brolių Biržiškų pavardės Pabaltijo universiteto profesorių ir tarnautojų sąraše. LNM SN

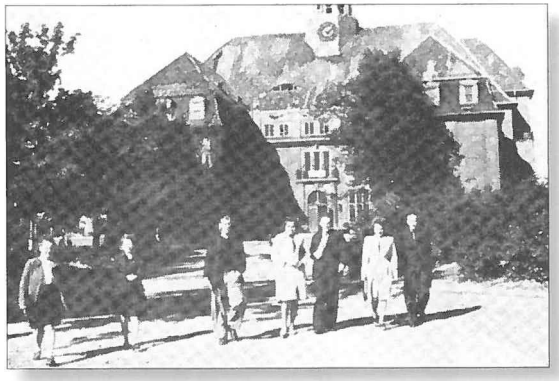

Hamburgo miesto istorijos muziejaus pastatas, kuriame 1946 m. buvo įsikūręs Pabaltijo universitetas

Pabaltijo universiteto studentai lituanistai su profesoriais. Iš kairės stovi: J. Puzinas, M. Biržiška, Vc. Biržiška, P. Čepėnas, A. Rukša, V. Maciūnas. Pinnebergas, 1947 m. rugpjūtis

Lietuvių profesūra ir studentai. Pirmoje eilėje iš kairės stovi prof. M. Biržiška su žmona. Pinnebergas, 1948 m.

Mykolas Biržiška savo 65-ojo gimtadienio minėjime.
Pinnebergas, 1947 m. rugpjūčio 24 d.

Pabaltijo universiteto prezidento Fricio Gulbio (penktas iš kairės) išleistuvės. Profesoriai Mykolas ir Vaclovas Biržiškos stovi pirmi iš kairės antroje eilėje nuo viršaus.

Pinnebergo geležinkelio stotyje. Iš kairės: Vk. Biržiška, Vc. Biržiška, Marija Žakevičienė-Žymantienė, M. Biržiška. 1948 m. D. Mažeikienės archyvas

Prof. M. Biržiška, B. Biržiškienė ir prof. V. Stanka Pinneberge po diskusijos „Tautinės sąmonės ugdymas bei palaikymas emigracijoje“. 1949 m. kovas

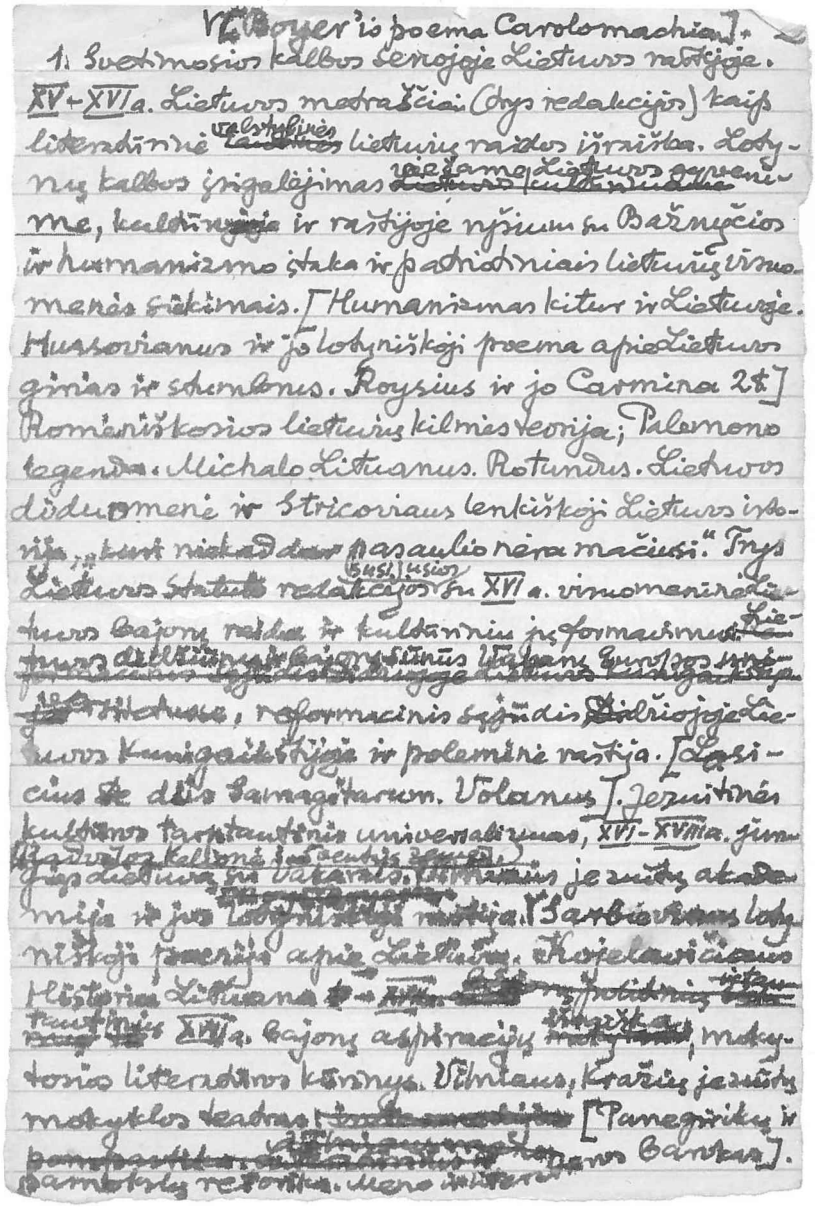

Prof. M. Biržiškos paskaitų Pabaltijo universitete konspektas. LNM SN

Palydint Pabaltijo universiteto prezidentą V. Stanką į JAV. Iš kairės: P. Gruodis, J. Vengris, E. Stankaitė, E. Eimaitytė, F. M. Bintakys, V. Stanka, N. Stankienė, M. Biržiška ir B. Biržiškienė. Pinnebergas, 1949 m. gegužės 31 d.

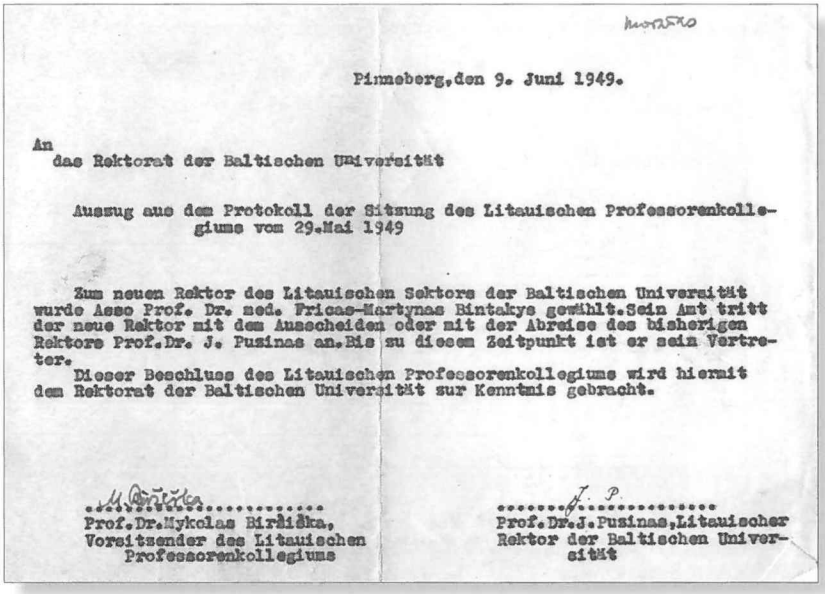

Pinneberg,den 9. Juni 1949.

An
das Rektorat der Baltischen Universität

Auszug aus dem Protokoll der Sitzung des Litauischen Professorenkollegiums vom 29.Mai 1949

Zum neuen Rektor des Litauischen Sektors der Baltischen Universität wurde Asso Prof. Dr. med. Pricas-Martynas Bintakys gewählt.Sein Amt tritt der neue Rektor mit dem Ausscheiden oder mit der Abreise des bisherigen Rektors Prof.Dr. J. Pusinas an.Bis zu diesem Zeitpunkt ist er sein Vertreter.

Dieser Beschluss des Litauischen Professorenkollegiums wird hiermit dem Rektorat der Baltischen Universität zur Kenntnis gebracht.

Prof.Dr.Mykolas Biržiška,
Vorsitzender des Litauischen Professorenkollegiums

Prof.Dr.J.Pusinas,Litauischer Rektor der Baltischen Universität

Dokumentas su Pabaltijo universiteto rektoriaus J. Puzino ir Lietuvių profesorių draugijos pirmininko M. Biržiškos parašais. Pinnebergas, 1949 m. birželio 9 d.
LNM SN

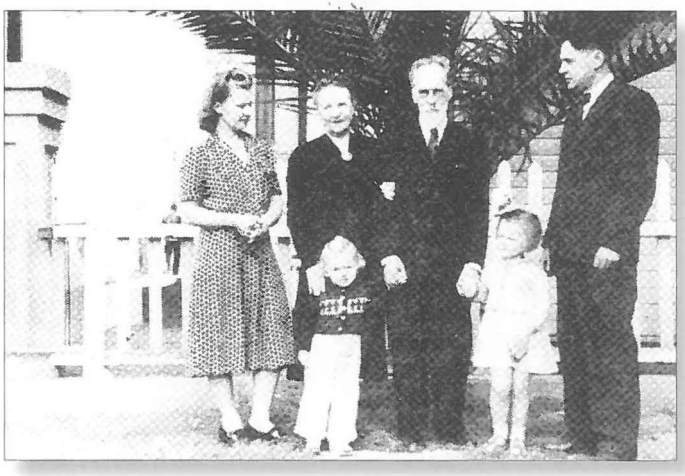

Bronislava ir Mykolas Biržiškos su dukters
Onos Barauskienės šeima. Los Andželas, 1950 m.

Kalba prof. M. Biržiška. Sėdi: iš kairės B. Biržiškienė, kun. J. Kučingis. Pirmoji iš dešinės – E. Baltrušaitienė. Los Andželas, 1952 m.
P. Gasparonio (Gasperaičio) nuotr. E. Baltrušaitienės archyvas

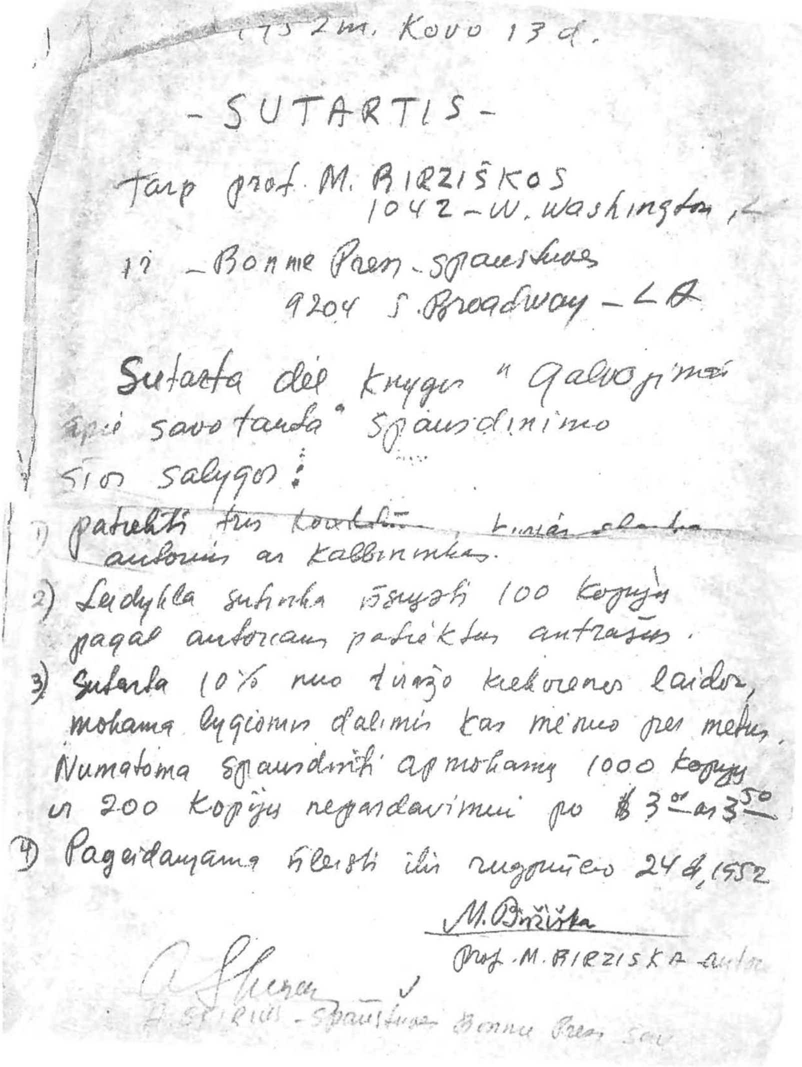
1952 m. Kovo 13 d.

- SUTARTIS -

Tarp prof. M. BIRŽIŠKOS
1042 – W. Washington, L
ir – Bonnie Press – spaustuvės
9204 S. Broadway – LA

Sutarta dėl knygos „galvojimai apie savo tautą" spausdinimo šios sąlygos:

1) ~~patiekti tris korektūras, kurias skaito~~ autorius ar kalbininkas.
2) Leidykla sutinka išsiųsti 100 kopijų pagal autoriaus patiektus antrašus.
3) Sutarta 10% nuo tiražo kiekvienos laidos, mokama lygiomis dalimis kas mėnuo per metus. Numatoma spausdinti apmokamų 1000 kopijų ir 200 kopijų nepardavimui po $ 3⁰⁰ ar 3⁵⁰
4) Pageidaujama išleisti iki rugpjūčio 24 d. 1952

M. Biržiška
Prof. M. BIRŽISKA autor.

A. Skirius
A. SKIRIUS – Spaustuvės Bonnie Press sav.

Sutartis dėl M. Biržiškos knygos „Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą" pirmojo tomo spausdinimo. Los Andželas, 1952 m. kovo 13 d. LNM SN

Prof. M. Biržiška (laiko vaikaitę Danutę), B. Biržiškienė (antra iš kairės) su E. ir V. Baltrušaičių šeima. Los Andželas. 1952 m. P. Gasparonio (Gasperaičio) nuotr. E. Baltrušaitienės archyvas

P. Gasparonis (Gasperaitis) fotografuoja M. Biržišką su vaikaite Danute. Los Andželas. 1952 m. E. Baltrušaitienės archyvas

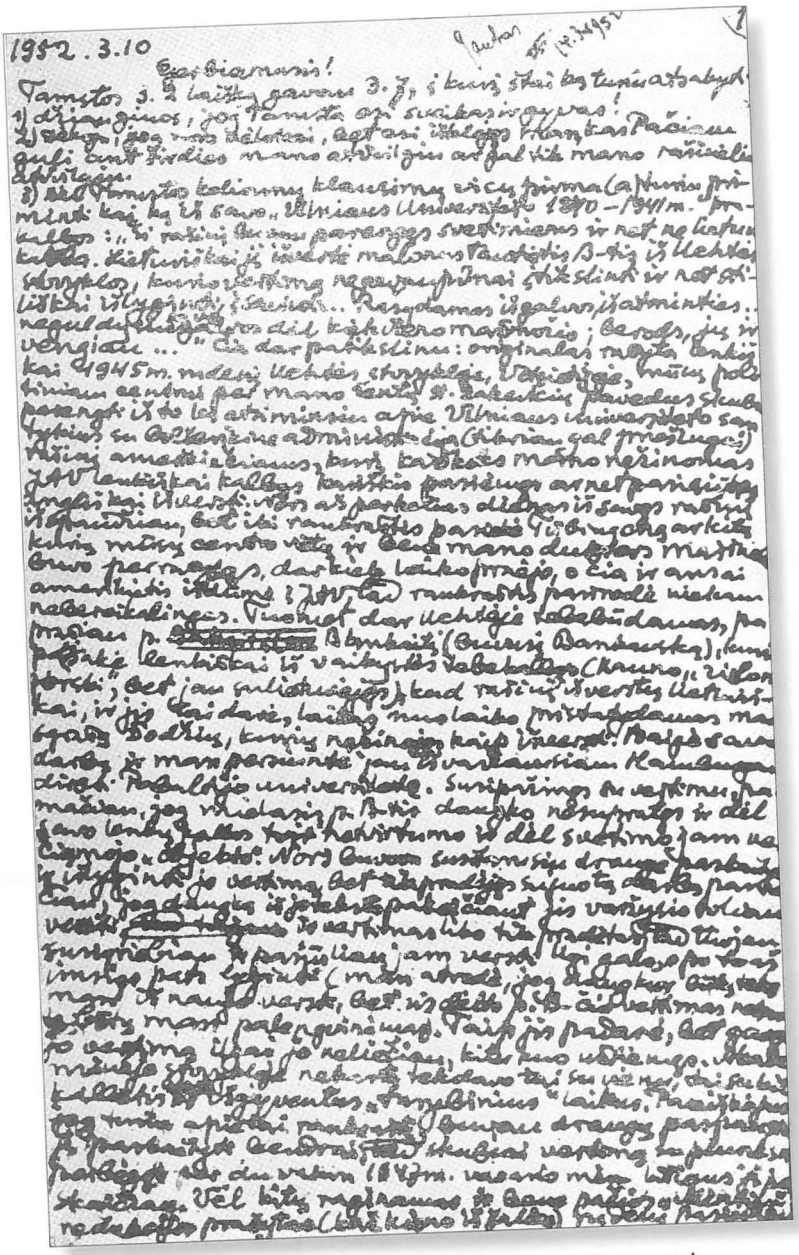

M. Biržiškos laiškas prof. I. Končiui. 1952 m. kovo 10 d.

Mykolas ir Bronislava Biržiškos (trečias ir ketvirta antroje eilėje iš dešinės), duktė Ona Barauskienė (viršuje M. Biržiškos dešinėje) su Los Andželo lietuviais. 1953 m. E. Baltrušaitienės archyvas

JAV lietuvių aukos įteikimo aktas. Antras iš kairės kun. J. Kučingis, centre – M. Biržiška su žmona. Aktą skaito V. Dapšys. Los Andželas. 1955 m.

Bronys Raila

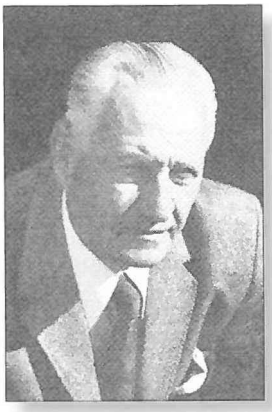

Stasys Žakevičius-Žymantas

Prof. M. Biržiška su žmona įteikus Vyties korporacijos garbės nario juostą ir kepurę. Los Andželas. 1955 m.

M. Biržiškos pagerbimas. Iš kairės sėdi B. Biržiškienė, M. Biržiška, Jonas Uždavinys. Los Andželas. 1955 m.

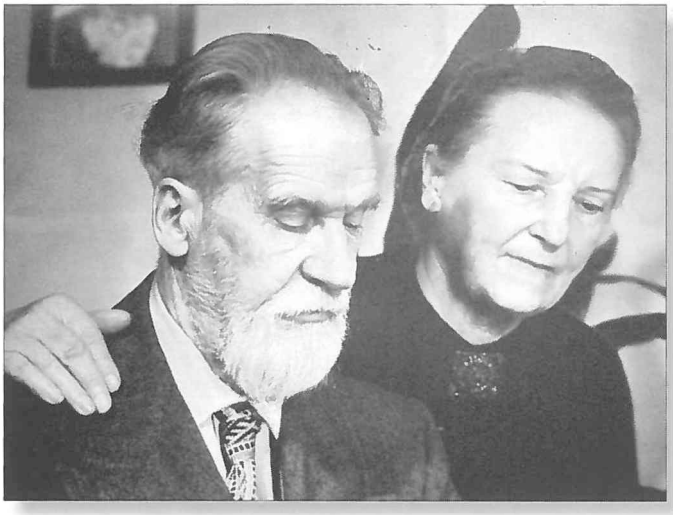

Mykolas ir Bronislava Biržiškos dar drauge.
Los Andželas. 6-asis deš.

Prof. M. Biržiška tarp Los Andželo akademinio skautų sąjūdžio dalyvių ir svečių. 1956 m. sausis

Šv. Kazimiero lituanistinės mokyklos mokytojai ir bendradarbiai. Sėdi: K. Liaudanskas, O. Razutienė, B. Budriūnas, A. Korsakaitė, M. Biržiška, J. Bertulis, A. Narbutas. Stovi: J. Ąžuolaitis, I. Medziukas ir J. Kojelis. Los Andželas. 7-asis deš.

Atidarant Lietuvos vyčių 44-ąjį suvažiavimą aktorė Rūta Kilmonytė-Lee prisega suvažiavimo ženklelį prof. M. Biržiškai. Iš kairės į dešinę: L. Valiukas, J. Juozaitis, J. J. Bielskis, W. R. Chinik, kun. J. Kučingis ir V. Verikaitis. Los Andželas, 1957 m. rugpjūčio 8–11 d.

Lietuvių menininkų susitikimas Los Andžele. Stovi: trečias iš kairės J. Bertulis, pirmas iš dešinės B. Brazdžionis, antras B. Budriūnas. Sėdi: antra iš dešinės E. Bertulienė, viduryje M. Biržiška. 1960 m.

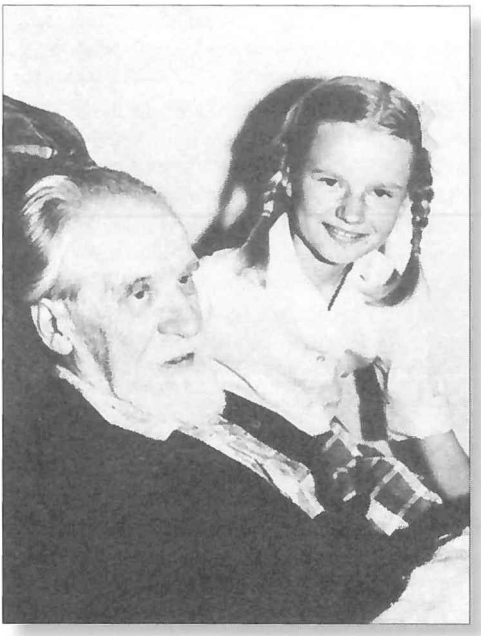

Prof. M. Biržiška su vaikaite Danute Barauskaite (vėliau – Mažeikienė). Los Andželas. 1962 m. rugpjūtis

M. Biržiška atsako į sveikinimus 75-mečio proga D. ir B. Railų namuose surengtose pagerbtuvėse
P. Jasiukonio nuotr.

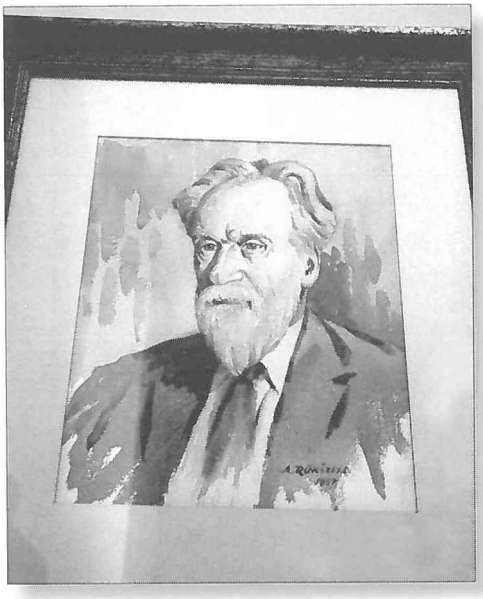

Dailininko A. Rūkštelės tapytas akvarelinis prof. M. Biržiškos portretas, įteiktas profesoriui 75-mečio proga
V. Naujiko nuotr.

M. Biržiška
su „Lietuvių dienų“
redaktoriumi
B. Brazdžioniu.
7-ojo deš. pr.
D. Čibo nuotr.

Pokalbis su
architektu E. Arbu.
7-ojo deš. pr.
D. Čibo nuotr.

Prof. M. Biržiškos ranka su plunksnakočiu. 7-ojo deš. pr. D. Čibo nuotr.

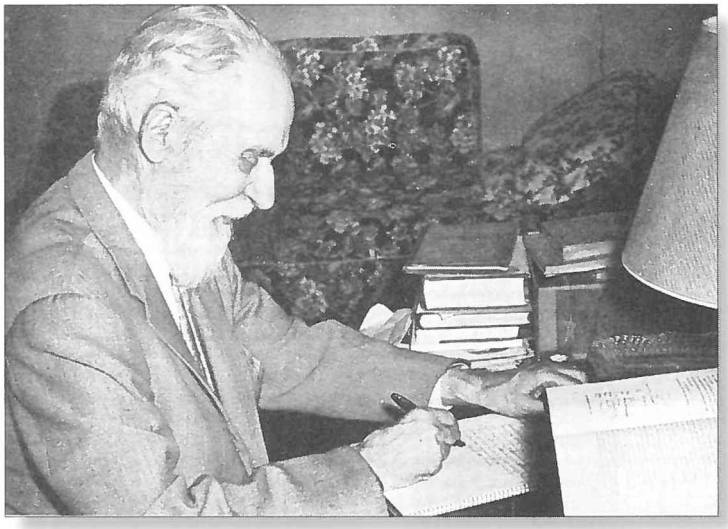

Prof. M. Biržiška rašo. 7-ojo deš. pr. D. Čibo nuotr.

Broliai (iš kairės) Viktoras ir Mykolas Biržiškos Los Andželo lietuvių gegužinėje. 7-asis deš. pr.

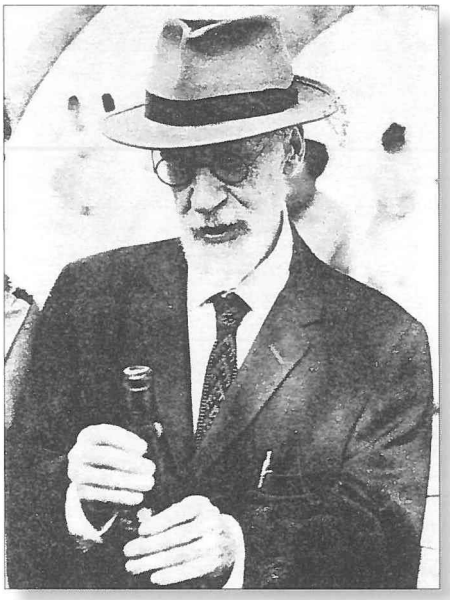

Gegužinėje. Viena paskutiniųjų M. Biržiškos nuotraukų. D. Čibo nuotr.

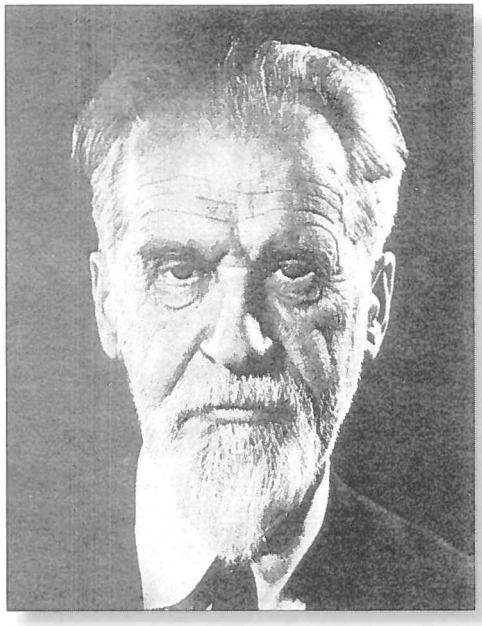

Mykolas Biržiška gyvenimo saulėlydyje
D. Čibo nuotr.

Pabaiga

Tolimas, vingiuotas, kartais nuotaikingas, dažniau skausmingas buvo profesoriaus Mykolo Biržiškos kelias nuo Viekšnių iki Los Andželo. Visą dešimtmetį, praleistą palmių ir magnolijų pavėsyje, jis svajojo grįžti į išlaisvintą Tėvynę, Vilnių ir, kiek leis jėgos, įsikinkyti į mokslinį, visuomeninį darbą. Tačiau nebuvo lemta šiam troškimui išsipildyti. Žymųjį Lietuvos sūnų, Vasario 16-osios Nepriklausomybės Akto signatarą, priglaudė antrąja Tėvyne taip ir netapusi svetima žemė.

Laidotuvių komitetas – tas pats, kuris buvo sudarytas M. Biržiškos 80-mečiui paminėti – surengė iškilmingas laidojimo apeigas. Dieną prieš laidotuves atviras karstas su palaikais stovėjo gedulo spalvomis papuoštoje Šv. Kazimiero parapijos salėje ir buvo gausiai žmonių lankomas. Laidotuvių išvakarėse kunigų ir didelės minios lydimas karstas perneštas į bažnyčią. Karstą nešė Los Andželo lietuvių kolonijos veikėjai V. Kazlauskas, J. Jodelė, dr. J. Jurkūnas, V. Aleksandrūnas, B. Raila ir J. Uždavinys. Bažnyčioje po apeigų buvo sakomos atsisveikinimo kalbos. Pavergtos ir kenčiančios Lietuvos vardu žodį tarė Lietuvos konsulas dr. Jonas Julius Bielskis. 1962 m. rugpjūčio 29 d. sausakimšoje bažnyčioje, giedant kompozitoriaus Broniaus Budriūno vadovaujamam chorui, vyko iškilmingos gedulingos mišios. Kunigas J. Kučingis, apibūdinęs velionį kaip dvigubą konvertitą – tautinį ir religinį – kalbėjo: „Prof. Mykolas buvo mūsų baisios tremties auka. Turint galvoje jo padėtį ir amžių, atrodė, kad jisai galėjo palūžti. Tačiau jisai buvo šviesus, išlaikydavo dvasios pusiausvyrą, darbingumą ir visada tikėjo gėrio pergale prieš blogį."[1094]

[1094] Kučinskas-Kučingis J. A. Mano gyvenimo takais. Vilnius, 1997, p. 185.

Prof. M. Biržiška palaidotas brangioje ir gražioje vietoje – Los Andželo Kalvarijų kapinių mauzoliejuje, Šv. Pilypo koplyčioje. Užrašyta, kad čia ilsisi Mykolas Biržiška, 1918 m. Lietuvos Nepriklausomybės akto signataras. Greta mylimo vyro amžinojo poilsio vietą rado iš kitur atkelti Bronislavos Biržiškienės palaikai. Anot Bernardo Brazdžionio, išėjo patriarchas, gyvas Nepriklausomos Lietuvos simbolis, nepaprastai nuskaidrėjusi iki šventumo asmenybė[1095].

Mykolo Biržiškos, senosios Lietuvos bajoro ir naujosios lietuvių visuomenės demokrato, gyvenimas – tauraus piliečio, patrioto, mokslininko, kultūrininko gyvenimas, kruopštus, sąžiningas atsidavimas lietuvybės labui. Lėtas, ramus, kuklus ir švelnus, fiziškai trapus mokslininkas ir visuomenės veikėjas buvo tvirtas ir atkaklus kovotojas dėl savo tautos laisvės ir teisių. M. Biržiška nemažai nuveikė, kad lietuvių tauta turėtų nepriklausomą valstybę, daug pastangų dėjo gindamas jos laisvę ir teritorinį vientisumą. Be politinės ir ypač kultūrinės jo veiklos įnašo neįsivaizduojami nei patys gražiausi, džiaugsmingiausi, nei dramatiškiausi lietuvių tautos modernios istorijos tarpsniai. Prof. M. Biržiška pats kūrė ir dalyvavo įvairiuose politiniuose bei kultūriniuose sambūriuose, sąžiningai atliko visas jam patikėtas valstybines užduotis. S. Lozoraitis rašo: „Prof. M. Biržiška bet kuriomis aplinkybėmis buvo pilietinių dorybių, valstybingumo jausmo, gryno patriotizmo įsikūnijimas. Dirbti Lietuvai jis nebuvo reikalingas valdžios įstaigų pavedimų, įgaliojimų. Ir kur jis bebūtų – laikraščio redakcijoj, universiteto senate ar tremtinių stovykloje – jis laikėsi visada vienodai, visiems lygiai, apsuptas orumo atmosferos, kurią sukelia žmogus, krištoliniai sąžiningas tiek viešuose dalykuose, tiek asmeniniame gyvenime."[1096] Itin svariai M. Biržiška prisidėjo prie Lietuvos mokslų akademijos įsteigimo, aukštojo, universitetinio mokslo sistemos formavimo, padėjo iškilti naujai literatūros tyrinėtojų ir istorikų kartai. Užtenka paminėti pavardes tų žmonių, kurie XX a. trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje lankė jo literatūrinius seminarus: Zigmas Kuzmickis, Vincas Maciūnas, Antanas Miškinis, Kazys Inčiūra, Bronys Raila, Salys Šemerys, Jonas Graičiūnas, Jurgis Lebedys, Rapolas Šalte-

[1095] Yla S. Dievas sutemose. Toronto, 1964, p. 233.

[1096] Lozoraitis S. Mykolo Biržiškos būdo bruožai // Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 117.

nis, Jonas Kossu-Aleksandravičius (J. Aistis), Aldona Liobytė, Marijona Čilvinaitė, Antanas Venclova, Kostas Korsakas, Juozas Žiugžda ir kiti. Neabejotinas M. Biržiškos poveikis lietuvių žurnalistikai, lietuviškosios mokyklos, kuri naudojosi jo parengtomis knygomis, darbui. Ateities kartoms profesorius paliko gausių mokslo darbų, kupinų tautos kultūrinio gyvenimo faktų. Literatūros tyrinėtojas Juozas Brazaitis (Ambrazevičius) matė dvejopą mokslininkų, kurie domėjosi lietuvių tauta, požiūrį: vieni labai pastabūs ir turi gerą atmintį, pateikia tautos gyvenimo faktų, juos registruoja fotoaparato tikslumu. Kiti, turėdami puikų filosofinį išsilavinimą ir intuityvų įžvalgumą, anapus faktų mato dėsnius, pagal kuriuos rikiuojasi faktai. J. Brazaitis pirmosios, pozityvistinės, mokyklos tipišku atstovu vadino M. Biržišką, antrosios, idealistinės, – Stasį Šalkauskį, kuris pirmasis į lietuvių tautą pažvelgė kaip istoriosofas[1097]. Visavertei tautos istorijai atskleisti būtina ir nepaprasta fakto meilė, ir filosofo talentas.

Prof. M. Biržiškai mirus, dar kartą išryškėjo jaudinantis brolių Biržiškų solidarumas. Jauniausias brolis Viktoras perėmė Vaclovo „Aleksandryno" globą. Antrasis leidinio tomas turi „Paskutiniojo brolio pratarmę", kurioje Viktoras Biržiška pareiškia vykdąs Mykolo – jį pavadino „Didžiuoju Lituanistu" – pakutinę valią ir pageidavimą[1098]. Spausdinant trečiąjį „Aleksandryno" tomą (išėjo 1965 m.), daug padėjo Marija Biržiškaitė-Žymantienė, ypač kai mirė Viktoras Biržiška. Jau sirgdamas jis parašė šiam tomui pabaigos žodį. Visos Biržiškų šeimos vardu padėkojęs įstaigoms ir asmenims, prisidėjusiems prie „Aleksandryno" išleidimo, Viktoras Biržiška, tarsi žvelgdamas į visus brolių nuveiktus darbus, rašė: „O pačiam „Aleksandrynui" iš visos širdies linkiu dar daugelį metų išlikti lietuvių tautos senovinės praeities kultūros švyturiu, iškeltu ant atsparios skrendančio į nežinomąjį tolį laiko ardomajai ir griaunamajai jėgai uolos lietuviškose mariose. Šio švyturio

---

[1097] Brazaitis J. Stasys Šalkauskis // Brazaitis J. Raštai. Chicago, 1984, t. V, p. 397–398.

[1098] Biržiška Vk. Paskutiniojo brolio pratarmė // Biržiška Vc. Aleksandrynas. Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos. T. 2: XVIII–XIX amžiai. Čikaga, 1963, p. 6.

skleidžiamoji šviesa apsaugos dažnai klaidžiojančius tamsoje lietuvių tautos kultūrinės praeities tyrinėtojų laivus nuo nukrypimo į klystkelius, kuriuose juos laukia tykojančios jų gyvybės povandeninės uolos, ir nurodys jiems po žvaigždėtu dangaus skliautu saugų kelią į istorinės tiesos pažinimo lietuviškąjį uostą." [1099]

Prof. M. Biržiškos gyvenimo pabaiga sutapo su XX a. šeštojo ir septintojo dešimtmečių sandūroje paaštrėjusiu Sovietų Sąjungos veikimu prieš Lietuvos laisvės siekiančią išeiviją. Nebesitikėdama, kad JAV formaliai pripažintų jos įvykdytą Baltijos šalių aneksiją, Maskva mėgino skaldyti, priešinti, diskredituoti išeivių veikėjus, itin puolė „karo nusikaltėlius", „hitlerininkus", „nacių kolaborantus", reikalavo juos išduoti SSRS teismams[1100]. Lietuvoje sovietinė propaganda, norėdama sumenkinti nepriklausomybės laikotarpį ir iškilius jo atstovus, ypač tuos, kurie pasitraukė į užsienį, ėmė skelbti įvairią „demaskuojančią" medžiagą. „Tiesos" publikuotose Z. Ivinskio dienoraščio ištraukose pateikta kritiškų M. Biržiškos asmenybės ir mokslinio darbo vertinimų[1101]. Šiame kontekste neatrodo atsitiktiniai išeivijos spaudoje tuo metu pasirodę kai kurių asmenų (A. J. Mažiulio, P. Ancevičiaus) bandymai iškelti prof. M. Biržiškos praeities „nuodėmes" – antilenkiškojo šovinizmo kurstymą vadovaujant VVS, tarnavimą A. Smetonos režimui, klultūrbolševizmą ir pan. Į šiuos puolimus, apkartinusius gyvenimo pabaigą, profesorius atsakė nemaža brangaus laiko atėmusiais argumentuotais straipsniais.

Mirus prof. M. Biržiškai, komunistinė „Laisvė" pranešė, kad iš gyvenimo pasitraukė buvęs socialdemokratas, kuris nukrypo į buržuazijos pusę, bendradarbiavo su klerikalais ir tautininkais. Nacių okupacijos metais jis „išdavinėjo pažangesnius profesorius, dėstytojus ir studentus", dėl to pabėgo į Vakarus, kur iki pat savo mirties niekino Tarybų

[1099] Biržiška Vk. „Aleksandryno" spausdinimo darbą baigiant // Biržiška Vc. Aleksandrynas. Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos. T. 3: XIX amžius. Čikaga, 1965, p. 444.

[1100] Brazaitis J. Vienų vieni. Ketvirtas (fotografuotinis) leidimas. Chicago, 1985, p. 345.

[1101] Ką jie patys apie save kalbėjo. Iš Z. Ivinskio dienoraščio // Tiesa. 1960, bal. 1.

Lietuvą[1102]. SSRS vykdomai akcijai prieš išeivių veikėjus panaudoti ne tik komunistiniai, bet ir kai kurių žydų organizacijų leidiniai. Antai 1963 m. JAV pasirodžiusioje Ch. R. Alleno brošiūrėlėje apie nacių karo nusikaltėlius paminėtos devynios lietuvių, tarp jų M. Biržiškos ir pas jį gyvenusio S. Žakevičiaus, pavardės[1103].

Į sukeltą šmeižtų prieš M. Biržišką kampaniją lietuvių išeivija atsakė plačiai paminėdama pirmąsias jo mirties metines. 1963 m. rugsėjį, per Mykolines, Los Andželo akademinis skautų sąjūdis surengė prof. M. Biržiškos minėjimą (akademiją). Po šv. Mišių parapijos salėje gražią ir jautrią kalbą pasakė lituanistas, buvęs M. Biržiškos studentas F. Kudirka. „Jis savo asmeniu kažkaip vienijo, skatino, stiprino, kėlė. Pats giedrai nusiteikęs ir mus lyg tuo užkrėsdavo, – kalbėjo prelegentas. – Jautėme iš jo plaukiančią dvasinę šilumą. Mes savo tarpe turėjome tikrai didžią asmenybę. Yra platūs visuomeniniai kultūriniai darbai, publicistikos raštai, mokslo darbai, didelė tėvynės ir lietuvių tautos meilė."[1104] Susirinkusieji išklausė į magnetofono juostelę įrašytą prof. M. Biržiškos kalbą, kuri 1958 m. Vasario 16-osios proga per „Amerikos balso" radiją buvo transliuojama Lietuvai. Perskaitytos S. Žymanto surinktos M. Biržiškos mintys apie lietuvių tautą, jos istorinį kelią ir kovą už laisvę[1105]. M. Naujokaitis, apžvelgęs M. Biržiškos veiklą skautų organizacijoje, iškėlė mintį, kad reguliariai būtų lankomas Nepriklausomybės Atkūrimo Akto signataro kapas. Nesi buvęs Los Andžele, „jei nebuvai kapuose, neaplankei mūsų didvyrio, mūsų herojaus kapo", – kalbėjo jis[1106]. Šis raginimas iš tikrųjų virto tradicija, jis nepamirštas ir šiandien. M. Biržiškos kapas itin gausiai lankomas Vasario 16-ąją. Los Andželo lietuviams ir miesto svečiams tapo prieinamas Biržiškų namo Magnolijų alėjoje antrame aukšte dukterų, ypač dailininkės Marijos Žymantienės, globojamas profesoriaus memorialinis kambarys su jo

---

[1102] Matulionis ir M. Biržiška // Laisvė. 1962, rugpj. 31, nr. 70.

[1103] Nazi War criminals among us. By Charles R. Allen, Jr. New York, 1963.

[1104] Pečiūra V. A†A prof. Mykolo Biržiškos akademija // Mūsų Vytis. 1963, nr. 5, p. 160.

[1105] Tėvynėje liko širdis. Mykolas Biržiška byloja išeiviams lietuviams // Dirva. 1963, spal. 23, 25, 30, nr. 121, 122, 124.

[1106] Ten pat, p. 163.

baldais, daiktais, rankraščiais, knygomis, pomirtinėmis veido ir rankų kaukėmis.

M. Biržiškos metinių proga buvo surengta jo mokslo darbų paroda, išleistas specialus „Mūsų Vyčio" numeris su profesoriaus paskaitomis, skaitytomis PU lietuvių 1947 m. organizuotame Vasario 16-osios minėjime, ištraukomis, S. Kairio, S. Lozoraičio, Vk. Biržiškos, S. Žymanto ir B. Railos atsiminimais.

Skautų akademinis sąjūdis paminėjo prof. M. Biržiškos 90-ąjį gimtadienį ir dešimtąsias mirties metines. Surengta profesoriaus išleistų knygų, rankraščių parodėlė, minėjime kalbėjo J. Kuprionis, J. Kojelis, ištraukas iš M. Biržiškos raštų skaitė A. Žemaitaitis. Sukakčiai paminėti „Dirva" paskelbė S. Žymanto straipsnių seriją apie Mykolo Biržiškos veiklą okupacijų metais[1107]. 1982 m. išeivija plačiai paminėjo profesoriaus gimimo 100-metį, o sovietinė spauda jį visiškai nutylėjo. „Biržiškai dar „nedovanota" – ir tat nereikalinga", – ta proga rašė B. Raila[1108]. Dar reikėjo šiek tiek laiko, kad broliai Biržiškos, stojiškai pakėlę visas išeivijos negandas, grįžtų, deja, po mirties, į atbundančią Lietuvą.

XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje ėmus byrėti sovietų imperijos pamatams ir atsileidus ideologinės kontrolės varžtams, atsirado galimybių naujoms Lietuvos gyventojų kartoms sugrąžinti profesorių Biržiškų vardą ir darbus. Mokslo žmonių pastangomis 1988 m. rudenį Mykolui Biržiškai, jo broliui Vaclovui, Vincui Krėvei-Mickevičiui, Steponui Kolupailai ir Pranui Skardžiui buvo grąžinti sovietmečiu atimti akademikų vardai[1109]. Jų mokslo darbai, atvėrus slaptųjų saugyklų duris, tapo prieinami visiems. 1989 metais, minint Vilniaus universiteto įkūrimo 410-ąsias metines, memorialinė lenta su rektoriaus prof. M. Biržiškos pavarde įmūryta universiteto Didžiajame kieme, Atminimo galerijoje. Tą pačią vasarą Viekšniuose į Jonines susirinkę žemaičiai kultūros darbuotojos Reginos Saladžiuvienės iniciatyva įkūrė komisiją

[1107] Š. m. rugpjūčio 24 d. suejo... // Dirva. 1972, lapkr. 1, nr. 84.

[1108] Raila B. Būtų buvę šimtmečiai... // Raila B. Kitokios Lietuvos ilgesys. Šimtas prakalbų į Lietuvą 1980–1982. Cleveland, 1983, p. 329.

[1109] Lietuvos Mokslų akademijos Prezidiumo 1988 m. spalio 24 d. nutarimas nr. 281 // Lietuvos mokslų akademijos archyvas, f. 1, ap. 9, b. 19, lap. 1.

Biržiškų vardui įamžinti. 1990 m. ji tapo viekšniškių Biržiškų draugija, kuriai vadovauja Dr. Antano Biržiškos sveikatos namų (jiems priklauso Kepėnų, Palnosų–Gyvuolių, Užventės medicinos punktai) vyriausioji gydytoja Aušrelė Jadvyga Gurauskaitė. Aktyvūs nariai – doc. dr. Albertas Ružė, doc. dr. Edmundas Levitas, šviesaus atminimo Algirdas Gedvilas, Stanislovas Ablingis, Nijolė ir Vaclovas Kontaučiai, Rimantas Gricius, Sigutė Vaišnienė, Birutė Butkevičienė, Juozas Elekšis. 1991 m. prie Vilniaus universiteto sudaryta rektoriaus Rolando Pavilionio vadovaujama Biržiškų komisija numatė plačią iškilios šeimos atminimo įamžinimo programą[1110].

Bendromis pastangomis ant sovietmečiu neatpažįstamai perdirbto Biržiškų namo pritvirtinta memorialinė lenta, prie Dr. Antano Biržiškos sveikatos namų atstatytas pokariu sunaikintas kryžius. Buvusi Viekšnių miestelio Tarybų gatvė, taip pat Vilniaus, Kauno, Naujosios Vilnios gatvės pavadintos Biržiškų vardu. Vilniaus miesto savivaldybės tarybos 1993 m. rugpjūčio 30 d. potvarkiu Vilniaus Justiniškių mikrorajono 57-ajai vidurinei mokyklai suteiktas Mykolo Biržiškos vardas (1997 m. – gimnazijos statusas). 1997 m. išleistas Vasario 16-osios Akto signatarui M. Biržiškai skirtas serijos „Lietuvos Nepriklausomybės diena" pašto ženklas (dailininkas Jokūbas Zovė). M. Biržiškos portretai ir trumpi gyvenimo bei veiklos aprašymai pateikti Kauno apskrities viešosios bibliotekos (1998 m.) ir Lietuvos nacionalinio muziejaus (2006 m.) išleistuose rinkiniuose „1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Nepriklausomybės Akto signatarai". Kauno Vytauto Didžiojo universitete atidaryta Mykolo Biržiškos profesorių skaitykla, Vilniaus universiteto Humanitariniame fakultete – Mykolo Biržiškos auditorija, kurią puošia jo portretas. Rajoninėje ir šalies spaudoje pasirodė nemaža publikacijų apie Biržiškų šeimą, M. Biržiškos veikalų ištraukų, straipsnių perspaudų, 1992 m. išėjo fotografuotinis „Vilniaus Golgotos" leidimas.

Viekšnių vidurinės mokyklos istorijos mokytojo, entuziastingo kraštotyrininko A. Gedvilo, žinomos krašto tyrėjos Amelijos Urbienės ir kitų pastangomis surinkti gausūs atsiminimai apie plačiai pagarsė-

[1110] Kazlauskienė Z. Biržiškų komisijos darbo programa // Pasaulio lietuvis. 1994, nr. 8–9, p. 15–16.

jusią Biržiškų šeimą. Atsiminimai, Biržiškoms priklausę daiktai, dokumentai rado vietą A. Gedvilo iniciatyva įrengtoje ekspozicijoje Lietuvos aviacijos pradininko Aleksandro Griškevičiaus memorialiniame muziejuje (atidarytas 1981 m.). Ekspozicija perkelta jau į restauruotus gimtuosius Biržiškų namus.

Viekšniškių Biržiškų draugija ir Biržiškų komisija šalia kitų darbų numatė pastatyti paminklą Biržiškoms. 1993 m. viduryje buvo paskelbtas paminklo Viekšniuose konkursas. Pateikta vienuolika projektų ir plačiajai visuomenei ilgokai rodyta Vilniaus universiteto Pranciškaus Smuglevičiaus salėje. Komisija, vadovaujama architekto A. Nasvyčio, išrinko tris geriausius. Po nuomonių kovos, emocijų, viekšniškių „mini referendumo" pasirinktas tas, kurio norėjo vietos žmonės, – kauniečio skulptoriaus Česlovo Pečiuko ir architekto Reginaldo Palukaičio projektas.

Praėjus 51-iems metams, kai trys profesoriai Biržiškos išvyko iš Lietuvos, tėviškėnai jų gimtuosiuose Viekšniuose pastatė paminklą visai Biržiškų šeimai. Visuomenės (aukojo mokytojai, gydytojai, kitų specialybių žmonės, išeivijos lietuviai) ir Lietuvos Respublikos vyriausybės lėšomis paminklas iškilo buvusioje Viekšnių turgaus aikštėje. Šešių metrų aukščio pilko granito šešiasienis papuoštas Viekšnių herbu su karūna ir bronzos portretiniais bareljefais su datomis ir svarbiausiais veiklos duomenimis. 1995-ųjų rugpjūčio 25-oji ir 26-oji – paminklo atidengimo dienos – tapo didele švente Viekšniams[1111]. Paminklo atidengimo iškilmėse prezidentas Algirdas Mykolas Brazauskas pareiškė pagarbą Biržiškų šeimai, kuri gyveno ir kūrė savo tėvynei, savo tautai ir jos atgimimui[1112]. Telšių vyskupui Antanui Vaičiui pašventinus paminklą, kalbėjo Lietuvos Respublikos Seimo nariai Aloyzas Sakalas, Vytautas Landsbergis, Vilniaus universiteto rektorius Rolandas Pavilionis ir VDU rektorius Bronius Vaškelis, Biržiškų brolvaikis susisiekimo

---

[1111] Gustaitė G. Biržiškos grįžta į Viekšnius // Tėviškės žiburiai. 1995, rugs. 26, nr. 39; Lungys R. Biržiškų sugrįžimo šventė Viekšniuose // Vienybė. 1995, rugpj. 30, nr. 69.

[1112] Lietuvos Respublikos Prezidento A. M. Brazausko kalba atidengiant paminklą Biržiškų šeimai Viekšniuose // Vienybė. 1995, rugpj. 30, nr. 69.

ministras Jonas Biržiškis, doc. dr. Albertas Ružė ir kiti. Po pietų Žemės ūkio mokyklos salėje prasidėjo dviejų dienų mokslinė konferencija, skirta Biržiškų šeimai. Ir paminklo atidengimo iškilmėse, ir konferencijoje pabrėžti didžiuliai šeimos, vyriausio jos sūnaus Mykolo nuopelnai Lietuvai, viltasi, kad Biržiškų vardas ugdys jaunosios kartos tikėjimą tautos gyvybingumu ir kūrybingumu.

Netrumpame Biržiškų grįžimo į Lietuvą kalyje ryškus tarpsnis prasidėjo užsimezgus kraštiečių ryšiams su JAV gyvenančiais prof. M. Biržiškos palikuonimis. Mirus Viktorui Biržiškai, kuris save vadino paskutiniuoju Biržiškų pavardės atstovu ir vartotoju, Biržiškų giminės vardas neišnyko. Liko dvi Mykolo dukros (Vaclovas ir Viktoras vaikų neturėjo) – Ona Barauskienė ir Marija Žymantienė. Buvusi pianistė, mokytoja, lietuvių tautinių šokių kolektyvo akomponuotoja Ona, būdama 83 metų, 1993 m. drauge su sūnumi Vytautu ir dukra Venta (jauniausia duktė Danutė liko Amerikoje) pirmą kartą lankėsi savo tėvų žemėje. Viekšniuose susitiko su Biržiškų draugijos nariais, apžiūrėjo profesorių Biržiškų memorialinę ekspoziciją, papasakojo atsiminimų apie žymųjį tėvą[1113]. 1995 m. dalyvauti Vytauto Didžiojo gimnazijos 80-ųjų metinių minėjime į Lietuvą buvo atvykusi M. Biržiškos vaikaitė Danutė Barauskaitė-Mažeikienė[1114]. Trys Onos Biržiškaitės-Barauskienės vaikai (Marija Biržiškaitė-Žymantienė vaikų nesusilaukė) išaugino keletą M. Biržiškos provaikaičių: Vytautas – dukras Oną ir Dainą, Venta Leon – sūnų Vincą Teodorą (1987 m. pirmą kartą lankėsi Lietuvoje), kuris turi dvi dukras – Izabelę ir Claire, Danutė Mažeikienė – sūnus Andrių ir Konradą bei dukrą Aliną. Beveik visi M. Biržiškos provaikaičiai lankė lietuvišką sekmadieninę mokyklą, kalba lietuviškai. Profesorių Biržiškų vardą tęsia jų pusbrolio S. Biržiškio sūnus Stasys, vienintelis giminėje turintis pavardę Biržiška. Kitas Stanislovo sūnus Jonas Biržiškis daug nuveikė, kad būtų įamžintos giminės ištakos Pailgočio dvare.

2007 metais, minint prof. M. Biržiškos gimimo 125-ąsias metines, Vilniuje, Lietuvos nacionalinio muziejaus filiale Signatarų namuose,

---

[1113] Rozga L. Gal sugrįžimo pradžia? // Vienybė. 1993, birž. 26.

[1114] Strakšys A. Lietuva lyg religija... // Europos lietuvis. 1995, spal. 7–13, nr. 41.

atidarytas jam skirtas memorialinis kambarys. M. Biržiškos asmeninius daiktus Lietuvos nacionaliniam muziejui paskolino jo vaikaičiai. Iš JAV atvežta per 300 vienetų M. Biržiškai priklausiusių baldų, asmeninių daiktų, knygų, archyvinių dokumentų. Memorialinio kambario atidarymo iškilmėse dalyvavo Vasario 16-osios klubo nariai, Vasario 16-osios Akto signatarų Prano Dovydaičio, Petro Klimo palikuonys ir giminės, Lietuvos visuomenės veikėjai. Į iškilmes atvykę M. Biržiškos vaikaičiai Venta Leon (Barauskaitė) ir Vytautas Barauskas susitiko su žurnalistais, pasidalijo vaikystės prisiminimais apie garsųjį savo senelį[1115].

2007 m. lapkritį Vasario 16-osios klubas Signatarų namuose surengė iškilmingą minėjimą-vakaronę, skirtą M. Biržiškos gimimo 125-osioms metinėms.

Žemaičių bajorų Biržiškų šeima, išugdžiusi tris sūnus profesorius, – unikalus atvejis Lietuvos ir Europos kultūros istorijoje. Be Mykolo, Vaclovo ir Viktoro Biržiškų politinės, visuomeninės, pedagoginės veiklos, mokslinių tyrinėjimų ir publicistikos neįsivaizduojamas intelektualinis XX a. Lietuvos gyvenimas. Vasario 16-osios Akto signataras profesorius Mykolas Biržiška, gyvenimu ir įvairiopa veikla atskleidęs gražiausius savo šeimos bruožus, nusipelno, kad būtų įvykdytas jo troškimas – nors po mirties grįžti į Tėvynę.

[1115] Kniežaitė M. Iš tyliųjų pokalbių su žymiuoju seneliu // Lietuvos žinios. 2007, rugpj. 25, nr. 193; Zemlickas G. Mykolo Biržiškos memorialinis kambarys // Mokslo Lietuva. 2007, rugs. 20–spal. 3, nr. 16.

atidarytas jam skirtas memorialinis kambarys. M. Biržiškos asmeninius daiktus Lietuvos nacionaliniam muziejui paskolino jo vaikaičiai. Iš JAV atvežta per 300 vienetų M. Biržiškai priklausiusių baldų, asmeninių daiktų, knygų, archyvinių dokumentų. Memorialinio kambario atidarymo iškilmėse dalyvavo Vasario 16-osios klubo nariai, Vasario 16-osios Akto signatarų Prano Dovydaičio, Petro Klimo palikuonys ir giminės, Lietuvos visuomenės veikėjai. Į iškilmes atvykę M. Biržiškos vaikaičiai Venta Leon (Barauskaitė) ir Vytautas Barauskas susitiko su žurnalistais, pasidalijo vaikystės prisiminimais apie garsųjį savo senelį[1115].

2007 m. lapkritį Vasario 16-osios klubas Signatarų namuose surengė iškilmingą minėjimą-vakaronę, skirtą M. Biržiškos gimimo 125-osioms metinėms.

Žemaičių bajorų Biržiškų šeima, išugdžiusi tris sūnus profesorius, – unikalus atvejis Lietuvos ir Europos kultūros istorijoje. Be Mykolo, Vaclovo ir Viktoro Biržiškų politinės, visuomeninės, pedagoginės veiklos, mokslinių tyrinėjimų ir publicistikos neįsivaizduojamas intelektualinis XX a. Lietuvos gyvenimas. Vasario 16-osios Akto signataras profesorius Mykolas Biržiška, gyvenimu ir įvairiopa veikla atskleidęs gražiausius savo šeimos bruožus, nusipelno, kad būtų įvykdytas jo troškimas – nors po mirties grįžti į Tėvynę.

[1115] Kniežaitė M. Iš tyliųjų pokalbių su žymiuoju seneliu // Lietuvos žinios. 2007, rugpj. 25, nr. 193; Zemlickas G. Mykolo Biržiškos memorialinis kambarys // Mokslo Lietuva. 2007, rugs. 20–spal. 3, nr. 16.

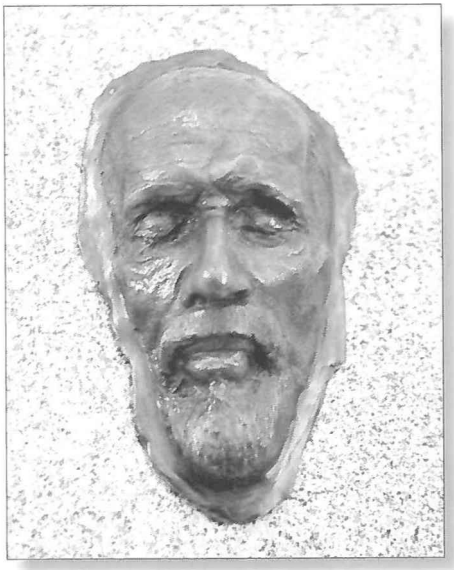

Prof. Mykolo Biržiškos pomirtinė kaukė.
V. Naujiko nuotr.

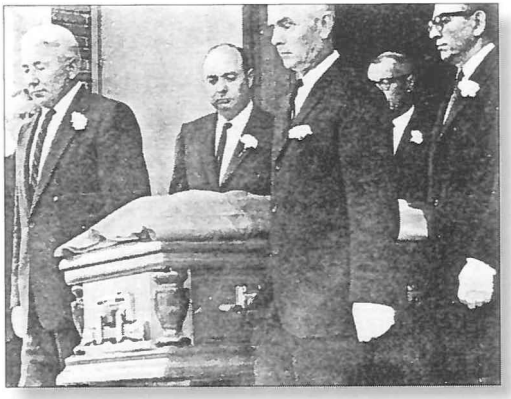

M. Biržiškos karstą išneša
iš Šv. Kazimiero bažnyčios

Užrašas ant M. Biržiškos kapo Los Andželo Kalvarijų kapinių mauzoliejuje

Viekšniškiai Biržiškų draugijos nariai

Vilniaus universiteto Biržiškų komisijos ir viekšniškių Biržiškų draugijos atstovai (iš kairės: V. Valius, doc. A. Ružė, B. Butkevičienė, A. J. Gurauskaitė, prof. R. Pavilionis ir doc. H. Jasiūnas) prie atstatyto Biržiškų kryžiaus. Viekšniai, 1990 m. lapkričio 10 d. V. Naujiko nuotr.

Profesorių Biržiškų memorialinės lentos atidengimas ant tėviškės namo. Iš kairės: A. J. Gurauskaitė, A. Ružė, R. Pavilionis, J. Biržiškis. Veikšniai, 1990 m. lapkričio 10 d. V. Naujiko nuotr.

Paskutiniai darbai... Skulptorius Č. Pečiukas ir A. Ružė. 1995 m. rugpjūtis. A. Ružės nuotr.

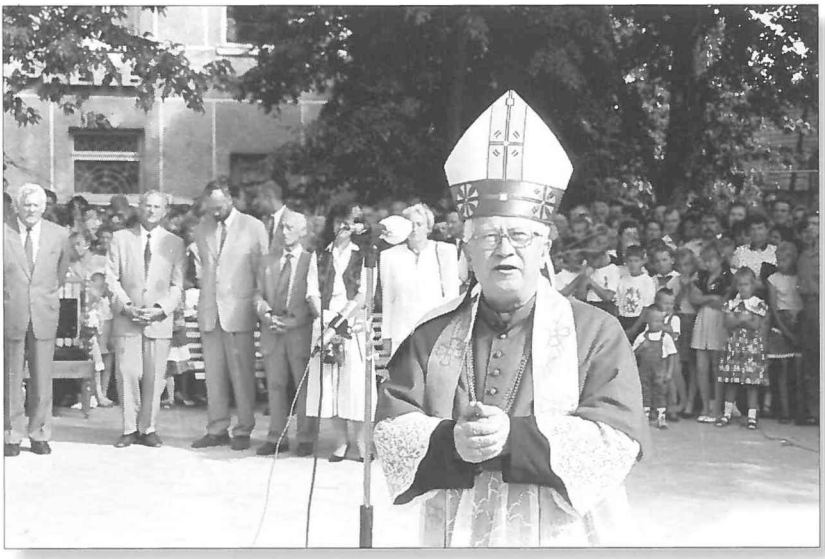

Biržiškų paminklo atidengimo iškilmės. Kalba Telšių vyskupas A. Vaičius. Viekšniai 1995 m. rugpjūtis. V. Naujiko nuotr.

Kalba Lietuvos Respublikos susisiekimo ministras J. Biržiškis.
V. Naujiko nuotr.

Paminklą Biržiškoms atidengus. Iš kairės: Z. Kazlauskienė, B. Butkevičienė, R. Pavilionis, A. Sakalas, D. Meškienė (Biržiškytė), Z. Uzelienė (Biržiškytė), V. Landsbergis, S. Biržiška, S. Biržiškis, J. Biržiškis, Č. Pečiukas, A. J. Gurauskaitė, A. M. Brazauskas. Viekšniai, 1995 m. rugpjūtis. A. Juodpusio nuotr.

Paminklas Biržiškoms Viekšniuose. A. Ružės nuotr.

Dr. Antano Biržiškos sveikatos namai ir sovietmečiu išsaugota jų iškaba. Veikšniai, 2006 m. vasara.
A. Ružės nuotr.

Sovietiniais metais perdirbto Biržiškų namo išmontavimas.
Viekšniai, 2005 m. lapkritis. A. Ružės nuotr.

Restauruojamas Biržiškų namas.
Viekšniai, 2007 m. birželis. A. Ružės nuotr.

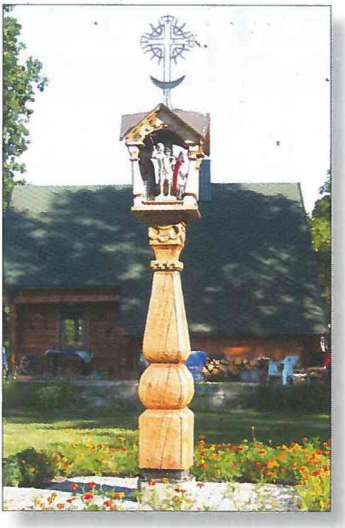

Paminklai Biržiškų sodybai Pailgotyje atminti.
R. Biržiškienės nuotr.

Prof. Mykolo Biržiškos auditorija Vilniaus universiteto Kauno humanitariniame fakultete. S. Gudo nuotr.

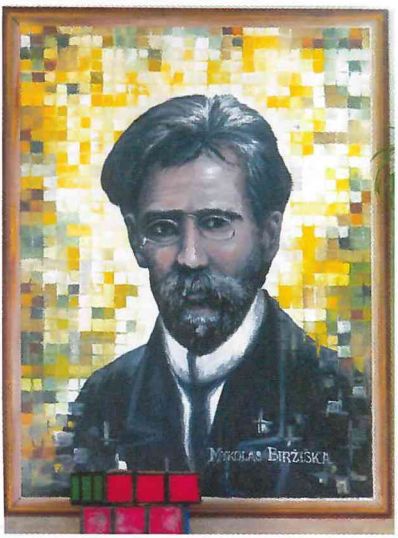

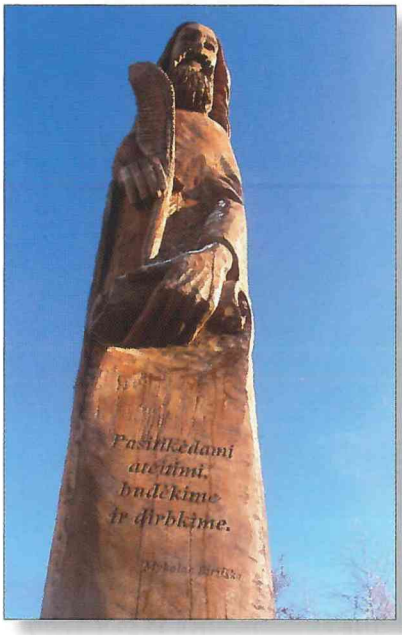

Profesoriaus atminimą puoselėja Vilniaus Mykolo Biržiškos gimnazija

Mykolo Biržiškos memorialinis kambarys Signatarų namuose. V. Naujiko nuotr.

Mykolo Biržiškos asmeniniai daiktai. V. Naujiko nuotr.

Mykolo Biržiškos rašomasis stalas. V. Naujiko nuotr.

Mykolo Biržiškos memorialinio kambario atidarymas 2007 m. rugpjūtį. Kalba Signatarų namų vedėja M. Peikštenienė. E. Peikštenio nuotr. LNM SN

M. Biržiškos vaikaičiai Vytautas Barauskas ir Venta Leon (Barauskaitė) senelio memorialiniame kambaryje Signatarų namuose bendrauja su Lietuvos žurnalistais. E. Peikštenio nuotr.

PRIEDAI

I PRIEDAS

Profesoriaus Mykolo Biržiškos slapyvardžiai*

A.; A.B.; A.I; A.Z.; Akylas J.; Akyvas L.; Analfabetas; Ant. V.; Atvykęs iš Vilniaus; B.; B.M.; B.R.; B.Š.; Baltasis; Baltasis M.; Barzdyla Mykula; Bėmas B.; Bėmas P.; Biały B.; Br. Š.; Chudy M.; Čiuprys O.; D. Pusg.; Drukteinis A.; Drukteinis N.; Duninas J. Vonsovičius; Eilinis; Eksvilnietis; Emka; Henryk P.; Istorijos Stebėtojas; J.D.; Jauniejei; Kaip ir telšiškis; K.R.; Kelmas, V.; Klausytojas R.; Klūbo šešėlis; Krėtikas Mikas; Kristupas; „Kuntaplio" konkurentas; L.; L.S.; Łachim; Łachim B.; M.B.; M. Bir.; M. B-ka.; M. Br.; M.K.; M. Kr.; M. Sk.; Meitulis; Michalauskis Br.; Michalovskis Br.; Michał; Michałowski Br.; Michałowski Bron.; Miglotas; Mikalauskas Br.; Myk.; Mykalauskas Br.; Mikas; Mikas-Krėtikas; Mikas-Kvietikas; Mykėnas B.; Milusiński; Mokytojas; Murmeklis; Muštasai; N.R.; Nemalonus klausytojas; Nuobodėlis; O.; Pancerycz L.; Panie tego; Pašalinis; Pėoviakų Pažįstamas; Pilsudskis Ant.; Purinis Kaz.; Pusgudis; Pusgudis D.; R.; R.K.; R.L.; R.N.; Rapolas II; Rinkėjas L.; Romus; Rudens žmogelis; S.D.; S.H.; Senkaitis T.; Senkartis; Senkartis S.D.; Ser.; Skautų Draugas; Snapas Jonas; Snopa J.; St.Ž.; Statistikas L.; Stebėtojas; Sumužikėjęs bajoras; S. Z.; Szebir; Szemis B.; Szemis Br.; Šaulys be šautuvo; Šėmis B.; Šėmis Br.; Šešėlis; Šilkinis; Š-is; Tėvelis S.; Ventainis; Viekšniškis; Vilniaus K.; Vilniaus Kelmas; Vilnietis K.; Wilnianin; Z.A.; Žambinis S.; Žarijietis; Žuk; Žuk Stan; Б.; Б.М.; Довконт К.; З.С.; М.Б.; М. Б-ка; Михаловский Бр.; Смирный.

---

* Pasinaudota: Lietuviškieji slapyvardžiai: lietuviškos spaudos iki 1990 m. slapyvardžių sąvadas. Vilnius, t. 1, 2004, p. 32; Kisinas I. Prof. Mykolo Biržiškos bibliografija // Biržiška M. Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos. Kaunas, 1931, t. 1, p. 5–6. Dar keli slapyvardžiai aptikti lietuvių išeivijos periodinėje spaudoje.

II PRIEDAS

Prof. M. Biržiškos kursai, skaityti Pabaltijo universitete*

1946–1947 studijų metai
Pavasario semestras

1. Vilniaus universiteto istorija. 2 val. per savaitę. 1946 03 14 – 1946 04 12 (4 paskaitos).
2. Senosios lietuvių literatūros istorija (I dalis). 2 val. per savaitę. 1946 04 02 – 1946 06 07 (7 paskaitos).
3. Lietuvos vidurinės mokyklos istorija. 2 val. per savaitę. 1946 05 10 – 1946 05 31 (4 paskaitos).

Iš viso 15 paskaitų (30 val.)

Vasaros semestras

1. Senosios lietuvių literatūros istorija (II dalis). 2 val. per savaitę. 1946 07 19 – 1946 09 20 (10 paskaitų).
2. Podonelaitinė lietuvių literatūra ligi 1864 m. 2 val. per savaitę. 1946 07 16 – 1946 09 24 (10 paskaitų).
3. Lietuvių kultūros istorijos problematika. 1 val. per savaitę. 1946 07 19 – 1946 09 20 (10 paskaitų).

Iš viso 30 paskaitų (40 val.)

---

* Sudaryta naudojantis periodine spauda, M. Biržiškos dienoraščiais ir užrašais, saugomais LNM SN Mykolo Biržiškos archyve.

Žiemos semestras

1. Lietuvių literatūra draudžiamuoju laikotarpiu. 2 val. per savaitę. 1946 11 22 – 1947 05 20 (20 paskaitų).
2. Daukantas, Valančius ir kiti priešlenkmečio rašytojai. 1 val. per savaitę. 1946 11 15 – 1947 05 23 (18 paskaitų).
3. Mokslas apie Vilnių (Vilniologija). 1 val. per savaitę. 1946 11 14 – 1947 05 23 (18 paskaitų).
4. Senosios lietuvių literatūros proseminaras. Po 2 val. per savaitę. 1946 11 15 – 1947 05 22 (16 paskaitų).

Iš viso 72 paskaitos (108 val.)

1947–1948 studijų metai
Vasaros semestras

1. XVI amžius Lietuvos kultūros istorijoje. 2 val. per savaitę. 1947 07 01 – 1947 09 30 (14 paskaitų).
2. Lietuvių literatūros istorijos metodika. 2 val. per savaitę. 1947 07 04 – 1947 09 26 (12 paskaitų).
3. Senosios lietuvių literatūros seminaras. 2 val. per savaitę. 1947 07 03 – 1947 09 25 (13 paskaitų).

Iš viso 39 paskaitos (78 val.)

Žiemos semestras

1. Senosios lietuvių literatūros seminaras. 2 val. kas antra savaitė. 1947 11 20 – 1948 04 29 (10 seminarų).
2. Senosios lietuvių literatūros istorijos proseminaras. 2 val. kas antra savaitė. 1947 11 27 – 1948 05 13 (8 proseminarai).
3. Lietuvių literatūra svetimomis kalbomis. 2 val. per savaitę. 1947 11 22 – 1948 05 15 (16 paskaitų).
4. Nebedraudžiamosios lietuvių spaudos pirmasis dešimtmetis (1904–1914). 2 val. per savaitę. 1947 11 25 – 1948 05 04 (16 paskaitų).

Iš viso 50 paskaitų ir užsiėmimų (100 val.)

1948–1949 studijų metai
Rudens semestras

1. Dainologijos istorija. 2 val. per savaitę. 1948 08 03 – 1948 10 26 (12 paskaitų).

2. Lietuvos vidurinės mokyklos istorija. 2 val. per savaitę. 1948 08 03 – 1948 10 15 (11 paskaitų).
3. Senosios lietuvių literatūros (lietuvių rašto kultūros) istorijos seminaras. 2 val. kas antra savaitė. 1948 08 05 – 1948 10 14 (6 seminarai).
4. Senosios lietuvių istorijos proseminaras. 2 val. kas antra savaitė. 1948 08 12 – 1948 10 21 (6 proseminarai).

Iš viso 35 paskaitos ir užsiėmimai (70 val.)

Žiemos semestras

1. Dainologija (sistematika). 2 val. per savaitę. 1948 11 16 – 1949 02 25 (11 paskaitų).
2. Lietuvos aukštosios mokyklos istorija (Vilniaus ir Kauno universitetai). 2 val. per savaitę. 1948 11 19 – 1949 02 25 (11 paskaitų).
3. Senosios lietuvių literatūros proseminaras. 2 val. per savaitę. 1948 11 25 – 1949 02 25 (9 proseminarai).

Iš viso 31 paskaita ir užsiėmimas (62 val.)

Pavasario semestras

1. Senosios lietuvių literatūros istorija (I dalis) 2 val. per savaitę. 1949 03 12 – 1949 06 17 (12 paskaitų).
2. Senosios lenkų literatūros istorija. 2 val. per savaitę. 1949 03 22 – 1949 06 15 (12 paskaitų).
3. Senosios lietuvių literatūros istorijos seminaras. 2 val. per savaitę. 1949 03 24 – 1949 06 17 (10 seminarų).

Iš viso 34 paskaitos ir užsiėmimai (68 val.)

Vasaros semestras

1. Lietuviškoji pasaka. 2 val. per savaitę. 1949 07 21 – 1949 08 18 (5 paskaitos).
2. Senosios lietuvių literatūros istorijos seminaras. 2 val. per savaitę. 1949 07 22 – 1949 08 19 (5 seminarai).
3. 1801–1864 m. lietuvių literatūra. 2 val. per savaitę. 1949 07 26 – 1949 08 16 (4 paskaitos).

Iš viso 14 paskaitų ir užsiėmimų (28 val.)

III PRIEDAS

Prof. M. Biržiškos reikšmingesnės viešos paskaitos, pranešimai, kalbos išeivijoje*

1945

- Iš mūsų geografijos (Lietuvos sienų reikalas) – Uchte's „Vyčio" DP stovyklos kultūros ratelyje rugsėjo 30 d.
- Jungtinių Amerikos Valstybių lietuviai – Montgomerio stovykloje Dörverdene (spalio 9 d.), Uchte's „Vyčio" (gruodžio 2 d.), Melbecko (gruodžio 8 d.) DP stovyklose.
- Sumanymai universiteto darbui atgaivinti (viurcburgiečių, melbekiečių ir latvių hamburgiečių bei liubekiečių) – Uchte's „Vyčio" stovyklos kultūros ratelyje spalio 21 d.
- Jonas Šliūpas – Uchte's „Vyčio" stovyklos visuomenei lapkričio 11 d.
- Mykolas Römeris – Uchte's „Vyčio" stovyklos kultūros ratelyje, lapkričio 18 d.; Meerbeko (gruodžio 9 d.) stovykloje.
- Politiniai Lietuvos išeiviai Prancūzijoje prieš 100 metų – Uchte's „Vyčio" stovyklos kultūros ratelyje gruodžio 1 d.
- Vilniaus universitetas 1941–1944 m. – Uchte's „Vyčio" stovyklos kultūros ratelyje gruodžio 16, 17 d.

1946

- Lietuvių ir lenkų santykių istorinė raida – Uchte's „Vyčio" stovyklos kultūros ratelyje sausio 27 d.

---

* Sudaryta naudojantis periodine spauda, M. Biržiškos dienoraščiais ir užrašais, saugomais LNM SN Mykolo Biržiškos archyve.

- Pranešimas apie Vasario 16 d. – iškilmingas minėjimas Uchte's „Vyčio" stovykloje vasario 16 d.
- Lietuviškoji enciklopedija – Uchte's „Vyčio" stovyklos kultūros ratelyje, vasario 17 d.
- Mykolas Römeris – Fischbecko (kovo 23 d.) Neumünsterio (balandžio 6 d.), Freiburgo (birželio 14 d.) DP stovyklų lietuvių intelektualams.
- Jungtinių Amerikos Valstybių lietuviai – Fischbecko (kovo 24 d.) Neumünsterio (balandžio 7 d.) DP stovyklų visuomenei.
- Atsisveikinimo kalba laidojant Martyną Jankų – Miutzelburgo DP stovykloje gegužės 27 d.
- Martynas Jankus – Neumünsterio (liepos 5 d.) ir Flensburgo (rugpjūčio 10 d.) DP stovyklose surengtuose M. Jankaus minėjimuose.
- Senoji ir naujoji lietuvių mokykla – Flensburgo stovyklos gimnazijos vyresniųjų klasių ir mokytojų seminarijos mokiniams rugpjūčio 11 d.
- Vytautas ir Rugsėjo 8 diena – Wolterdingeno stovykloje surengtame Rugsėjo 8-osios minėjime rugsėjo 8 d.
- Tarp Rytų ir Vakarų – Oldenbergo „Untermbergo" ir „Lituanijos" (lapkričio 16 d.), Uchte's (lapkričio 17 d.) ir Zedorfo (gruodžio 15 d.) DP stovyklų visuomenei.
- Literatūrinių kuopelių uždaviniai – Zedorfo stovyklos gimnazijos literatūrinėje kuopelėje gruodžio 15 d.
- Mažvyriai ir mažoji Lietuvos istorija – Zedorfo stovyklos mokytojų seminarijos mokiniams gruodžio 16 d.
- Lietuvių tautos istorinis kančių kelias – Pabaltijo universiteto Hamburge lietuviškos šv. Kūčios gruodžio 24 d.

1947

- JAV lietuviai, jų tautinis veidas ir vaidmuo – Pabaltijo universiteto lietuvių studentams Pinneberge sausio 28 d.
- Vakarai ir mes – Lübecko stovyklos visuomenei sausio 31 d.
- 1918 m. vasario 16 d. reikšmė – Pabaltijo universiteto ir Pinnebergo DP stovyklos visuomenei vasario 16 d.
- Vilniaus universitetas 1940–1941 m. – Pabaltijo universiteto Pinneberge lietuvių studentams vasario 24, 26, kovo 2, 3 d.
- Lietuvos–Lenkijos santykiai amžių bėgyje – Pabaltijo universiteto Pinneberge lietuvių studentams balanžio 16, 17 d.
- Prof. Mykolas Römeris – Pabaltijo universiteto Pinneberge lietuvių studentams balandžio 23 d.

- Mintys apie pačius save („Vilniaus rūmų" visuomenė) – Pabaltijo universiteto Pinneberge lietuvių studentams birželio 26 d.
- Iš Lietuvos akademinio jaunimo istorijos – Pabaltijo universiteto Pinneberge lietuvių studentams rugpjūčio 1, 14, 27 d.
- Vilniaus lietuvių gimnazija ir pirmieji lietuvių skautai – Pinneberge apsilankiusiems Paryžiaus lietuvių studentams rugpjūčio 5 d.
- Kaip XVII–XVIII a. Mažosios Lietuvos kunigai brangino lietuvių kalbą ir giesmes – Elmshorno lietuvių protestantų stovyklos visuomenei rugpjūčio 30 d.
- Rugsėjo 8 d. šventės reikšmė – Pabaltijo universiteto Pinneberge lietuvių studentams rugsėjo 8 d.
- Lietuvių tautos ateitis ir mes, tremtiniai, – Stades DP lietuvių stovyklos visuomenei rugsėjo 13 d.
- Rytų ir Vakarų kultūros ir jų įtaka Didžiajai Lietuvos Kunigaikštijai – Pabaltijo universiteto Pinneberge studentams lituanistams spalio 7, 14 d.
- Mūsų tremties studentų istoriniai uždaviniai – Britų zonos lietuvių studentų suvažiavime Pabaltijo universitete Pinneberge lapkričio 8 d.
- Didinga Lietuvos praeitis, Adomas Mickevičius ir mūsų dabarties kelias – Britų zonos lietuvių studentų suvažiavimo uždaryme lapkričio 9 d.
- Prof. V. Stanka mūsų tarpe – Pinnebergo lietuvių studentų minėjime, skirtame V. Stankos 60-mečiui, lapkričio 16 d.
- XVI amžiaus reikšmė Lietuvos kultūros istorijoje ir jos nustatymo svarbumas mūsų mokyklos darbui – Britų zonos mokytojų lituanistų konferencijos Würzburge (liepos 10–11 d.) ir Neustadte (gruodžio 3–6 d.).

1948

- Vilniuje paskelbtoji nepriklausomybė ir mes – Hamburgo DP stovyklos lietuvių visuomenei vasario 15 d.
- Vasario 16-oji, Vilnius ir mes, tremtiniai, – Vasario 16-osios minėjime Pabaltijo universitete Pinneberge vasario 16 d.
- Akademinis darbas, akademinė laisvė, siaurasis ir platusis mokslinimasis, kalbų mokslas – Pabaltijo universiteto lietuvių skautų sueigoje minint Vilniaus universiteto uždarymo (1943 m. kovo 17 d.) penkmetį kovo 17 d.
- Vydūnui suėjus 80 metų – Pabaltijo universiteto Pinneberge lietuvių studentų atstovybės surengtame Vydūno minėjime kovo 22 d.
- Čiurlionis, lietuvių visuomenė ir Vakarai – Freiburgo Vytauto Kazimiero Jonyno dailės ir amatų mokyklos Tamošaičio būrelyje balandžio 9 d.

- Vydūno asmenybė ir kūrybą – Freiburgo „Šviesos" draugijos surengtame Vydūno 80 metų minėjime balandžio 11 d.
- Kuriame istorijos ir geografijos nomenklatūros pakeitimą (turime Pinneberg b. Hamburg, o bus Hamburg b. Pineberg) – Pabaltijo universiteto lietuvių studentų „Finis semestri" pobūvyje gegužės 30 d.
- Lietuvos skautizmo pradžia Vilniuje – lietuvių skautų jubiliejinėje stovykloje Timmensdorfe rugpjūčio 7 d.
- Visi keliai Romon veda – visokiais keliais ir keleliais grįšime Lietuvon – Pabaltijo universiteto lietuvių bendruomenei rugsėjo 1 d. atsisveikinant su išvykstančiais į Kanadą prof. S. Kairiu ir Irena Kairiene.
- Ne mes jaunimą turime vesti, bet mus jaunimas, tik sveikas, rimtas, savarankiškas ir ryžtingas – Pabaltijo universiteto lietuvių studentų „Initium semestri" rugsėjo 11 d.
- Ateitininkai Lietuvos katalikybės istorinėje raidoje ir dabartiniame pilkame gyvenime – Pinnebergo ateitininkų dvejų veiklos metų sukakties minėjime spalio 3 d.
- Spalio 9 d. istorinė reikšmė ir dabartinė valanda – Pinnebergo lietuvių surengtame Spalio 9-osios minėjime spalio 9 d.
- Prof. V. Manelis Čikagos lietuvių visuomenėje tebūna veiklus – Pinnebergo lietuvių bendruomenei atsisveikinant su išvykstančiu į JAV profesoriumi spalio 10 d.
- Jurgis Šaulys – Pinnebergo lietuvių visuomenei minint J. Šaulio netektį (spalio 17 d.) spalio 24 d.
- Marijos kultas lietuvių tautoje – Pinnebergo lietuvių visuomenės Marijos garbei surengtoje „Prieblandos valandėlėje" gruodžio 12 d.

1949

- Latvių–lietuvių vienybės Pinnebergo skyriaus steigiamajame susirinkime įteikiant organizacijos garbės nario diplomą sausio 28 d.
- Atsisveikinimo vakarienėje su išvykstančiu į Kanadą prof. B. Povilaičiu vasario 3 d.
- Vilniaus lietuvių gimnazija ir Lietuvos nepriklausomybės paskelbimas – Pinnebergo lietuvių gimnazijoje kovo 23 d.
- Pasaulinė lietuvių bendruomenė ir emigracinės organizacijos, senieji ir naujieji emigrantai bei tarpusaviai jų santykiai – Pinnebergo lietuvių tremtinių bendruomenės surengtoje diskusijoje „Tautinės sąmonės ugdymas ir palaikymas emigracijoje" kovo 26 d.

- Tautinis lietuvių charakteris, jo sudėtingumas... – Pinnebergo lietuvių tremtinių bendruomenės surengtoje diskusijoje kovo 28 d.
- Moralinis pradas tautiniame emigrantų pasirengime... – toje pačioje diskusijoje kovo 28 d.
- 1941 m. birželio mėn. išvežamųjų lietuvių į Rytus tūkstančių vagonų trauka su iškištomis Tėvynės linkui rankomis – Pinnebergo lietuvių, latvių ir estų bendruomenei birželio 14 d. minint 1941 m. birželio 14 d. trėmimus.
- Visuomeniniame ir politiniame veikime turi būti rodomas visas žmogus, nenutylint jo privatinio gyvenimo – Pinnebergo ateitininkų sueigoje birželio 16 d.
- Prof. V. Stankos baltiškumas ir mūsų individualūs keliai tolesnėje platesnėje tremtyje – Pabaltijo universiteto studentų „Finis semestri" šventėje atsisveikinant su prezidentu prof. V. Stanka birželio 19 d.
- Arkivyskupas Juozapas Skvireckas kaip asmenybė ir Šventraščio vertimo istorijoje – Pabaltijo universiteto lietuvių bendruomenės birželio 26 d. surengtame minėjime vyskupo 50 metų kunigystės ir 30 metų vyskupavimo proga.
- Rugsėjo 8-oji – didžios praeities priminimas ir padrąsinimas ateičiai – Wentorfo tranzitinės stovyklos kino salėje (apie 50 klausytojų) rugsėjo 11 d.
- Buvę dipukai, stenkimės pažinti ir suprasti amerikiečius – Woterbury „Sandaros" skyriaus susirinkime (apie 26 asmenis) spalio 2 d.
- Laisvai ir sąmoningai pasirinkime sau amerikines lietuvių organizacijas – New Haveno „Sandaros" apskr. susirinkime (apie 20 asmenų) spalio 16 d.
- „Sandara" tegu nesivaiko skaičiaus dipukų tarpe sau verbuodama – New Haveno Sandaros apskr. vakarienėje (apie 40 dalyvių) spalio 16 d.
- 1905 m. Didysis Vilniaus seimas, 1917 m. Vilniaus konferencija, 1949 m. Visuotinis lietuvių kongresas Niujorke ir mes – kalba Visuotiname lietuvių kongrese (per 500 dalyvių) lapkričio 4 d.
- Spaudos uždraudimas (daugiausia apie Jurgį Bielinį) – Waterbury Šv. Juozapo lietuvių mokyklos lituanistinėje grupėje (apie 40 vaikų) lapkričio 12 d.
- S. Lozoraitis – džentelmenas – Waterbury tautininkų surengtame S. Lozoraičio priėmime (apie 70 dalyvių) lapkričio 19 d.
- Kaip V. Kudirka tautoje milžinu virto – Waterbury Tėvynės mylėtojų draugijos surengtame V. Kudirkos mirties 50 metų sukaktuvių minėjime (150 dalyvių) lapkričio 20 d.
- Ar organizuoti atskirą nuo senųjų emigrantų tremtinių organizaciją? – Waterbury DP tautininkų (mokytojų ir tėvų) pasitarime-pobūvyje (apie 15 žmonių) lapkričio 26 d.

- Vilniaus lietuvių spauda lenkų kalba (1919–1920 m.) – Waterbury išeivių mokytojų ir tėvų (apie 30 dalyvių) pasitarime-pobūvyje gruodžio 3 d.
- Iš Amerikos lietuvių istorijos – Waterbury tautininkų draugijos steigiamajame susirinkime (su nestojusiais apie 100 asmenų) gruodžio 17 d.

1950

- Vasario šešioliktoji – Pittsburghas, lietuvių bendruomenės Nepriklausomybės dienos minėjimas, vasaris.
- Kaip prieita prie Vasario 16-osios? – ALT Čikagos skyriaus vasarį surengtas minėjimas.

1953

- Prof. Mykolo Biržiškos žodis Vasario 16-osios proga – „Amerikos balso" radijas lietuvių kalba, vasario 16 d.
- Ateities nepriklausomos Lietuvos atstatymo klausimai – LRS Los Andželo skyriaus susirinkimas kovo 1 d.
- Vasario 16-osios idėjos ir jų įgyvendinimas – „Amerikos balso" radijas lietuvių kalba, kovo mėn. antroji pusė.
- Mykolas Biržiška Vilniaus universiteto rektoriaus *in exilio* likusiai Lietuvoje to universiteto profesūrai – „Amerikos balso" radijas lietuvių kalba, balandžio mėn.
- Rugsėjo 8 d. šventė – „Amerikos balso" radijas lietuvių kalba, rugsėjo 8 d.

1954

- Vasario 16-osios reikšmė – „Amerikos balso" radijas lietuvių kalba, vasario 16 d.
- Lietuvių spaudos atgavimo 50 metų sukaktis – „Amerikos balso" radijas lietuvių kalba, gegužės 4 d.

1955

- Apie lietuvių ir gudų santykius – LRS Los Andželo skyriaus susirinkimas kovo 26 d.

1956

- Keletas bruožų lietuvių–ukrainiečių santykiuose – LRS Los Andželo skyriaus susirinkimas birželio 23 d.

1957

- Tautos įgaliojimai ir bendrasis tikslas – LRS Los Andželo atstovybės surengtas Vasario 16-osios minėjimas vasario 16 d.
- 75-erių metų jubiliejus – iškilmingi pietūs Šv. Kazimiero parapijos salėje Mykolinių išvakarėse, rugsėjo 28 d.

1959

- Sveikinimas sutinkant Naujuosius (1960-uosius) metus – pokylis Šv. Kazimiero parapijos salėje gruodžio 31 d.

1960

- Trys Pabaltijo tautos, pačios istorijos draugėn siejamos, – Los Andželo Šv. Kazimiero parapijos salėje lietuviams, latviams ir estams minint 1941 m. birželio mėnesio trėmimus birželio 12 d.
- Sveikinimas sutinkant Naujuosius (1961-uosius) metus – tautininkų surengtas pokylis gruodžio 31 d.

IV PRIEDAS

Prof. Mykolo Biržiškos bibliografija
(nuo 1939 metų)

1939

Apie lietuviškus Vilniaus miesto gatvėvardžius: (dėl J. V. Narbuto *Vadovo po Vilnių* ir jo gatvėvardžių). Kaunas: „Vilniaus" sp., 1939. 29, [3] p. – Atsp. iš: „Mūsų Vilnius". 1938, nr. 23–24.

Per Vilnių į lenkus: 1928 m. Kaunas: „Vilniaus" sp., 1939. 75 p. – Autoriaus lėšomis. – Atsp. iš: „Lietuvos aidas", 1928, nr. 20–32.

Filomatai; filaretai; filadelfistai. Kaunas: „Varpo" sp., 1939. 15 p. – Atsp. iš: „Lietuviškoji enciklopedija", t. 6, sąs. 2.

A. Nezabitauskis. *Basanavičius*. Kaunas, 1938, p. 542 [recenzija] // Mūsų senovė. Kaunas, 1939, t. 10, nr. 4 (9), p. 684–700.

1940

Glos Litwy. Kaunas: „Varpo" b-vės sp., [1940]. – 3, [1] p.: iliustr. – Atsp. iš: „Lietuviškoji enciklopedija", t. 9, sąs. 2.

Gražina. Kaunas: „Varpo" b-vės sp., [1940]. Atsp. iš: „Lietuviškoji enciklopedija", t. 9, sąs. 5.

Senasis Vilniaus universitetas: 1579–1842 m.: vardų ir raštų atranka. Vilnius, 1940 (tikr. 1942). 116 p. Bibliogr.: p. 111–113. – Taip pat: *Senasis Vilniaus universitetas*: vardų ir veikalų atranka. 2-asis leid. London: Nida, 1955. 178 p.: iliustr. – (Nidos kn. klubo leid.: nr. 11). – Prakalba II leidimui:

p. IV–V. – Priedas: Vilniaus universiteto atgaivinimas XX amž.: p. 144–152. – Bibliogr.: p. 153–155. – Pavardžių r-klė (parengė Vc. Biržiška): p. 156–176.

Rec.: [J. K.] Senasis Vilniaus universitetas // Ateitis. 1956, nr. 3, p. 68; *Šapoka A.* Dvi knygos apie Vilniaus universitetą // Aidai. 1957, nr. 6, p. 278–279.

Vilniaus reikalu Amerikos Lietuvoje. Kaunas: „Spaudos fondas", 1940. 384 p.: iliustr.

Filadelfija [drauge su A. Bendoriumi] // Lietuviškoji enciklopedija. Kaunas, 1940, t. 8, sk. 171–175. Ten pat: *Filadelfistai*, sk. 175; *Filaretai*, sk. 178–182; *Filomatai*, sk. 207–227; *Fulbe*, sk. 694–695; *Gazeta Wspólna*, sk. 1105–1106.

Perimant Vilniaus universitetą: Portr. // Naujoji Romuva. 1940, nr. 10 (478), p. 197–200. Taip pat: *Profesoriaus Mykolo Biržiškos kalba* // Lietuvos archyvai. 1992, t. 3, p. 86–91.

Rektorius prof. M. Biržiška apie aktualiuosius Vilniaus Universiteto reikalus [kalbėjosi Stasys Matjošaitis]. Parašas: St. M. // Vilniaus balsas. 1940, vas. 3, nr. 28 (81).

Rektorius M. Biržiška Vilniaus universiteto klausimais / [kalbėjosi] M. // Lietuvos aidas. 1940, vas. 7, nr. 63.

Vilniaus universitetas ir jo problemos / [kalbėjosi] Serebravičius // Apžvalga. 1940, vas. 8, nr. 6.

Vilniaus universitete vyksta organizacinis darbas // Vilniaus balsas. 1940, rugs. 14, nr. 219.

Vilniaus universiteto kelias [kalba universiteto atidarymo metu] // XX amžius. 1940, vas. 29, nr. 49.

Vilniaus universitetas [viešos paskaitos „Vilniaus universitetas Lietuvos istorijoje" santrumpa] // Vilniaus balsas. 1940, kov. 10, nr. 58.

1941

Glos Litwy // Lietuviškoji enciklopedija. Kaunas, 1941, t. 9, sk. 182–186. Ten pat: *Gražina*, sk. 562–566; *Groddeck Gabrielius*, sk. 678; *Groddeck Gottfriedas Ernestas*, sk. 678–681; *Gruzinai* (*literatūra*), sk. 736–743; *Gubernatorius*, sk. 772; *Gudų literatūra*, sk. 811–831; *Heidatelis Jonas*, sk. 1199 [drauge su prof. V. Sezemanu]; *Herder Jonas*, sk. 1319–1323.

1942

Vilniaus universiteto rektoriaus pranešimas [apie priėmimo į universitetą tvarką] // Naujoji Lietuva. 1942, rugpj. 5, nr. 183.

Jaloveckis (Jeleveckas) Balys // Lietuviškoji enciklopedija. Kaunas, [1942], t. 10, sąs. 1–5 įrišti kartu, sk. 352–354. Taip pat: *Janavičius Liudvikas*, sk. 375–378; *Jankauskas (Jankowski) Česlovas,* sk. 393–399; *Jankauskas Eustakas Placidas*, sk. 399–404; *Jankauskas Jonas*, sk. 404–405; *Jankauskas Juozas*, sk. 405. *Jankauskas Jurgis*, sk. 405–406.

1943

Tautiečiai [Birontas A., Biržiška M., Brizgys V. ir kt.] // Ateitis. 1943, kov. 19, nr. 65. Taip pat: Matulionis J. Neramios dienos. Toronto, 1975, p. 239.

Konferencijos nutarimai [1943 m. balandžio 5 d. Kaune vykusios Lietuvos konferencijos rezoliucijos] // Ateitis. 1943, bal. 6, nr. 80. Taip pat: *Rezoliucijos* // Karys. 1943, bal. 10, nr. 15 (1177).

1944

Ar vien tiktai „Atsiminimai" // Ateitis. 1944, vas. 5, nr. 30.

Dėl neaiškaus posakio // Naujoji Lietuva. 1944, vas. 20, nr. 43.

Apdairiau rašykime // Naujoji Lietuva. 1944, kovo 8–11, nr. 57–60.

Pabrėža Kretingos mokykloje ir Vilniaus universitete // Ateitis. 1944, kovo 23, 24, nr. 70, 71.

Kai Daukantas mokėsi Kretingos mokykloje // Naujoji Lietuva. 1944, geg. 31–birž. 2, nr. 128–130.

Pasimatymas su Dr. Jonu Šliūpu // Lietuviai. 1944, lapkr. 21, nr. 6. Taip pat: Naujienos. 1954, gruod. 11, nr. 391; Europos lietuvis. 1994, lapkr. 5–11, nr. 45, p. 5–6; Lietuvių balsas. 1994, lapkr. 10, p. 2; *Didįjį aušrininką d-rą Joną Šliūpą prisimenant*: [straipsniai]. – Aut. M. Biržiška ir kt. // Dirva. 1994, lapkr. 3, p. 7; Būtėnas J. Aušrininkas dr. Jonas Šliūpas. Vilnius, 2004, p. 227–230.

1945

Lietuvių dainos, šokiai, kryžiai, marginiai // Vagos. 1945, nr. 1, p. 5–10.

1946

Dr. Germantas. Lapelis iš mūsų 1941–1944 m. pergyvenimų // Žiburiai. 1946, geg. 11, nr. 19 (31), geg. 18, nr. 20 (32). Taip pat: Mokslas ir gyvenimas. 1992, nr. 2, p. 26–27, 38: su Algirdo Tupčiausko prierašu. [Santrumpa]: Dr. Germantas // Pragaro vartai – Štuthofas. Vilnius, 1998, p. 65–78. Su įvadu: „Pranas Meškauskas-Germantas".

Nuo Vilniaus baroko ligi Hamburgo barakų // Scientiae et Artibus. 1946, nr. 1, p. 4–5.

Prof. Mykolas Römeris (1881–1945) // Scientiae et Artibus. 1946, nr. 2, p. 2–7. Taip pat: *Prof. Mykolas Römeris (1881–1945)* // Tremties metai: lietuvių rašytojų metraštis. Tübingen: Patria, 1947, p. 535–558.

Baltic University at Hamburg // Lithuanian Bulletin. 1946, vol. IV, no. 4, p. 1–2.

Marijonas Koscialkovskis, pandėliškis [parašas: J. Bėmas] // Vagos. 1946, nr. 2, p. 58–59.

Lietuvos Lenkijos santykiai amžių bėgyje // Vagos. 1946, nr. 4, p. 7–19; nr. 5, p. 5–15; nr. 6, p. 7–18. Taip pat: Darbininkas. 1951, bal. 16–geg. 8, nr. 1–10.

L. Giros biografijai papildyti. [Parašas: J. Bėmas] // Vagos. 1946, nr. 5, p. 62–67.

Iš šalies stebint savo parapijos langą // Mintis. 1946, nr. 2–3, p. 55–59.

Didžioji išeivija // Mintis. 1946, birž. 1, nr. 23.

Vasario šešioliktoji: (mintys ir prisiminimai) // Leiskit į Tėvynę. 1946, vas. 16, nr. 2, p. 3–8. Taip pat: Amerikos lietuvis. 1947, liep. 12, nr. 28, liep. 19, nr. 29, liep. 26, nr. 30.

Prof. M. Biržiškos laiškas „Sandaros" redaktoriui // Sandara. 1946, rugs. 29, nr. 39.

Hamburginiame Pabaltijo Universitete // Sandara. 1946, lapkr. 1, nr. 43.

1947

Vilniaus universitetas 1940–1941 metais // Mintis. 1947, rugs. 27–spal. 30, nr. 108–122. Atsp.: Memmingenas: „Mintis", 1948. 64 p. Klaidų atitaisymas: p. 62–64.

Pamirštasis [apie dr. J. Bagdoną] // Išeivių draugas. 1947, saus. 10, nr. 2, saus. 17, nr. 3.

1918 m. Vasario Šešioliktosios reikšmė // Mūsų kelias. 1947, bal. 10, geg. 1, 15, 22, 29, nr. 15, 18, 20, 21, 22. Taip pat: Mūsų Vytis. 1963, nr. 4, p. 105–110.

Prie straipsnio „1918 m. Vasario Šešioliktosios reikšmė" // Mūsų kelias. 1947, liep. 10, nr. 28.

Dėl Paderevskio kilmės // Mūsų kelias. 1947, rugpj. 7, nr. 32.

Vilniaus universitetas vokiečių okupacijos metais // Tėviškės garsas. 1947, rugpj. 14–spal. 23, nr. 85–95.

Privalu išlaikyti tautinį charakterį. Pasikalbėjimas su prof. M. Biržiška // Tėviškės garsas. 1947, rugs. 4, nr. 88.

Vilniaus universitetas buvo Lietuvos kultūros centru // Sandara. 1947, lapkr. 14, nr. 46.

Lenkiškų knygų lietuviškai paskaičius (melagingos knygos paraštėse) [parašas: Vilniaus Kelmas] // Žingsniai. 1947, nr. 11, p. 2–19; 1948, nr. 15, p. 3–16. Taip pat: Dirva. 1951, kovo 1–15, nr. 9–11.

1948

Prof. M. Biržiškos atsakymas prof. Stepui Jankauskui // Lietuvių žodis. 1948, saus. 20, nr. 5. Red. prieraš.: Profesorių St. Jankausko ir M. Biržiškos pasisakymai.

Dėl prof. dr. P. Skardžiaus straipsnio 1948 m. vasario 7 d. „Žiburių" Nr. 5/115 // Žiburiai. 1948, vas. 28, nr. 8.

Kai vokiečiai buvo uždarę Vilniaus universitetą (iš 1943–1944 m. atsiminimų) // Mūsų kelias. 1948, bal. 8–geg. 13, nr. 15–20.

„Minties" Redakcijai [Mykolas Biržiška, Vaclovas Biržiška, Viktoras Biržiška] // Mintis. 1948, rugpj. 6, nr. 80.

Dėl „Tėvynės Balso" korespondencikės // Mūsų kelias. 1948, lapkr. 27, nr. 68, gruod. 1, nr. 69, gruod. 4, nr. 70, gruod. 8, nr. 71, gruod. 11, nr. 72, gruod. 15, nr. 73.

Ne Paleckis, bet Goldbergas [parašas: Kaip ir telšiškis.] // Amerikos lietuvis. 1948, gruod. 4, nr. 49.

Australijos lietuviai // Australijos lietuvis. 1948, gruod. 6, nr. 7, p. 8.

Lietuvos kelias į Mokslų akademiją // Lietuvių žodis. 1948, gruod. 11, nr. 50; gruod. 18, nr. 51; gruod. 23, nr. 52. Taip pat: *Lituanistika.* 1991, nr. 2, p. 82–89; *Mokslas ir technika.* 1991, nr. 1, p. 42–43: [A. Tupčiausko publ.].

Mykolo Biržiškos spaudos darbas [atsakymai į Kleopo Matusevičiaus pateiktus klausimus] // Naujienos. 1948, gruod. 24, nr. 303.

Kai kieno apetitai // Mintis. 1948, gruod. 28, nr. 138 (521).

1949

Lemiamas žodis pro ūkanas // Mintis. 1949, vas. 14, nr. 18/19.

Kaip gudai apibūdina kai kuriuos savo vadus [parašas: D. Pusgudis] // Mintis. 1949, bal. 6, nr. 38; bal. 8, nr. 39.

Per geležinės uždangos plyšį. Truputis 1941–42 m. žinių apie kai kuriuos mūsų sibirinius tremtinius // Mūsų kelias. 1949, bal. 23, nr. 32.

Jokūbas Šernas ir jo sūnus Jacques Šernas // Amerikos lietuvis. 1949, geg. 14, nr. 20.

Prof. Mykolas Biržiška apie komp. Antaną Vanagaitį [ištr. iš laiško] // Margutis. 1949, nr. 5, p. 13.

Prof. Biržiškos žodis // Draugas. 1949, spal. 24, nr. 249.

Dėl paradinių „Laisvės" pareiškimų // Vienybė. 1949, lapkr. 18, nr. 46.

Dėl „Laisvės" deklamacijų ir mano kraipaliojimų // Vienybė. 1949, gruod. 16, nr. 50, gruod. 23, nr. 51, gruod. 30, nr. 52.

1950

Šimtametis lietuvis Naujojoje Zelandijoje // Australijos lietuvis. 1950, vas. 6, nr. 3 (37).

Kaip Vilniaus „Tiesa" nuo tiesos atgraso // Naujienos. 1950, vas. 6, nr. 30, vas. 7, nr. 31.

Ukrainininkas Tarasas Čiuprynka [parašas: Myk.] // Vienybė. 1950, vas. 17, nr. 46.

Amerikiečių aukos padėjo pamatą Lietuvos mokyklom // Sandara. 1950, bal. 21, nr. 16.

Kaip Vilniaus „Tiesa" mūsų mokslininkus pamoko // Naujienos. 1950, geg. 2, nr. 103; geg. 3, nr. 104; geg. 5, nr. 105; geg. 6, nr. 107; geg. 8, nr. 108; geg. 9, nr. 109.

Vilniaus reikalu Amerikos Lietuvoje (iš 1931 m. prisiminimų) // Amerikos lietuvis. 1950, geg. 20, nr. 20.

XVI-sis amžius povytautinės Lietuvos tautinės kultūros raidoje // Aidai. 1950, nr. 5, p. 204–214: iliustr.

Lietuvybė Amerikoje nenustojo gyvybės: pasikalbėjimas su prof. Mykolu Biržiška // Lietuvių dienos. 1950, bal., nr. 4.

Kai kurių gudų veikėjų bruožai [parašas: D. Pusgudis] // Lietuvis. 1950, geg. 12, nr. 19.

Duonelaitis, jo gerbėjų būrelis ir vėlesnės kartos // Lietuvių kelias. 1950, liep. 21, nr. 19; liep. 28, nr. 20.

Pranas Eidukevičius bolševikinamoje Lietuvos istorijoje ir tikrovėje // Keleivis. 1950, rugs. 3, nr. 37; spal. 18, nr. 42.

Ukrainiečių atsakymas lenkų generolui [vertė Vilniaus Kelmas] // Vienybė. 1950, spal. 20, nr. 42.

Poniutės iš Varšuvos [parašas: Vilniaus Kelmas] // Lietuvių kelias. 1950, spal. 27, nr. 33.

Nediplomato atsiminimų nuotrupos // Draugas. 1950, gruod. 16, nr. 291; gruod. 19, nr. 294; gruod. 21, nr. 295.

Daugiau aiškumo [parašas: Pusgudis] // Amerikos lietuvis. 1950, gruod. 16, nr. 49.

1951

Likurgas ir lietuviai: (Tautiečiui T. J. Kučinskui paklausimas) // Amerikos lietuvis. 1951, saus. 6, nr. 1.

Vieno Mykolo Biržiškos rašinio istorija (iš autobiografijos) // Naujienos. 1951, saus. 19, nr. 16.

Nemalonios atrūgos [parašas: Vilniaus Kelmas] // Vienybė. 1951, vas. 2, nr. 5.

1918 m. vasario 16 d. Nepriklausomybės Akto skelbėjai // Lietuvių dienos. 1951, nr. 2 (12).

Carinis poetas įlietuvinamoje bolševikų tarnyboje: (Paraštinės pastabos) // Naujienos. 1951, lapkr. 15–gruod. 1, nr. 270–283.

Su tokiais vyrais tauta nepražus // Bronius Kazys Balutis: jo gyvenimas ir darbai / spaudai paruošė Vytautas Sirvydas. Sodus, 1951, p. 5–6.

1952

Apie mūsų dainas: (iš spaudai parengtų galvojimų apie savo tautą) // Draugas. 1952, vas. 9, nr. 33; vas. 23, nr. 45, priedas „Literatūra, menas, mokslas".

Malonios šv. Kazimiero akademikės [laiškas-autografas] // Švento Kazimiero akademijos aidai. 1952, nr. 4 (88).

Esu lietuvis – turiu dalyvauti rezistenciniame darbe... (pasikalbėjimas su prof. Mykolu Biržiška) // Vienybė. 1952, geg. 9, nr. 13.

Kaip ten tikrai tuomet buvo... // Vienybė. 1952, birž. 13, nr. 24.

Atsakymas į J. Ragelio klausimus ir spėliojimus // Keleivis. 1952, liep. 2, nr. 27.

Valandėlė su prof. M. Biržiška: jo atsakymai apie praeities darbus, kultūrinę veiklą, religiją // Draugas. 1952, rugpj. 9, nr. 189.

Dėl Pr. Dailidės „Rudųjų sutemų" vieno posmo // Margutis. 1952, nr. 8, p. 22.

Mažmožiai dėl straipsnio apie Basanavičių // Aidai. 1952, nr. 7, p. 335–336.

Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą. Los Angeles: Lietuvių dienos. 1952.

T. 1: Galvojimai apie tautą savyje ir kaimynų tarpe. 1952. XII. – 240 p.: portr.

Rec.: Tyruolis A. Lietuvos nueito kelio apmąstymai. Kelios mintys prof. M. Biržiškos „Lietuvių Tautos Keliui" pasirodžius // Draugas. 1952, lapkr. 29, nr. 279, priedas „Literatūra, menas, mokslas"; Raila B. Mažoji Lietuviška Enciklopedija. Tai vėliausioji Prof. Mykolo Biržiškos knyga – Lietuvių Tautos Kelias // Dirva. 1952, spal. 30, nr. 44; Jakštas J. Lietuvių tautos kelias // Aidai. 1953, nr. 6, p. 278–281; Barėnas K. Mūsų tautos praeities skersinis pjūvis // Santarvė. 1953, nr. 6, p. 55–58.

Prof. M. Biržiška pasveikino latvius jų šventėje // Sandara. 1952, gruod. 19, nr. 51.

1953

Minint Vasario 16-tąją // Vasario 16. Čikaga, 1953, p. 5–6.

Kaip buvo pasirašytas Lietuvos nepriklausomybės aktas // Vienybė. 1953, vas. 13, nr. 7.

Keletas klaustukų Vasario 16-osios proga // Nepriklausomoji Lietuva. 1953, vas. 18, nr. 7 (305).

Vieningai Lietuvos vadavimo keliu // Lietuvių dienos. 1953, nr. 2: iliustr.

Anais laikais, kai... Smetona kirto lenkui per ausį: (M. Biržiška apie A. Smetoną ir viltininkus) // Vienybė. 1953, liep. 24, nr. 29.

Mintys ir nuomonės apie ateities Lietuvą // Santarvė. 1953, nr. 3, p. 42–43.

Prof. M. Biržiškos laiškas jaunimui // Draugas. 1953, bal. 8, nr. 82.

Lietuvių tautos kelias į naująjį gyvenimą. Los Andželes: Lietuvių dienos 1952–1953. – 2 t.

T. 2: Atbundanti Tauta – darbai, žygiai ir veikėjai. 1953. – 245 p.

Rec.: Ivinskis Z. Atbundančios tautos žygiai ir veikėjai. Prof. Mykolo Biržiškos „Lietuvių tautos kelias" // Aidai. 1955, nr. 1, p. 29–38; Raila B. Lietuvių tautos kelias // Raila B. Liudytojo poringės. Minčių ir išgyvenimų pėdsakais 1944–1996 m. Vilnius, 1996, p. 111–114.

LRS paskirtis ir gairės // Santarvė. 1953, nr. 3, p. 1.

Lietuvos atstatymo klausimais // Santarvė. 1953, nr. 3, p. 14–18. Taip pat: Prof. M. Biržiška Lietuvos atstatymo klausimais // Akiračiai. 1998, nr. 5, p. 6–7: su red. prieraš.

Sveikinimas Juozo Bachuno 60-mečiui suėjus // Sandara. 1953, birž. 5, nr. 23.

Leidėjų ir neleidėjų dėmesiui // Draugas. 1953, birž. 20, nr. 144, priedas „Literatūra, menas, mokslas".

Kokiomis aplinkybėmis pradėjau spaudoje plunksna dirbti // Draugas. 1953, liep. 18, nr. 167, priedas „Literatūra, menas, mokslas".

Prof. M. Biržiška apie kūrybos darbą, knygas ir laikraščius // Draugas. 1953, rugs. 19, nr. 220, priedas „Literatūra, menas, mokslas".

Atsiminimai // Lietuvių enciklopedija. Boston, 1953, t. 1, p. 373–376. Ten pat: *Aušros gadynė*, p. 469–473; *Autonomistai*, p. 485–486.

Iš atsilikusio enciklopedininko pastebėjimų // „Lietuvių enciklopedijos" I tomo priedas. Boston, 1953, p. 4–5.

1954

Rašinio pasiūlymas nežinomam leidėjui // Draugas. 1954, liep. 17, nr. 166, priedas „Literatūra, menas, mokslas".

375th Anniversary of Vilnius University // East and West (London, Alliance Publishing Company). 1954, no. 2, p. 55–63: iliustr. Taip pat: *Sueįus 375 metams nuo Vilniaus universiteto įsteigimo* // Santarvė. 1954, nr. 8, p. 263–267; nr. 9, p. 315–319.

Baranauskas, Antanas // Lietuvių enciklopedija. Boston, 1954, t. 2, p. 185–191. Ten pat: *Barzda*, p. 237–239; *Batai*, p. 255–256; *Belaisvis*, p. 348–349; *Belgų literatūra*, p. 357–359; *Bože caria chrani* // Ten pat, t. 3, p. 191; *Būdas senovės lietuvių kalnėnų ir žemaičių*, p. 309; *Čartoriskiai* // Ten pat, t. 4, p. 145–146; *Dagilis, Stanislovas*, p. 224–225; *Didysis Vilniaus Seimas*, p. 515–517.

Iš anapus Ramiojo vandenyno // Atolas. Melbourne. 1954, p. 165–169.

Apie žemaičius // Margutis. 1954, nr. 2, p. 14–15.

Dodatek // Podręczna Encyklopedja Powszechna. Paris, 1954, s. 1049–1070.
Rec.: Gaižiūnas V. Lenkų enciklopedija // Aidai. 1956, nr. 4 (90), p. 186.

Dėl lietuviškų žinelių lenkiškoje enciklopedijoje // Europos lietuvis. 1954, gruod. 2, nr. 48.

1955

Kur tavo vieta tautos kovoj? // Lietuvių dienos. 1955, nr. 2, p. 11.

Prof. A. R. Niemi prisimenant // Lietuvių dienos. 1955, nr. 2, p. 7, 15, 18.

Padėka [už išeivijos lietuvių suaukotas lėšas] // Lietuvių dienos. 1955, nr. 4, p. 18. Taip pat: *Prof. Mykolo Biržiškos padėkos žodis* // Sandara. 1955, bal. 1, nr. 13.

Apie lietuvių ir gudų santykius [B. Railos užrašyta M. Biržiškos paskaita, skaityta LRS Los Andželo skyriaus susirinkime 1955 03 26] // Santarvė. 1955, nr. 4–5, p. 158–164.

Lietuvos dievaitis. Kas buvo ir ką po šimto metų mums paliko Adomas Mickevičius?: Literatūrinis pasikalbėjimas su prof. Mykolu Biržiška [Kalbėjosi B. Raila] // Santarvė. 1955, nr. 6, p. 246–254.

Padėka [dėl žmonos laidotuvių, užuojautų] // Naujienos. 1955, spal. 11, nr. 239.

1956

Padėka [dėl aukų ir kt.] // Naujienos. 1956, geg. 28, nr. 126. Taip pat: Draugas. 1956, geg. 29, nr. 29; Vienybė. 1956, birž. 1, nr. 21.

Padėka geriems tautiečiams [priglaudusiems, globojusiems, padėjusiems palaidoti brolį Vaclovą. Parašas: broliai Mykolas ir Viktoras Biržiškos] // Naujienos. 1956, rugpj. 10, nr. 188, priedas „Literatūra, raštija, menas, mokslas".

Keletas bruožų lietuvių ukrainiečių santykiuose [B. Railos užrašyta M. Biržiškos paskaita, skaityta LRS Los Andželo skyriaus susirinkime 1956 06 23] // Santarvė. 1956, nr. 4, p. 191–197.

Prof. Vacl. Biržiškos rankraštinis palikimas // Draugas. 1956, rugs. 29, nr. 229, priedas „Mokslas, menas, literatūra".

Okupuotoje Lietuvoje [apie M. Šikšnio, Z. Žemaičio, M. Sleževičiaus, A. Janulaičio, I. Jonyno, J. Vabalo-Gudaičio, L. Karsavino ir kt. gyvenimą sovietmečiu] // Draugas. 1956, geg. 12, nr. 112, priedas „Mokslas, menas, literatūra".

1957

Tautos įgaliojimai ir bendrasis tikslas [paskaitos, skaitytos ALT Los Andželo atstovybės suruoštame Vasario 16-osios minėjime, santrauka] // Santarvė. 1957, nr. 3, p. 101–104. Taip pat: Mūsų pastogė. 1958, vas. 10, nr. 6; *Kas Jus įgaliojo kovoti už Lietuvos nepriklausomybę?* // Vienybė. 1958, vas. 14, nr. 7.

„Supaškudytas" veikalas [J. Lebedžio monografijos „Simonas Stanevičius" (Vilnius, 1955) recenzija] // Santarvė. 1957, nr. 4, p. 170–174.

Tvarkant V. Biržiškos „Aleksandryną" spaudai // Naujienos. 1957, bal. 20, nr. 94. Tas pat: *Dėl V. Biržiškos „Aleksandryno"* // Draugas. 1957, bal. 29, nr. 190.

Falsifikuoti dokumentai K. Borutos dokumentinėje apysakoje apie skulptorių V. Grybą ir S. Daukanto paminklas Papilėje // Lietuvių dienos. 1957, nr. 6, p. 10–11.

Apie Aleksandryną. Atsakymas dr. A. Kučui // Draugas. 1957, liep. 13, nr. 163, priedas „Mokslas, menas, literatūra".

Prof. M. Biržiškos sukaktį švenčiant [M. Biržiškos atsakymai į klausimus] // Draugas. 1957, rugpj. 24, nr. 199.

Profesorius Mykolas Biržiška [red. prieraš. ir M. Biržiškos atsakymai į klausimus] // Keleivis. 1957, spal. 9, nr. 41.

M. Biržiškos padėka // Draugas. 1957, spal. 31, nr. 256. Taip pat: Naujienos. 1957, lapkr. 2, nr. 259.

Dėl Vilniaus darbo atsiminimų [prašoma paskolinti kai kuriuos 1937 ir 1938 m. „Trimito" numerius] // Draugas. 1957, lapkr. 16, nr. 270, priedas „Mokslas, menas, literatūra". Tas pat: Vienybė. 1957, vas. 22; Sandara. 1957, lapkr. 22.

1958

Kilkime prie stebuklo // Mūsų Vytis. 1958, nr. 1 (81), p. 3–4.

Įžanga // Juozas Bachūnas. Kelionė į Pacifiko kraštus. Chicago, 1958, p. 3.

Dar trūksta [Kreipimasis dėl 1938 m. „Trimito", nr. 5] // Vienybė. 1958, liep. 18, nr. 28.

1959

Ne visuomet dauguma teisinga: Kaip „velnio tuzinas" liepos 13-tą naktį išrinko Lietuvai karalių Urachą – „Mindaugą II-jį" [atsakymas į B. Brazdžionio klausimus apie Vasario 16-ąją] // Lietuvių dienos. 1959, nr. 2 (91), p. 4–5.

List do Redakcji [dėl Saliamono Slavočinskio giesmių išleidimo] // Kultūra (Paryž). 1959, nr. 7 (141), s. 220–221.

Dr. Al. Račkus. Daktaro atsakymai į klausimus [klausia M. Biržiška] // Draugas. 1959, rugpj. 18, nr. 193.

1960

Negražinant vis dėlto pagražinta... [dėl dr. Prano Ancevičiaus „Istorija be pagražinimų", paskelbtų „Naujienų" 1960 02 06 antrojoje dalyje] // Naujienos. 1960, kov. 5, nr. 509.

Dėl vienos „paraštės" [atsakymas į A. Mažiulio straipsnį „Vienos sukakties paraštėje" (Draugas. 1959 08 01)] // Draugas. 1960, bal. 2, nr. 79, priedas „Mokslas, menas, literatūra".

Dėl mūsų trispalvės metrikos // Karys. 1960, nr. 5, p. 157–158.

Mums rašo: M. Biržiška dėl Vt. Bakūno koresp. Lietuviai Kalifornijoje (1960 m. Vienybės nr. 34) // Vienybė. 1960, rugs. 9, nr. 36.

Prof. Mykolo Biržiškos žodis. Keletas minčių suėjus 20-čiai metų kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės atgaivinimo // Nepriklausoma Lietuva. 1960, rugs. 21, nr. 38.

Iš Vilniaus lietuvių gimnazijos pirmojo darbymečio // Naujienos. 1960, spal. 15, nr. 539; spal. 22, nr. 541.

Kai kurie patikslinimai dr. P. Ancevičiaus rašiniui // Naujienos. 1960, lapkr. 15, nr. 543.

Dėl mūsų sostinės: (iš Vilniaus darbo atsiminimų). London: Nida, 1960–1962. 2 d. (Nidos kn. klubo leid.; nr. 30, 38).
[kn.] 1: Ligi 1919 m. liepos 1 d. 1960. 304, [1] p.
[kn.] 2: Nuo 1919 m. liepos 1 d. ligi 1920 m. spalio 9 d. 1962. 245, [1] p.
Rec.: Trumpa V. Mykolas Biržiška ir Vilnius // Aidai. 1963, nr. 1, p. 12–14.

Įvadas // Biržiška Vc. Praeities pabiros: Rinkinys str. iš Lietuvos praeities. Brooklyn: Karys. 1960, p. 5–6.

1961

Žiūrėkime drąsiau ir šviesiau į tautos ateitį // Lietuvių dienos. 1961, nr. 1 (110), p. 4: iliustr.

Mums rašo [apie netikslumus „Aidų" 1961 m. nr. 1] // Aidai. 1961, nr. 2, p. 96.

Dėl Dr. J. Šliūpo paskutinio rašinio // Tėvynė. 1961, bal. 7, nr. 14.

Dėl dviejų mažmožių (didesnio ir mažesnio) // Į laisvę. 1961, nr. 25 (62), p. 47.

Priverstinoji išpažintis // Sėja. 1961, nr. 4–5, p. 48.

Kokie mes nekantrūs! [dėl kultūrinio bendradarbiavimo su sovietine Lietuva; atsakymai į „Lietuvių dienų" anketą] // Lietuvių dienos. 1961, nr. 5, p. 6, 12.

Kam tas mūsų teismo apjuokimas? [dėl V. Meškausko str. „Šliūpo tragedija Lietuvoje" (Vienybė, 1961 03 31, nr. 13)] // Vienybė. 1961, geg. 12, nr. 18.

Laiškelis knygos reikalu // Naujienos. 1961, birž. 17, nr. 71. Taip pat: Dirva. 1961, birž. 21, nr. 71; Darbininkas. 1961, birž. 23, nr. 45; Vienybė. 1961, birž. 23, nr. 24.

Dėl ancevičių „nepuldinėjimų" // Naujienos. 1961, liep. 15, nr. 575.

Truputis papildymų ir pataisų Lietuvių enciklopedijai // Nepriklausoma Lietuva. 1961, rugpj. 30, nr. 31–gruod. 6, nr. 48.

Keletas „vilnietiškų" minčių // Vilniaus diena Detroite, 1961, spal. 7. Detroitas, 1961.

Nežinomieji L. Rėzos akademiniai raštai. – Santr. angl. // Tautos praeitis. Chicago, 1961, t. 1, kn. 3, p. 383–408.

1962

Mums rašo: M. Biržiška dėl Vilniaus Filharmonijos Rūmų, S. Narkeliūnaitės nenurodytų, jog tai Didžiojo Vilniaus Seimo Rūmai // Keleivis. 1962, saus. 5, nr. 1.

Signatarų linkėjimai: Prof. M. Biržiška // Keleivis. 1962, vas. 14, nr. 7.

Mea culpa [Dėl Pauliaus Rabikausko „Aleksandryne" pastebėtų klaidų] // Aidai. 1962, nr. 8, p. 366–367.

Kuo buvo Maironis mano jaunystės kartai // Lietuvių dienos. 1962, nr. 9, p. 6.

Netikras Paleckis // Nepriklausoma Lietuva. 1962, liep. 11, nr. 28.

1963

Tėvynėje liko širdis. Mykolas Biržiška byloja lietuviams išeiviams [ištraukas parengė Stasys Žymantas] // Dirva. 1963, spal. 23, nr. 121; spal. 25, nr. 122; spal. 30, nr. 124.

1965

Gerbiamasis! [M. Biržiškos 1952 m. kovo 10 d. laiško Ignui Končiui faksimilė] // Tautos praeitis. T. 2, kn. 2 (6). Chicago–Roma, 1965, XVII–XXII lentelė.

1967

Iš Vilniaus lietuvių gimnazijos pirmojo darbymečio // Biržiška Vk. Neužgijusios žaizdos. Atsiminimai iš Vilniaus 1920–1922 m. 2-ji laida. London, 1967, p. 295–312.

Brolio prierašas // Biržiška Vk. Dėl mūsų sostinės. Neužgijusios žaizdos: Atsiminimai iš Vilniaus 1920–1922 m. II-ji laida. Brolio Mykolo 1961 m. peržiūrėta ir spaudai paruošta kaip „Dėl sostinės" III dalis. London: Nida, 1967, p. 9.

1969

Dainų spausdinimo planas [išsp. str.: Žukas V. Iš tautosakos rinkinio ir spausdinimo istorijos] // Liaudies kūryba. 1969, t. 1, p. 133–134.

1971

Atsiminimas (Skiriama Lazdynų Pelėdai) [atsakymas į „Vilties" straipsnį „Kritika ar liežuvavimas?"]; *Tetutės Onos „Paveikslėliai iš sodos"* // Lietuvių literatūros kritika, 1547–1917. Vilnius, 1971, p. 694–703.

1972

Vilniaus universitetas vokiečių okupacijos metais: [atsiminimai] // Lietuvos universitetas 1579–1803–1922 / red. Pranas Čepėnas. Chicago, 1972, p. 657–691.

1974

Lapeliai iš mūsų išgyvenimų // Balys Sruoga mūsų atsiminimuose / spaudai paruošė Vanda Sruogienė. Chicago, 1974, p. 436–438. Taip pat: Antras leidimas: Balio Sruogos 100-ajai gimimo sukakčiai. Vilnius, 1996, p. 345–346.

„...suprantame, jog Tamsta įveiksi savo skausmą..." [laiškas Vandai Sruogienei, Pinnebergas, 1947 10 24] // Balys Sruoga mūsų atsiminimuose / spaudai paruošė Vanda Sruogienė. Chicago, 1974, p. 473. Taip pat: Antras leidimas: Balio Sruogos 100-ajai gimimo sukakčiai. Vilnius, 1996, p. 374.

1975

Conversation with Mykolas Biržiška [Senn Alfred Erich. From a Lithuanian archive] // Lituanus. 1975, vol. 21, no. 1, p. 55–63.

1980

Lietuvos rytų ir pietų sienos // Rytų Lietuva: istorinių bei etnografinių studijų rinkinys / suredagavo Algirdas M. Budreckas. Chicago, 1980, p. 517–540. Taip pat: *The Eastern and the Southern boundaries of Lithuania* // Eastern Lithuania: a collection of historical and etnografic studies. Chicago, 1985, p. 557–585.

1981

Mielasis Drauge! [laiškas V. Krėvei-Mickevičiui, Vokietija. 1938, rugs. 15] // Vincas Krėvė Mickevičius. Literatūra ir kalba / vyr. red. K. Korsakas. 1981, t. XVII, p. 231–232.

1983

Iš laiškų Vincui Krėvei, 1944–1954 / paruošė K. Ostrauskas // Metmenys. 1983, nr. 45, p. 121–137.

1985

Iš senojo Vilniaus universiteto bibliotekos užrašų / parengė, prierašą „Apie Vilniaus universiteto bibliotekos skaitytojus XIX a. pradžioje" pateikė Vytautas Jurgutis // Iš Lietuvos bibliotekų istorijos: teminis mokslo darbų rinkinys. Vilnius, 1985, p. 53–63.

1986

Panie Profesorze [Odpis listu M. Biržyszka do L. Krzywickiégo z dnia 3 VII 1939 r.] // Wrońska J. Archeolodzy warszawscy na początku XX wieku. Wroclaw–Warszawa–Kraków–Gdansk–Lódz: Wydaw. polskiej akad. nauk, 1986, s. 189–190.

1987

Biržiška Vc. *Lietuvos studentai užsienio universitetuose XIV–XVIII amžiais* / red. ir papildė M. Biržiška; A. Šapokos įvadas. Čikaga: Lituanistikos inst. l-kla, 1987. 217 p. – Bibliogr.: p. 191–194.

1988

[*Lietuvių literatūros istorijos būklė*]; [*A. Klemento rankraštinis palikimas. Lyginamas su D. Poška*]; [*Literatūrinės publikacijos pristatymas*]; [*Nežinomieji A. Baranausko eilėraščiai*]; [*Literatūros kūrinių datavimo pavyzdys*]; [*Senoji lietuvių raštija nelietuvių kalba*]; [*Kultūristorinio literatūros fono pavyzdys*]; [*Literatūrinio portreto pavyzdys*]; [*Dėmesys smulkiems literatams*]; [*Kultūristorinio literatūrinio konspekto pavyzdys*] // Lietuvių literatūros istoriografijos chrestomatija (iki 1940 m.) / parengė Leonas Gineitis, red. Kostas Doveika. Vilnius, 1988, p. 325–341.

Kaip mes paskelbėm Nepriklausomą Lietuvą: [atsiminimai: iš „Naujas žodis", 1932, nr. 3] – Iliustr. // Bičiulis. 1988, vas. 14, nr. 12 (6458). Taip pat: *Vasario 16-oji – Lietuvos valstybės atkūrimo diena:* Straipsnių ir dokumentų rinkinys / sudarė Eugenijus Manelis, Romaldas Samavičius. Vilnius: Žaltvykslė, 2007, p. 284–285.

1989

Vilniuje prieš 70 metų [pranešimas M. Sleževičiui apie polit. situaciją Vilniuje 1919 m., pr. / su L. Breslauskienės prier.] // Tiesa. 1989, rugpj. 5, p. 3.

Vilniaus Golgota: okupuotosios Lietuvos lietuvių darbo ir kančių 1919–1928 m. dienoraštis [ištr. / su G. Visocko prier.] // Vilniaus balsas. 1989, lapkr. 20–26, nr. 9; lapkr. 27–gruod. 3, nr. 10; gruod. 4–10, nr. 11. Taip pat: Lietuvių godos. 1998 gruod., nr. 13/14; 1999 saus., nr. 1; vasar., nr. 2; kov., nr. 3; bal., nr. 4.

Mūsų dainos ir jų rinkimas / [su L. Breslauskienės prier.] // Vakarinės naujienos. 1989, liep. 19; Lietuvos archyvai. 1990, kn. 2, p. 118–120.

1990

Brolio paaiškinimai // Biržiška Vc. Aleksandrynas: Senųjų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos. Antrasis [fotografuotas] leidimas. Vilnius, 1990, t. 1: XVI–XVII amžiai, p. XI–XV.

„Metų" visuomenės ir literatūros reikšmė: [kn. „Duonelaičio gyvenimas ir raštai" (Kaunas, 1927) fragm.] // Kristijonas Donelaitis literatūros moksle ir kritikoje. Vilnius, 1990, p. 112–116.

Lietuvių tautos būdas: Žemaičiai, Aukštaičiai: [iš kn. „Lietuvių tautos kelias", t. 1: su red. prier.] // Politika. 1990, nr. 7, p. 23–25; 1991, nr. 1, p. 25–26. Taip pat: Žemaičiai: [ist. apžvalga]. – Iliustr. // Šventa Žemaičių žemė. Vilnius, 1998, p. 7–20.

[*M. Biržiškos pildyta anketa. 1942 m. kovo 5 d.*]; [*M. Biržiškos sudaryta lietuvių literatūros istorijos kurso dėstymo vidurinių mokyklų mokytojų kursuose programa*]; [*M. Biržiškos straipsnis „Mūsų dainos ir jų rinkimas", skirtas Dainų dienos proga leidžiamam žurnalui-almanachui*]; [*M. Biržiškos Knygų leidimo komisijai pateiktas dainų kodifikacijos darbų planas*]; [*M. Biržiškos, S. Kairio, S. Narutavičiaus ir J. Vileišio pareiškimas Lietuvos Tarybai dėl jų sugrįžimo į Tarybą*]; [*M. Biržiškos raštas Ministrų Kabineto pirmininkui P. Leonui apie atsisakymą dalyvauti Ministrų Kabineto darbe, apsiribojant Vilniaus lietuvių mokyklų globa*]; [*Gene-*

ralinio Laikinosios vyriausybės įgaliotinio Vilniuje M. Biržiškos raštas lenkų generolui J. Mokžeckiui, pasiskelbusiam miesto karo komendantu, apie neteisėtus lenkų kariuomenės veiksmus Vilniuje]; [*Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto pirmininko M. Biržiškos raštas ministrui pirmininkui dėl asmenų, okupacinės lenkų valdžios Vilniuje paleistų už užstatą iš kalėjimo ir nelegaliai išvykusių į Kauną, grąžinimo į Vilnių*]; [*Laikraščio „Lietuva" redaktoriaus M. Biržiškos pasiūlymas ministrui pirmininkui periodinės spaudos leidimo klausimais*]; [*Vilniečių sąjungos pirmininko Z. Žemaičio, Vilniui vaduoti sąjungos pirmininko M. Biržiškos ir Lietuvos šaulių sąjungos pirmininko R. Skipičio raštas ministrui pirmininkui* dėl *oficialaus organo Vilniaus krašto reikalams spręsti įsteigimo prie Lietuvos Ministrų Kabineto*] // Keli M. Biržiškos veiklos liudijimai / parengė Laima Breslauskienė. Lietuvos archyvai. Vilnius: Mokslas, 1990, t. 2, p. 110–130.

1992

Vilniaus Golgota: okupuotosios Lietuvos lietuvių darbo ir kančių 1919–1928 m. dienoraštis / B. Šėmio iš laikraščių surinktas. Kaunas: Vilniui vaduoti s-ga, 1930. XV, 658 p. 2-as fotograf. leid. Vilnius: Mintis, 1992. – 3 iliustr. lap.

Rec.: Žemgulytė P. Baltarusijos kariškių susivienijimas pareikalavo... // Literatūra ir menas. 1993, gruod. 4. Lietuvių darbo ir kančios dienoraštis / parengė J. Sabalys // Panevėžio balsas. 1994, bal. 7, nr. 65.

Mykolo Biržiškos laiškai Alfredui Sennui: [1946–1948, 1956 / su E. Aleksandravičiaus prier.]. – Portr. // Kultūros barai. 1992, nr. 5, p. 73–75; nr. 6, p. 75–77; nr. 7/8, p. 100–102.

[*Iš Universiteto Tarybos posėdžio protokolo apie rektoriaus atsistatydinimą ir rinkimus*]; [*Humanitarinių mokslų fakulteto tarybos 2-ojo posėdžio protokolas*]; [*Humanitarinių mokslų fakulteto žinios Universiteto rektoriui apie fakulteto dėstytojus ir jų dėstomus dalykus 1922–1923 m. m. rudens semestre*]; [*Iš Universiteto Tarybos posėdžio protokolo apie pirmąsias studentų imatrikuliacijos iškilmes*]; [*Humanitarinių mokslų fakulteto dekano M. Biržiškos ir Kultūros muziejaus vedėjo J. Tumo-Vaižganto raštas Universiteto senatui dėl muziejaus tvarkymo ir plėtimo*]; [*Mykolo Biržiškos curriculum vitae. 1922 m. kovo 2 d.*] // Prie Lietuvos universiteto ištakų: Dokumentų rinkinys. Lietuvos archyvai. Vilnius: Mokslas, 1992, t. 4, p. 89–90, 92–93, 104, 107–109, 118–119, 139–141.

1993

Žydai ir lietuviai: [iš kn. „Lietuvių tautos kelias", t. 1] // Nepriklausoma Lietuva. 1992, liep. 29, p. 1–4; Literatūra ir menas. 1993, bal. 24, p. 12–13.

Taip pat: Lietuvos žydų žudynių byla = The case of the massacre of the Lithuanian Jews: dokumentų ir straipsnių rinkinys / sudarė A. Eidintas. Vilnius: Vaga, 2001, p. 355–371.

Stanislovui Narutavičiui mirus: (Mūsų Vilnius. 1933 m. sausio 30, nr. 2, p. 21) // Žaltvykslė. 1993, nr. 11, p. 10–11.

[*Mykolo Biržiškos „Lietuvių literatūros istorijos santrauka", „Mūsų raštų istorija"* ir *„Lietuvių dainos"*] // Bukauskienė T. Lietuvių literatūros mokymo istorija (iki 1940 m.). Vilnius, 1993, p. 86–91.

1994

[Vietoj autobiografijos] Apie savo rašinį (Biobibliografinė autometrika) // Egzodo rašytojai. Autobiografijos. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąj. l-kla, 1994, p. 150–157. Bibliograf.: p. 158–140.

Vydūno ir M. Biržiškos autografai // Kolekcija. 1994, nr. 1, p. 40, 41.

Brolių Biržiškų laiškai į Vokietiją: [Mykolo ir Vaclovo Biržiškų susirašinėjimas su germanistu E. Badauf ir jo žmona L. Jurgutyte-Badauf, 1951–1955: su laiškų ištr.]. – Portr., faks. / parengė S. Vėlavičienė // Tarp knygų. 1994, nr. 12, p. 22–25.

1995

Rugpjūtis Vilniuje 1920 metais; *Rugsėjis Vilniuje 1920 metais*: [iš kn. „Vilniaus Golgota"] // Diena. 1995, rugpj. 4, p. 9, 13; rugs. 1, p. 9.

Gerbiamasis! [laiškas V. Grybui į Paryžių, 1927 m. rugpj. 5 d.] // „Kaip džiugūs Velykų ryto varpai". Pirmąkart publikuojami bičiulių laiškai į Paryžių // Diena. 1995, spal. 3, nr. 224.

1996

Nepriklausomybės Aktą pasirašiusiojo prof. M. Biržiškos žodis: [Vasario 16-osios proga per „Amerikos balsą", 1952] // Nenugalėtoji Lietuva. Vilnius, 1996, t. 4, p. 278. Taip pat: Vasario 16-oji – Lietuvos valstybės atkūrimo diena: Straipsnių ir dokumentų rinkinys / sudarė Eugenijus Manelis, Romaldas Samavičius. Vilnius: Žaltvykslė, 2007, p. 445–446.

Dambrava V. Vasario 16, Mykolas Biržiška, „Amerikos balsas" [mintys, pasakytos 1951 m. Vasario 16-osios proga] // Draugas. 1996, vas. 14, nr. 31.

1997

Literatūra ir jos istorija aukštesniojoje mūsų mokykloje. Sutrumpinta // Kaip mokyta literatūros / parengė Stasė Matulaitienė. Kaunas, 1997, p. 24–30.

1998

Lenkijos kariuomenės vadui Vilniuje [Laikinosios Lietuvos vyriausybės generalinio įgaliotinio, švietimo ministro M. Biržiškos protestas // Laikinosios vyriausybės žinios. 1919, saus. 16, nr. 2–3]; *Suvalkų sutartis* [1920, spal. 7 d., įgijusi galios 1920 m. spalio 10 d. / pasirašyta M. Biržiškos, V. Čarneckio ir kt.] // Lietuvos ir Lenkijos santykiai. 1917–1994: dokumentų rinkinys / sudarė V. P. Plečkaitis, J. Widackis. Vilnius: Seimo leidykla „Valstybės žinios", 1998, p. 23, 40–42.

1999

[*Laiškai broliui Vaclovui, Vilnius, 1941–1942*]. – Išsp. str.: Stakulienė S. Iš Biržiškų šeimos epistoliarinio palikimo (1941–1942 m.) // Bibliografija '97. 1999, p. 66–69.

2002

[*Laiškai broliui Vaclovui Biržiškai, Vilnius, 1942*]. – Išsp. str.: Stakulienė S. Iš profesoriaus Mykolo Biržiškos epistolinio palikimo // Bibliografija '01. 2002, p. 84–87.

Gerbiamajai lietuvių visuomenei [M. Biržiškos ir kt. kvietimas Kaune pastatyti paminklą vyskupui Valančiui] // Vaižgantas. Raštai. T. 14: Literatūros istorija, 1899–1933. Vilnius, 2002, p. 285–288.

2003

Nežinomi profesorių Mykolo ir Vaclovo Biržiškų laiškai: [rašyt. P. Orintaitei / parengė D. Striogaitė. – Bibliogr. išnašose] // Knygotyra. 2003, t. 40, p. 328–336.

2004

Žemaitis Pr. Šemeta – Ad. Mickevičiaus bičiulis: (dėl Mickevičiaus laiško Šemetai) // XXVII knygos mėgėjų metraštis. – Fotogr. leid. Kaunas: XXVII knygos mėgėjų d-ja, 2004, t. 1, p. 87–96.

Simono Daukanto biblioteka // XXVII knygos mėgėjų metraštis. – Fotogr. leid. Kaunas: XXVII knygos mėgėjų d-ja, 2004, t. 2, p. 59–70. – Bibliogr. p. 61–70.

2005

Vilniaus universitetas 1940–1944 metais: atsiminimai // Pšibilskis V. B. Mykolas Biržiška ir Vilniaus universitetas: veiklos studija ir atsiminimų publikacija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005, p. 87–215. Taip pat: 2-as pataisytas leidimas. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2008, p. 87–215.

2007

[*1917 12 11 Lietuvos Tarybos pareiškimas dėl Nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimo*]; [*1918 01 27 M. Biržiškos pareiškimas dėl išstojimo iš Lietuvos Tarybos*]; [*1918 02 16 Lietuvos Taryba skelbia Aktą dėl Lietuvos valstybės atkūrimo*] // Vasario 16-oji – Lietuvos valstybės atkūrimo diena: straipsnių ir dokumentų rinkinys / sudarė Eugenijus Manelis, Romaldas Samavičius. Vilnius: Žaltvykslė, 2007, p. 400–402.

Mykolas Biržiška: Tracing the life and activities of a patriot, researcher, man of culture

Summary

The Biržiška family of Samogitian noblemen is known for having brought up three outstanding personalities of Lithuanian culture and science. Three brothers, Mykolas, Vaclovas and Viktoras Biržiška, born in the late 19th century in Viekšniai and fostered by their mother in the Polish spirit, as early as the Šiauliai high school students made up their mind to be Lithuanians (a requirement of the epoch was a definite – either Lithuanian or Polish – identity) and devoted themselves to their motherland and its people. Endowed with great erudition, diligence, civic mind, they vere active public and culture workers, renowned researchers, authors of significant works, press men.

Mykolas, the eldest of the brothers, to whom exactly the monograph is dedicated, was a political figure, an active member of the Lithuanian social-democratic party, participant of the Great Vilnius Seimas and the Lithuanian Conference of 1917, a signatory of the Lithuanian State Restitution Act of 1918, member of the Lithuanian Council, Minister of Education. He became especially popular as a fighter for regaining the Lithuanian capital Vilnius which had been occupied by Poland, as well as one of the founders of the Vilnius Liberation Society and its long-standing leader, the founder and director of the Vilnius Lithuanian (later the Vytautas Magnus) High School, head of the Kau-

nas Aušra high school. Mykolas Biržiška actively participated in the activities of the Lithuanian Scientific Society; he was an ordinary professor, head of a chair, a dean, vice-rector and rector of the Lithuanian (later Vytautas Magnus) University. After Lithuania had regained its historical capital Vilnius, Prof. M. Biržiška was elected Rector of the Lithuanian Vilnius University. In 1941, he was elected Member of the newly established Lithuanian Academy of Sciences. With his lawyer's diploma received from the Moscow University, M. Biržiška became one of the outstanding and most productive historians of Lithuanian literature and culture, folklore researchers, newspaper and journal editors and authors. During World War II, considering bolsheviks who in 1940 had annexed Lithuania to be its main enemy, in 1943–1944 he was Chairman of the Advisory Council headed by the General Councillor P. Kubiliūnas. At the end of the war, M. Biržiška withdrew to the West where he experienced the hardships of an emigrant's fate and continued his activities for the benefit of his native country. In Lithuania, the soviet government accused M. Biržiška of collaboration with German occupants, declared him to be a traitor to motherland and expelled him from the Academy of Sciences.

The formation of the outstanding personality of Prof. M. Biržiška was influenced by a synthesis of numerous factors such as the family traditions, cultural and intellectual environment, inborn gifts, unusual diligence, patriotism. Dvelving deeply into the 80-year-long life of M. Biržiška offers the researcher an opportunity to characterize this prominent man and to have a new look at some complicated periods of the Lithuanian nation and state in the 20th century, to present a panoramic view of their political and socio-cultural life.

In 1903–1938, M. Biržiška published over 8000 various works – monographs, manuals, reading-books, scientific and publicistic papers – in Lithuanian, Polish, Russian. He used over 130 pen-names to sign his works; some of them were published anonymously. While in Lithuania, he contributed to 65 and when abroad to a couple of dozens of editions. M. Biržiška's creative heritage highlights the most

urgent problems of Lithuanian national revival, statehood, as well as the ideal principles and practical actions of the author himself.

In the monograph, based on the abundant creative heritage of M. Biržiška, authentic documents kept in Lithuanian archives and manuscript stores, contained in periodicals, research works of various authors, attempt is made to join fragments of Professor's long and significant life into an integral biographic fabric. M. Biržiška's variegated activities are summarized, ideological breaks in the world outlook of a nobleman and a religious indifferentist are revealed, specific features of political behaviour in the moments of historical overturns are elucidated. The monograph presents details of M. Biržiška's life and activities in the emigration and a portrait of a prominent personality.

The life of M. Biržiška, a nobleman of Old Lithuania and a democrat of the new Lithuanian society, is the life of a noble citizen, researcher, man of culture, a life of a thorough and conscious Lithuanianist. A quiet, peaceful, modest and delicate, physically fragile researcher and public man was a strong and persistent fighter for the liberty and rights of his nation. M. Biržiška contributed much to the restoration of Lithuania's statehood and defence of its liberty and territorial integrity. Without M. Biržiška's political and cultural activities, the most joyful as well as the most dramatical periods of modern history of the Lithuanian nation are impossible to imagine. For the future generations, M. Biržiška's numerous and significant works will be not only an inexhaustible depository of the nation's cultural life facts, but also an inspiring source of devotion, persistence, diligence.

Santrumpos

ALRS – Amerikos lietuvių rezistencinė santarvė
ALT – Amerikos lietuvių taryba
BALF – Bendrasis Amerikos lietuvių šalpos fondas
BDPS – Bendrasis demokratinis pasipriešinimo sąjūdis
CK – Centro komitetas
DP – *Displaced Persons* (angl.), *personnes deplacees* (pranc.) – perkeltieji asmenys
DULR – Draugija užsienio lietuviams remti
HMF – Humanitarinių mokslų fakultetas
HMLD – Humanitarinių mokslų ir literatūros draugija
JAV – Jungtinės Amerikos Valstijos
LAF – Lietuvos aktyvistų frontas
LCVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas
LDK – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė
LDNKŠ – Lietuvių draugija nukentėjusiems nuo karo šelpti
LDP – Lietuvos demokratų partija
LE – Lietuviškoji enciklopedija
LI – Lituanistikos institutas
LKA – Lietuvos kultūros akademija
LKMA – Lietuvių katalikų mokslo akademija
LKP (b) – Lietuvos komunistų partija (bolševikų)
LKT – Liaudies komisarų taryba
LLKS – Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga
LLTI – Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
LMA – Lietuvos mokslų akademija
LMD – Lietuvių mokslo draugija
LNMB – Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka
LNM – Lietuvos nacionalinis muziejus

LRS – Lietuvių rezistencinė santarvė
LRTU – Lietuvos rezistencinė taryba užsienyje
LSDP – Lietuvos socialdemokratų partija
LSSR – Lietuvos Sovietų Socialistinė Respublika
LT – Lietuvos Taryba
LU – Lietuvos universitetas
LVR – Lietuvos vietinė rinktinė
LVT – Lietuvos Valstybės Taryba
MAB – Mokslų akademijos biblioteka
NKVD – *Narodnyj Komisarjat Vnutrennich Diel* (rus.) – Vidaus reikalų liaudies komisariatas
POW – *Polska Organizacja Wojskowa* (lenk.) – Lenkų karinė organizacija
PPS – *Polska Partja Socialistyczna* (lenk.) – Lenkų socialistų partija
PU – Pabaltijo universitetas
R – Rankraštynas
RKRS – Retų knygų ir rankraščių skyrius
RS – Rankraščių skyrius
SBU – Stepono Batoro universitetas
SLA – Susivienijimas lietuvių Amerikoje
SN – Signatarų namai
SS – *Schutzstaffeln* (vok.) – apsaugos būriai
SSRS – Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjunga
ŠLK – Švietimo liaudies komisariatas
TA – Tautosakos archyvas
TK – Tautosakos komisija
UD – Užsienio delegatūra
UNRRA – *United Nations Relief and Rehabilitation Administration* (angl.) – Jungtinių Tautų paramos ir atkūrimo organizacija
VDU – Vytauto Didžiojo universitetas
VLIK – Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas
VU – Vilniaus universitetas
VUB – Vilniaus universiteto biblioteka
VVS – Vilniaus vadavimo sąjunga

Asmenvardžių rodyklė

A

Ablingis Stanislovas 441
Abramowicz Ludwik 86, 96
Abramowicz Witold 85, 86, 135, 168
Adamkavičius Ignas 170
Adomavičius Petras 74
Aistis Jonas 11, 120, 210, 327, 404, 437
Akselrod Pavel 184
Alantas Vytautas 224, 374
Albavičius Ignas 307
Alė Rūta 23, 343, 386
Alekna Antanas 190
Alekna Jurgis 160, 161, 164, 165
Aleknavičius Tadas 255
Aleksa Jonas Pranas 66, 68, 69, 74, 75
Aleksa Zigmas žr. Aleksa-Angarietis Zigmas
Aleksa-Angarietis Zigmas 89, 90, 103, 107, 172, 173
Aleksandras II, Rusijos imperatorius 45
Aleksandravičienė Kotryna 43, 59
Aleksandravičius Antanas 273
Aleksandravičius Bronius 48, 51, 70
Aleksandravičius Egidijus 17, 398, 489
Aleksandravičius Juozas 59
Aleksandravičius Kazys 59
Aleksandravičius Vincentas 43, 59
Aleksandravičiūtė Vanda 44, 59
Aleksandrovas žr. Aleksandrovskij Sergej
Aleksandrovskij Sergej 68, 258, 264
Aleksandrūnas Vytautas 435
Alfejevskij 68
Allen Charles R. 439
Alminas Kazys 292, 370
Alminauskas Kazys žr. Alminas Kazys
Alseika Danielius 167, 177, 194, 242, 244
Alseikaitė Marija 37
Alšauskis žr. Olšauskas Konstantinas
Ambrazevičius Juozas žr. Brazaitis Juozas
Ambraziejus Juozas 76
Analfabetas žr. Biržiška Mykolas
Ancevičius Pranas 13, 261, 316, 317, 321, 438, 483, 484
Andreika Mikalojaitis 28
Andriušis Pulgis 13, 15, 209, 210, 228, 276, 322, 383
Andrusevičius Fulgencijus žr. Andriušis Pulgis
Anerikas Valerijonas 35
Aničas Jonas 17, 101, 147, 381, 382, 383, 393

Antanaitis Saliamonas 207
Antoniewicz Włodzimierz 293
Antonov-Ovsejenka Vladimir 266
Arbas Edmundas 386, 404, 430
Arcimavičienė-Rudzinskaitė Marija 226, 298
Armalis Adolfas 364, 370
Armalis Petras 339
Arnson J. 60
Arosev Aleksandr 268
Asevičaitė Angelė 295
Ašmantas Andrius 321, 332
Audėnas Juozas 382
Augevičius Jonas 74, 188
Augulis Vincas 255
Augustaitis Pranas 121, 122, 188, 193, 214, 221–223, 229, 238, 241, 255, 266, 267, 298, 318, 330, 335, 405, 408
Augustavičius P. 380
Aukštuolaitis Jurgis 181
Avižonis Konstantinas 319
Avižonis Petras 109, 212, 217217
Ąžuolaitis Juozas 427

B

Babiański Aleksander 242
Bacevičius Vincas 211, 295
Bachūnas Juozas 483
Bačelis Zenonas 255, 304
Baden Maks von 161
Badzewicz 84
Bagdonas Juozas 263, 476
Bagdonas Matas 139
Baginski S. 135
Bajev 68
Bakštys Juozas 145, 147, 195
Bakūnas Vytautas 483
Balčiauskas A. 295
Balčikonis Juozas 128, 293
Balčiūnas (Balčikonis) Steponas 74
Baldauf Edmund 21, 385, 490
Baldauskas J. žr. Baldžius-Baldauskas Juozas
Baldžius-Baldauskas Juozas 222, 286, 287
Balys Jonas 222, 285, 286
Baltasis M. žr. Biržiška Mykolas
Baltramaitis Silvestras 120
Baltramiejus Stanislovaitis Mikalojaitis 28
Baltrėnas Baltramiejus 41
Baltrušaitienė Elena 23, 420, 422, 424
Baltrušaitis Jurgis 73, 309
Baltrušaitis Vladas 386, 422
Balutis Bronius Kazys 10, 186, 201, 363, 392, 479
Banaitis Saliamonas 196
Banevičius Algirdas 15
Banevičius Mykolas 298
Bankaitis-Bankauskas Mečys 363
Baranauskas Antanas 108, 109, 149, 276, 287, 403, 481, 487
Baranovskis V. P. 135
Barauskaitė Daina 443
Barauskaitė Danutė 23, 384, 390, 394, 417, 428, 443
Barauskaitė Venta 23, 384, 390, 394, 443, 444, 458
Barauskaitė-Leon Venta žr. Barauskaitė Venta
Barauskaitė-Mažeikienė Danutė žr. Barauskaite Danutė
Barauskas Kazys 195, 357, 359, 368, 384, 388, 393, 394
Barauskas Vytautas 23, 384, 390, 394, 443, 444, 458
Barauskienė Ona žr. Biržiškaitė Ona
Bardach Juliusz 18, 250, 294
Barėnas K. 399, 479
Barlicki Norbert 96
Baronas Aloyzas 340
Bartavičius J. 258

Bartoševičius Leopoldas 37
Basanavičius Jonas 35, 37, 40, 74, 79, 98, 109, 112, 115–119, 123, 128, 131, 134, 139, 141–150, 152, 153, 155, 156, 169, 175, 177, 183, 184, 189, 190, 195, 196, 221, 241–243, 317, 345, 391, 472, 479
Basov V. 35
Batoras Steponas, Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis 182, 183, 316, 320
Baudouin de Courtenay Jan 115, 182
Bautkowski 128
Bauža Česlovas 24
Beck Józef 250
Beckel O. 282
Bėmas B. žr. Biržiška Mykolas
Bendoravičius Vincas 255
Bendorius Antanas 473
Berenis Vytautas 18, 24, 281
Bertulienė Eugenija 428
Bertulis Juozas 427, 428
Beržiszka Mikolas žr. Biržiška Mykolas
Bezzenberger Adalbert 115
Bialy B. žr. Biržiška Mykolas
Bičiūnas Vytautas 136
Bieliauskas Pranciškus 147
Bielinis Kipras 12, 80, 81, 155, 269, 270, 382, 400
Bieliukas Kazimieras 359, 408
Bielskis Jonas 34
Bielskis Jonas Julius 427, 435
Bielskis Vaclovas 86, 174
Biliūnas Jonas 97, 109, 123
Bimba Antanas 237
Binkis Kazys 136
Bintakys Fricas Martynas 419
Birbilas Mykolas 200
Birontas Adolfas 304, 474
Biržickij žr. Biržiška Jurgis Baltramiejaitis
Birżyszka M. žr. Biržiška Mykolas
Birżyszko Jerzy žr. Biržiška Jurgis Baltramiejaitis
Birżyszko Michał žr. Biržiška Mykolas
Biržiška Adomas 30
Biržiška Andrijonas 28
Biržiška Antanas 16, 27, 30, 34–40, 44, 45, 54, 58, 81, 135, 271, 273, 310, 441, 452
Biržiška Bonaventūra Dominykas 30
Biržiška Grigas 28
Biržiška Hiliaras 33
Biržiška Ignas 30
Biržiška Jokūbas 29
Biržiška Jokūbas Jokūbaitis 29
Biržiška Jonas 33
Biržiška Jonas Jokūbaitis 29
Biržiška Jonas Grigaitis 29
Biržiška Juozapas Jurgis 33, 34
Biržiška Jurgis Baltramiejaitis 28
Biržiška Kazimieras 29
Biržiška Konradas 33
Biržiška Leonardas 31–33, 58
Biržiška Mykolas 72, 90, 92, 94, 103–105, 114, 120, 174, 231, 234, 245, 475, 478, 487, 489
Biržiška Motiejus 30
Biržiška Stasys 300, 450
Biržiška Vaclovas 7, 10, 14, 16, 20–22, 27, 31, 33, 38, 46, 52, 54, 65, 67, 68, 70, 77, 78, 80, 81, 85, 86, 88, 92, 99, 100, 101, 104, 105, 109, 115, 120, 125, 132, 133, 135, 136, 173–175, 177, 179, 200, 210, 214, 222, 224, 241, 242, 246, 262, 265–267, 269, 270, 272, 274–276, 287, 290, 297, 299, 300, 316, 318, 319, 321, 323, 327, 328, 330, 331, 333, 336, 339, 342, 346, 357, 361, 372, 375, 377, 382, 383, 394, 395, 402, 404, 406, 408, 415–417, 437, 438, 440, 444, 473, 476, 482, 484, 488, 490, 493

Biržiška Viktoras 7, 16, 20, 27, 31, 33, 38, 46, 48, 52, 54, 65, 67, 70, 80, 82, 99, 115, 125, 135, 174, 188, 191, 193, 214, 229, 230, 269, 273, 274, 297, 299, 361, 375, 401, 417, 432, 437, 438, 440, 443, 444, 476, 482, 485, 491, 493
Biržiška Vincentas Elijus 30
Biržiškaitė Marija 11, 83, 202, 236, 252, 274, 357, 362, 393, 402, 404, 417, 437, 439, 443
Biržiškaitė Ona 41, 83, 202, 236, 300, 337, 372, 420, 424, 443
Biržiškaitė-Barauskienė Ona žr. Biržiškaitė Ona
Biržiškaitė-Žymantienė Marija žr. Biržiškaitė Marija
Biržiškienė Anatolija 32, 58
Biržiškienė Benedikta 29
Biržiškienė Bronislava 20, 29, 77, 81–83, 94, 113, 119, 126, 138, 140, 142, 145, 177, 188, 193, 208, 217, 221–223, 227, 230–232, 234, 236, 237, 245, 246, 255, 257, 263, 265, 269, 301, 312, 342–344, 355, 368, 372, 373, 381, 379, 381, 384, 393, 417, 419, 420, 422, 424–426, 436
Biržiškienė (Chomikauskaitė) Vanda 381
Biržiškienė (Gecevičiūtė) Jadvyga 33
Biržiškienė Jadvyga 300
Biržiškienė (Januševičiūtė) Elžbieta 33, 127, 300
Biržiškienė Justina 29
Biržiškienė Juzefa 402
Biržiškienė Konstancija 29
Biržiškienė Kunigunda 30
Biržiškienė Rima 454
Biržiškienė (Rodzevičiūtė) Elžbieta 16, 27, 36, 37, 40, 41, 45, 48, 54, 58, 81, 135, 252
Biržiškienė (Vaitkevičiūtė) Elžbieta 29
Biržiškis Jonas 24, 127, 300, 443, 448–450
Biržiškis Juozapas Jurgis 29, 127
Biržiškis Stanislovas 20, 21, 24, 32, 38, 300, 368, 443, 450
Biržiškytė Danutė 450
Biržiškytė Kunigunda 32
Biržiškytė Rozalija 31
Biržiškytė Zita 450
Biržiškos 7, 23, 27–29, 33, 54, 56, 57, 61, 311, 379, 380, 444, 447, 448, 451, 453, 454, 475, 491, 493
Biržiškovič žr. Biržiška Jurgis Baltramiejaitis
Biržyškovič žr. Biržiška Jurgis Baltramiejaitis
Biržulovskij žr. Biržiška Jurgis Baltramiejaitis
Bistras Leonas 220, 253, 317
Bytautai 36
Bizauskas Kazys 152, 164, 195, 196, 197, 248, 253
Bobianskienė Lidija 298
Bondy Antonina de 230
Borden-Bagdžiūnas Jonas 307
Borisevič Vasilij 258
Bortkevičienė Felicija 83, 86, 111, 112. 127, 134, 167, 173, 241
Bortkevičius Jonas 76
Boruta Kazys 269, 400
Botyrius Andrius 98
Bower Tom 387
Bradūnas Kazys 343, 383
Bramson Moisiej 86
Brašiškis Stasys 269
Brazaitis Juozas 34, 343, 367, 437, 438
Brazaitis Povilas 111
Brazaitytė Ona 74
Brazauskas Algirdas Mykolas 442, 450
Brazdžionis Bernardas 322, 386, 398, 428, 430, 436, 483

Braziulevičius Vladas 304
Brender Franz 298
Brensztejn Michał Eustachy 29, 281
Breslauskienė Laima 167, 171, 488, 489
Brijūnaitė Kl. 139
Briton-Čebaldeikina Aleksandra 402
Brizgys Vincentas 349, 391
Broel-Pliater 230
Brugmann Karl Friedrich Christian 284
Bružas Petras 382, 383
Bubliauskas Baltramiejus 27
Bubnys Arūnas 347
Bücher Karl 282
Buckle Henry Thomas 51
Bučys Pranciškus 254
Bučmys Antanas 391
Budreckas Algirdas Martynas 400, 486
Budriūnas Bronius 386, 427, 428, 435
Budrys Jonas 382
Būga Kazimieras 118, 120, 183, 212, 213, 289
Bugailiškis Peliksas 15, 70, 78, 80, 86, 88, 100, 104, 105, 111, 127, 134, 138, 145, 149, 195, 269, 270, 408
Buinauskas Petras 370
Buivydas Adolfas 235
Bukantai 54
Bukauskienė Teresė 17, 490
Bulavas Juozas 331, 334, 335, 339, 359, 408
Bulhak Jan 408
Bulin Michail 334, 339
Bulota Andrius 86
Bulotaitė M. 295
Bulvičius Vytautas 337
Bumblauskas Alfredas 318
Būtėnas Julius 14, 15, 112, 167, 474
Butkaitė Ona 40, 65, 81, 83
Butkevičienė Birutė 23, 441, 447, 450
Butkus Zenonas 240, 268

C

Cezaris 42
Chardigny Auguste 187
Charwat Franciszek 252, 253
Chinik W. R. 427
Chlewiński Władysław 71
Chodakauskaitė Jadvyga 162
Chodakauskaitė Sofija 128
Chodzkos 42
Chomiński Ludwik 135, 168
Cicėnas Jeronimas 12
Cimkauskas Mordchelis 51
Ciplijauskas Liudvikas 66, 74
Cirtautas Gasparas Feliksas 47, 101
Coolidge John Calvin 247
Curzon George Nathaniel 186
Cvirka Petras 224, 269

Č

Čarnas Danielis 325
Čarneckaitė Aldona 179, 180
Čarneckis Voldemaras Vytautas 165, 186, 201, 491
Čartoriskiai 481
Čechavičius Antanas 77, 81, 136
Čeičys Alfonsas 340
Čepas Vytautas 340
Čepėnas Pranas 12, 20, 137, 147, 185, 214, 362, 364, 370, 380, 415, 486
Čepinskis Vincas 47, 163, 165, 272
Černiauskaitė Violeta 17
Černius Jonas 253, 317, 383
Černius Juozas 364
Česnys Blažiejus 290, 298, 406
Čibas Daumantas 430, 431, 432, 433
Čibiras Kristupas 141, 183, 188
Čiburas Juozas 255
Čilvinaitė Marijona 437
Čiuprynka Taras 477
Čiurlionienė Sofija žr. Čiurlionienė-Kymantaitė Sofija

Čiurlionienė-Kymantaitė Sofija 17, 109, 113, 136, 174, 177, 298, 327
Čiurlionis Mikalojus Konstantinas 112, 114, 289
Čiurlys Jurgis 80, 111
Čižiūnas Vaclovas 380

D

Dabulevičienė Paulina 22
Dagilis Stanislovas 481
Dagys Jonas 339
Dailidė Pranas 470
Dailidka Zigmas 380
Dalia žr Vilenčikaitė Salomė
Dalinkevičius Juozas 341
Dambrauskas-Jakštas Aleksandras 47, 101, 118, 190, 278, 287
Dambrava Antanas Vytautas 490
Danys Juozas 12, 219, 387
Dapkutė Daiva 387, 390
Dapšys Viktoras 424
Darata Andreikaitė (Vaitiekienė Jogintaitienė) 28
Darwin Charles Robert 42, 51
Daudzvardas Vincas 258, 259, 308
Daugėla Feliksas 269
Daugirdaitė-Sruogienė Vanda 11, 13, 33, 38, 40, 44, 66, 275, 323, 340, 348, 362, 402, 487
Daugirdas Adomas 27, 44
Daugirdas Antanas 32
Daugirdas Juozapas 27
Daugirdas Kazimieras 44, 274
Daugirdas Stanislovas 30
Daugirdienė Karolina 27
Daugirdienė Stanislava 41
Daujotas Jonas Baltramiejaitis 29
Daukantas Simonas 45, 70, 215, 221, 225, 271, 272, 276, 284, 287, 400, 474, 482, 492
Daukša Eduardas Jokūbas 121, 217
Daukša Jokūbas žr. Daukša Eduardas Jokūbas
Daukša Mikalojus 214, 370
Daulius Juozas žr. Yla Stasys
Dausėnas J. 10, 354
Davainis-Silvestraitis Mečislovas 76
David Edward 158
Deksnys Jonas 363, 387
Devenienė Alena 17, 380–382, 393
Devenis Mykolas 17, 380–382, 393
Dewey Thomas 382
Didžiokas Vladas 179
Didžiulis Antanas 74
Didžiulis Izidorius 238
Didžiulytė Vanda 104
Didžiulytė-Kerbedienė 59
Dymsza žr. Dymša Leopoldas
Dymša Leopoldas 253
Dineika Karolis 211
Dirmantas Stasys 402
Dmowski Roman 88, 166, 179
Dobkevičius Jonas 304
Dobrucki Gustaw 244
Dogelis Povilas 128, 138, 145–147, 148, 183, 195
Dolotski Longin 50
Domaševičius Andrius 47, 76, 78, 79, 101, 112, 115, 134, 136, 149, 155, 172
Donelaitis Kristijonas 13, 14, 17, 67, 119, 122, 141, 209, 278, 279, 281, 287, 403, 478, 488
Doveika Kostas 13, 278, 487
Dovydaitis Jurgis 285
Dovydaitis Pranas 12, 152, 156, 196, 207, 208, 237, 287, 444
Draugelis Eliziejus 160, 161
Drunga Karolis 388
Dubas Vladas 214, 221, 223, 224, 298
Dubnikas Kęstutis 24
Dulkinienė Rimutė 263
Dundzila Adomas 386

Duonelaitis žr. Donelaitis Kristijonas
Duris-Durickis Mykolas 295
Duž-Dušauskas Klaudijus 258
Dziadulewicz Stanisław 36
Dzūkas 245

E

Ehrenkreutz Stefan 293
Eichhorn Hermann 137
Eidintas Alfonsas 17, 21, 157, 168, 490
Eidukaitis Antanas 35
Eidukevičius Pranas 89, 90, 91, 100, 102, 103, 148, 149, 151, 154, 478
Eimaitytė Elena 419
Elekšis Juozas 441
Elias Juozas 307
Elisonas Jurgis 284, 366, 412
Endzelynas Janis 115, 293
Engels Friedrich 71, 98, 107
Engert Horst 226, 298, 405
Erzberger Matthias 158

F

Feigelmanas Nojus 325
Feuchtwanger Lion 224
Fledžinskis Jonas 269
Fortunatov Filip 115, 284
Fraenkel Ernst 293, 370
Frankenas Voldemaras (Vladimiras) 34

G

Gabrys-Paršaitis Juozas 77
Gadonienė Sofija 38
Gaidelionis Povilas 87, 127, 138, 144, 147, 172
Gaigalaitė Aldona 251, 257
Gaižiūnas V. 481
Gajl Tadeusz 30
Gaj Gaja 184
Gaļaunė Paulius 165, 213, 226, 265, 280, 292, 295, 298, 405
Galvanauskas Ernestas 82, 182, 207, 232
Garfunkelis Leiba 257
Garfunkelis Lev 358
Gasparonis (Gasperaitis) Pranas 16, 391, 420, 422
Gaučys Povilas 214
Gaudėšius Stasys 48
Gecevičiūtė Jadvyga žr. Biržiškienė Jadvyga
Gediminas, Lietuvos didysis kunigaikštis 294
Gedminas Bronius 388
Gedvilas Algirdas 15, 441, 442
Gedvilas Mečislovas 331
Gelgaudas Antanas 31
Genelienė Valė 368
Genzelis Bronius 17
Germantas P. žr. Germantas-Meškauskas Pranas
Germantas-Meškauskas Pranas 342, 345–348, 373, 475
Gerutis Albertas 39
Giedraitis K. 22, 52, 68, 71, 73
Gimbutas Jurgis 12, 219, 387
Gimbutienė Marija 361, 386
Gimžauskas Kajatonas 260
Gineitis Leonas 14, 277, 487
Giniotos Pilsudskiai 29
Gira Liudas 9, 269, 281, 475
Girdzijauskas Juozapas 17
Girienė Bronislava 257
Girkantas A. 354
Girnius Juozas 12, 208, 398
Gliauda Juozas 11, 391, 404
Gliauda Jurgis 210
Glinskis Konstantinas 113
G.K. žr. Bugailiškis Peliksas
Godwood Józef 154

Gogol Nikolaj 42
Goldberg 476
Goldšmidt Aron 185
Gorkij Maksim 224
Grabauskas Juozas 235, 255, 304
Graičiūnas Jonas 436
Grajauskas Pijus 139
Gravrogkas Antanas 48, 80, 304
Gravrogkas Julius 349, 373
Gražina 42, 472, 473
Grečeninova 139
Grybas Vincas 271, 272, 400, 482, 490
Gribovas V. 126
Gricius Rimantas 441
Grigaitis Justinas 112
Grigaitytė Birutė 167
Grigonienė Felicija 257
Grincevičiūtė Filomena 173
Grincevičiūtė Helė 42
Grinius Jonas 412
Grinius Kazys 13, 17, 85, 112, 185, 218, 222, 240, 366, 377
Griškevičius Aleksandras 442
Griškūnaitė Emilija 99
Groddeck Gabriel 473
Groddeck Gottfried Ernest 473
Grube August Wilhelm 42
Gruodis Petras 419
Gruzdys Povilas Stanislovaitis 29
Gudaitis Leonas 13, 109, 223, 225
Gudas Saulius 23, 455
Gudelis Martynas 402
Guizot Fraçois 51
Gulbis Fricis 416
Gumowska (Šėmytė) Wanda 81, 368
Gurauskaitė Aušrelė Jadvyga 23, 441, 447, 448, 450
Gurka Olgerd 166
Gustaitė Genovaitė 442
Gustaitis Algirdas 386
Gustaitis Motiejus 116
Gužas Petras 169, 170
Gvildys Juozas 271, 295
Gylys Antanas 139, 387
Gylys Vytautas Jonas 44, 316

H

Hahn Wilhelm 362
Harecki Maksim 193
Hasselkus Aleksandr 45
Heydatel Rothvile Jonas de 473
Heidatelis Jonas žr. Heydatel Rothville Jonas de
Hemingway Ernest 224
Herbačiauskas Juozapas Albinas 89, 108, 109, 181, 210, 214, 298
Herclit Anatolij 222
Herder Johann Gottfried 473
Herder Jonas žr. Herder Johann Gottfried
Hertling Georg 161
Himmler Heinrich 365
Hingst Hans 354
Hintendorf 39
Hintze Kurt 356
Hitler Adolf 355, 367
Homeras 209
Horacijus 209

I, Y

Yčas Jonas 133, 152, 162, 166, 173, 213
Yčas Martynas 87, 138, 141, 160, 161
Yla Stasys 12, 44, 238, 267, 378, 393, 395, 436
Ilgūnas Gediminas 18, 37, 222
Inčiūra Kazys 436
Ivanauskai 54
Ivanauskas Tadas 167, 342
Ivanauskis Gustavas 45
Ivanski 36

Ivinskis Laurynas 31, 45, 116, 121
Ivinskis Zenonas 21 341, 345, 369, 394, 398, 399, 400, 406, 438, 480

J

Jablonskienė Jadvyga 357
Jablonskienė Stefanija 179
Jablonskis Jonas 13, 14, 19, 40, 65, 70, 72, 73, 98, 101, 162, 228
Jablonskis Konstantinas 29, 28, 29, 236, 319, 332, 341
Jackevičius Stanislovas 141, 188
Jackiewicz Meczysław 18, 281
Jakimavičius Rapolas 272
Jaknavičius Jonas 276
Jakštas Adomas 190, 278
Jakštas Juozas 399, 479
Jakubauskiai 36
Jakubėnas Povilas 298, 402
Jakuševičius Povilas 50
Jaloveckis (Jeleveckas) Balys 474
Janavičius Liudvikas 474
Janavičius Vincas 70
Jankauskas Eustakas Placidas 474
Jankauskas (Jankowski) Česlovas 474
Jankauskas Jonas 474
Jankauskas Juozas 474
Jankauskas Jurgis 474
Jankauskas P. 195
Jankauskas Steponas 374, 476
Jankowski Jerzy 96
Jankus Martynas 466
Janonis Julius 47, 105
Janota Kazys 386
Janulaitis Augustinas 47, 75, 85, 89, 90, 92, 97, 98, 99, 101, 104–107, 109, 110, 112, 115, 116, 118–120, 128, 132–134, 138–140, 144, 145, 147, 155, 163, 167, 169, 173, 174, 181, 238, 241, 269, 272, 294, 298, 330, 341, 405, 406, 482
Janušauskaitė E. 241
Janušauskas 87
Januševičius J. 35
Januševičiūtė Elžbieta žr. Biržiškienė Elžbieta
Jarulaitis Vincentas 252
Jasinskaitė A. 295
Jasiukonis Paulius 388, 429
Jasiūnas Henrikas 16, 447
Jašinskas Jurgis 382, 383, 395, 402
Jekaterina II, Rusijos imperatorė 30
Jezukevičius Vladas 177, 195
Jodelė Julius 435
Jodelė Pranas 212, 298, 406
Jokantas Kazimieras 214, 317, 318
Jokubauskis S. 295
Jonai, šventieji 348
Jonikas Petras 321, 403
Jonynas Ambraziejus 343
Jonynas Ignas 73, 74, 174, 177, 178, 184, 185, 226, 265–267, 272, 291, 292, 298, 309, 405, 482
Jonynas Vytautas Kazimieras 467
Jonuškaitė-Zaunienė Vincė 366
Jovaišas Albinas 13, 16, 17, 279, 282
Jucaitis Pranas 139
Jucevičius Liudvikas 44
Juknevičius Romualdas 327
Jundziłł Zygmunt 135, 168
Juodelienė Ona 339
Juodelis Petras 210
Juodišienė Leokadija 300
Juodišius Jonas 300
Juodpusis Apolinaras 450
Juodvalkis Teofilis 183
Juozaitis Jokūbas 427
Juozapas, šventasis 469
Juozapavičius Antanas 273
Jurašaitytė Aleksandra 195, 196
Jurgėla Petras 117
Jurgelionis Klemensas 117, 118
Jurgelionis Kleopas 82

Jurgutis Vytautas 344
Jurgutis Vladas Rafaelis 336, 338, 340, 342, 348, 357, 408, 411
Jurgutytė-Baldauf Liucija 21, 385, 490
Jurkūnas Juozas 435
Juška Antanas 255, 262, 284

K

Kairienė Irena 468
Kairys Antanas 364
Kairys Steponas 12, 18, 21, 47, 50, 74, 75, 77–79, 81, 86, 89, 91, 92, 94, 104, 106, 111, 112, 119, 127, 132, 134, 135, 138, 140, 144, 145, 149, 151–159, 161, 162, 167, 176, 181, 195, 196, 197, 236, 241, 242, 273, 369, 373, 388, 392, 393, 396, 397, 399, 401, 402, 440, 468, 488
Kairiūkštienė Ona 259
Kairiūkštis Juozas 128
Kairiūkštytė Nastasija 18, 254
Kalasauskienė Leonora 263
Kalnėnas Jonas 252, 259, 308
Kamantauskas Viktoras 209
Kaminskis Algirdas 89
Kantvydis R. 275, 276
Kapočius Juozas 394
Kapsukas Vincas 14, 83, 90, 91, 98, 103–107, 111, 149, 169, 172–174, 226, 244
Kapsukas-Mickevičius Vincas žr. Kapsukas Vincas
Karabač A. 193
Karamzin Nikolaj 51
Karazijienė Alena 12, 227, 391
Kardelis Jonas 373
Karmalavičius Ramutis 17
Karosas Antanas 47
Karosas Jonas 14
Karosas Viktoras 382
Karsavinas Levas 72, 223, 226, 298, 317, 346, 357, 405, 482
Karvelis Petras 248
Kasakaitis Kazys 259, 308
Kasparavičius Algimantas 18, 258, 264, 265
Kasperavičius Algis Povilas 184
Kastanauskaitė Laima 86
Katche Maksim 186, 201
Katiliškis Marius 383
Katilius Petras 340, 406, 411
Katiliūtė Marcelė 359
Katkus Mikalojus 35, 285
Kaunas Antanas 210, 295
Kaunas Gediminas 413
Kaupas Julius 260
Kaupinis Voldemaras 23
Kautsky Karl 71
Kauza Vincas 255
Kavoliūnas Pranas 272
Kazimieras, šventasis 191, 262, 391, 392, 435, 445, 470, 479
Kazlauskas V. 435
Kazlauskas Vytautas 99
Kazlauskienė Zuzana 441, 450
Kelmutis A. žr. Klimas Adolfas
Kelpšas 32
Kemėšis Fabijonas 119, 254, 255, 257, 260, 261, 304, 323, 329
Kemežys Vincas 347
Kepalas Kazys 139, 211, 295, 298
Kerbedytė Kotryna 43
Kilmonytė-Lee Rūta 427
Kymantai 54
Kymantaitė Kazimiera 327
Kymantaitė Sofija žr. Čiurlionienė-Kymantaitė Sofija
Kymantas Jonas 34, 195
Kirša Faustas 377
Kiselevskij Vladimir 307
Kisinas Izidorius 19, 69, 94, 256, 277, 344
Klauseikis J. 380, 390
Klemas Adolfas 295

Klementas Antanas 116, 121, 487
Klimas Adolfas 141
Klimas Petras 12, 120, 128, 138, 140, 141, 143–148, 150–153, 155–160, 162, 164, 166, 169, 170, 172, 184, 185, 187, 194–196, 253, 270, 444
Klimas Piotr žr. Klimas Petras
Klimavičius Raimundas 18, 151, 154
Klimka Alfonsas 339
Kliučevskij Vasilij 67
Klott Jan 95
Kniežaitė Milda 394, 444
Kojelis Juozas 427, 440
Kolupaila Steponas 12, 13, 217, 219, 220, 260, 298, 336, 346, 387, 440
Koncewicz 35
Končius Ignas 16, 104, 318–320, 405, 423
Končius Juozas 382
Kondratowicz Ludwik žr. Sirokomlė Vladislavas
Konopinskaitė Benedikta žr. Biržiškienė Benedikta
Konopnicka Marija 221
Kontautas Vaclovas 441
Kontautienė Nijolė 441
Korabliov V. 263
Korsak Władysław 45, 60
Korsakaitė Ada 427
Korsakaitė Ingrida 360
Korsakas Kostas 13, 224, 339, 359, 360, 437, 487
Korsakas Petras 135
Korsakienė Halina 227
Koscialkovskis Marijonas žr. Kościalkowski Marjan
Kościalkowski Marjan 475
Kościalkowski Stanisław 293
Kosciuška Tadas 36
Kossu-Aleksandravičius Jonas žr. Aistis Jonas
Kovalskis Stasys 255
Koževnikov A. 35
Krąskouski Ivan 85, 86, 132, 193, 229
Kraujalis Petras 244
Krėvė Vincas 14, 21, 22, 136, 213, 214, 220, 223–228, 234, 241, 257, 258, 266–269, 272, 284–287, 290, 291, 298, 304, 309, 319, 327, 331, 336, 340, 341, 348, 359, 366, 368, 373, 377, 379, 381, 383, 385, 405, 440, 487
Krėvė-Mickevičius Vincas žr. Krėvė Vincas
Kriaučiūnas Jonas 134
Kriaučiūnas Petras 122
Kriaučiūnienė Živilė 95
Krikščiūnas Jurgis 341, 374, 375
Krikščiūnas-Jovaras Jonas 104
Krikščiūnienė 373
Krivickas Bronius 343
Krivickas Domas 340, 374, 411
Krivickas Jonas 47
Krivienė Irena 23
Krivošejev I. 257
Krupavičius Mykolas 12, 235, 271, 377
Krutulys Antanas 338
Krzywicki Ludwik 71, 72, 111
Krzyżanowski Bronisław 86, 95
Kubertavičius Petras 327
Kubickis Jonas 231
Kubiliūnas Petras 342 347, 349, 350–353, 355, 356, 358, 365, 494
Kubilius Jonas 16
Kubiliūtė Marcelė 16, 180, 255, 257
Kučas Antanas 482
Kučingis Jonas 12, 391–393, 420, 424, 425, 427, 435
Kučinskas-Kučingis J. A. žr. Kučingis Jonas
Kučinskas Teodoras J. 478
Kudirka Feliksas 439
Kudirka Jonas 35

Kudirka Vincas 97 105, 123, 266, 345, 469
Kuizinienė Dalia 377
Kukta Juozapas 128, 140, 141, 144, 177, 188, 193, 195
Kulakauskas Antanas 398
Kulvietienė Eglė 15
Kulvis P. 347
Kuodžiai 36
Kuprionis Jonas 440
Kurdzikauskytė Rožė žr. Rodzevičienė Rožė
Kurkauskas Vladas 185
Kurmilavičiūtė Dana 15
Kuzma Pranciškus 90
Kuzma Vladas 336
Kuzmickas Vincas 14, 279, 281
Kuzmickis Zigmas 8, 211, 214, 229, 295, 436
Kuzminskas Stasys 388
Kuznecov Aleksandr 334, 339
Kvieska Vincas 287
Kvietkauskas Mindaugas 16
Kviklys Bronius 43

L

Lafargue Paul 107
Lalis Antanas 109, 118
Landsbergis Česlovas 87, 112, 144, 193
Landsbergis J. 87
Landsbergis Vytautas 442, 450
Landsbergis-Žemkalnis Gabrielius 36, 113
Landsbergis-Žemkalnis Vytautas 15, 212, 319, 366, 367
Lapinas Konstantinas 74, 255
Lapinskienė Marija 179
Lastas Adomas 104, 105
Lastauskienė Marija žr. Lazdynų Pelėda
Lastouski Vaclav 135, 164
Lašas Vladas 287, 298, 406
Laumakys Jonas 364
Laumianskis Vladas 66, 68, 69, 74
Laurinavičius Česlovas 17, 79, 177, 179, 180
Laužikas Jonas 339
Lazdynų Pelėda 45, 111, 486
Lazersonas Vladimiras 298, 405
Lebedys Jurgis 13, 400, 436, 482
Lelewel Joachim 192
Lempertas Izraelis 325
Lenin Vladimir 90, 184, 333
Leon Claire 443
Leon Izabel 443
Leon Venta žr. Barauskaitė Venta
Leon Vincas Teodoras 443
Leonas Petras 138, 147, 163, 166, 176, 222, 232, 241, 298, 488
Lersner Kurt von 153
Lesgaft Piotr 83
Leskien August 115, 284
Leszczyński (Lenski) Julian 175
Leszczyński Stanisław 29
Levitas Edmundas 441
Lewandowski Józef 18, 178
Liaudanskas Kostas 427
Lyberis Antanas 278
Liebknecht Karl 107
Liekis Algimantas 16, 336, 339, 341
Linka Antanas 335
Liobytė Aldona 437
Liubavski Matviej 67
Liutkevičius Kostas 51
Lopata Raimundas 17, 21, 87, 131, 132, 134, 158
Lossowski Piotr 18, 181, 182
Lozoraitis Stasys 13, 171, 249–251, 253, 267, 382, 436, 440, 469
Luckiewicz Anton 86
Lukauskai 87

Lukoševičius Vincentas 91
Lukšytė A. 323, 325, 343
Lungys Rimantas 442

M

Maciūnas Vincas 10, 11, 22, 192, 222, 294, 321, 332, 340, 346, 362, 368, 370, 375, 378, 380, 398, 415
Mackevičius Mečislovas 167, 348
Mackonis Rapolas 15, 20, 142, 192, 338, 347, 353
Mačys Vladas 217
Mačiuika Antanas 239, 240
Mačiulis Dangiras 18, 292
Mačiulis-Maironis Jonas 123, 212, 360, 485
Maironis žr. Mačiulis-Maironis Jonas
Makauskas Bronius 18, 243, 250
Maksimaitis Mindaugas 85, 95, 96
Maldeikis Petras 12, 239
Malinauskas Donatas 17, 131, 153, 156, 159, 195, 196, 230
Malinauskas Ignas 271
Manassein Viačeslav 38
Mančinskas Česlovas 288, 319
Manelis Eugenijus 488, 490, 492
Manelis Vitas 370, 468
Mansikka Viljo Johannes 293
Marcinkevičiai 36
Marcinkevičienė Dalia 20, 113
Marcinkevičius Juozas 23
Marcišauskaitė Marija 193
Marija, Didžiosios Britanijos karalienė 158
Marija, šventoji 468
Markov Andrej 67
Markowski W. 74, 86
Markuras Petras 98
Martinaitė Barbora 29
Martinaitė Zoja 29
Martynavičiai 37
Marx Karl 71, 98, 107, 268, 360
Masiliūnas Kazimieras 293, 328
Masiulis J. 387, 388
Mastauskas Balys 307
Mašiotas Jonas 162, 172, 295
Mašiotas Pranas 162, 163, 172, 174, 177, 178
Mašiotienė Ona 177, 266
Matjošaitis Stasys 22, 143, 177, 325, 473
Matoré Georges 319, 340
Matulaitienė Stasė 491
Matulaitis Juozas 66
Matulaitis Jurgis 22, 175, 191, 237
Matulaitis-Matulevičius Jurgis žr. Matulaitis Jurgis
Matulaitis Stasys 83, 93, 104, 111
Matulaitis Vincas 177, 304
Matulevičienė Saulė 16, 17, 282
Matulionis Jonas 13, 351, 355, 356, 366, 439, 474
Matulionis Povilas 76
Matulis Juozas 335, 341, 408
Matusas Jonas 277
Matusevičius Kleopas Antanas 384, 477
Matuzevičius Eugenijus 343
Mažeika Andrius 443
Mažeika Izidorius 273, 274
Mažeika Konradas 443
Mažeikaitė Alina 443
Mažeikienė Danutė žr. Barauskaitė Danutė
Mažiulis Antanas Juozas 438
Mažiulis Pranas 75
Mažonis Alfonsas 255, 304
Mažvydas Martynas 23
Mažylis Pranas 149
McKibbin 363
Medziukas Ignas 427
Medžys Edmundas 339
Meysztowicz Aleksander 193

Mekas Karolis 341
Merkelis Aleksandras 9, 12, 88
Merkys Antanas 308
Merkys Vytautas 273
Meškauskas Vytautas 484
Meškauskienė Michalina 14, 225
Meškienė Danutė žr. Biržiškytė Danutė
Meulen Reinder van der 115, 281
Michalovskis Br. žr Biržiška Mykolas
Michelis Dovydas Viktoras 298
Michelsonas Stasys 378, 402
Mičiulis Jonas 322
Mickevičius Adomas 42, 83, 190, 192, 209, 221, 225, 233, 280, 281, 361, 389, 467, 491
Mickevičius Antanas 280
Mickevičius Vincentas žr. Kapsukas Vincas
Miežinis Motiejus 34
Mikailaitė Ona 22
Mikalojus 28
Mikas Krėtikas žr. Biržiška Mykolas
Mikėnas Juozas 327
Miklaševičius Jurgis 98
Miknys Rimantas 17, 24, 84, 86
Mykolaitis-Putinas Vincas 16, 213, 215, 223, 226, 228, 284, 298, 321, 322, 330, 332, 341, 405, 406
Mindaugas II žr. Urach Wilhelm von
Mironas Vladas 152, 153, 156, 159, 163, 164, 196, 248, 251, 252, 260, 292
Miškinis Antanas 210, 268, 436
Mitaitė Donata 16
Mitkienė Danutė 386
Mitrulevičius Gintaras 18
Mockūnas Liūtas Leonidas 363, 387
Mockus Zigmas 50
Mokrzecki Adam 170
Molotov Vasilij 315
Mongirdas Vladas 74
Moraczewska Bronisława 230
Morai Darija ir Antanas 45, 59
Moras Aleksandras 45
Moras Antanas 27
Moras Ignacijus 45, 66
Moravskis Alfonsas 79, 100, 179
Mošinskis Vytautas 48, 222, 406
Moupassant Gui de 42
Muckermann F. 170
Murka Jonas 214
Musteikis Kazys 366

N

Nabelsberg 352
Nagevičius Vladas 241, 316, 351, 352, 355
Nagrodski Zygmunt 86
Nakaitė Elena žr. Alė Rūta
Nakaitė-Arbienė Elena žr. Alė Rūta
Napoleonas 42
Narbutas Adolfas 427
Narkeliūnaitė Salomėja 485
Narkevičienė Leonarda Pelagija 33
Narutavičius Stanislovas 71, 151 153, 153, 155, 157, 159, 162, 176, 196, 232, 488, 490
Nastopkaitė Halina žr. Korsakienė Halina
Nasvytis Algimantas 442
Nasvytis Motiejus 211
Nasvytis Steponas 172
Naujikas Vidas 23 429, 445, 447, 448, 449, 457
Naujokaitis Mykolas 439
Naujokaitis Pranas 375
Navickas Jonas 274
Navikaitė Michalina žr. Meškauskienė Michalina
Nazarevskij 68
Nemickas Bronius 382
Nesselmann Georg Heinrik Ferdinand 284

Neveravičius Fabijonas 388
Nezabitauskis Adolfas 472
Niemi August Robert 115, 128, 285, 481
Niunka Vladas 13
Noreika Liudas 173
Noreikienė Sigita 263, 267
Novickis Zigmas 50
Novikov A. 335
Nuobodėlis žr. Biržiška Mykolas

O

Obelėnas Kazys Petras 412
Obst Jan 193
Oleka Kazimieras 74
Oleka-Žilinskas Andrius 181, 266
Olšauskas Antanas 117–119
Olšauskas Konstantinas 133, 138
Orintaitė-Janutienė Petronėlė 21, 372, 491
Orzeszkowa Eliza 221
Osmolowski Jerzy Marcin 176–178, 189
Ostachiewicz Kazimierz 86
Ostachiewicz Zygmunt 96
Ostrauskas Kostas 15, 21, 371, 372, 380, 487
Oškinis Vincas 412

P

Pabarčienė Reda 16
Pabrėža Jurgis 276, 404, 474
Padalskis Pranas 340, 382
Paderevskis žr. Paderwski Ignacy Jan
Paderewski Ignacy Jan 476
Paegle Spricis 377
Pakarklis Povilas 339
Paknys Juozas 87, 91, 104, 167, 195
Pakštas Kazys 10, 248, 249, 251, 255, 260, 288, 291, 382, 400
Pakštienė Ona 298
Pałeckis Justas 269, 476, 485
Palukaitis Reginaldas 442
Paprocki Stanisław 294
Paszkiewicz Henryk 294
Paškanis (Paškonis) Peliksas 49
Paškevičiai 32
Paškevičius Rapolas 235
Paukštelienė Bronė 15, 208
Paukštys Jonas 365–367
Paulauskytė Alena Ona 101
Paulavičius Aleksandras 172, 235
Paulavičius Edvardas 44, 45, 52
Paulavičius Jonas 52
Paulavičiūtė Anelė 53
Paulavičiūtė Zosė 53
Pavilionis Mečislovas Leonardas 101
Pavilionis Rolandas 441 447, 448, 450
Pažitnov 68
Pečeliūnas Mykolas 351
Pečiukas Česlovas 442, 448, 450
Pečiūra V. 439
Pečkauskai 54
Peikštenienė Meilė 23, 458
Peikštenis Eugenijus 458
Penkauskas Pranas 190
Perec Jehuda Leiba 325
Petkevičaitė-Bitė Gabrielė 100, 101, 109, 118, 121, 123
Petkevičaitė G. žr. Petkevičaitė-Bitė Gabrielė
Petkevičiai 54
Petkevičiūtė Danutė 31
Petkiewicz Zenon 95
Petraitis Pranas 349
Petras, šventasis 83
Petrauskas Mikas 80, 82, 111
Petronis Vincas 295
Petrulevičius 35
Petrulis Alfonsas 153, 156, 196
Petrulis Juozas 223
Pfeil Alexei 137
Pietaris Kazys 74

Pietaris Vincas 35, 37, 98
Pijus XI, popiežius žr. Ratti Achille
Pikčilingienė Pranciška 257
Pilypas, šventasis 192, 436
Piłsudski Franciszek
Piłsudski Jan 86, 168
Piłsudski Józef 33, 132, 166, 176, 178, 179, 180–182, 191, 193, 232, 234, 248, 250
Piłsudski Ludwik 29
Piłsudski Stanisław 31
Pilsudskis Juozas žr. Piłsudski Józef
Pimpė Alfonsas 351
Piročkinas Arnoldas 13
Plechanov Georg 71, 107
Plechavičius Povilas 356, 364, 365
Plečkaitis Vytautas Petras 491
Poderienė Irena 22
Pogodin Aleksandr 293
Porzezinski Wiktor 67
Poška Dionizas 30, 116, 121, 123, 487
Povilaitis Bronius 370, 468
Povilas, šventasis 83
Povylius Antanas 70, 71, 149
Požela Vladas 91, 106
Przebilski 68
Przeciszewski Piotr 30
Pšibiliauskienė Sofija žr. Lazdynų Pelėda
Pšibilskienė Audronė Teofilė 23
Pšibilskis Vygintas Bronius 15, 16, 20, 145, 159, 167, 324, 328, 334, 337, 354, 357, 364, 492
Puida Kazys 122
Puišys Motiejus 35, 37
Pukėnas Kazys 350, 351
Pupelis M. 106
Purėnas Antanas 78, 80, 104, 111, 127, 269, 336, 406
Purėnas Juozas 341
Purickis Juozas 160, 163, 255, 257, 258, 260, 265, 266, 304, 308
Purickis-Vygandas Juozas žr. Purickis Juozas
Purvinas Martynas 364
Pusgudis D. žr. Biržiška Mykolas
Puškin Aleksandr 42
Putinaitė Nerija 109
Putvinskiai 54
Putvinskienė Emilija 70
Putvinskis Vladas 70, 105, 231, 232, 255
Putvys-Putvinskis V. žr. Putvinskis Vladas
Puzinas Jonas 72, 285, 292, 323, 336, 340, 341, 362, 369, 370, 380, 405, 411, 415, 419

R

Rabikauskas Paulius 485
Račkauskas 211
Račkauskas Karolis 312
Račkauskienė 312
Račkus Aleksandras 307, 483
Radauskas Henrikas 383
Radavičiūtė Kazimiera 44
Radiščev Aleksandr 50
Radzevičius Algimantas 279
Ragelis J. 479
Raguotienė Genovaitė 16, 20
Raguotis Bronius 16, 20, 99
Raila Bronys 10, 11, 12, 224, 227, 228, 269, 383, 384, 386–389, 391, 392, 395, 396, 399, 402, 403, 425, 429, 435, 436, 440, 479, 480–482
Railienė Doneta 386, 429
Rainys Jonas 181, 213
Rakauskis 349
Ralys Jeronimas 47, 71, 209
Rapolas II žr. Biržiška Mykolas
Rapolas, šventasis 80
Rastenis Vincas 248
Raštikis Stasys 12, 13, 253, 349, 355, 356, 365, 383, 392

Ratti Achille 237
Rauba Napoleonas 179
Raulinaitis Zigmantas 402
Razmukas Pranas 359
Razutienė Ona 427
Reinys Mečislovas 141, 147, 167, 254, 255
Reklaitis Mikas 367
Renteln Theodor Adrian von 342, 345, 352, 355, 356
Rėza Liudas žr. Rėza Liudvikas
Rėza Liudvikas 13, 250, 281–283, 286, 400, 485
Riefenstahl 348
Rimantas Juozas 344
Rimas Aleksandras 352
Rimgaila Pranciškus 37
Rimka Albinas 222, 319, 323, 331, 335, 336, 341, 350, 408
Rimkevičius Jokūbas 30
Rimkevičius Tamošius 30
Rimkevičiūtė Kunigunda žr. Biržiškienė Kunigunda
Rimša Petras 114
Rimvydas J. žr. Žiugžda Juozas
Robinzon Jakov 257
Roda Donatas 367
Rodlin (Rodź) žr. Rodzevičiai
Rodzevičiai 36
Rodzevičienė Rožė 27, 36
Rodzevičius Aleksandras 36
Rodzevičius Andrius 36, 66
Rodzevičius Juozas 36
Rodzevičius Marijonas 36
Rodzevičius Motiejus 36
Rodzevičius Zenonas 36
Rodzevičiūtė Elžbieta žr. Biržiškienė Elžbieta
Rodzevičiūtė-Biržiškienė Elžbieta žr. Biržiškienė Elžbieta
Rolland Romen 224
Römer Helena 182
Römer Michał žr. Römeris Mykolas
Römeris Mykolas 17–19, 22, 84–87, 95–97, 119, 132–134, 135, 176, 193, 214, 217, 221, 248, 251, 261, 274, 298, 319, 323, 336, 346, 353, 364, 374, 465, 466, 475
Romm Eliasz (Ilja) 85
Romm Georgij (Jerzy) 85
Rondomanskis Andrius 179, 188, 193, 254
Roppas 352
Rosenberg Alfred 365, 367
Rozenbaumas Simonas 257
Rozentalis 34
Rozga Leopoldas 15, 443
Rozwadowski Jan Michał 118
Rožka Stasys 272
Rubcov Aleksandr 34, 49, 61
Rubinšteinas Izaokas 257
Rucevičius Antanas 113
Rudis Gediminas 251
Rukša Antanas 370, 415
Rūkštelė Antanas 262, 429
Ruseckas Petras 260
Rutenberg G. 257
Ruzgas Albertas 15
Ružė Albertas 16, 23, 311, 441, 443, 447, 448, 451–453

S

Sabaliauskas Adolfas 235, 284
Sabaliūnas Leonas 17
Sabalys Jonas 489
Sadzevičius Boleslovas 179, 193, 200
Sakalas Aloyzas 442, 450
Saladžiuvienė Regina 440
Salys Antanas 226, 228, 292, 293, 317, 332, 341, 346, 362, 369, 405, 411
Samavičius Romaldas 488, 490, 492
Samulionis Algis 14
Santvaras Stasys 383
Sapfo 209

Sapieha Eustachy 186
Sarbievijus Motiejus Kazimieras 280
Sarnecka Anna 83
Saslavičius Kazimieras 200
Sasnauskas Vladas 274
Sauka Leonardas 282
Savickis Adomas 300
Schreinert 348
S. D. žr. Biržiška Mykolas
Seghers Ana 224
Seliūgina Olga 113
Semkowicz Władysław 293, 294
Senkus Juozas 349
Senn Alfred 21, 182, 252, 261, 337, 373, 378, 379, 489
Senn Alfred Erich 17, 168, 182, 486
Serebravičius 473
Sezemanas Vosylius 223, 226, 266, 298, 405, 473
Sidzikauskas Vaclovas 15, 367
Siedlecki Michał Marjan 182
Siemaška J. 195
Siemens-Symenavičius Miroslavas 307
Sienkiewicz Henryk 42, 97
Sinkevičius Klemensas 331
Sipavičius Boleslovas 74
Sipowicz Hilary 181
Sirokomlė Vladislavas 42, 221, 227
Sirutavičius Vladas 45, 48, 74, 75, 77–79, 155
Sirvydas Konstantinas 370
Sirvydas Vytautas 479
Skabeika Klemensas 48, 70
Skardžius Pranas 223, 226, 228, 291–293, 298, 317, 321, 332, 336, 359, 375, 405, 440, 476
Skardžiuvienė M. 295
Skinderaitė Anatolija žr. Biržiškienė Anatolija
Skinderiai 36
Skinderis Petras 30
Skipitis Rapolas 243, 258, 259, 308, 365, 489
Skirius Antanas 398
Sklėrius Kajatonas 272
Skorupskas Adomas 235
Skruodis Jonas 235
Skučas Kazys 309
Skujenieks Emilis 377
Skvireckas Juozapas 272, 346, 469
Slaboševičiūtė Juzefa žr. Biržiškienė Juzefa
Slaboševičiūtė Konstancija žr. Biržiškienė Konstancija
Slavėnas Paulius 251
Slavočinskis Saliamonas 483
Slawoczinski Jerzy 30
Sleževičius Kazys 271, 308
Sleževičius Mykolas 86, 112, 113, 132, 166–168, 171, 173, 176, 181, 200, 218, 239, 248, 266, 482, 488
Sližys Balys 255, 304
Smetona Antanas 12, 17, 70, 87, 88, 100, 111, 116, 127, 128, 132, 134, 138, 139, 141, 143–148, 150, 152, 153, 155, 156–159, 161, 164, 166, 195, 196, 215, 216, 220, 225, 232, 233, 238, 240, 241, 248, 249, 251, 253, 254, 261, 270, 273, 292, 293, 319, 326, 327, 438, 480
Smetonienė žr. Chodakauskaitė Sofija
Smilgevičius B. 58
Smolinskis Stanislovas 236
Smolskis-Smalstys Jurgis 82
Smuglevičius Pranciškus 442
Smutkelis žr. Biržiška Vaclovas
Sniečkus Antanas 336
Sokolov 68
Solak Zbigniew 18, 85, 96, 135
Solovjov B. 92
Spudas Povilas 211, 295
Sruoga Balys 13, 14, 16, 105, 136, 214, 221, 223–226, 252, 266–268, 278, 282–284, 286, 291, 298, 309, 319, 340, 346, 348, 362, 405, 487

Sruogienė Vanda žr. Daugirdaitė-Sruogienė Vanda
Stachórski Leon 250
Stakauskas Leonas 236
Stakulienė Silvija 22, 491
Stalin Josif 316, 335, 336, 368, 395
Staliūnas Darius 110
Stanevičius Simonas 123, 284, 400
Stanevičius Zigmas 50
Stanevičiūtė (Bielskienė) Marijona 27
Stanislovas Mikalojaitis 28
Stanka Vladas 168, 339, 370, 373, 417, 419, 467, 469
Stankaitė Elena 419
Stankevičius Juozas 135, 144, 145, 151, 146, 148, 195, 196
Stankevičius Matas 175
Stankevičius Vladimiras žr. Stanka Vladas
Stankienė N. 419
Stankiewicz W. žr. Stanka Vladas
Stankūnas 306
Stašinskis Vladas 69, 162
Stasiukaitienė Elena 15
Stasiūnas Kazys Vygandas 17
Stašys Konstantinas 188, 244
Staugaitis Justinas 195, 196
Steckevičius Pranas 66
Stegmann Pritzwald Kurt von 346
Steponaitis Antanas 384
Steponaitis Vytautas 9
Steponas, šventasis 69
Stočkus Vladas 271
Stoff Augustin 293
Stolypinas Piotras 110
Strakšys Adolfas 443
Strauch Johannes 298
Strazdas A. 403
Strazdas Jonas 145
Striogaitė Dalia 22, 372
Stroženko 67
Strugaitis Dovydas 319
Studerus Gottlieb 298
Stulginskis Aleksandras 138, 139, 140, 144–146, 150, 153, 159, 164, 168, 195, 196, 232, 233
Subačius Paulius 17
Sudarski Mendel 257
Sudimantas 29
Sužiedėlis Saulius 112
Sviechauskis Marijonas žr. Świechowski Marjan
Świechowski Marjan 53, 89
Svirielin Ivan 48

Š

Šakenis Konstantinas 35, 47, 272, 292, 304
Šalčius Petras 22, 222, 266, 319, 322, 327, 328, 330, 336, 405, 406
Šalkauskiai 36, 48
Šalkauskienė Julija 15, 48
Šalkauskis Julijonas 48
Šalkauskis Kazys 48, 66, 330
Šalkauskis Stasys 9, 15, 47, 48, 66, 74, 291,315, 318, 321, 330, 341, 406, 437
Šaltenis Rapolas 436
Šapira Chaimas Nachmanas 298, 405
Šapoka Adolfas 222, 401, 473, 487
Šapoval Aleks 307
Šatrijos Ragana 83
Šaulys Dominykas 211
Šaulys Jurgis 86, 87, 109, 132, 134, 145, 146, 148, 152, 153, 156, 157, 160, 162, 166, 195, 196, 253, 270, 355, 468
Šaulys Kazys 195, 196, 392
Šeinius Ignas 136
Šemerauskas Salys žr. Šemerys Salys
Šemerys Salys 15, 227, 280, 436

Šemeta Pranciškus 225, 280, 491
Šėmys Adomas 83
Šėmis B. žr. Biržiška Mykolas
Šėmys Edvardas 379
Šėmys Vladas 81
Šėmytė Bronislava žr. Biržiškienė Bronislava
Šenavičius Antanas 15
Šepetys Jonas 82, 104, 177, 188
Šernas Jacques 477
Šernas Jokūbas 128, 139, 144, 153, 160, 163, 195, 196, 477
Šernienė E. 295
Šešėlis žr. Biržiška Mykolas
Šešplaukis-Tyruolis Alfonsas 399
Ševčenko Taras 259
Šidlauskas Domas 69, 75, 118
Šikšnys Marcelinas 47, 175, 482
Šilingas Stasys 86, 131, 136, 138, 160, 164–166, 169, 231, 232, 251, 254, 255, 266, 304
Šilkarskis Vladimiras 214, 223, 226
Šimaitė Ona 357
Šimelpenigis Adomas Frydrichas 276
Šimėnas Alfonsas 211, 295
Šimkūnas Feliksas 339
Šimkus Jonas 212, 213, 224, 263, 376
Šimkus Stasys 386
Šimoliūnas Jonas 222
Šimutis Leonardas 307, 382
Šindkovski K. 58
Šiši Aizikas 274
Šiukšta Edvardas 53
Škirpa Kazys 169, 316
Šlaitas Vladas 383
Šlapelis Jurgis 35, 66, 67, 73–75, 77, 78, 80, 115, 118, 119, 128, 143
Šliauteris Pranas 272
Šliogeris Vaclovas 66
Šliūpas Jonas 120, 241, 366, 412, 465, 474, 484
Šliūpas Kęstutis 241
Šliūpas Rokas 241
Šmulkštys Liudvikas 265, 267
Šulcas Tadas 179, 193
Šulčys E. 235
Šumskis Aleksandras 186, 201
Švagždys Jonas 112
Švaistas Juozas 386
Šveistrys Antanas 272

T

Taganski M. 94
Tamošaitis 467
Tamošaitis Antanas 467
Tamošaitis Izidorius 224, 248 285, 298, 299, 405
Tamošaitis Mindaugas 226, 268
Tarnovski E. 307
Tarvydas Stasys 339
Tecner Franc Oskar 278
Tėvelis S. žr. Biržiška Mykolas
Tichomirov A. 68
Tilvytis Teofilis 224
Tininis Juozas 386
Tirtėjas 209
Tyszkiewicz Alfred 251
Tyszkiewicz Stanisław 251
Todtvenai 34
Toliušis Zigmas 158, 213, 223, 260, 268, 304
Toločka Vladas 179
Tory Avraham 358
Torsin V. 268
Totoraitis Jonas 116
Totoraitis Petras 364
Trečiokas Jonas 269
Trepov 69
Trojepolski Anton 49
Trubeckoj Sergej 73
Truman Harry S. 382
Trumpa Vincas 13, 14, 20, 224, 233, 260, 484

Truska Liudas 17, 233, 240, 327
Tūbelis Juozas 87, 181, 260
Tulauskaitė Gražina 210
Tumas Juozas žr. Tumas-Vaižgantas Juozas
Tumas Vytautas 35
Tumas-Vaižgantas Juozas 9, 54, 70, 83, 100, 116, 123, 171, 172, 177, 190, 214, 215, 221, 223, 228, 230, 241, 242, 255, 271, 272, 277, 278, 298, 304, 489, 491
Tumėnas Justinas 82
Tumėnas Petras 339
Tumėnas Vytautas 348
Tumėnienė V. 272
Tumienė Elena 386
Tupčiauskas Algirdas 369, 475, 477
Turauskas Edvardas 253
Turčinavičius Vladas 263, 267
Tursa V. 382
Tverijonas J. 106
Tyla Antanas 16, 37, 37, 66, 149
Tyruolis A. žr. Šešplaukis-Tyruolis Alfonsas 399, 479

U

Untulis Bronius 175
Urach Wilhelm von 158–161, 483
Urbanavičius P. 151
Urbienė Amelija 441
Urbonas Vytas 17, 105
Urbonavičiai 34
Urbonavičius S. 235
Urbšys Juozas 53, 253
Urbšys Povilas 53, 54, 60, 61, 65, 66, 68, 69, 74
Uruski Seweryn 30
Ušinskas Stasys 327
Uzelienė Zita žr. Biržiškytė Zita
Uždavinys Jonas 392, 425, 435
Uždavinys Vincas 247, 255

V

Vabalas-Gudaitis Jonas 167, 213, 216, 298, 405, 482
Vadopalas Kazimieras 34
Vaicekauskas Mikas 278
Vaiciuška Pranas 66, 68, 69
Vaičaitis Justinas 338, 339
Vaičiulaitis Antanas 399
Vaičiūnas Petras 223, 256, 260, 284
Vaičiūnienė Ida 379
Vaičius Antanas 442, 449
Vailionis Liudas 241
Vailokaitis Jonas 156, 159, 196
Vainauskas Pranas 382
Vaintraubas (Zundelis) Savelijus 38
Vaišnienė Sigutė 441
Vaišnoraitė Emilija 382
Vaišvila Antanas 246
Vaišvila Vaitiekus 30
Vaitkevičius Kazimieras 29
Vaitkevičiūtė Elžbieta žr. Biržiškienė (Vaitkevičiūtė) Elžbieta
Vaitkevičiūtė Eugenija 108
Vaitkus Mykolas 13, 377
Vaivada Antanas 247
Vaižgantas žr. Tumas-Vaižgantas Juozas
Valaitis Antanas 275
Valančius Motiejus 45, 116, 123, 215, 272, 273, 276, 345
Valatka L. 74
Valavičius Aleksandras 27
Valavičiūtė Paulina 295
Valdšteinas Iršius 339
Valentinavičius Jonas 74
Valiukas Leonardas 427
Valiukevičius Vytautas 323
Valius Vytautas 447
Valkiniškis A. žr. Raila Bronys
Valtis Jonas 74
Vanagaitis Antanas 477

Vanagas Vytautas 15
Vanagas-Simonaitis Juozas 308
Variakojis Povilas 364
Varnas Adomas 136
Vasiliauskas Kazimieras 406
Vaškelis Bronius 442
Vėbra Juozas 369
Vėgėlė Adolfas 100
Vėlavičienė Silvija 21, 385, 490
Venclauskas Kazimieras 269
Venclova Antanas 224, 269, 328, 437
Venclova Tomas 15
Vengris Jonas 370, 419
Vergilijus 209
Verikaitis Vaclovas 427
Veržbickis Bonifacas 81
Veselovski Aleksandr 282
Vidmantas Edvardas 14, 20
Vidugiris Tomas 387, 388
Vydūnas 220, 375, 377, 397, 467, 490
Viekšnietis 82
Vienožinskis Justinas 82, 407
Vienuolis-Žukauskas Antanas 223
Vygodskij Jakov 169, 173
Vijūkas-Kojalavičius Albertas 280
Vilčinskis Juozas 12, 89
Vileišienė Emilija 147, 195
Vileišis Antanas 47, 76, 111, 127, 128, 143, 195
Vileišis Jonas 47, 76, 86, 111, 128, 132, 134, 143, 144, 146, 147, 151, 151, 153, 155, 157, 159–161, 163, 164, 167, 168, 176, 181, 195, 196, 233, 242, 337, 257, 304
Vileišis Petras 34, 76, 100, 101, 112, 359, 488
Vileišytė-Tursienė Birutė 337
Vilenčikaitė Salomė 357
Viliūnas Giedrius 222, 223, 321, 332
Viliūnas Pranas 112
Vyliūtė Jūratė 386
Vilkutaitis-Keturakis Juozas 377
Vilniaus Kelmas žr. Biržiška Mykolas
Viskanta Antanas 323
Viskanta Edvardas 52
Viskauskas Antanas 41
Visockis G. 488
Višinskis Povilas 47, 70, 95, 101, 111, 270, 285
Vytautas Didysis, Lietuvos didysis kunigaikštis 7, 8, 9, 16, 72, 141, 192, 212, 221, 222, 256, 259, 284, 288, 290, 291, 294, 318, 338, 441, 443, 446, 493, 494
Vitkauskas Vytautas 16
Vokietaitis Algirdas 350
Vokietaitis Antanas 271
Voldemaras Augustinas 160, 161, 163, 164, 166, 212, 215, 216, 222, 225, 238, 240–245, 265
Volodka Liudvikas 66
Volteris Eduardas 74, 212, 213, 214, 284, 298
Vorobjovas Mikalojus 341

W

Wachman Sala 357
Walìgóra Bolesław 173
Wasilewski Leon 180
Weinreich Max 308
Wejtko Władysław 170
Węslawowicz Otton 136
Węslawski Michał 87, 110
Widacki Jan 491
Wielhorski Władysław 231
Wilson Woodrow Thomas 146
Wyspiański Stanisław 97
Wróblewski Tadeusz Stanisław 84, 85, 87, 104, 175, 191
Wróblewskiai 316
Wrońska Jolanta 72

Z

Z. B. 241
Zablockaitė Justina žr. Biržiškienė Justina
Zaborskaitė Vanda 14
Zacharjin Grigorij 35
Zajanczkowski 88
Zaleski August 22, 244
Zaleskis Juozapas 37, 44
Zasztowt Aleksandr 85, 86, 97, 135, 154
Zaunius Dovas 265
Zawadzki Feliks 136
Zdanavičius Pranas 66
Zdziechowski Marjan 293
Zeifas Elijošius 325
Zemlickas Gediminas 397, 444
Zernov D. 35
Zikaras Juozas 80
Zola Emil 42
Zovė Jokūbas 441
Zubkus Jonas 345
Zubovai 47
Zubovas Vladimiras 70, 71, 91, 248
Zubrys M. 377

Ž

Žadeikis Povilas 382
Žakevičienė Marija 357
Žakevičienė Marija žr. Biržiškaitė Marija
Žakevičienė-Žymantienė Marija žr. Biržiškaitė Marija
Žakevičius Stasys žr. Žakevičius-Žymantas Stasys
Žakevičius-Žymantas Stasys 11, 36, 319, 332, 335, 337, 338, 340, 343–346, 349, 350, 355, 359, 363, 367, 369, 387, 388, 397, 410, 411, 425, 439, 440, 485
Žalia Rūta žr. Sabaliauskas Adolfas
Žalys Vytautas 245, 249
Žaltauskas Karolis 304, 387
Žeimantienė Jūratė 257
Želigowski Lucjan 188, 189
Žemaitaitis A. 440
Žemaitė 70
Žemaitis Liudvikas 74
Žemaitis Zigmas 112, 119, 128, 143, 161, 212, 230, 238, 241, 243, 242, 254, 255, 257, 258, 260, 290, 298, 304, 317, 330, 406, 482, 489
Žemgulytė Paulina 489
Žilėnas Vincas 319
Žilevičius Juozas 306
Žilinkas K. 295
Žilinskas A. žr. Oleka-Žlinskas Andrius
Žilinskas Vladas 388
Žymantas Stasys žr. Žakevičius-Žymantas Stasys
Žymantienė Marija žr. Biržiškaitė Marija
Žiugžda Juozas 329, 334, 339, 353, 437
Žiurlys Alfonsas 339
Žižmaras Pranas 316
Žmuidzinavičius Antanas 177, 119, 134, 144, 145, 147, 195, 255, 271, 304
Žukas Konstantinas 218
Žukas Stepas 269
Žukas Vladas 13, 17, 225, 245, 284, 486
Žukauskas Silvestras 181, 231, 232
Žvironas Antanas 357